॥ श्रीः॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यप्रणीताः

श्री सर्वमूलग्रन्थाः

प्रथमो भागः

सम्पादकः

पण्डित गंगूर मध्वाचार्यः

प्रकाशकाः

परमपूज्य श्रीप्रज्ञाननिधितीर्थश्रीपादाः

अध्यक्षाः, श्रीमदानन्दतीर्थ सत्तीर्थोन्नाहिनी सभा, मुळबागिलु

॥ श्री बादरायणो विजयते तराम् ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यप्रणीताः

सर्वमूलग्रन्थाः

प्रथमो भागः

सम्पादकः
पण्डित गंगूर मध्वाचार्यः

प्रकाशकाः
परमपूज्य श्रीप्रज्ञाननिधितीर्थश्रीपादाः
अध्यक्षाः, श्रीमदानन्दतीर्थ सत्तीर्थोन्नाहिनी सभा
श्रीप्रसन्नराघवेन्द्रस्वामिमठः
मुळबागिलु (कोलार जिल्ला)

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यप्रणीता:

श्रीसर्वमूलग्रन्था:

प्रथमो भाग:

(श्री श्रीप्रज्ञाननिधितीर्थश्रीपादाना चतुर्थाश्रमस्वीकारदशवार्षिकमहोत्सवे प्रकाशितोऽयं ग्रन्थ:)

१९९८ प्रतय: १०००

अस्य प्रकाशनस्य सर्वे अधिकारा: डि.एन्.वासुदेवेन स्वायत्तीकृता:

सम्पादक:

पण्डित गंगूर मध्वाचार्य: B.E(Elect) M.E(Aero)

व्यवस्थापक:

डि. एन्. वासुदेव

प्रकाशका:

परमपूज्य श्रीप्रज्ञाननिधितीर्थश्रीपादा:

अध्यक्षा:, श्रीमदानन्दतीर्थ सत्तीर्थोन्नाहिनी सभा

श्रीप्रसन्नराघवेन्द्रस्वामिमठ:, मुळबागिलु - ५६७८०१

अक्षरविन्यासयोजना

पं. मध्वाचार्य गंगूर B.E(Elect) M.E(Aero)

डि. एन्. वासुदेव

मुद्रका: - अक्षर प्रिन्टर्स्, बेंगळूर - ५६०००४

॥ अहोबल श्री लक्ष्मीनरसिंहः प्रसीदतु ॥

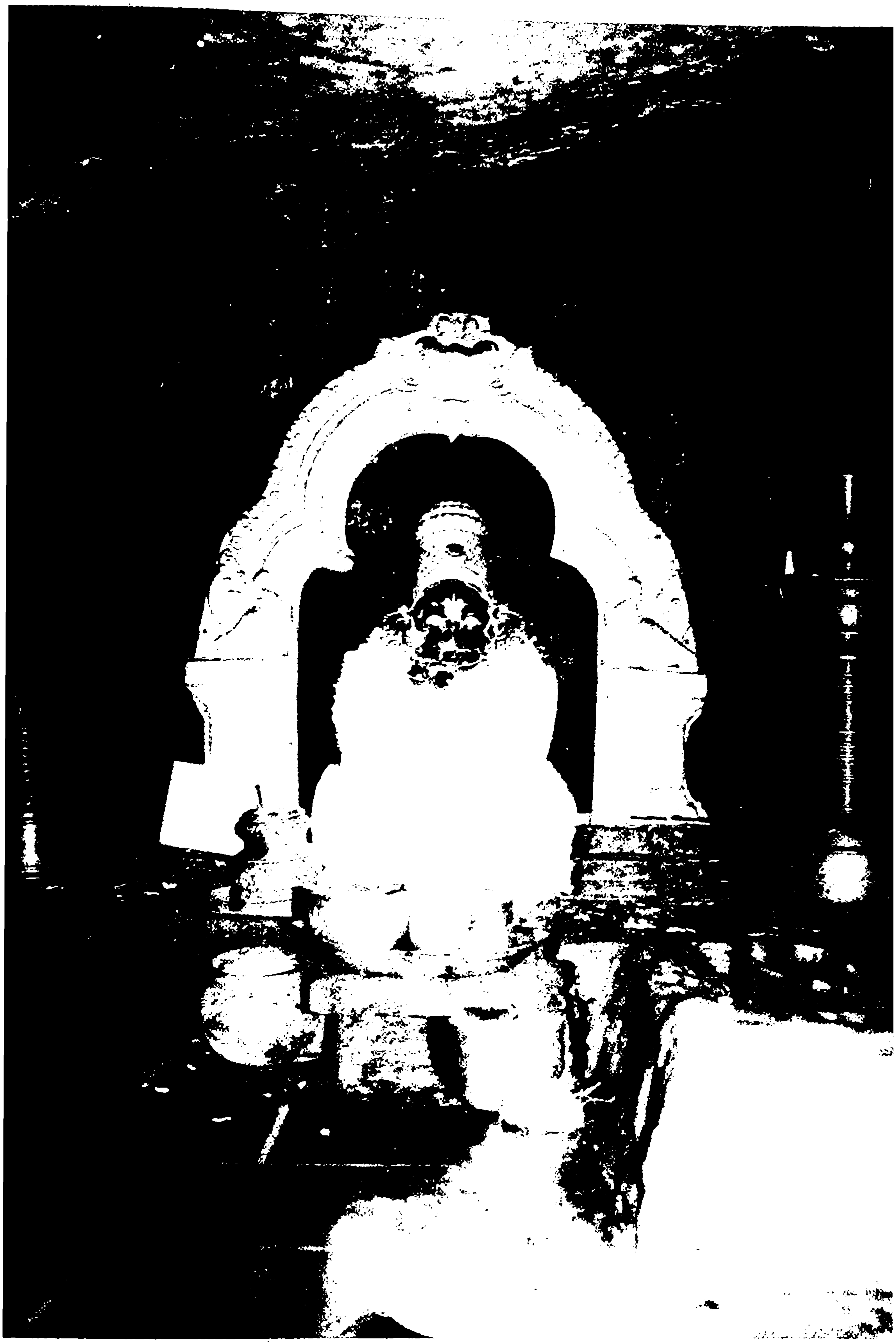

अहोबलनृसिंहस्य महोबलमुपाश्रिताः ।
असत्तमिश्रसंमिश्रां गणयामो न संसृतिम् ॥

Shri Badarayano Vijayate Taram

SHRI SARVAMŪLAGRANTHĀH

COMPLETE WORKS OF
SHRI ĀNANDATEERTHA BHAGAVATPĀDĀCHĀRYA

VOLUME - I

Editor

Pandit Madhwacharya Gangur, B.E(Elect) M.E(Aero)

Publisher

Shri Prajnananidhi Teertha Swamiji
President, AnandaTeertha Satteertha Unnahini Sabha
Prasanna Raghavendra Swami Mutt
MULABAGILU (Koalr District)

SHRI SARVAMŪLAGRANTHĀH

Complete Works of Shri AnandaTeertha Bhagavatpadacharya

[Shri Madhvacharya]

VOLUME-I

(Published at the Auspicious Occasion of Tenth Year Sanyasa sweekara Celebrations of Shri Prajnananidhi Teertha Swamiji)

First Edition : 1998 1000 Copies

All Rights Reserved by

D.N.Vasudeva

Shri AnandaTeertha Satteertha Unnahini Sabha

Editor

Pandit Madhwacharya Gangur, B.E(Elect) M.E(Aero)

Organiser

D.N.Vasudeva

Publisher

Shri Prajnananidhi Swamiji

President, Shree AnandaTeertha Satteertha Unnahini Sabha

Mulabagilu-563131(Karnataka State)

DTP Design & Layout

Pandit Madhwacharya Gangur, BE(Elect) M.E(Aero)

D.N.Vasudeva

Copies available at :

D.N.Vasudeva
358, 2nd A Main, 5th Cross
Shreenivasa Nagar,
BANGALORE-560050
Phone : 6697128

H.S.Krishna
No. 75/1, 4th Main Road
Narasimha Raja Colony
BANGALORE - 560019

॥ श्री लक्ष्मीनरसिंहः प्रसीदतु ॥

नरसिंहोऽखिलाज्ञानमतध्वान्तदिवाकरः ।
जयत्यमितसज्ज्ञानसुखशक्तिपयोनिधिः ॥

ಪ್ರಸ್ತಾವನಾ

॥ ಶ್ರೀ ವೇದವ್ಯಾಸೋ ವಿಜಯತೇ ॥
॥ ಶ್ರೀ ಲಕ್ಷ್ಮೀವೇಂಕಟೇಶ ಪ್ರಸನ್ನ ॥

'ಸುಖಮೇವ ಮೇ ಸ್ಯಾತ್ ದುಃಖಂ ಮನಾಗಪಿ ಮಾ ಭೂತ್' - ದು:ಖಲವಲೇಶ ರಹಿತವಾದ ಸುಖವನ್ನು ಸಕಲ ಚೇತನರೂ ಅಪೇಕ್ಷಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇಂತಹ ಸುಖವು ಮೋಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಲಭ್ಯವು. ಆದರೆ 'ಸುಖಮಿಚ್ಛಂತಿ ಯೇ ಮೂಢಾ ನೇಚ್ಛಂತಿ ಸುಖಸಾಧನಂ' - ಸುಖವನ್ನು ಇಚ್ಛಿಸುವವರು ಅದರ ಸಾಧನವನ್ನು ಇಚ್ಛಿಸದಿದ್ದರೆ ಅವರು ಮೂಢರು. 'ಅದುಃಖಮಿತರತ್ ಸರ್ವಂ ಜೀವಾ ಏವ ತು ದುಃಖಿನಃ । ತೇಷಾಂ ದುಃಖಪ್ರಹಾಣಾಯ ಶ್ರುತಿರೇಷಾ ಪ್ರವರ್ತತೇ' - ಜಡಕ್ಕೆ ಸುಖ ದುಃಖ ಜ್ಞಾನವಿಲ್ಲ. ಪರಮಾತ್ಮನೊಬ್ಬನೇ ಸ್ವತಂತ್ರ, ಸರ್ವಜ್ಞ, ನಿತ್ಯಸುಖ ಪೂರ್ಣ. ಉಳಿದವರು ಜೀವರು. ಇವರ ದುಃಖ ಪರಿಹಾರಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಶ್ರುತಿಯು ಹೊರಟಿರುತ್ತದೆ.

ಶ್ರೀಹರಿಯು ಸರ್ವತಂತ್ರ ಸ್ವತಂತ್ರನು, ಗುಣಪೂರ್ಣನು, ದೋಷದೂರನು, ಸ್ವಗತ ಭೇದ ವಿವರ್ಜಿತನು, ರಮಾ ಬ್ರಹ್ಮಾದಿ ವಂದ್ಯನು, ಸೃಷ್ಟ್ಯಾದ್ಯಷ್ಟಕರ್ತನು, ಭಕ್ತ್ಯೈಕಲಭ್ಯನು, ಸರ್ವನಿಯಾಮಕನು, ಸರ್ವ ಜಗನ್ನಿಯಾಮಕನಾದ ವಾಯುದೇವರಿಗೂ ನಿಯಾಮಕನು ಹಾಗೂ ಮೋಕ್ಷಪ್ರದನು. ನಾಶಹೊಂದುವ ಜೀವನಿಗೆ 'ಹಂ' ಎಂದು ಹೆಸರು. ಅದು ಇಲ್ಲದಿರುವುದರಿಂದ 'ಅಹಂ' ಶಬ್ದ ವಾಚ್ಯನು. 'ಸ್ಮಿ' ಎಂದರೆ ಪರಿಮಿತ ಜೀವ. ಇವನು ಅಪರಿಮಿತನಾದ್ದರಿಂದ 'ಅಸ್ಮಿ' ಶಬ್ದವಾಚ್ಯನು. ಗುಣಪೂರ್ಣನಾದ್ದರಿಂದ ಬ್ರಹ್ಮಶಬ್ದವಾಚ್ಯನು. ಸಮರೂ ಅಧಿಕರೂ ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಅದ್ವಿತೀಯನು. ಸರ್ವೋತ್ತಮನಾದ್ದರಿಂದ 'ಏಕ' ಎಂಬ ಶಬ್ದವಾಚ್ಯನು. ಪ್ರಾಕೃತ ಶರೀರ ರಹಿತನು. ಪೂರ್ಣವ್ಯಯಾತ್ಮ ಬಲ ಚಿತ್ ಸುಖವೀರ್ಯಸಾರನು. ಶ್ರೀಹರಿಯ ಆಜ್ಞಾ ಇಲ್ಲದೆ ಇಂದಿರಾ ಸಹಿತ ಬ್ರಹ್ಮೇಶಪೂರ್ವಕ ಜಗತ್ತು ಅಲ್ಲಾಡಲು ಸಹ ಶಕ್ತಿ ರಹಿತವು. ರಮಾ ಬ್ರಹ್ಮಾದಿಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯದ ಅಚಿಂತ್ಯ ಮಹಿಮನು. ಷಾಡ್ಗುಣ್ಯವಿಗ್ರಹ ಸಂಪೂರ್ಣ ಗುಣೈಕ ದೇಹನು. ಹೀಗಿದ್ದರೂ ಅಜ್ಞಾನ, ಪರಾಧೀನತಾ, ಭೇದ ಭೇದಾದಿಗಳು, ಪ್ರಾಕೃತ ದೇಹತ್ವ, ಅಧೀನತ್ವ, ದು:ಖಿತ್ವ ದೇಹತ್ಯಾಗಾದಿಗಳು, ಪರಾಧೀನತ್ವ, ಇತರ ಹೀನತ್ವ, ಇತರ ಸಾಮ್ಯ - ಇವೆಲ್ಲವನ್ನು ದೈತ್ಯರ ಮೋಹಕ್ಕಾಗಿ ಹರಿಯು ತೋರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಸರ್ವದೇಹಸ್ಥ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಅವತಾರ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪೂರ್ಣಾಖಿಲ ಗುಣವಂತನು. ಸಕಲದೋಷರಹಿತನು. ಇತ್ಯಾದಿ ಮಹಾಮಹಿಮೋಪೇತವಾದ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಜ್ಞಾನವೇ ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಸಾಧನವು ಎಂದು ಸಕಲ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ನಿರ್ಣಯವಾಗಿದೆ. ಸಕಲ ವೈಷ್ಣವ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ಪರಮಾತ್ಮನಗಿಂತ ಉತ್ತಮನು ಇರುವನೆಂದು ಹೇಳುವುದಿಲ್ಲ. ವೇದಗಳು ನಿರ್ದೋಷವಾದ್ದರಿಂದ ಅದರಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದನ್ನು ಎಲ್ಲರೂ

ಒಪ್ಪಲೇಬೇಕು. ಮೋಕ್ಷಪ್ರದನು ಶ್ರೀಹರಿಯು. ಅವನ ಆಜ್ಞಾನುಸಾರ ವಾಯುದೇವರು ಮೋಕ್ಷಪ್ರದರು. ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲೂ ಸಹ ಸುಖಾದಿಗಳು ಮೇಲಿನವರ ಪ್ರಸಾದದಿಂದಲೇ ಕೆಳಗಿನವರಿಗೆ ಉಂಟಾಗುವುದು.

'ಸೃಷ್ಟಿ ರಕ್ಷಾ ಹೃತಿ ಜ್ಞಾನ ನಿಯತ್ಯಜ್ಞಾನ ಬಂಧನಾನ್ । ಮೋಕ್ಷಂ ಚ ವಿಷ್ಣುತಸ್ತ್ವೇವ ಜ್ಞಾತ್ವಾ ಮುಕ್ತಿರ್ನ ಚಾನ್ಯಥಾ ॥', 'ತಮೇವಂ ವಿದ್ವಾನಮೃತ ಇಹ ಭವತಿ । ನಾನ್ಯ: ಪಂಥಾ ವಿದ್ಯತೇ ಅಯನಾಯ ॥' 'ಭಕ್ತ್ಯರ್ಥಾನ್ಯಖಿಲಾನ್ಯೇವ ಭಕ್ತಿರ್ಮೋಕ್ಷಾಯ ಕೇವಲಾ । ಮುಕ್ತಾನಾಮಪಿ ಭಕ್ತಿರ್ಹಿ ನಿತ್ಯಾನಂದ ಸ್ವರೂಪಿಣೀ ॥' ಇತ್ಯಾದಿ ವಾಕ್ಯಪರ್ಯಾಲೋಚನೆಯಿಂದ ದುಃಖಸ್ಪರ್ಶವೇ ಇಲ್ಲದ ಮೋಕ್ಷವನ್ನು ಹೊಂದಬೇಕಾದರೆ ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಸಾದವು ಅವಶ್ಯಕ. 'ಯಸ್ಯ ಪ್ರಸಾದಾತ್ ಪರಮಾರ್ತಿರೂಪಾತ್ ಅಸ್ಮಾತ್ ಸಂಸಾರಾತ್ ಮುಚ್ಯತೇ ನಾಪರೇಣ ॥' ಎಂಬ ಪ್ರಮಾಣಾನುಸಾರವಾಗಿ ಹರಿಪ್ರಸಾದವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಬೇಕು. ಪ್ರಸಾದವಾಗಬೇಕಾದರೆ ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನವಾಗಬೇಕು. ಇದು ಶ್ರೀಮದಾನಂದತೀರ್ಥ ಭಗವತ್ಪಾದಾಚಾರ್ಯರಿಂದ ಉಪದಿಷ್ಟವಾದ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಭಾಷ್ಯಾದಿ ಗ್ರಂಥಗಳ ಅಧ್ಯಯನ-ಅಧ್ಯಾಪನ-ಪಾರಾಯಣಾದಿಗಳಿಂದಲೇ ಸಂಪಾದನೀಯವಾಗಿದೆ.

ಅಸ್ಪೃಷ್ಟ ಅಜ್ಞಾನ ಗಂಧರು, ರುದ್ರಾದಿದೇವತೆಗಳಿಂದ ವಂದಿತರೂ, ಆದ ಶ್ರೀಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣದೇವರ ಅವತಾರರಾದ ಶ್ರೀಮದಾನಂದತೀರ್ಥ ಭಗವತ್ಪಾದರಿಂದ ರಚಿತವಾದ, ಪರಮ ಮಂಗಳಕರವಾದ, ಮೋಕ್ಷ ಪ್ರಯೋಜಕವಾದ, ಪರವಿದ್ಯಾ ಭೋಧಕವಾದ, ಶ್ರೀವೇದವ್ಯಾಸರಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಸಮ್ಮತವಾದ ಶ್ರೀಸರ್ವಮೂಲಗ್ರಂಥವು ಬಹಳವಾಗಿ ಮುದ್ರಿತವಾಗಿದ್ದರೂ ಈಗ ಪುಸ್ತಕವು ದುರ್ಲಭವಾದ್ದರಿಂದ ನಾವು ಮುದ್ರಣಮಾಡಲು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿದೆವು.

ಪ್ರಾತ:ಸ್ಮರಣೀಯ ೧೦೦೮ ಶ್ರೀಮತ್ಸತ್ಯಧ್ಯಾನತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ ಶಿಷ್ಯಶ್ರೇಷ್ಠರೂ, ಪರಮತಪಸ್ವಿಗಳೂ, ಯೋಗಿಗಳೂ ಅನನ್ಯಸಾಧರಣ ಚತು:ಶಾಸ್ತ್ರಪಂಡಿತರೂ ಆದ ಪರಮಪೂಜ್ಯ ಗಂಗೂರ್ ರಾಮಾಚಾರ್ಯರ ಮೂರನೇ ಮಕ್ಕಳಾದ, ಶಾಸ್ತ್ರ ಪಂಡಿತರು, ಭಾಷಾತ್ರಯವೇತ್ತರು, ಅನವರತ ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಸಿದ್ಧಾಂತಪಾಠಪ್ರವಚನರತರೂ ಆದ ಶ್ರೀ ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯ ಗಂಗೂರ್ ಅವರು ನಮ್ಮ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯನ್ನು ಅನುಮೋದಿಸಿದರು. ಮುದ್ರಣ ಮತ್ತು ಶೋಧನದಲ್ಲಿ ಅತಿಪಟುಗಳಾದ ಶ್ರೀ ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕಪಾಠಪ್ರವಚನಾರೂಢಕ್ರಮನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ವಿಶಿಷ್ಟಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಸರ್ವಮೂಲಗ್ರಂಥದ ಶೋಧನೆ, ಸಂಪಾದನೆ ಹಾಗು ಅಂದವಾದ ಅಕ್ಷರಸಂಯೋಜನಾವಿನ್ಯಾಸ ರಚನೆಗಳಿಂದ ಭವ್ಯಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಂದು ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಅವರಿಗೆ ನಾವು ಭೂಯಿಷ್ಠಾಂ ತೇ ನಮ ಉಕ್ತಿಂ ವಿಧೇಮ ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಆದರೆ ಸನ್ಯಾಸಿಗಳಾದ್ದರಿಂದ ಹಾಗೆ ಹೇಳಲಾರದೇ, ಅವರ ಶ್ರೇಯಸ್ಸಿಗಾಗಿ ಶ್ರೀಭಗವಂತನನ್ನು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತೇವೆ.

ಈ ಮಹಾಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಪೂರ್ಣ ಬೆಂಬಲವಿತ್ತು ದ್ರವ್ಯ ಸಹಾಯದ್ವಾರಾ ಸಹಕರಿಸಿದ ಶ್ರೀಯುತ ನಾಗರಾಜಾಚಾರ್, ಹಾಗು ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ ಹೆಚ್.ಎಸ್ ಇವರುಗಳಿಗೆ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು

ಜ್ಞಾನ, ಭಕ್ತಿ ವೈರಾಗ್ಯಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಅನುಗ್ರಹಿಸಲೆಂದು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತೇವೆ. ಶ್ರೀಸರ್ವಮೂಲ ಮುದ್ರಣದ ಕಾರ್ಯ ಹಾಗು ಕರಡು ಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುದರಲ್ಲಿ ಶ್ರಮವಹಿಸಿದ ನಾಗರಾಜಾಚಾರ್, ವ್ಯಾಸರಾಜ, ವಾಸುದೇವ ಹಾಗು ಕೃಷ್ಣನಿಗೆ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಅನುಗ್ರಹವಾಗಲೆಂದು ಶ್ರೀವೇದವ್ಯಾಸ ದೇವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿತ್ತೇವೆ. ಅದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಗ್ರಂಥದ ಸಂಪಾದನದಲ್ಲಿ ಗಣಕಯಂತ್ರ ಅಕ್ಷರವಿನ್ಯಾಸ - ಕರಡುಪ್ರತಿ ಶುದ್ಧೀಕರಣ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಗಂಗೂರ್ ಆಚಾರ್ಯರ ಚಿರಂಜೀವಿಗಳಾದ ವೇದೇಶ, ಕು||ಸೌ|| ವೇದವತಿ ಹಾಗು ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ ಇವರು ಚಿಕ್ಕವರಾದರೂ ಬಹಳ ಶ್ರಮ ವಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಶ್ರೀಸರ್ವಮೂಲ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಅಕ್ಷರ ಪ್ರಿಂಟರ್ಸ್ ಮಾಲೀಕರಾದ ಶ್ರೀ ನಾಗರಾಜ್ ಅವರು ಅಂದವಾಗಿ ಮುದ್ರಿಸಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಇವರೆಲ್ಲರಿಗೂ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಅನುಗ್ರಹವಾಗಲೆಂದು ಶ್ರೀವೇದವ್ಯಾಸ ದೇವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿತ್ತೇವೆ.

ಶ್ರೀ ವ್ಯಾಸರಾಜಪೂಜ್ಯಚರಣರ ಗುರುಗಳೂ, ಪದವಾಕ್ಯಪ್ರಮಾಣಾಬ್ಧಿ ವಿಕ್ರೀಡನವಿಶಾರದರೂ, ಅನನ್ಯಸಾಧಾರಣಮಹಿಮೋಪೇತರೂ ಆದ ಶ್ರೀ ಶ್ರೀಪಾದರಾಜಗುರುಸಾರ್ವಭೌಮಾಂತರ್ಗತ ಶ್ರೀಮದಾನಂದತೀರ್ಥಹೃದಯಾಮಲ ಮಂದಿರವಾಸಿ ಶ್ರೀಹಯವದನ ರಂಗವಿಟ್ಠಲನು ಈ ಸೇವೇಯಿಂದ ಸುಪ್ರೀತನಾಗಲಿ.

ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯ ಮೂಲಮಹಾಸಂಸ್ಥಾನ ಉತ್ತರಾದಿಮಠಾಧೀಶರೂ, ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾಮಂಡನಾದಿ ಪ್ರಬಂಧಕರ್ತಾರರೂ, ಜ್ಞಾನಿಗಳೂ, ಪರಮಪೂಜ್ಯರೂ ಆದ ಶ್ರೀಸತ್ಯಪ್ರಮೋದತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ ಅಂತರ್ಯಾಮಿ ದಿಗ್ವಿಜಯ ಶ್ರೀರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವರಲ್ಲಿ ಈ ಕಾರ್ಯವು ಸಮರ್ಪಿತವು.

ಶ್ರೀ ಪ್ರಜ್ಞಾನನಿಧಿತೀರ್ಥಶ್ರೀಪಾದರು
ಅಧ್ಯಕ್ಷರು, ಶ್ರೀಮದಾನಂದತೀರ್ಥಸತ್ತೀರ್ಥೋನ್ನಾಹಿನೀ ಸಭಾ
ಶ್ರೀ ಪ್ರಸನ್ನರಾಘವೇಂದ್ರಮಠ

ಮುಳಬಾಗಿಲು
ಶ್ರೀಪಾದರಾಜ ಆರಾಧನಾ
ಬಹುಧಾನ್ಯ ಜ್ಯೇಷ್ಠ ಶು. ೧೪
೯-೬-೧೯೯೮

प्राग्वचनम्

इह खलु श्रियःपतिः परमकारुणिको भगवान् आश्रितवात्सल्यैकजलधिः मुमुक्षूणां सज्जनानां हेयोपादेयवस्तुविवेचनाय सकलसज्जनाज्ञानान्यथाज्ञानविपरीतज्ञानदूरीकरणाय च निखिलापेक्षितमोक्षानन्दप्राप्तये वेदविभागादिकं कृत्वा तदर्थनिर्णयाय ब्रह्मसूत्राणि रचयामास ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः अनादिकालतः सर्वदोषविहीनाः जीवेभ्यो अनेकगुणाधिकाः भाविचतुर्मुखमुख्यप्राणावतारभूताः श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः श्रीमन्मध्वाचार्याः संसारसागरनिमग्नसज्जीवसमुद्धरणाय भगवत्प्रतिष्ठापितसनातनवैदिकसिद्धान्तं विष्णुसर्वोत्तमत्व-जगत्सत्यत्व-पञ्चभेदादिकं श्रीव्यासाज्ञया सर्वत्र उपदिश्य, श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यदशोपनिषद्भाष्यगीताभाष्यगीतातात्पर्यमहाभारततात्पर्यनिर्णयादि-सप्तत्रिंशतिग्रन्थतल्लजान् विलिख्य दिगन्तविश्रान्तयशःप्रसराः विरेजिरे । श्रीमदाचार्यप्रणीताः सर्वेऽपि प्रबन्धाः 'सर्वमूलग्रन्थाः' इति जगति प्रसिद्धा एव ।

प्राचीना नैके विद्वांसः एतान्सर्वानपि सर्वमूलग्रन्थान् प्राक् प्रकाशयन् । अधुना पुनस्तेषां ग्रन्थानां दौर्लभ्यमाकलय्य तानेव पुनः प्रकाशयितुं समुत्सुकाः सन्तः मुद्रापयितुं इच्छावन्तो वयमभूम । अत्र ग्रन्थप्रकाशनावसरे सांप्रदायिकपाठप्रवचननिरूढक्रमानुसारेण सर्वमूलग्रन्थसंपादकेभ्यो वैदिकलौकिकोभयविद्याप्रवीणेभ्यो न्यायवेदान्तादि-शास्त्रप्रवचननिष्णातृभ्यो श्रीगंगूरकुलावतंस मध्वाचार्यमहोदयेभ्यः श्रेयःप्राप्तये श्रीमन्तं भगवन्तं सम्प्रार्थयामः ।

लोकाः भगवत्पादीयान् सर्वमूलग्रन्थानधीत्य पठनपाठनपारायणादिना मोक्षजनकौपनिषदं तत्वं सर्वोत्तमं निखिलगुणोदारं च परब्रह्म यथावदवबुध्य कृतार्थाः भूयासुरित्याशास्महे ।

श्रीप्रज्ञाननिधितीर्थश्रीपादाः

अध्यक्षाः, श्रीमदानन्दतीर्थसत्तीर्थोन्नाहिनीसभा

प्रसन्नराघवेन्द्रमठः

मुळबागिलु

बहुधान्य ज्येष्ट शु. १४

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः श्रीमन्मध्वाचार्याः

अभ्रमं भङ्गरहितं अजडं विमलं सदा ।
आनन्दतीर्थमतुलं भजे तापत्रयापहम् ॥

श्रीसर्वमूलग्रन्था:

ग्रन्थानुक्रमणिका

प्रथमो भागः

		पु. सं
१.	श्रीमद्गीताभाष्यम्	१-९८
२.	गीतातात्पर्यनिर्णयः	९९-१६५
३.	ब्रह्मसूत्रभाष्यम्	१६७-२८३
४.	अणुभाष्यम्	२८४-२८६
५.	अनुव्याख्यानम्	२८७-३८८
६.	न्यायविवरणम्	३८९-४१८
७.	प्रमाणलक्षणम्	४१९-४२१
८.	कथालक्षणम्	४२२-४२४
९.	उपाधिखण्डनम्	४२५-४२६
१०.	मायावादखण्डनम्	४२७-४२८
११.	प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानखण्डनम्	४२९-४३०
१२.	तत्त्वसंख्यानम्	४३१-४३२
१३.	तत्त्वविवेकः	४३३-४३४
१४.	तत्त्वोद्योतः	४३५-४४२
१५.	कर्मनिर्णयः	४४३-४६०
१६.	विष्णुतत्त्वनिर्णयः	४६१-४८७
१७.	ऋग्भाष्यम्	४८९-५६९

द्वितीयो भागः

षट्प्रश्न-ईशावाश्य-आथर्वण-माण्डूक्य-तलवकार-काठक
तैत्तरीय-ऐतरेय-छान्दोग्य-बृहदारण्योपनिषद्भाष्याणि,
श्री भागवततात्पर्यनिर्णयः

तृतीयो भागः

श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयः, यमकभारतम्, तन्त्रसारः,
सदाचारस्मृतिः, कृष्णामृतमहार्णवः, जयन्तीकल्पः, यतिप्रणवकल्पः,
द्वादशस्त्रोत्रम्, नखस्तुतिः

* कन्दुकस्तुतिः, बिल्वमङ्गलस्साधुः

॥ श्रीः॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

गीताभाष्यम्

॥ॐ॥ देवं नारायणं नत्वा सर्वदोषविवर्जितम् ॥
परिपूर्णं गुरूंश्चान्गीतार्थं वक्ष्यामि लेशतः ॥१॥

नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिर्ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरर्थितो ज्ञानप्रदर्शनाय भगवान् व्यासोऽवततार । ततश्चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनात् वेदार्थाज्ञानाच्च संसारे क्लिश्यमानानां वेदानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां च धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदिति कृपालुः सर्ववेदार्थोपबृंहितां तदनुक्तकेवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तां च सर्वप्राणिनां अवगाह्यानवगाह्यरूपां केवलभगवत्स्वरूपपरां परोक्षार्थां महाभारतसंहितां अचीक्लृपत् । तच्चोक्तं । 'लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्याः संसारे क्लेशिनं जनम् । वेदार्थाज्ञमधीकारवर्जितं च स्त्रियादिकम् । अवेक्ष्य प्रार्थयामासुर्देवेशं पुरुषोत्तमम् । ततः प्रसन्नो भगवान्व्यासो भूत्वा च तेन च । अन्यावताररूपैश्च वेदानुक्तार्थभूषितम् । केवलेनात्मबोधेन दृष्टं वेदार्थसंयुतम् । वेदादपि परं चक्रे पंचमं वेदमुत्तमम् ॥ भारतं पंचरात्रं च मूलरामायणं तथा । पुराणं भागवतं चेति संभिन्नः शास्त्रपुंगवः' इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे । 'ब्रह्मापि तन्न जानाति ईषत्सर्वोऽपि जानति । बह्वर्थमृषयस्तत्तु भारतं प्रवदन्ति हि' इत्युपनारदीये । 'ब्रह्माद्यैः प्रार्थितो विष्णुर्भारतं स चकार ह ।

॥ श्रीमद्भगवद्गीता प्रारम्भः ॥

॥ अथ प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥१॥

संजय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा । आचार्यमुपसंगम्य राजा

यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र न ज्ञेयाः सर्वजन्तुभिः' इति नारदीये । 'भारतं चापि कृतवान् पंचमं वेदमुत्तमम् । दशावरार्थं सर्वत्र केवलं विष्णुबोधकम् । परोक्षार्थं तु सर्वत्र वेदादप्युत्तमं तु यत्' इति स्कान्दे । 'यदिविद्याच्चतुर्वेदान्सांगोपनिषदान्द्विजः । न चेत्पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः' । 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्' । 'बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रचलिष्यति' । 'मन्वादि केचिद्ब्रुवते ह्यास्तिकादि तथा परे । तथोपरिचराद्यन्ये भारतं परिचक्षते' । 'भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा । देवैर्ब्रह्मादिभिस्सर्वैर्ऋषिभिश्च समन्वितैः ॥ व्यासस्यैवाज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम्' । 'महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्य यो वेद

वचनमब्रवीत् ॥२॥ पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूं । व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥ अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमायुधि । युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥४॥ धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् । पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥५॥ युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् । सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥६॥ अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम । नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥७॥ भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥८॥ अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः । नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥९॥ अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥ अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः । भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥११॥ तस्य संजनयन् हर्षं कुरूवृद्धः पितामहः । सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥ ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः । सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ । माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥१४॥ पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः । पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥१५॥ अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्टिरः । नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥१६॥काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥ द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते । सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥१८॥ स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९॥ अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः । प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥२०॥ हृषीकेषं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥

अर्जुन उवाच ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥२१॥ यावदेतान्निरीक्षेऽहं

सर्वपापैः प्रमुच्यते' । 'यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुत्रचित् ' । 'विराटोद्योगसारवान्' इत्यादि तद्वाक्यपर्यालोचनया, ऋषिसंप्रदायात्, 'कोह्यन्यः पुंडरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत्' इत्यादिपुराणग्रन्थान्तरगतवाक्यान्यथानुपपत्त्या नारदाध्ययनादिलिङ्गैश्चावसीयते । कथमन्यथा भारतनिरुक्तिज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः? प्रसिद्धश्च सोऽर्थः । कथं चान्यस्य न कर्तुं शक्यते? ग्रन्थान्तरगतत्वाच्च

योद्धुकामानवस्थितान् । कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥२२॥ योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः। धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥२३॥

संजय उवाच ॥ एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत । सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥२४॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् । उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान्कुरूनिति ॥२५॥ तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् । आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ॥२६॥ श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि । तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥२७॥ कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥

अर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥२८॥ सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति । वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९॥ गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते । न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥३०॥ निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव । न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥३१॥ न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च । किं नो राज्येन गोविंन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥ येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च । त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥३३॥ आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः । मातुलाश्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥३४॥ एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधूसूदन । अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥३५॥ निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन । पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥३६॥ तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्त्रराष्ट्रान् स्वबान्धवान् । स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥३७॥ यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः । कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥३८॥ कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् । कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९॥ कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः । धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥४०॥ अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः । स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥४१॥ सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥४२॥ दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः । उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥४३॥

नाविद्यमानस्तुतिः । न च कर्तुरेव । इतरत्रापि साम्यात् । तत्र च सर्वभारतार्थसंग्रहां वासुदेवार्जुनसंवादरूपां भारतपारिजातमधुभूतां गीतामुपनिबबन्ध । तच्चोक्तम् । 'भारतं सर्वशास्त्रेषु भारते गीतिका वरा । विष्णोः सहस्रनामापि ज्ञेयं पाठ्यं च तद् द्वयम्' इति महाकौर्मे । 'स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने' इत्यादि च ।।छ।।

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन । नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ।।४४।। अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् । यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ।।४५।। यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः । धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ।।४६।।

संजय उवाच ।। एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ।।४७।। इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ।।१।।

।। अथ द्वितीयोऽध्यायः ।। संजय उवाच ।। तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् । विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ।।१।।

श्रीभगवानुवाच ।। कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् । अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ।।२।। क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते । क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ट परंतप ।।३।।

अर्जुन उवाच ।। कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधूसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ।।४।। गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके । हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीथ भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ।।५।। न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः । यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ।।६।। कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः। यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ।।७।। न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद् यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् । अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ।।८।।

संजय उवाच ।। एवमुक्त्वा हृषीकेशं गूडाकेशः परंतपः । न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ।।९।। तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत । सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ।।१०।।

तत्र सेनयोर्मध्ये बांधवादिमोहजालसंवृतं विषीदंतमर्जुनं भगवानुवाच ॥ प्रज्ञावादान् स्वमनीषोत्थवचनानि । कथमशोच्याः । गतासून् ॥११॥ किमिति। न त्वेवाहम् । ईश्वरनित्यत्वस्याप्रस्तुतत्वाद् दृष्टान्तत्वेनाह । न त्वेवेति। यथाहं नित्यः सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धः एवं त्वमेते जनाधिपाश्च नित्याः ॥१२॥

देहिनो भाव एतद्भवति । तदेवासिद्धमिति चेन्न । देहिनोऽस्मिन् । यथा कौमारादिशरीरभेदेपि देही तदीक्षिता सिद्धः। एवं देहान्तरप्राप्तावपि ईक्षितृत्वात् । न हि जडस्य शरीरस्य कौमाराद्यनुभवः संभवति । मृतस्यादर्शनात् । मृतस्य वाय्वाद्यपगमादनुभवाभावः । अहं मनुष्य इत्याद्यनुभवाच्चैतत्सिद्धमिति चेन्न । सत्येवाविशेषे देहे सुप्त्यादौ ज्ञानादिविशेषादर्शनात् । समश्चाभिमानो मनसि । काष्ठादिवच्च । श्रुतेश्च । प्रामाण्यं च प्रत्यक्षादिवत् । न च बौद्धादिवाक्यवत् । अपौरुषेयत्वात् । नह्यपौरुषेये पौरुषेयाज्ञानादयः कल्पयितुं शक्याः । विना च कस्यचिद्वाक्यस्यापौरुषेयत्वं सर्वसमयाभिमतधर्माद्यसिद्धिः । यश्च तौ नांगीकुरुते नासौ समयी ।अप्रयोजकत्वात् । मास्तु धर्मोऽनिरूप्यत्वादिति चेन्न । सर्वाभिमतस्य प्रमाणं विना निषेद्धुमशक्यत्वात् । न च सिद्धिरप्रामाणिकस्येति चेन्न । सर्वाभिमतेरेव प्रमाणत्वात् । अन्यथा सर्ववाचिकव्यवहारासिद्धेश्च । न च मया श्रुतमिति तव ज्ञातुं शक्यं । अन्यथा वा प्रत्युत्तरं स्यात् । भ्रांतिर्वा तव स्यात् । सर्वदुःखकारणत्वं वा स्यात् । एको वाऽन्यथा स्यात् । रचितत्वे च धर्मप्रमाणस्य कर्तुरज्ञानादिदोषशंका स्यात्। न चादोषत्वं स्ववाक्येनैव सिद्ध्यति ।न च येन केनचिदपौरुषेयमित्युक्तमुक्त वाक्यसमम् । अनादिकालपरिग्रहसिद्धत्वात् । अतः प्रामाण्यं श्रुतेः । अतः कुतर्कैर्धीरस्तत्र न मुह्यति । अथवा जीवनाशं देहनाशं वाऽपेक्ष्य शोकः? न तावज्जीवनाशं। नित्यत्वादित्याह । नत्वेवेति । नापि देहनाशमित्याह ॥ देहिन इति।

श्री भगवानुवाच ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे । गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥११॥ न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥ देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥ मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

। यथा कौमारादिदेहहानेन जरादिप्राप्तावशोकः एवं जीर्णादिदेहहानेन देहांतरप्राप्तावपि ॥१३॥ तथाऽपि तद्दर्शनाभावादिना शोक इति चेन्नेत्याह । मात्रास्पर्शा इति । मीयंत इति मात्रा विषयाः तेषां स्पर्शाः संबंधाः त एव शीतोष्णसुखदुःखदाः । देहे शीतोष्णादिसम्बन्धाद्धि शीतोष्णाद्यनुभव आत्मनः । ततश्च सुखदुःखे । न ह्यात्मनः स्वतो दुःखादिः संभवति । कुतः? आगमापायित्वात् । यद्यात्मनः स्वतः स्युः सुप्तावपि स्युः । अतो यतो मात्रास्पर्शा जाग्रदादावेव ते संति नान्यदेति तदन्वयव्यतिरेकित्वात्तन्निमित्ता एव नात्मनः स्वतः । आत्मनश्च तैर्विषयविषयिभावसंबंधादन्यः संबंधो नास्ति । न चागमापायित्वेऽपि प्रवाहरूपेणाऽपि नित्यत्वमस्ति । सुप्तिप्रलयादावभावादित्याह । अनित्या इति । अतश्चात्मनो देहाद्यात्मभ्रम एव सुखदुःखकारणं । अतस्तद्विमुक्तस्य बंधुमरणादिदुःखं न भवति । अतोऽभिमानं परित्यज्य तान् शीतोष्णादींस्तितिक्षस्व ॥१४॥

अतःप्रयोजनमाह । यं हीति । यमेते मात्रास्पर्शा न व्यथयंति । पुरिशयमेव संतं । शरीरसंबंधाभावे सर्वेषामपि व्यथाभावात्पुरुषमिति विशेषणं । कथं न व्यथयंति? समदुःखसुखत्वात् । तत्कथं ? धैर्येण ॥१५॥ नित्य आत्मेत्युक्तं । किमात्मैव नित्य आहोस्विदन्यदपि । अन्यदपि तत्किमित्यत आह । नासत इति । असतः कारणस्य सतो ब्रह्मणश्चाभावो न विद्यते । 'प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम' इति वचनाच्छ्रीविष्णुपुराणे । पृथग्विद्यत इत्यादरार्थः । असतः कारणत्वं च 'सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुः' इति श्रीभागवते । 'असतः सदजायत' इति च । अव्यक्तेश्च । संप्रदायत श्चैतत्सिद्धमित्याह । उभयोरपीति । अंतो निर्णयः ॥१६॥ किं बहुना । यद्देशतोऽनंतं तन्नित्यमेव वेदाद्यन्यदपीत्याह । अविनाशीति । नापि शापादिना विनाश इत्याह । विनाशमिति।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥१४॥यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ । समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥ अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् । विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥१७॥ अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अव्ययं च तत् ॥१७॥ भवतु दर्पणनाशात्प्रतिबिंबनाशवदात्मनाश इत्यत आह । नित्यस्येति । शरीरिण इति ईश्वरव्यावृत्तये । न च नैमित्तिकनाश इत्याह । अनाशिन इति । कुतः । अप्रमेयेश्वरसरूपत्वात् । न ह्युपाधिबिंबसन्निध्यनाशे प्रतिबिंबनाशः सति च प्रदर्शके । स्वयमेवात्र प्रदर्शकः । चित्त्वात् । नित्यश्चोपाधिः कश्चिदस्ति । 'प्रतिपत्तौ विमोक्षस्य नित्योपाध्या स्वरूपया । चिद्रूपया युतो जीवः केशवप्रतिबिंबकः' इति भगवद्वचनात् ॥१८॥ व्यवहारस्तु भ्रांत इत्याह । य एनमिति । कुतः । उक्तहेतुभ्यो नायं हंति न हन्यते । न हि प्रतिबिंबस्य क्रिया । स हि बिंबक्रिययैव क्रियावान् । 'ध्यायतीव' इति श्रुतेश्च ॥१९॥ अत्र मंत्रवर्णोऽप्यस्तीत्याह । न जायत इति । नचेश्वरज्ञानवद् भूत्वा भविता । तद्धि 'तदैक्षत' । 'देशतःकालतो योऽसाववस्थातः स्वतोऽन्यतः । अविलुप्तावबोधात्मा' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धं । कुतः । अजादिलक्षणेश्वर सरूपत्वात् । शाश्वतः सदैकरूपः । पुरं देहमणतीति पुराणः । तथापि न हन्यते हन्यमानेऽपि देहे ॥२०॥ अतो य एवं वेद स कथं कं घातयति हन्ति वा । अविनाशिनं नैमित्तिकनाशरहितम् । नित्यं स्वाभाविकनाशरहितम् । अथवा अविनाशिनं दोषयोगरहितम् । नित्यं सदाभाविनम् । इति सर्वत्र विवेकः । दोषयुक्तपुरुषादिषु नष्टशब्दप्रयोगात् ॥२०॥ देहात्मविवेकार्थं दृष्टांतमाह । वासांसीति ॥२१॥ स्वतः प्रायोनिमित्तैश्चाविनाशिनोऽपि केनचिन्निमित्तविशेषेण स्यात्ककच्छेदवत्, इत्यतो विशेषनिमित्तानि निषेधति । नैनमिति ॥२३॥

वर्तमाननिषेधत्स्यादुत्तरत्रेत्यत आह । अच्छेद्य इति । वर्तमानादर्शनाद् युक्तमयोग्यत्वमिति सूचयति वर्तमानापदेशेन । कुतोऽयोग्यता? नित्यसर्वगतादि

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥१८॥ य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नाऽयं भूत्वा भविता वा न भूयः । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२०॥ वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् । कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥२१॥ वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥ नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति

विशेषणेश्वरसरूपत्वात् । 'शाश्वतः' इत्येकरूपत्वमात्रमुक्तम् । स्थाणुशब्देन नैमित्तिकमन्यथात्वं निवारयति । नित्यत्वं सर्वगतत्वविशेषणम् । अन्यथा पुनरुक्तेः । ऐक्योक्तावप्यनुक्तविशेषणोपादानान्नेश्वरैक्ये पुनरुक्तिः । युक्ताश्च बिंबधर्माः प्रतिबिम्बेऽविरोधे । तत्ता च 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' । 'आभास एवच' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धा । न चांशत्वविरोधः । तस्यैवांशत्वात् । न चैकरूपैवांशता । प्रमाणं चोभयविधवचनमेव । नचांशस्य प्रतिबिम्बत्वं कल्प्यम् । गाध्यादिष्वंश बाहुरूप्यदृष्टेरितरत्रादृष्टेः । स्थाणुत्वेऽपि तदैक्षतेत्याद्यविरुद्धमीश्वरस्य । उभयविधवाक्यात् । अचिन्त्यशक्तेश्च । न च माययैकम् । 'त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते' । 'न योगित्वादीश्वरत्वात्' । 'चित्रं न चैतत्त्वयि कार्यकारणे' इत्याद्यैश्वर्येणैव विरुद्धधर्माविरोधोक्तेः । महातात्पर्याच्च । मोक्षो हि महापुरुषार्थः । तत्रापि मोक्ष एवार्थः । 'अन्तेषु रेमिरे धीराः न ते मध्येषु रेमिरे । अन्तप्राप्तिं सुखं प्राहुर्दुःखमन्तरमेतयोः' । 'पुण्यचितो लोकः क्षीयत' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स च विष्णुप्रसादादेव सिध्यति । 'वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं समवाप्नुयात्' । 'तुष्टे तु तत्र किमलभ्यमनन्त ईशे' । 'तत्प्रसादादवाप्नोति परां सिद्धिं न संशयः' । 'येषां स एव भगवान्दययेदनन्तस्सर्वात्मना श्रितपदो यदि निर्व्यलीकम् । ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां नैषां ममाहमिति धीः श्वसृगालभक्ष्ये' । 'तस्मिन्प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते' । 'ऋते यदस्मिन् भव ईश जीवास्तापत्रयेणोपहता न शर्म । आत्मँल्लभन्ते भगवंस्तवांघ्रिच्छायांशविद्यामत आश्रयेम' । 'ऋते भगवत्प्रसादाद्धि कस्य मोक्षो भवेदिह' । 'तमेवं विद्वान्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स चोत्कर्षज्ञानादेव भवति । लोकप्रसिद्धेः । लोकप्रसिद्धमविरुद्धमत्राप्यङ्गीकार्यम् । अहल्याजारत्वाद्यपि दोषकृतोऽपि ते न बहुतरो लेप आसीदित्युत्कर्षमेव वक्ति । बहुनरकफलोह्यसौ । 'तस्य न लोम च न मीयत' इति श्रुत्यन्तराच्च । 'यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमं' इति

मारुतः ॥२३॥ अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥ अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते । तस्मादेवं विदित्वैनं

तदुक्तेश्च । 'सत्यं सत्यं पुनः सत्यं शपथैश्चापि कोटिभिः । विष्णुमाहात्म्यलेशस्य विभक्तस्य च कोटिधा । पुनश्चानन्तधा तस्य पुनश्चापि ह्यनन्तधा । नैकांशसममाहात्म्याः श्रीशेषब्रह्मशंकराः' इति नारदीये । अन्योत्कर्ष ऐक्यं च । 'तथैव सर्वशास्त्रेषु महाभारतमुत्तमम्' 'कोह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत्' इत्यादि ग्रन्थान्तरसिद्धोत्कर्षमहाभारतविरुद्धम् । तत्र हि । 'नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति । एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम्' । 'यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसंभवः' । 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः' इत्यादिषु साधारणप्रश्नावसर एव महान्तमुत्कर्षं विष्णोर्वक्ति । अन्यत्र यत्किंचिदुक्तावप्यसाधारण एवासरे । तद्धि अग्न्यादेरपि वेदादावस्ति । 'त्वमग्न इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुरुगायो नमस्यः' । 'विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः' इत्यादिषु । तद्ग्रन्थविरोधाच्च । तथा हि स्कान्दे शैवे । 'यदन्तरं व्याघ्रहरीन्द्रयोर्वने यदन्तरं मेरुगिरीन्द्रविन्ध्ययोः । यदन्तरं सूर्यसुरेड्यबिम्बयोस्तदन्तरं रुद्रमहेन्द्रयोरपि ॥ यदन्तरं सिंहगजेन्द्रयोर्वने यदन्तरं सूर्यशशांकयो र्दिवि । यदन्तरं जाह्नविसूर्यकन्ययोस्तदन्तरं ब्रह्मगिरीशयोरपि ॥ यदन्तरं प्रलयजवारिविप्रुषोर्यदन्तरं स्तम्बहिरण्यगर्भयोः । स्फुलिंगसंवर्तकयो-र्यदन्तरं तदन्तरं विष्णुहिरण्यगर्भयोः ॥ अनन्तत्वान्महाविष्णोस्तदन्तरमनन्तकम् । माहात्म्यसूचनार्थाय ह्युदाहरणमीरितम्' ॥ 'तत्समो ह्यधिको वापि नास्ति कश्चित्कदाचन । एतेन सत्यवाक्येन तमेव प्रविशाम्यहं' इत्याद्याह । तत्रैव शिवं प्रति मार्कण्डेयवचनम् । 'संसारार्णवनिर्मग्न इदानीं मुक्तिमेष्यसि' इत्यादि । पाद्मे शैवे मार्कण्डेयकथाप्रबन्धे शिवान्निषिध्य विष्णोरेव मुक्तिमाह । 'अहं भोगप्रदो वत्स मोक्षदस्तु जनार्दनः' इत्यादि । समब्राह्मविरोधाच्च । वेदश्चेतिहासाद्यविरोधेन योज्यः । 'यदि विद्यात्' इति वचनात् । अनिर्णयाच्चेन्द्रादिशंकयाऽन्यथा । तत्रापीष्टसिद्धिः । नामवैशेष्यात् । अतो भगवदुत्कर्ष एव सर्वागमानां महातात्पर्यम् । तथापि स्वतःप्रामाण्यात्सन्नेवोच्यते । अविरोधात् । न च प्रमाणसिद्धस्य अन्यत्रादृष्ट्याऽपह्नवो युक्तः । धर्मवैचित्र्यादर्थानाम् । स्वतःप्रामाण्यानङ्गीकारे मानोक्तावप्यदोषत्वं च साधयेदित्यतिप्रसङ्गः । अनन्यापेक्षया च तत्परत्वं

सिद्धमागमानां । 'नारायणपरा वेदाः' । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' । 'वासुदेवपरा वेदाः' इति । नचैतद्विरुद्धम् । ईश्वरनियमात् । अनादौ च तत्सिद्धम् । 'द्रव्यं कर्म च कालश्च' इत्यादौ । प्रयोजकत्वं तु पूर्वोक्तन्यायेन । अतस्सिद्धमेतत् । तच्चानन्यापेक्षाचिन्त्यशक्तित्व एव युक्तम् । अतो न मायामयमेकम् । अचलत्वं तु 'अप्रहर्षमनानन्द मदुःखमसुखं न प्रज्ञं असद्वा' इत्यादिवत् । क्रियादृष्टेः । 'तपो मे हृदयं साक्षात्तनुर्विद्या क्रिया कृतिः' इत्याद्युक्तेः । अतश्च न मायामयं सर्वम् । ऐश्वर्यादिवाचिभगशब्देनैव संबोधनाच्च 'तं त्वा भग' इत्यादौ स्वरूपत्वाच्च न मायामयत्वं युक्तम् । 'विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः' । 'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे' । 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इत्यादिवचनात् ॥२४॥ अत एवाव्यक्तादिरूपः ॥२५॥

अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वं तथापि देहसंयोगवियोगात्मकजनिमृती स्त एवेत्यत आह । अथ चेति ॥२६॥ कुतोऽशोकः । नियतत्वादित्याह । जातस्येति ॥ तदेव स्पष्टयति । अव्यक्तादीनीति ॥२८॥ देहयोगस्य नियतत्वात् आत्मनश्च ईश्वरसरूपत्वात् सर्वथाऽनाशान्नशोकः कार्य इत्युपसंहर्तुमैश्वरं सामर्थ्यं पुनर्दर्शयति । आश्चर्यवदिति । दुर्लभत्वेनेत्यर्थः । तद्धि आश्चर्यं लोके । दुर्लभोऽपीश्वरसरूपत्वात् सूक्ष्मत्वाच्च आत्मनस्तद्द्रष्टा ॥२९-३८॥ सांख्यं ज्ञानं । 'शुद्धात्मतत्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते' इति भगवद्वचनाद् व्यासस्मृतौ । योग उपायः । 'दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयःप्रसिद्धये' इति प्रयोगाद्भागवते । नेतरौ सांख्ययोगावुपादेयत्वेन विवक्षितौ । कुत्रचित्सामस्त्येन । कर्मयोग इत्यादिप्रयोगाच्च ।

नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥ अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् । तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥२६॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥ अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिवेदना ॥२८॥ आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः श्रृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥ देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत । तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥ स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न

निन्दितत्वाच्चेतरयोर्मोक्षधर्मेषु भिन्नमतत्वमुक्त्वा पंचरात्रस्तुत्या । वेदानां त्वैकार्थत्वान्न विरोधः । पार्थक्यं तु सांख्याद्यपेक्षया युक्तम् । तत्रैव चित्रशिखण्डिशास्त्रे पंचरात्रमूले वेदैक्योक्तेश्च । एवमेव सर्वत्र सांख्ययोगशब्द उपायवाचको वर्णनीयः । युक्तेश्च । ज्ञानं हि जैवमुक्तम् । उपायश्च वक्ष्यते । बुध्यतेऽनयेति बुद्धिः । सांख्यविषयो यया वाचा बुध्यते सा वागभिहितेत्यर्थः ॥३९॥ योग इमां बुद्धिं श्रृण्वित्युक्तम् । बह्वयो हि बुद्धयो मतभेदात् । तत्कथमेकत्र निष्ठां करोमीत्यत आह । व्यवसायात्मिकेति । सम्यग्युक्तिनिर्णीतानां मतानामैक्यमेवेत्यर्थः ॥४१॥ स्युरवैदिकानि मतान्यव्यवसायात्मकानि नतु वैदिकानि । तेपि हि केचित्कर्माणि स्वर्गादिफलान्येवाहुरित्यत आह । यामिमामिति । यामाहुस्तयेत्यन्वयः । मोक्षफलमपेक्ष्य स्वर्गादिपुण्ययुक्तां वाचं प्रवदन्ति । वेदवादरताः । कर्मादिवाचक वेदवादरताः । वेदैर्यन्मुखत उच्यते तत्रैव रताः । नान्यदस्तीतिवादिनः । 'परोक्षविषया वेदाः' । 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः' । 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मां' इत्यादिभिः पारोक्ष्येण प्रायो भगवन्तं वदंति ॥४२॥ भोगैश्वर्यगतिं प्रति तत्प्राप्तिं प्रति । तत्प्राप्तिफला एव वेदा इति वदन्तीत्यर्थः ॥४३॥

विकम्पितुमर्हसि । धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥ यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥३२॥ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि । ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥ अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् । सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३४॥ भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः । येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥ अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः । निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥३६॥ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् । तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३७॥ सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ । ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥ एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां श्रृणु । बुध्द्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥ नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन । बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥ यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः

तेषां सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मिका बुद्धिः । समाधौ समाध्यर्थे न विधीयते । सम्यङ्निर्णीतार्थानां हीश्वरे मनस्समाधानं सम्यग्भवति । तद्धि मोक्षसाधनं । उक्तं चैतदन्यत्र । 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वाचस्समासन् । स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात्' इति ॥४४॥ तां योगबुद्धिमाह । त्रैगुण्यविषया इत्यादिनेतरदपोह्य । वेदानां परोक्षार्थत्वात् त्रिगुणसम्बन्धि स्वर्गादि प्रतीतितोऽर्थ इव भाति । 'परोक्षवादी वेदोऽयम्' इति ह्युक्तम् । अतः प्रातीतिकेऽर्थे भ्रान्तिं मा कुर्वित्यर्थः । 'वादो विषयकत्वं च मुखतो वचनं स्मृतम्' इत्यभिधानम् । न तु वेदपक्षो निषिध्यते । 'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च विष्णुस्सर्वत्र गीयते' । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' । 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्' । 'आचारश्चैव साधूनामात्मनो रुचिरेव च' । 'वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः' इति वेदानां सर्वात्मना विष्णुपरत्वोक्तेः । तद्विहितस्य तद्विरुद्धस्य च धर्माधर्मत्वोक्तेश्च ॥४५॥

तथाऽपि काम्यकर्मिणां फलं ज्ञानिनां न भवतीति साम्यमेवेत्यत आह । यावानर्थ इति । यथा यावानर्थः प्रयोजनमुदपाने कूपे भवति तावान् सर्वतः संप्लुतोदकेऽन्तर्भवत्येव, एवं सर्वेषु वेदेषु यत्फलं तद्विजानतोऽपि ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य फलेऽन्तर्भवति । ब्रह्म अणतीति ब्राह्मणोऽपरोक्षज्ञानी । स हि ब्रह्म गच्छति । विजानत इति ज्ञानफलत्वं तस्य दर्शयति ॥४६॥ कामात्मनां निन्दा कृता । कथम् । एषां 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ कामस्यापि विहितत्वादित्यत आह । कर्मण्येवेति । 'ते' इत्युपलक्षणार्थम् । तव ज्ञानिनोऽपि न फलकामकर्तव्यता । किम्वन्येषाम् । नत्वस्ति केषांचिन्न तेऽस्तीति । स हि ज्ञानी नरांश इन्द्रश्च । मोहादिस्त्वभिभवादेः । यदि तेषां शुद्धसत्त्वानां न स्याज्ज्ञानं

॥४२॥ कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्। क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥४३॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन । निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥ यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥४६॥

क्वान्येषाम् ? उपदेशादेश्च सिद्धं ज्ञानं तेषाम् । पार्थार्ष्टिषेणेत्यादि ज्ञानिगणनाच्च । कामनिषेध एवात्र । फलानि ह्यस्वातन्त्र्येण भवन्ति । न हि कर्मफलानि कर्माभावे यत्नतोऽपि भवन्ति । भवन्ति च काम्यकर्मिणो विपरीतप्रयत्नेऽप्यविरोधे । अतः कर्माकरण एव प्रत्यवायो न तु ज्ञानादिना वाऽकामनया फलाप्राप्तौ । अतः कर्मण्येवाधिकारः । अतस्तदेव कार्यम् । न तु कामेन ज्ञानादिनिषेधेन वा फलप्राप्तिः । कामवचनानां तु तात्पर्यं भगवतैवोक्तम् । रोचनार्थं फलश्रुतिः । 'यथा भैषज्यरोचनमि'त्यादि भागवते । अतएव कामी यजेतेत्यर्थः । न तु कामीभूत्वेत्यर्थः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च' इति वचनात् । वक्ष्यमाणेभ्यश्च 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यादिभ्यश्च । अतो मा कर्मफलहेतुर्भूः । कर्मफलं तत्कृतौ हेतुर्यस्य स कर्मफलहेतुः स मा भूः । तर्हि न करोमीत्यत आह । मा त इति । कर्माकरणे स्नेहो मास्त्वित्यर्थः । अन्यफलाभावेऽपि मत्प्रसादाख्यफलभावात् । इच्छा च तस्य युक्ता । 'वृणीमहे ते परितोषणाये'त्यादि महदाचारात् । अनिन्दनाद्विशेषत इतरनिन्दनाच्च । सामान्यं विशेषो बाधत इति च प्रसिद्धम् । 'सर्वानानय नैकं मैत्रं' इत्यादौ । 'अतो नैकात्म्यतां मे स्पृहयन्ति केचित्' 'भक्तिमन्विच्छन्तः' 'ब्रह्मजिज्ञासा' 'विज्ञाय प्रज्ञा' 'द्रष्टव्य' इत्यादिवचनेभ्यः । स्वार्थसेवकं प्रति न तथा स्नेहः । किं ददामीत्युक्ते सेवादियाचकं प्रति बहुतरः स्नेह इति लोकप्रसिद्धन्यायाच्च भक्तिज्ञानादिप्रार्थना कार्येति सिद्धम् ॥४७॥

पूर्वश्लोकोक्तं स्पष्टयति । योगस्थ इति । योगस्थ उपायस्थः । संगं फलस्नेहं त्यक्त्वा । तत एव सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा । स एव च मयोक्तो योगः ॥४८॥ इतश्च योगाय युज्यस्वेत्याह । दूरेणेति । बुद्धियोगाज्ज्ञान-लक्षणादुपायात् । दूरेण अतीव । अतो बुद्धौ शरणं ज्ञाने स्थितिम् । फलं कर्मकृतौ हेतुर्येषां ते फलहेतवः ॥४९॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥ योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय । सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥४८॥ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥

ज्ञानफलमाह । बुद्धियुक्त इति । सुकृतमप्यप्रियं मानुष्यादिफलं जहाति । न बृहत्फलमप्युपासनादिनिमित्तम् । 'न हास्य कर्म क्षीयते' 'अविदित्वास्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति' इत्यादि-श्रुतिभ्यः । अतः कर्मक्षयश्रुतिरज्ञानिविषया सर्वत्र । उभयक्षयश्रुतिरप्यनिष्टविषया । न हीष्टपुण्यक्षये किंचित्प्रयोजनम् । न चेष्टनाशो ज्ञानिनो युक्तः । इष्टाश्च केचिद्विषयाः । 'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति', 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये । यशोऽहं भवानि ब्राह्मणानां', 'स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा' । 'अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते' । 'कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन्' 'स एकधा भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । बहुत्वेप्याऽत्म सुखस्य पुनरिष्टत्वात्कर्मसुखे न विरोधः । अनुभवशक्तिश्चेश्वरप्रसादात् । श्रुतेश्च । न च शरीरपातात्पूर्वमेतत् । 'स तत्र पर्येति' 'एतमानन्दमय मात्मानमुपसंक्रम्य' इत्याद्युत्तरत्र श्रवणात् । न चैकीभूत एव ब्रह्मणा सह । 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेत्' इत्यादिनिन्दनान्मोक्षधर्मे । परिहारे पृथग्भोगाभिधानाच्च । शुकादीनां पृथग्दृष्टेश्च । 'जगद्व्यापारवर्जमि'ति ऐश्वर्यमर्यादोक्तेश्च । 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता' इति च । उपाधिनाशे नाशाच्च प्रतिबिम्बस्य । न चैकीभूतस्य पृथग्ज्ञाने मानं पश्यामः । आसं दुःखी नासमिति ज्ञानविरोधाच्चेश्वरस्य । अनेन रूपेणेति च । भेदाभावात् । न च प्रतिबिम्बस्य बिम्बैक्यं लोके पश्यामः । उपाधिनाशे मानं वा । 'मग्नस्य हिपरेऽज्ञाने' इति दुःखात्मकत्वोक्तेश्च । यावदात्मभावित्वादित्युपाधिनित्यत्वाभिधानाच्च । अतोऽन्यवचनं प्रतीयमानमप्यौपचारिकम् । दृष्टाश्च ते भगवतो भिन्ना नारदेन । प्रतिशाखं च 'स एकधे'त्यादिषु भेदेन प्रतीयन्ते । विरोधे तु युक्तिमतामेवबलवत्त्वम् । युक्तयश्चात्रोक्ता 'मग्नस्य ही'त्यादयः । अतो जले जलैकीभाववदेकीभावः । उक्तं च 'यथोदकं शुद्धे शुद्धं' 'यथा नद्य' इत्यादौ । तत्राप्यन्योन्यात्मकत्वे

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते । तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

वृद्ध्यसम्भवः । अस्ति चेषत्समुद्रेऽपि द्वारि । महत्त्वादन्यत्रादृष्टिः । 'ता एवापो ददौ तस्य स ऋषिः शंसितव्रतः' इति महाकौर्मे समर्थानां भेदज्ञानाच्च । 'नैव तत्प्राप्नुवन्त्येते ब्रह्मेशानादयः सुराः । यत्ते पदं हि कैवल्यं' इति निषेधाच्च नारदीये । सविचारश्च निर्णयः कृतो मोक्षधर्मेषु । बलवांश्च सविचारो निर्णयो वाक्यमात्रात् । अतो 'यत्र नान्यत्पश्यती'त्याद्यपि तदधीनसत्तादिवाचि । अन्यथा कथमैश्वर्यादि स्यात्? न च तन्मायामयमित्युक्तम् । अन्यथा कथं तत्रैव स एकधेत्यादि ब्रूयात्? नच 'न ह वै सशरीरस्य' इत्यादि विरोधः । वैलक्षण्यात्तच्छरीराणाम् । अभौतिकानि हि तानि नित्योपाधिविनिर्मितानीश्वरशक्त्या । तथा चोक्तम् । 'शरीरं जायते तेषां षोडश्या कलयैव च' इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे । वदन्ति च लौकिकाद्वैलक्षण्येऽभावशब्दम् । 'अप्रहर्षमनानन्दं' 'सुखदुःखबाह्य' इत्यादिषु । निरुक्त्यभावाच्च न तानि शरीराणि । तथा हि श्रुतिः । 'अशारीति ँ तच्छरीमभवत्' इति । न हि तानि शीर्णानि भवन्ति । 'सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' इतिवचनात् । साम्यात्प्रयोगः । प्रयोगाच्च । 'अनिन्द्रिया अनाहरा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः' । 'देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम्' इत्यादि दृष्टदेहेष्वेव । न चैषाऽन्या गौणी मुक्तिः । 'बहुनाऽत्र किमुक्तेन यावच्छ्वेतं न गच्छति । योगी तावन्न मुक्तः स्यादेष शास्त्रस्य निर्णयः' इत्यादित्यपुराणे तदन्यमुक्तिनिषेधात् । ये त्वत्रैव भगवन्तं प्रविशन्ति तेऽपि पश्चात्तत्रैव यान्ति । योग्यत्वं चात्र विवक्षितम् । युधिष्ठिरप्रश्न इतरनिन्दनाच्च । सायुज्यं च ग्रहवत् । तदुक्तेश्च । 'भुञ्जते पुरुषं प्राप्य यथा देवग्रहादयः । तथा मुक्तावुत्तमायां बाह्यान्भोगास्तु भुञ्जते' इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे । अतोऽनिष्टस्यैव मोक्षः । सोऽस्त्येव सर्वात्मना । 'अदुःखं' 'सर्वदुःखविवर्जिताः' 'अशोकमहिमं' 'यत्र गत्वा न शोचति' इत्यादि श्रुतिभ्यः । विशेषवचनाभावाच्च । येषां त्वीषद्दृश्यते ते न सायुज्यं प्राप्ताः । सामीप्याद्येव तेषाम् । अतः प्रारब्धकर्मशेषभावात्तद्भुक्त्वा सायुज्यं गच्छन्ति । तच्चोक्तम् । 'सङ्कर्षणादयः सर्वे स्वाधिकारादनन्तरम् । प्रविशन्ति परं देवं विष्णुं नास्त्यत्र संशयः' इति व्यासयोगे । अतोऽनिष्टस्य सर्वात्मना वियोगः ।

'परब्रह्मत्वमिच्छामि परमात्मञ्जनार्दन' इत्यादिना ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थितत्वात् । 'न मोक्षसदृशं किञ्चिदधिकं वा सुखं क्वचित् । ऋते वैष्णवमानन्दं वाङ्मनोगोचरं महत्' इत्यादेश्च ब्रह्मादिपदादप्यधिकतमं सुखं च मोक्ष इति सिद्धम् । अतो योगाय युज्यस्व । ज्ञानोपायाय । तद्धि कर्मकौशलम् ॥५०॥

तदुपायमाह । कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्त्वा । अकामनया ईश्वराय समर्प्य । बुद्धियुक्ताः सम्यग्ज्ञानिनो भूत्वा पदं गच्छन्ति । सयोगकर्म ज्ञानसाधनं । तन्मोक्षसाधनमिति भावः ॥५१॥ कियत्पर्यन्तमवश्यं कर्तव्यानि मुमुक्षुणैवं कर्माणीत्याह । यदेति । निर्वेदं नितरां लाभम् । प्रयोगात् 'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य' इत्यादि .। नहि तत्र वैराग्यमुपपद्यते । तथासति पाण्डित्यादिति स्यात् । न च ज्ञानिनां भगवन्महिमादिश्रवणे विरक्तिर्भवति । 'आत्मारामा हि मुनयो निर्ग्राह्या अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः' इतिवचनात् । अनुष्ठानाच्च शुकादीनाम् । न च तेषां फलं नास्ति । तस्यैव महत्सुखत्वात्तेषाम् । 'या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् । सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत्किम्वन्तकासिलुलितात्पततां विमानात्' इत्यादि वचनात् । तेषामप्युपासनादिफलस्य साधितत्वात् । तारतम्याधिगतेश्च । तथाहि । यदि तारतम्यं न स्यात्, 'नाऽत्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादम्' 'नैकात्म्यतां मे स्पृहयन्ति केचित्' 'एकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति' इति मुक्तिमप्यनिच्छतामपि मोक्ष एव फलं तमिच्छतामपि स भवति सुप्रतीकादीनामिति कथमनिच्छतां स्तुतिरुपपन्ना स्यात् ? वचनाच्च । 'यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे । तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिंगभेदने । योगिनां भिन्नलिंगानामविर्भूतस्वरूपिणाम् । प्राप्तानां परमानन्दं तारतम्यं सदैव हि' इति । 'न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन । मद्भक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि' इति च । साम्यवचनं तु प्राचुर्यविषयं दुःखाभावविषयं च ।

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५१॥
यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

तथा चोक्तम् । 'दुःखाभावः परानन्दो लिंगभेदः समा मताः । तथापि परमानन्दो ज्ञानभेदात्तु भिद्यते' इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे । अतो न वैराग्यं श्रुतादावत्र विवक्षितम् । न च संकोचे मानं किंचित् । विद्यमान इतरत्र प्रयोगे । महद्भिः श्रवणीयस्य श्रुतस्य च वेदादेः फलं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥५२॥ तदेव स्पष्टयति । श्रुतिविप्रतिपन्नेति । पूर्वं श्रुतिभिर्वेदैर्विप्रतिपन्ना विरुद्धा सती वेदार्थानुकूलेन तत्वनिश्चयेन विपरीतवाग्भिरपि निश्चला भवति । ततश्च समाधावचला बुद्धिर्ब्रह्मप्रत्यक्षदर्शनेन भेरीताडनादावपि परमानन्दमग्नत्वात् । तदा योगमवाप्स्यसि उपायसिद्धो भवसीत्यर्थः ॥५३॥ स्थिता प्रज्ञा ज्ञानं यस्य स स्थितप्रज्ञः । भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षणमित्यर्थः । उक्तं लक्षणमनुवदति लक्षणान्तरं पृच्छामीति ज्ञापयितुं समाधिस्थस्येति । कं ब्रह्माणमीशं रुद्रं च वर्तयतीति केशवः । तथाहि निरुक्तिः कृता हरिवंशेषु रुद्रेण कैलासयात्रायाम् । 'हिरण्यगर्भः कः प्रोक्त ईशः शंकर एव च । सृष्ट्यादिना वर्तयति तौ यतः केशवो भवान्' इति वचनान्तराच्च । किमासीत किं प्रत्यासीत । नचार्जुनो न जानाति तल्लक्षणादिकम् । 'जानन्ति पूर्वराजानो देवर्षयस्तथैव च । तथापि धर्मान्पृच्छन्ति वार्तायै गुह्यवित्तये । न ते गुह्याः प्रतीयन्ते पुराणेष्वल्पबुद्धिनाम्' इतिवचनात् ॥५४॥

गमनादिप्रवृत्तिर्नात्यभिसन्धिपूर्विका मत्तादिप्रवृत्तिवदिति 'या निशे' त्यादिना दर्शयिष्यन् तल्लक्षणं प्रथमत आह । प्रजहातीति । एवं परमानन्दतृप्तः किमर्थमेवं प्रवृत्तिं करोतीति प्रश्नाभिप्रायः । प्रारब्धकर्मणेषत्तिरोहितब्रह्मणो वासनया प्रायोऽल्पाभिसन्धिपूर्विका गमनादिवृत्तयः संभवन्तीत्याशयवान्परिहरति । प्रायः सर्वाननप्रजहाति । शुकादीनामपीषद्दर्शनात् । 'त्वत्पाद भक्तिमिच्छन्ति

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला । समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥अर्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव । स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥५४॥

श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् । आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५५॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः

ज्ञानिनस्तत्वदर्शिनः' इत्युक्तेस्तामिच्छन्ति । यदा त्विन्द्रादीनामाग्रहो दृश्यते तदाऽभिभूतं तेषां ज्ञानम् । तच्चोक्तम् । 'आधिकारिकपुंसां तु बृहत्कर्मत्वकारणात् । उद्भवाभिभवौ ज्ञाने ततोऽन्येभ्यो विलक्षणा' इति । अत एव वैलक्षण्यादनधिकारिणामाग्रहादि चेदस्ति न ते ज्ञानिनः इत्यवगन्तव्यम् । न चात्र समाधिं कुर्वतो लक्षणमुच्यते । 'यः सर्वत्रानभिस्नेहः' इति स्नेहनिषेधात् । नहि समाधिं कुर्वतस्तस्य शुभाशुभप्राप्तिरस्ति । असम्प्रज्ञातसमाधेः । सम्प्रज्ञातेत्वविरोधः । तथापि न तत्रैवेति नियमः । 'कामादयो न जायन्ते ह्यपि विक्षिप्तचेतसाम् । ज्ञानिनां ज्ञाननिर्धूतमलानां देवसंश्रयात्' इति स्मृतेः । मनोगता हि कामाः । अतस्तत्रैव तद्विरुद्धज्ञानोत्पत्तौ युक्तं हानं तेषामिति दर्शयति । मनोगतानिति । विरोधश्चोच्यते 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति । न चैतद्दृष्ट्याऽपलपनीयम् । पुरुषवैशेष्यात् । आत्मना परमात्मना परमात्मन्येव स्थितः सन् । आत्माख्ये तस्मिन् स्थितस्य तत्प्रसादादेव तुष्टिर्भवति । 'विषयांस्तु परित्यज्य रामे स्थितिमतस्ततः । देवाद्भवति वै तुष्टिर्नान्यथा तु कथंचन' इत्युक्तं हि नारायणरामकल्पे । अतो नात्मा जीवः ॥५५॥

तदेव स्पष्टयत्युत्तरैः श्लोकैस्त्रिभिः । एतान्येव ज्ञानोपायानि च । तच्चोक्तम् । 'तद्वै जिज्ञासुभिः साध्यं ज्ञानिनां यत्तु लक्षणं' इति । शोभनाध्यासो रागः । 'रसो रागस्तथा रक्तिः शोभनाध्यास उच्यते' इत्यभिधानम् ॥५६॥ सर्वत्रानभिस्नेहत्वाच्छुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति न द्वेष्टि ॥५७॥५८॥ न चैतल्लक्षणं ज्ञानमयत्नतोऽपि भवतीत्याहोत्तरैः श्लोकैः । निराहारत्वेन विषयभोगसामर्थ्याभाव एव भवति । इतरविषयाकाङ्क्षाभावो वा । रसाकाङ्क्षादिर्न निवर्तते । स त्वपरोक्षज्ञानादेव निवर्तते इत्यह । विषया इति । 'इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा

स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥५६॥ यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् । नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥ यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥ विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः । रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥५९॥ यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं

मनीषिणः । वर्जयित्वा तु रसनामसौ रस्ये तु वर्धते' इति वचनाद्भागवते । रसशब्दस्य रागवाचित्वाच्च ॥५९॥ अपरोक्षज्ञानरहितज्ञानिनोऽपि साधारणयत्नवतोऽपि मनो हरन्तीन्द्रियाणि । पुरुषस्य शरीराभिमानिनः । को दोषस्ततः? प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि पुरुषस्य ॥६०॥ तर्ह्यशक्यान्येवेत्यत आह । तानीति । बहुयत्नवतः शक्यानि । अतो यत्नं कुर्यादित्याशयः । युक्तो मयि मनोयुक्तः । अहमेव परः सर्वस्मादुत्कृष्टो यस्य स मत्परः । फलमाह । वशे हीति ॥६१॥ रागादिदोषकारणमाह परिहाराय श्लोकद्वयेन । सम्मोहोऽकार्येच्छा । तथा हि मोहशब्दार्थ उक्त उपगीतासु । 'मोहसञ्ज्ञितम् । अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्मसु' इति । तथाचान्यत्र 'सम्मोहोऽधर्मकामिता' इति । स्मृतिविभ्रमः प्रतिषेधादिस्मृतिविनाशः । बुद्धिविनाशः सर्वात्मना दोषबुद्धिनाशः । विनश्यति नरकाद्यनर्थं प्राप्नोति । तथा ह्युक्तम् । 'अधर्मकामिनः शास्त्रे विस्मृतिर्जायते यदा । दोषाद्दृष्टेस्तत्कृतेश्च नरकंप्रतिपद्यते' इति ॥६२॥६३॥ इन्द्रियजयफलमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्याम् । विषयाननुभवन्नपि । विधेय आत्मा मनो यस्य सः । जितात्मेत्यर्थः । प्रसादं मनःप्रसादम् ॥६४॥ कथं प्रसादमात्रेण सर्वदुःखहानिः? प्रसन्नचेतसो हि बुद्धिः पर्यवतिष्ठति । ब्रह्मापरोक्ष्येण सम्यक्स्थितिं करोति । प्रसादो नाम स्वतोऽपि प्रायो विषयागतिः ॥६५॥ प्रसादाभावे दोषमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्याम् । नहि प्रसादाभावे युक्तिः चित्तनिरोधः । अयुक्तस्य च बुद्धिः सम्यग्ज्ञानं नास्ति । तदवोपपादयति । न चायुक्तस्येति । शान्तिर्मुक्तिः । 'शान्तिर्मोक्षोऽथनिर्वाणं' इत्यभिधानात् ॥६६॥

मनः ॥६०॥ तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः । वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥ ध्यायते विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते । सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥ क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥६३॥ रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् । आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥ प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥६५॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना । न

कथमयुक्तस्य भावना न भवति? आह । इन्द्रियाणामिति । अनुविधीयते क्रियते नन्वीश्वरेणेन्द्रियाणामनु 'बुद्धिर्ज्ञानमि'त्यादिवक्ष्यमाणत्वात् । प्रज्ञां प्रज्ञानम् । उत्पत्स्यदपि निवारयतीत्यर्थः । उत्पन्नस्याप्यभिभवो भवति ।।६७।। तस्मात्सर्वात्मना निगृहीतेन्द्रिय एव ज्ञानीति निगमयति । तस्मादिति ।।६८।।

उक्तं लक्षणं पिण्डीकृत्याह । या निशेति । या सर्वभूतानां निशा परमेश्वरस्वरूपलक्षणा । यस्यां सुप्तानीव न किंचिज्जानन्ति, तस्यामिन्द्रियसंयमयुक्तो ज्ञानी जागर्ति । सम्यगापरोक्ष्येण पश्यति परमात्मानमित्यर्थः । यस्यां विषयलक्षणायां भूतानि जाग्रति तस्यां निशायामिव सुप्तः प्रायो न जानाति । मत्तादिवद्गमनादि प्रवृत्तिः । तदुक्तम् । 'देहं तु तन्नचरमं' 'देहोऽपि दैववशगः' इति श्लोकाभ्याम् । मननयुक्तो मुनिः । पश्यत इत्यस्य साधनमाह ।।६९।। तेन विषयानुभवप्रकारमाह । आपूर्यमाणमिति । यो विषयैरापूर्यमाणोऽप्यचलप्रतिष्ठो भवति नोत्सेकं प्राप्नोति न च प्रयत्नं करोति न चाभावे शुष्यति । न हि समुद्रः सरित्प्रवेशाप्रवेशनिमित्तवृद्धिशोषौ बहुतरौ प्राप्नोति प्रयत्नं वा करोति । स मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ।।७०।। एतदेव प्रपञ्चयति विहायेति । कामान् विषयान् निस्स्पृहतया विहाय यश्चरति भक्षयति । भक्षयामीत्यहंकारममकारवर्जितश्च । स हि पुमान् । स एव च मुक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः ।।७१।।

उपसंहरति । एषेति । ब्राह्मी स्थितिः ब्रह्मविषया स्थितिर्लक्षणम् । अन्तकालेऽप्यस्यां स्थित्वैव ब्रह्म गच्छति । अन्यथा जन्मान्तरं प्राप्नोति । 'यं यं

चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ।।६६।। इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ।।६७।। तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठता ।।६८।। या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ।।६९।। आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् । तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ।।७०।। विहाय कामान् यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः । निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ।।७१।। एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति । स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति

वाऽपी'ति वक्ष्यमाणत्वात् । ज्ञानिनामपि सति प्रारब्धकर्मणि शरीरीन्तरं युक्तम् । 'भोगेन त्वितर' इति ह्युक्तम् । सन्ति हि बहुशरीरफलानि कर्माणि कानिचित्। 'सप्तजन्मनि विप्रः स्यादि'त्यादेः । दृष्टेश्च ज्ञानिनामपि बहुशरीरप्राप्तेः । तथा ह्युक्तम् । 'स्थितप्रज्ञोऽपि यस्तूर्ध्वः प्राप्य रौद्रं पदं ततः । साङ्कर्षणं ततो मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादतः' इति गारुडे । 'महादेव परे जन्मंस्तव मुक्तिर्निरूप्यते' इति नारदीये । निश्चितं फलं च ज्ञानम् । 'तस्य तावदेव चिरं' 'यदु च नार्चिषमेवाभिसम्भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । न च कायव्यूहापेक्षा । 'तद्यथैषीकातुलं' 'तद्यथा पुष्करपलाशे' 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि' इत्यादिवचनेभ्यः। प्रारब्धे त्वविरोधः । प्रमाणाभावाच्च । न च तच्छास्त्रं प्रमाणम् । 'अक्षपादकणादानां सांख्ययोगजटाभृताम् । मतमालम्ब्य ये वेदं दूषयन्त्यल्पचेतसः' इति निन्दनात् । यत्र तु स्तुतिः तत्र शिवभक्तानां स्तुतिपरत्वमेव न सत्यत्वम् । न हि तेषामपीतरग्रन्थविरुद्धार्थे प्रामाण्यम् । तथाह्युक्तम् । 'एष मोहं सृजाम्याशु यो जनान्मोहयिष्यति । त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज । प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु' इति वाराहे । 'कुत्सितानि च मिश्राणि रुद्रो विष्णुप्रचोदितः । चकार शास्त्राणि विभुर्ऋषयस्तत्प्रचोदिताः । दधीच्याद्याः पुराणानि तच्छास्त्रसमयेन तु । चक्रुर्वेदैश्च ब्राह्माणि वैष्णवान्विष्णुवेदतः । पञ्चरात्रं भारतं च मूलरामायणं तथा । तथा पुराणं भागवतं विष्णुवेद इतिरितः । अतः शैवपुराणानि योज्यान्यन्याविरोधतः' इति नारदीये ।

अतो ज्ञानिनां भवत्येव मुक्तिः । भीष्मादीनां तु तत्क्षणे मुक्त्यभावः । 'स्मरंस्त्यजती'ति वर्तमानापदेशो हि कृतः । तच्चोक्तम् । 'ज्ञानिनां कर्मयुक्तानां कायत्यागक्षणो यदा । विष्णुमाया तदा तेषां मनो बाह्यं करोति हि' इति गारुडे । न चान्येषां तदा स्मृतिर्भवति । 'बहुजन्मविपाकेन भक्तिज्ञानेन ये हरिम् । भजन्ति तत्स्मृतिं त्वन्ते देवो याति न चान्यथा' इत्युक्तेर्ब्रह्मवैवर्ते । निर्वाणमशरीरम् । 'कायो बाणं शरीरं च' इत्यभिधानात् । 'एतद्बाणमवष्टभ्ये'ति प्रयोगाच्च ।

निर्वाणशब्दप्रतिपादनं 'अनिन्द्रियाः' इत्यादिवत् । कथमन्यथा सर्वपुराणादिप्रसिद्धाऽऽकृतिर्भगवत उपपद्यते ? न चान्यद्भगवत उत्तमं ब्रह्म । 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते' । 'भगवन्तं परं ब्रह्म' । 'परंब्रह्म जनार्दनः' । 'परमं यो महद्ब्रह्म' । 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः' । 'योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः' । 'नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति' । 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रये' इत्यादिभ्यः । न च तस्य ब्रह्मणोऽशरीरत्वादेतत्कल्प्यम् । तस्यापि शरीरश्रवणात् । 'आनन्दरूपममृतम्' । 'सुवर्णज्योतिः' । 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः' इत्यादिषु । यदि रूपं न स्यात् आनन्दमित्येव स्यात् । न त्वानन्दरूपमिति । कथं च सुवर्णरूपत्वं स्यादरूपस्य? कथं दहरत्वम्? दहरस्थश्च 'केचित्स्वदेहे'त्यादौ रूपवानुच्यते । 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' । 'रुग्मवर्णं कर्तारम्' । 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' 'सर्वतः पाणिपादं तत्' । 'विश्वतश्चक्षुः'इत्यादिवचनात् । विश्वरूपाध्यायादेश्च रूपवानवसीयते ।

अतिपरिपूर्णतमज्ञानैश्वर्यवीर्यानन्दश्रीशक्त्यादिमांश्च भगवान् । 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' । 'यः सर्वज्ञः' । 'आनन्दं ब्रह्मणः' । 'एतस्यैवाऽनन्दस्यान्यानिभूतानि मात्रामुपजीवन्ति' । 'अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यम्' । 'सहस्रलक्षामितकान्तिकान्तम्' । 'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे' । 'विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः' । 'तुर्यं तत्सर्वदृक्सदा' । 'आत्मानमन्यंच स वेद विद्वान्' । 'अन्यतमो मुकुन्दात्को नाम लोके भगवत्पदार्थः' । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य' 'अतीव परिपूर्णं ते सुखं ज्ञानं च सौभगम् । यच्चात्ययुक्तं स्मर्तुं वा शक्तः कर्तुमतः परः'इत्यादिभ्यः । तानि सर्वाण्यन्योऽन्यस्वरूपाणि । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' । 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' । 'यस्य ज्ञानमयं तपः' । 'स मा भग प्रविश स्वाहा' । 'न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसम्भवा' । 'न योगित्वादीश्वरत्वात् सत्यरूपाच्युतो विभुः' । 'सद्देहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः' । 'ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः' इति पैङ्गिखिलेषु । 'देहोऽयं मे सदानन्दो नायं

प्रकृतिनिर्मितः । परिपूर्णश्च सर्वत्र तेन नारायणोऽस्म्यहं' इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते । तदेव लीलया चासौ परिच्छिन्नादिरूपेण दर्शयति मायया । 'न च गर्भेऽवसद्देव्या न चापि वसुदेवतः । न चापि राघवाज्जातो न चापि जमदग्नितः । नित्यानन्दोऽद्वयोऽप्येवं क्रीडतेऽमोघदर्शनः' इति पाद्मे । 'न वै स आत्माऽऽत्मवतामधीश्वरो भुंक्ते हि दुःखं भगवान्वासुदेवः' । 'सर्गादिरीशिताऽजः परमसुखनिधिर्बोधरूपोऽप्यबोधं लोकानां दर्शयन् यो मुनिसुतहृतात्मप्रियार्थे जगाम' । 'स ब्रह्मवन्द्यचरणो नरवत्प्रलापी स्त्रीसंगिनामिति रतिं प्रथयंश्चचार' । 'पूर्तेरचिन्त्यवीर्यो यो यश्च दाशरथिः स्वयम् । रुद्रवाक्यमृतं कर्तुमजितो जितवत्स्थितः । योऽजितो विजितो भक्त्या गाङ्गेयं न जघान ह । न चाम्बां ग्राहयामास करुणः कोपरस्ततः' इत्यादिभ्यश्च स्कान्दे ।

न तत्र संसार धर्मा निरूप्याः । यत्र च परावरभेदोऽवगम्यते तत्राज्ञबुद्धिमपेक्ष्यावरत्वम् । विश्वरूपमपेक्ष्यान्यत्र । तच्चोक्तम् । 'परिपूर्णानि रूपाणि समान्यखिलरूपतः । तथाऽप्यपेक्ष्य मन्दानां दृष्टिं त्वामृषयोऽपि तु । परावरं वदन्त्येवं ह्यभक्तानां विमोहनम्' इति गारुडे । न चात्र किंचिदुपचरितादि वाच्यम् । अचिन्त्यशक्तेः पदार्थवैचित्र्याच्च इत्युक्तम् । 'कृष्णरामादिरूपाणि परिपूर्णानि सर्वदा । न चाणुमात्रं भिन्नानि तथाऽप्यस्मान्विमोहसि' इत्यादेश्च नारदीये । तस्मात्सर्वदा सर्वरूपेष्वपरिगणितानन्तगुणगणं नित्यनिरस्ताशेषदोषं च नारायणाख्यं परं ब्रह्मापरोक्षज्ञान्यृच्छतीति सिद्धम् ॥७२॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

॥७२॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ आत्मस्वरूपं ज्ञानसाधनं चोक्तं पूर्वत्र । ज्ञानसाधनत्वेनाकर्मविनिन्द्य कर्म विधीयत उत्तराध्याये ॥छ॥ कर्मणो ज्ञानमत्युत्तममित्यभिहितं भगवता 'दूरेण ह्यवरं कर्मे'त्यादौ । एवं चेत्किमिति कर्मणि घोरे युद्धाख्ये नियोजयसि? निवृत्तधर्मान्विनेत्याह । ज्यायसीति । कर्मणः सकाशाद्बुद्धिर्ज्यायसी चेत् ते मता तर्हि ॥१॥२॥ ज्यायस्त्वेऽपि बुद्धेराधिकारिकत्वात् त्वं कर्मण्यप्यधिकृत इति तत्र नियोक्ष्यामीत्याशयवान् भगवानाह । लोक इति । द्विविधा अपि जनाः सन्ति । गृहस्थादिकर्मत्यागेन ज्ञाननिष्ठाः सनकादिवत् । तत्स्था एव ज्ञाननिष्ठाश्च जनकादिवत् । मद्धर्मस्था एवेत्यर्थः । साङ्ख्यानां ज्ञानिनां सनकादीनां। योगिनामुपायिनां जनकादीनाम् । ज्ञाननिष्ठा अप्याधिकारिकत्वादीश्वरेच्छया लोकसंग्रहार्थत्वाच्च ये कर्मयोग्या भवन्ति तेऽपि योगिनः । निष्ठा स्थितिः । त्वं तु जनकादिवत्सकर्मैव ज्ञानयोग्यो न तु सनकादिवत्तत्यागेनेत्यर्थः । सन्ति हीश्वरेच्छयैव कर्मकृतः प्रियव्रतादयोऽपि ज्ञानिन एव । तथाह्युक्तम् । 'ईश्वरेच्छया विनिवेशितकर्माधिकारः' इति ॥३॥

इतश्च नियोक्ष्यामीत्याह । न कर्मणामिति । कर्मणां युद्धादीनामारम्भेण नैष्कर्म्यं, निष्कर्मतां काम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यत इति मोक्षं नाश्नुते । ज्ञानमेवतत्साधनं न तु कर्माकरणमित्यर्थः । कुतः? पुरुषत्त्वात् । सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा पुरेण युक्तो ननु जीवः । यदि कर्माकरणेन मुक्तिः, स्यात्स्थावराणाम् । नचाकरणे कर्माभावान्मुक्तिर्भवति । प्रतिजन्मकृतानामनन्तकर्मणां भावात् । न च सर्वाणि

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥ अर्जुन उवाच ॥ ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन । तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥१॥ व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥ न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥४॥ न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्टत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म

कर्माणि भुक्तानि । एकस्मिन् शरीरे बहूनि हि कर्माणि करोति । तानि चैकैकानि बहुजन्मफलानि कानिचित् । तत्र चैकैकानि कर्माणि भुञ्जन् प्राप्नोत्येव शेषेण मानुष्यम् । ततश्च बहुशरीरफलानि कर्माणीत्यसमाप्तिः । तच्चोक्तम् । 'जीवंश्चतुर्दशादूर्ध्वं पुरुषो नियमेन तु । स्त्री वाऽप्यनूनदशकं देहं मानुषमार्जते । चतुर्दशोर्ध्वजीवीनि संसारश्चादिवर्जितः । अतोऽवित्त्वा परं देवं मोक्षाशा का महामुने' इति ब्राह्मे । यदि सादिः स्यात्संसारः पूर्वकर्माभावादतत्प्राप्तिः । अबन्धक्तवं त्वकामेनैव भवति । तच्च वक्ष्यते 'अनिष्टमिष्टमि'ति । ननु निष्कामकर्मणः फलाभावान्मोक्षः स्मृतः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिति चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्' इति मानवे । अतस्तत्साम्यादकरणेऽपि भवतीत्यत आह । नचेति । संन्यासः काम्यकर्मपरित्यागः । 'काम्यानां कर्मणामि'ति वक्ष्यमाणत्वात् । अकामकर्मणामन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानान्मोक्षो भवति । तच्चोक्तम् । 'कर्मभिः शुद्धसत्त्वस्य वैराग्यं जायते हृदि' इति भागवते । विरक्तानामेव च ज्ञानमित्युक्तम् । 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वाचः समासन् । स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात्' इति । न तु फलाभावात् । कर्माभावात् । अतो न कर्मत्याग एव मोक्षसाधनम् । यत्याश्रमस्तु प्रायत्यार्थो भगवत्तोषणार्थश्च । अप्रयतत्वमेव हि प्रायो गृहस्थादीनां इतरकर्मोद्योगात् । अप्रयतानां च न ज्ञानम् । तथाहि श्रुतिः । 'नाशान्तो नासमाहितः' इति । महांश्च यत्याश्रमे तोषो भगवतः । तथा ह्याह । 'यत्याश्रमं तुरीयं तु दीक्षां मम सुतोषणीम्' इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे । आधिकारिकास्तु तत्स्था एव प्रायत्ये समर्थाः । स एव च महान् भगवत्तोषः । तच्चोक्तम् । 'देवादीनामादिराज्ञां महोद्योगेऽपि नो मनः । विष्णोश्चलति तद्भोगोऽप्यतीव हरितोषणम्' इति पाद्मे ॥४॥

न तु कर्माणि सर्वात्मना त्युक्तुं शक्यानीत्याह । न हीति ॥५॥ तथापि

सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥ कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इद्रियार्थान्विमूढात्मा

शक्तितस्त्यागः कार्य इत्याह । कर्मेन्द्रियाणीति । मन एव प्रयोजकमिति । दर्शयितुमन्वयव्यतिरेकावाह । मनसा स्मरन्मनसा नियम्येति । कर्मयोग स्ववर्णाश्रमोचितम् । न तु गृहस्थकर्मैवेति नियमः । संन्यासादिविधानात् । सामान्यवचनाच्च ॥६॥७॥ अतो नियतं वर्णाश्रमोचितं कर्म कुरु ॥८॥

'कर्मणा बध्यते जन्तुरि'ति कर्म बन्धकं स्मृतमित्यत आह । यज्ञार्थादिति । कर्म बन्धनं यस्य लोकस्य स कर्मबन्धनः । यज्ञो विष्णुः । यज्ञार्थं सङ्गरहितं कर्म न बन्धकमित्यर्थः । मुक्तसङ्ग इति विशेषणात् । 'कामान् यः कामयते' इति श्रुतेश्च । 'अनिष्टमिष्टमि'ति वक्ष्यमाणत्वाच्च । 'एतान्यपि तु कर्माणी'ति च । 'तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्' इति च । विशेषवचनत्वे समेऽपि विशेषणं परिशिष्यिते ॥९॥ अत्रार्थवादमाह । सहयज्ञा इति ॥१०-१३॥

हेत्वन्तरमाह । अन्नादिति । यज्ञः पर्जन्यान्नत्वात्तत्कारणमुच्यते । पूर्वयज्ञविवक्षायां च तस्य चक्रप्रवेशो न भवति । तद्धयापाद्यं कर्मविधये । नतु साम्यमात्रेणेदानीं कार्यम् । मेघचक्राभिमानिं च पर्जन्यः । तच्च यज्ञाद्भवति । 'अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति स्मृतेः । उभयवचनादादित्यात्समुद्राच्चाविरोधः । अतश्च यज्ञात्पर्जन्योद्भवः सम्भवति । यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागः । कर्म इतरक्रिया ॥१४॥

मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥ यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन । कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥ नियतं कुरू कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः । शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥८॥ यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः । तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्ग समाचर ॥९॥ सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥ देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥११॥ इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥१२॥ यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः । भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥१३॥ अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः । यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥ कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् । तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं

कर्म ब्रह्मणो जायते । 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति' । 'बुद्धिर्ज्ञानं' इत्यादिभ्यः । न च मुख्ये सभाव्यमाने पारम्पर्येणौपचारिकं कल्प्यम् । न च जडानां स्वतःप्रवृत्तिः सम्भवति । 'एतस्य वा अक्षरस्य' इत्यादिसर्वनियमनश्रुतेश्च । 'द्रव्यं कर्म च कालश्चे' त्यादेश्च । अचिन्त्यशक्तिश्चोक्ता । जीवस्य च प्रतिबिम्बस्य बिम्बपूर्वैव चेष्टा । 'न कर्तृत्वमि' त्यादिनिषेधाच्च । अक्षराणि प्रसिद्धानि तेभ्योऽभिव्यज्यते परं ब्रह्म । अन्यथा अनादिनिधनमचिन्त्यं परिपूर्णमपि ब्रह्म को जानाति ? न च रूढिं विना योगाङ्गीकारो युक्तः । परमर्शाच्च 'तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म' इति । न ह्येकशब्देन द्विरुक्तेन भेदश्रुतिं विना वस्तुद्वयं कुत्रचिदुच्यते । तानि चाक्षराणि नित्यानि । 'वाचा विरूपनित्यया' । 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा' । 'अतएव च नित्यत्वम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभगवद्वचनेभ्यः । दोषश्चोक्तः सकर्तृकत्वे । न चाबुद्धिपूर्वमुत्पन्नानि । तत्प्रमाणाभावात् । निश्वसितशब्दस्त्वक्लेशाभिप्रायो नाबुद्धिपूर्वाभिप्रायः । 'सोऽकामयत' इत्यादेश्च । 'इष्टं हुतं' इत्यादिरूपप्रपञ्चेन सहाभिधानाच्च । महातात्पर्यविरोधाच्च । तच्चोक्तं पुरस्तात् । नह्यस्वातन्त्र्येणोत्पत्तिकर्तुः प्राधान्यम् । अस्वातन्त्र्यं च तदमतिपूर्वकत्वेन भवति । यथा रोगादीनां पुरुषस्य तज्जत्वेऽपि । उत्पत्तिवचनान्यभिव्यक्त्यर्थान्य-भिमानिदेवताविषयाणि च । नित्येत्युक्त्वोत्सृष्टेतिवचनात् । अभिव्यञ्जके कर्तृवचनं चास्ति । 'कृत्स्नं शतपथंचक्रे' इति । कथमादित्यस्था वेदास्तेनैव क्रियन्ते । वचनमात्राच्च निर्णयात्मकशारीरकोक्तं बलवत् । शास्त्रं योनिर्यस्येति तु शास्त्रयोनित्वम् । जन्माद्यस्येत्युक्ते प्रमाणं हि तत्रापेक्षितम् । नतु तस्य जातत्वं वेदकारणत्वं वा । न हि वेदकारणत्वं जगत्कारणत्वे हेतुः । न हि विचित्रजगत्सृष्टेर्वेदसृष्टिरशक्या सृज्यत्वे । न च सर्वज्ञत्वे । यदि वेदस्रष्टा सर्वज्ञः किमिति न जगत्स्रष्टा? तस्माद्वेदप्रमाणकत्वमेवात्र विवक्षितम् । अतो नित्यान्यक्षराणि । यत एवं परम्परया यज्ञाभिव्यङ्ग्यं ब्रह्म तस्मात्तन्नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् । तानि चाक्षराणि भूताभिव्यङ्ग्यानीति चक्रम् ॥१५॥ तदेतज्जगच्चक्रं

यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥ एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः । अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स

यो नानुवर्तयति स तद्विनाशकत्वादघायुः । पापनिमित्तमेव यस्यायुः सोऽघायुः ॥१६॥ तर्ह्यतीव मनःसमाधानमपि न कार्यमित्यत आह । यस्त्विति । रमणं परदर्शनादिनिमित्तं सुखम् । तृप्तिरन्यत्रालम्बुद्धिः । सन्तोषस्तज्जनकं सुखम् । 'सन्तोषस्तृप्तिकारणम्' इत्यभिधानात् । परमात्मदर्शनादिनिमित्तं सुखं प्राप्तः । अन्यत्र सर्वात्मनाऽलंबुद्धिः । महच्च तत्सुखम् । तेनैवान्यत्रालम्बुद्धिरिति दर्शयति । आत्मन्येव च सन्तुष्ट इति । तत्स्थ एव सन् सन्तुष्ट इत्यर्थः । नान्यत्किमपि सन्तोषकारणमित्यवधारणम् । आत्मना तृप्तः । न ह्यात्मन्यलम्बुद्धिर्युक्ता । तद्वाचित्वं च 'वयं तु न वितृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमैः' इति प्रयोगात्सिद्धम् । अध्याहारस्त्वगतिका गतिः । आत्मरतिरेवेत्यवधारणादसम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव कार्यं न विद्यते । 'स्थितप्रज्ञस्यापि कार्यो देहादिर्दृश्यते यदा । स्वधर्मो मम तुष्ट्यर्थः सा हि सर्वैरपेक्षिता' इति वचनाच्च पञ्चरात्रे । अन्यदाऽन्यरतिरपीषत्सर्वस्य भवति । नच तत्रालम्बुद्धिमात्रमुक्तम् । आत्मतृप्त इति पृथगभिधानात् । कर्तृशब्दः कालावच्छेदेऽपि चायं प्रसिद्धः । 'यो भुंक्ते स तु न ब्रूयादि' त्यादौ । अतोऽसम्प्रज्ञातसमाधावेवैतत् । मानव इति ज्ञानिन एवासम्प्रज्ञातसमाधिर्भवतीति दर्शयति । मनु अवबोधन इति धातोः । परमात्मरतिश्चात्र विवक्षिता । 'विष्णावेव रतिर्यस्य क्रिया तस्यैव नास्ति हि' इति वचनात् ॥१७॥ तस्य कर्मकाले वक्तव्योऽहमिति कश्चित्प्रत्युक्त्वा तत्कृतावात्मरत्यधिकः समोऽर्थो वा नास्ति। न च सन्ध्याद्यकृतौ कश्चिद्दोषोऽस्ति । न चैतदपहाय सर्वभूतेषु कश्चित्प्रयोजनाश्रयः । अर्थो येन दर्शनादिना भवति सोऽर्थव्यपाश्रयः । ज्ञानमात्रेण प्रत्यवायो यद्यपि न भवति । तदर्जुनस्यापि सममिति न तस्य कर्मोपदेशयोग्ये तद्भवति । ईषत्प्रारब्धानर्थसूचकं च तद्भवति । महच्चेद् वृत्रहत्यादिवत् ॥१८॥ यतोऽसंप्रज्ञात-समाधेरेव कार्याभावः तस्मात्कर्म समाचर ॥१९॥

जीवति ॥१६॥ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥ नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥१८॥ तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥१९॥

आचारोऽप्यस्तीत्याह । कर्मणैवेति । कर्मणा सह कर्म कुर्वन्त एवेत्यर्थः । कर्म कृत्वैव ततो ज्ञानं प्राप्येति वा । न तु ज्ञानं विना । प्रसिद्धं हि तेषां ज्ञानित्वं भारतादिषु । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । अत्रापि कर्मणां ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च बुद्धियुक्ता इति । गत्यन्तरं च 'नान्यः पन्थाः' इत्यस्य नास्ति । इतरेषां ज्ञानद्वाराऽप्यविरोधः । यत्र च तीर्थाद्येव मुक्तिसाधनमुच्यते । 'ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः प्रयागमरणेन वा । अथवा स्नानमात्रेण गोमत्यां कृष्णसन्निधौ' इत्यादौ तत्र पापादिमुक्तिः । स्तुतिपरता च । तत्रापि हि कुत्रचिद् ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमेवोऽच्यते अन्यथा मुक्तिं निषिध्य 'ब्रह्मज्ञानं विना मुक्तिर्न कथञ्चिदपीष्यते । प्रयागादेस्तु या मुक्तिर्ज्ञानोपायत्वमेव हि' इत्यादौ । न च तीर्थस्तुतिवाक्यानि तत्प्रस्तावेऽप्युक्तं ज्ञाननियमं घ्नन्ति । यथा कश्चिद्दक्षं भृत्यं प्रत्युक्तानि 'अययमेव हि राजा किं राज्ञा' इत्यादीनि । यथाऽऽह भगवान् । 'यानि तीर्थादिवाक्यानि कर्मादिविषयाणि च । स्तावकान्येव तानि स्युरज्ञानां मोहकानि वा । भवेन्मोक्षस्तु मद्दृष्टेर्नान्यतस्तु कथञ्चन' इति नारदीये । अतोऽपरोक्षज्ञानादेव मोक्षः । कर्म तु तत्साधनमेव ॥२०॥ स यद्वाक्यादिकं प्रमाणं कुरुते यदुक्तप्रकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥२१-२६॥ विद्वदविदुषोः कर्मभेदमाह । प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैरिन्द्रियादिभिः । प्रकृतिमपेक्ष्य गुणभूतानि हि तानि । तत्सम्बन्धीनि च । न हि प्रतिबिम्बस्य क्रिया ॥२७॥ कर्मभेदस्य गुणभेदस्य च तत्त्ववित् । गुणा इन्द्रियादीनि । गुणेषु विषयेषु ॥२८॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥२०॥ यद्यदाचरति श्रेष्टस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥२१॥ न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥२२॥ यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥ उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् । संङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥ सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत । कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥२५॥ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥२६॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥२७॥ तत्ववित्तु महाबाहो

प्रकृतेर्गुणेषु इन्द्रियादिषु सम्मूढाः । इन्द्रियाद्यभिमानाद्विषयादिसङ्गः । गुणकर्मसु विषयेषु कर्मसु च । 'शब्दाद्या इन्द्रियाद्याश्च सत्वाद्याश्च शुभानि च । अप्रधानानि च गुणा निगद्यन्ते निरुक्तिगैः' इत्याभिधानात् । सत्त्वाद्यङ्गीकारे 'गुणा गुणेषु' इत्ययुक्तं स्यात् ॥२९॥ अतः सर्वाणि कर्माणि मय्येव सन्न्यस्य भ्रान्त्या जीवेऽध्यारोपितानि मय्येव विसृज्य भगवानेव सर्वाणि कर्माणि करोतीति मत्पूजेति च । आत्मानमधिकृत्य यच्चेतस्तदध्यात्मचेतः । सन्न्यासस्तु भगवान्करोतीति । निर्ममत्वं नाहं करोमीति ॥३०॥

फलमाह । ये म इति । ये त्वेवं निवृत्तकर्मिणस्तेऽपि मुच्यन्ते ज्ञानद्वारा किम्वपरोक्षज्ञानिनः? न तु साधनान्तरमुच्यते । 'निवृत्तादीनि कर्माणि ह्यपरोक्षेशदृष्टये । अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गति । सर्वं तदन्तराऽधायमुक्तये साधनं भवेत् । न किञ्चिदन्तराऽधाय निर्वाणायापरोक्षदृक्' इति ह्युक्तं नारयणाष्टाक्षरकल्पे । अत एव समुच्चयनियमो निराकृतः ॥३१॥३२॥ एवं चेत्किमिति ते मतं नानुतिष्ठन्ति लोका इत्यत आह । सदृशमिति । प्रकृतिः पूर्वसंस्कारः ॥३३॥ तथापि शक्तितो निग्रहः कार्यः । निग्रहात्सद्यः प्रयोजनाभावेऽपि भवेत्येवातिप्रयत्नत इत्याशयवानाह । इन्द्रियस्येति । तथा ह्युक्तं 'संस्कारो बलवानेव ब्रह्माद्या अपि तद्वशाः । तथापि सोऽन्यथा कर्तुं शक्यतेऽतिप्रयत्नत' इति ॥३४॥ तथाप्युग्रं युद्धं कर्मेत्यत आह । श्रेयानिति ॥३५॥

गुणकर्मविभागयोः । गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥ प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु । तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२९॥ मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥ ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥ ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥३२॥ सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥ इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थितौ ॥३४॥ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥३५॥

बहवः कर्मकारणाः सन्ति । क्रोधादयः कामश्च । तत्र को बलवानिति पृच्छति। अथेति । अथेत्यर्थान्तरं । 'तयोर्न वशमागच्छेत्' इति प्रश्नप्रापकम् ॥३६॥ यस्तु बलवान् प्रवर्तकः स एष कामः । क्रोधोऽप्येष एव । तज्जन्यत्वात् । 'कामात्क्रोधोऽभिजायते' इति ह्युक्तं । यत्रापि गुरुनिन्दादिनिमित्तः क्रोधः तत्रापि भक्तिनिमित्तानिन्दाकामनिमित्त एव । ये त्वन्यथा वदन्ति ते सङ्करान्न सूक्ष्मं जानन्ति । उक्तं च । 'ऋते कामं न कोपाद्या जायन्ते हि कथञ्चन' इति । महाशनः । महद्धि कामभोग्यम् । महाब्रह्महत्यादि कारणत्वान्महापाप्मा । सर्वपुरुषार्थविरोधित्वाद्वैरी ॥३७॥ कथं विरोधी सः? इदमनेनावृतम् । यथा धूमेनाग्निरावृतः प्रकाशरूपोऽप्यन्येषां सम्यगदर्शनाय तथा परमात्मा । यथाऽऽदर्शो मलेनावृतोऽन्याभिव्यक्तिहेतुर्न भवति तथाऽन्तःकरणं परमात्मादेर्व्यक्तिहेतुर्न भवति कामेनावृतम् । यथोल्बेनावृत्य बद्धो भवति गर्भः तथा कामेनावृतो जीवः ॥३८॥ शास्त्रतो जातमपि ज्ञानं परमात्मापरोक्ष्याय न प्रकाशते कामेनावृतं ज्ञानिनोऽपि किम्वल्पज्ञानिनः? कामरूपेण कामाख्येन नित्यवैरिणा । दुष्पूरेण दुःखेन हि कामः पूर्यते । न हीन्द्रादिपदं सुखेन लभ्यते । यद्यपीन्द्रादिपदं प्राप्तः पुनर्ब्रह्मादिपदमिच्छतीत्यलंबुद्धिर्नास्तीत्यनलः । उक्तं च । 'ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाग्नेर्धूमो बुद्धेर्मलं तथा । आदर्शस्याथ जीवस्य गर्भस्योल्बो हि कामकः' इति ॥३९॥ वधार्थं शत्रोरधिष्ठानमाह । इन्द्रियाणीति । एतैर्ज्ञानमावृत्य बुध्द्यादिभिर्हि विषयगैर्ज्ञानमावृतं भवति ॥४०॥ हताधिष्ठानो हि शत्रुर्नश्यति ॥४१॥

अर्जुनउवाच ॥अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः । अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥३६॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७॥ धूमेनाऽव्रियते वह्निर्यथाऽदर्शो मलेन च । यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥ आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥३९॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥ तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ । पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥ इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्यो

शत्रुहनन आयुधरूपं ज्ञानं वक्तुं ज्ञेयमाह । इन्द्रियाणीति । 'असङ्ग ज्ञानासिमादाय तरातिपारम्' इति ह्युक्तम् । शरीरादिन्द्रियाणि पराणि उत्कृष्टानि । न केवलं बुद्धेः परः । श्रुत्युक्तप्रकारेणाव्यक्तादपि । 'अव्यक्तात्पुरुषः परः' इति । न च तत्र तत्रोक्तैकदेशज्ञानमात्रेण भवति मुक्तिः । सार्वत्रिकगुणोपसंहारो हि भगवता गुणोपसंहारपादेऽभिहितः । 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इत्यादिना । तथाचान्यत्र । 'अपौरुषेयवेदेषु विष्णु वेदेषु चैव हि । सर्वत्र ये गुणाः प्रोक्ताः सम्प्रदायागताश्च ये ॥ सर्वैस्तैः सह विज्ञाय ये पश्यन्ति परं हरिम् । तेषामेव भवेन्मुक्तिर्नान्यथा तु कथञ्चन' इति गारुडे । तस्मादव्यक्तादपि परत्वेन ज्ञेयः । न चात्र जीव उच्यते । 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इत्युक्तत्वात् । 'अविज्ञाय परं मत्तो जयः कामस्य वै कुतः' इति च । अतः परमात्मज्ञानमेवात्र विवक्षितम् । आत्मानं मनः । आत्मना बुध्द्या ॥४२॥४३॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ बुद्धेः परस्य माहात्म्यं कर्मभेदो ज्ञानमाहात्म्यं चोच्यतेऽस्मिन्नध्याये ॥छ॥ पूर्वानुष्ठितश्चायं धर्म इत्याह । इममिति ॥१-३॥ 'मयि सर्वाणी'त्युक्तं तन्माहात्म्यमादितो ज्ञातुं पृच्छति । अपरमिति ॥४॥५॥

बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥ एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना । जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् । विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१॥ एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः । स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः । भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं

न तर्ह्यनादिर्भवानित्यत आह । अजोऽपीति । अव्यय आत्मा देहोऽपीत्यव्ययात्मा । 'अनन्तं विश्वतो मुखमि'ति रूपविशेषणमुत्तरत्र । 'एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्' इति च । 'जगृहे' इति तु व्यक्तिः । युक्तयस्तूक्ताः । आत्मानादित्वं तु सर्वसमम् । कथमनादिनित्यस्य जनिः? प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय । प्रकृत्या जातेषु वसुदेवादिषु । तयैव तेषां जात इव प्रतीयत इत्यर्थः । न तु स्वतंत्रामधिष्ठायेत्याह । स्वामिति । 'द्रव्यं कर्म च' इति ह्युक्तम् । सा हि तत्रोक्ता । ततः सर्वसृष्टेः । आत्ममायया आत्मज्ञानेन । प्रकृतेः पृथगभिधानात् । 'केतुः केतश्चितिश्चित्तं मतिः क्रतुर्मनीषा माया' इत्यभिधानात् । सृष्टिकारणया तेषां शरीरादिसृष्ट्वा विमोहिकयाऽजात एव जात इव प्रतीयते वा । उक्तं च । 'महदादेस्तु माता या श्रीर्भूमिरिति कल्पिता । विमोहिका च दुर्गाख्या ताभिर्विष्णुरजोऽपि हि । जातवत्प्रथते ह्यात्मचिद्बलान्मूढचेतसाम्' इति । ईश्वर ईशेभ्योऽपि वरः । तच्चोक्तम् । ' ईशेभ्यो ब्रह्मरुद्रश्रीशेषादिभ्यो यतो भवान् । वरोऽत ईश्वराख्या ते मुख्या नान्यस्य कस्यचित्' इति ब्रह्मवैवर्ते । 'समर्थ ईश इत्युक्तस्तद्वरत्वात्त्वमीश्वरः' इति च ॥६॥

न जन्मनैव परित्राणादिकं कार्यमिति नियमः । तथापि लीलया स्वभावेन च यथेष्टचारी । तथा ह्युक्तम् । 'देवस्यैष स्वभावोऽयम्' । 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' । 'क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय' । 'अरिभयादिव स्वयं पुराद्व्यवात्सीद्यदनन्तवीर्यः' । 'पूर्णोऽयमस्यात्र न किञ्चिदाप्यं तथापि सर्वाः कुरुते प्रवृत्तीः । अतो विरुद्धेषुमिमं वदन्ति परावरज्ञा मुनयः प्रशान्ताः' इत्याद्यृग्वेदखिलेषु ॥७॥८॥ पृथङ्मुक्त्युक्तिः सर्वज्ञाननियमदर्शनार्थम् । न तु तावन्मात्रेण मुक्तिरित्युक्तम् । 'वेदाद्युक्तं तु सर्वं यो ज्ञात्वोपास्ते सदा हि मां । तस्यैव

वेत्थ परंतप ॥५॥ अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥६॥ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥८॥ जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति

दर्शनपथं यामि नान्यस्य कस्यचित्' इत्युक्तेश्च महाकौर्मे । अत्रोक्तस्यैतज्ज्ञात्वैव जन्म नैतीति गतिः । 'नान्यस्य कस्यचिदि'ति विशेषणात् । 'तत्वत' इति विशेषणाच्च सर्वज्ञानमापतति । यत्रैवं भवति तत्र तत्त्वत इति विशेषणे न विरोधः । उक्तं च । 'एकं च तत्त्वतो ज्ञातुं विना सर्वज्ञतां नरः । न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात्सर्वत्र जिज्ञसेत्' इति स्कान्दे ॥९॥ सन्ति च तथा मुक्ता इत्याह । वीतरागेति । मन्मया मत्प्रचुराः । सर्वत्र मां विना न किञ्चित्पश्यन्तीत्यर्थः ॥१०॥ न च मद्भजनमात्रेण मुक्तिर्भवत्यन्यदेवतादिरूपेण । तथापि सर्वेषामानुरूप्येण फलं ददामीत्याह । ये यथेति । भजामि सेवयामि फलदानेन । न तु गुणभावेन । कथमयं विशेष इत्यत आह । मम वर्त्मेति । अन्यदेवता यजन्तोऽपि मम वर्त्मैवानुवर्तन्ते । सर्वकर्मकर्तृत्वाद्भोक्तृत्वाच्च मम । 'येऽप्यन्यदेवताभक्ताः' इति हि वक्ष्यति । 'यो देवानां नामधा एक एव' इति श्रुतिः । भगवानेव च तत्राभिधीयते । 'अजस्य नाभावध्येकमर्पितम्' इति लिङ्गात् ॥११॥ कुतो मम वर्त्मानुवर्तन्ते? क्षिप्रं हि । अतएव हि फलप्राप्तिः । 'तस्मात्ते धनसनयः' इति हि श्रुतिः ॥१२॥ अहमेव हि कर्तेत्याह । चातुर्वर्ण्यमिति । चतुर्वर्णसमुदायः । सात्त्विको ब्राह्मणः । सात्त्विकराजसः क्षत्रियः । राजसतामसो वैश्यः । तामसः शूद्र इति गुणविभागः । कर्मविभागस्तु 'शमो दमः' इत्यादिना वक्ष्यते । क्रियायां वैलक्षण्यात्कर्ताऽप्यकर्ता । तथा हि श्रुतिः । 'विश्वकर्मा विमनाः' इत्यादि । 'तनुर्विद्या क्रिया कृतिरि' ति च । साधितं चैतत्पुरस्तात् ॥१३॥ अत एव च न मां कर्माणि लिम्पन्ति । इतश्च न लिम्पन्तीत्याह । न मे कर्मफले स्पृहेति । इच्छामात्रं त्वस्ति न तु तत्राभिनिवेशः । तच्चोक्तम् । 'आकाङ्क्षन्नपि देवोऽसौ नेच्छते लोकवत्परः । न ह्याग्रहस्तस्य विष्णोर्ज्ञानं कामो हि तस्य तु' इति । न च केचिन्मुक्ता भवन्तीति क्रमेण सर्वमुक्तिः ।

मामेति सोऽर्जुन ॥९॥ वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥१०॥ मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥ काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः । तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥ न मां कर्माणि

तथा हि श्रुतिः । 'ज्ञात्वा तमेनं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाति विद्वान्' इति । 'कथं वा इत्यनन्ता इत्यनन्तवदिति होवाच' इति ॥१४॥ एवं ज्ञात्वाऽपि कर्मकरणे आचारोऽप्यस्तीत्याह । एवमिति । पूर्वतरं कर्म पूर्वभावीत्यर्थः ॥१५॥ कर्म कुर्वित्युक्तम् । तस्य कर्मणो दुर्विज्ञेयत्वमाह सम्यग्वक्तुम् । किं कर्मेति ॥१६॥ न केवलं तज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसे ज्ञात्वैवेत्याशयवानाह । कर्मण इति । तच्चोक्तम् । 'अज्ञात्वा भगवान्कस्य कर्माकर्म विकर्मकम् । दर्शनं याति हि मुने कुतो मुक्तिश्च तद्विना' इति । अकर्म कर्माकरणम् । कर्माकर्मान्यद्विकर्म । निषिद्धं कर्म । बन्धकत्वात् । ततो विविच्य कर्मादि बोद्धव्यमित्यादि । न च शापादिना । कवयोऽप्यत्र मोहिताः । अशक्यं चैतज्ज्ञातुमित्याह । गहनेति ॥१७॥ कर्मादिस्वरूपमाह । कर्मणीति । कर्मणि क्रियमाणे सति । अकर्म यः पश्येत् विष्णोरेव कर्म नाहं चित्प्रतिबिम्बः किञ्चित्करोमीति । अकर्मणि सुप्त्यादावकरणावस्थायां । परमेश्वरस्य यः कर्म पश्यति अयमेव परमेश्वरः सर्वदा सर्वसृष्ट्यादि करोतीति । स बुद्धिमान् ज्ञानी । स एव च युक्तो योगयुक्तः । सर्वाकरणात्स एव च कृत्स्नकर्मकृत् । कृत्स्नफलवत्वात् ॥१८॥ एतदेव प्रपञ्चयति यस्येत्यादि श्लोकपञ्चकेन । उक्तप्रकारेण ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम् ॥१९॥ न च कामसङ्कल्पाभावेनालम् । असङ्गं स्नेहं च त्यक्त्वा । ज्ञानस्वरूपमाह पुनर्नित्यतृप्त इति । नित्यतृप्तनिराश्रयेश्वरसरूपोऽहमस्मीति तथाविधः ॥२०॥

लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥ किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥ कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥१७॥ कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः । स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥ यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥१९॥ त्यक्त्वा कर्मफलाऽसङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः । कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥२०॥ निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽप्नोति

कामादित्यागोपायमाह । निराशीरिति । यतचित्तात्मा भूत्वा निराशीरित्यर्थः । आत्मा मनः । परिग्रहत्यागोऽनभिमानं । नैव किञ्चित्करोतीत्यस्याभिप्रायमाह । नाऽप्नोति किल्बिषमिति ॥२१॥ यतचित्तात्मनो लक्षणमाह । यदृच्छालाभेति । कथं द्वन्द्वातीतत्वमित्यत आह । समस्सिद्धाविति ॥२२॥ उपसंहरति । गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य फलस्नेहरहितस्य । मुक्तस्य शरीराद्यनभिमानिनः । ज्ञानावस्थितचेतसः । परमेश्वरज्ञानिनः ॥२३॥ ज्ञानावस्थितचेतस्त्वं स्पष्टयति । ब्रह्मार्पणमिति । सर्वमेतद्ब्रह्मेत्युच्युते । तदधीनसत्ताप्रतीतित्वात् । न तु तत्स्वरूपत्वात् । उक्तं हि । 'त्वदधीनं यतः सर्वमतः सर्वो भवानिति । वदन्ति मुनयः सर्वे न तु सर्वस्वरूपतः' इति पाद्मे । 'सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रम्' इति च । 'एतं ह्येव बह्वृचा' इत्यादि च । समाधिना सह ब्रह्मैव कर्म ॥२४॥ यज्ञभेदानाह । दैवमित्यादिना । दैवं भगवन्तम् । स एव तेषां यज्ञः । भगवदुपासनम् । यज्ञमितिक्रियाविशेषणं । नान्यत्तेषामस्ति यतीनां केषाञ्चित् । यज्ञं भगवन्तं । 'यज्ञेन यज्ञं' । 'यज्ञो विष्णुर्देवता' इत्यादि श्रुतिभ्यः । यज्ञेन प्रसिद्धेनैव । यज्ञं प्रतिजुह्वतीति सर्वत्र समं 'तं यज्ञं' इत्यादौ । उक्तं च । 'विष्णुं रुद्रेण पशुना ब्रह्मा ज्येष्ठेन सूनुना । अयजन्मानसे यज्ञे पितरं प्रपितामहः' इति ॥२५॥२६॥ आत्मसंयमाख्योपायाग्नौ ॥२७॥ द्रव्यं जुह्वतीति द्रव्ययज्ञाः । तपः परमेश्वरार्पणबुध्द्या तत्र जुह्वतीति तपोयज्ञा इत्यादि । इदं तपो हविः एतद्ब्रह्माग्नौ जुहोमि तत्पूजार्थमिति होमः । तदर्पण एव च होमबुद्धिः ॥२८॥

किल्बिषम् ॥२१॥ यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः। समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥२२॥ गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते॥२३॥ ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्। ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥२४॥ दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते । ब्रह्माग्नावापरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥२५॥ श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति । शब्दादीन् विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६॥ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे । आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे। स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२८॥ अपाने

अपरे प्राणायामपरायणाः प्राणमपाने जुह्वति अपानं च प्राणे । कुम्भकस्था एव भवन्तीत्यर्थः ॥२९॥ नियताहारत्वेनैव प्राणशोषात् प्राणान्प्राणेषु जुह्वति। 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि' इत्यादि श्रुत्युक्तप्रकारेण वा । अन्यदपि ग्रन्थान्तरे सिद्धं । 'यदस्याल्पाशनं तेन प्राणाः प्राणेषु वै हुताः' इति ॥३०॥३१॥ ब्रह्मणः परमात्मनो मुखे । 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इति हि वक्ष्यति । मानसवाचिककायिककर्मजा एव हि ते सर्वे । एवं ज्ञात्वा तानि कर्माणि कृत्वा विमोक्ष्यसे । युद्धं परित्यज्य यन्मोक्षार्थं करिष्यसि तदपि कर्म । अतो विहितम् न त्याज्यमिति भावः ॥३२॥

अखिलमुपासनाद्यङ्गयुक्तम् । ज्ञानफलमेवेत्यर्थः ॥३३॥ इदानीमपि ज्ञान्येव । तथाप्यभिभवान्मोहः । मा तूक्ता ॥३४॥ येन ज्ञानेन मय्यात्मभूते सर्वभूतान्यथो तस्मादेव मोहनाशात्पश्यसि ॥३५॥ करणभूतं ज्ञानं स्तौति पुनः श्लोकत्रेण ॥३६-३८॥

जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे । प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥२९॥ अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥३०॥ यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् । नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥ एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे । कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥३२॥ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप । सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥ यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव । येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥ अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥३६॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥३७॥ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनाऽत्मनि विन्दति ॥३८॥ श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं मत्परः संयतेंद्रियः । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥ अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥ योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसञ्छिन्नसंशयम् । आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥४१॥ तस्मादज्ञानसंभूतं

तत्साधनं विरोधिफलं च तदुत्तरैरुक्त्वोपसंहरति ॥३९-४२॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ तृतीयाध्यायोक्तमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन ॥ छ ॥ 'यदृच्छालाभसन्तुष्ट' इत्यादिना संन्यासम् । 'कुरु कर्मैवे'त्यादिना कर्मयोगं च । नियमनादिना सकललोककर्षणात्कृष्णः । तच्चोक्तम् । 'यतः कर्षसि देवेश नियम्य सकलं जगत् । अतो वदन्ति मुनयः कृष्णं त्वां ब्रह्मवादिनः' इति महाकौर्मे । संन्यासशब्दार्थं भगवानेव वक्ष्यति । अयं प्रश्नाभिप्रायः । यदि संन्यासः श्रेयोऽधिकः स्यात्तर्हि संन्यासस्यैतद्विरोधि युद्धमिति ॥१॥

नायं संन्यासो यत्याश्रमः । 'द्वन्द्वत्यागात्तु संन्यासान्मत्पूजैव गरीयसी' इति वचनात् । 'तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्' इति च । 'संन्यासस्तु तुरीयो यो निष्क्रियाख्यः सधर्मकः । न तस्मादुत्तमो धर्मो लोके कश्चन विद्यते । तद्भक्तोऽपि हि यद्गृच्छेत्तद्गृहस्थो न धार्मिकः । मद्भक्तिश्च विरक्तिस्तदधिकारो निगद्यते । यदाधिकारो भवति ब्रह्मचार्यपि प्रव्रजेत्' इति नारदीये । 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् । यदहरेव विरजेत्' इति च । 'संन्यासे तु तुरीये वै प्रीतिर्मम गरीयसी । येषामत्राधिकारो न तेषां कर्मेति निश्चयः' इत्यादेश्च ब्राह्मे । अतो नात्राश्रमः संन्यास उक्तः ॥२॥

हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः । छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४२॥ इति श्रीमद्भगद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

॥ **अथ पञ्चमोऽध्यायः** ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि । यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ । तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥ ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥३॥ सांख्ययोगौ

संन्यासशब्दार्थमाह । ज्ञेय इति । संन्यासस्य निःश्रेयसकरत्वं ज्ञापयितुं तच्छब्दार्थं स्मारयति । ज्ञेय इति ॥३॥ संन्यासो हि ज्ञानान्तरङ्गत्वेनोक्तो 'न तस्य तत्त्वग्रहणाये'त्यादौ । अतः कथं सोऽवम इत्यत आह। साङ्ख्ययोगाविति । उभयोरप्यन्तरङ्गत्वेनाविरोधः । 'अग्निमुग्धो ह वै धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रतिजानाति' । 'मा वः पदव्यः पितरस्मदाश्रिता या यज्ञशालासनधूमवर्त्मनाम्' इत्यादि काम्यकर्मविषयमिति भावः । ये त्वन्यथा वदन्ति ते बालाः ॥४॥ एकमपीत्यस्याभिप्रायमाह । यत्साङ्ख्यैरिति । योगिभिरपि ज्ञानद्वारा ज्ञान फलं प्राप्यत इत्यर्थः ॥५॥ इतश्च संन्यासाद्योगो वर इत्याह । संन्यासस्त्विति । योगाभावे मोक्षादिफलं न भवति । अतः कामजयादिदुःखमेव तस्य । मोक्षाद्येव हि फलं अन्यत्फलमल्पत्वादफलमेवेत्याशयः । तच्चोक्तं । 'विना मोक्षफलं यत्तु न तत्फलमुदीर्यते' इति पाद्मे । यत्तु महाफलयोग्यं तस्याल्पं फलमेव न भवति। यथा पद्मरागस्य तण्डुलमुष्टिः । महाफलश्च योगयुक्तश्चेत्संन्यास इत्याह । योगयुक्त इति । मुनिः संन्यासी । तच्चोक्तं । 'स हि लोके मुनिर्नाम यः कामक्रोधवर्जितः' इति ॥६॥ एतदेव प्रपञ्चयति । योगयुक्त इति । सर्वभूतात्मभूतः परमेश्वरः । यच्चाप्नोतीत्यादेः । स आत्मभूतः स्वस्य समीपं प्रत्यादानादिकर्ता यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा ॥७॥ संन्यासं स्पष्टयति पुनः श्लोकद्वयेन ॥८॥९॥ संन्यासयोगयुक्त एव च कर्मणा न लिप्यत इत्याह । ब्रह्मणीति । साधननियमस्योपचारत्वनिवृत्यर्थं पुनः पुनः फलकथनम् ॥१०॥

प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥४॥ यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते। एकं साख्यं च योगं च यःपश्यति स पश्यति ॥५॥ संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥६॥ योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥७॥ नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् । पश्यञ्छृण्वन् स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥८॥ प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥९॥ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥१०॥

एवं चाचार इत्याह । कायेनेति ॥११॥ पुनर्युक्त्यादिनियमनार्थं युक्तायुक्तफलमाह । युक्त इति । युक्तो योगयुक्तः ॥१२॥ पुन संन्यासशब्दार्थं स्पष्टयति । सर्वकर्माणीति । मनसेति विशेषणादभिमानत्यागः ॥१३॥ न च करोति वस्तुत इत्याह । न कर्तृत्वमिति । प्रभुर्हि जीवो जडमपेक्ष्य ॥१४॥१५॥ ज्ञानमेवाज्ञाननाशकमित्याह । ज्ञानेनेति । प्रथमज्ञानं परोक्षं ॥१६॥ अपरोक्ष ज्ञानव्यवहितसाधनमाह । तद्बुद्धय इति ॥१७॥ परमेश्वरस्वरूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनं चापरोक्षज्ञानसाधनमित्याशयवानाह । विद्येति ॥१८॥ तदेव स्तौति । इहैवेति ॥१९॥ संन्यासयोगज्ञानानि मिलित्वा प्रपञ्चयत्यध्यायशेषेण ॥२०॥ पुनर्योगस्याधिक्यं स्पष्टयति । बाह्यस्पर्शेष्विति । कामरहितः आत्मनि यत्सुखं विन्दति स एव ब्रह्मयोगयुक्तात्मा चेत्तदेवाक्षयं सुखं विन्दति । ब्रह्मविषयो योगो ब्रह्मयोगः । ध्यानादियुक्तस्यैवात्मसुखमक्षयमन्यथा नेत्यर्थः ॥२१॥ संन्यासार्थं कामभोगं निन्दयति । ये हीति ॥२२॥ तत्परित्यागं प्रशंसति । शक्नोतीति ।

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥११॥ युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबद्ध्यते ॥१२॥ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्नकारयन् ॥ १३॥ न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥१४॥ नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥१५॥ ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥१६॥ तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥ विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥१८॥ इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥१९॥ न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् । स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ॥२०॥ ब्राह्मस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥२१॥ ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥ शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् । कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३॥ योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणं

कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्नोति । शरीरविमोक्षणात्प्राग्यथा मनुष्यशरीरे सोढुं सुशकं तथा नान्यत्रेति भावः । ब्रह्मलोकादिस्तु जितकामानामेव भवति ॥२३॥ ज्ञानिलक्षणं प्रपञ्चयत्युत्तरैः श्लोकैः । आरामः परदर्शनादिनिमित्तं सुखं । अत्र तु परमात्मदर्शनादि निमित्तं तत् । सुखं तूपद्रवक्षये व्यक्तं । अत्र तु कामादिक्षयेव्यक्तमात्मसुखं । स्वयं ज्योतिष्ट्वाद्भगवत स्तद्व्यक्तेन्तर्ज्योतिः । सर्वेषामन्तर्ज्योतिष्ट्वेऽपि व्यक्तेर्विशेषः । असम्प्रज्ञातसमाधीनां बाह्यादर्शनात् । दर्शनेप्यकिञ्चित्करादेवशब्दः । उक्तं चैतत् । 'दर्शनस्पर्शसंभाषाद्यत्सुखं जायते नृणां । आरामः स तु विज्ञेयः सुखं कामक्षयोदितम्' इति नारदीये । 'स्वज्योतिष्ट्वान्महाविष्णोरन्तर्ज्योतिस्तु तस्थितः' । अन्तःसुखत्वादेः कारणमाह । ब्रह्मणि भूत इति ॥२४॥ पापक्षयाच्चैतद्भवतीत्याह । लभन्त इति । क्षीणकल्मषा भूत्वा छिन्नद्वैधायतात्मानः । द्वेधाभावो द्वैधं संशयो विपर्ययो वा । तच्चोक्तं । 'विपर्ययः संशयो वा यद्वैधं त्वकृतात्मानां । ज्ञानासिना तु तच्छित्वा मुक्तसङ्ग परं व्रजेत्' इति । छिन्नद्वैधास्त एवाऽयतात्मानो दीर्घमनसः सर्वज्ञा इत्यर्थः । तत एव छिन्नद्वैधाः । तच्चोक्तं । 'क्षीणपापा महाज्ञाना जायन्ते गतसंशयाः' इति । छिन्नद्वैधाः यतात्मान इति वा ॥२५॥

सुलभं च तेषां ब्रह्मेत्याह । कामक्रोधेति । अभितः सर्वतः ॥२६॥ ध्यानप्रकारमाह । स्पर्शानित्यादिना । बाह्यान्स्पर्शान्बहिः कृत्वा । श्रोत्रादीनि योगेन नियम्येत्यर्थः । चक्षुर्भ्रुवोरन्तरे कृत्वा । भ्रुवोर्मध्यमवलोकयन्नित्यर्थः । उक्तं च । 'नासाग्रे वा भ्रुवोर्मध्ये ध्यानी चक्षुर्निधापयेत्' इति । प्राणापानौ समौ कृत्वा कुम्भके स्थित्वेत्यर्थः ॥२७॥२८॥ ध्येयमाह । भोक्तारमिति ॥२९॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पदाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥२४॥ लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः । छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥२५॥ कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥२६॥ स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः । प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥२७॥ यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः । विगतेच्छाभयक्रोधो

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ ॐ ॥ ज्ञानान्तरङ्गं समाधियोगमाहानेनाध्यायेन ॥छ॥ विवक्षितं संन्यासमाह योगेन सह । अनाश्रित इति । चतुर्थाश्रमिणोऽप्यग्निः क्रिया चोक्ता देवमेवेत्यादौ । 'अग्निर्ब्रह्म च तत्पूजा क्रिया न्यासाश्रमे स्मृता' इति च । तस्मान्निरग्निरक्रियः संन्यासी योगी च न भवत्येव ॥१॥ संन्यासोऽपि योगान्तर्भूत इत्याह । यं संन्यासमिति । कामसङ्कल्पाद्यपरित्यागे कथमुपायवान्स्यादित्याशयः ॥२॥ कियत्कालं कर्म कर्तव्यमित्यत आह । आरुरुक्षोर्मुनेरिति । योगमारुरुक्षोः उपायसम्पूर्तिमिच्छोः । योगारूढस्य सम्पूर्णोपायस्य । अपरोक्षज्ञानिन इत्यर्थः । कारणं परमसुखकारणं । अपरोक्षज्ञानिनोऽपि समाध्यादिफलमुक्तं । तस्य सर्वोपशमेन समाधिरेव कारणं प्राधान्येनेत्यर्थः । तथाऽपि यदा भोक्तव्योपरमस्तदैव सम्यगसम्प्रज्ञातसमाधिर्जायते । अन्यदा तु भगवच्चरितादौ स्थितिः । तच्चोक्तं । 'ये त्वां पश्यन्ति भगवंस्त एव सुखिनः परं । तेषामेव तु सम्यक्च समाधिर्जायते नृणां ॥ भोक्तव्यकर्मण्यक्षीणे जपेन कथयापि वा । वर्तयन्ति महात्मानस्त्वद्भक्तास्त्वत्परायणाः' इति ॥३॥

योगारूढस्य लक्षणमाह । यदेति । सम्यगननुषङ्गस्तस्यैव भवति । उक्तं च । 'स्वतो दोषलयो दृष्ट्वा त्वितरेषां प्रयत्नतः' इति ॥४॥ स च योगारोहः प्रयत्नेन कर्तव्य इत्याह । उद्धरेदित्यादिना ॥५॥ कस्य बन्धुरात्मेत्याह । बन्धुरात्मेति । आत्मा मनः । आत्मनो जीवस्य । आत्मना मनसा । आत्मानं जीवं ।

यः सदा मुक्त एव सः ॥२८॥ भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२९॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥१॥ यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव । न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥२॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥३॥ यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते । सर्वसङ्कल्पसंन्यासी

आत्मैव मनः । आत्मना बुध्द्या । जीवेनैव वा । स हि बुद्ध्या विजयति । उक्तं च । 'मनः परं कारणमानमनन्ति' । 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः' । 'उद्धरेन्मनसा जीवं न जीवमवसादयेत् । जीवस्य बन्धुः शत्रुश्च मन एव न संशयः' । 'जीवेन बुद्ध्या हि यदात्मनो जितं तदा बन्धुः शत्रुरन्यत्र चास्य । ततो जयेद्बुद्धिबलो नरस्तद्देवे च भक्त्या मधुकैटभारौ' इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते । अनात्मन अजितात्मनः पुरुषस्य । अजितमनस्कस्य । सदपि मनोऽनुपकारीत्यनात्मा । सन्नपि भृत्यो यस्य न भृत्यपदे वर्तते स ह्यभृत्यः । तस्यात्मा मन एव शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्तते ॥६॥ जितात्मनः फलमाह । जितात्मन इति । जितात्मा हि प्रशान्तो भवति । न तस्य मनः प्रायो विषयेषु गच्छति । तदा च परमात्मा सम्यग् हृद्याहितः सन्निहितो भवति । अपरोक्षज्ञानी स भवतीत्यर्थः । अपरोक्षज्ञानिनो लक्षणं स्पष्टयति । शीतोष्णेत्यादिना । शीतोष्णादिषु कूटस्थः । 'ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा' 'विजितेन्द्रियः' इति कूटस्थत्वे हेतुः । विज्ञानं विशेषज्ञानं । अपरोक्षज्ञानं वा । तच्चोक्तं । 'सामान्यैर्ये त्वविज्ञेया विशेषा मम गोचराः । देवादीनां तु तज्ज्ञानं विज्ञानमिति कीर्तितम्' । 'श्रवणन्मननाच्चैव यज्ज्ञानमुपजायते । तज्ज्ञानं दर्शनं विष्णुर्विज्ञानं शम्भुरब्रवीत्' । 'विज्ञानं ज्ञानमङ्गादेर्विशिष्टं दर्शनं तथा' इत्यादि । कूटस्थो निर्विकारः । कूटवस्थित इति व्युत्पत्तेः । कूटमाकाशः । 'कूटं स्वं विदलं व्योम संधिराकाश उच्यते' इत्यभिधानात् । योगी योगं कुर्वन् । युक्तो योगसम्पूर्णः । एवं भूतो योगानुष्ठाता योगसम्पूर्ण उच्यत इत्यर्थः ॥७॥८॥

स एव च सर्वस्माद्विशिष्यते। साधुपापादिषु समबुद्धिः । जीवचितः परमात्मनः सर्वस्य तन्निमित्तत्वस्य च । सर्वत्रैकरूप्येण । चिद्रूपा एव हि जीवाः ।

योगारूढस्तदोच्यते ॥४॥ उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥ बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः । अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥६॥ जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः । शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥७॥ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः । युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥८॥ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु । साधुष्वपि च पापेषु

विशेषस्त्वन्तःकरणकृतः । सर्वेषां च साधुत्वादिकं सर्वमीश्वरकृतमेव । स्वतो न किञ्चिदपि । उक्तं चैतत्सर्वं । 'स्वतः सर्वेऽपि चिद्रूपाः सर्वदोषविवर्जिताः । जीवास्तेषां तु ये दोषास्त उपाधिकृता मताः । सर्वं चेश्वरतस्तेषां न किञ्चित्स्वत एव तु । समा एव ह्यतः सर्वे वैषम्यं भ्रान्तिसम्भवम् । एवं समानजीवास्तु विशेषो देवतादिषु । स्वाभाविकस्तु नियमादत एव सनातनः । असुरादेस्तथा दोषा नित्याः स्वाभाविका अपि । गुणदोषौ मनुष्याणां नित्यौ स्वाभाविकौ मतौ । गुणैकमात्ररूपास्तु देवा एव सदा मताः' इति ब्राह्मे । न तु साधुपापादीनां पूजादिसाम्यम् । तत्र दोषस्मृतेः । 'समानां विषमा पूजा विषमाणां समा तथा । क्रियते येन देवोऽपि स्वपदाद्भ्रश्यते पुमान्' इति पाद्मे । 'वित्तं बंधुर्वयः कर्म विद्याचैव तु पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो ह्युत्तरोत्तरम्' इति वामने । 'गुणानुसारिणीं पूजां समां दृष्टिं च यो नरः । सर्वभूतेषु कुरुते तस्य विष्णुः प्रसीदति । वैषम्यमुत्तमत्वं तु ददाति नरसञ्चयात् । पूजाया विषमा दृष्टिः समा साम्यं विदुःखजम्' इति ब्रह्मवैवर्ते । सुहृदादिषु शास्त्रोक्तपूजादिकृतिरन्यूनाऽनाधिका या साऽपि समा मता । तदप्याह । 'यथासुहृत्सु कर्तव्यं पितृशत्रुसुतेषु च । तथा करोति पूजादि समबुद्धिः स उच्यते' इति गारुडे । प्रत्युपकारनिरपेक्षयोपकारकृत्सुहृत् । क्लेशस्थानं निरूप्य यो रक्षां करोति स मित्रं । अरिर्वधादिकर्ता । कर्तव्ये उपकारे अपकारे च य उदासते स उदासीनः । कर्तव्यमुभयमपि यः करोति स मध्यस्थः । अवासितकृद्द्वेष्यः । आह चैतत् । 'द्वेष्योऽवासितकृत्कार्यमात्रकारी तु मध्यमः । प्रियकृत्प्रियो निरूप्याऽपि क्लेशं यः परिरक्षति । स मित्रमुपकारं तु ह्यनपेक्ष्योपकारकृत् । यस्ततः स सुहृत्प्रोक्तः शत्रुश्चापि वधादिकृत्' इति ॥९॥ समाधियोगप्रकारमाह । योगी युञ्जीतेत्यादिना । युञ्जीत समाधियोगयुक्तं कुर्यात् ।आत्मानं मनः ॥१०॥११॥ योगं समाधियोगं युञ्ज्यात् ॥१२-१४॥

समबुद्धिर्विशिष्यते ॥९॥ योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः । एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥ तत्रैकाग्रं मनःकृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्यासने

निर्वाणपरमां शरीरत्यागोत्तरकालीनां ॥१५॥ अनशनादिनिषेधोऽशक्तस्य । उक्तं हि 'निद्राशनभयश्वासचेष्टातन्द्र्यादिवर्जनं । कृत्वाऽऽनिमीलिताक्षस्तु शक्तो ध्यायन्प्रसिध्यती'ति नारदीये ॥१६॥ युक्ताहारविहारस्य । सोपायाऽहारादेः । यावता श्रमाद्यभावो भवति तावदाहारादेरित्यर्थः ॥१७॥ आत्मनि भगवति ॥१८॥ आत्मनो योगं भगवद्विषयं योगं ॥१९॥ आत्मना मनसा । आत्मनि देहे । आत्मानं भगवन्तं पश्यन् ॥२०॥ तत्त्वतो भगवद्रूपात् ॥२१॥२२॥ दुःखसंयोगो येन वियुज्यते स दुःखसंयोगवियोगः । न केवलमुत्पन्नं दुःखं नाशयति उत्पत्तिमेव निवारयतीति दर्शयति संयोगशब्देन । निश्चयेन योक्तव्यः योक्तव्य एव बुभूषुणेत्यर्थः ॥२३॥ सर्वान् सर्वविषयान् । अशेषतः एकविषयोऽपि कामः स्वल्पः कादाचित्कोऽपि न कर्तव्य इत्यर्थः । मनसैव नियन्तुं शक्यते नान्येनेत्येवशब्दः ॥२४॥ बुद्धेः कारणत्वं मनोनिग्रहे आत्मरमणे च ॥२५॥ यतो यतः यत्र यत्र ॥ 'यतो यतो धावती'त्यादिप्रयोगात् । आत्मन्येव वशं नयेत् । आत्मविषय एव ।

युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥ समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः । सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥ प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः । मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४॥ युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः । शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥ नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः । न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥ युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥ यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते । निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥ यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता । योगिनो यतचित्तस्य युञ्जता योगमात्मनः ॥१९॥ यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया । यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥२०॥ सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् । वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥ यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥२२॥ तं विद्याद्दुःखसंयोगावियोगं योगसंज्ञितम् । स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥२३॥ संकल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः । मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥२४॥ शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया । आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥ यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव

वशीकुर्यादित्यर्थः ॥२६॥ पूर्वश्लोकोक्तं प्रपञ्चयति एवं युञ्जन्निति ॥२७॥२८॥ ध्येयमाह । सर्वभूतस्थमिति । सर्वभूतस्थमात्मानं परमेश्वरं । सर्वभूतानि चाऽत्मनि परमेश्वरे । तं च परमेश्वरं ब्रह्मतृणादावैश्वर्यादिना साम्येन पश्यति । तच्चोक्तं । 'आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितं । अपश्यत्सर्वभूतानि भगत्यपि चाऽत्मनि' इति । समं सर्वेषु भूतेषु तिष्टन्तं परमेश्वरमि'ति च ॥२९॥ फलमाह । यो मामिति । तस्याहं न प्रणश्यामीति सर्वदा योगक्षेमवहःस्यामित्यर्थः । स च मे न प्रणश्यति सर्वदा मद्भक्तो भवति । सत्यपि स्वामिन्यरक्षत्यनाथः । एवं भृत्येऽप्यभजत्यभृत्य इति हि प्रसिद्धिः । उक्तं च । 'सर्वदा सर्वभूतेषु समं मां यः प्रपश्यति । अचला तस्य भक्तिःस्याद्योगक्षेमं वहाम्यहम्' इति गारुडे ॥३०॥ एतदेव स्पष्टयति । सर्वभूतस्थितमिति । एकत्वमास्थितः सर्वत्रैक एवेश्वर इति स्थितः । सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि मय्येव वर्तते । एवमपरोक्षं पश्यतो ज्ञानफलं नियतमित्यर्थः । तथापि प्रायो नाधर्मं करोति । कुर्वतस्तु महच्चेद्दुःखसूचकं भवतीत्युक्तं पुरस्तात् । आह च । कदाचिदपि नाधर्मे बुद्धिर्विष्णुदृशां भवेत् । प्रमादात्तु कृतं पापं स्वल्पं भस्मीभविष्यति । आदिराजैस्तथादेवैर्ऋषिभिः क्रियते कियत् । बाहुल्यात्कर्मणस्तेषां दुःखसूचकमेव तत्' इति ॥३१॥ साम्यं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । आत्मौपम्येनेति ॥३२॥ एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि मनसश्चलत्वात् । उक्तं च । 'मनसश्चञ्चलत्वाद्धि स्थितिर्योगस्य वै स्थिरा । विनाऽभ्यासान्न शक्त्या स्याद्वैराग्याद्वा

वशं नयेत् ॥२६॥ प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् । उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥२७॥ युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः । सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥२८॥ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥२९॥ यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥ सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः । सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥३१॥ आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२॥

अर्जुन उवाच ॥ योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन । एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥३३॥ चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् । तस्याहं निग्रहं

न संशय' इति व्यासयोगे ।।३३-३५।।न च कदाचित्स्वयमेव मनो नियम्यते । 'शुभेच्छारहितानां च द्वेषिणां च रमापतौ । नास्तिकानां च वै पुंसां सदा मुक्तिर्न जायत' इति निषेधाद् ब्राह्मे ।।३६।। अयतिरप्रयत्नः ।।३७-४३।। योगस्य जिज्ञासुरपि, ज्ञातव्यो मया योग इति यस्यातीवेच्छा सोऽपि । शब्दब्रह्मातिवर्तते परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ।।४४।। नैकजन्मनीत्याह । प्रयत्नादिति । जिज्ञासुर्ज्ञात्वा प्रयत्नं करोति । एवमनेकजन्मभिः संसिद्धोऽपरोक्षज्ञानी भूत्वा परां गतिं याति । आह च । 'अतीवश्रद्धया युक्तो जिज्ञासुर्विष्णुतत्परः । ज्ञात्वा ध्यात्वा तथा दृष्ट्वा जन्मभिर्बहुभिः पुमान् । विशेन्नारायणं देवं नान्यथा तु कथञ्चन' इति नारदीये ।।४५।। ज्ञानिभ्यो योगज्ञानिभ्यः । तपस्विभ्यः कृच्छ्रादिचारिभ्यः । उक्तं च । 'कृच्छ्रादेरपि यज्ञादेर्ध्यानयोगो विशिष्यते । तत्रापि शेषश्रीब्रह्मशिवादिध्यानतो हरेः । ध्यानं कोटिगुणं प्रोक्तमधिकं वा मुमुक्षुणाम्' इति गारुडे । अज्ञात्वा ध्यायिनो ध्यानाज्ज्ञानमेव विशिष्यते । ज्ञात्वा ध्यानं ज्ञानमात्राद् ध्यानादपि तु दर्शनं । दर्शनाच्चैव भक्तेश्च न किञ्चित्साधनाधिकम्' इति नारदीये ।।४६।।४७।। इति श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ।।६।।

श्रीभगवानुवाच ।। असंशयं महावाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् । अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ।।३५।। असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः । वश्यात्माना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ।।३६।। अर्जुन उवाच ।। अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः । अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ।।३७।। कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति । अप्रतिष्टो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ।।३८।। एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः । त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ।।३९।। श्रीभगवानुवाच ।। पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते । न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ।।४०।। प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः । शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ।।४१।। अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् । एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ।।४२।। तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ।।४३।। पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः । जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ।।४४।। प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ।।४५।। तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ ॐ ॥ साधनं प्रधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः । उत्तरैस्तु षड्भिर्भगवन्माहात्म्यं प्राधान्येनाह ॥छ॥ आसक्तमनाः अतीवस्नेहयुक्तमनाः । मदाश्रयः भगवानेव मया सर्वं कारयति । स एव च मे शरणं । तस्मिन्नेव चाहं स्थित इति स्थितः । असंशयं समग्रमिति क्रिया विशेषणं ॥१॥ इदं मद्विषयं ज्ञानं । विज्ञानं विशेषज्ञानं ॥२॥ दौर्लभ्यं ज्ञानस्याह । मनुष्याणामिति ॥३॥ प्रतिज्ञातं ज्ञानमाह । भूमिरित्यादिना । महतोऽहंकार एवान्तर्भावः ॥४॥ अपरा अनुत्तमा । वक्ष्यमाणामपेक्ष्य । जीवभूता श्रीः । जीवानां प्राणधारिणी । चिद्रूपभूता सर्वदा सती । 'एतन्महद्भूतं' इति श्रुतिः । जगाद च । 'प्रकृती द्वे तु देवस्य जडा चैवाजडा तथा । अव्यक्ताख्या जडा सा च सृष्ट्या भिन्नाष्टधा पुनः । महान्बुद्धिर्मनश्चैव पञ्चभूतानि चेति हि । अवरा सा जडा श्रीश्च परेयं धार्यते यया । चिद्रूपा सा त्वनन्ता च अनादिनिधना परा । यत्समं तु प्रियं किञ्चिन्नास्ति विष्णोर्महात्मनः । नारायणस्य महिषी माता सा ब्रह्मणोऽपि हि । ताभ्यामिदं जगत्सर्वं हरिः सृजति भूतराट्' इति नारदीये ॥५॥

मतोऽधिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६॥ योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः॥४७॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अभ्यासयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

॥ **अथ सप्तमोऽध्यायः** ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः । असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥१॥ ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥२॥ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥ एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥ मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनंजय । मयि सर्वमिदं प्रोतं

न केवलं ते जगत्प्रकृती मद्वशे इत्येतावन्मदैश्वर्यमित्याह । अहमिति । प्रभवादेः सत्ताप्रतीत्यादि कारणत्वात्तद्भोक्तृत्वाच्च प्रभव इत्यादि । तथा च श्रुतिः । 'सर्वकामः सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः' इति । आह च । 'स्रष्टा पाता च संहर्ता नियन्ता च प्रकाशिता यतः सर्वस्य तेनाहं सर्वोऽसीत्यृषिभिः स्तुतः । सुखरूपस्य भोक्तृत्वान्न तु सर्वस्वरूपतः । आगमिष्यत्सुखं चापि तच्चास्त्येव सदाऽपि तु । तथाऽप्यचिन्त्यशक्तित्वाज्जातं सुखमतीव च' इति नारदीये ॥६॥ अहमेव परतरः । मत्तोऽन्यत्परतरं न किञ्चिदपि । इदं ज्ञानं ॥७॥

रसोऽहमित्यादि विज्ञानं । अबादयोऽपि तत एव । तथाऽपि रसादिस्वभावानां साराणां च स्वभावत्वे सारत्वे च विशेषतोऽपि स एव नियामकः । न त्वबादिनियमानुबद्धो रसादिस्तत्सारत्वादिश्चेति दर्शयति अप्सुरस इत्यादिविशेषशब्दैः । भोगश्च विशेषतो रसादेरिति । उपासनार्थं च । उक्तं च गीताकल्पे । 'रसादीनां रसादित्वे स्वभावत्वे तथैव च । सारत्वे सर्वधर्मेषु विशेषणापि कारणम् । सारभोक्ता च सर्वत्र यतोऽतो जगदीश्वरः । रसादिमानिनां देहे स सर्वत्र व्यवस्थितः । अबादयः पार्षदा ध्येयः स ज्ञानिना हरिः । रसादिसंपत्त्याऽन्येषां वासुदेवो जगत्पतिः' इति । 'स्वभावो जीव एव च' । 'सर्वस्वभावो नियतस्तेनैव किमुतापरम्' । 'नतदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरं' इति च । 'धर्माविरुद्धः' 'कामरागविवर्जितं' इत्याद्युपासनार्थम् । उक्तं च गीताकल्पे । 'धर्माविरुद्धकामेऽसावुपास्यःकाममिच्छता । विहीने कामरागादेर्बले च बलमिच्छता । ध्यातस्तत्र त्वनिच्छद्भिर्ज्ञानमेव ददाति सः' इत्यादि । पुण्यो गन्ध इति भोगापेक्षया च । तथा च श्रुतिः । 'पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति' । 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके' इत्यादिका । ऋतं चपुण्यं । 'ऋतं सत्यं तथा धर्मः सुकृतं चाभिधीयते' इत्यभिधानात् । 'ऋतं तु मानसो धर्मः सत्यं स्यात्स प्रयोगगः' इति च । न च 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति'।

सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥ रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः । प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥ पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ । जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि

'अन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान्' इत्यादिविरोधः । स्थूलानशनोक्तेः । आह चसूक्ष्माशनम् । 'प्रविविक्ताहारतर इवैष भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः' इति । न चात्र जीव उच्यते । शारीरादात्मन इति भेदाभिधानात् । स्वप्नादिश्च शारीर एव । 'शारीरस्तु त्रिधा भिन्नो जाग्रदादिष्ववस्थितेः' इति वचनाद्गारुडे । अस्मादितीश्वरव्यावृत्त्यर्थम् । 'शारीरौ तावुभौ ज्ञेयौ जीवश्चेश्वरसंज्ञितः । अनादिबन्धनस्त्वेको नित्यमुक्तस्तथाऽपरः' इति वचनान्नारदीये । भेदश्रुतेश्च । सति गत्यन्तरे पुरुषभेद एव कल्प्यो न त्ववस्थाभेदः । आह च । 'प्रविविक्तभुग्यतो ह्यस्माच्छारीरात्पुरुषोत्तमः । अतोऽभोक्ता च भोक्ता च स्थूलाभोगात्स एव तु' इति गीताकल्पे ॥८-११॥ न त्वहं तेष्विति तदनाधारत्वमुच्यते । उक्तं च । 'तदाश्रितं जगत्सर्वं नासौ कुत्रचिदाश्रितः' इति गीताकल्पे ॥१२॥ तर्हि कथमेवं न ज्ञायस इत्यत आह। त्रिभिरिति । तादात्म्यार्थे मयट् । तच्चोक्तं । 'तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट् त्रिधा' इति । न हि गुणकार्यभूता माया । गुणमयीति च वक्ष्यति । सिद्धं च कार्यस्यापि तादात्म्यं । 'तादात्म्यं कार्यधर्मादेः संयोगो भिन्नवस्तुनोः' इति व्यासयोगे ।भावैः पदार्थैः । सर्वे भावा दृश्यमाना गुणमया एत इति दर्शयति । एभिरिति । ज्ञानिव्यावृत्त्यर्थमिदमिति । गुणमयदेहादिकं दृष्ट्वेश्वरदेहोऽपि तादृश इति मायामोहित इत्यर्थः । जगाद च व्यासयोगे । 'गौणान्ब्रह्मादिदेहादीन्दृष्ट्वा विष्णुरपीदृशः । देहादिरिति मन्वानो मोहितोऽज्ञो जनो भृशम्' इति । एभ्यो गुणमयेभ्यः । 'गुणेभ्यश्च परमि'ति वक्ष्यमाणत्वत् । 'केवलो निर्गुणश्च' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । 'त्रैगुण्यवर्जितमि'ति चोक्तम् ॥१३॥

तपस्विषु ॥९॥ बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् । बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥ बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् । धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥ ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥ दैवीह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥१४॥ न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं

कथमनादिकाले मोहानत्ययो बहूनामित्यत आह । दैवीति । अयमाशयः । माया ह्येषा मोहिका । सा च सृष्ट्यादिक्रीडादिमद्देवसंबन्धित्वादतिशक्तेर्दुरत्यया । तथा हि देवशब्दार्थं पठन्ति । 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुति मोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' इति । कथं दैवी? मदीयत्वात् । अहं हि देव इति । अब्रवीच्च । 'श्रीर्भूर्दुर्गेति या भिन्ना महामाया तु वैष्णवी । तच्छक्त्यनन्तांशहीनाऽथापि तस्याश्रयात्प्रभोः । अनन्तब्रह्मरुद्रादेर्नास्याः शक्तिकलाऽपि हि । तेषां दुरत्ययाप्येषा विना विष्णुप्रसादतः' इति व्यासयोगे । तर्हि न कथञ्चिदत्येतुं शक्यत इत्यत आह। मामेवेति । अन्यत्सर्वं परित्यज्य मामेव ये प्रपद्यन्ते, गुर्वादिवन्दनं च मय्येव समर्पयन्ति । स एव च तत्र स्थित्वा गुर्वादिर्भवतीत्यादि पश्यन्ति । आह च नारदीये । 'मत्सम्पत्त्या तु गुर्वादीन्भजन्ते मध्यमा नराः । मदुपाधितया तांश्च सर्वभूतानि चोत्तमाः' इति । 'आचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति' इति च ॥१४॥

तर्हि किमिति सर्वे नात्यायन्नित्यत आह । न मामिति । दुष्कृतित्वान्मूढाः । अतएव नराधमाः । अपहृतज्ञानत्वाच्च मूढाः । अतएवाऽसुरं भावमाश्रिताः । स च वक्ष्यते 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च' इत्यादिना । अपहारोऽभिभवः । उक्तं चैतद्व्यासयोगे । 'ज्ञानं स्वभावो जीवानां मायया ह्यभिभूयते' इति । असुषु रता असुराः । तच्चोक्तं नारदीये । 'ज्ञानप्रधाना देवास्तु असुरास्तु रता असौ' इति ॥१५॥१६॥ एकस्मिन्नेव भक्तिरित्येकभक्तिः । तच्चोक्तं गारुडे । 'मय्येव भक्तिर्नान्यत्र एकभक्तिः स उच्यते' इति ॥१७॥१८॥ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् भवति । तच्चोक्तं ब्राह्मे । 'जन्मभिर्बहुभिर्ज्ञात्वा ततो मां प्रतिपद्यते' इति ॥१९॥ प्रकृत्या स्वभावेन । 'स्वभावः प्रकृतिश्चैव संस्कारो वासनेति च' इत्यभिधानात् ॥२०॥

भावमाश्रिताः ॥१५॥ चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥ उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥१८॥ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः । तं तं नियममास्थाय

यां यां ब्रह्मादिरूपां तनुं । उक्तं च नारदीये । 'अन्तो ब्रह्मादिभक्तानां मद्भक्तानामनन्तता' इति । 'मुक्तश्च कां गतिं गच्छेन्मोक्षश्चैव किमात्मकः' इत्यादेः परिहारसन्दर्भाच्च मोक्षधर्मेषु । 'अवतारे महाविष्णोर्भक्तः कुत्र च मुच्यते' इत्यादेश्च ब्रह्मवैवर्ते ॥२१-२३॥ को विशेषस्तवान्येभ्य इत्यत आह । अव्यक्तमिति । कार्यदेहादिवर्जितम् । तद्वानिव प्रतीयस इत्यत आह । व्यक्तिमापन्नमिति । कार्यदेहाद्यापन्नं तच्चोक्तं । 'सदसतः परं' । 'न तस्यकार्यः' । 'अपाणिपादः' । 'आनन्ददेहं पुरुषं मन्यन्ते गौणदैहिकम्' इत्यादौ । भावं याथार्थ्यम् । तथाऽब्रवीच्च । 'याथातथ्यमजानन्तः परं तस्य विमोहिताः' इत्यादि ॥२४॥ अज्ञानं च मदिच्छयेत्याह । नाहमिति । योगेन सामर्थ्योपायेन मायया च । मयैव मूढो नाभिजानाति । तथाऽह पाद्मे । 'आत्मनः प्रकृतिं चैव लोकचित्तस्य बन्धनम् । स्वसामर्थ्येन देव्या च कुरुते स महेश्वरः' इति ॥२५॥ न च मां माया बध्नातीत्याह । वेदेति । न कश्चनातिसमर्थोऽपि स्वसामर्थ्यात् ॥२६॥ द्वन्द्वमोहेन सुखदुःखादि विषयमोहेन । इच्छाद्वेषयोः प्रवृद्धयोः न हि किञ्चिज्ज्ञातुं शक्यम् । कारणान्तरमेतत् । सर्गे सर्गकाले आरभ्यैव । शरीरे हि सतीच्छादयः । पूर्वं त्वज्ञानमात्रं ॥२७॥ विपरीताश्च केचित्सन्तीत्याह । येषामिति ॥२८॥ जरामरणमोक्षायेत्यन्यकामनिवृत्त्यर्थं । मोक्षे सक्तिस्तुत्यर्थं वा । न विधिः । 'मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तु वरो ह्येकान्तभक्तिभाक्'

प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥ यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥२१॥ स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥२२॥ अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥२३॥ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥२४॥ नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः । मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥२५॥ वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत । सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥२७॥ येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् । ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥२८॥ जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं

इतीतरस्तुतेर्नारदीये । नात्यन्तिकमिति च । 'देवानां गुणलिङ्गानामानुश्राविककर्मणां । सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या । अनिमित्ता भगवति भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी । जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा' इति भागवते लक्षणाच्च । आह च । 'सर्वे वेदास्तु देवार्था देवा नारायणार्थकाः । नारायणस्तु मोक्षार्थे मोक्षो नान्यार्थ इष्यते । एवं मध्यमभक्तानामेकान्तानां न कस्यचित् । अर्थे नारायणो देवः सर्वमन्यत्तदर्थकम्' इति गीताकल्पे । त एव च विदुः । 'यमेवैष वृणुत' इति श्रुतेः ॥२९॥३०॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ मरणकाले कर्तव्यगत्याद्यस्मिन्नध्याय उपदिशति ॥छ॥ परममक्षरं ब्रह्म । वेदादिशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतत् । आत्मन्यधि यत्तदध्यात्मम् । आत्माधिकारे यत्तदिति वा । तथा हि । जैवः स्वभावः । स्वाख्यो भावः स्वभाव इति व्युत्पत्या जीवो वा स्वभावः । सर्वदाऽस्त्येवैकप्रकारणेति भावः । अन्तःकरणादिव्यावृत्त्यर्थौ भावशद्बः । न ह्येकप्रकारेण स्थितिरन्तःकरणादेः । विकारित्वात् । स्वशद्ब ईश्वरव्यावृत्यर्थः । भूतनां जीवानां भावानां जडपदार्थानां चोद्भवकरेश्वरक्रिया विसर्गः । विशेषेण सर्जनं विसर्ग इत्यर्थः ॥१-३॥

कर्म चाखिलम् ॥२९॥ साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥३०॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगोनाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

॥ **अथ अष्टमोऽध्यायः** ॥ अर्जुन उवाच ॥ किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरूषोत्तम । अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१॥ अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन । प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥२॥

श्रीभगवानुवाच । अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः

भूतानि सशरीरान् जीवानधिकृत्य यत्तदधिभूतम् । क्षरो भावः विनाशिकार्यपदार्थः । अव्यक्तान्तर्भावेऽपि तस्याप्यन्यथाभावाख्यो विनाशोऽस्त्येव । तच्चोक्तं 'अव्यक्तं परमे व्योम्नि निष्क्रिये सम्प्रलीयते' इति । 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' इति च । 'विकारोऽव्यक्तजन्म हि' इति च स्कान्दे । पुरि शयनात् पुरुषो जीवः । स च संङ्कर्षणो ब्रह्मा वा । स सर्वदेवानधिकृत्य वर्तते पतिरित्यधिदैवतम् । देवाधिकारस्थ इति वा । सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेरधियज्ञः । अन्योऽधियज्ञोऽग्न्यादिः प्रसिद्ध इति देह इति विशेषणम् । 'भोक्तारं यज्ञतपसां' । 'त्रैविद्या मां' । 'येऽप्यन्यदेवताभक्ताः' । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि' । 'ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवाः' इत्यादेः । 'कुतो ह्यस्य ध्रुवः स्वर्गः कुतो नैश्रेयसं पदम्' इत्यादिपरिहाराच्च मोक्षधर्मे । भगवांश्चेत् तद्भोक्तृत्वादेरधियज्ञत्वं सिद्धमिति कथमित्यस्य परिहारः पृथङ्नोक्तः । सर्वप्राणिदेहस्थरूपेणाधियज्ञः । अत्रेति स्वदेहनिवृत्त्यर्थम् । न हि तत्रेश्वरस्य नियन्तृत्वं पृथगस्ति । नात्रोक्तं ब्रह्म भगवतोऽन्यत् । 'ते ब्रह्म' इत्युक्त्वा 'साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः' इति परामर्शात् । तस्यैव च प्रश्नात् । साधियज्ञमिति भेदप्रतीतेस्तन्निवृत्त्यर्थं 'अधियज्ञोऽहं' इत्युक्तं । मामित्यभेदसिद्धेरक्षरमित्येवोक्तं । आह च गीताकल्पे । 'देहस्थविष्णुरूपाणि अधियज्ञ इतिरितः । कर्मेश्वरस्य सृष्ट्याख्यं तच्चापीच्छाद्यमुच्यते । अधिभूतं जडं प्रोक्तमध्यात्मं जीव उच्यते । हिरण्यगर्भोऽधिदैवं देवः सङ्कर्षणोऽपि वा । ब्रह्म नारायणो देवः सर्वदेवेश्वरेश्वरः' इति । 'यथाप्रतीतं वा सर्वमत्र नैव विरुद्ध्यते' इति । स्कान्दे च । 'आत्माभिमानाधिकारस्थितमध्यात्ममुच्यते । देहाद्बाह्यं विनाऽतीव बाह्यत्वादधिदैवतम् । देवाधिकारगं सर्वं महाभूताधिकारगम् । तत्कारणं तथा कार्यमधिभूतं तदन्तिकात्' इति । महाकौर्मे च । 'अध्यात्मं देहपर्यन्तं केवलात्मोपकारकम् । सदेहजीवभूतानि यत्तेषामुपकारकृत् । अधिभूतं तु मायान्तं देवानामधिदैवतम्' इति ॥४॥

कर्मसंज्ञितः ॥३॥ अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् । अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥४॥ अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरं । यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः

मद्भावं मयि सत्ताम् । निर्दुःखनिरतिशयानन्दात्मिकाम् । तच्चोक्तं । 'मुक्तानां च गतिर्ब्रह्मन् क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः' इति मोक्षधर्मे ॥५॥स्मरन्पुरुषस्त्यजतीति भिन्नकालीनत्वेऽप्यविरोध इति मन्दमतेः शङ्का मा भूदिति 'अन्ते' इति विशेषणम् । सुमतेर्नैव शङ्काऽवकाशः । स्मरंस्त्यजतीत्येककालीनत्वप्रतीतेः । दुर्मतेर्दुःखान्न स्मरंस्त्यजतीति भविष्यति शङ्का । 'त्यजन्देहं न कश्चित्तु मोहमाप्नोत्यसंशयम्' इति स्कान्दे । 'तस्य ह एतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति' इति हि श्रुतिः । सदा तद्भावभावित इत्यन्तकाले स्मरणोपायमाह । भावोऽन्तर्गतं मनः । तथाऽभिधानात् । भावितत्वं अतिवासितत्वम् । 'भावना त्वतिवासना' इत्यभिधानात् ॥६॥७॥

सदा तद्भावभावितत्वं स्पष्टयति । अभ्यासेति । अभ्यास एव योगोऽभ्यासयोगः । दिव्यं पुरुषं पुरिशयं पूर्णं च । 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतम्' इति श्रुतेः । दिव्यं सृष्ट्यादिक्रीडायुक्तम् । दिवु क्रीडेतिधातोः ॥८॥ ध्येयमाह । कविमिति । कविं सर्वज्ञम् । 'यः सर्वज्ञः' इति श्रुतिः । 'त्वं कविः सर्ववेदनात्' इति ब्राह्मे । धातारं धारणषोषणकर्तारम् । डुधाञ् धारणपोषणयोरिति धातोः । 'धाता विधाता परमोतसंदृक्' इति च श्रुतिः । 'ब्रह्म स्थाणुः' इत्यारभ्य 'तस्य प्रसादादिच्छन्ति तदादिष्टफलां गतिम्' इत्यादि च मोक्षधर्मे । तमसोऽव्यक्तात्परतः स्थितम् । तमसः परस्तदिति । 'अव्यक्तं वै तमः' । 'परस्ताद्धि स ततः' इति पिप्पलादशाखायाम् । 'मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतम्' इति श्रुतेः ॥९॥

॥५॥ यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥६॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ॥७॥ अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसाऽनन्यगामिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥८॥ कविं पुराणमनुशासितार मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः । सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥९॥ प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव । भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥१०॥ यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति

वायुजयादियोगयुक्तानां मृतिकाले कर्तव्यमाह विशेषतः प्रयाणकाल इति । वायुजयादिरहितानामपि ज्ञानभक्तिवैराग्यादिसम्पूर्णानां भवत्येव मुक्तिः । तद्वतां त्वीषज्ज्ञानाद्यसम्पूर्णानामपि निपुणानां तद्बलात्कथञ्चिद्भवतीति विशेषः । उक्तं च भागवते । 'पानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये । वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथाऽञ्जसा त्वाऽपुरकुण्ठधिष्ण्यम् । तथा परे त्वात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम् । त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते' इति । 'ये तु तद्भाविता लोक एकान्तित्वं समाश्रिताः। एतदभ्यधिकं तेषां तत्तेजः प्रविशन्त्युत' इति च मोक्षधर्मे । 'सम्पूर्णानां भवेन्मोक्षो विरक्तिज्ञानभक्तिभिः । नियमेन तथाऽपीरजयादियुतयोगिनाम् । वश्यत्वान्मनसस्त्वीषत्पूर्वमप्याप्यते ध्रुवम्' इति व्यासयोगे ॥१०॥ तदेव सध्येयं प्रपञ्चयति । यदक्षरमित्यादिना । प्राप्यते मुमुक्षुभिरिति पदं स्वरूपम् । पद गताविति धातोः । 'तद्विष्णोः परमं पदमि'ति श्रुतेश्च । 'गीयसे पदमित्येव मुनिभिः पद्यसे यतः' इति च नारदीये ॥११॥ ब्रह्मनाडीं विना यद्यन्यत्र गच्छति तर्हि विना मोक्षं स्थानान्तरं प्राप्नोतीति सर्वद्वाराणि संयम्य । 'निर्गच्छंश्चक्षुषा सूर्यं दिशः श्रोत्रेण चैव हि' इत्यादि वचनाद्व्यासयोगे । मोक्षधर्मे च । हृदि नारायणे । 'ह्रियते त्वया जगद्यस्माद्धृदित्येवं प्रभाषसे' इति पाद्मे । न हि मूर्ध्नि प्राणो हृदि मनसः स्थितिः सम्भवति । 'यत्र प्राणो मनस्तत्र तत्र जीवः परस्तथा' इति व्यासयोगे । योगधारणामास्थितः । योगभरण एवाभियुक्त इत्यर्थः ॥१२॥१३॥ नित्ययुक्तस्य नित्योपायवतः । योगिनः परिपूर्णयोगस्य ॥१४॥ तत्प्राप्तिंस्तौति । मामिति । परमां सिद्धिं गता हि त इति तत्र हेतुः ॥१५॥

यद्यतयो वीतरागाः । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥११॥ सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च । मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥ अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥ मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥१५॥

महामेरुस्थब्रह्मसदनमारभ्य न पुनरावृत्तिः। तच्चोक्तं नारायणगोपालकल्पे। 'आमेरुब्रह्मसदनादाजनान्न जनिर्भुवि । तथाप्यभावः सर्वत्र प्राप्यैव वसुदेवजम्' इति ॥१६॥ मां प्राप्य न पुनरावृत्तिरिति स्थापयितुमव्यक्ताख्यात्मसामर्थ्यं दर्शयितुं प्रलयादि दर्शयति। सहस्रयुगेत्यादिना । सहस्रशब्दोऽत्रानेकवाची। ब्रह्म परम् । 'सा विश्वरूपस्य रजनी' इति श्रुतिः ॥१७॥ द्विपरार्धप्रलय एवात्र विवक्षितः। 'अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः' इत्युक्तेः। उक्तं च महाकौर्मे। 'अनेकयुगपर्यन्तमहर्विष्णोस्तथा निशा । रात्र्यादौ लीयते सर्वमहरादौ च जायते' इति। 'यःसर्वेषु भूतष्वि'ति वाक्यशेषाच्च ॥१८-२०। अव्यक्तो भगवान्। 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते' इति 'मामुपेत्य' इत्युक्तस्य परामर्शात् । 'अव्यक्तं परमं विष्णुं' इति प्रयोगाच्च गारुडे। धाम स्वरूपम्। 'तेजः स्वरूपं च गृहं प्राज्ञैर्धामेति गीयते' इत्यभिधानात् ॥२१॥ परमसाधनमाह । पुरुष इति ॥२२॥ यत्कालाद्यभिमानि देवतागता आवृत्त्यनावृत्ती गच्छन्ति ता आह । यत्रेत्यादिना। काल इत्युपलक्षणम्। अग्न्यादेरपि वक्ष्यमाणत्वात् ॥२३॥ ज्योतिरर्चिः । 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' इति हि श्रुतिः। तथा च नारदीये। 'अग्निं प्राप्य ततश्चार्चिस्ततश्चाप्यहरादिकम्' इति । अभिमानिदेवताश्चाग्न्यादयः। कथमन्यथा 'अह्न आपूर्यमाणपक्षं' इति युज्यते । 'दिवादिदेवताभिस्तु पूजितो ब्रह्म याति हि' इति च ब्राह्मे । मासाभिमानिभ्योऽयनाभिमानी च पृथक् । तच्चोक्तं गारुडे। 'पूजितस्त्वयनेनासा

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन। मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥ सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः। रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥ अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे। रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥१८॥ भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते। रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥१९॥ परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः। यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥ अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्। यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥२१॥ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया। यस्यान्तः स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥ यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः। प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि

मासैः परिवृतेन हि' इति । अहरभिजिता शुक्लं पौर्णमास्या अयनं विषुवा सह । तच्चोक्तं ब्रह्मवैवर्ते । 'साह्ना मध्यन्दिने नाथ शुक्लेन च सपूर्णिमा । सविष्वा चायनेनासौ पूजितः केशवं व्रजेत्' इति ॥२४-२६॥ एते सृती सोपाये ज्ञात्वाऽनुष्ठाय न मुह्यति । तच्चाह स्कान्दे । 'सृती ज्ञात्वा तु सोपाये अनुष्ठाय च साधनम् । न कश्चिन्मोहमाप्नोति नचान्या तत्र वै गतिः' इति ॥२७॥२८॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ सप्तमाध्यायोक्तं स्पष्टयत्यस्मिन्नध्याये ॥छ॥ राजविद्या प्रधानविद्या । प्रत्यक्षं ब्रह्मावगम्यते येन तत्प्रत्यक्षावगमम् । अक्षेष्विन्द्रियेषु प्रति प्रति स्थित इति प्रत्यक्षः । तथाच श्रुतिः । 'य प्राणेतिष्ठन्प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' । 'यो वाचि तिष्ठन्' 'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' इत्यादेः । 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति च । 'अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽगुष्ठं च समाश्रितः' इति च । 'त्वं मनस्त्वं चन्द्रमास्त्वं चक्षुरादित्यः' इत्यादेश्च मोक्षधर्मे । 'स प्रत्यक्षः प्रति प्रति हि सोऽक्षेष्वक्षवान्हि स

भरतर्षभ ॥२३॥ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥२५॥ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥२६॥ नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७॥ वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् । अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥२८॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अक्षरपरब्रह्मयोगोनाम अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१॥ राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥२॥ अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप । अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥ मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि

भवति य एवं विद्वान्प्रत्यक्षं वेदे'ति सामवेद वारुणशाखायां । धर्मो भगवान् ।तद्विषयं धर्म्यम् । सर्वं जगद्धत्त इति धर्मः । 'पृथिवी धर्ममूर्धनी'ति प्रयोगान्मोक्षधम । 'भारभृत्कथितो योगी'ति च । 'भर्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्ति' इति च श्रुतिः । 'धर्मो वा इदमग्र आसीन्न पृथिवी न वायुर्नाकाशो न ब्रह्मा न रुद्रो न देवा न ऋषयः सोऽध्यायत्' इति च सामवेदे बाभ्रव्यशाखायाम् । प्रत्यक्षावगमशब्देनापरोक्षज्ञानसाधनत्वमुक्तम् ॥१-३॥

तज्ज्ञानाद्याह । मयेति। तर्हि किमिति न दृश्यत इत्यत आह । अव्यक्तमूर्तिनेति ॥४॥ मत्स्थत्वेऽपि यथा पृथिव्यां स्पृष्ट्वा स्थितानि न तथा मयीत्याह । न चेति । 'न दृश्यश्चक्षुषा चासौ न स्पृश्यः स्पर्शनेन च' इति हि मोक्षधर्मे । संज्ञासंज्ञ इति च । ममाऽत्मा देह एव भूतभावनः । 'महाविभूते माहात्म्यशरीर' इति हि मोक्षधर्मे ॥५॥ मत्स्थानि नच मत्स्थानीत्यस्य दृष्टान्तमाह । यथाऽकाशस्थित इति । न ह्याकाशस्थितो वायुः स्पर्शाद्याप्नोति ॥६॥ ज्ञानप्रदर्शनार्थं प्रलयादि प्रपञ्चयति । सर्वभूतानीत्यादिना ॥७॥ प्रकृत्यवष्टम्भस्तु यथा कश्चित्समर्थोऽपि पादेन गन्तुं लीलया दंडमवष्टभ्य गच्छति । 'सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि' इति मोक्षधर्मे । 'सर्वभूतगुणैर्युक्तं दैवं मां ज्ञातुमर्हसि' इति च । 'विदित्वा सप्तसूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम् । प्रधानविनियोगस्थः परं ब्रह्माधिगच्छति' इति च । 'न कुत्रचिच्छक्तिरनन्तरूपा विहन्यते तस्य महेश्वरस्य । तथापि मायामधिरुह्य देवः प्रवर्तते सृष्टिविलापनेषु' इति ऋग्वेदखिलेषु । 'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे' इति भागवते । 'अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म बृहति बृंहयति च' इत्यथर्वणे । 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इति च । 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि

न चाहं तेष्ववस्थितः ॥४॥ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् । भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥५॥ यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् । तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६। सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः । भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥ न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।

विममे रजांसि ' । 'न ते विष्णो जायमनो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप' इत्यादेश्च । प्रकृतेर्वशादवशं । 'त्वमेवैतत्सर्जने सर्वकर्मण्यनन्तशक्तोऽपि स्वमाययैव । मायावशं चावशं लोकमेतत्तस्मात्प्रक्ष्यस्यत्सि पासीश विष्णो' इति गौतमखिलेषु ॥८॥ उदासीनवन्नतूदासीनः । तदर्थमाह । असक्तमिति । 'अवाक्यनादरः' इति हि श्रुतिः । 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया' इति भागवते । यस्यासक्त्यैव सर्वकर्मशक्तिः कुतस्तस्य सर्वकर्मबन्ध इति भावः । 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति हि श्रुतिः । यः कर्मापि नियामयति कथं च तत्तं बध्नाति ॥९॥ उदसीनवदिति चेत्स्वयमेव प्रकृतिः सूयत इत्यत आह । मयेति । प्रकृतिसूतिद्रष्टा कर्ता अहमेवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । 'यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्यां' इति ॥१०॥

तर्हि केचित्कथं त्वामवजानन्ति । का च तेषां गतिरित्यत आह । अवजानन्तीत्यादिना । मानुषीं तनुं मूढानां मानुषवत्प्रतीतां न तु मनुष्यरूपां । उक्तं च मोक्षधर्मे । 'यत्किञ्चिदिह लोके वै देहबद्धं विशां पते । सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः । ईश्वरो हि जगत्सृष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् । भूतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गुणोऽपि च । भूतप्रलयमव्यक्तं शुश्रूषुर्नृपसत्तम' इति । अवतारप्रसङ्गे चैतदुक्तं । अतो नावतारश्च पृथक् शङ्क्याः । 'रूपाण्यनेकान्यसृजत्प्रादुर्भावभवाय सः । वाराहं नारसिंहं च वामनं मानुषं तथा' इति तत्रैव प्रथमसर्गकाल एवावताररूपविभक्त्युक्तेः । अतो न तेषां मानुषत्वादिर्विना भ्रान्तिम् । भूतं महदीश्वरं चेति भूतमहेश्वरम् । तथा हि बाभ्रव्यशाखायम् । 'अनाद्यनन्तं परिपूर्णरूपमीशं वराणामपि देववीर्यम्' इति । 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं' इति च । 'ब्रह्मपुरोहित ब्रह्मकायिक महाराजिक' इति च मोक्षधर्मे ॥११॥

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥९॥ मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥१०॥ अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥११॥ मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा

तेषां फलमाह । मोघाशा इति । वृथाशाः । भगवद्द्वेषिभिः आशासितमामुष्मिकं न किञ्चिदाप्यते । यज्ञादिकर्माणि च तेषां वृथैव । ज्ञानं च केनापि ब्रह्मरुद्रादिभक्त्याद्युपायेन न कश्चित्पुरुषार्थ आमुष्मिकस्तैराप्यत इत्यर्थः । वक्ष्यति च । 'तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु' इत्यादि । मोक्षधर्मे च । 'कर्मणा मनसा वाचा यो द्विष्याद्विष्णुमव्ययम् । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः । यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् । कथं स न भवेद्द्वेष्य आलोकान्तस्य कस्यचित्' इति । 'सर्वोत्कृष्टे ज्ञानभक्ती हि यस्य नारायणो पुष्करविष्टराद्ये । सर्वावमो द्वेषयुतश्च तस्मिन्भ्रूणानन्तघ्नोऽप्यस्य समो न चैव' इति सामवेदशाण्डिल्यशाखायम् । 'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः' । 'वैरेण यन्नृपतयः शिशुपालपौण्ड्रसाल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः । ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्यमीयुरनुरक्तधियः पुनः किम्' इत्यादि तु भगवतो भक्तप्रियत्वज्ञापनार्थं । नित्यध्यानस्तुत्यर्थं च । स्वभक्तस्य कदाचिच्छापबलाद् द्वेषिणोऽपि भक्तिफलमेव भगवान् ददातीति । भक्ता एव हि ते पूर्वं शिशुपालादयः शापबलादेव द्वेषिणः । तत्प्रश्ने पूर्वपार्षदत्वशापादिकथनाच्चैतज्ज्ञायते । अन्यथा किमिति तदप्रस्तुतमुच्यते । भगवतः साम्यकथनं तु द्वेषिणामपि द्वेषमनिरूप्य पूर्वतनभक्तिफलमेव ददातीति ज्ञापयितुम् । 'न मे भक्तः प्रणश्यति' इति वक्ष्यति । न च 'भावो हि भवकारणं' इत्यादिविरोधः । द्वेषभाविनां द्वेष एव भवतीति हि युक्तम् । अन्यथा गुरुद्वेषिणोऽपि गुरुत्वं भवतीत्याद्यनिष्टमापद्यते । न चाकृतधीत्वे विशेषः । तेषामेव हिरण्यकशिप्वादीनां पापप्रतीतेः । 'हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः । विविक्षुरत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः' इति । 'यदनिन्दत्पिता मह्यं त्वद्भक्ते मयि चाघवान्' इत्यारभ्य 'तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्ताद्दुस्तरादघात्' इति प्रह्लादेन भगवतो वरयाचनाच्च । बहुषु ग्रन्थेषु निषेधः । कुत्रचिदेव तदुक्तिरिति विशेषः । यस्मिंस्तदुच्यते तत्रैव च निषेध उक्तः । महातात्पर्यविरोधश्चोक्तः पुरस्तात् । अयुक्तिमद्वचो युक्तिमन्त्येव बलवन्ति वाक्यानि । युक्तयश्चोक्ता अन्येषां । न चैतेषां काचिद्गतिः । साम्येऽपि वाक्ययोर्लोकानुकूलमेव

बलवत् । लोकानुकूलं च भक्तप्रियत्वं नेतरत् । उक्तं च तेषां पूर्वभक्तत्वम् । 'मन्येऽसुरान्भागवतांस्त्र्यधीशे संरम्भमार्गाभिनिविष्टचित्तान्' इत्यादि । अतो न भगवद्द्वेषिणां काचिद्गतिरिति सिद्धम् । द्वेषकारणमाह । राक्षसीमिति ॥१२॥

नेतरे द्विषन्तीति दर्शयितुं देवानाह । महात्मान इत्यादिना ॥१३॥१४॥ सर्वत्रैक एव नारायणः स्थित इत्येकत्वेन । पृथक्त्वेन । सर्वतो वैलक्षण्येन । 'बहुधा हि तस्यरूपमाभाति । शुक्लमिव लोहितमिवाथो नीलमथार्जुनम्' इति हि सनत्सुजाते । 'दैवमेवापरे' इत्युक्तप्रकारेण बहवो वा बहुधा ॥१५॥ प्रतिज्ञातं विज्ञानमाह । अहं क्रतुरित्यादिना । क्रतवोऽग्निष्टोमादयः । यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागः । 'उद्दिश्य देवान्द्रव्याणां त्यागो यज्ञ इतीरितः' इत्यभिधानात् ॥१६॥१७॥ गम्यते मुमुक्षुभिरिति गतिः । तथा हि सामवेदे वासिष्ठशाखायाम् । 'अथ कस्मादुच्यते गतिरिति । ब्रह्मैव गतिस्तद्धि गम्यते पापविमुक्तैः' इति । साक्षादीक्षत इति साक्षी । तथाहि बाष्कलशाखायां । 'स साक्षादिदमद्राक्षीत् यदद्राक्षीत् तत्साक्षिणः साक्षित्वम्' इति । शरणमाश्रयः संसारभीतस्य । 'परमं यः परायणं' इति ह्युक्तम् । 'नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणं' इति च । संहारकाले प्रकृत्या जगदत्र निधीयत इति निधानम् । तथा ह्यृग्वेदखिलेषु । 'अपश्यमप्यये मायया विश्वकर्मण्यदो जगन्निहितं शुभ्रचक्षुः' इति ॥१८॥ सत्कार्यं असत्कारणम् । 'सदभिव्यक्तरूपत्वात्कार्यमित्युच्यते बुधैः । असदव्यक्तरूपत्वात्कारणं चापि शब्दितम्' इत्यभिधानात् । 'असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परं' इति च भारते ॥१९॥

भूतादिमव्ययम् ॥१३॥ सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥ ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते । एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥ अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् । मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥१६॥ पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः । वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च ॥१७॥ गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥१८॥ तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च । अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥१९॥ त्रैविद्या

तथापि मद्भजनमेवान्यदेवताभजनाद्वरमिति दर्शयति । त्रैविद्या इत्यादिना ॥२०॥२१॥ अनन्याः अन्यदचिन्तयित्वा । तथा हि गौतमखिलेषु । 'सर्वं परित्यज्य मनोगतं यद्विना देवं केवलं शुद्धमाद्यं । ये चिन्तयन्तीह तमेव धीरा अनन्यास्ते देवमेवाविशन्ति' इति । 'कामं कालेन महता एकान्तित्वात्समाहितैः । शक्यो द्रष्टुं स भगवान् प्रभासन्दृश्यमण्डलः' इति मोक्षधर्मे । नित्यमभितः सर्वतो युक्तानाम् ॥२२॥ तर्हि 'अहं क्रतुः' इत्याद्यसत्यमित्यत आह । येऽपीति ॥२३॥ कारणमाहाविधिपूर्वकत्वे । अहं हीति ॥२४॥ फलं विविच्याह । यान्तीति ॥२५॥ दुर्बलैस्त्वं पूजयितुमशक्यो महत्त्वादित्याशङ्क्याह । पत्रमिति । न त्वविहितपत्रादि । तस्यापराधत्वोक्तेर्वाराहादौ । भक्त्यैवाहं तुष्ट इति भावः । 'भक्तप्रियं सकललोकनमस्कृतं च' इति भारते । 'एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः । एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत्सर्वत्राऽऽत्मदर्शनम्' ॥२६॥ अतो यत्करोषि ॥२७॥२८॥ तर्हि स्नेहादिमत्वादल्पभक्तस्यापि कस्यचिद्बहुफलं ददासि । विपरीतस्यापि कस्यचिद्विपरीतमित्यत आह । समोऽहमिति । तर्हि न भक्तिः प्रयोजनमित्यत आह । ये भजन्तीति । मयि ते तेषु चाप्यहमिति । मम ते वशास्तेषामहं वश इति । उक्तं च पैङ्गिखिलेषु । 'ये वै भजन्ते परमं पुमांसं तेषां

मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥२०॥ ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥२१॥ अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥ येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥२३॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥२४॥ यान्ति देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः । भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपिमाम् ॥२५॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥२६॥ यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥२७॥ शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः । सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२८॥ समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥२९॥ अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्

वशः स तु ते तद्वशाश्च' इति । तद्वशा एव ते सर्वे सर्वदा । तथापि बुद्धिपूर्वकत्वाबुद्धिपूर्वकत्वेन भेदः । उद्धवादिवच्छिशुपालादिवच्च । तच्चोक्तं तत्रैव । 'अबुद्धिपूर्वं योऽवशस्तस्य ध्यानात्पुनर्वशो भवते बुद्धिपूर्वं' इति ॥२९॥ न भवत्येव प्रायस्तद्भक्तो दुराचारः । तथापि बहुपुण्येन यदि कथञ्चिद्भवति तर्हि स साधुरेव मन्तव्यः ॥३०॥ कुतः? क्षिप्रं भवति धर्मात्मा । देवदेवांशादिष्वेवं चैतद्भवति । उक्तं च शाण्डिल्यशाखायाम् । 'नाविरतो दुश्चरितान्नाभक्तो नासमाहितः । सम्यग्भक्तो भवेत्कश्चिद्वासुदेवेऽमलाशयः । देवर्षयस्तदंशाश्च भवन्ति क्वच ज्ञानतः' इति । अतोऽन्यः कश्चिद्भवति चेद् दाम्भिकत्वेन सोऽनुमेयः । साधारणपापानां तु सत्सङ्गान्महत्यपि कथञ्चिद्भक्तिर्भवति । साधारणभक्तिर्वेतरेषाम् । 'स शठमतिरुपयाति योऽर्थतृष्णां तमधमचेष्टमवैहि नास्य भक्तम्' इति हि श्रीविष्णुपुराणे । 'सा श्रद्दधानस्य विवर्धमाना विरक्तिमत्यत्र करोति पुंसां' इति च । 'वेदास्त्वधीता मम लोकनाथ तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्वम् । पूजां गुरूणां सततं करोमि परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वम् । गुप्तानि चत्वारि यथागमं मे शत्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यम् । तं चापि देवं शरणं प्रपन्न एकान्तभावेन भजाम्यजस्रम् । एतैर्विशेषैः परिशुद्धसत्त्वः कस्मान्न पश्येयमनन्तमेनम्' इति मोक्षधर्मे आचारस्य च साधनत्वोक्तेश्च । ज्ञानाभावे च सम्यग्भक्त्यभावात् । तथा हि गौतमखिलेषु । 'विना ज्ञानं कुतो भक्तिः कुतो भक्तिं विना च तत्' इति । 'भक्तिः परे स्वानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैतत् त्रिकमेककालं' इति भागवते ॥३१-३४॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥९॥

। साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥ क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति । कौन्तेय प्रति जानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥ मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥३२॥ किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा । अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥३४॥ इति

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ उपासनार्थं विभूतीर्विशेषकारणत्वं च केषाञ्चिदनेनाध्यायेनाह ॥छा॥ प्रीयमाणाय । श्रुत्वा सन्तोषं प्राप्नुवते ॥१॥ प्रभवं प्रभावम् । मदीयां जगदुत्पत्तिं वा । तद्वशत्वात्तस्येत्युच्यते । यद्यस्ति तर्हि देवादयो जानन्ति सर्वज्ञत्वादतो नास्तीति भावः । 'अहमादिर्हि' इति तु उत्पत्तिरपि यस्य वशा कुतस्तस्य जनिरिति ज्ञापनार्थम् । 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' इति चोक्तम्। उक्तं चैतत्सर्वमन्यत्रापि । 'को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः । अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आ बभूव' इति । 'न तत्प्रभावमृषयश्च देवा विदुः कुतोऽन्येऽल्पधृतिप्रमाणाः' इत्यृग्वेदखिलेषु । अन्यस्त्वर्थो 'योमामजं' इति वाक्यादेव ज्ञायते ॥२॥ अनश्चेष्टयिता आदिश्च सर्वस्येत्यनादिः । अजत्वेन सिद्धेरितरस्य ॥३॥ तत्प्रथयति । बुद्धिरित्यादिना । कार्याकार्यविनिश्चयो बुद्धिः । ज्ञानं प्रतीतिः । 'ज्ञानं प्रतीतिर्बुद्धिस्तु कार्याकार्यविनिर्णयः' इत्यभिधानं । दम इन्द्रियनिग्रहः । शमः परमात्मनिष्टता । 'शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियनिग्रहः' इति भागवते ॥४॥ तुष्टिरलम्बुद्धिः । 'अलम्बुद्धिस्तथा तुष्टिः' इत्यभिधानात् ॥५॥

पूर्वे सप्तर्षयः । 'मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्च महातेजाः' इति मोक्षधर्मोक्ताः । ते हि सर्व पुराणेषूच्यन्ते । चत्वारः प्रथमाः स्वायम्भुवाद्याः । तेषां हीमाः प्रजाः । न हि भविष्यतामिमाः प्रजा इति युक्तम् । विभागः प्राधान्यं

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगोनाम नवमोऽध्यायः ॥९॥

॥ **अथ दशमोऽध्यायः** ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भूय एव महाबाहो श्रृणु मे परमं वचः । यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥ न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥ यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्। असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥ बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः । सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥ अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः । भवन्ति

च प्राथमिकत्वादेव भवति । गौतमखिलेषु चोक्तम् । 'स्वायम्भुवं रोचिषं च रैवतं च तथोत्तमम् । वेद यः स प्रजावान्' इति । पूर्वेभ्यो ह्युत्तरा जायन्त इति च तेषां प्राधान्यम् । अजातेषु च ज्यैष्ठ्यम् । तापसस्य भगवदवतारत्वादनुक्तिः । तच्च भागवते प्रसिद्धम् । मानसत्वं च सर्वेषां मनूनामुक्तं भागवते । 'ततो मनून्ससर्जान्ते मनसा लोकभावनान्' इति । अन्यपुत्रत्वं त्वपरित्यज्यापि शरीरं तद्भवति । प्रमाणं चोभयविधवाक्यान्यथानुपपत्तिरेव । 'पूर्वे' इति विशेषणाच्चैतत्सिद्धिः । मत्तो भावो येषां ते मद्भावाः । एते ब्रह्मणो मनसा जातास्ते मत्त एव जाता इति भावः ॥६॥७॥ सन्ति च भजन्तः केचिदित्याह । अहमित्यादिना ॥८-११॥ ब्रह्मपरिपूर्णम् । 'अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म बृहति बृंहयति च' इति श्रुतिः । 'बृह बृहि वृद्धौ' इति पठन्ति । 'परमं यो महद्ब्रह्म' इति च । विविधमासीदिति विभुः । तथा हि वारुणशाखायाम् । 'विभु प्रभु प्रथमं मेहनावत इति । सह्येव प्राभवद्विविधोऽभवत्' इति । 'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय' इत्यादेश्च ॥१२-१५॥ विभूतयो विविधभूतयः ॥१६॥१७॥

भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥ महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा । मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥ एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः । सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥ मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् । कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥ तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥ अर्जुन उवाच ॥ परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥ आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥ सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव । न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥ स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरूषोत्तम । भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥ वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः । याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्टसि ॥१६॥ कथं विद्यामहं योगिन् त्वां सदा परिचिन्तयन् । केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥१७॥ विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन । भूयः कथय तृप्तिर्हि श्रृण्वतो

न जायतेऽर्दयति च संसारमिति जनार्दनः । तथा च बाभ्रव्यशाखायाम् । 'स भूतः स जनार्दन' इति । 'स ह्यासीत्स नासीत्सोऽर्दयति' इति ॥१८-२०॥ विष्णुः सर्वव्यापित्वप्रवेशित्वादेः । 'विषॢ व्याप्तौ' 'विश प्रवेशने' इति च पठन्ति । 'गतिश्चसर्वभूतानां प्रजानां चापि भारत । व्याप्तौ मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका मम । अधिभूतनिविष्टश्च तदिच्छुश्चास्मि भारत । क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः' इति मोक्षधर्मे ॥२१-२५॥ सुखरूपः पाल्यते लीयते च जगदनेनेति कपिलः । 'प्रीतिः सुखं कमानन्दः' इत्यभिधानात् । 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति च । 'ऋषि प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत्' । 'सुखादनन्तात्पालनाल्लापनाच्च यं वै देवं कपिलमुदाहरन्ति' इति बाभ्रव्यशाखायाम् ॥२६-३०॥ लोकश्चैतस्माद्रमते तेन रामः' इति शाण्डिल्यशाखायां । रश्च अमश्चेति व्युत्पत्तिः ॥३१-३६॥

नास्ति मेऽमृतम् ॥१८॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः । प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥ अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥२०॥ आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥ वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः। इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥ रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् । वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् । सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥ महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः । गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥ उच्चैःश्रवस्वमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् । ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥ आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् । प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥२८॥ अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् । पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥२९॥ प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् । मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥ पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् । झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥ सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन । अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२॥ अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य

आच्छादयति सर्वं वासयति वसति च सर्वत्रेति वासुः । देवशब्दाथ आनन्दरूपत्वात्पूर्णत्वाल्लोकरमणत्वाच्च रामः । 'आनन्दरूपो निष्परिमाण एष' उक्तः पुरस्तात् । 'छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः । सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततो ह्यहम्' इति मोक्षधर्मे । विशिष्टः सर्वस्मादासमन्तात्स एवेति व्यासः । तथा चाग्नेयशाखायाम् । 'स व्यासो वीति तमब्वै वि सोऽधस्तात्स उत्तरतः स पश्चात्स पूर्वस्मात्स दक्षिणतः स उत्तरत इति' इति । 'यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इति च ॥३७॥३८॥ मया विना यद्भूतं स्यात्तन्नास्ति । 'विश्वरूप अनन्तगतिरनन्तभाग अनन्तग अनन्त' इत्यादि मोक्षधर्मे ॥३९॥४०॥ यद्यद्विभूतिमदिति विस्तरः । विष्ण्वादीनि तत्स्वरूपाण्येव । अन्यानि तु तेजोयुक्तानि । तथा च पैङ्गिखिलेषु । 'विशेषका रुद्रवैन्येन्द्रदेवराजन्याद्या अंशयुता अन्यजीवाः । कृष्णव्यासौ रामकृणौ च रामकपिलौ यज्ञप्रमुखाः स्वयं सः' इति । 'स एवैको भार्गवदाशरथिकृष्णाद्यास्त्वंशयुता अन्यजीवाः' इति गौतमखिलेषु । 'ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः । कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः । एते स्वांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयं' इति भागवते ऋष्यादीनंशयुतत्वेनोक्त्वा वराहादीन् स्वरूपत्वेनाऽह । तुशब्द एवार्थे । अन्यस्तु विशेषो न कुत्राप्यवगतः । अंशत्वं तत्राप्यवगतम् । 'उद्ववर्हाऽत्मतः केशौ' इति । मृडयन्तीति बहुवचनं चायुक्तम् । न ह्यन्तराऽन्यदुक्त्वा पूर्वमपरामृश्य तत्क्रियोच्यमाना दृष्टा कुत्रचित् ॥४१॥

सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन । न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥३९॥ नान्तोऽस्ति च । अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः॥३३॥ मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् । कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥३४॥ बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् । मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥३५॥ द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् । जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६॥ वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः । मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥३७॥ दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् । मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥३८॥ यच्चापि

किमिति वक्ष्यमाणप्राधान्यज्ञापनार्थम् । न तूक्तनिष्फलत्वज्ञापनाय । तथासति नोच्यते । 'अज्ञात्वैनं सर्वविशेषयुक्तं देवं परं को विमुच्यते बन्धात्' इति च ऋग्वेदखिलेषु । त्वं तु बहुफलप्राप्तियोग्य इति तवेति विशेषणम् । अन्यस्तुत्यर्थत्वेन प्रसिद्धश्चैकत्र किंशब्दः । 'रागद्वेषौ यदि स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् । तावुभौ यदि न स्यातां तपसा किं प्रयोजनम्' इत्यादौ । प्राधान्यं च प्रसिद्धमेकत्र दर्शनात्सर्वत्र भगवद्दर्शनस्य 'यो मां पश्यति सर्वत्र' इत्यादौ ॥४२॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥१०॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ यथा श्रुते ध्यानं शक्यं तथा स्वरूपस्थितिरनेनाध्यायेनोच्यते ॥छ॥ प्रभुः समर्थः । 'नास्ति तस्मात्परं भूतं पुरुषाद्वै सनातनात्' इति मोक्षधर्मे । 'प्रभुरीशः समर्थश्च' इत्यभिधानम् ॥१-४॥ हरिः सर्वयज्ञादि भागहारित्वात् । 'इडोपहूतं गेहेषु हरे भागं क्रतुष्वहम् । वर्णो मे हरितः श्रेष्ठस्तस्माद्धरिरिति स्मृतः' इति मोक्षधर्मे ॥५-९॥

मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप । एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम् ॥४१॥ अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगोनाम दशमोऽध्यायः ॥१०॥

॥ **अथ एकादशोऽध्यायः** ॥ अर्जुन उवाच ॥ मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् । यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥ भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया । त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥२॥ एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर । द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥३॥ मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो । योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥ श्रीभगवानुवाच । पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥ पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ

सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यात्मकम् ॥१०॥११॥ सहस्रशब्दोऽनन्तवाची । तदपि 'पाकशासनविक्रमः' इत्यादिवत्प्रत्यायनार्थमेव । तथाहृच्यृग्वेदखिलेषु । 'अनन्तशक्तिः परमोऽनन्तवीर्यः सोऽनन्ततेजाश्च ततस्ततोऽपि' इति । महातात्पर्याच्च प्राबल्यम् । नच परिमाणोक्त्या किञ्चित्प्रयोजनम् ॥१२॥

अनेकशब्दोऽनन्तवाची । अनन्तबाहुमिति च वक्ष्यति । 'सर्वतः पाणिपादं तत्' इत्यादि च । 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् । सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः' इति ऋग्वेदे । 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् । सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः' इति यजुर्वेदे । विश्वशब्दश्चानन्तवाचि । 'सर्वं समस्तं विश्वं च अनन्तं पूर्णमेव च' इत्यभिधानात् । 'अनन्तपादं तमनन्तबाहुमनन्तवक्त्रं पुरुषं रूपमेकम्' इति बाभ्रव्यशाखायाम् । महत्त्वाद्युक्तिस्तु तदात्मकत्वेनापि भवति । अन्यथा 'अनादिमत्परं ब्रह्म' इत्याद्ययुक्तं स्यात् । एकत्रानन्तान्यस्य रूपाणीत्यनन्तरूपः । अन्यत्र त्वपरिमाण इति । उक्तं ह्युभयमपि । 'परात्परं यन्महतो महान्तं यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्' इति यजुर्वेदे । अव्यक्तस्यानन्तत्वादेव महतो महत्वेऽपरिमेयत्वं सिद्ध्यति । 'महान्तं च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् । अनन्तस्य न तस्यान्तः सङ्ख्यानं चापि विद्यते' इत्यादित्यपुराणे । तानि चैकैकानि रूपाण्यनन्तानि चैकत्र भवन्ति । 'असङ्ख्याता ज्ञानकास्तस्य देहाः सर्वे परिमाणविवर्जिताश्च' इत्यृग्वेदखिलेषु ।

मरुतस्तथा । बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥६॥ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् । मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥ न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

संजय उवाच । एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः । दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥९॥ अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् । अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥१०॥ दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् । सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥११॥ दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥१२॥

'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः । उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेवसमाहिते । उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ' इति । 'कृष्णस्य गर्भजगतोऽतिभरावसन्नपार्ष्णिप्रहारपरिरुग्णफणातपत्रं' इति च भागवते । न चैतदयुक्तम् । अचिन्त्यशक्तित्वादीश्वरस्य । 'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्' इति श्रीविष्णुपुराणे । 'नैषा तर्केण मतिरापनेया' इति च श्रुतिः । अतिप्रसङ्गस्तु महातात्पर्यवशाद्वाक्यबलाच्चापनेयः । न हि घटवत्कश्चिदपि पदार्थो न दृष्ट इत्येतावता प्रमाणदृष्टः स निराक्रियते । केषुचित्पदार्थेषु वाक्यव्यवस्था अचिन्त्यशक्तित्वाभावादङ्गीक्रियते । 'गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात्रशङ्का । चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाज्ञैर्हि तथा प्रतीताः । एवं परेऽन्यत्र श्रुताश्रुतानां गुणागुणानां च क्रमाद्व्यवस्था' इति जाबालखिलश्रुतेश्च । उपचारत्वपरिहाराय न मध्यमिति । अन्यथाऽऽद्यन्ताभावेनैव तत्सिद्धेः । विश्वरूपः पूर्णरूपः । 'स विश्वरूपोऽनूनरूपो यतोऽयं सोऽनन्तरूपो न हि नाशोऽस्ति तस्य' इति शाण्डिल्यशाखायाम् ॥१३-१६॥ अनलार्कद्युतिमित्युक्ते मितत्वशङ्कामपाकरोति । अप्रमेयमिति ॥१७॥१८॥ शशिसूर्यनेत्रमित्यपि 'अहं क्रतुरि'त्यादिवत् । 'तदङ्गजाः सर्वसुरादयोऽपि तस्मात्तदङ्गेत्यृषिभिः स्तुतास्ते' इत्यृग्वेदखिलेषु । 'चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत' इत्यादि च । बहुरूपत्वाद्ब्रह्माश्रयत्वं च तेषां युक्तम् ॥१९॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा । अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥१३॥ ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः । प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥१४॥

अर्जुन उवाच । पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् । ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥१५॥ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् । नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥१६॥ किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् । पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥१७॥ त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् । त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥ अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् । पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं

'मातापित्रोरन्तरङ्गः स एकरूपेण चान्यैः सर्वगतः स एकः' इति वारुणश्रुतेः एकेनैव रूपेण द्यावापृथिव्योरन्तरं व्याप्तो भवति । 'पश्य मे पार्थ रूपाणि' इति बहूनि रूपाणि प्रतिज्ञातानि । मातापितरौ च पृथिवीद्यावौ । 'मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात्' । 'मधु द्यौरस्तु नः पिता' इत्यादि प्रयोगात् । न तु नियमतो भयप्रदं तत्स्वरूपम् । नारदस्य तदभावात् । केषाञ्चित्तथा दर्शयति भगवान् । 'प्रीयन्ति केचित्तस्य रूपस्य दृष्टौ बिभेति कश्चिदभ्यस सर्वतृप्तिः' इति वारुणशाखायाम् । न तु तं सर्वे पश्यन्ति । अदृष्ट्वाऽपि तन्निरूप्यभये द्रष्टुस्तथा प्रतिभाति । तथा च गौतमखिलेषु । 'दृष्ट्वा देवं मोदमाना अदृष्ट्वाऽप्येतद्भयाद्बिभ्यतो दृष्टवत्ते । पश्यन्ति तान् न्यस्तचक्षुर्मुखांस्तु तस्मिन्नेवैते मनसो गतत्वात्' इति ॥२०-३०॥

स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥१९॥ द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः । दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥२०॥ अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति । स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥२१॥ रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च । गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥२२॥ रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् । बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥२३॥ नभः स्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् । दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥२४॥ दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि । दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥ अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः । भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥२६॥ वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि । केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥२७॥ यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति । तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥२८॥ यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः । तथैव नाशाय विशन्ति लोका स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥२९॥ लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः । तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥३०॥ आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते

धर्मान्तरज्ञानार्थमेव को भवानिति पृच्छति । यथा कश्चित्किञ्चिन्नामादिकं जानन्नपि जातिज्ञानार्थं पृच्छति कस्त्वमिति । यदि तमेव न जानाति तर्हि विष्णवित्येवं सम्बोधनं न स्यात् । त्वमक्षरमित्यादि च ॥३१॥ कालशब्दो जगद्बन्धनच्छेदनज्ञानादिसर्वभगवद्धर्मवाची । कल बन्धने, कल च्छेदने, कल ज्ञाने, कल कामधेनुरिति च पठन्ति । प्रसिद्धश्च स शब्दो भगवति । 'नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र विकत्थसे । अयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य हरति प्रजाः । बध्वा तिष्टति मां रौद्रः पशून् रशनया यथा' इति मोक्षधर्मे । विष्णुना बद्धो बलिर्वक्ति । 'विष्णौ चाधीश्वरे चित्तं धारयन्कालविग्रहे' इति भागवते । प्रवृद्धः परिपूर्णोऽनादिर्वा । 'ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्' इति हि श्रुतिः । 'एतन्महद्भूतमनन्तं' इति च । 'प्रविष्णुरस्तु तवसस्तवीयांस्त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नाम' इति च । न तु वर्धनम् । 'नासौ जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ' इति भागवते । 'यस्य दिव्यं हि तद्रूपं क्षीयते वर्धते न च' इति मोक्षधर्मे । 'न कर्मणा' इति तु कर्मणापि न, किमु स्वयमिति । लोकान्समाहर्तुमिह विशेषेण प्रवृत्तः । भ्रात्रादींश्चर्त इत्यपिशब्दः । प्रत्यनीकत्वं तु परस्परतया । सर्वेऽपि न भविष्यन्ति । अक्षौहिण्यादिभेदेन बहुवचनं च युक्तम् ॥३२॥३३॥ योऽस्य शिरश्छिन्नं भूमौ पातयति तच्छिरो भेत्स्यतीति तत्पितुर्वराज्जयद्रथोऽपि विशेषेणोक्तः । सवरा वासवी शक्तिरिति कर्णः ॥३४॥३५॥

देववर प्रसीद । विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥

श्रीभगवानुवाच । कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः । ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३२॥ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् । मयैवेते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥ द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यानपि योधमुख्यान् । मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युद्धचस्व जेताऽसि रणे सपत्नान् ॥३४॥

संजय उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी । नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

अर्जुन उवाच ॥ स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च । रक्षांसि भीतानि

बोधनात्स्थापनाच्चैव जगतो हर्षसम्भवात् । अग्नीषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन । हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः' इति ॥३६॥ कथं स्थान इति तदाह । कस्मादित्यादिना । पूर्णश्चासावात्मा चेति महात्मा । आत्मशब्दश्चोक्तो भारते । 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति भण्यते' इति । तत्परं सदसतोः परम् । 'असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परम्' इति च भारते ॥३७-४१॥ एकस्त्वमेव कारयिता नान्योऽस्त्यथापि ॥४२-४९॥

दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥३६॥ कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे । अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥३७॥ त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् । वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥३८॥ वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च । नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥३९॥ नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व । अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥४०॥ सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति । अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥४१॥ यच्चापहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु । एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥ पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् । न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥४३॥ तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् । पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥४४॥ अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे । तदेव मे दर्शय देवरूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥४५॥ किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव । तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥४६॥

श्रीभगवानुवाच ॥ मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् । तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥ न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः । एवं रूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥ मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् । व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥४९॥ संजय उवाच ॥ इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः । आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥

यदेतद्वक्ष्यमाणं तत्स्थाने युक्तमेवेत्यर्थः। अग्नीषोमाद्यन्तर्यामितया जगद्धर्षणादेर्हृषीकेशः । केशत्वं त्वंशूनां तन्नियतत्वादेः । प्रमाणं तु शशिसूर्यनेत्रमित्यत्रोक्तम् । हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशत्वाच्च हृषीकेशः । तेषां विशेषत ईशत्वं च 'यः प्राणो तिष्ठन्' इत्यादौ सिद्धम् । 'न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे' इत्यादिप्रयोगाच्च । इतरोऽर्थो मोक्षधर्मेषु सिद्धः । 'सूर्याचन्द्रमसौ शश्वत्केशैर्मे अंशुसंज्ञितैः । बोधयंस्थापयंश्चैव जगदुत्पद्यते पृथक् । स्वकं रूपं तु भ्रान्तप्रतीत्या । अन्यथा तदपि स्वकमेव । प्रमाणानि तूक्तानि पुरस्तात् ॥५०-५५॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये एकादशोऽध्यायः॥११॥

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ अव्यक्तोपासनाद्भगवदुपासनस्योत्तमत्वं प्रदर्श्य तदुपायं प्रदर्शयत्यस्मिन्नध्याये ॥छ॥ तदुपासनमपि मोक्षसाधनं प्रतीयते । 'श्रियं वसाना अमृतत्वमायन् भवन्ति सत्या समिथा मितद्रौ' इति । 'अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं

अर्जुन उवाच । दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन । इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥५२॥ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥५३॥ भक्त्या त्वनन्या शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥५४॥ मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥५५॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगोनामैकादशोऽध्यायः ॥११॥

॥ **अथ द्वादशोऽध्यायः** ॥॥ अर्जुन उवाच ॥ एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥

श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥ ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं

निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' इति च । अव्यक्तं च महतः परम् । 'महतः परमव्यक्तम्' इत्युक्तपरमर्शोपपत्तेः । 'उपास्य तां श्रियमव्यक्तसंज्ञां भक्त्या मर्त्यो मुच्यते सर्वबन्धैः' इति सामवेदे आग्निवेश्यशाखायाम् । महच्च माहात्म्यं तस्या वेदेषूच्यते । 'चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते । तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम्' इति । 'चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते' इति च । 'अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः' इत्यारभ्य 'अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम् । तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्या वेशयन्तीम् । मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं श्रृणोत्युक्तं । अमन्तवो मां त उपक्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि' । 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् । अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हंत वा उ' । 'अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वं१ न्तः समुद्रे' । 'परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सम्बभूव' इत्यादि च । 'त्वया जुष्ट स ऋषिर्भवति देवि त्वया ब्रह्मा गतश्रीरुत त्वया' इति च । इति शङ्का कस्यचिद्भवति । अतो जानन्नपि सूक्ष्मयुक्तिज्ञानार्थं पृच्छति । एवमिति । एवं शब्देन दृष्टश्रुतरूपं 'मत्कर्म कृत्' इत्यादिप्रकारश्च परामृश्यते । अव्यक्तं प्रकृतिः । 'महतः परमव्यक्तं' इति प्रयोगात् । 'यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत्' इति भागवते । अक्षरं च तत् । 'अक्षरात्परतः परः' इति श्रुतेः । परं तु ब्रह्म न हि भगवतोऽन्यत् । 'आनन्दमानन्दमयो वसाने सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे' इति भागवते । रूपं चेदृशं साधितं पुरस्तात् । उपासनं च तथैव कार्यं । 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्' इत्यारभ्य 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति हि साभ्यासा । आदित्यवर्णत्वादिश्च न वृथोपचारत्वेनाङ्गीकार्यः । तथाच सामवेदे सौकरायणश्रुतिः।

ध्रुवम् ।।३।।सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः । ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ।।४।।

'स्थाणुर्ह वै प्राजापत्यः । स प्रजापतिं पितरमेत्योवाच। मुमुक्षुभिः साधुभिः पूतपापैः किमु ह वै तारकं तारवाच्यम् । ध्यानं तस्याऽप्ररुचेः कथं स्याद्ध्येयश्च कः पुरुषोऽलोमपाद इति । तं होवाच । एष वै विष्णुस्तारकोऽलोमपादो ध्यानं च तस्याप्ररुचेर्वदामि । सोऽनन्तशीर्षो बहुवर्णः सुवर्णो ध्येयः स वै लोहितादित्यवर्णः । श्यामोऽथ वा हृदये सोऽष्टबाहुरनन्तवीर्योऽनन्तबलः पुराणः' इति । अरूपत्वादेस्तु गतिरुक्ता पुरस्तात् । पुरुषभेदश्च प्रश्नादौ प्रतीयते । 'त्वां पर्युपासते ये चाप्यक्षरं' इत्यादौ ॥१॥२॥

भवन्तु त्वदुपासका एवोत्तमाः । इतरेषां तु किं फलमित्यत आह । ये त्वित्यादिना । अनिर्देश्यत्वं चोक्तं भागवते मायायाः । 'अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादिति केष्वपि निश्चयः' इति । ईश्वरस्तु दैवशब्देनोक्तो 'दैवमन्ये परे' इत्यत्र । उक्तं च सामवेदे काषायणश्रुतौ । 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्' इति । 'न महाभूतं नोपभूतं तदासीत्' इत्याद्यारभ्य 'तम आसीत्तमसः गूळ्हमग्रे' इति । 'तमो ह्यव्यक्तमजरमनिर्देश्यमेषा ह्येव प्रकृतिः' इति । सर्वगाऽचिन्त्यादिलक्षणा च सा । तथा हि मोक्षधर्मे । 'नारायणगुणाश्रयादजरादतीन्द्रियादग्राह्यादसम्भवतः असत्यादहिंस्राल्लामादद्वितीयप्रवृत्तिविशेषादवैरादक्षयादमरादक्षरादमूर्तितः सर्वस्याः सर्वकर्तुः शाश्वततमसः' इति । 'आसीदिदं तमो भूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः' इति मानवे । 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' इति वक्ष्यति । कूट आकाशे स्थिता कूटस्था । 'आकाशे संस्थिता ह्येषा ततः कूटस्थिता मता' इत्यृग्वेदखिलेषु । 'सा सर्वगा निश्चला लोकयोनिः सा चाक्षरा विश्वगा विरजस्का' इति सामवेदे गौपवनशाखायाम् ॥३॥४॥

कथं तर्हि त्वदुपासकानामुत्तमत्वमित्यत आह । क्लेश इति । अव्यक्ता गतिर्दुःखं ह्यवाप्यते । गतिर्मार्गः । अव्यक्तोपासनद्वारको मत्प्राप्तिमार्गो दुःखमाप्यत इत्यर्थः । अतिशयोपासनसर्वेन्द्रियातिनियमनसर्वत्रसमबुद्धित्वसर्वभूत-हितेरतत्वातिसुष्ठ्वाचारसम्यग्विष्णुभक्त्यादिसाधनसन्दर्भमृते नाव्यक्तापरोक्ष्यम् ।

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥५॥

तदृते च न विष्णुप्रसादः । सत्यपि तस्मिन्न सम्यग्भगवदुपासनमृते । नर्ते च तं मोक्षः । विनाऽव्यक्तोपासनं भवत्येव भगवदुपासकानां मोक्ष इति क्लेशिष्ठोऽयं मार्ग इति भावः । तथाप्यपरोक्षीकृताव्यक्तानां सुकरं भगवदुपासनमित्येतावत्प्रयोजनम् । तत्रापि योऽव्यक्तापरोक्ष्ये प्रयासः तावता प्रयासेन यदि भगवन्तमुपास्ते ऊनेन वा तदा भगवदापरोक्ष्यमेव भवतीति द्वितीयमधिकम् । इन्द्रियसंयमाद्यूनभावे सत्युपासकस्यापि देवी नातिप्रसादमेति । देवस्तु तानि साधनानि भक्तिमतस्स्वयमेवाप्रयत्नेन ददातीति चातिसौकर्यमिति भक्तानां भगवदुपासने । इतरत्र तु क्लेशोऽधिकतरः । तदेतत्सर्वं 'पर्युपासते' 'सन्नियम्य' 'अधिकतरः' इति परिसंतरपृशब्दैः प्रतीयते । सामवेदे माधुच्छन्दसशाखायां चोक्तम् । 'भक्ताश्च येऽतीव विष्णावतीवजितेन्द्रियाः सम्यगाचारयुक्ताः । उपासते तां समबुद्धयश्च तेषां देवी दृश्यते नेतरेषाम् । दृष्टा च सा भक्तिमतीव विष्णौ दत्वोपास्तौ सर्वविघ्नांश्छिनत्ति । उपास्य तं वासुदेवं विदित्वा ततस्ततः शान्तिमत्यन्तमेति' इति । उक्तं च सामवेदे आयास्यशाखायाम् । 'प्रसन्नो भविता देवाः सोऽव्यक्तेन सहैव तु । यावता तत्प्रसादो हि तावतैव न संशयः । न तत्प्रसादमात्रेण प्रीयते स महेश्वरः । तस्मिन्प्रीते तु सर्वस्य प्रीतिस्तु भवति ध्रुवम् । यद्यप्युपासनाधिक्यं तथापि गुणदो हि सः । मुक्तिदश्च च एवैको नाव्यक्तादिस्तु कश्चन' इति । 'ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मनः' इति च मोक्षधर्मे श्रीवचनम् । 'धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि । प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहम्' इति च । महतः परं तु ब्रह्मेव । तथा हि भगवता सयुक्तिकमभिहितम् । 'वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि' । 'त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च' इत्यादि । तमिति पुल्लिङ्गाच्चैतत्सिद्धिः । महतः परत्वं त्वव्यक्तपरस्य भवत्येव । तथाचाग्निवेश्यशाखायाम् । 'अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवम्' इति 'परो हि देवः पुरुहूतो महत्तः' इति । न चाव्यक्तस्वरूपं भगवता निषिद्धम् । भारतादौ साधितत्वात् । 'शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः' इत्यादौ साङ्ख्यप्रसिद्धं प्रधानं निषिध्य वैदिकमव्यक्तमेवोक्तम् । तथा च सौकरायणश्रुतिः ।

'शरीररूपिका साऽशरीरस्य विष्णोर्यतः प्रिया सा जगतः प्रसूतिः' इति । सुव्रतानां क्षिप्रं महदैश्वर्यं देवी ददाति न देव इति विशेषः । 'सुवर्णवर्णां पद्मकरां च देवीं सर्वेश्वरीं व्याप्तजटां च बुध्वा । सैवेति वै सुव्रतानां तु मासान्महाविभूतिं श्रीस्तु दद्यान्न देवः' इत्यृग्वेदखिलेषु ॥५॥ मदुपासकानां भक्तानां न कश्चित्क्लेश इति दर्शयति । ये त्वित्यादिना । उक्तं च सौकरायणश्रुतौ । 'उपासते ये पुरुषं वासुदेवमव्यक्तादेरीप्सितं किं नु तेषाम्' इति । 'तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणां' इति मोक्षधर्मे ॥६॥११॥

अज्ञानपूर्वादभ्यासाज्ज्ञानमेव विशिष्यते । ज्ञानमात्रात्सज्ञानं ध्यानम् । तथा च सामवेदे अनभिम्लानशाखायाम् । 'अधिकं केवलाभ्यासाज्ज्ञानं तत्सहितं ततः । ध्यानं ततश्चाऽपरोक्ष्यं ततः शान्तिर्भविष्यति' इति । 'ध्यानात्कर्मफलत्यागः' इति स्तुतिः । अन्यथा कथमसमर्थोऽसीत्युच्येत । 'तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते' इति चोक्तम् । 'सर्वाधिकं ध्यानमुदाहरन्ति ध्यानाधिके ज्ञानभक्ती परात्मन् । कर्माफलाकाङ्क्षमथो विरागस्त्यागश्च न ध्यानकलाफलार्हः' इति काषायणशाखायाम् । वाक्यसाम्येऽ प्यसमर्थविषयत्वोक्तेस्तात्पर्याभाव इतरत्र प्रतीयते । ध्यानादिप्राप्तिकारणत्वाच्च त्यागस्तुतिर्युक्ता । केवलध्यानात्फलत्यागयुक्तं ध्यानमधिकम् । ध्यानयुक्तस्त्याग एवात्रोक्तः । अन्यथा कथं त्यागाच्छान्तिरनन्तरमित्युच्यते ? कथं च ध्यानादाधिक्यम्? तथा च गौपवनशाखायाम् । 'ध्यानात्तु केवलात्त्यागयुक्तं तदधिकं भवेत्' इति । न हि

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥६॥ तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥७॥ मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय । निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥८॥ अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् । अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥९॥ अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव । मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥ अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः । सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

त्यागमात्रानन्तरमेव मुक्तिर्भवति । भवति च ध्यानयुक्तात् । केवलत्यागस्तुतिरेवमपि भवति । यथा 'अनेन युक्तो जेता नान्यथा' इत्युक्ते ॥१२॥

'सर्वारम्भपरित्यागी' 'शुभाशुभपरित्यागी' इत्यादेः सामान्यविशेष व्याख्यानव्याख्येयभावेनापुनरुक्तिः ॥ हर्षादिभिर्मुक्त इत्युक्ते कादाचित्कमपि भवतीति यो न हृष्यतीत्यादि । उपचारपरिहरार्थं पूर्वम् । आधिक्यज्ञापनार्थं भक्त्यभ्यासः । 'ये तु सर्वाणि कर्माणि' इत्यादेः प्रपञ्च एषः ॥१३-१९॥ पिण्डीकृत्योपसंहरति । ये तु धर्म्यामृतमिति । धर्मो विष्णुस्तद्विषयं धर्म्यम् । धर्म्यं मृत्यादिसंसारनाशकं चेति धर्म्यामृतम् । श्रदास्तिक्यम् । 'श्रन्नामास्तिक्यमुच्यते' इत्यभिधानात् । तद्दधानाः श्रद्दधानाः ॥२०॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२॥

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ पूर्वोक्तज्ञानज्ञेयक्षेत्रपुरुषान्पिण्डीकृत्य विविच्य दर्शयत्यनेनाध्यायेन ॥छा॥ यद्विकारि येन विकारेण युक्तम् । यतश्च यद्यतो याति प्रवर्तते । स च प्रवर्तकः । यतश्च यदित्यस्मात्प्रवर्तते । क्षेत्रमितिवचनम् । स च य इति

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते । ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥१२॥ अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च । निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥१३॥ संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः । यस्मान्नाद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१५॥ अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः । सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१६॥ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति । शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥१७॥ समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः । शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥१८॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥१९॥ ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते । श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगोनाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

स्वरूपमात्रम् ॥१-४॥ ब्रह्मसूत्राणि शारीरकसूत्राणि ॥५॥६॥ इच्छादयो विकाराः ॥७॥ स च यो यत्प्रभावश्चेति वक्तुं तज्ज्ञानसाधनान्याह । अमानित्वमित्यादिना । आत्माल्पत्वं ज्ञात्वाऽपि महत्त्वप्रदर्शनं दम्भः । 'ज्ञात्वाऽपि स्वात्मनोऽल्पत्व दम्भो माहात्म्यभावनम्' इति ह्यभिधानम् । आर्जवं मनोवाक्कायकर्मणामवैपरीत्यम् ॥८॥९॥ सक्तिः स्नेहः । स एवातिपक्वोऽभिष्वङ्गः । 'स्नेहः सक्तिः स एवातिपक्वोऽभिष्वङ्ग उच्यते' इत्यभिधानम् ॥१०॥११॥ तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । अपरोक्षज्ञानार्थं शास्त्रदर्शनम् ॥१२॥ 'पर ं ब्रह्म' इति 'सच यः' इति प्रतिज्ञातमुच्यते । अन्यच्च प्रभाव इति । आदिमद्देहादिवर्जितमनादिमत् । अन्यथाऽनादीत्येव स्यात् ॥१३-१४॥

॥ **अथ त्रयोदशोऽध्यायः** ॥ अर्जुन उवाच ॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च । एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥१॥

श्रीभगवानुवाच ॥ इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥२॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥३॥ तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् । स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥४॥ ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥५॥ महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥६॥ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥७॥ अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥८॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥९॥ असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥१०॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥११॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥१२॥ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१३॥ सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१४॥ सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१५॥ बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१६॥ अविभक्तं च भूतेषु

सर्वेन्द्रियाणि गुणांश्चाभासयतीति सर्वेन्द्रियगुणाभासम् । इन्द्रियवर्जितत्वाद्यर्थ उक्तः पुरस्तात् ॥ विकारान्तर्भावाज्ज्ञानसाधनं प्रथमत उक्तम् । बहुत्वात्साधनात्युपयोगात्प्रभावः ॥१५-१९॥ यतश्च यदिति वक्तुं प्रकृतिविकारपुरुषान्सङ्क्षिप्याह प्रकृतिमिति । गुणाः सत्त्वादयः । तेषामल्पो विशेषो लयात्सर्गे इति विकाराः पृथगुक्ताः । 'कार्याकार्यगुणास्तिस्रो यतः स्वल्पोद्भवा जनौ' इति माधुच्छन्दसशाखायाम् ॥२०॥ कार्यं शरीरम् । 'शरीरं कार्यमुच्यते' इत्यभिधानम् । कारणानीन्द्रियाणि । भोगोऽनुभवः । स हि चिद्रूपत्वादनुभवति । प्रकृतिश्च जडत्वात्परिणामिनी । 'कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः । भोक्तृत्वे सुखदुखानां पुरुषं प्रकृतेः परं' इति भागवते ॥२१॥२२॥ यतश्च यदित्याह । उपद्रष्टेति । अनुमन्ता अन्वनु विशेषतो निरूपकः ॥२३॥ पुरुषः सुखदुःखानामिति जीव उक्तः । पुरुषं प्रकृतिं चेति जीवेश्वरौ सहैवोच्येते । अन्यत्र महातात्पर्यविरोधः । उत्कर्षे हि महातात्पर्यम् । तथा हि सौकरायणश्रुतिः । 'अवाच्योत्कर्षे महत्वात्सर्ववाचां सर्वन्यायानां च महत्तत्परत्वम् । विष्णोरनन्तस्य परात्परस्य तच्चापि ह्यस्त्येव न चात्र शङ्का । अतो विरुद्धं तु यदत्र मानं तदक्षजादावथवाऽपि युक्तिः । न तत्प्रमाणं कवयो वदन्ति न चापि युक्तिर्ह्यूनमतिर्हि दृष्टेः' इति । अतो युक्तिभिरप्येतदपलापो न युक्तः । अतो यया युक्त्या विद्यमानत्वादि कल्पयति साऽप्याभासरूपेति सदेव माहात्म्यं वेदैरुच्यत इति सिद्ध्यति । अवान्तरं च तात्पर्यं तत्रास्ति । उक्तं च तत्रैव । 'अवान्तरं

विभक्तमिव च स्थितम् । भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१७॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥१८॥ इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥१९॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि । विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥२०॥ कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२१॥ पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् । कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥२२॥ उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥२३॥ य एवं वेत्ति पुरुषं

तत्परत्वं च सत्वे महद्वाऽप्येकत्वात्तु तयोरनन्ते' इति । श्यामत्वाद्यभिधानाच्च । युक्तं च पुरुषमतिकल्पितयुक्त्यादेराभसत्वम् । अज्ञानसम्भवात् । न तु स्वतः प्रमाणस्य वेदस्याभासत्वम् । अदर्शनं च सम्भवत्येव पुंसां बहूनामप्यज्ञानात् । तर्ह्यस्मदनधीतश्रुत्यादौ विपर्ययोऽपि स्यादिति न वाच्यम् । यतस्तत्रैवाह । 'नैतद्विरुद्धा वाचो नैतद्विरुद्धा युक्तय इति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच' इति । तद्विरुद्धं जीवसाम्यम् । 'आभास एव च' इति चोक्तम् । 'जनमेजय उवाच । बहवः पुरुषा ब्रह्मन् उताहो एक एव तु । को ह्यत्र पुरुषश्रेष्ठस्तं भवान्वक्तुमर्हति ॥ वैशम्पायन उवाच । नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह । बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्' इति मोक्षधर्मे । न चैतत्सर्वं स्वप्नेन्द्रजालवत् । 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' इति भगवद्वचनम् । न च स्वप्नादिवदेकजीवकल्पितत्वे मानं पश्यामः । विपर्यये मा तूक्ता द्वितीये । उक्तं चायास्यशाखायाम् । 'स्वप्नो ह वा अयं चञ्चलत्वान्न च स्वप्नो न हि विच्छेद एतदिति' इति । नायं दोषः । नहीश्वरस्य जीवैक्यमुच्यते । जीवस्य हीश्वरैक्यमिति ध्येयम् । तदपि न निरुपाधिकम् । अतो न प्रतिबिम्बत्वविरोध्यैक्यम् । तथा च माधुच्छन्दसश्रुतिः । 'ऐक्यं चापि प्रातिबिम्ब्येन विष्णोर्जीवस्यैवैतद्धृचषयो वदन्ति' इति । अहंग्रहोपासने च फलाधिक्यमाग्निवेश्यश्रुतिसिद्धम् । 'अहंग्रहोपासकस्तस्य साम्यमभ्याशो ह वा अश्नुते नात्र शङ्का' इति । 'तदीयोऽहमिति ज्ञानमहंग्रह इतिरितः' इति वामने । 'तद्वशत्वात्तु सोऽस्मीति भृत्यैरेव न तु स्वतः' इति च । प्रातिबिम्ब्येन सोऽस्मि भृत्यश्चेति भावना । तथाह्ययास्यशाखायाम् । 'भृत्यश्चाहं प्रातिबिम्ब्येन सोऽस्मीत्येवं ह्युपास्यः परमः पुमान् सः' इति । प्रातिबिम्ब्यं च तत्साम्यमेव ॥२४॥

साङ्ख्येन वेदोक्तभगवत्स्वरूपज्ञानेन । कर्मिणामपि श्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वा

प्रकृतिं च गुणैः सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२४॥ ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना । अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥२५॥ अन्ये त्वेवमजानन्तः

दृष्टिः । श्रावकाणां च ज्ञात्वा ध्यात्वा । साङ्ख्यानां च ध्यात्वा । तथा च गौपवनश्रुतिः । 'कर्मकृच्चापि तच्छ्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वाऽनुपश्यति । श्रावकोऽपि तथा ज्ञात्वा ध्यात्वा ज्ञान्यपि पश्यति । अन्यथा तस्य दृष्टिर्हि कथञ्चिन्नोपजायते' इति । अन्य इत्यशक्तानामप्युपायदर्शनार्थम् ॥२५॥२६॥ पुनश्च प्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपं साम्यादिधर्मयुक्तमाह । यावदित्यादिना ॥२७-२९॥ आत्मानं चाकर्तारं यः पश्यति स पश्यति ॥३०॥

एकस्थमेकस्मिन्नेव विष्णौ स्थितम् । तत एव च विष्णोर्विस्तारम् ॥३१॥ नच व्ययादिस्तस्येत्याह । अनादित्वादिति । सादि हि प्रायो व्ययि गुणात्मकं च । न करोतीत्यादेरर्थ उक्तः पुरस्तात् । न लौकिकक्रियादिस्तस्य । अतो 'न प्रज्ञं' इत्यादिवदिति ॥३२-३४॥ भूतेभ्यः प्रकृतेश्च मोक्षसाधनम् । अमानित्वादिकम् ॥३५॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३॥

श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥२६॥ यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥२७॥ समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥२८॥ समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥२९॥ प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥३०॥ यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥३१॥ अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः । शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥३२॥ यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥३३॥ यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥३४॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥३५॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ साधनं प्राधन्येनोत्तरैरध्यायैर्वक्ति ॥छ॥ महद्ब्रह्म प्रकृतिः । सा च श्रीर्भूर्दुर्गेति भिन्ना । उमासरस्वत्याद्यास्तु तदंशयुता अन्यजीवाः । तथा च काषायणश्रुतिः । 'श्रीर्भूर्दुर्गा भगवति तु माया सा लोकसूतिर्जगतो बन्धिका च । उमा वागाद्या अन्यजीवास्तदंशास्तदात्मना सर्ववेदेषु गीताः' इति । मम योनिरिति गर्भाधानार्था योनिः । न तु माता । वाक्यशेषात् । तथा हि सामवेदे शार्कराक्षश्रुतौ । 'विष्णोर्योनिर्गर्भसन्धारणार्था महामाया सर्वदुःखैर्विहीना । तथाऽप्यात्मानं दुःखिवन्मोहनार्थं प्रकाशयन्ती सह विष्णुना सा' इति । अतः सीतादुःखादिकं सर्वं मृषाप्रदर्शनमेव । तथा कूर्मपुराणे । 'न चेयं भूः' । तथा च सौकरायणश्रुतिः । 'अन्या भूर्भूरियं तस्य छायाभूताऽवमा सा हि भूतैकयोनिः' इति । 'अवाप स्वेच्छया दास्यं जगतां प्रपितामही' इत्याद्यनभिम्लानश्रुतिः । मत्स्यपुराणोक्तमपि स्वेच्छयैव । महद्ब्रह्मशब्दवाच्या प्रकृतिरेव । 'महती ब्रह्मणी द्वे तु प्रकृतिश्च महेश्वरः' इति तत्रैव ॥१-४॥ बन्धप्रकारं दर्शयति साधनानुष्ठानाय सत्वमित्यादिना ॥५॥६॥ तृष्णासङ्गयोः समुद्भवम् । तयोः कारणम् ॥७॥ अज्ञानं जायते यतस्तदज्ञानजम् । 'प्रमादमोहौ तमसः' इति वाक्यशेषात् ॥८-१५॥

॥ **अथ चतुर्दशोऽध्यायः** ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१॥ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥२॥ मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् । सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥ सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः । तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥४॥ सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः । निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥५॥ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् । सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥६॥ रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् । तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥७॥ तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् । प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥८॥ सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत । ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥९॥ रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत । रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥१०॥ सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते । ज्ञानं यदा तदा

रजसस्तु फलं दुःखमित्यल्पसुखं दुःखं । तथा हि शार्कराक्षशाखायां । 'रजसो ह्येव जायते मात्रया सुखं दुःखं तस्मात्तान्सुखिनो दुःखिन इत्याचक्षते' इति । अन्यथा दुःखस्यातिकष्टत्वात् । तमोऽधिकत्वं रजसो न स्यात् ॥१६-१८॥ परिणामिकर्तारं गुणेभ्योऽन्यं न पश्यति । अन्यथा 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्' इति श्रुतिविरोधः । 'नाहं कर्ता न कर्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुः' इति मोक्षधर्मे ॥१९-२१॥ प्रायो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । तथा हि सामवेदे भाल्लवेयशाखायां । 'रजस्तमः सत्वगुणान्प्रवृत्तान्प्रायो न च द्वेष्टि न चापि काङ्क्षते । तथापि सूक्ष्मं सत्त्वगुणं च काङ्क्षेद्यदि प्रविष्टं सुतमश्च जह्यात्' इति । 'न हि देवा ऋषयश्च सत्त्वस्था नृपसत्तम । हीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो वैकारिका मताः । कथं वैकारिको गच्छेत्पुरुषः पुरुषोत्तमम्' इति मोक्षधर्मे । 'सात्विकः पुरुषव्याघ्र भवेन्मोक्षार्थनिश्चितः' इति च ॥२२॥२३॥तुल्यत्वार्थ उक्तः पुरस्तात् ॥२४॥२५॥

विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥११॥ लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा । रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥१२॥ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च । तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥१३॥ यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् । तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥१४॥ रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते । तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥१५॥ कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् । रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥१६॥ सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥१७॥ ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥१८॥ नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति । गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥ गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् । जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥२०॥

अर्जुन उवाच ॥ कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो । किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥२१॥

श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव । न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥२२॥ उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते । गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥२३॥ समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्ठाश्मकाञ्चनः । तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥२४॥ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥ मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स

ब्रह्मवत् प्रकृतिवत् भगवत्प्रियत्वं ब्रह्मभूयं । न तु तावत्प्रियत्वं । किन्तु प्रियत्वमात्रं । 'बद्धो वाऽपि तु मुक्तो वा न रमावत्प्रियो हरेः' इतिं पाद्मे । भूयाय भावाय ॥२६॥ ब्रह्मणो मायायाः ॥२७॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगत्पादाचार्यविरचिते गीताभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४॥

॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

॥ॐ ॥ संसारस्वरूपतदत्ययोपायविज्ञानान्यस्मिन्नध्याये दर्शयति ॥छ॥ ऊर्ध्वो विष्णुः । 'ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनी वस्वमृतमस्मि द्रविणँसवर्चसम्' इति हि श्रुतिः । ऊर्ध्वः उत्तमः सर्वतः । अधो निकृष्टं । शाखा भूतानि । श्वोऽप्येकप्रकारेण न तिष्ठतीत्यश्वत्थः । तथापि न प्रवाहव्ययः । पूर्वब्रह्मकाले यथा स्थितिस्तथा सर्वत्रापीत्यव्ययता । फलकारणत्वाच्छन्दसां पर्णत्वं । न हि कदाप्यजाते पर्णे फलोत्पत्तिः ॥१॥ अव्यक्तेऽपि सूक्ष्मरूपेण सन्ति शरीरादौ च भूतानीत्यधश्चोर्ध्वं च प्रसृताः । गुणैः सत्वादिभिः । प्रतीतिमात्रसुखत्वात्प्रवालाः विषयाः । मूलानि भगवद्रूपादीनि । भगवानपि कर्मानुबन्धेन हि फलं ददाति । तथाच भाल्लवेयशाखायां । 'ब्रह्म वा अस्य पृथङ्मूलं प्रकृतिः स मूलं सत्त्वादयोऽर्वाचीनमूलम् । भूतानि शाखाः छन्दांसि पत्राणि देवनृतिर्यञ्चश्च शाखाः । पत्रेभ्यो हि फलं जायते । मात्राः शिफाः । मुक्तिः फलममुक्तिः फलं । मोक्षो रसोऽमोक्षो रसः । अव्यक्ते च शाखाः व्यक्ते च शाखाः । अव्यक्ते च मूलं व्यक्ते च मूलं । एषोऽश्वत्थो गुणालोलपत्रो न स्थीयते न न स्थीयते । न ह्येष कदाचनान्यथा जायते नान्यथा जायते' इति ॥२॥

गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

॥ **अथ पञ्चदशोऽध्यायः** ॥श्रीभगवानुवाच ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥ अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा

यथास्थितस्तथा नोपलभ्यते । अन्तादिर्विष्णुः । 'त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यं' इति भागवते । 'अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा ऋषयो विदुः' इति मोक्षधर्मे । असङ्गशस्त्रेण सङ्गराहित्यसहितेन ज्ञानेन । 'ज्ञानासिनोपासनया सितेन' इति भागवते । छेदश्च विमर्श एव । ततश्च तस्यैवाबन्धकं भवति । तथा हि मूलस्थं ब्रह्म प्रतीयते । तच्चोक्तं । तच्छ्रुतावेव 'विमर्शो ह्यस्य छेदः स तं न बध्नाति चान्यान्' इति । तदर्थं च तमेव प्रपद्ये प्रपद्येत । तच्चोक्तं तत्रैव । 'तं वै प्रपद्येत यं वै प्रपद्य न शोचति न हृष्यति न जायते न म्रियते तद्ब्रह्ममूलं तत् च्छित्सुः' इति । 'नारयणेन दृष्टश्च प्रतिबुद्धो भवेत्पुमान्' इति मोक्षधर्मे । छेदनोपायो ह्यत्राऽकाङ्क्षितः । न च भगवतोऽन्यः शरण्योऽस्ति ॥३॥४॥ साधनान्तरमाह । निर्मानेति ॥५॥ स्वरूपं कथयति । न तदित्यादिना ॥६॥७॥ कर्षतीत्युक्ते जीवस्य स्वातन्त्र्यं प्रतीतं । तन्निवारयति शरीरमित्यादिना । यत् यदा शरीरमवाप्नोति उत्क्रामति च जीवस्तदेश्वरः एतानि गृहीत्वा संयाति । 'यत्र यत्रैव संयुक्तो धात गर्भं पुनःपुनः । तत्र तत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छति' इति हि मोक्षधर्मे । 'भावाभावावपि जानन् गरीयो जानामि श्रेयो न तु तत्करोमि । आशासु हर्म्यासु हृदासु कुर्वन् यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि' इति च । 'हत्वा जित्वाऽपि मघवन्यः कश्चित्पुरुषायते । अकर्ता त्वेव भवति कर्ता त्वेव करोति तत्' इति च । 'तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनाऽत्मनान्वारूढ उत्सर्जद्याति' इति च श्रुतिः । 'वाङ्मनसि सम्पद्यते' 'मनः प्राणे' 'प्राणस्तेजसि' 'तेजः परस्यां

विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥२॥ न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥३॥ ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः । तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥ निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः । द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥५॥ न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परम मम ॥६॥ ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥ शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

देवतायां' इति च । गन्धानिव सूक्ष्माणि ॥८॥ भोगोऽस्यापि साधितः पुरस्तात् । इन्द्रियद्वारा हि सोऽपि भुङ्क्ते । 'तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति' इति च श्रुतिः । गुणान्वितमेव भुङ्क्ते । 'न ह वै देवान् पापं गच्छति' इति श्रुतिः ॥९॥तर्हि किमिति न दृश्यत इत्यत आह । उत्क्रामन्तमित्यादिना ॥१०॥ यतन्तो ज्ञानं प्राप्य । अकृतात्मनो अशुद्धबुद्धयः ॥११॥ पूर्वोक्तमेव ज्ञानं प्रपञ्चयति । यदादित्यगतमित्यादिना ॥१२॥ गां भूमिम् ॥१३॥१४॥ वेदनिर्णयात्मिका मीमांसा वेदान्तः । तथा च सामवेदे प्राचीनशालश्रुतिः । 'स वेदान्तकृत्स कालकः' इति । 'स ह्येव युक्तिसूत्रकृत्स कालकः' इति ॥१५॥ क्षरभूतानि ब्रह्मादीनि । कूटस्थः प्रकृतिः । तथा च शार्कराक्षश्रुतिः । 'प्रजापतिप्रमुखाः सर्वजीवाः क्षरोऽक्षरः पुरुषो वै प्रधानं । तदुत्तमं चान्यमुदाहरन्ति जालाजालं मातरिश्वानमेकम्' इति ॥१६-२०॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाऽशयात् ॥८॥ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥९॥ उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् । विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥ यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् । यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥११॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥ गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा । पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१४॥ सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१६॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥ यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥१९॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ । एतद्बुध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुराणपुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ पुमर्थसाधनविरोधीन्यनेनाध्यायेन दर्शयति ॥छ॥ तपो ब्रह्मचर्यादि । 'ब्रह्मचर्यादिकं तपः' इत्यभिधानं ॥१॥ पैशुनं परोपद्रवनिमित्तदोषाणां राजादेः कथनम् । 'परोपद्रवहेतूनां दोषाणां पैशुनं वचः । राजादेस्तु मदाद्धीतेरदृष्टिर्दर्प उच्यते' इत्यभिधानं । लौल्यं रागः । 'रागो लौल्यं तथा रक्तिः' इत्यभिधानात् । अचापलं स्थैर्यम् । 'चपलश्चञ्चलोऽस्थिरः' इत्यभिधानात् ॥२॥ क्षमा तु क्रोधाभावेन सहापकर्तुरनपकृतिः । 'अक्रोधोऽदोषकृच्छत्रोः क्षमावान् स निगद्यते' इत्यभिधानात् ॥३॥४॥ दैवीं सम्पदमभिजातः । प्रतिजातः ॥५-७॥ जगतः सत्यं प्रतिष्ठा ईश्वरश्च विष्णुः । तद्वैपरीत्येनाऽहुः । 'तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यं । तेषामेष सत्यम्' इति हि श्रुतिः । 'द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च स्थितं च सच्च यच्च त्यच्च' इति । 'तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यं' इति । 'एषंह्येवैतत्सादयति यामयति चेति' इति प्राचीनशालश्रुतिः । परस्परसम्भवो ह्युक्तः अन्नाद्भवन्तीत्यादिना ॥८॥९॥ दुष्पूरो हि कामः । 'पाताल इव दुष्पूरो मां हि क्लेशयसे सदा' इति हि मोक्षधर्मे ॥१०-१७॥

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलोलुत्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥२॥ तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता । भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥३॥ दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च । अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥४॥ दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता । मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥५॥ द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च । दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे श्रृणु ॥६॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः । न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥ असत्यमप्रतिष्टं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥८॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥ काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः । मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥१०॥ चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः । कामोपभोगपरमा

मामात्मपरदेहेष्विति । न कस्यचिद्विष्णुः कारयिता यदिस्यान्मामपीदानीं कारयत्वित्यादि । 'ईश्वरो यदि सर्वस्य कारकः कारयीत मां । अद्येति वादिनं ब्रूयात्सदाऽधो यास्यसीति हा' इति सामवेदे यास्कश्रुतिः ॥१८-२४॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ गुणभेदान्प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन ॥छ॥ शास्त्रविधिमुत्सृज्य अज्ञात्वैव । 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना' इति विधिरुत्सृष्टो हि तैः । 'ये वै वेदं न पठन्ते न चार्थं वेदोज्झितांस्तान्विद्धि सानूनबुद्धीन्' इति माधुच्छन्दसश्रुतिः ।

एतावदिति निश्चिताः ॥११॥ आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥१२॥ इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् । इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥ असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि । ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥१४॥ आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया । यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्व इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥ अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः । प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६॥ आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः । यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥ अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः । मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥ तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥२०॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१॥ एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः । आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३॥ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसम्पद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥ अर्जुन उवाच ॥ ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः । तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी

अन्यथा तामसा इत्येवोच्येत । न तु विभज्य । यदि सात्विकास्तर्हि नोत्सृष्टशास्त्राः । न हि वेदविरुद्धो धर्मः । 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्' इति हि स्मृतिः । 'वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः' इति च भागवते ॥१॥ अतो विभज्याऽह । त्रिविधेत्यादिना ॥२॥ सत्त्वानुरूपा चित्तानुरूपा । यो यच्छ्रद्धः स एव सः । सात्विकश्रद्धः सात्विक इत्यादि ॥३॥ कः सात्त्विकश्रद्ध इत्यादि विभज्याह । यजन्त इत्यादिना ॥४॥५॥ भगवत्कर्शनं नामाल्पत्वदृष्टिरेव । 'यो वै महान्तं परमं पुमासं नैवं द्रष्टा कर्शकः सोऽतिपापी' इति ह्यनभिम्लानश्रुतिः । आसुरो निश्चयो येषां त आसुरनिश्चयाः । 'देवास्तु सात्त्विकाः प्रोक्ताः दैत्या राजसतामसाः' इति ह्याग्निवेश्यश्रुतिः ॥६॥७॥ प्रीतिरानन्तरिका । हृद्यत्वं दर्शने । स्थिराश्च न तदैव पक्का भवंति । तथा ह्याज्यादयः ॥८-१५॥ सौम्यत्वमक्रौर्यं । 'अक्रूरः सौम्य उच्यते' इत्यभिधानं । मौनं मननशीलत्वं । 'बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः' इति हि श्रुतिः । 'एतेन हीदं सर्वं मतं, यदनेन हीदं सर्वं मतं

चैव तामसी चेति तां श्रृणु ॥२॥ सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥३॥ यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥४॥ अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः । दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥५॥ कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मां चैवान्तः शरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥६॥ आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं श्रृणु ॥७॥ आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥८॥ कट्वाम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः। आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥९॥ यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥ अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥११॥ अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥ विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारिरं तप उच्यते ॥१४॥ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥ मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो

तस्मान्मुनिस्तस्मान्मुनिरित्याचक्षते' इति भाल्लवेयश्रुतिः । कथं चान्यथा मानसं तपः स्यात् ॥१६-२२॥ पुनश्च कर्मादीतिकर्तव्यताविधानार्थमर्थवादमाह । ओं तत्सदित्यादिना । परस्य ब्रह्मणो ह्येतानि नामानि । 'ओतं जगद्यत्र स्वयं च पूर्णो वेदोक्तरूपोऽनुपचारतश्च । सर्वैः शुभैश्चापि युतो न चान्यैरोंतत्सदित्येनमथो वदन्ति' इति ह्यृग्वेदखिलेषु । द्वितीयपादस्तच्छब्दार्थः । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति च । 'ओमिति ब्रह्म' इति च । तेन ब्रह्मणा । आत्मपूजार्थम् । वेदविधिर्व्यञ्जनम् । मा तूक्ता पुरस्तात् ॥२३॥२४॥ तत्फलं मे स्यादित्यनभिसन्धाय ॥२५॥ सद्भावशब्देन प्रजननं सूचितं । ओमित्युक्त्वाऽनभिसन्धाय फलं यज्ञदानतपआदि कृतामतिप्रीतेर्नामसाम्याद्ब्रह्मैव निष्पादितं भवतीत्याशयः । तथा च ऋग्वेदखिलेषु। 'ॐ यज्ञाद्या निष्फलं कर्म तत्स्यात्सद्वै तदर्थं कर्म वदन्ति वेदाः । तच्छब्दानां सन्निधेर्ब्रह्मप्रीतेस्तद्रूपत्वाज्जनितं ब्रह्म तस्य' इति ॥२६-२८॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

मानसमुच्यते ॥१६॥ श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥ सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥ मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥ दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥ यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥ ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४॥तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपः क्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥२५॥ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥२६॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२७॥ अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

॥ अथ अष्टादशोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ पूर्वोक्तं साधनं सर्वं संक्षिप्योपसंहरत्यनेनाध्यायेन ॥छ॥ फलानिच्छयाऽकरणेन वा काम्यकर्मन्यासः संन्यासः । त्यागस्तु फलत्याग एव । तथा हि प्राचीनशालश्रुतिः । 'अनिच्छयाऽकर्मणा वाऽपि काम्यन्यासो न्यासः । फलत्यागस्तु त्यागः' इति ॥१॥२॥ मनिषिण इति विशेषणात्पूर्वपक्षोऽपि ग्राह्य एव । फलत्यागेन त्यागो विवक्षितो यज्ञादेस्तत्पक्षे । 'यस्तु कर्मफलत्यागी' इति च वक्ष्यति । अत एक एवायं पक्षः ॥३॥ तत्प्रकारं चाह । निश्चयमित्यादिना । यज्ञभेद उक्तो द्रव्ययज्ञ इत्यादिना । दाने त्वभयदानमन्तर्भवति । एतेषां मध्ये यत्किञ्चिद्यज्ञादिकं कर्तव्यमेवेत्यर्थः । अन्यथा 'ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तथा । यदीच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमाश्रममाश्रयेत्' इत्यादिव्याससमृतिविरोधः । ज्ञानयज्ञविद्याऽभयदानब्रह्मचर्यादितपसो हि ते । अतो यद्वचोऽन्यथा प्रतीयते अधिकारिभेदेन तद्योज्यं । अन्यथेतरेषां गत्यभावात् ॥४-१०॥ अन्यस्त्यागार्थो न युक्तइत्याह । न हीति ॥११॥

॥ **अथ अष्टादशोऽध्यायः** ॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥१॥

श्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥ त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥ निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥४॥ यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥ नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥ दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥ कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन । सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥९॥ न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥ नाहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥ अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां

त्यागं स्तौति अनिष्टमिति ॥१२॥ पुनः संन्यासं प्रपञ्चयितुं कर्मकारणान्याह । पञ्चेत्यादिना । साङ्ख्ये कृतान्ते ज्ञानसिद्धान्ते ॥१३॥ अधिष्ठानं देहादिः । कर्ता विष्णुः । स हि सर्वकर्तेत्युक्तं । जीवस्य चाकर्तृत्वे प्रमाणमुक्तं । करणमिन्द्रियाणि । चेष्टाः क्रियाः । हस्तादिक्रियाभिर्हि होमादिकर्माणि जायन्ते । ध्यानादेरपि मानसी चेष्टा कारणं । पूर्वतनी चेष्टाऽपि संस्कारकारणत्वेन भवति । दैवमदृष्टं । तथा चायास्यश्रुतिः । 'देहो ब्रह्माथेन्द्रियाद्याः क्रियाश्च तथाऽदृष्टं पञ्चमं कर्महेतुः' इति ॥१४॥१५॥ केवलं निष्क्रियं । 'एनं केवलमात्मानं निष्क्रियत्वाद्वदन्ति हि' इति तत्रैव ॥१६॥ तज्ज्ञानं स्तौति । यस्येति । यस्त्वीषद्बध्यते स ईषदहङ्कारी च ॥१७॥ एवं तर्हि न पुरुषमपेक्ष्य विधिः । अकर्तृत्वादित्यत आह । ज्ञानमिति । त्रिविधा कर्मचोदना । एतत्त्रिविधमपेक्ष्य कर्मविधिरिति त्रिविधेत्युच्यते । कारणानि सङ्क्षिप्याह । करणमिति । कर्मसङ्ग्रहः कर्मकारणसङ्क्षेपः । अधिष्ठानादि करण एवान्तर्भूतम् । तथा ह्यृग्वेदखिलेषु । 'ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानिनं चाप्यपेक्ष्य विधिरुत्थितः । करणं चैव कर्ता च कर्मकारणसङ्ग्रहः' इति । अकर्तृत्वेऽपि विधिद्वारेश्वरप्रसादादिच्छोत्पत्त्योक्त कारणैः कर्मद्वारा पुरुषार्थो भवतीति । ईश्वराधीनत्वेऽपि विधिद्वारा नियतस्तेनैव । यदि चेच्छादिर्जायते तर्हि कारितमेवेश्वरेण । फलं च नियतं । वस्तुतोऽकर्तृत्वेऽप्याभिमानिकं कर्तृत्वं तस्यैव । स्वातन्त्र्यं च जडमपेक्ष्यैवेति न प्रवृत्तिविधिवैयर्थ्यं । सर्वं चैतदनुभवोक्त प्रमाणसिद्धिमिति न पृथक्प्रमाणमुच्यते ॥१८॥

प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥१२॥ पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे । साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥ अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥१४॥शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥ तत्रैव सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥१७॥ ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना । करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥१८॥ ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः । प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु

पुनः साधनप्रथनाय गुणभेदानाह । ज्ञानमित्यादिना । गुणसङ्ख्याने गुणगणनप्रकरणे ॥१९॥ एकं भावं विष्णुं ॥२०-२७॥ परकृतं दोषं दीर्घकालकृतमप्यनुचितं यः सूचयति स दीर्घसूत्री । 'परेण यः कृतो दोषो दीर्घकालकृतोऽपि वा । यस्तस्य सूचको दोषाद्दीर्घसूत्री स उच्यते' इत्यभिधानात् ॥२८-३०॥ यथार्थत्वनियमाभावो राजस्याः । अन्यथा तामस्याः भेदाभावात् ॥३१-४८॥

तान्यपि ॥१९॥ सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥ पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥ यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥ नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥ यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्काकारेण वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥ अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम् ॥२५॥ मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥२६॥ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः । हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥२७॥ अयुक्तः प्रकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥२८॥ बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं श्रृणु । प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥२९॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥ यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च । अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥ अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२॥ धृत्या यया धारयते मनः प्राणोन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३३॥ यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन । प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥ यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥३५॥ सुखं त्विदानीं त्रिविधं श्रृणु मे भरतर्षभ । अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६॥ यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥ विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥ यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥ न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥४०॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥ शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं

नैष्कर्म्यसिद्धिं । नैष्कर्म्यफलां योगसिद्धिम् ॥४९॥ यथा येनोपायेन सिद्धिं प्राप्तो ब्रह्माऽप्नोति तथा निबोध । या सिद्धिर्ज्ञानस्य परा निष्ठा ॥५०-५२॥ ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मणि भावो ब्रह्मभूयं । ब्रह्मणि स्थितिः । सर्वदा तन्मनस्कतेत्यर्थः॥५३-५५॥ पुनरन्तरङ्गसाधनान्युक्त्वोपसंहरति । सर्वकर्माणीत्यादिना ॥५६-६०॥

ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२॥ शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥४३॥ कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥ स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥४५॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥४६॥ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥ सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् । सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः । नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥ सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽप्नोति निबोध मे । समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥ बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽत्मानं नियम्य च । शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१॥ विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥ अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् । विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥५४॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥५५॥ सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥ चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥ मच्चितः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥५८॥ यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे । मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥ स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा । कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥६०॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६१॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥६२॥ इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया । विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥ सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥६४॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि

परोक्षवचनं तु द्रोणं प्रति भीमवचनवत् ॥६१-६५॥ धर्मत्यागः फलत्यागः । कथमन्यथा युद्धविधिः । 'यस्तु कर्मफलत्यगी स त्यागीत्यभिधीयते' इति चोक्तम् ॥६६-७८॥

पूर्णादोषमहाविष्णोर्गीतामाश्रित्य लेशतः ।
निरूपणं कृतं तेन प्रीयतां मे सदा विभुः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

॥ श्रीमद्गीताभाष्यं सम्पूर्णम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६६॥ इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥६७॥ य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति । भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥ न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः । भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥ अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥ श्रद्धावाननसूयश्च श्रृणुयादपि यो नरः । सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥ कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा । कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रणष्टस्ते धनञ्जय ॥७२॥

अर्जुन उवाच ॥ नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत । स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥७३॥ सञ्जय उवाच । इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः । संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् । योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥७५॥ राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् । केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥ तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः । विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥७७॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता समाप्ता ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

***

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

श्री गीतातात्पर्यनिर्णयः

॥ॐ॥ समस्तगुणसम्पूर्णं सर्वदोषविवर्जितम् ।
नारायणं नमस्कृत्य गीतातात्पर्यमुच्यते ॥

'शास्त्रेषु भारतं सारं तत्र नामसहस्रकं । वैष्णवं कृष्णगीता च तज्ज्ञानान्मुच्यतेऽञ्जसा । न भारतसमं शास्त्रं कुत एवानयोः समम् । भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा । देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्ऋषिभिश्च समन्वितैः । व्यासस्यैवाज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम् । महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते । स्वयं नारायणो देवैर्ब्रह्मरुद्रेन्द्रपूर्वकैः । अर्थितो व्यासतां प्राप्य केवलं तत्त्वनिर्णयम् । चकार पञ्चमं वेदं महाभारतसंज्ञितम्' इति ब्रह्माण्डे । तत्र साक्षादिन्द्रावतार-मुत्तमाधिकारिणमात्मनः प्रियतममर्जुनं क्षत्रियाणां विशेषतोऽपि परमधर्मं नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहं बन्धुस्नेहादधर्मत्वेनाशङ्क्य ततो निवृत्तप्रायं स्वविहितवृत्त्या भक्त्या भगवदाराधनमेव परमो धर्मस्तद्विरुद्धः सर्वोऽप्यधर्मो भगवदधीनत्वात्सर्वस्येति बोधयति भगवान्नारायणः । सर्वं चैतदत्रैवावगम्यते । 'अथ चेत्त्वं धर्म्यमिमं सङ्ग्रामं न करिष्यसि । ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि' इत्यादिना युद्धस्य स्वधर्मत्वम् । 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ।

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः' । 'सर्वगुह्यतमं भूयः श्रृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् । मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामैवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे । सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' इत्यादिना स्वधर्मेणैव भगवदाराधनस्यैव कर्तव्यत्वं तदन्यस्य त्याज्यत्वं च । 'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवं विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ।भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप' इत्यादिना विष्णुभक्तेरेव सर्वसाधनोत्तमत्वं परोक्षापरोक्षज्ञानयोर्ज्ञानिनोऽपि मोक्षस्य तदधीनत्वं च । 'मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव' इत्यादिना भक्तस्यापि तत्कर्म विकर्मत्यागश्च । 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतं' इत्यादिना ज्ञानिनोऽपि भगवत्कर्म । 'सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः' । 'इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम्' । 'दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता । मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव' । 'महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्' । 'दर्शयामास पार्थाय परमं रुपमैश्वरम्' इत्यादिनाऽर्जुनस्योत्तमाधिकारित्वमपरोक्षज्ञानित्वं च । 'न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः । यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते । बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः' । 'महर्षयः सप्त पूर्वे' । 'एतां विभूतिं योगं च' । 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः' । 'तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयामि' । 'तेषामहं सुमद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्' । 'भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति' । 'ज्ञानं तेऽहं

सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते' । 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव' । 'इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् । राजविद्या राजगुह्यम्' । 'मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः' । 'भूतभृन्न च भूतस्थः' । 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः' । 'परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम्' । 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् । सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत' । 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च' । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः । यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत । इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ । एतद्बुध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' । 'न मे पार्थाऽस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नानवाप्तमवाप्तव्यम्' इत्यादिना सर्वस्माद्भगवतो भेदः, सर्वस्य तदधीनत्वं, तस्यानन्याधीनत्वं, सर्वोत्तमत्वं, सर्वगुणपूर्णत्वं, सर्वशास्त्राणां तत्परत्वं, तथा तज्ज्ञानादेव मोक्ष इत्यादि । 'अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्ध्यः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता'। 'पश्यन्नपीममात्मानं कुर्यात्कर्माविचारयन् । यदात्मनः सुनियतमानन्दोत्कर्षमाप्नुयात् । भक्त्या प्रसन्नः परमो दद्याज्ज्ञानमनाकुलम् । भक्तिं च भूयसीं ताभ्यां प्रसन्नो दर्शनं व्रजेत् । ततोऽपि भूयसीं भक्तिं दद्यात्ताभ्यां विमोचयेत् । मुक्तोऽपि तद्वशो नित्यं भूयो भक्तिसमन्वितः । साध्यानन्दस्वरूपैव भक्तिर्नैवात्र साधनम् । ब्रह्मरुद्ररमादिभ्योऽप्युत्तमत्वं स्वतन्त्रताम् । सर्वस्य तदधीनत्वं सर्वसद्गुणपूर्णताम्

। निर्दोषत्वं च विज्ञाय विष्णोस्तत्राखिलाधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तः सर्वोपायोत्तमोत्तमः । तेनैव मोक्षो नान्येन दृष्ट्यादिस्तस्य साधनम् । अधमाधिकारिणो मर्त्या मुक्तावृष्यादिकाः समाः । अधिकार्युत्तमा देवाः प्राणस्तत्रोत्तमोत्तमः । नैव देवपदं प्राप्ता ब्रह्मदर्शनवर्जिताः । तिरोहितं तथाप्येते श्रृण्वन्ति क्रीडयाऽथवा । बहुवारतदभ्यासात्तिरोभावोऽपि नो भवेत् । यथा व्यासानुशिष्टानां देवानां क्षत्रजन्मनाम् । पार्थानामतिरोधानं ज्ञानं सुस्थिरतां गतम्' । 'अस्य देवस्य मीळ्हुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः । विदेहि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विना वि रावत्' । 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः' । 'स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत्तत एते व्यजायन्त विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्रा' इति । 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' । 'वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शंङ्करः' । 'यं यं कामयते विष्णुस्तं ब्रह्माणं च शङ्करम् । शक्रं सूर्यं यमं स्कन्दं कुर्यात्कर्ताऽस्य न क्वचित्' । 'सर्वोत्कर्षे देवदेवस्य विष्णोर्महातात्पर्यं नैव चान्यत्र सत्यम् । अवान्तरं तत्परत्वं तदन्यत्सर्वागमानां पुरुषार्थस्ततोऽतः' इति पैङ्गिश्रुतिः । 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति' । 'अनन्तगुणमाहात्म्यो निर्दोषो भगवान्हरिः । न समो वाऽधिको वाऽपि विद्यते तस्य कश्चन' । 'नासीन्न च भविष्यो वा परतः स्वत एव च' इत्यादिश्रुतेश्च । 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्' इत्यादि तु मुक्तविषयं । 'यस्त्वेवाऽत्मरतो मुक्तः कार्यं तस्यैव नास्ति हि । तस्मात्कुर्वीत कर्माणीत्याह कृष्णोऽर्जुनं स्मयन्' इति च स्कान्दे । 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानाम्' इत्यादि तु ब्रह्मकर्मसङ्कोचापेक्षया । 'न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्' । 'शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः' । 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्' । 'ज्ञानी च कर्माणि सदोदितानि कुर्यादकामः सततं भवेत्' । 'न सर्वकर्मणां त्यागः कस्यचिद्भवति क्वचित् । त्यागिनो यतयोऽपि स्युः सङ्कोचाद्ब्राह्मकर्मणाम्' इत्यादि । 'उपदेक्ष्यन्ति ते

ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इत्यादि चोत्पन्नज्ञानतिरोभावनिवृत्त्यर्थम् ॥छ॥(१)

(२)॥*॥ प्रकर्षेण जानन्तीति प्रज्ञाः । तदवादः प्रज्ञावादः । प्राज्ञमतविरुद्धवादं वदसि । कथं ? गतासून् ॥११॥ बन्धूस्नेहाद्धि त्वया स्वधर्मनिवृत्तिः क्रियते । तत्र देहनाशभयात्किं वा चेतननाशभयात् ? देहस्य सर्वथा विनाशित्वान्न तत्र भये प्रयोजनम् । न च चेतननाशभयात् । तस्याविनाशित्वादेव । न तावत्परमचेतनस्य मम नाशोऽस्ति । एवमेव तवान्येषां च । 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्' इत्यादिश्रुतेः । 'स्वदेहयोगविगमौ नाम जन्ममृती पुरा । इष्यते ह्येव जीवस्य मुक्तेर्न तु हरेः क्वचित्' इति स्कान्दे । ईश्वरस्यापि युद्धगतत्वान्मोहात्तस्याप्युभयविधानित्यत्व शङ्काप्राप्तौ तदपि निवार्यते । न त्वेवाहमिति । यद्यप्येषा शङ्काऽर्जुनस्य नास्ति तथापि प्राप्तलोकोपकारार्थं भगवता निवार्यते । एकान्ते कथयन्नपि व्यासरूपेण तदेव लोके प्रकाशयिष्यति हि ॥१२॥

मम स्वकीयदेहान्तरप्राप्तिरपि नास्तीति दर्शयितुं देहिन इति विशेषणं । भवदादीनां सा भविष्यतीत्यपि शोको न कर्तव्यः । देहस्येदानीमप्यन्यथात्वदर्शनात् ॥१३॥ तददर्शनादिनिमित्तं सोढव्यमित्याह । मात्रास्पर्शा इति । विषयसम्बन्धाः ॥१४॥ फलमाह । यं हीति । न केवलमव्यथामात्रेणामृतत्वं किन्तु पुरुषम् । 'पुरु ब्रह्म गुणाधिक्यात्तज्ज्ञानात्पुरुषः स्मृतः' इति प्रवृत्ते । पुरुसरणात्पुरुष इत्यर्थः ॥१५॥ न च युद्धात्परलोकदुःखमिति शोकः । असत्कर्मणः सकाशाद्भावो नास्ति सत्कर्मणः सकाशादभावो नास्तीति नियतत्वात् । 'सद्भाववाचिनः शब्दा सर्वे ते सुखवाचकः । अभाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते दुःखवाचकाः' इति शब्दनिर्णये । 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यत' इति वक्ष्यमाणत्वात् । 'असन्नेव स भवति

असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' इत्यादेश्च । अन्तो निर्णयः । न चाविद्यमानविद्यमानयोरुत्पत्तिनाशनिषेधकोऽयं श्लोकः । प्रत्यक्षविरोधात् । सन्निति व्यवह्रीयमाणमेव पदार्थस्वरूपमुत्पत्तेः प्राङ्नाशोत्तरं च नास्तीति सर्वलोको व्यवहरति । न च विपर्यये किञ्चिन्मानम् । इदं तु वाक्यमन्यथासिद्धम् । 'आद्यन्तयोः सर्वकार्यमसदेवेति निश्चितम् । यद्यसन्न विशेषोऽत्र जायते कोऽत्र जायते । व्यक्तावपि समं ह्येतदनवस्थाऽन्यथा भवेत् । एवं नाशेपि बोद्धव्यमतो सन्नेव जायते । तथाप्यभेदानुभवात् कार्यकारणयोः सदा । भेदस्य चाविशेषेण देहोऽगात्क्षितितामिति । व्यवहारो भवेद्यस्माद्बल्येवानुभवः सदा' इति ब्रह्मतर्के । न च सदसद्विलक्षणं किञ्चिदसस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । न चासतः ख्यात्ययोगात्सतो बाधायोगादुभयविलक्षणं भ्रान्तिविषयम् । असतः ख्यात्ययोगादितिवदतोऽसतः ख्यातिरभून्न वा । यदि नाभून्न तत्ख्यातिनिराकरणम् । यद्यभूत्तथाऽपि । न चासतोऽसत्वेन भ्रान्तौ सत्वेन च ख्यातिर्नास्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । असद्व्यवहारलोपप्रसङ्गाच्च । यदविद्यमानं रूपं तस्य सत्त्वेन प्रतीतेरेव भ्रान्तित्वाच्च । अनिर्वचनीयत्वपक्षेऽपि सदिदं रजतमित्यविद्यमानसत्त्वप्रतीतिं विना न हि भ्रान्तित्वम् । भ्रान्तिसत्त्वाङ्गीकारेऽपि अभ्रान्तं सदिदं रजतमित्यविद्यमानसत्वप्रतीतौ हि प्रवर्तते । तस्मादुभयविलक्षणं न किञ्चित् । 'विश्वं सत्यं' । 'यच्चिकेत सत्यमित्' । 'कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः' इत्यादि श्रुतेश्च ॥१६॥

यद्यपि नित्यत्वं जीवस्याप्यस्ति । तथापि सर्वप्रकारेणाविनाशित्वं विष्णोरेवेति तुशब्दः । 'अनित्यत्वं देहहानिर्दुःखप्राप्तिरपूर्णता । नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तदभावो हरेः सदा । तदन्येषां तु सर्वेषां नाशाः केचिद्भवन्ति हि' इति महावाराहे । 'देशतः कालतश्चैव गुणतश्च त्रिधा ततिः । सा समस्ता हरेरेव नह्यन्ये पूर्णसद्गुणाः' इति परमश्रुतिः ॥१७॥ शरीरिणां तु देहहान्यादिनाशो विद्यत एव । 'येन सर्वमिदं ततं' इति तस्यैव लक्षणकथनात्

। न जीवानां देशतो गुणतश्च पूर्णता । अनिच्छया देहहान्यादेरेव दुःखावाप्तिः सिद्धा । तस्मादनाशिनोऽप्रमेयस्य विष्णोः पूजार्थं युद्ध्यस्व । तत्प्रसादाधीनत्वाद्दुःखनिवृत्तेः सुखस्य च । 'ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः । तेषामहं समुद्धर्ता' इत्यादेः । जीवपक्षे 'नित्यस्योक्ता' इत्युक्तत्वात् 'अनाशिन' इति पुनरुक्तिः । 'अविनाशि' 'येन सर्वमिदं ततं' इत्युक्तस्यैवानाशिनोऽप्रमेयस्येति प्रत्यभिज्ञानाच्च । 'इमे देहा' इतिविशेषणान्नित्यश्चिदानन्दात्मकः स्वरूपभूतो देहो मुक्तानामपि विद्यत इति ज्ञायते । 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः । न तत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः । श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः । सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः । प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चसां परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनाम् । भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते लसद्विमानावलिभिर्महात्मनां । विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिः सविद्युदभ्रावलि-भिर्यथा नभः' इति हि भागवते । 'चिदानन्दशरीरेण सर्वे मुक्ता यथा हरिः । भुञ्जते कामतो भोगांस्तदन्तर्बहिरेव च' इति परमश्रुतिः । न च जीवेश्वरैक्यं मुक्तावपि । 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलेय न व्यथन्ति च' । 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता' । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । इमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन् । एतत्सामगायन्नास्ते' । 'सर्वे नन्दन्ति यशसा गतेन सभासाहेन सख्या सखायः । किल्बिषस्पृत्पितुषणिर्ह्येषामरं हितो भवति वाजिनाय' । 'ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः' । 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' 'स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्नममाणः' 'तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' । 'मुक्ताः प्राप्य परं विष्णुं तद्देहं संश्रिता अपि । तारतम्येन तिष्ठन्ति गुणैरानन्दपूर्वकैः । भूपा

मनुष्यगन्धर्वा देवाः पितर एव च । आजानेयाः कर्मदेवास्तत्त्वदेवाः पुरन्दरः । शिवो विरिञ्च इत्येते क्रमाच्छतगुणोत्तराः । मुक्तावपि तदन्ये ये भूपाच्छतगुणावराः । न समो ब्रह्मणः कश्चिन्मुक्तावपि कथञ्चन । ततः सहस्रगुणिता श्रीस्ततः परमो हरिः । अनन्तगुणितत्वेन तत्समः परमोऽपि न' । 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः' । 'कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधि' इत्यादि मोक्षानन्तरमपि भेदवचनेभ्यः । न च 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत्तत्केन कं पश्येत्' । 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति' । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते । अविनाशित्वन्न तु तद्द्वितीयमस्ति । 'ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' । 'परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' । 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिश्रुतिविरोधः । 'संज्ञानाशो यदि भवेत्किं मुक्त्या नः प्रयोजनम् । मोहं मां प्रापयामास भवानत्रेति चोदितः । याज्ञवल्क्यः प्रियामाह नाहं मोहं ब्रवीमि ते । भूतजज्ञानलोपः स्यान्निजं ज्ञानं न लुप्यते । न च ज्ञेयविनाशः स्यादात्मनाशः कुतः पुनः । स्वभावतः पराद्विष्णोर्विश्वं भिन्नमपि स्फुटम् । अस्वातन्त्र्याद्भिन्नमिव स्थितमेव यदेदृशम् । तदा घ्राणादिभोगः स्यात्स्वरूपज्ञानशक्तितः । तदाऽत्मानुभवोऽपि स्यादीश्वरज्ञानमेव च । यदाऽन्यं न विजानाति नाऽत्मानं नेश्वरं तथा । पुरुषार्थता कुतस्तु स्यात्तदभावाय को यतेत् । तस्मात्स्वभावज्ञानेन भिन्ना विष्णुसमीपगाः । भुञ्जते सर्वभोगांश्च मुक्तिरेषा न चान्यथा' । 'यन्न पश्येत्परो विष्णुर्द्वितीयत्वेन स स्वतः । तद्द्वितीयं न भवति प्रादुर्भावात्मकं वपुः । प्रधानपुरुषादन्यद्यत्तस्माद्भिन्नमीश्वरः । विभक्तत्वेन नियतं यस्मात्पश्यति सर्वदा । पश्यन्नेव यतो विष्णुस्तदभेदं न पश्यति । चेतनाचेतनस्यास्य नाभेदोऽस्ति ततोऽमुना । न हि ज्ञानविलोपोऽस्ति सर्वज्ञस्य परेशितुः' । 'ब्रह्माणि जीवाः सर्वेऽपि परब्रह्माणि मुक्तिगाः । प्रकृतिः परमं ब्रह्म परमं महदच्युतः । नैव मुक्ता न प्रकृतिः क्वापि तद्विष्णुवैभवम् । प्राप्नुवन्त्यपि तज्ज्ञानान्निजं ब्रह्मत्वमाप्यते । यद्यस्य परमेशित्वं तदा स्याद्दुःखिता कुतः । दुःखी चेत्कुत ईशत्वमनीशो ह्येव दुःखभाक्

। कुतः सर्वविदोऽज्ञत्वं क्व भ्रमोऽप्यज्ञतां विना । तस्मान्नैवेश्वरो जीवस्तत्प्रसादात्तु मुच्यते' । 'अहेयत्वादहंनामा भगवान्हरिरव्ययः । ब्रह्मासौ गुणपूर्णत्वादस्म्यसावसनान्मितेः । असनादसिनामाऽसौ तेजस्त्वात्त्वमितीरितः । सर्वैः क्रियापदैश्चैवं सर्वैर्द्रव्यपदैरपि । सर्वैर्गुणपदैश्चैव वाच्य एको हरिः स्वयम् । युष्मत्पदैः प्रातियोग्यात्तद्युतैश्च क्रियापदैः । अस्मत्पदैरान्तरत्वात्क्रियार्थैश्च तदन्वयैः । परोक्षत्वात्तत्पदैश्च मुख्यवाच्यः स एव तु' । 'सर्वान्वेदानधीत्यैव प्रज्ञाधिक्येन हेतुना । श्वेतकेतुरहङ्कारात्प्रायशो नास्ति मानुषः । देवो वा केशवांशो वा नैषा प्रज्ञाऽन्यथा भवेत् । एवं महत्त्वबुद्ध्यैव दर्पपूर्णोऽभ्यगात्पितुः । सकाशमकृताचारं तं दृष्ट्वा स्तब्धमज्ञवत् । पितोवाच कुतः पुत्र स्तब्धता त्वामुपागता । प्रायो नारायणं देवं नैव त्वं पृष्टवानसि । यस्मिन् ज्ञाते त्वविज्ञातज्ञानादीनां फलं भवेत् । प्राधान्यात्सदृशत्वाच्च तदधीनमिति स्फुटं । तत्सृष्टं चेति विज्ञातं फलवद्धि भवेज्जगत् । स्वातन्त्र्येणास्य विज्ञानं मिथ्याज्ञानमनर्थकृत् । यथाचैवैकमृत्पिण्डज्ञानादेः सदृशत्वतः । मृन्मयं तदकार्यं च ज्ञातं मृदिति वै भवेत् । यथैव मृत्तिकेत्यादि नित्यनामप्रवेदनात् । वाचाऽरब्धमनित्यं तु ज्ञातं तन्मूलमित्यपि । एवं कारणभूतोऽसौ भगवान्पुरुषोत्तमः । प्रधानश्च स्वतन्त्रश्च तन्मूलमखिलं जगत् । तदाधारं विमुक्तौ च तदधीतं सदा स्थितम् । स सूक्ष्मो व्यापकः पूर्णस्तदीयमखिलं जगत् । तस्मात्तदीयस्त्वमसि नैव सोऽसि कथञ्चन । यथा पक्षी च सूत्रं च नानावृक्षरसा अपि । यथा नद्यः समुद्रश्च यथा वृक्षपरावपि । यथा धानाः परश्चैव यथैव लवणोदके । यथा पुरुषदेशौ च यथाऽज्ञज्ञानदावपि । यथा स्तेनापहार्यौ च तथा त्वं च परस्तथा । भिन्नौ स्वभावतो नित्यं नानयोरेकता क्वचित् । एवं भेदोऽखिलस्यापि स्वतन्त्रात्परमेश्वरात् । परतन्त्रं स्वतन्त्रेण कथमैक्यमवाप्नुयात् । स जीवनामा भगवान्प्राणधारणहेतुतः । उपचारेण जीवाख्या संसारिणि निगद्यते । तदधीनमिदं सर्वं नान्याधीनः स ईश्वरः' । 'जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा । जीवभेदो मिथश्चैव

जडजीवभिदा तथा । जडभेदो मिथश्चेति प्रपञ्चो भेदपञ्चकः । स नित्य एव नोत्पाद्य उत्पाद्यश्चेन्नशेदपि । तस्मादनादिमानेव प्रपञ्चो भेदपञ्चकः । विष्णोः प्रज्ञामितं यस्माद्द्वैतं न भ्रान्तिकल्पितम् । अद्वैतः परमार्थोऽसौ भगवान्विष्णुरव्ययः । परमत्वं स्वतन्त्रत्वं सर्वशक्तित्वमेव च । सर्वज्ञत्वं परानन्दः सर्वस्य तदधीनता । इत्यादयो गुणा विष्णोर्नैवान्यस्य कथञ्चन । अभावः परमद्वैते सन्त्येव ह्यपराणि तु । विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् । अद्वैतं ज्ञानिनां पक्षे न तस्माद्विद्यते क्वचित्' इत्यादिश्रुतिभ्योऽर्थान्तरस्यैवावगतत्वात् । एकपिण्डनामधेयेतिशब्दानां वैयर्थ्यं चान्यथा । न चैक विज्ञानेन सर्वविज्ञानं तत्पक्षे । न हि शुक्तिज्ञो रजतज्ञ इति व्यवहारः । नवकृत्वोऽपि भेद एव दृष्टान्तोक्तेश्च । तस्मादतत्त्वमसीत्येवोच्यते । ऐतदात्म्यमित्येतदात्मसम्बन्धि । तत्स्वामिकम् । त्वमपि तदैतदात्म्यमेवासि न सोऽसीति वा । तदिति लिङ्गसाम्यं चात्र । अविद्यमानमेवेश्वरं सृष्ट्यादिकं चाप्राप्तमेवाऽत्मनो भिन्नत्वेन प्रापयित्वा तन्निषेधे कथं श्रुतेरुन्मत्तवाक्यत्वं न स्यात् । अनुवादोऽपि 'यदिदं वदन्ति तन्न युज्यते' इत्यादिवाक्यं परिहारे विशेषयुक्तिं च विना न दृष्टः । अतिप्रसङ्गश्चान्यथा । अभेदानुवादेन भेदोपदेशः किमिति न स्यात् ? सर्वशाखान्ते भेदोक्तेश्चैतदेव युक्तम् । 'नासंवत्सरवासिने प्रब्रूयात् । नाप्रवक्त्र इत्याचार्या आचार्याः' । 'अहं विश्वं भुवनमभ्यभवाम्' । 'अनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ब्रह्मविदो विदुः' । 'नमो विष्णवे महते करोमि' । 'पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम्' इत्यादि । नचेश्वरस्तद्भेदो वा प्रत्यक्षादिसिद्धः । तत्पक्षे त्वैक्यादेरपि मिथ्यात्वात्स्वरूपस्य च सिद्धत्वाद्व्यर्थैव श्रुतिः । लक्षितस्वरूपस्यापि न स्वरूपाद्विशेषः । निर्विशेषत्वोक्तेः । मिथ्याविशेषोक्तौ चाप्रामाण्यं श्रुतेः । मिथ्यात्वं च मिथ्यैव तेषाम् । अतः सत्यत्वं सत्यं स्यात् । उपाधिकृत भेदेऽप्युपाधेर्मिथ्यात्वे त्वप्राप्तमेवोपाधिभेदं प्रापयित्वा पुनर्निषिध्यत इति

स एव दोषः। सत्योपाधिपक्षेऽपि हस्तपादाद्युपाधिभेदेऽपि भोक्तुरेकत्वदृष्टेरेकेनैवेश्वरेण सर्वोपाधिगतं सुखं दुःखं भुज्येतेत्येवमादयो दोषाः समा एव । अचेतनानामनुभवाभावान्न तत्साम्यम् । अतो जीवेश्वरयोर्भेद एवेति सिद्धम् ॥१८॥

य एनं जीवं वेत्ति हन्तारं स्वातन्त्र्येण । अन्यथा मया हतांस्त्वं जहीत्यादिविरोधः । चेतनं प्रति य एनमिति । परमात्मनोऽपिसमम् ॥१९॥ जीवेश्वरयोर्नित्यत्वे मन्त्रवर्णोऽप्यस्तीत्याह । न जायते म्रियत इति । अयं ना परमपुरुषो भूत्वा विद्यमान एव देहसम्बन्धरूपेणापि भविता न । मरणं तु देहवियोग इति प्रसिद्धमेव । न हि घटादीनां मरणव्यवहारः । स्वरूपानाशः कैमुत्येनैव सिद्धः । अयं जीवोऽप्यजो नित्यश्च । अन्यथा पुनरुक्तेः । शाश्वतश्च । न कदाचिदस्वातन्त्र्यादिकं जीवस्वरूपं जहाति । 'अल्पशक्तिरसार्वज्ञं पारतन्त्र्यमपूर्णता । उपजीवकत्वं जीवत्वमीशत्वं तद्विपर्ययः । स्वाभाविकं तयोरेतन्नान्यथा स्यात्कथञ्चन । वदन्ति शाश्वतावेतावत एव महाजनाः' इति महाविष्णुपुराणे । पुराण्यणति गच्छतीति पुराणः ॥२०॥

अविनाशिनं शरीरापायादिवर्जितम् । नित्यं स्वरूपतः । एनं परमेश्वरं । 'कर्तृत्वं स्वतन्त्रत्वं तदेकस्य हरेर्भवेत् । तच्चाव्ययं तस्य जानन्कथं कर्ता स्वयं भवेत्' इति परमश्रुतिः । अन्यथा अविनाशिनं नित्यमिति पुनरुक्तिः ॥२१॥ जीवस्यापि शरीरसंयोगवियोगावेव जनिमृती यतस्ततो न दुःखकारणमित्याह । वासांसीति ॥२२॥ कारणतोऽपि नेश्वरस्यान्यथात्वमित्याह । नैनं छिन्दन्तीति ॥२३॥ अच्छेद्यत्वादिकं जीवस्यापि तत्सममित्याह । अच्छेद्योऽयमिति । नित्यं सर्वगते स्थितः अणुश्चायमिति सर्वगतस्थाणुः । सर्वगतो विष्णुस्तदधीनत्वादिकं तत्स्थत्वम् । हेतुतोऽपि तत्स्थत्वान्न चलतीत्यचलः । नादेन शब्देन सह वर्तत इति सनादन एव सनातनः । 'नित्यं सर्वगते विष्णावणुर्जीवो व्यवस्थितः । न

चास्य तदधीनत्वं हेतुतोऽपि विचाल्यते । निषेधविधिपात्रत्वात्सनातन इति स्मृतः' इति महाविष्णुपुराणे । अच्छेद्योऽयमित्यादिपुनरुक्तिश्चान्यथा । यस्मिन्नयं स्थितः सोऽव्यक्ताचिन्त्यादिरूपः । एवं ज्ञातः परमेश्वरः सर्वदुःखनाशं करोतीति नानुशोचितुमर्हसि । 'तेषामहं समुद्धर्ता' इत्यादेः । 'न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं' इत्युभयोरपि प्रस्तुतत्वात् । देहिनः शरीरिणः देहीतिविशेषितत्वाच्च जीवस्य तत्र तत्र । 'अविनाशि तु' । 'येन सर्वमिदं ततम्' । 'अनाशिनोऽप्रमेयस्य' । 'न म्रियते भूत्वा भविता न' । 'अविनाशिनम्' । 'अव्ययम्' । 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयं' इत्यादि परमात्मनश्च । न हि जीवेन ततं सर्वम् । न च मुख्यतोऽप्रमेयोऽसौ । न च न म्रियते । न चाविनाशिनं नित्यमिति नित्यत्वातिरिक्तमविनाशित्वं तस्य । न चाव्यक्तत्वमविकार्यत्वं च मुख्यम् । न च भूत्वा भविता वा नेति देहस्याप्यनुत्पत्तिः । परमात्मनस्तु देहवियोगादिकमपि नास्तीत्यविनाशित्वित्यादिविशेषणम् । यस्मादेवं भूतस्तस्मात्स एव स्वतन्त्रः । तदधीनमन्यत्सर्वम् । अतः स एव सर्वपुरुषार्थदः । अतस्तत्पूजा सत्कर्मैव । अतस्तदर्थं युद्ध्यस्व । अन्येषां त्वन्तवन्त एव देहाः । प्राकृतदेहिनश्च । अतोऽस्वतन्त्रत्वान्न हन्तुं तेषां सामर्थ्यम् । नित्यत्वान्न हन्यते च । तस्माद्धन्ता हत इति मन्यमानौ न विजानीतः । यस्मादयमेव परमेश्वरः शरीरवियोगरूपेणापि न म्रियते, तत्संयोगरूपेणापि न जायते जीववत्कदापि । अतः स एव स्वतन्त्रत्वात्सर्वस्य हन्ता । जीवस्तु तेन शरीरे हन्यमाने स्वयं न हन्यत इत्येतावत् । अतएवमविनाशित्वादेः स्वातन्त्र्यात् सर्वकर्तारं परमात्मनं यो वेद स कथं घातयति हन्ति वा ? वाससो जरावत् स्वशरीरजरादावस्वातन्त्र्यदर्शनात् सर्वत्रास्वातन्त्र्यं ज्ञातव्यं जीवस्य । ईश्वरस्य तु देहस्यापि च्छेदादेरभावात्स्वातन्त्र्यम् । 'नैनं छिन्दन्ति' इति च्छेदनाद्यभावः साक्षादेव दर्शयितुं शक्यते स्वदेहस्येति वर्तमानापदेशः । छेदनादिकं त्वीश्वरो मोहाय मृषैव दर्शयति ॥२४॥

सर्वगतश्चेत्परमात्मा किमिति तथा न दृश्यत इत्यतो वक्ति । अव्यक्तोऽयमिति । कथमेतद्युज्यते? अचिन्त्यशक्तित्वात् । न च सा शक्तिः कदाचिदन्यथा भवति । अविकार्यत्वात् । यानि यान्यस्य रूपाणि तानि सर्वाण्यप्येवं भूतानीति दर्शयितुमेनमयमित्यादि पृथग्वचनम् । जीवे तु सर्वजीवेष्वनुगमार्थम् । सर्वं चैतच्छ्रुतिसिद्धम् । 'सद्देहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः । ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः' इति पैङ्गिश्रुतिः । ''अदेहो देहवांश्चैकः प्रोच्यते परमेश्वरः । अप्राकृतशरीरत्वाददेह इति कथ्यते । शिरश्चरणबाह्वादिविग्रहोऽयं स्वयं हरिः । स्वस्मान्नान्यो विग्रहोऽस्य ततश्चादेह उच्यते । स्वयं स्वरूपवान्यस्माद्देहवांश्चोच्यते ततः । शिरश्चरणबाह्वादिः सुखज्ञानादिरूपकः । स च विष्णोर्न चान्योऽस्ति यस्मात्सोऽचिन्त्यशक्तिमान् । देहयोगवियोगादिस्ततो नास्य कथञ्चन । गुणरूपोऽपि भगवान् गुणभुक्च सदा श्रुतः । अहमित्यात्मभोगो यत् सर्वेषामनुभूयते । अभिन्नोऽपि विशेषोऽयं सदाऽनुभवगोचरः । विशेषोऽपि हि नान्योऽतः स च स्वस्यापि युज्यते । नानवस्था ततः क्वापि परमैश्वर्यतो हरेः । युक्तायुक्तत्वमपि हि यदधीनं सदेष्यते । प्रमाणावगते तत्र कुत एव ह्ययुक्तता'' इत्यादि परमश्रुतिः । ''गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात्र शङ्का । चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाज्ञैर्हि तथा प्रतीताः'' इत्यादि चर्ग्वेदे सौपर्णशाखायाम् । ''एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान् पृथक्पश्यंस्तानेवानु विधावति'' । ''मत्स्यकूर्मादिरूपाणां गुणानां कर्मणामपि । तथैवावयवानां च भेदं पश्यति यः क्वचित् । भेदाभेदौ च यः पश्येत्स याति तम एव तु । पश्येदभेदमेवैषां बुभूषुः पुरुषस्ततः । अभेदेऽपि विशेषोऽस्ति व्यवहारस्ततो भवेत् । विशेषिणां विशेषस्य तथा भेदविशेषयोः । विशेषस्तु स एवायं नानवस्था ततः क्वचित् । प्रादुर्भावादिरूपेषु मूलरूपेषु सर्वशः । न

विशेषोऽस्ति सामर्थ्ये गुणेष्वपि कदाचन । मत्स्यकूर्मवराहाश्च नृसिंहवटुभार्गवाः । राघवः कृष्णबुद्धौ च कल्किव्यासैतरेयकाः । दत्तो धन्वन्तरिर्यज्ञः कपिलो हंसतापसौ । शिंशुमारो हयास्यश्च हरिः कृष्णश्च धर्मजः । नारायणस्तथेत्याद्याः साक्षान्नारायणः स्वयम् । ब्रह्मरुद्रौ शेषविपौ शक्राद्या नारदस्तथा । सनत्कुमारः कामभवोऽप्यनिरुद्धो विनायकः । सुदर्शनाद्यायुधानि पृथ्वाद्याश्चक्रवर्तिनः । इत्याद्या विष्णुनाऽविष्टा भिन्नाः संसारिणो हरेः । तेष्वेव लक्ष्मणाद्येषु त्रिष्वेवं च बलादिषु । नरार्जुनादिषु तथा पुनरावेश उच्यते । स्वल्पस्तु पुनरावेशो धर्मपुत्रादिषु प्रभोः । एतज्जानाति यस्तस्मिन्प्रीतिरभ्यधिका हरेः । सङ्करज्ञानिनस्तत्र पातस्तमसि च ध्रुवन्' इत्यादि महावराहे ॥२५॥

तिष्ठतु तावदयं विस्तारः । यावन्मोक्षं जीवस्य जन्ममरणे स्वयमेव मन्यसे न तु नियमेन । तथापि तावन्मात्रेणापि ज्ञानेन शोचितुं नार्हसि। 'नित्यं सनातनं प्रोक्तं नित्यं नियतमेव च' इति शब्दनिर्णये । अत्र तु नियतम् । 'जातस्य हि ध्रुवः' इति प्रकाशनात् ॥२६॥ तस्मान्नात्राश्चर्यबुद्धिः कर्तव्या ॥२६-२८॥ किं तर्ह्याश्चर्यो भगवानेवेत्याह । आश्चर्यवदिति । आश्चर्यमेव सन्तमेनमाश्चर्यवत्पश्यति न पुनरनाश्चर्यम् । 'गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः' इत्यादिवत् । ''आश्चर्यो भगवान्विष्णुर्यस्मान्नैतादृशः क्वचित् । तस्मात्तद्गोचरं ज्ञानं तद्गोचरवदेव तु'' इति ब्रह्मतर्के । अनाश्चर्यवदप्यसुरादयः पश्यन्तीति कश्चिदिति विशेषणम् ॥२९॥ देही कुतोऽवध्यः? यस्मादयमीश्वरः सर्वस्य जीवस्य सूक्ष्मे स्थूले च देहे रक्षकत्वेनावस्थितः अत एवावध्यः । न स्वसामर्थ्यं कस्यापि । 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया' इति हि भागवते । 'तत्र तत्र स्थितो विष्णुर्नित्यं रक्षति नित्यदा । अनित्यदैवानित्यं च नित्यानित्ये ततस्ततः । भावाभावनियन्ता हि तदेकः पुरुषोत्तमः' इति पाद्मे ॥३०-३६॥ जित्वा स्वर्गं महीं च । 'ये

युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासः' इति श्रुतेः ॥३७॥३८॥

सम्यक् ख्यातिर्ज्ञानं साङ्ख्यम् । युज्यतेऽनेनेति योगस्तदुपायः । 'सम्यक्तत्त्वदृशिः साङ्ख्यं योगस्तत्साधनं स्मृतम्' इति शब्दनिर्णये । "ब्रह्मतर्कस्तर्कशास्त्रं विष्णुना यत्समीरितम् । अक्षपादकणादौ च साङ्ख्ययोगौ च हैतुकाः । बौद्धपाशुपताद्यास्तु पाषण्डा इति कीर्तिताः । मीमांसा त्रिविधा प्रोक्ता ब्राह्मी दैवी च कार्मिकी । ब्रह्मतर्कं च मीमांसां सेवेत ज्ञानसिद्धये । वैदिकज्ञानवैरूप्यान्नान्यत्सेवेत पण्डितः" इत्यन्यसाङ्ख्ययोगयोः निषिद्धत्वान्नारदीये । साङ्ख्यस्य निरीश्वरत्वादुक्तत्वाच्चेश्वरस्य । साङ्ख्यैर्योगैश्च विहितहिंसाया अप्यनर्थहेतुत्वाङ्गीकारात् । अत्र तु युद्धविधानाच्च मोक्षार्थत्वेनैव कर्मबन्धं प्रहास्यसीति । परमसाङ्ख्य योगयोश्चोक्तार्थत्वेनैव न विरोधः ॥३९॥

'प्रारम्भमात्रमिच्छा वा विष्णुधर्मे न निष्फला । न चान्यधर्माकरणाद्दोषवान् विष्णुधर्मकृत्' इत्याग्नेये । "स्वोचितेनैव धर्मेण विष्णुपूजामृते क्वचित् । नाप्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा यत्र धर्मः स वैष्णवः । एनं धर्मं च देवाद्या वर्तन्ते सात्त्विका जनाः । एष कार्तयुगो धर्मः पाञ्चरात्रश्च वैदिकः । तत्प्रीत्यर्थं विनाऽन्यस्मै नोदबिन्दुं न तण्डुलम् । दद्यान्निराशीश्च सदा भवेद्भक्तश्च केशवे । नैतत्समेऽधिके वाऽपि कुर्याच्छङ्कामपि क्वचित् । जानीयात्तदधीनं च सर्वं तत्तत्त्ववित्सदा । यथाक्रमं तु देवानां तारतम्यविदेव च । एष भागवतो मुख्यस्त्रेतादिषु विशेषतः । एष धर्मोऽतिफलदो विशेषेण पुनः कलौ । एवं भागवतो यस्तु स एव हि विमुच्यते । त्रैविद्यस्त्वपरो धर्मो नानादैवतपूजनम् । तत्रापि विष्णुर्ज्ञातव्यः सर्वेभ्योऽभ्यधिको गुणैः । समर्पयति यज्ञाद्यमन्ततस्त्वेव विष्णवे । त्रैविद्यधर्मा पुरुषः स्वर्गं भुक्त्वा निवर्तते । पुनः कुर्यात्पुनः स्वर्गं याति यावद्धरेर्वशे । सर्वान्देवान्प्रविज्ञाय तत्कर्मैव सदा भवेत् । सम्यक्तत्वापरिज्ञानादन्यकर्मकृतेरपि । स्वर्गादिप्रार्थनाच्चैव रागादेश्चापरिक्षयात्

। सदा विष्णोरस्मरणात् त्रैविद्यो नाप्नुयात्परम् । क्रमेण मुच्यते विष्णौ कर्माण्यन्ते समर्पयन् । यदि सर्वाणि नियमाज्जन्मभिर्बहुभिः शुभैः । परं विष्णुं न यो वेत्ति कुर्वाणोऽपि त्रयीक्रियाः । नासौ त्रैविद्य इत्युक्तो वेदवादी स उच्यते । वादो विवादः सम्प्रोक्तो वादो वचनमेव च । वेदोक्ते विष्णुमाहत्म्ये विवादात्पठनादपि । अथवा निरर्थकात्पाठाद्वेदवादी स उच्यते । वेदवादरतो न स्यान्न पाषण्डी न हैतुकी । तेभ्यो याति तमो घोरमन्धं यस्मान्न चोत्थितिः । अनारम्भमनन्तश्च नित्यदुःखं सुखोज्झितम् । वव्रं यद्वेदगदितं यत्र यान्त्यसुरादयः ॥४०॥ बुद्धिर्निर्णीततत्त्वानामेका विष्णुपरायणा । बहुशाखाह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्' इति ब्रह्मवैवर्ते ॥४१॥

अव्यवसायबुद्धिः केषाम्? यां वाचमविपश्चितः प्रवदन्ति, तयाऽपहृतचेतसां बुद्धिर्व्यवसायात्मकत्वेन समाधाने न वर्तते । "यथा वस्तु तथा ज्ञानं तत्साम्यात्सममीरितम् । विषमं त्वन्यथा ज्ञानं समाधानं समस्थितिः । न तद्भवत्यसद्वाक्यैर्विषमीकृतचेतसाम् । स्वर्गादिपुष्पवाद्येव वचनं यदचेतसाम् । न मन्यन्ते फलं मोक्षं विष्णुसामीप्यरूपकम् । फलदं च न मन्यन्ते तं विष्णुं जगतः पतिम् । भोगैश्वर्यानुगत्यर्थं क्रियाबाहुल्यसन्तताम् । बहुसंसारफलदामन्ते तमसि पातिनीम् । यां वदन्ती दुरात्मानो वेदवाक्यविवादिनः । तया सम्मोहितधियां कथं तत्त्वज्ञता भवेत्" इति च । "इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्टं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे सुकृते तेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति" इति चाथर्वणीयश्रुतिः । 'वेदवादरतो न स्यान्न पाषण्डी न हैतुकी' इति हि भागवते । "ये न जानन्ति तं विष्णुं याथातथ्येन संशयात् । जिज्ञासवश्च नितरां श्रद्धावन्तः सुसाधवः । निर्णेतृणामभावेन केवलं ज्ञानवर्जिताः । ते याज्ञिकाः स्वर्गभोगक्षये यान्ति मनुष्यताम् । यैर्निश्चितं परत्वं तु विष्णोः प्रायो न यातनाम् । ब्रह्महत्यादिभिरपि

यान्त्याधिक्ये चिरं न तु । विशेष एव तेषां तु तदन्येषां विपर्ययः । ये तु भागवताचार्यैः सम्यग्यज्ञादि कुर्वते । बहिर्मुखा भगवतो निवृत्ताश्च विकर्मणः । दक्षिणातर्पितानां तु ह्याचार्याणां तु तेजसा । यान्ति स्वर्गं ततः क्षिप्रं तमोऽहं प्राप्नुवन्ति च । तदन्ये नैव च स्वर्गं यान्ति विष्णुबहिर्मुखाः' इति नारदीये ॥४२-४४॥ त्रैगुण्याख्यं विषं यापयन्ति अपगमयन्तीति त्रैगुण्यविषयाः । 'आश्रित्य वेदांस्तु पुमांस्त्रैगुण्यविषहारिणः । निस्त्रैगुण्यो भवेन्नित्यं वासुदेवैकसंश्रयः' इति च । 'सत्त्वं साधुगुणाद्विष्णुरात्मा सन्ततिहेतुतः' इति च । सन्ततविष्णुस्मरणं नित्यसत्त्वस्थत्वम् । परमात्मा मम स्वामीतिज्ञानमात्मवत्त्वम् । तेनैक्यज्ञानं निवारयति । विरुद्धयोगक्षेमेच्छावर्जितः । अन्यथोत्थानादेरप्ययोगात् ॥४५॥

"उद्रेकात्पातृराहित्यादनत्वाच्चाखिलस्य च । प्रलयेऽप्युदपानोऽसौ भगवान्हरिरीश्वरः । प्रकृतिर्ह्युदरूपेण सर्वमावृत्य तिष्ठति । प्रलयेऽतो लयं प्राहुः सर्वतः संप्लतोदकम्" इति च । "यावत्प्रयोजनं विष्णोः सकाशात्साधकस्य च । धर्ममोक्षादिकं तावत्सर्ववेदविदो भवेत् । वेदार्थनिर्णयो यस्माद्विष्णोर्ज्ञानं प्रकीर्तितम् । ज्ञानात्प्रसन्नश्च हरिर्यतोऽखिलफलप्रदः" इति च । सर्वतः संप्लुतोदकेऽप्युद्रिक्तः पालकवर्जितः । कालाद्यनश्च यो विष्णुस्तस्माद्यावत्फलं तावत्सर्ववेदेषु विशेषज्ञस्यैव भवतीत्यर्थः । सर्वे हि विष्णोरन्ये प्रलयकाले नोद्रिक्ताः । ये चोद्रिक्ताः मुक्ता रमा च तेऽपि न पालकवर्जिताः विष्णुपाल्यत्वात् । न च मुक्ताः कालादिचेष्टकाः । नचोद्रिक्तत्वं तेषां तद्वत् । अत उदपानो विष्णुरेव । प्रलये विशेषतोऽपि । "आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनाऽस । तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रे प्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम्" । "आपो वा इदमग्रे सलिल आसीत्सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति" इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥४६॥

कर्माधिकारिण एव त्वदादयो जीवः । फलं तु मदायत्तमिति भावः

। मा कर्मफलहेतुर्भूः नेश्वरोऽहमिति भावं कुरु । “एष उ ए
शुभाशुभैः कर्मफलैरेनं संयोजयति न स्वयं संयुक्तो भवति यदे
कर्मफलैः संयोजयति न स्वयं संयुक्तो भवति तस्मादन्य एवसं
भगवान्वेदितव्यः’ इति पैङ्गिश्रुतिः ॥४७॥ सङ्गं फलस्नेहम् ॥४८॥

बुद्धौ जातायामपि विष्णुमेव शरणमन्विच्छ । “अज्ञानां ज्ञानिन
चैव मुक्तानां शरणं हरिः । तं ये स्वैक्येन मन्यन्ते सर्वभि
गुणोच्छ्रयात् । कृपणास्ते तमस्यन्धे निपतन्ति न संशयः ।
तेषामुत्थितिः क्वापि नित्यातिशयदुःखिनाम् । गुणभेदविद
विष्णोर्भेदाभेदविदामपि । देहकर्मादिषु तथा प्रादुर्भावादिकेऽपि वा
स्वोद्रिक्तानां तदीयानां निन्दां कुर्वन्ति येऽपि च । सर्वेषामपि चेतैष
गतिरेषां न संशयः” इति नारदीये ॥४९॥ यथावद्विष्णुं ज्ञात्वा तदर्थत्वे
कर्मकरणमित्येतत्कर्मकौशलमेव योगः । भगवज्ज्ञानमेव बुद्धिः ॥५०॥५१॥
निर्वेदं नितरां लाभम् । “बुद्धिमोहो यदा न स्यादन्यथाज्ञानलक्षणः
श्रोतव्यश्रुतसाफल्यं तदा प्राप्नोति मानवः । श्रुतिमार्गं प्रपन्ना
तदर्थज्ञाननिश्चला । समाधानेन तु पुनरापरोक्ष्याच्च निश्चला । विष्णुं
प्राप्स्यति तद्योगं मुक्तो भूत्वा तदश्नुते” इति च । श्रुतौ विशेषेण
प्रतिपन्ना ॥५२॥५३॥ का भाषा? कथं भाष्यते? कैर्गुणैः? समाधिस्तस्
विषमबुद्धिवर्जितस्य ॥५४॥

“सर्वकामनिवृत्तिस्तु जानतो न कथञ्चन । अनिषिद्धकामितैवातं
ह्यकामित्वमितीर्यते । अपरोक्षदृशोऽपि स्याद्यदा नास्त्यपरोक्षदृक्
क्वचिद्विरुद्धकामोऽपि यथाऽयुद्ध्यद्धरो हरिम् । अतोऽनभिभवो याव
दृशस्तावन्निगद्यते । स्थितप्रज्ञस्तथाप्यस्य कादाचित्क्यपि या दृशिः
नियमेनैव मोक्षाय भवेद्योग्या भवेद्यदि । अयोग्या भक्तिजात
चेत्क्रमान्मुक्त्यै भवेत्तथा” इति च । आत्मनि विष्णौ, आत्मना विष्णुना
तत्प्रसादादेव तुष्टः ॥५५-५८॥ रसो रागः ॥५९॥ संमोहान्मिथ्याज्ञानात्

ज्ञातमप्यन्यथा स्मर्यते । वाक्यार्थानामन्यथा स्मरणान्निर्णीतं ज्ञानमपि नश्यति ॥६०-६३॥ शान्तिर्भगवन्निष्ठा । 'शमो मन्निष्ठता' इति हि भागवते ॥६४-६८॥ 'देवेभ्योऽन्ये यदा ब्रह्म पश्यन्त्यन्यन्न दृश्यते । निशायामिव सुव्यक्तं यथान्यैर्ब्रह्म नेयते । आश्चर्यवस्तुदृग्यद्वव्द्यक्तमन्यन्न पश्यति । ऐकाग्र्याद्वा सुखोद्रेकाद्देवाः सूर्यवदेव च । प्रायशः सर्ववेत्तारस्तत्रापि ह्युत्तरोत्तरम्' इति ब्रह्मतर्के ॥६९॥

"भुञ्जानोऽपि हि यः कामान्मर्यादां न तरेत्क्वचित् । समुद्रवद्धर्ममयीं नासौ कामी स उच्यते । केति कुत्सितवाची स्यात्कुत्सितं मानमेव तु । कामो मोक्षविरोधी स्यान्न सर्वेच्छा विरोधिनी" इति च । न च सर्वेच्छाभावे जीवनं भवति । 'शान्तिर्मोक्षो यतो ह्यत्र विष्णुनिष्ठा भवेद्ध्रुवा' इति च ॥७०॥ निषिद्धस्पृहाऽभावमात्रेण सर्वविषयान्विहाय । 'अस्वरूपे स्वरूपत्वमतिरेव ह्यहंकृतिः । त्याज्या सर्वत्र ममता ज्ञात्वा सर्वं हरेर्वशे' इति च ॥७१॥ ब्राह्मी ब्रह्मविषया । ज्ञानिनामप्यन्तकालेऽन्यमनसां प्रारब्धकर्मभावाज्जन्मान्तरम् । प्रारब्धकर्मनाशकाले नियमेन भगवत्स्मृतिर्भवति । ततो मोक्षश्च । 'यं यं वापि स्मरन्भावं' इति हि वक्ष्यति । बाणं शरीरम् । "अभावाज्जडदेहस्य विष्णुर्निर्बाण उच्यते । भिन्नदेहाभावतो वा स सहस्रशिरा अपि" इति च ॥७२॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ ज्ञानं योगश्चोक्तौ । तत्र कर्मयोगं विशेषतः प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन ॥छ॥ दूरेण ह्यवरं कर्मेति प्रश्नबीजं ॥१॥२॥ ज्ञानप्रचुरो योगो ज्ञानयोगः । कर्मप्रचुरोऽन्यः । "साङ्ख्या ज्ञानप्रधानत्वाद्देवाश्च यतयस्तथा । मुख्यसाङ्ख्यास्तत्र देवा ज्ञानमेषां महद्यतः । बहुकर्मकृतोऽप्येते ततोऽपि

बहुवेदनात् । मुख्यसाङ्ख्या इति ज्ञेयास्तदन्ये कर्मयोगिनः । ज्ञानिनोऽप्यतिबाहुल्यात्कर्मणः कर्मयोगिनः । नोभयं तद्विना कश्चित्पुमान्हि पुरुषार्थभाक् । न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । न च ज्ञानं विना कर्म पुरुषार्थकरं भवेत्' इति ब्रह्मवैवर्ते । निष्ठा पर्यवसितिर्मुक्तिः । 'ज्ञानिनो मोक्षनियमस्तथाऽपि शुभकर्मणा । आनन्दवृद्धिरन्येन ह्रासो ज्ञानं तु कर्मणा' इति परमश्रुतेः 'न कर्मणा न प्रजया धनेन' इत्यादिविरोधो न । अन्यथा 'न कर्मणामनारम्भात्' इत्याद्युभयसमवाक्यशेषविरोधश्च । समत्वं च 'न हि कश्चित्' इत्यादेः । 'नान्यः पन्था' इत्यपि ज्ञानमृते न मोक्ष इत्येवाह ॥३॥४॥ 'कर्तृत्वं द्विविधं प्रोक्तं विकारश्च स्वतन्त्रता । विकारः प्रकृतेरेव विष्णोरेव स्वतन्त्रता' इति पैङ्गिश्रुतेः 'कार्यते ह्यवशः' इत्यत्रावशो विष्णुवशः । 'अः इति ब्रह्म' इत्यादि श्रुतेः ॥५-८॥

कर्मणा बध्यते जन्तुरित्यादिकमप्यवैष्णवकर्मविषयमित्याह । यज्ञार्थादिति । 'ज्ञो नाम भगवान्विष्णुस्तं यात्युद्देश एष यः । स यज्ञ इति सम्प्रोक्तो विहिते कर्मणि स्थितः' इति बर्कश्रुतिः ॥९-१३॥ ''जननात्परसस्यादेः पर्जन्यो मेघसन्ततिः । स यज्ञात्कर्मणः सोऽपि समस्तं कर्म केशवात् । स नित्योऽप्यक्षरततिरूपाद्वाक्याद्धि गम्यते । वाक्यमुच्चार्यते भूतैस्तान्यन्नात्तच्च मेघतः । तस्मात्सर्वगतो विष्णुर्नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितः । एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः । स पापो विश्वहन्तृत्वान्नरके मज्जति ध्रुवम् । वाचिको मानसो यज्ञो न्यासिनां तु विशेषतः । वनस्थस्याक्रतुर्यज्ञः क्रत्वादिर्गृहिणोऽखिलः । शुश्रूषाद्यात्मको यज्ञो विहितो ब्रह्मचारिणः । विद्याऽभयादिदानं च सर्वेषामपि सम्मतम् । गृहिणो वित्तदानं तु वनस्थस्यान्नपूर्वकम् । सर्वैः कार्यं तपो घोरमिति सर्वे त्रिकर्मिणः'' इति नारदीये । ब्रह्माक्षरशब्दार्थयोर्व्यत्यासे 'तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म' इति प्रत्यभिज्ञाविरोधश्चक्रकाऽप्रवेशश्च ॥१४-१६॥

तृप्तिसन्तोषशब्दयोः पर्यायत्वेऽपि परमात्मना तृप्तः परमात्मनि

तृप्त इति विशेषः । 'विष्णुप्रसादाद्रतिमांस्तृप्तो विष्णुप्रसादत । विष्णावेवातितृप्तश्च मुक्तोऽसौ विध्यगोचरः' इत्याग्नेये । 'रतिरानन्द उद्दिष्टस्तृप्तिस्तु कृतकृत्यता । प्रीतिस्तु द्विविधः स्नेहः कर्मजो निज एवच' इति शब्दनिर्णये । 'सन्तोषस्तृप्तिरापूर्तिः प्रीतिः पर्यायवाचकाः' इत्यभिधानम् ॥१७॥ यस्मादमुक्तस्य कार्यमस्त्येव तस्मादसक्तः । असक्त आचरन्नेव यस्मात्परमाप्नोति । मुक्तस्यैव कार्यं नास्तीत्येवकारार्थोऽपि यस्त्विवति तुशब्देनावगतः । 'तस्मात्कर्म समाचार' इत्युपसंहारविरोधश्चान्यथा । 'ब्रह्मनिष्ठा ब्रह्मरता ब्रह्मज्ञानसुतर्पिताः । पाण्डवानां च मुक्तानामन्तरं किञ्चिदेव हि' इति भविष्यत्पर्वचनाच्च नार्जुनस्यामुख्याधिकारिता । आत्मरतिरेव स्यादित्येवशब्देन मुक्तानामेभ्यो विशेषो दर्शितः । एषां कदाचिद्दुःखाभासस्यापि भावात् ॥१८॥१९॥

"सहैव कर्मणा सिद्धिमास्थिता जनकादयः । ज्ञाननिष्ठा अपि ततः कार्यं वर्णाश्रमोचितम्" इति च । "अज्ञानां ज्ञानदं कर्म ज्ञानिनां लोकसङ्ग्रहात् । अद्धैव तुष्टिदं मह्यं सा मुक्तानन्दपूर्तिदा । ममैव केवलं नास्ति केनाप्यर्थस्तथाप्यहम् । कर्मकृल्लोकरक्षायै तस्मात्कुर्वीत मत्परः' इति कृष्णसंहितायाम् । 'रक्षया वाथ सृष्ट्या वा संहृत्यादेर्न तु क्वचित् । अर्थो विष्णोस्तथाप्येष स्वभावात्सर्वकर्मकृत् । मत्तो नृत्तादिकं यद्वत्कुर्यात्सुखविशेषतः । परमानन्दरूपत्वात्कुर्याद्विष्णुस्तथैव तु' इति बर्कश्रुतिः ॥२०-२६॥

'नाहं कर्ता हरिः कर्ता तत्पूजा कर्म चाखिलम् । तथापि मत्कृता पूजा तत्प्रसादेन नान्यथा । तद्भक्तिस्तत्फलं मह्यं तत्प्रसादः पुनः पुनः । कर्मन्यासो हरावेवं विष्णोस्तृप्तिकरः सदा । यस्मात्स्वतन्त्रकर्तृत्वं विष्णोरेव न चान्यगम् । तदधीनं स्वतन्त्रत्वं स्वावरापेक्षयैव तु । जीवस्य विकृतिर्नाम कर्तृत्वं जडसंश्रयम् । पुमान्दोग्धा च गौर्दोग्ध्री स्तनो दोग्धेतिवत्क्रमात्' इति ब्रह्मतर्कवचनादीश्वरजीवप्रकृत्यादीनां कर्तृत्वमकर्तृत्वं च विभागेन ज्ञातव्यं

सर्वत्र । 'क्वचित्स्वभावः प्रकृतिः क्वचिच्च त्रिगुणात्मिका । क्वचित्प्रकृष्टकर्तृत्वाद्भगवान्प्रकृतिर्हरिः' इति शब्दनिर्णये । "स्वभावतस्त्रिधा जीवा उत्तमाधममध्यमाः । उत्तमास्तत्र देवाद्या मर्त्यमध्यास्तु मध्यमाः । अधमा असुराद्याश्च नैषामस्त्यन्यथा भवः । शरीरमात्रान्यथात्वे स्वजातिं पुनरेष्यति । उत्तमा मुक्तियोग्यास्तु सृतियोग्यास्तु मध्यमाः । अपरेऽन्धतमोयोग्याः प्राप्तिः साधनपूर्तितः । पूर्त्यभावेन सर्वेषामनादिः संसृतिः स्मृता । नैव पूर्तिश्च सर्वेषां नित्यकालहरीच्छया । अतोऽनुवर्तते नित्यं संसारोऽयमनादिमान् । अतोऽधमानां जीवानां मिथ्याज्ञानादयोऽखिलाः । स्वाभाविका गुणा ज्ञेया मध्यमर्त्येषु मिश्रिताः । तत्त्वज्ञानं विष्णुभक्तिरित्याद्या देवतादिषु । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वैस्तैः प्राकृतैर्गुणैः । स्वाभाविकगुणानेतान्हेतुं कृत्वैव विष्णुना । कर्मसु क्रियमाणेषु कर्ताऽहमिति मूढधीः । मन्यते तत्त्वविद्विष्णोर्गुणा इच्छादयस्तु ये । स्वाभाविकेषु जीवस्य कामाद्येषु सदैव तु । प्रेरकत्वेन वर्तन्ते स्वातन्त्र्यं मम न क्वचित् । इति मत्वा न सक्तः स्यात्प्रीतोऽस्य भवति प्रभुः । स्वभावगुणसम्मूढा ज्ञानादिगुणवत्तरम् । स्वातन्त्र्येणैव कर्तारं चाऽत्मानं प्रतिजानते । तान्गुणान्कर्म तच्चैव विष्ण्वधीनं न ते विदुः । तेष्वयोग्येषु तत्त्वज्ञस्तत्त्वं नातिप्रकाशयेत् । वदेद्विवादरूपेण नोपदेशात्मना क्वचित् । सभारूपेण वा ब्रूयात्पृष्टेऽव्यक्तिकृदेव वा । बुद्ध्वाऽप्यसौ यतो नित्यं स्वभावानुगचेष्टितः । स्वभावं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति' इत्यादि प्रकाशसंहितायाम् ॥२७-३५॥

परमेश्वराद्देवेभ्यश्चार्वाक्तनप्रेरकं पृच्छति । अथ केनेति । "अखिलप्रेरको विष्णुर्ब्रह्माद्यास्तदवान्तराः । असुरा अशुभेष्वेव कामादेरभिमानिनः । तत्र कामः कालनेमिः सर्वं धूममलोल्बवत् । शुभमध्याधमजनं क्रमादावृत्य तिष्ठति । महाशनस्य तस्येदं नालं तेनानलोऽग्निवत् । भुञ्जान इन्द्रियाविष्टो ज्ञानास्त्रेणैव हन्यते" इति

ब्रह्मतर्के । ज्ञानावरणरूपेणेदमावृणोतीत्यावृतं ज्ञानमिति पुनराह । न केवलं दुष्पूरो नालमिति मन्यते• चेत्यनलः । 'अग्नेरप्यनलः कामो यन्नालमिति मन्यते' इति च ॥३६-४१॥

"सर्वेभ्यः प्रवरा देवा इन्द्राद्या इन्द्रियात्मकाः । तेभ्यो मनोऽभिमानी तु रुद्रस्तस्मात्सरस्वती । बुद्ध्यात्मिका ततो ब्रह्मा महानात्मा परः स्मृतः । अव्यक्तरूपा लक्ष्मीश्च वराऽतोऽतो हरिः स्वयम् । न तत्समोऽधिको वेति ह्यानुपूर्वी प्रकीर्तिता । यथाक्रमप्रबोधेन नाश्याः कामादिशत्रवः । प्राप्यते च परं स्थानं विष्णोरतुलमञ्जसा" इति च । न च 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' 'रुद्रोऽहं कृतिरूपकः' इत्यादिविरोधः । "सर्वाभिमानिनो देवाः सर्वेपि ह्युत्तरोत्तरम् । आधिक्यं वक्तुमेवैषां पृथक्स्थानमुदीर्यते । आधिक्यक्रम एवात्र शास्त्रतात्पर्यमिष्यते । स्थानेषु त्ववरेषां च परे सन्ति न चेतरे । तथाऽपि पितुरर्थो यः पुत्रस्याप्युपचर्यते । अव्यक्तादिपदार्थानां सर्वे तदभिमानिनः" इति च । 'यत्र ह क्व च पुत्रस्य तत्पितुर्यत्र वा पितुस्तद्वा पुत्रस्येत्येतदुक्तं भवति' इत्यादिश्रुतेश्च । 'बहुवाचिनां शब्दानां लिङ्गप्रकरणादिभिः । प्रवृत्तिहेतोश्चाऽधिक्यान्निर्णयोऽर्थेषु गम्यते' इति शब्दनिर्णये । 'लिङ्गादिसाम्यं यत्र स्यात्प्रयोगाधिक्यमेव तु । निर्णायकं भवेत्तत्र तेन स्यात्सुबहुश्रुतः' इति ब्रह्मतर्के ॥४२॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोः विशेषविस्तारात्मकोऽयमध्यायः ॥छ॥ "ब्रह्मरुद्रेन्द्रसूर्याणां यद्दत्तं विष्णुना पुरा । पञ्चरात्रात्मकं ज्ञानं व्यासोऽदात्पाण्डवेषु तत् । तेषामेवावतारेषु सेनामध्येऽर्जुनाय च । प्रादाद्गीतेतिनिर्दिष्टं सङ्क्षेपेणायुयुत्सवे । यथा कुर्वन्ति कर्माणि यथा जानन्ति देवताः । सर्वे कार्तयुगाश्चैव नृपाश्च मनुपूर्वकाः । ज्ञातव्यं चैव कर्तव्यं यथा

सर्वैर्मुमुक्षुभिः । त्रेतादित्रिषु जातैश्च गीतायां तदुदाहृतम् । पाण्डवाद्याः क्षेमकान्ताः करिष्यन्ति च जानते । तथैव तेन गीताया नास्ति शास्त्रं समं क्वचित् । वेदार्थपूर्वकं ज्ञेयं पञ्चरात्रं यतोऽखिलम् । तत्सङ्क्षेपश्च गीतेयं तस्मान्नास्याः समं क्वचित्'' इति ब्रह्मवैवर्ते ॥१-३॥

'जानन्तोऽपि विशेषार्थज्ञानाय स्थापनाय वा । पृच्छन्ति साधवो यस्मात्तेन पृच्छसि पार्थिव' इत्याग्नेयवचनान्नार्जुनो भगवन्तं न जानाति ॥४॥५॥ आत्ममायया आत्मेच्छया । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय स्वभावम् । 'देवस्यैष स्वभावोऽयं' इत्यादिश्रुतेश्च । अत एव स्वशब्देन विशेषणं 'प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य' इत्यादिषु । 'मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः' इत्यादिषु तु न स्वशब्दः । 'प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' इत्यादिषु सम्बन्धित्वेन प्रतीतेरन्या । अत्र तु स्वशब्दः स्वरूपवाची । स्वभाव इत्यत्रापि स्वाख्यो भावः स्वभावः । भावशब्दस्तु सम्बन्ध्याशङ्कानिवृत्तये । स्वस्वभाव इति तु स्वस्वरूपमितिवदुपचारत्वाशङ्कां निवर्तयति । 'स्रष्टृत्वादिस्वभावत्वात् स्वेच्छया विष्णुरव्ययः । सृष्ट्यादिकं करोत्यद्धा स्वयं च बहुधा भवेत्' इति नारायणश्रुतिः ॥६-८॥

'येषां गुणानां ज्ञानेन मुक्तिरुक्ता पृथक्पृथक् । वेदेषु चेतिहासेषु सा तु तेषां समुच्चयात् । एवमेव शमादीनां नान्यथा तु कथञ्चन' इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् 'जन्म कर्म च' इत्यादिषु न तावन्मात्रेण मोक्षः ॥९॥ 'मयं प्रधानमुद्दिष्टं प्राधान्यं यैर्हरेर्मतम् । भगवन्मयास्ते विज्ञेयास्ते मुच्यन्ते न चापरे' इति च । मयि भावो मद्भावः ॥१०॥ तथैव भजामि । तदनुसारिफलदानरूपेण । अन्यदेवतायाजिनामपि मत्समर्पणेन वैष्णवमार्गानुवर्तनेनैव सम्यक् फलं भवति । 'अन्यदैवतपूजाऽपि यस्मिन्नन्ते समर्पिता । स्वर्गापि फलहेतुः स्यान्नान्यथा तं भजेद्धरिम्' इत्याग्नेये ॥११॥१२॥ 'सत्वसत्वाधिकरजोरजोभिस्तमसा तथा । वर्णा विभक्ताश्चत्वारः सात्विका एव वैष्णवाः' इति च । कर्मविभागं शमो दम

इत्यादिना वक्ष्यति । 'वैष्णवाः सात्त्विका एव तामसा एव चापरे । दौर्लभ्यसुलभत्वेन तेषां वर्णादिभिन्नता' इति च । ''स्वाभाविको ब्राह्मणादिः शमाद्यैरेव भिद्यते । योनिभेदकृतो भेदो ज्ञेय औपाधिकस्त्वयम् । विष्णुभक्तिश्चानुगता सर्ववर्णेषु विश्पतिम् । आरभ्य हीयतेऽथापि भेदः स्वाभाविकस्ततः' इति नारदीये । 'कर्ताऽपि भगवान्विष्णुरकर्तेति च कथ्यते । तस्य कर्ता यतो नान्यः स्वतन्त्रत्वात्परात्मनः' इति च । अपिशब्दो गुणसमुच्चयार्थः । कर्ता मे नास्तीत्यपि विद्धीति ॥१३॥ जीवाभेदनिवृत्त्यर्थं मामिति विशेषणम् ॥१४॥ कर्मापि नो मत्त इति बोद्धव्यमित्यादि ॥१५-१७॥

कर्मणि जीवे अस्वातन्त्र्यादकर्म । कर्मविधिफलयोरभावात् । अकर्मणि विष्णौ । स्वातन्त्र्यात्सर्वकर्तृत्वम् । 'करोऽस्मिन्मीयत इति कर्म जीव उदाहृतः । विधिशब्देनामितत्वादकर्म भगवान्हरिः' इति नारदीये। कर इति सकारान्तोऽदृष्टवाची । क्रियावाची वा । तदधीनत्वात् । प्रसिद्धश्च जीवे कर्मशब्दः पञ्चरात्रे । कृत्स्नफलत्वात्कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥ अनिराश्रयो भगवदाश्रयत्वात् । मुक्तस्य स्वातन्त्र्याभिमानात् ॥१९-२३॥ कथमभिमानत्यागः? ब्रह्मार्पणमित्यादि । ब्रह्मण्यर्पणं ब्रह्मार्पणम् । ब्रह्मणो हविः । ब्रह्मणोऽग्नौ । ब्रह्मणः कर्मसमाधिना सह । समाधिरपि तदधीनइत्यर्थः । 'एकः स्वतन्त्रो भगवांस्तदीयं त्वन्यदुच्यते' इति भारते ॥२४॥ दैवं विष्णुमेव यज्ञ इत्युपासते । स्वभोग्यत्वात्स्वयमेव यज्ञः । ब्रह्माख्याग्नौ क्रियायज्ञं तेनैव यज्ञाख्येन विष्णुना समर्पयन्ति ॥२५॥ तत्पूजात्वेन श्रोत्रादिसंयमं कुर्वन्ति । तत्पूजात्वेन विषयान्भुञ्जते ॥२६॥ तत्पूजात्वेनेन्द्रियादिसंयमं कुर्वन्ति । यज्ञेनैवेति सर्वत्राप्यन्वीयते । 'तेनैव तं पूजयेद्वा विहितैर्वाऽन्यसाधनैः । स एव विष्णोर्यज्ञः स्यान्मानसो वाऽथ सबाह्यकः' इति ब्रह्मवैवर्ते ॥२७-३१॥ श्रोत्रादीनित्यादिष्विज्यानुक्तेरिज्योऽन्य इति शङ्कां निवारयति । वितता ब्रह्मणो मुख इति । 'सर्वयज्ञैः परब्रह्म

याज्यं विष्ण्वाख्यमव्ययम्' इति च ॥३२॥

सर्वं कर्माखिलमासमन्तादल्पं ज्ञाने परिसमाप्यते ज्ञाने जाते पूर्यते। 'समाप्तविद्यान्धनुषि श्रेष्ठान् यान् सप्त मन्यसे' इतिवत्समाप्तिशब्दोऽत्र पूर्तिवाची । ज्ञानासिनाऽऽत्मनः । 'छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ' इति पुनर्योगकथनात् ॥३३॥ 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमि' ति वक्ष्यमाणत्वात् स्वयमेवोपदेक्ष्यति ॥३४॥ आत्मनि व्याप्ते मयि। अथो तस्माद्व्याप्तत्वादेव ॥३५-४०॥ आत्मवन्तं परमात्मभक्तम् ॥४१॥४२॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ योगसंन्यासयोर्लक्षणं स्पष्टयत्यनेनाध्यायेन ॥छ॥ योगसंन्यस्तकर्माणमित्यादौ न्यासशब्दः सर्वकर्मत्यागविषय इत्याशङ्क्य योगसंन्यासयोर्भिन्नपुंनिष्ठत्वाभिप्रायेण पृच्छति । संन्यासमिति ॥१॥ एकपुंयोग्यावेतौ तयोर्मध्ये योग एव विशिष्ट इति परिहाराभिप्रायः। उभौ समुच्चितौ । 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥२॥ द्वेषादिवर्जनमेव संन्यासशब्दार्थो न यत्याश्रमोऽत्राभिप्रेत इत्याह। ज्ञेय इति । न च 'काम्यानां कर्मणां न्यासं' इत्यनेन विरोधः। तेनापि सहितस्य न्यासत्वात् । न च त्यागस्य पृथग्वचनाद्विरोधः । कुरुपाण्डववन्न्यासावान्तर भेदत्वात्त्यागस्य ॥३॥

बालास्तु न्यासशब्देन यत्याश्रममेव स्वीकृत्य तत्स्थानामेव साङ्ख्यशब्दोदितज्ञानाधिकारो गृहस्थानामेव योगशब्दोदितकर्माधिकार इति मन्यन्ते । तन्न पण्डिता मन्यन्ते। कुतः? यस्माज्ज्ञानमार्गं कर्ममार्गं च सम्यगास्थित उभयोरपि फलं प्राप्नोति ॥४॥ तस्माज्ज्ञानिनां कर्माप्यनुष्ठेयम् । कर्मिणामपि गृहस्थानां ज्ञातव्यो भगवान् । न हि ज्ञानं

विना कर्मणः सम्यगनुष्ठानं भवति । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमिह चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम् । बुद्ध्याऽविहिंसन्पुष्पैर्वा प्रणवेन समर्चयेत् । वासुदेवात्मकं ब्रह्म मूलमन्त्रेण वा यतिः । मुक्तिरस्तीति नियमो ब्रह्मदृग्यस्य विद्यते । तस्याप्यानन्दवृद्धिः स्याद्वैष्णवं कर्म कुर्वतः । कर्म ब्रह्मदृशा हीनं न मुख्यमिति कीर्तितम् । तस्मात्कर्मेति तत्प्राहुर्यत्कृतं ब्रह्मदर्शिना । एतस्मान्न्यासिनां लोकं संयान्ति गृहिणोपि हि । ज्ञानमार्गः कर्ममार्ग इति भेदस्ततो न हि । तस्मादाश्रमभेदोऽयं कर्मसङ्कोचसम्भवः' इति व्यासस्मृतेः ॥५॥

'मोक्षोपायो योग इति तद्रूपो न्यास एव तु । विष्ण्वर्पिततया भद्रो नान्यो न्यासः कथञ्चन' इत्याग्नेये । विष्ण्वर्पितत्वादियोगरूपत्वं विना केवलकर्मत्यागो नरकफल एव । 'यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव' इति वक्ष्यमाणत्वात् । योगविशेषत्वान्न्यासस्य पृथगुक्तिः ॥६॥ सर्वभूतात्मभूतात्मेति मुख्ययोगः । 'आदानात्सर्वभूतानां विष्णुरात्मा प्रकीर्तितः । सर्वभूतात्मभूतात्मा तत्र भूतमनाः पुमान्' इति च ॥७॥ यथा न्यासस्य योगरूपत्वं तथाऽह नैव किञ्चिदित्यादिना । 'विष्णुनाऽर्थेष्वीरितानि मन आदीनि सर्वशः । वर्तन्तेऽन्यो न स्वतन्त्र इति जानन्हि तत्ववित्' इति च ॥८॥९॥ तत्पूजात्मकानि तत्कृतानि मम शुभार्थमिति ब्रह्मण्याधानम् । स्वातन्त्र्याभावापेक्षयैव जीवस्याकर्तृत्वम् । 'स्ववन्दनं यथा पित्रा कारितं शिशुकर्तृकम् । एवं पूजा विष्ण्वधीना भवेज्जीवकृतेत्यपि' इति प्रवृत्तेः । अतो मनसैव कर्मन्यासोऽस्वातन्त्र्यापेक्षया ॥१०-१३॥

यथा पितृदत्तं पालकत्वं राजपुत्राणां एवं परमात्मदत्तं क्रियास्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वम् । क्रियानिष्पन्नधर्मादिरूपकर्मणि स्वातन्त्र्यं च जीवानामप्यस्तीत्याशङ्कां परिहरति । न कर्तृत्वमित्यादिना । क्रियायामदृष्टोत्पादने फले च स्वातन्त्र्यं लोकस्य न सृजतीश्वर इत्यर्थः ।

अन्यथा लोकस्येति विशेषणं व्यर्थम् । जनपदे निवसतां तद्वित्तभोजिनामप्याधिपत्यादानान्न दत्ता जनपदा राज्ञा स्वपुत्राणामितिवत् कर्मफलादिसंयोगिनामपि तत्स्वातन्त्र्यादानात् न सृजतीति युज्यते । स्वयमेव भवति भावयति चेति स्वभावो भगवान् । स्वभावत्वात्स्वयमेव कर्तृत्वादिषु प्रवर्तते । 'स्वातन्त्र्याद्भगवान्विष्णुः स्वभाव इति कीर्तितः । तत्स्वातन्त्र्यं कदाप्येष नान्यस्य सृजति क्वचित् । स्वातन्त्र्यादेव पापादिसम्बन्धः कुर्वतोऽपि न । अज्ञानावृत्तबुद्धित्वादीदृशं तं न जानते' इति महावाराहे । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' । 'तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णामि' । 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' । 'न ऋते त्वत्क्रियते किञ्चनाऽरे' । 'देवस्यैष स्वभावोऽयम् । 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यं' इत्यादेर्नास्यास्वाभाविकं कर्तृत्वमकर्तृत्वं वा । विपरीतप्रमाणाभावाच्च । अनिर्वाच्यनिरासादेव च निरस्तोऽयं पक्षः । न च सर्वविशेषराहित्यवादिनां शून्यवादात्कश्चिद्विशेषः । न हि सर्वविशेषरहितमित्युक्ते तदस्तीति सिध्यति । वाच्यत्वलक्ष्यत्वास्तित्वादीनामपि विशेषत्वात् । अन्यथाऽस्ति ब्रह्मेत्यादीनां शब्दानामपि पर्यायत्वादयो दोषाः । व्यावर्त्यविशेषश्च व्यावृत्तविशेषनिबन्धन एव । अन्यथा वैयर्थ्यमेव स्यात् । न च सर्वशब्दावाच्यस्य लक्ष्यत्वम् । न च सर्वप्रमाणागोचरमस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । नास्तित्वं तु सप्तमरसादिवददर्शनात्सिध्यति । स्वप्रकाशत्वं च नामानं सिद्ध्यति । स्वयं प्रकाशत्वं च ततोऽतिरिक्तं चेद्विशेषाङ्गीकारः । न चेत्तदेव प्रमाणगोचरम् । तत्प्रमाणभावे परप्रकाशत्वमात्रनिरासे स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावादप्रकाशत्वमेव स्यात् । अर्थतः सिद्धिरित्यर्थापत्तितः सिद्धिस्तत्प्रमाणतः सिद्धिर्वा । उभयथाऽपि प्रमेयत्वमेव स्यात् । स्वप्रकाशशब्देन स्वमितत्वानङ्गीकारात्परमितत्वानङ्गीकाराच्चासिद्धिरेव । प्रकाश इत्युक्तेऽपि स्वमन्यं वा किञ्चित्प्रकाश्यं विना न दृष्ट एव

भोजनादिवत् । कर्तृकर्मविरोधश्चानुभवविरुद्धः । ज्ञानं च ज्ञेयं ज्ञातारं च विना न दृष्टम् । अतः शून्यवादान्न कश्चिद्विशेषः । अतोऽनन्तदोषदुष्टत्वादुपरम्यते । 'हरिः स्वभावतः कर्ता सर्वमन्यत्तदीरितम् । अतः सा कर्तृता तस्य न कदाचिद्विनश्यति' इति पैङ्गिश्रुतिः ॥१४-१७॥ 'विषमेष्वपि जीवेषु समो विष्णुः सदैव तु । यत्तृणादिगतस्यापि गुणाः पूर्णा हरेः सदा' इति च ॥१८-२०॥ इदानीमपि परमात्मनि स्मृतमात्रे सुखं विन्दतीति यत्तदा स एव सम्यगुक्तः किमु ब्रह्मणि भूतः । अन्यथा पुनर्ब्रह्म गच्छतीति विरोधाच्च ॥२१-२३॥ अन्तस्सुखादिकं च ब्रह्मदर्शनात् ॥२४-२७॥ 'अमुक्तो मुक्तसादृश्यान्मुक्त एव हि तत्वदृक् । किमु मुक्तिगतस्तस्माज्ज्ञानमेवाधिकं नरे' इति नारदीये ॥२८॥२९॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ ध्यानमत्रोच्यते । 'स ब्रह्मनिष्ठस्तु यतिर्महात्मा शारीरमग्निं च मुखे जुहोति' इत्यादेर्न यतेरप्यनग्नित्वम् । आत्मसमारोपणाच्च ॥१॥ योगविशेष एव संन्यास इत्यर्थः ॥२॥ सम्पूर्णोपायो योगारूढः । 'नानाजनस्य शुश्रूषा कर्माख्या करवन्मितेः । योगार्थिना तु सा कार्या योगस्थेन हरौ स्थितिः । तेनापि स्वोत्तमानां तु कार्याऽन्यैरखिलेष्वपि । शक्तितः करणीयेति विशेषोऽसिद्धसिद्धयोः । प्राप्तोपायस्तु सिद्धः स्यात्प्रेप्सुः साधक उच्यते । तस्य प्राण्युपकारेण सन्तुष्टो भवतीश्वरः । सिद्धोपायेन विष्णुस्तु ध्यानव्याख्यार्चनादिकम् । कार्यं नान्यत्तस्य तेन तुष्टो भवति केशवः' इति प्रवृत्तवचनान्न विरोधः । 'शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियनिग्रहः' इति भागवते ॥३॥

कथं नानुषज्जते सर्वसङ्कल्पसंन्यासी? 'मयि सर्वाणि कर्माणि' इत्युक्तत्वात् । 'मदधीनमिदं ज्ञात्वा मत्संन्यासीति चोच्यते' इति च ॥४॥

'उद्धरेतैव संसाराज्जीवात्मानं परात्मना । विष्णुर्बन्धुः सतां नित्यं परत्मा ह्यसतामरिः । तत्प्रसादजया भक्त्या जितो यस्य वशे त्विव । वर्तते तस्य मित्रं स तदन्यस्य च शत्रुवत्' इति च । 'परमात्मा समाहितः' इति वाक्यशेषात् ॥५॥६॥ 'सर्वत्र विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानमितीर्यते । तद्विशेषपरिज्ञानं विज्ञानमिति गीयते' इति च ॥७॥८॥ 'यस्य यत्र यथा वृत्तिर्विहिता वर्तनं तथा । ज्ञानं वाऽपि समत्वं तद्विषमत्वमतोऽन्यथा' इति महाविष्णुपुराणे । 'अनिमित्तस्नेहवांस्तु सुहृज्ज्ञात्वोपकारकृत् । मित्रं वधादिकृदरिर्द्वेष्यस्त्वप्रियमात्रकृत् । उदासीनः स्नेहवतोऽप्यस्नेही तत्कृतानुकृत् । मध्यस्थ इति विज्ञेयः सुहृदेषु विशिष्यते' इति नारदीये ॥९-१९॥ आत्मानं विष्णुम् । आत्मना तत्प्रसदेन ॥२०-२६॥ ब्रह्मणि भूतम् ॥२७॥२८॥ सर्वभूतेषु स्थितं परमात्मानम् ॥२९॥३०॥ सर्वत्र विष्णुरेक इति स्थितः ॥ ३१॥ अतो विष्ण्वनुवर्तिषु स्ववत्स्नेहः कर्तव्यः ॥३२-३६॥ अयतिरप्रयत्नः । प्रयत्नाद्यतमानस्त्विवति वाक्यशेषात् । योगशब्दस्योपायार्थत्वेप्यत्रोपायविशेष एव ध्यानयोगादिर्विवक्षित इति न विरोधः ॥३७-४३॥ 'मोक्षोपायस्य जिज्ञासुरपि केवलपाठकात् । विशिष्टः किमु तद्विद्वान्किं पुनर्यस्तदास्थितः' इति परमयोगे ॥४४॥४५॥

'तपसश्चैव यज्ञादेर्ध्यानमेव विशिष्यते । अज्ञानिध्यानतो ज्ञानं ध्यानंसज्ञानमप्यतः । तत्रापि मय्यभक्तस्य नान्यध्यानं प्रयोजकम् । अन्यसामान्यविद्यो मे यश्चान्यं नेति पश्यति । अवरत्वदृगुदासीनो विद्वेषी चेत्यभक्तयः । मद्भक्तोऽपि हि कार्यार्थं यो ध्यायेदन्यदेवताम् । परिवारतामृते तस्मात्केवलं मदुपासकः । वरोऽन्यान्मदधीनांश्च सर्वान् जानन्विशुद्धधीः' इति दत्तात्रेयवचनम् ॥४६॥४७॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये षष्ठोऽध्यायः॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

।।ॐ।। भगवन्महिमा विशेषत उच्यते । 'अनन्तानां तु जीवानां यतन्ते केचिदेव तु । मुक्त्यै तेषु च मुच्यन्ते केचिन्मुक्तेषु च स्फुटम् । केचनैव हरिं सम्यग्ब्रह्मरुद्रादयो विदुः । अन्येषां यावता मुक्तिस्तावज्ज्ञानं हरौ परम्' इति पाद्मे । 'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामतः' इति भागवते । 'सर्वे मुक्ता हरौ भक्तास्तेषु ब्रह्मैव मुख्यतः । विष्णोः परमभक्तस्तु तस्माज्जीवघनो मतः' इति सत्तत्त्वे ।।१-३।। 'अचेतना चेतनेति द्विविधा प्रकृतिर्मता । त्रिगुणाऽचेतना तत्र चेतना श्रीर्हरिप्रिया । ते उभे विष्णुवशगे जगतः कारणे मते । पिता विष्णुः स जगतो माता श्रीर्या त्वचेतना । उपादानं तु जगतः सैव विष्णुबलेरिता' इति च ।।४-६।।

मत्तोऽन्यत्परतरं नास्ति परतस्त्वहमेवेत्यर्थः । अन्यथाऽन्यदिति व्यर्थम् । ''अवरा दुःखसम्बन्धाज्जीवा एव प्रकीर्तिताः । नित्यनिर्दुःखरूपत्वात्परा श्रीरेकलैव तु । दुःखासम्पीडितत्वात्तु मध्यमो वायुरुच्यते । अनन्याधीनरूपत्वादसमाधिकसौख्यतः । तत्तन्त्रत्वाच्च सर्वस्य विष्णुः परतरो मतः । अभावादन्तराऽन्यस्य त्विहैकार्थौ तरप्तमौ । यस्याः सम्बन्धयोग्यत्वाज्जीवा अप्यवरा मताः । तस्या जडायाः प्रकृतेरवरत्वे क्व संशयः । अथावरतरा ये तु विमुखाश्चेतना हरेः । नित्यदुःखैकयोग्यत्वान्न ह्येतत्स्यादचेतने । अतः परतरं विष्णुं यो वेत्ति स विमुच्यते । मुक्तस्तु स्यात्पराभासः सुनित्यसुखभोजनात् । तत्रापि तारतम्यं स्यात्तेषु ब्रह्माऽधिको मतः । विष्णोराधिक्यसंवित्तिः सर्वस्माज्ज्ञानमुच्यते । एवं विविच्य तज्ज्ञानं विज्ञानमिति कीर्तितम् । एतच्च तारतम्येन वर्तते केशवादिषु । मुख्यविज्ञान्यतो विष्णुः किञ्चिद्विज्ञानिनोऽपरे ।।७।। सोऽप्सु स्थित्वा रसयति रसनामा ततः स्मृतः । सूर्यचन्द्रादिषु स्थित्वा प्रभानामा प्रभासनात् । वेदस्थः प्रणवाख्योऽसावात्मानं यत्प्रणौत्यतः । खे स्थितः शब्दनामाऽसौ यच्छब्दयति केशवः ।।८।। पुण्यापुण्यं गन्धयति स्वयं पुण्यो धरास्थितः ।

तेजयत्यग्निसंस्थः सन्भूतस्थो जीवनप्रदः । तपस्विस्थस्तपयति व्यञ्जनाद्बीजसंज्ञितः । बोधनाद्बुद्धिनामाऽसौ बुद्धिमत्सु व्यवस्थितः ॥९॥१०॥ नित्यपूर्णबलत्वात्तु बलं कामविवर्जितम् । अरागजबलश्चैव स्थानेभ्योऽन्येष्वयोजनात् । एतादृशबलात्माऽसौ बलिनां बलदः स्वयम् । वेति पूर्णत्ववाची स्यात्तद्रतेर्बलमुच्यते । प्रायो हि कामिता अर्था धर्मं हन्युर्हरिः पुनः । न धर्महानिकृत् किंतु कामितो धर्मवृद्धिकृत् । धर्माविरुद्धकामोऽतो विष्णुर्भूतेषु संस्थितः । एवं स सर्वतश्चान्यः स्वतन्त्रश्चैव सर्वगः । व्यवस्थयैव सर्वेषां सर्वदा सर्वदः प्रभुः ॥११॥ ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । तत एव न चान्यस्मात्तदायत्तमिदं न सः ॥१२॥ अन्यायत्तो अचेनतया तन्मेयत्त्वात्तु मायया । लक्ष्म्या वशगया लोको विष्णुनैव विमोहितः । ये तु विष्णुं प्रपद्यन्ते ते मायां तां तरन्ति हि । लक्ष्मीः सा जडमाया या देवता ते उभे अपि । विष्णोर्वशे ततोऽनन्यभक्त्या तं शरणं व्रजेत् । यादृशी तत्र भक्तिः स्यात्तादृश्यन्यत्र नैव चेत् । अनन्यभक्तिः सा ज्ञेया विष्णावेव तु सा भवेत् । अन्येषु वैष्णवत्वेन लक्ष्मीब्रह्महरादिषु । कुर्याद्भक्तिं नान्यथा तु तद्वशा एव ते यतः ॥१३-१७॥ एवं जानंस्तमाप्नोति नान्यथा तु कथञ्चन ॥१८॥ पूर्णं वस्तु यतो ह्येको वासुदेवो न चापरः । एवं विदुर्लभो लोके यत्सर्वे मिश्रयाजिनः ॥१९॥ विष्णुं तत्परमज्ञात्वा रमाब्रह्महरादिकान् । यजन्नपि तमो घोरं नित्यदुःखं प्रयाति हि । अज्ञानां तु कुले जातो यावद्विष्णोः समर्चनम् । विष्णुतत्वं न जानीयात्तावत्सेवा पृथक्कृता । विद्याद्यैहिकभोगाय यदि बुद्ध्वा पुनर्न तु । परिवारतामृते कुर्यादन्यदेवार्चनं क्वचित् । अजानता कृतं त्यक्तं न दोषाय भविष्यति । जन्मादिप्रदमेव स्यात् अत्यागे पुनरेव तु । क्षिप्रं च ज्ञापयत्येव भगवान्स्वयमेव तु । यदि जन्मान्तरे स्वीयो निमित्तीकृत्य कञ्चन'' इत्यादि च । 'मत्त एवेति तान्विद्धि' इत्युपसंहाराच्च । तत्तत्कारणत्वात्तत्तन्नामेत्यवसीयते । 'मयि सर्वमिदं प्रोतं' इति भेदेनैवोपक्रमाच्च । आप्नोति विष्णमित्येवात्मशब्दो

ज्ञानिनि । 'यच्चाप्नोति यदादत्ते' इत्यादेः । आस्थितः स हि मां प्रपद्यते इत्यादिवाक्यशेषाच्च । बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्भवति । ततो मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति पूर्णमिति जानन् । प्रपद्यन्तेऽन्यदेवता इति वाक्यशेषे भेददर्शनाच्च । 'देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि' इति च ॥२०-२२॥

'ज्ञात्वा परत्वं विष्णोस्तु पृथग्देवान्यजन्नरः । याति देवांस्तदज्ञात्वा तम एव प्रपद्यते । तथापि यावदन्यैस्तु साम्यं हीनत्वमेकताम् । न निश्चिन्वन्ति जायन्ते संसारे ते पुनः पुनः' इति च ॥२३॥ 'अव्यक्तः परमात्माऽसौ व्यक्तो जीव उदाहृतः । मन्यते यस्तयोरैक्यं स तु यात्यधरं तमः' इति च ॥२४॥२५॥ 'यथात्मानं हरिर्वेत्ति तथाऽन्ये नैव तं विदुः । जानन्ति किञ्चित्क्रमशो रमाद्यास्तत्प्रसादत' इति च ॥२६॥ द्वन्द्वमोहो मिथ्याज्ञानम् । 'तमस्तु शार्वरं विद्यान्मोहश्चैव विपर्ययः' इति च भारते । जीवेश्वरादिकं द्वन्द्वं तद्विषयो मोहो द्वन्द्वमोहः । संमोहस्तदाग्रहः । 'तदाग्रहो महामोहः क्रोधस्तामिस्र उच्यते' इत्युक्तत्वात् । सर्गे सर्गकाल एव । 'जीवधर्मानीश्वरे तु यो जीवेष्वैश्वरानपि । विद्याज्जीवेश्वरैक्यं वा द्वन्द्वमोही स उच्यते' इत्याग्नेये ॥२७॥२८॥ तद्ब्रह्मेत्युक्तेऽन्यत्वशङ्कां निवारयति । साधिभूताधिदैवमिति ॥२९॥३०॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते श्रीमद्भगद्गीतातात्पर्यनिर्णये सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ उक्तव्याख्यानपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तिरुच्यते । तदितिविशेषणात् ब्रह्मेत्युक्तमन्यदेव । प्रकृत्यादीनां मध्ये यत्किञ्चित् । उपरि 'साधियज्ञं च' इति चशब्दादधिभूतादिसहित्वेन विष्णुज्ञानमन्यदेवेति संशयः 'किं तद्ब्रह्म' इतिप्रश्नकारणम् । परमाक्षरं विष्णुरेव मुख्यतः प्रसिद्धत्वात्तथैव परिहरति । अज्ञानां तदपि ज्ञापयितुं तथैव परिहारः । पुनरहमिति नोक्तमित्याशङ्का

'अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम्' इति विष्णावेव प्रयुक्तेनाव्यक्तशब्देन 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' इति परिह्रियते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तमित्यत्र तु पृथक् प्रश्नादुपासकयोः फलतारतम्यकथनात् 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' इत्युक्ताक्षरादपि च 'उत्तमः' इति विष्णोरुत्तमत्वकथनाच्चान्यदेवेत्यवसीयते अधियज्ञोऽहमेवेति साधियज्ञमित्युक्त्या प्राप्तभेदनिवृत्त्यर्थं तस्यैव सर्वप्राणिदेहस्थितरूपान्तरापेक्षया सहितत्वं युज्यते । "प्राणिनां देहगो विष्णुरधियज्ञ इतीरितः । स एव व्याप्तरूपेण ब्रह्मेति परिकीर्त्यते तैस्तैरधिकयाज्यत्वाद् ब्रंहितत्वाच्च हेतुतः । अध्यात्मं तत्स्वभावो यदधिकः परमात्मगः । पुसां सजडभावानां सर्गः कर्म हरेः स्मृतम् भूताधिकत्वतो जीवा अधिभूतमितीरिताः । अधिको दैवतं विष्णुरेव यस्यास्तु सा रमा । पुरुप्राणाऽधिदैवाख्या त्वितिज्ञेयमिदं नरैः'' इति तत्त्वविवेके । कथंरूपोऽधियज्ञ इति प्रश्नस्त्वहमेवेत्युक्तत्वात् तल्लक्षणोक्त्यैव परिहृतः ॥१-४॥

मद्भावं मयि भावम् । सदा तद्भावभावितानामेव स्मरंस्त्यजतीति केवलं तत्कालस्मरणं भवति । न चेत्स्मरतोऽपि समाधिस्थस्खलनवत्पूर्व-कर्मानुसारिस्मृत्या तत्प्राप्तिरेव भवति । अपरोक्षज्ञानिनां प्रारब्धकर्मावसाने स्मरंस्त्यजतीति भवत्येव । 'प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुः' इत्युक्तत्वात् । युक्तचेतस इति विशेषणान्नित्यं स्मरतामेवापरोक्षज्ञानं जायते । 'भक्त्या ज्ञानान्निषिद्धानां त्यागान्नित्यं हरिस्मृतेः । अरागाद्विहितात्यागादित्येतैरेव संयुतैः । अपरोक्षदर्शनं विष्णोर्जायते नान्यथा क्वचित्' इति सत्तत्वे ॥५-८॥ तमसः परस्तादप्राकृतदेहः ॥९॥ मन आदीनां ब्रह्मणि चरणं ब्रह्मचर्य ॥१०-१२॥ एकाक्षरवाच्यत्वादेकाक्षरं परं ब्रह्म ॥१३॥ 'नियमाज्जन्मनोऽभावो मुक्तस्यैव तथापि तु । महर्लोकमतीतानां न जन्मांशलयौ विना तत्राप्यवश्यं तत्स्थानं तैः क्षिप्रं पुनराप्यते' इति पाद्मे ॥१६॥ सहस्रमिति बह्वेव । ब्रह्मणः परब्रह्मणः । 'अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके' इति वाक्यशेषात् । न हि विरिञ्चाहन्येव सर्वव्यक्तिलयः । 'नित्यस्यापि हरेः कालो द्विपरार्धात्मकस्त्वयम् । अहश्चासौ निमेषश्चेत्यप्रवृत्त्योपचर्यते' इति च ॥१७-२२॥

यत्र कालाभिमानिदेवतासु मृत्यनन्तरं प्रयाताः। अग्निज्योतिर्धूमानाम् अकालाभिमानित्वेऽपि कालप्राचुर्यात्काल इत्युच्यते । 'अग्निर्ज्योतिरिरिति द्वेधा वह्नेः पुत्रो व्यवस्थितः । तं प्राप्य याति ब्रह्मिष्ठो दिवसाद्यभिमानिनः' इति सत्तत्वे । तत्कालमरणविवक्षायामग्निज्योति धूमानामयोगः । 'अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्येतौ वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति' इति विदुषो दक्षिणायनमरणेऽप्यपुनरावृत्त्या ब्रह्मप्राप्तिश्रुतेः । विद्वान्ब्रह्म समाप्नोति यत्र तत्र मृतोऽपि सन्' इति पाद्मे ॥२३-२६॥ 'मार्गौ ब्रह्म च यःपश्येत्साक्षादेवापरोक्षतः ॥२७॥ सर्वपुण्यातिगोऽमुह्यन्यात्यसौ ब्रह्म तत्परम्' इति च ॥२७॥२८॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्ये अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ सप्तमोक्तं प्रपञ्चयति । विष्णुगान्यप्यतत्स्थानि भूतान्येष ह्यसङ्गतः' इति च । ममात्मा मम देह एव । तदनन्यत्वात् । देहस्याचेतनत्वशङ्कानिवृत्तये ममात्मेत्याह ॥१-९॥ 'अध्याक्षोऽधिपतिः प्रोक्तो यदक्षरण्यस्य चोपरि' इति शब्दनिर्णये ॥१०॥ मानुषीं मनुष्यसदृशीं । 'तन्वा विष्णुरनन्योऽपि स्वाधीनत्वात्तदाश्रितः' इति च । 'ब्रह्मरुद्ररमादीनां साम्यदृष्टिरनन्यता । प्रादुर्भावगतस्यापि दोषदृष्टिरपूर्णता । धर्मदेहावतारा-देर्भेददृष्टिश्च सङ्करः । अवतारेष्विति ज्ञेयमवज्ञानं जनार्दने ॥११॥ सर्वं मोघं शुभं तस्य योऽवजानाति केशवम् । अधरं याति च सप्तः

प्रादुर्भावगतोऽप्यतः । ज्ञेयः केवलचिद्देहो निर्दोषः पूर्णसद्गुणः' इति भविष्यत्पर्वणि ॥१२॥ 'एकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवा पञ्चमूर्तिकः । द्वादशादिप्रभेदो वा पूज्यते सज्जनैर्हरिः' इति च ॥१३-१५॥

'अर्च्यत्वादृक्समत्वाच्च निजरूपेषु साम सः । याज्यत्वात्स यजुर्यज्ञः सार्वज्ञात्पुरुषोत्तमः । क्रतुः कृतिस्वरूपत्वात्स्वधाऽनन्य धृतो यतः । मानात्त्रातीति मन्त्रोऽयमुष्टानां निधिरौषधम् । आ ज्यायस्त्वादाज्यनामादर्भो दरधरो यतः । आहूतत्वाद्धुतं चायमग्निर्नेताऽगतेर्यतः' इत्यादि च । 'तत्तत्पदार्थभिन्नोऽपि तत्तन्नामैवमच्युतः । स्वातन्त्र्यात् सर्वकर्तृत्वात् गुणानन्त्याच्च केवलम्' इति च । 'ओमित्याक्रियते यस्मादोङ्कारो भगवान्हरिः' इति च । 'पातीति स पिता मानान्माता यत्स पितुर्महान् । पितामहो निधातृत्वान्निधानं भीतरक्षणात् । शरणं व्यञ्जनाच्चैव बीजमित्युच्यते प्रभुः' इति च । प्रलयकाले संहर्तृत्वात्प्रलयः । अन्यदाऽपीति मृत्युः । 'प्राणगः प्राणधर्ता यदमृतं प्रविलापयन् । विश्वं प्रलय इत्युक्तो मृत्युरन्यत्र मारणात्' इति च । 'यत्साधुगुणपूर्णत्वादस्मान्नान्यो गुणाधिकः । यतोऽतो सदितिप्रोक्तं विष्णवाख्यं परमं पदमि'ति शब्दनिर्णये ॥१६-१९॥

'अनन्यदेवता यागाद्भक्त्युद्रेकादकामनात् । सदा योगाच्च वैशिष्ट्यं त्रैविद्याद्वैष्णवादपि । स्याद्धि भागवतस्यैव तेन ब्रह्मादयोऽखिलाः । अश्वमेधादिभिर्यज्ञैरपि केशवयाजिनः । वैष्णवा इति बुद्ध्यैव मानयन्त्यन्यदेवताः' इत्याग्नेये । 'सम्यग्गुणगणज्ञानादुपासा पर्युपासना' इति च ॥२०-२३॥ मामिष्ट्वा प्रार्थयन्त इत्युक्तत्वाज्जानन्तोऽपि नाभितो जानन्ति तत्त्वेन । 'सर्वदेववरत्वेन यो न जानाति केशवम् । तस्य पुण्यानि मोघानि याति चान्धं तमो ध्रुवम्' इति च । 'मोघाशा मोघकर्माणः' इत्युक्तत्वाच्च न केवलाज्ञविषयं मिथ्याज्ञानिविषयं वा 'च्यवन्ति ते' इत्यादि । अतः सर्वाधिक्यं विष्णोर्ज्ञात्वाऽपि ब्रह्मादीनां तत्परिवारत्वादिकम् अजानतामिदं फलम् ॥२४-२८॥ 'नास्य भक्तोऽपि यो द्वेष्यो न चाभक्तोऽपि

यः प्रियः । किन्तु भक्त्यनुसारेण फलदोऽतः समो हरिः' इति पाद्मे । प्रीत्या मयि ते ॥२९-३१॥ 'पापादिकारिताश्चैव पुंसां स्वाभाविका अपि । विप्रत्वाद्यास्तत्र पुण्याः स्वाभाव्या एव मुक्तिगाः । यान्ति स्त्रीत्वं पुमांसोऽपि पापतः कामतोऽपि वा । न स्त्रियो यान्ति पुंस्त्वं तु स्वभावादेव याः स्त्रियः । पुंसा सहैव पुंदेहे स्थितिः स्याद्वरदानतः । तज्जन्मनि वराः पापजाताभ्यो निजसत्स्त्रियः । सर्वेषामपि जीवानामन्त्यदेहो यथा निजः । मुक्तौ तु निजभावः स्यात्कर्मभोगांस्ततोऽपि च' इति भविष्यत्पर्वचनात्पापयोनयः पुण्या इति विशेषणम् ॥३२-३३॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये नवमोऽध्यायः ॥९॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ उपलक्षणार्थं सुरगणा इत्यादि ॥१॥२॥ अनस्याप्यादिरनादिः ॥३॥ 'बुद्धिर्बोधनिधित्वात्तदन्तः करणमुच्यते' इति शब्दनिर्णये ॥४॥५॥ 'मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्च महातेजाः पूर्वे सप्तर्षयः स्मृताः' इति ब्राह्मे । 'मनवो बोधवैशेष्याद्देवा ब्रह्मादयः स्मृताः । विप्रादिवर्णभेदेन चत्वारो बहवोऽपि ते । दीनत्वाद्देवनामानस्त्वन्ये ब्रह्मादिनामकाः । अवैष्णवकृतो यज्ञो दीनैर्देवैस्तु भुज्यते । वैष्णवैस्तु कृतो यज्ञो देवैर्हि मनुनामकैः । मरीच्याद्यास्तु तत्पुत्रा मानवाः नामतः स्मृताः । तत्पुत्रपौत्रा मुनयस्तथा मानवमानवाः । तेभ्यो मनुष्या इत्येषा सृष्टिर्विष्णोः समुत्थिता' इति महाविष्णुपुराणे ॥६॥ 'युज्यते येन योगोऽसावुपायः शक्तिरेव च' इति च । विशिष्टभवनं विभूतिः । महत्त्वं विविधभवनं वा । योगः सामर्थ्यम् ॥७॥ भजन्ते मामित्यनेन जीवेश्वरैक्यशङ्कां निवर्तयति ॥८॥ मद्गतप्राणा मद्विषयचेष्टाः ॥९-२०॥

"येषां विष्णुस्वरूपाणां सन्निधेरन्यवस्तुषु । विशिष्टत्वं स्वजातेः स्याद्विभूत्याख्यानि तानि तु । ब्रह्मनामा ब्रह्मगतः सर्वदैवतसञ्चयात् ।

आधिक्यहेतुर्भगवान् सामस्थः सामनामकः । आधिक्यहेतुर्वेदेभ्यस्तथाऽश्वत्थस्थितो हरिः । उत्कर्षहेतुर्वृक्षेभ्यो य एवाश्वत्थनामकः'' इत्यादि विभूतितत्वे । 'केषु केषु च भावेषु' इत्युक्तत्वाच्च ब्रह्मादिजीवेभ्योऽन्यदेव विभूतिरूपम् । 'द्विविधं वैभवं रूपं प्रत्यक्षं च तिरोहितम् । कपिलव्यासकृष्णाद्यं प्रत्यक्षं वैभवं स्मृतम् । भिन्नं ब्रह्मादिजीवेभ्यो जडेभ्यश्चापि तद्गतम् । स्वजात्याधिक्यदं तेषां तत्तिरोहितवैभवं' इत्यादि च । 'आत्मा ततगुणत्वेन रवज्ञेयो यतो रविः । उदवन्मेघनाचलनान्मरीचिः साम साम्यतः । सुखात्सुखत्वात्तु शशी वेदो वेदनतो हरिः । वासवर्ती वासवोऽसौ चेतो नेता तु चेतना । पालकैर्वननीयत्वात्पवनो बोधनान्मनः । पावकः शोधनान्मेरुरीरो यन्मास्य सागरः । सारस्य गरणात्स्कन्दो जगतः स्कन्दनाद्भृगुः । भर्जनाज्जपयज्ञश्च जातपो याज्य एव च । अश्वाकारस्थितोऽश्वत्थ ऐरं श्रीश्च तदाश्रयः । ऐरावतो नराणां यद्द्यात्सर्वं स नारदः । ह्रीश्रीसमाश्रयत्वाच्च हिमालय इतीरितः । वर्ज्यत्वादरिभिर्वज्रो वैनतेयो नतास्पदः । वासुकिर्वाससुखदः कन्दर्पः सुखभेदपः । अर्यमा ज्ञेयमातृत्वात्काल आकलनादपि । वरुणोवरणाद्द्वन्द्वो द्विरूपोऽन्तबहिर्यतः । मकरो मानकर्तृत्वाद्यमः संयमनाद्विभुः । प्रल्हादः स महानन्दो मृगेन्द्रो मृगयत्पतिः । जाह्नवी जहतां स्थनमध्यात्मं चात्मनां पतिः । विद्या ज्ञप्तिस्वरूपत्वाद्वादोवाच्यत्वतो हरिः । कीर्त्यो वक्ताऽश्रयः कीर्तिर्वाक् श्रीरिति च नामकः । स्मरणीयः स्मृतिर्मेधा क्षमारूपस्तथेर्यते । द्यूतं क्रीडापरत्वाच्च गायत्री त्राति गायकान् । सत्वं साधुगुणत्वाच्च दण्डनाद्दण्ड उच्यते । बृहत्सारोऽप्यमेयश्च बृहत्सामोशनोशतेः । शुभाशुभज्ञानकरः कुसुमाकर ईरितः । ज्ञानं ज्ञानात्मतो मौनं मुनीड्यो नीतिरानयन् । मार्गाणामन्तगत्वात्तु मार्गशीर्षः प्रकीर्तितः । सुखं पिबल्लीलयैव कपिलो व्यास एव च । विशिष्टत्वाद्विष्णुनामा विशिष्टप्राणसौख्यतः । एवं नानागुणो विष्णुर्नानानामभिरीरितः । नानाप्राण्यादिसंस्थश्च विभूतिरिति शब्दितः । शश्यादिषु विजातीयस्वाम्यदः सारदः क्वचित् । शर्वादिषु

सजातीयश्रैष्ठ्यदत्वेन संस्थितः । शक्रोशनार्जुनाद्येषु सजातीयैकदेशतः । देवेष्वप्यधिको ब्रह्मा यतो विष्णोरनन्तरः । कवित्वादिगुणेष्वेव यत्समो नास्ति कश्चन । तथा भीमश्च पार्थेषु ज्ञानं च ज्ञेषु चोत्तमम् । सुदर्शनं चायुधेषु वेदेष्वृग्वेद उच्यते' इत्यादि विभूतितत्वे । क्वचित्साम्न आधिक्यमभिमान्यपेक्षया । 'ऋचः श्रीर्गीरुमाद्याश्च साम्नःप्राणशिवादयः' इत्याद्यभिमानिभेदात् । तत्रापि यथायोग्यम् ॥२१-४०॥

मम तेजोंऽशेन संयुक्तं भवति ॥४१॥ 'किं ज्ञानेन' इति वक्ष्यमाणस्याधिक फलत्वज्ञापकमेव । अन्यथोक्तेरेव वैयर्थ्यात् । 'अन्याधिक्यज्ञापनार्थं शुभं चाक्षिप्यते क्वचित् । न तावताऽस्य निन्द्यत्वं ज्ञेयैवान्यवरिष्ठता । उभयं मिलितं चैव ततोऽप्यधिकशोभनम्' इति च ॥४२॥ इति श्रीमदानन्द-तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये दशमोऽध्यायः ॥१०॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ आत्मानमव्ययम् । परमं रूपमैश्वरम् । 'सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतो मुखं' इत्यादिरूपविशेषणाच्च रूपस्येश्वरसाक्षात्स्वरूपत्वं नित्यत्वं तत एव चिदानन्दाद्यात्मकत्वं च सिद्धम् । मम देह इत्युक्तत्वाच्चादित्यादीनां भेदः सिद्धः । 'मे रूपाणि' 'सर्वतोऽनन्तरूपं' 'द्रष्टुमिच्छामि ते रूपं' इत्यादेश्चैकस्यैवाभिन्नानन्तरूपत्वं च ॥ 'एकं रूपं हरेर्नित्यमचिन्त्यैश्वर्ययोगतः । बहुसङ्ख्यागोचरं च विशेषादेव केवलम् । अभावो यत्र भेदस्य प्रमाणावसितो भवेत् । विशेषो नाम तत्रैव विशेषव्यवहारवान् । विशेषोऽपि स्वरूपं स स्वनिर्वाहक एव च । द्रव्यात्मना स नित्योऽपि विशेषात्मैव जायते । नित्य एव विशेषश्च केचिदेवं द्विधैव सः । वस्तुस्वरूपमस्त्येवेत्ये - वमादिष्वभेदिनः । विशेषोऽनुभवादेव ज्ञायते सर्ववस्तुषु । न चाविशेषितं किञ्चिद्वाच्यं लक्ष्यं तथा मितम् । विशिष्टस्य स्वतोऽन्यत्वे स्वस्यामेयत्वहेतुतः । नैव ज्ञेयं विशिष्टं च मानाभावाच्च नो भवेत् ।

स्वयमित्यपि हि स्वत्वविशेषेण विवर्जितम् । न ज्ञेयं तद्विशेष्यं च तथैवेत्यनवस्थितिः । अभेदे न विरोधोऽस्ति ज्ञाताज्ञातं यतोऽखिलम् । तदेव ज्ञातरूपेण ज्ञातमज्ञातमन्यथा । अभिन्नस्य विशिष्टत्वान्न दोषद्वयमप्युत । एकत्वानुभवाच्चैव विशेषानुभवादपि । तज्ज्ञानानुभवाच्चैव न दोषद्वयसम्भवः । भेदाभेदौ च तौ नैव कर्तृभोक्तृविशेषणे । मदन्य इत्यनुभवो यतो नैवास्ति कस्यचित् । भेदो विशेषणस्यापि नान्तरस्य क्वचिद्भवेत् । शुद्धस्वरूप इत्यादावभेदस्यैव दर्शनात् । अपृथग्दृष्टिनियमाद्बलज्ञानादिकस्य च । ऐक्यं बाह्यविशेषाणां पृथक्दृष्ट्यैव तन्न तु । विशेषहेत्वभावेऽपि द्वैविध्यं कल्प्यते यदि । कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्रातिसङ्गताः । नैकत्वं नापि नानात्वं नियमादस्त्यचेतने । भेदाभेदावनुभवादतस्तत्रान्यथागतेः । एकोऽहमन्यतोऽन्यश्चेत्येवमेव व्यवस्थितौ । भेदाभेदौ चेतनेषु तस्मान्नैकप्रकारता । एकमित्येव यज्ज्ञातं बहुत्वेनैव तत्पुनः । पटाद्यं ज्ञायते यस्माद्भेदाभेदौ कुतो न तत् । तन्तुभ्योऽन्यः पटः साक्षात्कस्य दृष्टिपथं गतः । अनन्यश्चेत्तन्तुभावे पटाभावः कुतो भवेत् । न चात्मनि विशेषोऽत्र दृष्टान्तत्वं गमिष्यति । शुद्धोऽहंप्रत्ययो यस्मात् तत्राभेदप्रदर्शकः । अत्रावयवभेदेन स्यादेव ह्यनवस्थितिः । न चानवयवं वस्तु क्वचित्स्यान्मानगोचरम् । पूर्वापरादिभेदेन यतोंऽशोऽस्यावगम्यते । उपाधिरप्येकदेशसम्बद्धः सन्तमेव हि । ज्ञापयेद्भेदमखिलं ग्रसन्स विभजेत्कथम् । तस्माद्गुणादिकमपि नास्त्यनंशतया क्वचित् । भावाभावव्यवहृतेर्विद्यमानेऽपि वस्तुनि । भेदाभेदौ गुणादेश्च जडे वस्तुनि संस्थितौ । चेतने शक्तिरूपेण गुणादेर्भाव इष्यते । सुप्तोऽयं बलवान्विद्वानित्यादिव्यवहारतः । न चैवं शक्तिरूपेण जडे व्यवहृतिः क्वचित् । एकमेवाद्वितीयं तन्नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति । इत्यादिश्रुतिमानाच्च परमैश्वर्यतस्तथा ।

सर्वं तु घटते विष्णौ यत्कल्याणगुणात्मकम्' इत्यादि ब्रह्मतर्के ॥१-१४॥ कमलासने ब्रह्मणि स्थितं रुद्रम् । 'विष्णुं समाश्रितो ब्रह्मा ब्रह्मणोऽङ्कगतो हरः । हरस्याङ्गविशेषेषु देवाः सर्वेऽपि संस्थिताः' इति पाद्मे ॥१५-१८॥

द्यावापृथिव्योरन्तरमेकेनैव रूपेण व्याप्तम् । नान्तं न मध्यमित्युक्तत्वात्पुनरनादिमध्यान्तमिति गुणानन्त्यपेक्षया । त्वया ततं विश्वमनन्तरूपेति कालापेक्षया । स्वयमन्तं विद्यमानमपि न पश्यतीत्याशङ्क्य त्वया ततं विश्वमित्याह । अन्यत्तात्पर्यज्ञापनायाभ्यासरूपम् । 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' इति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादिषु सर्वशब्दव्याख्यानरूपम् । 'त्रिलोकेषु स्थितैर्भक्तैरर्जुनाय प्रदर्शितम् । दृष्टं विष्णोर्विश्वरूपं स्वयोग्यत्वानुरूपतः । प्रायः सहैव पार्थेन प्रायो भीताश्च तेऽखिलाः । दर्शनाभ्यासतो दृष्टिरानन्दोद्रेकदा भवेत् । तस्मिन्काले तु भूमेश्च भारहारार्थमुद्यमात् । उग्रत्वमिव सर्वत्र न भीतिर्ब्रह्मदर्शिनाम् । अर्जुनादधिका ये तु तेषां भीतिर्न चाभवत् । श्रीब्रह्मरुद्रपूर्वाणां कृष्णाया भीमरामयोः' इत्याग्नेयवचनात् 'दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपं' इत्यादि युज्यते ॥१९॥२०॥

मुक्ताः सुरसङ्घा विशन्ति । 'प्रवेशो निर्गमश्चैव मुक्तानां स्वेच्छया भवेत्' इति ब्रह्माण्डे ॥२१॥ अन्यचेष्टां कुर्वतामपि भगवच्चेष्टयैव प्रलयोदके प्रजानां प्रवेशवत्प्रवेशो युज्यते । सेनामध्यतो भगवन्मुखानामुभयाभिमुखत्वाच्चोभे सेने तत्र प्रविशतः । ये तु तस्मिन्मुहूर्ते मरिष्यन्ति तेषां दशनान्तरे चूर्णितमपि शिरः सूक्ष्मदृष्टिगोचरत्वान्मानुषदृष्ट्या तथा न दृश्यते । यथा भिन्नमपि घटादिकं यावत् पृथङ् न पतति तावन्मन्ददृष्टीनां न ज्ञायते । यथा पुरूरवसो जराऽश्विभ्यामेव दृष्टा ॥२२-२९॥ विशेषगुणकर्मविषय एव प्रश्नः । विष्णाविति सम्बोधनात् ॥३०॥३१॥ 'कालः कलितसम्पूर्णस्तद्गुणत्वाज्जनार्दनः । संहारात्सर्ववित्त्वाद्वा सर्वविद्रावणेन वा' इति महावाराहे । अपिशब्देन भ्रात्रादीनप्यृते ॥३२॥ जयद्रथस्य पितुर्वरादेव विशेषः । निहता निहतप्रायाः । पश्चादर्जुनेऽपि स्थित्वा स एव हनिष्यति

॥३३-३८॥ 'वायुर्बलज्ञानयोगाच्छशाच्छशाङ्कोऽतिसुखाङ्कितः । इन्द्रः स परमैश्वर्यादिति नानाभिधो हरिः' इति च ॥३९-४१॥ एकः सर्वेत्तमोऽप्यसत्कृतः । 'एकः सर्वाधिको ज्ञेय एक एव करोति यत्' इति च ॥४२-४५॥

तेनैव रूपेण भवेत्यनन्तरूपगोपनेन तदेव प्रकाशयेत्यर्थः । 'पञ्चाननं चिन्त्यमचिन्त्यरूपं पद्मासनं गोपितविश्वरूपम्' इति वैहायससंहितायाम् ॥४६॥ 'विश्वनामा स भगवान्यतः पूर्णगुणः प्रभुः' इति पाद्मे । त्वदन्येन न दृष्टपूर्वमित्यनेन तेनैवेन्द्र शरीरेण दृष्टमिति ज्ञायते । त्वदन्येनेति त्वदवरापेक्षया तैरपि तद्वन्न दृष्टमित्येव । 'विश्वरूपं प्रथमतो ब्रह्मापश्यच्चतुर्मखः । तच्छतांशेन रुद्रस्तु तच्छतांशेन वासवः । यथेन्द्रेण पुरा दृष्टमपश्यत्सोऽर्जुनोऽपिसन् । तदन्ये क्रमयोगेन तच्छतांशादिदर्शिनः' इति ब्रह्माण्डे ॥४७॥ वेदादिभिरपि त्वदवरेणैवं द्रष्टुमशक्यम् । अन्यथा दृष्ट्वाऽद्भुतं रुपमित्यादिविरोधः ॥४८॥४९॥ स्ववत् क्रियत इति स्वकं रूपम् । विश्वरूपमज्ञानां स्वरूपवन्न दर्शयति । एतदज्ञानामपि तथैव दर्शयतीति विशेषः । अन्यथा द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमिति विरुद्धं स्यात् । 'परावरविभेदस्तु मुग्धदृष्टिमपेक्ष्य तु । प्रादुर्भावस्वरूपाणां विश्वरूपस्य च प्रभोः । अन्यथा न विशेषोऽस्ति व्यक्तिर्ह्यज्ञव्यपेक्षया' इति च ॥५०॥ किञ्चिन्मनुष्यवद्दृश्यमान त्वान्मानुषम् ॥५१॥ ये दर्शनकाङ्क्षिणस्तैरपीदानीं दृष्टं प्रायः ॥५२॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये एकादशोऽध्यायः॥११॥

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ साधननिर्णयोऽत्र । 'श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयो जरितृभ्यो दधाति । श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्भवन्ति सत्या समिथा मितद्रौ' । 'उपासिता मुक्तिदा सद्य एव ह्यस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी । या श्रीर्लक्ष्मीरौपला चाम्बिकेति ह्रीश्चेत्युक्ता संविदग्र्या सुविद्या'

इत्यादिश्रुतिभ्यः । 'श्रीः सुतुष्टा हरेस्तोषं जनयेत्क्षिप्रमेव तु । अतुष्टा तदतुष्टिं च तस्माद्धयेयैव सा सदा' 'अव्यक्तं प्रकृतिं प्राहुः कूटस्थं चाक्षरं च ताम् । प्रधानमिति च प्राहुर्महापुरुष इत्यपि । तां ब्रह्म महदित्याहुः परं जीवं परां चितिम् । तस्यास्तु परमो विष्णुर्यो ब्रह्म परमं महत्' इति ब्रह्माण्डवचनाच्चाव्यक्तोपासनान्मोक्षाशङ्कया पृच्छति । 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' इत्युत्तरवचनात् 'कूटस्थमचलम्' इत्यत्राप्युक्तेः अव्यक्तशब्दश्चित्प्रकृतिवाची । अन्यथा 'ये त्वां पर्युपासते' 'ये चाप्यक्षरं' 'तेषां के योगवित्तमाः' इति भेदेन प्रश्नानुपपत्तिः । 'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्' इति तेनैवोक्तत्वात् । ये तु 'ते मे युक्ततमा मताः' 'मय्येव मन आधत्स्व' इत्यादौ भगवतोक्तेऽप्यव्यक्तोपासकानामाधिक्यं वदन्ति ते त्वपलापकत्वादतीवसाहसिका इति सुशोच्या एव । 'न चलेत्स्वात्पदाद्यस्मादचला श्रीस्ततो मता' इत्याग्नेये । 'सूक्ष्मत्वादप्रसिद्धत्वात् गुणबाहुल्यतस्तथा । अनिर्देश्यौ तथाऽव्यक्तावचिन्त्यौ श्रीश्च माधवः' इति नारदीये ॥१॥

"अविष्णुज्ञैरतद्भक्तै स्तदुपासाविवर्जितैः । शपेदुपासिताऽप्येषा श्रीस्तांस्तद्धरितत्ववित् । तद्भक्तस्तमुपास्यैव श्रियं ध्यायीत नित्यदा । तेन तुष्टा तु साऽच्छिद्रं दद्याद्विष्णोरुपासनम् । ततस्तद्दर्शनान्मुक्तिं यात्यसौ नात्र संशयः । तथाऽपि सर्वपरमां सर्वदोषविवर्जिताम् । ज्ञात्वा श्रियं तत्परमं तत्पतिं पुरुषोत्तमम् । विज्ञायोपासते नित्यं ते हि युक्ततमा मताः । यतः क्लेशोऽधिकस्तेषां पृथक्श्रियमुपासताम् । विष्णुना सहिता ध्याता साऽपि तुष्टिं परां व्रजेत् । अन्यथा तु पुनर्विष्णोः श्रीपतित्वेन चिन्तनम् । अच्छिद्रमेव कर्तव्यमिति मुक्तिश्चिराद्भवेत् । तस्मादक्लेशतो मुक्तिः क्षिप्रं विष्णुमुपासताम्" इति परमश्रुतिः ॥ युक्ततमाः साधकतमाः ॥२॥३॥

'विष्णोरन्यं न स्मरेद्यो विना तत्परिवारताम् । तदधीनतां वाऽनन्ययोगी स परिकीर्तितः' इति च । 'अन्तवत्तु फलं तेषां'

इत्यादिनाऽन्यदेवतोपासनायाः पूर्वं निन्दितत्वात् लक्ष्म्यास्त्वति सामीप्याद्विशेषमाशङ्क्य तदुपासनाविषय एव प्रश्नः कृतः । 'वैष्णवान्येव कर्माणि यः करोति सदा नरः । जपार्चामार्जनादीनि स्वाश्रमोक्तानि यानि च । स तत्कर्मेति विज्ञेयो योऽन्यदेवादिपूजनम् । कृत्वा हरावर्पयति स तु तद्योगमात्रवान् । तत्र पूर्वो विशिष्टः स्यादादिमध्यान्ततः स्मृतेः । अवान्तरे च नियमाद्विष्णोस्तद्दासताऽस्य यत् । मनसा वर्ततेऽन्योऽपि यथाशक्ति हरिस्मृते । पूर्वोक्त योग्यो भवति यदि नित्यं तदिच्छति । असम्यग्ज्ञानिनो ध्यानाज्ज्ञानमेव विशिष्यते । ज्ञात्वा ध्यानं ततस्तस्मात्तत्फलेच्छाविवर्जितम् । तस्माज्ज्ञानाद्भवेन्मुक्तिस्त्यागात् ध्यानयुता स्फुटम्' इति च । शान्तिर्मुक्तिः ॥४-१५॥

अवैष्णवा सर्वारम्भपरित्यागी । सर्वारम्भाभिमानत्यागेन फलत्यागेन भगवत्समर्पणरूपेण च त्यागी । 'सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः । 'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा' इत्यादेः ॥१६॥ 'भक्तिं ज्ञानं च वैराग्यमृते यो नेच्छति क्वचित् । शुभाशुभपरित्यागी विद्वद्भिः कीर्तितो हि स' इति च । 'प्रायः सुखादिषु समः प्रायो हर्षादिवर्जितः । तथोच्यते यथाऽल्पस्वो निःस्व इत्युच्यते जनैः । न हि मुख्यतया साम्यं कस्यचित्सुखदुःखयोः । न च हर्षादिसंत्यागो यावन्मुक्तिः कुतश्चन' इति च । 'हृतिर्मदादधर्माय हर्षो नाम प्रकीर्तितः' इति शब्दनिर्णये ॥१७-१९॥

व्यस्तेन प्रियाः समस्तेनातीवप्रियाः । भक्तिस्तु व्यस्तेष्वप्युक्तैव । 'यस्मान्नोद्विजते' इत्यत्रापि स चेत्यनेन भक्तिरनुषज्यते । धर्मसाधनं धर्म्यं तदेवामृतसाधनममृतं धर्म्यामृतम् ॥२०॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ सर्वार्थसङ्क्षेपोऽयम् । 'हिंसाहेतुश्च जीवस्य परेण प्रेर्यते च यत् । अव्यक्तादिशरीरं तु तत्क्षेत्रं क्षीयतेऽत्र यत् । इच्छा द्वेषः सुखं दुखं देहोऽव्याप्तिश्च चेतसः । तद्विकारा इति ज्ञेयाश्चिद्रूपेच्छादिमिश्रिताः । विकारेच्छादिनिर्मुक्तश्चिन्मात्रेच्छादिसंयुतः । मुक्त इत्युच्यते जीवो मुक्तिश्च द्विविधा मता । चिन्मात्रद्वेषदुःखे च देहो मिथ्यादृगात्मकः । निषिद्धेच्छा च यत्र स्युर्नित्या सा मुक्तिरासुरी । चिन्मात्रा वैष्णवी भक्तिर्देहः सम्यग्दृगात्मकः । सुखमिच्छाऽनुकूला च धृतिर्दैवीति सा मता' इति नारायणश्रुतिः । "क्षेत्रज्ञो भगवान्विष्णुर्नह्यन्यः क्षेत्रमञ्जसा । वेत्त्यसौ भगवान् ज्ञेयो व्यक्ताव्यक्तविलक्षणः । स तु जीवेषु सर्वेषु बहिश्चैव व्यवस्थितः । विलक्षणश्च जीवेभ्यः सर्वेभ्योऽपि सदैव च । सर्वतः पाणिपादादिर्यतः पाण्यादि शक्तिमान् । केशादिष्वपि सर्वत्र कृष्णकेशो हि यादवः । अणोरणुतरै रूपैः पाणिपादादिसंयुतैः । सर्वत्र संस्थितत्वाद्वा सर्वतः पाणिपादवान् । सर्वेन्द्रियाणां विषयान्वेत्ति सोऽप्रकृतेन्द्रियः । यतोऽतोऽनिन्द्रियः प्रोक्तो यन्न भिन्नेन्द्रियोऽथवा । गुणैः सत्वादिभिर्हीनः सर्वकल्याणमूर्तिमान् । अन्यथाभावराहित्यादचरश्चर एव च । चरणात्सर्वदेशेषु व्याप्तोऽणुर्मध्यमस्तथा । सर्वगत्वात्समीपे च दूरे चैवान्तरे च सः । अनन्ताव्ययशक्तित्वात्तदन्यत्र विरोधिनः । सन्ति सर्वे गुणास्तत्र न च तत्र विरोधिनः" इति च । न जीवस्य क्षेत्रज्ञनाम । 'क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य मायारचिता अनित्याः । आविर्हिताश्चापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः' इति भागवते । अत एतद्यो वेत्तीत्युक्ते जीवस्यापि किञ्चिज्ज्ञानात् तत्प्राप्तेस्तन्निराकरणार्थं क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्याह । अन्यथैतद्यो वेत्तीत्युक्तेनैव सिद्धत्वात्क्षेत्रज्ञं चापीति व्यर्थम् । भेदपक्षे तु नामनिरुक्त्यर्थमेतद्यो वेत्तीति । सर्वाभेदमपि केचिद्वदन्तीति क्षेत्रं च ज्ञश्चेति व्युत्पत्तिं निवारयति । क्षेत्रज्ञं मां सर्वक्षेत्रेषु स्थितत्वेन विद्धीत्यर्थः । तत्पक्षे तु यो वेत्तीत्युक्त ईश्वरस्यापि क्षेत्रज्ञत्वं

सिद्धमेव । सर्वाभेदविवक्षायां च सर्वं क्षेत्रमिति वक्तव्यं क्षेत्रेष्विति व्यर्थम् । न च तत्पक्षे मामित्यस्य कश्चिद्विशेषः । किं त्वेक एव क्षेत्र इति वक्तव्यम् ॥१-३॥ यतश्च यत् । यतः परमेश्वरानुमतेरिदं याति प्रवर्तते स चानुमन्ता यः । अनुसारिणीमतिरनुमतिः प्रेरणरूपा । 'प्रेरणाऽनुमतिः प्रोक्ता क्वचित्संवाद उच्यते । प्रेरकत्वात्तु भगवाननुमन्ता प्रकीर्तितः' इति च । उपद्रष्टाऽनुमन्ता चेत्यनेनैवानुमतिरनुमन्ता चोक्तः । ज्ञेयं यत्तदित्यादिना यत्प्रभाव इत्यपि ॥४-६॥ चेतना चित्तव्याप्तिः । 'सङ्घातो देह उद्दिष्टश्चित्तव्याप्तिस्तु चेतना' इति च ॥७॥ तत्वज्ञानविषयस्य विष्णोरपरोक्षदर्शनं तत्वज्ञानार्थदर्शनम् । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानम् । ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति ज्ञानसाधनं ज्ञानं चोक्तम् ॥८-१२॥ अनादीत्युक्ते स्वयं कारणं न भवतीत्याशङ्कास्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमनादिमदित्याह । 'मुख्यतो गुणपूर्णत्वात्परं ब्रह्म जनार्दनः । मूर्तामूर्तव्यतीतत्वान्न सन्नैवासदुच्यतः' इति च । 'मूर्तं सदवगम्यत्वा-दज्ञेयत्वादसत्परम् । पुंसामर्थ्यादगम्यत्वात्सर्ववेदप्रसिद्धितः । विलक्षणः सदसतोर्भगवान्विष्णुरव्ययः' इति च ॥१३॥ ज्ञानिन मुक्तौ प्राप्यत्वाज्ज्ञानगम्यम् । 'स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थेति स्वज्ञेयत्वाज्ज्ञेयम् । अन्यज्ञेयत्वस्य ज्ञेयं यत्तदिति पूर्वमेवसिद्धत्वात् । कर्तृकर्म विरोधवादिमतं निराकरोत्युत्तरज्ञेयशब्देन । 'स्ववेत्ता वेदनं च स्वं स्वेन विद्यश्च केशवः । परस्य वेत्ता वित्तिश्च वेद्यश्च स्यात्परैः क्वचित् । तत्प्रसादं विना कश्चिन्नैव वेत्तुं हि शक्नुयात् । स्ववेदनेऽन्यवित्तौ वा नासावन्यदपेक्षते । स्वप्रकाश इति प्रोक्तस्तेनैकः पुरुषोत्तमः । जीवानां स्वप्रकाशत्वं तत्प्रसादात्स्ववेदनम्' इति च ॥१४-१८॥ मद्भावाय मयि भावाय ॥१९॥

प्रकृतिं पुरुषं चेत्यत्र पुरुषशब्देन जीवपरयोः प्रकृतिशब्देन चेतनाचेतनप्रकृत्योः स्वीकारायोभावपीति । विकाराणां सत्वादीनां चोपादानत्वविवक्षया प्रकृतिसम्भवत्वम् । स्वातन्त्र्यं तु परमेश्वरस्यैव ।

उपद्रष्टानुमन्ता चेत्यादि वक्ष्यमाणत्वात् । गुणानां च विकारत्वेऽप्यधिक-विकारत्वविवक्षयाऽन्येषां विकारांश्च गुणांश्चेति पृथगुक्तिः ॥२०॥ 'स्वदेहेन्द्रियहेतुत्वं यज्जीवस्य स्वकर्मभिः । आवृत्य विष्णुतत्वं तद्धेतुश्चित्प्रकृतिर्मता । जीवस्य सुखदुःखानां भोगशक्तिप्रदः सदा । परमः पुरुषो विष्णुः सर्वकर्ताऽपि सन्सदा । विशेषकर्ता केषाञ्चिदुक्तो यद्वद्विकुण्ठपः । उच्यते सर्वपालोऽपि विशेषेण स्वकर्मणा' इति च । परमेश्वरस्यैव सर्वकर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वदाने देव्या अल्पप्रवृत्तिरिति दर्शयतुमुच्यत इति स्थानद्वयेऽप्युक्तम् । कर्तृत्वेऽपि स एव मुख्यहेतुः । तथापि भोक्तृत्वापेक्षया तस्या अधिकप्रवृत्तिरिति 'कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरूच्यते' इति सर्वहेतुत्वेऽपि विष्णोः प्रकृतेर्जीवं प्रति भोक्तृत्वादानेऽल्पप्रवृत्तिरिति पुरुषो भोक्तृत्वे हेतुरुच्यत इति विशेषहेतोरेवमुच्यते । मुख्यतस्तु सर्वहेतुत्वं विष्णोरेवेति भावः । पुरुषः प्रकृतिस्थ इत्यत्र पुरुषशब्दो जीवे । उभयोरपि पुरुषशब्देन पूर्वं प्रस्तुतत्वात् । यथायोग्यमुपपत्तेः ॥२१॥

कार्यकारणसम्बन्धं भोगं च मिथ्येतिवदतां निराकरणायाह । पुरुषः प्रकृतिस्थो हीति । हीत्यनुभवविरोधं दर्शयति तेषाम् । न हि ज्ञानाज्ञानसुखदुःखादि विषयस्यान्तरानुभवस्य भ्रान्तित्वं क्वचिद्दृष्टम् । न चास्य मिथ्यात्वे किञ्चिन्मानम् । शरीरमारभ्यैव ह्यपरोक्षभ्रमो दृष्टः । तत्रापि बलवत्प्रमाणविरोधादेव भ्रान्तित्वं कल्प्यम् । साक्षिसिद्धस्यापि भ्रान्तित्वाङ्गीकारे येन सर्वस्य भ्रान्तित्वमभ्रान्तित्वं चात्मनोऽवगतं तदपि प्रमाणमात्मैव । व्यवहारतोऽप्यस्तीत्यत्र प्रमाणाभावात् । भ्रान्तिरभ्रान्तिर्वा न किञ्चित्सिध्यति । अनुभवो भ्रान्त इत्युक्ते भ्रान्तत्वे प्रमाणं तत्प्रामाण्यं च कुतः सिध्येत् ? व्यवहारतः सर्वमङ्गीकुर्म इत्युक्ते व्यवहारो व्यवहर्ता च कुतः सिद्धः? प्रतीतित इत्युक्ते सैव कुतः? स्वत इत्युक्ते स्वस्य भ्रान्तित्वे प्रतीतिं विनैव प्रतीतिरस्तीत भ्रान्तिः स्यात् । स्वाभावोऽपिस्यात्

। स्वयमस्मीति च भ्रमः स्यात् । निरालम्बनो भ्रमो नोपपद्यत इत्यस्यापि भ्रमत्वोपपत्तेः । तत्प्रमाणमप्यप्रमाणमेव । प्रमाणत्वभ्रम इति न किञ्चित्सिध्यति । भ्रम इत्यस्यैव भ्रमत्वेऽन्यस्याभ्रमत्वमेव भवति । सुखदुःखादिविषयं ज्ञानमात्मस्वरूपमेवेति तस्य भ्रमत्वे छद्मना विनैव शून्यवादो भवति । न हि वृत्तिज्ञानविषयमज्ञानादिकं तेषामपि । भ्रमस्य चाविद्याकार्यत्वाङ्गीकारादात्मस्वरूपस्याप्यविद्याकार्यत्वं स्यात् । दुर्घटत्वं भूषणमित्युक्ते दुर्घटत्वं सुघटत्वं चोभयं भूषणमस्माकमित्युत्तरम् । न हि प्रमाणसिद्धस्य दुर्घटत्वे सुघटत्वेवाऽपवादो दृष्टः । दुर्घटत्वं भूषणमिति वदद्भिरात्मनोप्यविद्यात्वमङ्गीकृत्य तदयुक्तमित्युक्ते तत्रापि भूषणत्वं किमिति नाङ्गीक्रियते ? अतिसुकरत्वात् । न चात्मनोऽप्यविद्यात्वं वदतां तेषामुत्तरम् । अतोऽनन्तदोषदुष्टत्वाद्धीति प्रसिद्धयैव भगवता निराकृताः । अस्य जीवस्य सदसद्योनिजन्मसु कारणं सत्वादिगुणसङ्गः ॥२२॥

स्वतन्त्रकारणं तु परमेश्वर एवेत्याह । उपद्रष्टाऽनुमन्तेति । 'सर्वेभ्य उपरि द्रष्टा यदुपद्रष्टृनामकः । स्वातन्त्र्यात्स्वानुकूल्येन मत्या प्रेरयति स्म यत् । अनुमन्तेति कथितः स्वयं प्रभुरजो हरिः । महाशक्तिर्यतो विष्णुर्महेश्वर इतीरितः । परमत्वाच्च तस्यैव ह्यनुमन्तृत्वमुच्यते । स एव सर्वदेहेषु देहिनोऽन्यो व्यवस्थितः' इति च । मां विद्धि सर्वक्षेत्रेष्विति देहेऽप्युक्तः । तेनाहमेव स इति दर्शयति ॥२३॥

"द्विविधं पुरुषं चैव प्रकृतिं द्विविधामपि । सह तत्तद्गुणैः सम्यग्ज्ञात्वा पश्यति यः पुमान् । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते । अनादियोग्यताभेदात्पुसां दर्शनसाधनम् । नानैव तत्र विष्णोस्तु प्रसादाद्वैष्णवं वपुः । स्वयं विज्ञायते किञ्चिच्छ्रूयते किञ्चिदन्यतः ।।२४।। तथा ज्ञात्वा हरिं ध्यात्वा स्वान्तः पश्यन्ति केचन । ऋषयः केचिदृषयो नारदाद्या बहिस्त्वपि । देवा विष्णुप्रसादेन लब्धसत्प्रतिभाबलात् । सर्वं क्रमेण विज्ञाय प्रतिभास्पष्टताक्रमात् । पश्यन्ति बहिरन्तश्च विष्णुं ध्यानमृतेऽपि तु । येषां

ध्यानमृते दृष्टिस्तेषां ध्यानेऽपि दर्शनम् । स्यादेव साङ्ख्ययोगास्ते देवा ब्रह्माऽधिकोऽत्र च । केचित्तु क्षत्रियवरा अश्वमेधादिकर्मभिः । यजन्तो भक्तिमन्तश्च यज्ञभागार्थमागतम् । श्रवणप्रतिभाभ्यां च स्मरन्तः पुरुषोत्तमम् । पश्यन्त्यन्ये तथाऽन्येभ्यः सर्वं श्रुत्वानुमत्य च । उपास्यैव तु पश्यन्ति नान्यथा तु कथञ्चन । ऋषीन् राज्ञस्तथाऽऽरभ्य प्रतिभाऽभ्यधिका क्रमात् । यावद्ब्रह्मा ब्रह्मणस्तु प्रायो नाप्रतिभासितम् । विष्णोः प्रीत्यर्थमेवास्य श्रोतव्यं प्रायशो हरेः । अन्येषां श्रवणाज्ज्ञानं क्रमशो मानुषोत्तरम् । अत्यल्पप्रतिभानत्वान्मानुषाः श्रुतवेदिनः । सर्वे ते दर्शनात्तस्मात्स्वयोग्यान्मुक्तिगामिनः'' इति च । अन्येषामपि किञ्चिच्छ्रवणे विद्यमानेऽपि मनुष्याणामत्यल्पप्रतिभानत्वाच्छ्रुत्वाऽन्येभ्य इति विशेषणम् । मनुष्याणां प्रतिभामूलप्रमाणापेक्षा प्रायो न सम्यगुत्पद्यतेऽल्पा चेति श्रुतिपरायणा इति । ''अश्रुतप्रतिभा यस्य श्रुतिस्मृत्यविरोधिनी । विश्रुता नृषु जातं च तं विद्याद्देवसत्तमम् । यश्चस्वमुखमानेन नवाधो देहवान्पुमान् । अष्टमानवती स्त्री च षण्णवत्यंगुलौ पुनः । दशतालौ सप्तपादौ विद्यात्तौ च सुरोत्तमौ । यावत्पञ्चाङ्गुलोनं तद्देवमानं क्रमात्परम् । पादे त्वङ्गुलमात्रोनं तदूनं चतुरङ्गुलम् । यावद्देवोपदेवानां पादे चोनाङ्गुलं पुनः । तावन्मनुष्यमानं स्यात्ततोऽधस्त्वासुरं स्मृतम् । द्विचत्वार्यधिकं तस्मात्षण्णवत्यङ्गुलादधः । ज्ञेयमङ्गुलमानं तदुपदेवादिषु स्फुटम् । देवेष्ववरवज्ज्ञेयमृषीणां चक्रवर्तिनां । यावद्यावत्प्रियो विष्णोस्तावत्स्त्रीपुंस्वरूपिणः । हरेः सादृश्यमस्य स्यादनादिक्रमसुस्थिरम्'' इति च ॥२५॥२६॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादित्यत्र क्षेत्रं श्रीः । 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् । 'अव्यक्तं च महद्ब्रह्म प्रधानं क्षेत्रमित्यपि । उच्यते श्रीः सदा विष्णोः प्रिया निर्दोषचिद्धना । सा हि न व्यज्यते विष्णुरत्र क्षेति महागुणा । जीवोत्तमा च तेनैतैः शब्दैरेकाऽभिधीयते । महान्ब्रह्मा जीवमहान्परात्मप्रेरिताः क्रियाः । अहं कर्तेति येनायं जीवो

मंस्यत्यसौ शिवः । अहंकार इति प्रोक्तो जीवाहंमतिकृद्यतः । उमा बुद्धिरिति ज्ञेया शब्दादिज्ञानदा यतः । मतिदो मन उद्दिष्ट इन्द्रः स्कन्दोऽपि तत्सुतः । श्रोत्रं तु श्रावयंश्चन्द्रः स्पर्शो वायुसुतो मरुत् । चक्षुः सूर्यश्चक्षयति जिह्वा वारिपतिर्हृतेः । अश्विनौ घ्रणमाघ्रातेर्वागग्निर्वचमादपि । हस्तौ वायुसुतौ ज्ञेयौ मरुतौ हानिलाभयोः । पादौ तु विष्णुनाऽऽविष्टौ यज्ञशंभू शचीसुतौ । पदनादेव पायुश्च भुक्तस्यैवाप्ययाद्यमः । संतत्युपस्थितिकृतेरुपस्थः स शिवो मनुः । विनायकस्तथाकाशो निरावृत्या प्रकाशनात् । प्रधानवायुजो भूतवायुर्नाम्ना मरीचिकः । अग्निश्च पृथिवी चैव प्रसिद्धौ वरुणो जलं । अदनात्प्रथनाज्जन्मलयहेतोस्तथाऽभिधाः । शब्दाद्याः पञ्च शिवजाः शब्दनात्स्पर्शनादपि । रूपणाद्रसनाच्चैव गन्धनाच्च तथाऽभिधाः । सुखं धृतिश्चेतना च सुखनाद्विधृतेरपि । चेतोनेतृत्वतश्चैव मुख्यवायुः सरस्वती । श्रीश्चेच्छा चैव सा वायोः पत्नी त्वेवं धृतिर्मता । इच्छादानात्तु सैवेच्छा स्थानभेदात्तु देवताः । पृथक्पृथक्च कथ्यन्ते लक्ष्म्याद्या उदिता अपि । दुःखद्वेषौ कलिश्चैव द्वापरौ ब्रह्मणः सुतौ । प्रवरावसुराणां तौ संघातश्चेतनाः परे । एतैरभिमतं यच्च तत्तन्नाम्नाऽभिधीयते चेतनाचेतनं त्वेतत्सर्वं क्षेत्रमितीरितं । क्षितिरेतद्भगवतो यदतः क्षेत्रमीर्यते । क्षिणोति त्राति चैवैतदतो वा क्षेत्रमुच्यते । क्षितिं कृत्वा त्राति चैतदतो वा क्षेत्रमीरितं । एतस्मात्क्षीणमेतेन त्रातमित्यथवा पुनः । इच्छाद्यानां क्षेत्रनाम्नामपि नामान्तरं स्मृतं । विकार इति यस्मात्ते विशेषविकृतिस्थिताः । विशेषात्क्रियते यस्माद्विकारं कार्यमन्तिमं । विगतं करणं चात्र पुनर्नाशमृते यतः । तत्सम्बन्धाद्विकाराख्या इच्छाद्या अभिमानिनः । एतत्सर्वं सर्वदैव निर्दोषेणैव चक्षुषा । प्रेरयन्नेव जानाति तत्क्षेत्रज्ञो हरिस्ततः' इति च । 'यस्याऽत्मा शरीरं' इत्यादिश्रुतेश्चेतनस्यापि 'इदं शरीरं कौन्तेय' इति शरीरत्वोक्तिर्युज्यते । "सत्वं जीवः क्वचित्प्रोक्तः क्वचित्सत्वं जनार्दनः । सत्वं नाम गुणः क्वापि क्वचित्साधुत्वमुच्यते" इति शब्दनिर्णये । 'तयोरन्यः

पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्वं' इति च पैङ्गिश्रुतिः । जनी प्रादुर्भाव इति धातोर्जीवस्यापि शरीरे व्यक्त्यपेक्षया जनिर्युज्यते ॥२७॥ जीवेषु दुःखयोगादिरूपेण विनश्यत्स्वप्यतथाभूतं । 'दुखयोगादिरूपेण जीवेषु विनशत्स्वपि । दुःखयोगादिरहितः सर्वजीवेष्ववस्थितः । गुणैः सर्वैः समो नित्यं न हीनो हीनगोऽपि सन् । इति पश्यति यो विष्णुं स एव न तमो व्रजेत्' इति पाद्मे ॥२८॥२९॥

प्रकृत्य स्वयमेव प्रारभ्य विष्णुना क्रियमाणानि । विष्णोर्नान्यः पूर्वप्रेरक इति । 'पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्' इति भगवद्वचनात् । 'द्रव्यं कर्म च कालश्च' इति च । 'स्वयं प्रकृत्या भगवान्करोति निखिलं जगत् । नैव कर्ता: हरेः कश्चिदकर्ता तेन केशवः' इति च स्कान्दे । तेनेति प्रस्तुतत्वादेव सिद्धं । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' । 'स हि कर्ता' । 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । 'जन्माद्यस्य यतः' । 'मत्त एवेति तान्विद्धि' इत्यादि सकलप्रमाणविरोधश्चान्यथा । प्रकृत्यैव चेति चशब्दात्तेनैवेति सिद्ध्यति । 'प्रकृतेन क्रियायोगं चशब्दः क्वचिदीरयेत् । क्वचित्समुच्चं ब्रूयात्क्वचिद्दौर्लभ्यवाचकः' इति शब्दनिर्णये । प्रकृतेः कर्तृत्वं 'रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं' इत्यादिभगवद्वचनेन निरस्तं । 'न ऋते त्वत्क्रियते किञ्च नाऽरे' इति च । केवलप्रकृतेः कर्तृत्वाङ्गीकारे चशब्दो व्यर्थः । 'तत एव च विस्तारं' इति वाक्यशेषविरोधश्च । 'अहं बीजप्रदः पिता' इति वक्ष्यमाणमत्रापि क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादिति प्रकृतमिति तेनापि विरोधः । अचेतनं करोतीति स्वोक्तिविरोधश्च । 'इच्छापूर्वं क्रियादानां कर्तृत्वं मुख्यमीरितं' इति पैङ्गिश्रुतिः । विकारलक्षणं कर्तृत्वं तु प्रकृतेरङ्गीकृतमेव । तथापि लक्ष्मीपरमेश्वरमुक्तचेष्टासु तदभावात्सर्वश इत्यस्य सङ्कोचप्राप्तिः । 'अचेतनाश्रितं कर्म विकारात्मकमीरितं । यत्तु केवलचित्संस्थं प्रत्यभिज्ञाप्रमाणतः । अविकारात्मकं ज्ञेयं तन्न तत्प्राकृतं भवेत्' इति च ॥३०॥

'एकविष्ण्वाश्रितानां तु जीवानां भेदमेव यः । ततः परस्परं चैव

तारतम्येन पश्यति । विष्णोरेव च विस्तारं जगतः स विमुच्यते' इति च ॥३१॥ शरीरस्थो जीवः । 'स्वप्नेन शरीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति' इति श्रुतेः । 'शरीरस्थस्तु संसारी शरीराभिमतेर्मतः । विष्णुः शरीरगोऽप्येष न शरीरस्थ उच्यते । शरीराभिमतिर्यस्मान्नैवास्यास्ति कदाचन । तद्गतानां तु दुःखानां भोगोऽभिमतिरुच्यते । तदभावान्नाभिमानी भगवान्पुरुषोत्तमः' इति च ॥ अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मा जीवोऽपि न किमुत जडं न भवतीति । शरीरोत्पत्तिलक्षणमप्यादिमत्त्वं परस्य नास्तीति विशेषः । जीवस्य हि तदस्तीति । सत्वादिगुणसम्बन्धश्च । सर्वं करोति परमात्मा तथापि न लिप्यते । वादिप्रसिद्धत्वादेवेष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठमित्यादिवन्निषेधः । 'कुर्वाणोऽपि यतः सर्वं पुण्यपापैर्न लिप्यते । जन्ममृत्यादिरहितः सत्वादिगुणवर्जितः । विष्णुस्तद्विपरीतस्तु जीवोऽतस्तौ पृथक्सदा' इति च । 'स एष नेति नेति' इत्यादि च ॥३२-३४॥ जीवानामचेतनप्रकृतेर्मोक्षं भूतप्रकृतिमोक्षं ॥३५॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्पष्टीकरणपूर्वकं त्रैगुण्यं विविच्य दर्शयति ॥१॥२॥ 'योनिर्भार्या तथा स्थानं योनिः कारणमेव च' इति शब्दनिर्णये । अत्र योनिर्भार्या । 'तस्मिन् गर्भं दधाम्यहं' इति वाक्यशेषात् ॥३-१५॥ एतेभ्यः सत्वादिगुणेभ्योऽन्यं कर्तारमीशं यदा पश्यति तदैवायं ना पुरुषः । अन्यथा पशुसमः । न केवलमन्यत्वेन पश्यन्ना । तं कर्तारं विष्णुं किं तु गुणेभ्य उत्तमत्वेन च । कथं स एव ना ? यस्मात्मद्भावं सोऽधिगच्छति । 'महालक्ष्मीरिति परा भार्या नारायणस्य या । प्रकृतिर्नाम सा ज्ञेया प्रकर्षेण करोति यत् । तस्यास्तु त्रीणि रूपाणि सत्वं नाम रजस्तमः । सृष्टिकालेविभज्यन्ते सत्वं श्रीः सद्गुणप्रभा । रजो रञ्जनकर्तृत्वाद्भूः सा

सृष्टिकरी यतः । यदावेशादियं पृथ्वी भूमिरित्येव कथ्यते । जीवान्
ग्लपनाद्दुर्गा तम इत्येव कीर्तिता । एताभिस्तिसृभिर्जिवाः सर्वे बद्ध
अमुक्तिगाः । सर्वान् बन्धन्ति सर्वाश्च तथापि तु विशेषतः
श्रीर्देवबन्धिकानृणां भूर्दैत्यानां तथाऽपरा । एताभ्योऽन्यं परं चैव विष
ज्ञात्वा विमुच्यते । सामर्थ्यातिशयादासां नैताभ्यो विद्यते परः । इ
यावद्विजानाति तावत्तं नृपशुं विदुः । तस्मादाभ्योऽधिकगुणो विष्णुर्ज्ञेयः सदै
च' इति महाविष्णुपुराणे ॥६-१८॥ रजसस्तु फलं दुःखामित्यत्र दुःखमि
दुःखमिश्रं सुखं । 'दुःखं दुरिति संप्रोक्तं स्वं नाम सुखमुच्यते' इ
शब्दनिर्णये । कर्मणो राजसस्योक्तं दुःखमिश्रं सुखं फलं । अज्ञानजं तामसस्
नित्यदुःखं फलं विदुः' इति स्कान्दे ॥१६-२१॥ ''लोकस्थिता
प्रकाशादीन्प्रायो न द्वेष्टि नेच्छति । स्वयं प्रकाशी मोहोज्ज्ञस्तथापि पुनरिच्छ
। विष्णोः प्रकाशं तं चापि नित्यभक्त्याभिसेवने । सुखदुःखादिभावेऽ
विष्णुभक्तौ समः सदा । अर्थार्थं वा प्रियार्थं वा निन्दादीनां भयादपि ।
विष्णुभक्तिह्रासोऽस्य किंन्तु साम्यमथोन्नतिः । अवैष्णवारम्भवर्जी विष
याति न संशयः'' इति च ॥२२॥ उदासीनवदित्युक्तैश्च न केवलोदासीनत्वं
नेङ्गत इत्युदासीनवृत्तिनिषेधः। सर्वारम्भपरित्यागीति विशेषप्रयोजनापेक्षयाऽ
नावैष्णवारम्भ इति । 'इङ्गनं क्षणिकं कर्म दीर्घमारम्भ उच्यते' इ
शब्दनिर्णये ॥२३-२५॥ 'लक्ष्म्यादिभिः कृतो बन्धो योऽनादिः पुरुषस्य तु
तमत्येतीह यो विद्वान्स विज्ञेयो गुणात्ययी'ति च प्रवृत्ते
तत्कृतबन्धात्ययात्तदधिकविष्णुप्राप्तेश्च तदत्ययीत्युच्यते । यथ
द्वारपालमतीत्य राजानं गच्छतीति । ब्रह्मणि भूयं ब्रह्मभूयं । ब्रह्मे
प्रकृता महालक्ष्मीः । 'अतीत्य त्रीणि रूपाणि महालक्ष्मीं प्रपद्यते । तथ
त्वनुगृहीतोऽसौ वैष्णवो विष्णुगो भवेदि'ति च ॥२६॥ ब्रह्मप्राप्तो मत्प्रा
एव भवतीत्याह । ब्रह्मणो हीति । मदवियोगात्तस्या अपि मत्स्थ ए
भवतीत्यर्थः । तथापि मत्प्राप्तिक्रमविवक्षया तदुक्तिः । एकांतिकस्य सुखस्

मोक्षस्य ॥२७॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ त्रयोदशोक्तं विविच्य दर्शयति । ''पृथङ्मूलं हरिस्तस्य जगद्वृक्षस्य भूमिवत् । सत्वादियुक्ते चिदचित्प्रकृती मूलभागवत् । अत्रापि चिदचिद्योगो वृक्षवत्सम्प्रकीर्तितः । पृथिवीदेवतावत्तद्धरिर्मृद्वदचेतना । उत्तमत्वात्तु मूलानामूर्ध्वमूलस्त्वयं स्मृतः । नीचास्ततो महदहंबुद्ध्यो भूतसंयुताः । शाखाश्छन्दांसि पर्णानि काममोक्षफले ह्यतः । कारणेषु स्थितं कार्यं व्याप्तं कार्येषु कारणं । अन्योन्यसंयुताः शाखा मूलानि तु सदैव तु । विषयादर्शनीयत्वात्प्रवालसदृशा मताः ॥१॥२॥ जगद्वृक्षोऽयमश्वत्थो ह्यश्ववच्चञ्चलात्मकः । अव्ययोऽयं प्रवाहेण स्वसक्तज्ञानहेतिना । विष्णोः सम्यक्पृथग्दृष्टिनामच्छेदनभाक्सदा । अव्यक्तादिसमत्वं तु नेति नेत्यादिवाक्यतः । बोधेनैव पृथग्विष्णोः कृत्वा मृग्यः स केशवः ॥३॥ तमेवाद्यं प्रपद्येत तदंशाभासको ह्ययं । जीवराशिः समस्तोऽपि ब्रह्मरूद्रेन्द्रपूर्वकः ॥४॥ किञ्चित्सादृश्यमात्रेण भिन्नोऽप्यंश इवोच्यते । ईश्वरस्तु यदा त्वस्य शरीरं विशति प्रभुः । मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥५-७॥ शब्दादीन्प्रत्यथ यदा जीवमादाय यात्यतः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८॥ भुङ्क्ते हरिः शुभान् भोगानिन्द्रियेषु व्यवस्थितः । पूर्णानन्दोऽपि भगवान्क्रीडया भुङ्क्त एव तु ॥९-१०॥

सौम्यत्वात्सोमनामासौ सौममण्डलगः सदा । स एवाग्निस्थितो विष्णुर्नाम्ना वैश्वानरः सदा । सर्वेषां स नराणां यदुपजीव्यः सदैव च ॥११-१४॥ स एव व्यासरूपेण वेदान्तकृदुदाहृतः ॥१५॥ ब्रह्मरुद्रादयः सर्वे शरीरक्षरणात्क्षराः । श्रीरक्षरात्मेत्युदिता नित्यचिद्देहका यतः । चेतनाचेतनस्यास्य राशेः संस्थापकत्वतः । कूटस्थ आत्मा सा ज्ञेया

परमात्मा हरिः स्वयं ॥१६॥१७॥ क्षराक्षरात्मनोर्यस्मादुत्तमः स सदाऽनयोः । पुरुषोत्तमनाम्नाऽतः प्रसिद्धो लोकवेदयोः'' इति नारायणश्रुतिः ॥ १८-२०॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ देवासुरलक्षणं । ''येऽतिमानेन मन्यन्ते परमेशीऽहमित्यपि । मिथ्या जगदिदं सर्वं भ्रमजत्वान्न तिष्ठति । मिथ्यात्वान्नेश्वरोऽस्यास्ति परेभ्योऽपि न जायते । स्वस्मिन्नपि तथान्यस्मिन्नियन्ताऽन्य इतीरिते । प्रद्विषन्त्यसुरास्ते तु सर्वे यान्त्यधरं तमः । अयोग्येशत्वकामाच्च लोभाच्चात्मसमर्पणे । तत्ववेदिषु कोपाच्च तमस्तेषां न दुर्लभं । अक्षागमानुमानां च स्वोक्तेरपि विरोधिनः । यस्मात्ततोऽसुरा ज्ञेया एवमन्येऽपि तादृशाः । ये तु विष्णुं परं ज्ञात्वा यजन्ते नान्यदेवताः । प्रत्यक्षाद्यविसंवादिज्ञानादेव विमुक्तिगाः'' इति ब्रह्मवैवर्ते । 'निबन्धाय' नीचस्थानेऽन्धतमसि बन्धाय । 'सर्गाणां सुबहुत्वेपि शुभाशुभफलाधिकौ । देवासुराख्यौ द्वादेव गंधर्वाद्यास्तदन्तराः । मुक्तिगा एव विज्ञेया देवा एव विमुक्तिगाः' इति च । 'विमोक्षाय' इत्यत्र वीत्युपसर्गादेव मोक्षनानात्वं ज्ञायते॥१-५॥ 'देवासुरनरत्वाद्या जीवानां तु निसर्गतः । निसर्गो नान्यथा तेषां केनचित्क्वचिदेव वा । देवाः शापबलादेव प्रल्हादादित्वमागताः । अतः पुनश्च देवत्वं ते यांति निजमेव तु । हेतुतः सोऽन्यथाभावो रक्तता स्फटिके यथा । अतो नित्यश्च नाप्येष स्वभावविनिवर्तकः । किंत्वाक्रम्यैव तं तिष्ठेदेव सर्गस्ततो हि सः । अशोच्य एव विज्ञेयो मोक्षयोग्यो हरेः प्रियः' इति च ॥६-२४॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ सदसत्कर्मविवेकः ॥१॥२॥ सत्वानुरूपा जीवानुरूपा । अतो ये सात्विकश्रद्धास्ते सात्विका इति ज्ञेया अन्येऽन्य इति । श्रद्धामयः श्रद्धारूपः । "श्रद्धा स्वरूपं जीवस्य तस्माच्छ्रद्धा विभेदतः । उत्तमाधममध्यास्तु जीवा ज्ञेयाः पृथक्पृथक् । स्वरूपभूता श्रद्धैव तमोगानां विमोक्षिणाम् । शिष्यते संसृतिस्थानां श्रद्धारूपं मनोऽपरम् । तत्र स्वरूपश्रद्धैव व्यज्यते प्रायशः क्वचित् । सात्विकस्य तमोरूपा श्रद्धाऽन्तःकरणात्मिका । सात्विकी तामसस्यापि भूयस्त्वात्तद्विविच्यते ॥३॥ श्रद्धेत्यास्तिक्यनिष्ठोक्ता सा येषां देवतोत्तमे । विष्णौ तद्भक्तबुध्द्यैव रमाब्रह्मादिकेषु च । ते सात्विका इति ज्ञेयास्तैरिष्टं विष्णुरेव तु । श्रीश्च साध्यक्षविद्याख्या ब्रह्मेन्द्राद्याश्च देवताः । विबुधत्वात्तु मन्वाख्या भुञ्जते प्रीतिपूर्वकम् । व्यामिश्रयाजिनो ये तु विष्ण्वाधिक्ये ससंशयाः । स्वरूपमात्रे देवानां श्रद्धायुक्ताश्च सर्वदा । राजसास्ते तु विज्ञेयास्तैरिष्टं यक्षराक्षसाः । दीनत्वाद्देवनामानो ब्रह्मेन्द्रादिसनामकाः । गृह्णन्ति ये हरिं त्वन्यदेवादिसममेव तु । नीचं ब्रह्माद्यनन्यं वा मन्यन्ते नेति चाखिलं । तत्तच्छ्रद्धायुतास्ते तु तामसाः परिकीर्तिताः । भूतप्रेतास्तु तैरिष्टं शिवस्कन्दादिनामकाः । साक्षाच्छिवपरीवारा भुञ्जते ह्यतितामसाः । मोक्षः साङ्कल्पिकः स्वर्गो भूतादित्वं फलं क्रमात् । त्यक्त्वाऽपि शास्त्रविहितं मिथ्याज्ञानविवर्जिताः । भक्त्या विष्णुं यजन्ते ये निषिद्धाचरणोज्झिताः । तेऽपि यान्ति हरिं शास्त्रविधानस्थाः कुतः पुनः ॥४॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः । दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः । अकृशानपि लक्ष्म्यादीन्देवान्विष्णुपरायणान् । विष्णुं च सर्वदेहस्थं कृशत्वेन विजानते । तेषामल्पगुणत्वेन कल्पनात्ते तमो ध्रुवं । यान्ति ज्ञेयाश्च ते दैत्याः पिशाचा वाथ राक्षसाः ॥ अन्नैश्चैवाथ यज्ञाद्यैः प्रायो ज्ञेया इमे नराः । सात्विकाः सात्विकान् कुर्युर्यस्मादन्ये तथेतरान् ॥ ॐतत्सदिति यद्विष्णोर्नामत्रयमुदाहृतम् । प्रसिद्धं वैदिकं तस्मात्कर्म

तद्विषयं हि सत् । तत्राश्रद्धाकृतं तस्मादसदित्येव कीर्त्यते । विप्रा वेदाश्च यज्ञाश्च यस्मादोताः परस्परम् । विहिता विष्णुना तेन विष्णुरोमिति कीर्तितः । ओतमस्मिन्निदं सर्वमिति चोक्तः स ओमिति । तस्मादोमिति यज्ञादीन्प्रवर्तन्ते हि वैदिकाः । अनोंकृतं ह्यासुरं स्याद्यत्तस्मादोंकृतं त्वपि । ॐकारार्थहरेः सम्यगज्ञानादासुरं भवेत् । फलं त्वनभिसन्धाय तद्ब्रह्म स्यान्ममास्पदम् । इति यत्क्रियते कर्म तन्नामाऽतो जनार्दनः । अभिसन्धितं हि तत्प्रोक्तं ततं वा स्वगुणैः सदा'' इत्यादि च । 'मयः प्रधानमुद्दिष्टं स्वरूपं कार्यमेव च' इति शब्दनिर्णये । शास्त्रविहितमपि भगवच्छ्रद्धाविहीनमसदेवेति वक्ष्यति । अश्रद्धया हुतमिति । भगवच्छ्रद्धाविरहितत्वादेव चाशास्त्रविहितं भवति । 'विष्णुभक्तिविधानार्थं सर्वं शास्त्रं प्रवर्तते' इति पैङ्गिश्रुतिः ॥५-७॥

स्थिराः स्थिरगुणा घृतादयः । कट्वादीनामप्यारोग्यरसाद्यर्थत्वे सात्विकत्वमेव । रस्यादीनामपि राजसत्वमनारोग्यादिहेतुत्वेन । 'दुःखशोकामयप्रदाः' इत्युक्तेः । सत्वं साधुभावः । भवति हि सोऽपि शुच्यन्नात् । 'हृद्यं पश्चान्मनोहारि प्रियं तत्कालसौख्यदम् । सुखं तु दीर्घसुखदं रस्यमभ्याससौख्यदम्' इति शब्दनिर्णये ॥८॥ रूक्षं नीरसं तीक्ष्णं सर्षपादि ॥९॥ 'यामान्तरितपाकं तु यातयाममितीर्यते । क्वचिच्च गतसारं स्यान्नियम्यं यातमस्य यत्' इति च । पूर्वं स्वादु पश्चादन्यथाजातं गतरसम् । 'शुद्धभागवतानां तु स्वभावापेक्षयैव तु । स्वादुत्वादि विजानीयात्पदार्थानां न चान्यथा' इति सूदशास्त्रे ॥१०॥

'यागात्तु राजसात्स्वर्गः साङ्कल्पिक उदाहृतः । लोकः स दीनदेवानां सनाम्नां वासवादिभिः । विष्णावश्रद्धयाऽयोग्यकामाच्चैषां पुनर्भवेत् । नरकं च विना यज्ञं राजसं नरलोकगाः । निषिद्धं कर्म कुर्युश्चेदीयुस्ते नरकं ध्रुवम् । कदाचित्सात्विकाः कुर्युः कर्म राजसतामसम् । अन्येऽन्यच्च तथाप्येषां स्थितिः स्वाभाविकी पुनः । स्व स्वं कर्म तु सर्वेषां सदैव स्यान्महत्फलम् । अन्यदल्पफलं चैव बाहुल्यं तेषु लक्षणम्' इति पाद्मे ॥११-१५॥ मौनं मननम् ॥१६॥ युक्तैर्भगवदर्पणादियुक्तैः

। युक्तैरिति दानादिषु सर्वत्र समम् ॥१७-२२॥ सत्सम्बन्धित्वादेव कर्मादि सत् । ॐतत्सदितिनाम्नां विष्णौ प्रसिद्धत्वात् । 'स्त्रवत्यनोंकृतं ब्रह्म परस्ताच्च विशीर्यते' । 'अनोंकृतमासुरं कर्म' इतिश्रुतेरनोंकृतस्यासुरत्वप्रसिद्धेः । 'अनर्थज्ञोदितो मन्त्रो निरर्थस्त्राति मानतः । यन्मन्त्रस्तेन कथितो मन्त्रार्थो ज्ञेय एव तत्' इति पैङ्गिश्रुतेश्च ॥ तदर्थत्वेन फलानभिसन्धिपूर्वककर्मण एव सात्विकत्वाच्च । तद्भक्त्या तत्स्मरणपूर्वकमेव कर्म सदन्यदसदेवेति भावः ॥ राजसस्याप्यसदन्तर्भाव एव । विष्णुश्रद्धारहितत्वात् । 'सात्विकं मोक्षदं कर्म राजसं सृतिदुःखदम् । तामसं पातदं ज्ञेयं तत्कुर्यात्कर्म वैष्णवम्' इत्याग्नेये ॥२३-२८॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

॥ अथ अष्टादशो ऽध्यायः ॥

॥ॐ॥ सर्वाध्यायोक्तधर्मस्य समासतो निर्णयात्मकोऽनुक्त त्रैगुण्यवादी चायम् ॥१॥२॥ मनीषिण इत्युक्तत्वात्तेऽप्यनिन्द्याः । अतस्त्याज्यं दोषवदित्यस्यार्थः 'सङ्गं त्यक्त्वा फलं च' इति ॥३॥४॥ द्रव्ययज्ञादीनां मध्ये स्वोचितो यज्ञो विद्यादानादिषु स्वोचितं दानं स्वोचितं तपश्च सर्वैर्वर्णाश्रमिभिरन्यैश्च कार्यमेवेत्यर्थः । विष्णुनामस्वाध्यायोऽन्त्यानां सत्योपवासादि तपश्च ॥५॥६॥ सङ्गफलत्यागमृते स्वरूपत्यागः कार्य इति मिथ्याज्ञानाख्यमोहात् । 'स्वयज्ञादीन्परित्यज्यनिरयं यात्यसंशयम्' इति पाद्मे ॥७॥ मोहं विना दृष्टदुःखमित्येव । दुःखशब्देन केवलं मानसम् । कायक्लेशस्य पृथगुक्तेः । 'दुःखं तु मानसं ज्ञेयमायासो बाह्य उच्यते । विशेषस्य विवक्षायामन्यथा सर्वमेव तु' इति शब्दनिर्णये ॥८॥९॥ 'न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म केवलं दृष्टदुःखदम् । जन्मान्तरकृते पुण्ये न सज्जेत्सात्विकश्चले । यः सम्यक्तत्वविद्विष्णोस्तदर्पणधियैव तु । फलेच्छावर्जितः तस्य कर्म बन्धाय नो भवेत् । बहुलं चेदल्पदोषं

यावदेवापरोक्षदृक्' इति च ॥१०॥ अन्येषामिष्टम्। अस्य तु त्यागित्वादेव नेष्टम् । 'ज्ञानादेर्मोक्षभोग्याच्च नान्यत्स्यात्कर्मणः फलम्। त्यागिनस्तत्वसंवेत्तुरन्येषां तदृते फलम्' इति च । केवलकाम्यकर्मणां परापेक्षयाप्यकरणमित्येतावांस्त्यागात्संन्यासस्य विशेष इत्यत्यागिनां प्रतियोगित्वेन न्यासिन उक्ताः । त्यागित्वं तेषामपि ह्यस्ति । 'परेच्छयापि ये काम्यं कर्म कुर्युर्नतु क्वचित् । न्यासिनो नाम तेऽन्येभ्यः फलत्यागिभ्य उत्तमाः' इति च ॥१२॥ 'कथितं परमं साङ्ख्यं कपिलाख्येन विष्णुना । सेश्वरं वैदिकं साक्षाज्ज्ञेयमन्यदवैदिकम्' इति च ॥१३॥ अधिष्ठानं शरीरादि ॥ १४-१६॥

'स्वातन्त्र्यमीश्वरे वेत्ति नैवात्मनि कदाचन । ईश्वराधीनमेवात्मन्स्वातन्त्र्यं तु जडान्प्रति । तारतम्येन लक्ष्मयादेर्जीवान्प्रति च सर्वशः । यस्तदर्थं समुत्पन्नो यथा रुद्रो यथा यमः । हत्वाऽपि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते । अज्ञस्तदर्थं जातोऽपि वध्यते दैत्यवद्ध्रुवम् । अपरोक्षदृङ्न जातो यस्तदर्थं मुक्तिगं सुखम् । ह्रसेत्तस्य परोक्षज्ञः किञ्चिद्दोषोण लिप्यते' इति च । अस्वातन्त्र्यज्ञानाद्धन्मीति भावोऽप्यस्य नास्तीति न हन्ति । अन्यस्य भावोऽस्तीति विशेषः । बुद्धिर्यस्य न लिप्यत इति । रागान्न न हन्ति । किन्तु धर्मबुद्ध्या । 'स्वातन्त्र्यं मन्यमानस्य रागाद्धर्मं च कुर्वतः । तन्निमित्तस्तु दोषः स्याद्गुणस्तु स्यात्स्वकर्मजः' इति च । ''सम्प्रेरयतुरीशस्य कर्मस्वखिलचेतनान् । ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपा प्रेरणा सा स एव यत् । स्वरूपेणैव नित्या सा विशेषात्मतया भवेत् । विशेषोऽपि स्वरूपेण नित्यश्च स्याद्विशेषतः । स्वनिर्वाहकता यस्मान्नानवस्था विशिष्टवत् । विशेष्यस्य विशिष्टस्याप्यभेदेऽप्यविवादिनि । विशेषोऽस्त्येव नात्रास्ति ह्यनवस्था कदाचन । ज्ञातुरन्योऽहमिति तु कस्याप्यनुभवो न हि । अस्मि ज्ञातैवाहमिति भेदस्तस्मात्तयोः कुतः । पश्यामीति विशेषोऽयमिदानीं मे समुत्थितः । इत्याद्यनुभवाद्भेदो न विशेष्यविशिष्टयोः । विशेषणं तु द्विविधं विशेषाख्यं तथेतरत्। विशेषमणयेद्येन प्रोक्तं तेन विशेषणम्। विशेषोऽपि

विशेषस्य स्वस्यैव गमको भवेत्'' इत्यादि तत्वविवेके ॥१७॥

सङ्ग्रहः पञ्चकारणानां सङ्क्षेपः । अधिष्ठानस्य करणेऽन्तर्भावात् । दैवशब्दोदितेश्वरस्यैव मुख्यकर्तृत्वात्स्वतन्त्रास्वतन्त्रकर्त्रोः कर्तृशब्देनैवोक्ते स्त्रैविध्यम् । कर्म चेष्टा ॥१८॥ एवं गुणसङ्ख्याने परमसाङ्ख्यशास्त्रे ॥१९॥ 'अस्तित्वाद्भूतनामभ्यः सर्वजीवेभ्य एव च । मुक्तेभ्योऽपिपृथक्त्वेन विष्णोः सर्वत्रगस्य च । ऐक्येन च स्वरूपाणां प्रादुर्भावादिकात्मनाम् । तारतम्येन जीवानां भेदेनैव परस्परम् । जडेभ्यश्चैव जीवानां जडानां च परस्परम् । तेभ्यो विष्णोश्च सम्यक्तल्लक्षणज्ञानपूर्वकम् । ज्ञानं सात्विकमुद्दिष्टं यत्साक्षान्मोक्षकारणम् ॥२०॥

विष्णोरन्यस्य याथार्थ्यज्ञानं राजसमुच्यते । यदि विष्णुं न जानाति यदि वा मिश्रतत्त्ववित् । अन्यथाकरणीयत्वात्कार्याख्यं जीवमेव यः । अकार्यं ब्रह्म जानाति स एवाखिलमित्यपि । एकजीवपरिज्ञानात्कृत्स्नज्ञोऽस्मीति मन्यते । युक्तिविज्ञानराहित्यात्स्वपक्षस्याल्पयुक्तितः । अयुक्ततामेव गुणं मन्यते चाल्पदर्शनः । अतत्त्वार्थं जगद्भूते तत्त्वार्थज्ञानवर्जनात् । स मुख्यतामसज्ञानीत्येकैकेनापि किं पुनः । सर्वैरेतैर्विशेषैश्च युक्तः पापतमाधिकः' इति पाद्मे । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानमित्यस्य व्याख्या नानाभवानित्यादि । सर्वगतमेकमीश्वरं न जानातीत्येतावतैव राजसत्वम् । एकस्य कृत्स्नवज्ज्ञानमेव तामसम् । मुक्तत्वादिरूपेणान्यथाकरणीयत्वात्पराधीनत्वे नाल्पस्य जीवस्य स्वातन्त्र्यादिगुणपूर्णत्वात्कृत्स्नेन ब्रह्मणैक्यज्ञानं च महातामसम् । किं पुनस्तावन्मात्रं सर्वमिति ज्ञानम् । किं पुनस्तत्राप्येकजीवादन्यत्किमपि नास्तीत्यहैतुकं ज्ञानं सर्वमपि तामसम् । किमु तदेवोक्तलक्षणम् । अतत्त्वार्थवत्सदसद्वैलक्षण्याद्यन्यथार्थकल्पना युक्तमेव तामसम् । किमु तदेवोक्तविशेषणैर्युक्तम् । प्रायोऽल्पज्ञानमपि तामसम् । अज्ञानबहुलत्वात्किमु तदेवोक्तमिथ्याज्ञानबहुलमित्यपुनरुक्तिः । एकस्मिन्सर्वज्ञानं कार्ये जीवे पूर्णं ब्रह्मेति सक्तं ज्ञानं निर्युक्तिकं च । अतत्त्वार्थकल्पनायुक्तं अल्पज्ञानं

च पृथक्पृथक्तामसानीति वा मायावादे त्वेतानि समस्तानि । अन्यत्रापि त्वहैतुकत्वादिकं विरुद्धवादेषु समं सर्वेषु ॥२१॥२२॥

'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा' इत्युक्तत्वात् 'ये मे मतं' 'ये त्वेतत्' इति च तस्य मोक्षसाधनस्याकरणे प्रत्यवायस्य चोक्ते र्भगवदर्पितत्वेन सर्वकर्मकरणं तस्य विष्णोः सर्वपरमत्वज्ञानं च नियतमेवेति ज्ञायते । अध्यात्मचेतसेत्युक्तत्वात्तत्स्वरूपयाथार्थ्यज्ञानादि । 'ये तु सर्वाणि कर्माणि' इत्येतस्मिंच्छ्लोके अध्यात्मचेतस्त्वस्य 'मत्पराः अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त :' इति व्यख्याततत्वत् । एवं सर्वमपि भगवद्भक्तियुक्तमेव सात्विकम् ॥२३-२५॥ सर्वस्य भगवदधीनत्वज्ञानादेवानहंवादि ॥२६॥२७॥ 'भगवद्भक्तिसामर्थ्यात्प्रकृष्टो न कृतो हि यः । स प्राकृतो दीर्घसूत्री कुर्या पश्चादिति स्मरन्' इति शब्दतत्त्वे । प्राप्तकालस्य कर्मणो दीर्घकालेनैव कृतिं सूचयन्दीर्घसूत्रीत्यर्थः । 'अलसो दीर्घसूत्री च सत्वयुक्तामसो मतः । अयुक्तो राजसः स्तब्धः प्राकृतो नैकृतिकः शठः । एकैकेनैव दोषेण प्रोक्तस्तामसतामसः । दुर्नरत्वं च तिर्यक्त्वं तमश्चैतत्फलं क्रमात्' इति च ॥२८॥ 'किञ्चिद्यथावद्धर्मादीनयथावच्च पश्यति । यया बुध्या राजसी सा मिथ्यादृक्त्वेव तामसी' इति च । 'वैष्णवो भक्तियोगो यस्तद्युक्ता सात्विकी धृतिः' इति च । विहितविषयैवेत्यव्यभिचारिणी । स्वप्नं भयमित्यादि सर्वनिषिद्धोपलक्षणं । 'तत्तत्सात्विकमेव स्यात् यद्यद् वृद्धाः प्रचक्षते । निन्दन्ति तामसं तत्तद्राजसं तदुपेक्षितं' इति भागवते । 'महात्मानस्तु मां पार्थ' । 'अभयं सत्वसंशुद्धिः' इत्यादिना वृद्धाश्चोक्ताः ॥२९-३५॥

'विष्णोः प्रसादात्स्वमनःप्रसादात्सात्विकं सुखं' इति पाद्मे ॥३६-३९॥ सत्वं जीवजातम् । मुक्तानां गुणातीतत्वात्पृथिव्यां दिवि देवेषु चेति शेषः । 'यथेष्टं सञ्चरन्तोऽपि मुक्ता भूम्यादिगा न तु । ग्रामस्था अपि न ग्राम्या वैलक्षण्याद्धि सज्जनाः । नराधमास्तामसेषु सात्विकास्तत्र राजसाः । दैत्यभृत्या महादैत्या मुख्यतामसतामसाः । राजसास्तु नरास्तत्र विप्रा

राजससात्विकाः । तत्रस्थ शुद्धसत्वास्तु परहंसाः प्रकीर्तिताः । हंसो बहुदः कुटिजो वनस्थो नैष्ठिको गृही । क्रमाद्रजोऽधिका बाह्यं कर्मैषामधिकं यतः । धर्माः परमहंसानं ब्राह्मा एव शमादिकाः । देवादेः कर्मबाहुल्यं न लिङ्गं रजसः क्वचित् । नहि विष्णोश्चलेत्तेषां मनःकर्मकृतामपि । अन्येषां चलचित्तत्वात्प्रायः स्यात्कर्म राजसम् । यदि तत्स्मारकं विष्णोर्विद्यात्सात्विकमेव तु । धर्मार्थहिंसनाग्निश्च विशेषो ब्रह्मचारिणः । पैतृकं चापि यतितो दारास्तु गृहिणस्ततः । असङ्गो ग्राम्यसंत्यागः पश्वहिंसा गृहस्थतः । वनस्थस्य विशेषोऽयं सर्वेषामितरत्समं' इति च । 'सात्विकाः स्वल्परजसः क्षत्रियाः सत्वराजसाः । वैश्याः शूद्रा अतिस्वल्पसत्वाधिक्येन तामसाः । ये तु भागवता वर्णास्तेषां भेदोऽयमीरितः । सत्वाधिकः पुल्कसोऽपि यस्तु भागवतः सदा । त्रैविद्यमात्रा विष्णोर्ये सर्वाधिक्ये ससंशयाः । अन्याधिक्यं न मन्यन्ते श्रीशाद्राजसतामसाः । अज्ञा विष्णौ द्वेषहीनाः सर्वे राजसतामसाः । पितृगन्धर्वपूर्वाश्च मुनयो देवता इति । सात्विकास्त्रिविधास्तत्र श्रेष्ठा एवोत्तरोत्तराः । देवा इन्द्रो विरिञ्चाद्या इति त्रेधैव देवताः । क्रमोत्तराः शिवो वाणी ब्रह्मा चैवोत्तरोत्तराः । सत्वसत्वमहासत्वसूक्ष्मसत्वश्चतुर्मुखः । यस्माद्यावद्विमुक्तिः स्यान्मुक्तावेवं सुखक्रमः' इति च । विष्णौ किञ्चित्प्रीतियुक्तास्तामसमध्ये सात्विका नराधमा इत्यर्थः । राजसानां मध्ये सात्विका एव भागवता विप्रादयः । राजसस्थसात्विकेष्वेव शुद्धसात्विकाः किञ्चिद्रजोयुक्तसात्विकाः समरजोयुक्तसात्विकाः सत्वात्किञ्चिदून तमोयुक्तसात्विका इति वर्णभेदः । सत्वप्रधानत्वादेतानारभ्योत्तरोत्तरं सर्वेऽपि मोक्षयोग्याः । 'सत्वात्सञ्जायते ज्ञानं' इत्यादेः । 'सत्वाधिको मोक्षयोग्योयोग्योऽन्धतमसस्तथा । तम उत्तरो रजोभूयान्समो वा सृतिपात्रकः' इति ॥४०॥४१॥

"शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञान मास्तिक्यं विप्रकर्म स्वभावजम् । एते गुणाः किञ्चिदूना विप्रात्क्षत्रिय एव च । अधिका वा

ब्राह्मणेभ्यः केषुचिच्चक्रवर्तिषु । ऋषयस्त्वेव विज्ञेयाः कार्तवीर्यादयो नृपाः ॥४२॥ शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावच्च क्षत्रियेऽन्ये गुणा अपि ॥४३॥ क्षत्रियोनब्रह्मगुणो वैश्यः कृष्यादिजीवनः । तत ऊनः शमाद्यैर्यः शुश्रूषुः शूद्र उच्यते । अधिकाश्चेद्गुणाः शूद्रे ब्राह्मणादिः स उच्यते । ब्राह्मणोऽप्यल्पगुणकः शूद्र एवेति कीर्तितः । नरोऽपि योदेवगुणो देवो ज्ञेयो नृतां गत'' इति च ॥४४॥

'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्ये'ति वचनात्क्षत्रियादिष्वपि शमाद्यनुवृत्तिर्ज्ञायते । न हि शमादिकं विना तस्याभितोऽर्चनं भवति । सम्यक्शमादिभिरर्चनं ह्यभ्यर्चनम् । न च शमादीन्विना सिद्धिं विन्दति । 'यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं' इत्युक्तत्वाच्च । 'शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियनिग्रहः' इति भागवते । न क्षत्रियादिभिरपि शौचतपःशमादिभिर्हीनैर्भवितव्यमिति तत्तद्धर्मेषूच्यते । युक्ता ह्येतैः सर्वगुणैर्जनकतुलाधारादयः । अतो युद्धेऽपलायनमैश्वर्यं च क्षत्रियस्य विशेषगुणौ । तौ च कृष्यादयो, जीवनार्थं शुश्रूषा याजनं, जीवनार्थं प्रतिग्रहश्चेत्येत एवान्येषां परधर्माः । ''शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं दानं च क्षत्रियेऽधिकाः । तद्धीना ब्राह्मणे तस्माद्वैश्ये शूद्रे ततोऽल्पकाः । अध्यापनं च शुश्रूषा जीवनार्थमृते सताम् । विप्रादिषु क्रमाज्ज्ञेयाः शूद्रस्याध्यापनं विना । तस्माच्छूद्रोऽल्पशुश्रूषुः स्वभावाज्जीवनंविना । एते नैसर्गिका भावाः स्याद्भावोऽन्योऽपि कुत्रचित् । बलाद्विरुद्धभावस्तु हेयः स्वाभाविकोऽपि यः । अनिसर्गोऽपि हि शुभो वर्धनीयः प्रयत्नतः । याजनैश्वर्यपूर्वास्तु नान्यैः कार्या शुभा अपि । अपलायनं च शूद्राणां ब्रह्मक्षत्रार्थमिष्यते'' इति च। ''प्रसह्य वित्ताहरणं शरीरो दण्ड एव च । अशिष्याणां शासनं च तथैवार्थविनाशनम् । एष ईश्वरभावः स्यान्न कार्यः क्षत्रियेतरैः । सर्वे विधर्मिणः शास्याः क्षत्रियैर्यत्नतः सदा । अङ्गाद्यहानिकृद्दण्डः शिष्येषु ब्राह्मणादिभिः । कार्यो देहेऽपि शिष्यश्च स्वामिना स्वेन वार्पितः । पुत्रानुजादयः सर्वे शिष्या एव निसर्गतः । गुरवश्चैव

मित्राणि सखिसब्रह्मचारिणः । सम्बन्धिनश्च सर्वेऽपि तत्तद्योग्यतयाऽखिलैः । शिक्षणीयेषु भावेषु शिक्षणीयाः प्रयत्नतः । उन्मादे बन्धनाद्यैर्वा ताडनं न गुरोः क्वचित् । पापं चरन्तस्त्वन्येऽपि सर्वे दृष्टिपथं गताः । शक्तितो वारणीयाः स्युर्देशकालानुसारतः । तदुत्तमविरोद्धारः संत्याज्या गुरवोऽपि तु । यथाशक्त्यनुशास्यैव कालतोऽपि न चेच्छुभाः । विष्णौ परमभक्तस्तु न त्याज्यः शास्य एव च । शिक्षयंश्च गुरूञ्छिष्यो गुरुवन्नैव शिक्षयेत् । महान्तो नानुशास्याश्च विरुद्धाचरिता अपि । यदि च स्वाधिकानां ते विरोधं नैव कुर्वते'' इत्यादि च । ''आपत्सु विप्रः क्षात्रं तु विशां वा धर्ममाचरेत् । क्षात्रासिद्धौ न शूद्रस्तु विप्रक्षत्रिययोः क्वचित् । क्षत्रियो ब्राह्ममापत्सु तदापत्सु विशामपि । क्षत्रियो विप्रधर्मोऽपि नैव भैक्ष्यप्रतिग्रही । वैश्य आपत्सु शौद्रं तु धर्ममेकं न चापरम् । शूद्र आपत्सु विड्धर्मा तदापत्सु च कारुकः । शूद्रस्तु वैश्यधर्माऽपि नैव वेदाक्षरो भवेत् । अत्यापदि क्षत्रियोऽपि पादशुश्रूषणं विना । शौद्रधर्मं चरन्विप्रक्षत्रियेषु न दुष्यति । येषु कर्मसु याच्यः स्यात्स्वामिनापि न याचिता । शौद्राण्यपि स्वधर्मत्वे क्षत्रियस्यापदो यदि । आत्मनश्चेद्बलाधिक्यं सानुबन्धादपि प्रभोः । धर्मार्थं सेवतोऽर्थार्थं विप्रधर्मादिकाद्वरः । प्रभुणा याच्यवृत्तिस्तु विशेषेणापि धर्मभाक् । बाह्वोर्बलाधिको यः स्यात्क्षत्रियो विद्ययाऽधिकः । विप्रो भागवतौ चैतौ सेशा लोकास्तयोरिमे'' इत्यादि व्याससमृतौ ॥४५-४८॥ नैष्कर्म्यसिद्धिं अनिष्टसर्वकर्मनाशाख्यसिद्धिम् ॥४९॥

वक्ष्यमाणप्रकारेण वर्तमानस्तदनन्तरं नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तो भूत्वा ब्रह्माख्याया महालक्ष्म्याः सकाशं यथाऽऽप्नोति तथा निबोध। 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' । 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहं' इत्युक्तत्वात्। 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा' इत्युक्त्वा 'मद्भक्तिं लभते पराम्' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च। 'सर्वपापक्षयाद्देहं त्यक्त्वा देवान् क्रमाद् व्रजन् । प्राप्य लक्ष्मीं तत्प्रसादात् पुनः स्वृद्धा हरौ यदा । भक्तिस्तया

पुनर्ज्ञाने स्ववृद्धे विष्णुं प्रपद्यते । अपरोक्षदृशो विष्णोः शरीरेऽपि सतः पुरा । त्यक्तदेहादिकस्यापि यावद्विष्णुं प्रपद्यते । तावद्गुणा विवर्धन्ते स्थिताः स्युः प्राप्य केशवम्' इति महावराहे ॥५०-५२॥ विमुच्य निर्ममः शान्तो नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तो भूत्वा ब्रह्मणि भूयाय भवतीत्यर्थः ॥५३-५५॥

विहितानि सर्वकर्माण्यपि मद्व्यपाश्रयो भूत्वा सदा कुर्वाणः । न हि यथेष्टचरणे तात्पर्यमत्र । तथासति विहितकरणेऽपि समत्वात् 'मामनुस्मर युध्य च । ततः स्वधर्मं कीर्तिं च' इत्यादिप्रस्तुतविरोधः । अपिशब्दस्त्वेकमपि कर्मातदाश्रयेण न कार्यमित्यर्थे ॥५६॥ भगवत्संश्रितस्य त्रैविद्यस्य च मनसैव विशेष इत्याह । चेतसा सर्वकर्माणीति । स एव सर्वस्मात्परम इति भावोऽस्येति मत्परः । तत्र चित्तवृत्तिनिरोधोऽपि । बुद्धियोगः प्रत्याहारादिः ॥५७-५८॥ प्रकृतिरीश्वरेच्छा । 'प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छाऽनन्त कथ्यते' इति वचनात् । एषा तु प्रकृत्यैव च कर्माणीत्यादिष्वपि युज्यते । तस्या एव हि मुख्यतो नियोक्तृत्वम् । स्वभावकर्मादिभिर्बद्धा ॥५९॥६०॥ तदेवाह । ईश्वरः सर्वभूतानामिति । 'निश्चितार्थः स तु ज्ञेयो यत्रात्मैव परोक्षतः । उच्यते विष्णुना यद्वत् तद्ब्रह्मेत्यादि कथ्यते' इति शब्दनिर्णये । मन्मना इत्युपसंहाराच्च ॥६१॥ शाश्वतं स्थानं वैकुण्ठादि । 'श्रीरेव लोकरूपेण विष्णोस्तिष्ठति सर्वदा । अतो हि वैष्णवा लोका नित्यास्ते चेतना अपि' इत्याग्नेये । 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्वं च' इत्याद्युक्तम् ॥६२॥

तत्त्वसारकथनं 'द्वाविमौ पुरुषौ' इत्यत्रैवोपसंहृतम् । तत्त्वप्रशंसार्थमेव तद्बुद्धिप्रशंसा कृता । अत्र तु साधनसारोपसंहारः सर्वगुह्यतममिति । मन्मना इत्यादेः पूर्वमेवोक्तत्वाद्भूय इति । अर्थतस्त्वत्रापि विष्ण्वाधिक्यमेवोक्तं भवति ॥६३-६५॥ अन्यसर्वधर्मान्परित्यज्येत्युक्तशेषत्वेन सर्वधर्मानितिवचनम् । मामेकं शरणं व्रजेत्यपि । मन्मना इत्याद्युक्तनिगमनात्मना तद्व्याख्यानम् ।

''सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वं तत्र मनः सदा । सर्वाधिकप्रेमयुक्तं सर्वस्यात्र समर्पणम् । अखण्डा त्रिविधा पूजा तद्रत्यैव स्वभावतः । रक्षतीत्येव विश्वासस्तदीयोऽहमिति स्मृतिः । शरणागतिरेषा स्याद्विष्णौ मोक्षफलप्रदा'' इति महाविष्णुपुराणे । अनादिजन्मकृतसर्वपापेभ्यः । अत्र प्राप्त्यभावात् । धर्मपरित्यागे पापपरित्यागस्य कैमुत्येनैव सिद्धत्वात् ॥६६॥

अतपस्कायैव न वाच्यम् । अशुश्रूषवे पुनश्चेति दोषाधिक्यमशुश्रूषोर्दर्शयितुं चशब्दः । एवमभक्ताय कदापि न वाच्यम् । कदाचिदल्पतपसोऽल्पशुश्रूषोरपि भक्त्याधिक्ये वाच्यं भवतीति कदाच नेति शेषः । अभक्ताच्च न वाच्यमसूयोरिति तत्रापि चशब्दः । 'समुच्चये तथाधिक्ये न्यूनत्वे चः प्रयुज्यते' इति शब्दनिर्णये । 'अभक्तादपि पापः स्यादसूयुर्दोषदृग्यतः' इति च पाद्मे ॥६७॥ सोऽपि मुक्तः । न च तस्मान्मनुष्येष्वित्युक्तेश्च मुक्तानां महत्तारतम्यं ज्ञायते । मनुष्येष्विति विशेषणात्तत्रापि देवानामाधिक्यं च । 'मुक्तिर्ज्ञात्वाऽपि विष्णुं स्याच्छास्त्रं श्रुत्वा ततोऽधिकम् । मुक्तौ सुखं तत्पठतस्तोऽप्यधिकमिष्यते । व्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचित् । ततोऽधिकं तु देवानां मुख्यव्याख्याकृतो यतः' इति च ॥६८-७१॥ यथेच्छसि तथा कुर्वित्याक्षेपपरिहाराय 'करिष्ये वचनं तव' इत्यनुसरति भगवन्तम् ॥७२-७८॥

नमस्ते वासुदेवाय प्रेयसां मे प्रियोत्तम ।
समस्तगुणसम्पूर्ण निर्दोषानन्ददायिने ॥

यस्य त्रीण्यु दितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यालं
बट्तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु-

मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृत केशवे ॥

निःशेषदोषरहित कल्याणाशेषसद्गुण ।
भूतिस्वयम्भुशर्वादिवन्द्यं त्वां नौमि मे प्रियम् ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये अष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयः समाप्तः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

***

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

।। हरिः ॐ ।। नारायणं गुणैः सर्वैरुदीर्णं दोषवर्जितम् । ज्ञेयं गम्यं गुरूंश्चापि नत्वा सूत्रार्थ उच्यते ।।१।। द्वापरे सर्वत्र ज्ञान आकुलीभूते तन्निर्णयाय ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरर्थितो भगवान्नारायणो व्यासत्वेनाववतार । अथेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छूनां तद्योगमविजानतां तज्ज्ञापनार्थं वेदमुत्सन्नं व्यज्जयंश्चतुर्धा व्यभजत्, चतुर्विंशतिधैकशतधा सहस्रधा द्वादशधा च । तदर्थनिर्णयाय ब्रह्मसूत्राणि चकार । तच्चोक्तं स्कान्दे । "नारायणाद्विनिष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितम् । किञ्चित्तदन्यथा जातं त्रेतायां द्वापरेऽखिलम् ।। गौतमस्य ऋषेःशापाज्ज्ञानेत्वज्ञानतां गते । सङ्कीर्णबुद्धयो देवा ब्रह्मरुद्रपुरःसराः ।। शरण्यं शरणं जग्मुर्नारायणमनामयम् । तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवान् पुरुषोत्तमः ।। अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात् । उत्सन्नान् भगवन्वेदानुज्जहार हरिः स्वयम् ।। चतुर्धा व्यभजत्तांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः । शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ।। कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये । चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमञ्जसा ।। अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ।। निर्विशेषितसूत्रत्वं ब्रह्मसूत्रस्य चाप्यतः । यथा व्यासत्वमेकस्य कृष्णस्यान्ये विशेषणात् ।। सविशेषणसूत्राणि ह्यपराणि विदो विदुः । मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषतः ।। इति वेदविदः प्राहुः

शब्दतत्त्वार्थवेदिनः । सूत्रेषु येषु सर्वेऽपि निर्णयाः समुदीरिताः ।। शब्दजातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणश्च निर्णयः । एवं विधानि सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशाः ।। ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृपक्षिषु । ज्ञानं संस्थाप्य भगवान् क्रीडते पुरुषोत्तमः" इत्यादि **।। ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ ।।१।।** 'अथ'शब्दो मङ्गलार्थोऽधिकारानन्तर्यार्थश्च । 'अतः'शब्दो हेत्वर्थः । उक्तं च गारुडे । "अथातःशब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि । प्रारभन्ते नियत्यैव तत्किमत्र नियामकम् ।। कश्चार्थश्च तयोर्विद्वन् कथमुत्तमता तयोः । एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः ।। एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा प्रोवाच सत्तमः । आनन्तर्येऽधिकारस्य मङ्गलार्थे तथैव च ।। अथशब्दस्त्वतश्शब्दो हेत्वर्थे समुदीरितः । परस्य ब्रह्मणो विष्णोः प्रसादादिति वा भवेत् ।। स हि सर्वमनोवृत्तिप्रेरकः समुदाहृतः । सिसृक्षोः परमाद्विष्णोः प्रथमं द्वौ विनिःसृतौ ।। ॐङ्कारश्चाथशब्दश्च तस्मात्प्राथमिकौ क्रमात् । तद्धेतुत्वं वदंश्चापि तृतीयोऽत उदाहृतः ।। अकारस्सर्ववागात्मा परब्रह्माभिधायकः । तथौ प्राणात्मकौ प्रोक्तौ व्याप्तिस्थितिविधायकौ ।। अतश्च पूर्वमुच्चार्याः सर्व एते सतां मताः । अथातः शब्दयोरेवं वीर्यमाज्ञाय तत्त्वतः । सूत्रेषु तु महाप्राज्ञास्तावेवादौ प्रयुञ्जते" इति ।।

अधिकारश्चोक्तो भागवततन्त्रे । "मन्दमध्योत्तमत्वेन त्रिविधा ह्यधिकारिणः । तत्र मन्दा मनुष्येषु य उत्तमगणा मताः ।। मध्यमा ऋषिगन्धर्वा देवास्तत्रोत्तमा मताः । इति जातिकृतो भेदस्तथाऽन्यो गुणपूर्वकः ।। भक्तिमान् परमे विष्णौ यस्त्वध्ययनवान्नरः । अधमः शमादिसंयुक्तो मध्यमः स उदाहृतः ।। आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमसारं चाप्यनित्यकम् । विज्ञाय जातवैराग्यो विष्णुपादैकसंश्रयः ।। स उत्तमोऽधिकारी स्यात् संन्यस्ताखिलकर्मवान्" इति । 'अध्ययनमात्रवतः' 'नाविशेषात्' इति चोपरि । 'शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्' । 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्टम् (मु.उ १-२-१२)' । 'यमेवैष वृणुते

तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् (क.उ २-२३)'। 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः (श्वे.उ ६-२३)' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । व्योमसंहितायां च । "अन्त्यजा अपि ये भक्ता नामज्ञानाधिकारिणः । स्त्रीशूद्रब्रह्मबन्धूनां तन्त्रज्ञानेऽधिकारिता ॥ एकदेशे परोक्ते तु न तु ग्रन्थपुरःसरे । त्रैवर्णिकानां वेदोक्ते सम्यग्भक्तिमतां हरौ ॥ आहुरप्युत्तमस्त्रीणामधिकारं तु वैदिके । यथोर्वशी यमी चैव शच्याद्याश्च तथाऽपराः" इति । यतो नारायणप्रसादमृते न मोक्षः, न च ज्ञानं विनाऽत्यर्थप्रसादः, अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या । 'यत्रानवसरोऽन्यत्र पदं तत्र प्रतिष्ठितम् । वाक्यं वेति सतां नीतिः सावकाशे न तद्भवेत्' इति बृहत्संहितायाम् । 'तमेव विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते (तै.आ ३-१२)' । 'प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः (भ.गी ७-१७)' । 'यमैवेष वृणुते तेन लभ्यः (क.उ २-२३)' । 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (बृ.उ ६-५-६)' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । 'कर्मणा त्वधमः प्रोक्तः प्रसादः श्रवणादिभिः । मध्यमो ज्ञानसम्पत्त्या प्रसादस्तूत्तमो मतः ॥ प्रसादात्त्वधमाद्विष्णोः स्वर्गलोकः प्रकीर्तितः । मध्यमाज्जनलोकादिरुत्तमस्त्वेव मुक्तिदः ॥ श्रवणं मननं चैव ध्यानं भक्तिस्तथैव च । साधनं ज्ञानसम्पतौ प्रधानं नान्यदिष्यते ॥ न चैतानि विना कश्चिज्ज्ञानमाप कुतश्चन' इति नारदीये ॥

ब्रह्मशब्दश्च विष्णावेव । 'यमन्तः समुद्रे कवयोऽवयन्ति तदक्षरे परमे प्रजाः । यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्याम्' इत्युक्त्वा 'तदेवर्तं तदुसत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् (महाना. १)' इति हि श्रुतिः ॥ 'तन्नो विष्णुः (महाना. ३-१६)' इति वचनात् विष्णुरेव हि तत्रोच्यते । न चेतरशब्दात्तत्प्राप्तिः । 'नामानि विश्वाऽभि न सन्ति लोके यदाविरासीदनृतस्य सर्वम् । नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति' इति भाल्लवेयश्रुतिः । 'यो देवानां नामधा एक एव तं सम्प्रश्नं भुवनायन्त्यन्या (ऋ. १०-८२-३)' इत्येवशब्दान्नान्येषां सर्वनामता ।

'अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुः (ऋ. १०-८२-६)' इति हि विष्णोर्लिङ्गम् । न च प्रसिद्धार्थं विनाऽन्योर्थो युज्यते । 'अजस्य नाभाविति यस्य नाभेरभूच्छ्रुतेः पुष्करं लोकसारम् । तस्मै नमो व्यस्तसमस्तविश्वविभूतये विष्णवे लोककर्त्रे' इति स्कान्दे । 'परो दिवा पर एना पृथिव्या (ऋ. १०-८२-५)' इति समाख्याश्रुतौ । 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् (ऋ. १०-१२५-५)' इत्युक्त्वा 'मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रे (ऋ. १०-१२५-७)' इत्याह । उग्रो रुद्रः । समुद्रेऽन्तर्नारायणः । प्रसिद्धत्वात्सूचितत्वाच्चास्यार्थस्य । न चाविरोधे प्रसिद्धः परित्यज्यते । उक्तन्यायेन च श्रुतय एतमेव वदन्ति । 'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते' इति हरिवंशेषु । न चेतरग्रन्थविरोधः । 'एष मोहं सृजाम्याशु यो जनान्मोहयिष्यति । त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ॥ अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज । प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु' इति वाराहवचनात् । शैवे च स्कान्दे । 'श्वपचादपि कष्टत्वं ब्रह्मेशानादयः सुराः । तदैवाच्युत यान्त्येव यदैव त्वं पराङ्मुखः' इति । ब्राह्मे च ब्रह्मवैवर्ते । 'नाहं न च शिवोऽन्ये च तच्छक्त्येकांशभागिनः । बालः क्रीडनकैर्यद्वत् क्रीडतेऽस्माभिरच्युतः' इति । न च वैष्णवेषु तथा । तच्च 'एष मोहं' इत्युक्तम् ॥१॥ (जिज्ञासाधिकरणम् ॥१॥)

ब्रह्मणो लक्षणमाह । **ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ ॥२॥** सृष्टिस्थितिसंहारनियमनज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षा यतः । 'उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः । बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात्स हरिरेकराट्' इति स्कान्दे । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति (तै. ३-१)' । 'य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा (ऋ. १-१५४-५)' । 'चतुर्भिस्साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीँरवीविपत् (ऋ. १-१५५-६)' । 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते

महित्वमन्वश्नुवन्ति । न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप (ऋ.सं ७-९९-१)' । 'यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा (ऋ.सं १०-८२-३)' इत्यादि च ॥२॥ (जन्माधिकरणम् ॥२॥)

अनुमानतोऽन्ये न कल्पनीयाः ॥ **ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ ॥३॥** 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं सर्वानुभुमात्मान ँ साम्पराये (तै. ब्रा ३-१२-९)' । 'औपनिषदः पुरुषः' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । न चानुमानस्य नियतप्रामाण्यम् । "श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् । निश्चयात्साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च ॥ श्रुतिस्मृतिसहायं यत् प्रमाणान्तरमुत्तमम् । प्रमाणपदवीं गच्छेन्नात्र कार्या विचारणा ॥ पूर्वोत्तराविरोधेन कोऽत्रार्थोऽभिमतो भवेत् । इत्याद्यमूहनं तर्कः शुष्कतर्कं तु वर्जयेत्' इत्यादि महाकौर्मे । शक्यत्वाच्चानुमानानां सर्वत्र । 'सर्वत्र शक्यते कर्तुमागमं हि विनाऽनुमा । तस्मान्न सा शक्तिमती विनागममुदीक्षितुम्' इति वाराहे । "रेतो धातुर्वटकणिका घृतधूमाधिवासनम् । जातिस्मृतिरयस्कान्तः सूर्यकान्तेऽम्बुभक्षणम् ॥ प्रेत्यभूताप्ययश्चैव देवताभ्युपयाचनम् । मृते कर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चयः" इति मोक्षधर्मवचनान्न नास्तिक्यवादो युज्यते । दर्शनाच्च तप आदिफलस्य । "ऋग्यजुस्सामाथर्वाश्च भारतं पञ्चरात्रकम् । मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥ यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम् । अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तारो नैव शास्त्रं कुवर्त्म तत्" इति स्कान्दे ॥ 'साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च' इत्यारभ्य वेदपञ्चरात्रयोरैक्याभिप्रायेण पञ्चरात्रस्यैव प्रामाण्यमुक्तमितरेषां भिन्नमतत्वं प्रदर्श्य मोक्षधर्मेष्वपि । शास्त्रं योनिः प्रमाणमस्येति शास्त्रयोनि ॥३॥ (शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥३॥)

अज्ञानां प्रतीयमानमपि नेतरेषां शास्त्रयोनित्वम् । कुतः ॥ **ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ ॥४॥** अन्वय उपपत्त्यादिलिङ्गम् । उक्तं च बृहत्संहितायाम् । 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये' इति । उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गैः सम्यङ्निरूप्यमाणे तदेव शास्त्रगम्यम् । 'मां

विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्पोऽपोह्य इत्यहम् । इत्यस्या हृदयं साक्षान्नान्यो मद्वेद कश्चन' इति हि भागवते ।।४।। (समन्वयाधिकरणम् ।।४।।)

ननु 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह (तै. २-४-१)' । 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् (कठ.३-१५)'। 'अवचनेनैव प्रोवाच (बाष्कल श्रुतिः)' । 'यद्वाचाऽनभ्युदितम् येनवागभ्युद्यते'। 'यच्छ्रोत्रेण न श्रृणोति येन श्रोत्रमिदँ श्रुतम् (के. १)' इत्यादेर्न तच्छब्दगोचरम्। नेत्याह ।। **ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ।।५।।** 'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते (ष. ५-२)' । 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत् (बृ.६-४-२२)' । 'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत (बृ.६-४-२१)' इत्यादिवचनैरीक्षणीयत्वाद्वाच्यमेव । औपनिषदत्वान्नावचनेनेक्षणम् । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति (कठ. २-१५)' । 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेह चाहम् (भ.गी १५-१५)' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यश्च । अवाच्यत्वादिकं त्वप्रसिद्धत्वात् । 'न तदीदृगिति ज्ञेयं न वाच्यं न च तर्क्यते । पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति मेरो रूपं विपश्चितः' इतिवत् । 'अप्रसिद्धेरवाच्यं तद्वाच्यं सर्वागमोक्तितः । अतर्क्यं तर्क्यमज्ञेयं ज्ञेयमेवं परं स्मृतम्' इति गारुडे । न चाशब्दत्वमितरसिद्धम् ।।५।। ।। **ॐ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॐ ।।६।।** न च गौण आत्मा दृश्यो वाच्यश्च न निर्गुण इति युक्तम्। आत्मशब्दात् । ''यो गुणैः सर्वतो हीनो यश्च दोषविवर्जितः । हेयोपादेयरहितः स आत्मेत्यभिधीयते ।। एतदन्यस्वभावो यः सोऽनात्मेति सतां मतम् । अनात्मन्यात्मशब्दस्तु सोपचारः प्रयुज्यते'' इति वामने । ''द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे आत्मा चैऽवानात्मा च । तत्र यः स आत्मा स नित्यः शुद्धः केवलो निर्गुणश्च । अथ ह योऽनीदृशः सोऽनात्मा' इति तलवकारब्राह्मणम् । न च मुख्ये सत्यमुख्यं युज्यते ।।६।। ।। **ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ ।।७।।** न हि गौणात्मनिष्टस्य मोक्षः। 'यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा अस्मिन् सन्दोहे गहने प्रविष्टः। स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव (बृ. ६-४-१३)' इत्यात्मनिष्ठस्य मोक्ष उपदिश्यते । 'अयमात्मा ब्रह्म (मां. १-२, बृ. ४-५-१९)' ।

'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते (भाग. १-२-११)' । 'दत्तं दूर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसम्भवान् (भाग. ४-१-१५)' । "चेतनस्तु द्विधा प्रोक्तो जीव आत्मेति च प्रभो । जीवा ब्रह्मादयः प्रोक्ता आत्मैकस्तु जनार्दनः ॥ इतरेष्वात्मशब्दस्तु सोपचारः प्रयुज्यते । तस्याऽत्मनो निर्गुणस्य ज्ञानान्मोक्ष उदाहृतः ॥ सगुणास्त्वपरे प्रोक्तास्तज्ज्ञानान्नैव मुच्यते । परो हि पुरुषो विष्णुस्तस्मान्मोक्षस्ततः स्मृतः" इति पाद्मे ॥७॥ **॥ ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ ॥८॥** 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः (मुं. २-२-५)' इत्यन्येषां हेयत्ववचनादस्याहेयत्ववचनान्न गौण आत्मा ॥८॥ **॥ ॐ स्वाप्ययात् ॐ ॥९॥** 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते (बृ. ७-१-१)' । 'स आत्मन आत्मनमुद्धृत्यात्मन्येव विलापयत्यथात्मैव भवति' । 'स देवो बहुधा भूत्वा निर्गुणः पुरुषोत्तमः । एकीभूय पुनः शेते निर्दोषो हरिरादिकृत्' इति स्वस्यैव स्वस्मिन्नप्ययवचनात् । न हि गौणात्मनि निर्दोषस्य लयः ॥९॥ न च कासुचिच्छाखास्वन्यथोच्यते **॥ ॐ गतिसामान्यात् ॐ ॥१०॥** 'सर्वे वेदा युक्तयः सुप्रमाणा ब्राह्मं ज्ञानं परमं त्वेकमेव । प्रकाशयन्ते न विरोधः कुतश्चिद्वेदेषु सर्वेषु तथेतिहासे' इति पैङ्गिश्रुतेर्गतेर्ज्ञानस्य साम्यमेव ॥१०॥ **ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥११॥** 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च (श्वे. ६-११)' इति । न ह्यशब्दः श्रूयते । न चाप्रसिद्धं कल्प्यम् । सर्वशब्दवाच्यस्य लक्षणायुक्तेः ॥११॥ (ईक्षत्यधिकरणम् ॥५॥)

तमेव समन्वयं प्रकटयत्यानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिना समस्तेनाध्यायेन प्रायेण । प्रायेणान्यत्रप्रसिद्धानां शब्दानां परमात्मनि समन्वयः प्रदर्श्यतेऽस्मिन् पादे । नान्यथा तददृष्टेः । ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तम् । तच्च 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्टा (तै. २-५-२)' इत्यानन्दमयावयवरूपं प्रतीयते । न ह्यवयविनं विना अवयवमात्रस्य ज्ञेयतेत्यत आह **॥ ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥१२॥** आनन्दमयो ब्रह्मादिः प्रकृतिर्विष्णुर्वा । ब्रह्मशब्दाद्धिरण्यगर्भस्य प्राप्तिः

शतानन्दनाम्ना च । अष्टमूर्तित्वात्सूर्ये प्रोक्तत्वाच्च रुद्रस्य । एवमन्येषामपि । 'मम योनिर्महद्ब्रह्म (भ.गी १४-३)' इति ब्रह्मशब्दाद्बहुभावाच्च प्रकृतेः । 'बृह जातिजीवकमलासनशब्दराशिषु' इति ब्रह्मशब्दादेव सर्वजीवानाम् । अन्नमयादेश्च । तथापि न त अनन्दमयशब्देनोच्यन्ते, किन्तु विष्णुरेव । 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् (महाना. १-६)' । 'एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते (ऐ.आ ३-२-३-१२)' । 'ब्रह्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यते । असम्पूर्णाः परे यस्मादुपचारेण वा भवेत्' । 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते' । 'वासुदेवात्मकं ब्रह्म मूलमन्त्रेण वा यतिः' इत्यादिषु तस्मिन्नेव प्रसिद्धब्रह्मशब्दाभ्यासात् ॥१२॥ **ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ ॥१३॥** विकारात्मकत्वात्तदभिमानित्वाच्च युज्यते प्रकृत्यादीनां मयट् शब्दः । न तु परमात्मन इति मा भूत् । प्रचुरानन्दत्वाद्ध्यानन्दमयः । न तु तद्विकारत्वात् । अन्नादीनां च प्राचुर्यमेव । 'अद्यतेऽत्ति च (तै. २-२)' इति व्याख्यानात्तत्प्राचुर्यं च युज्यते । उपजीव्यत्वमेवाद्यत्वम् । 'स वा एषः (तै. २-२)' इत्यन्यप्रारम्भात् । 'येऽन्नं ब्रह्मोपासते (तै. २-२)' इत्यादिब्रह्मशब्दाद्बहुरूपत्वाच्च न विकारित्वमविरोधश्च । न च पृथक्कल्पना युक्ता । स्वरूपे च युज्यते प्रचुरप्रकाशो रविरितिवत् ॥१३॥ **ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ ॥१४॥** 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् (तै. २-७)' इति ॥१४॥ **ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ ॥१५॥** 'ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. २-१)' इति सूचयित्वा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तै. २-१)' इति मन्त्रवर्णलक्षितं परमेव ब्रह्मशब्दानुसन्धानाद्गीयते । न चावयत्वविरोधः । 'स शिरः स दक्षिणःपक्षः स उत्तरः पक्षः स अत्मा स पुच्छम्' इति तस्यैवावयवत्वोक्तेश्चतुर्वेदशिखायाम् । 'शिरो नारायणः पक्षो दक्षिणः सव्य एव च । प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च सन्दोहो वासुदेवकः ॥ नारायणोऽथ सन्दोहो वासुदेवः शिरोऽपि वा । पुच्छं सङ्कर्षणः प्रोक्त एक एव तु पञ्चधा ॥ अङ्गाङ्गित्वेन भगवान् क्रीडते पुरुषोत्तमः । ऐश्वर्यान्न विरोधश्च चिन्त्यस्तस्मिञ्जनार्दने । अतर्क्ये हि कुतस्तर्कस्त्वप्रमेये कुतः प्रमा' इति बृहत्संहितायाम् । रसशब्देन

विशेषणात्तत्तत्सारभूतं चिन्मात्रमेवोच्यते। इदमिति च दृश्यमानसन्निहितत्वात् । 'अनन्योऽप्यन्यशब्देन तथैको बहुरूपवान् । प्रोच्यते भगवान् विष्णुरैश्वर्यात्पुरुषोत्तमः' इति ब्रह्माण्डे ॥१५॥ न चोक्तप्राप्त्या विरिञ्चादिरुच्यते ॥ **ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ॥१६॥** न ह्यन्यज्ञानान्मोक्ष उपपद्यते । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते (तै.आ ३-१२-७)' इति ह्युक्तम् ॥१६॥ **ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ ॥१७॥** 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः(तै.२-८)' । 'अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति (तै.उ २-७)' । 'स यश्चायं पुरुषे (तै. २-८)' इत्यादिभेदव्यपदेशात् । न च 'तत्त्वमसि (छां. ६-८)' 'अहं ब्रह्मास्मि (बृ. ३-४-१०)' इत्यादिश्रुतिविरोधः। 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति (भाल्लवेयश्रुतिः)' इति तत्तच्छब्दवाच्यत्वोक्तेः । 'इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवः(भाग. ५-२०)' । 'असर्वः सर्व इत्यपि (तरश्रुतिः)' । 'विद्याऽऽत्मनि भिदाबोधः (भाग. ११-१९-१४)' । 'भेददृष्ट्याऽभिमानेन निस्सङ्गेनापि कर्मणा (भाग. ३-३३-१२)' । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः(मुं. ३-१-२)' । 'असर्वः सर्व इवात्मैव सन्ननात्मेव प्रत्यङ् पराङिवैक ईयते बहुधेयते स पुरुषः स ईश्वरः स ब्रह्म' । 'सर्वान्तर्यामिको विष्णुः सर्वनाम्नाऽभिधीयते । एषोऽहं त्वमसौ चेति न तु सर्वस्वरूपतः' । 'नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह' इत्यादेश्च। उक्ता च प्राप्तिः । 'ब्रह्मैव सन् (बृ. ६-४)' इत्यपि जीव एव ब्रह्मशब्दः। उपपद्यते च विरोधे । प्रमादात्मकत्वाद्बन्धस्य विमुक्तत्वं च युज्यते । 'मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः' इति हि भागवते ॥१७॥ न च तत्तदनुमानविरोधः ॥ **ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ ॥१८॥** यथाकामं ह्यनुमातुं शक्यते । अतो न तत्त्वे पृथगनुमानमपेक्ष्यते । उक्तं च स्कान्दे 'यथाकामाऽनुमा यस्मात्तस्मात्साऽनपगा श्रुतेः । पूर्वापराविरोधाय चेष्यते नान्यथा क्वचित्' इति । 'नैषा तर्केण मतिराऽपनेया (कठ. २-९)' इति च ॥१८॥ **ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥१९॥** अस्य जीवस्य। युक्तिसमुच्चये चशब्दः । 'सोऽश्नुते सर्वान्

कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता (तै.२-२)' । 'अनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते (तै. २-७)' । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति (तै. २-२१)' इत्यादि ॥१९॥ (आनन्दमयाधिकरणम् ॥६॥)

'अदृश्येऽनात्म्ये (तै. ३-१६)' इत्युक्तम् । तच्चादृश्यत्वं 'अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतमन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम् । सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः (तै.आ ३-११-२४)' इत्यन्तस्थस्य कस्यचिदुच्यते । स च 'इन्द्रो राजा (तै.आ ३-११-२५)' 'सप्त युञ्जन्ति (तै.आ ३-११-२७)' इत्यादिभिरन्यः प्रतीयते । तस्मात्स एवानन्दमय इति न मन्तव्यम् ॥ **ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ ॥२०॥** अन्तः श्रूयमाणो विष्णुरेव । 'अन्तस्समुद्रे मनसा चरन्तम् ब्रह्मान्वविन्दद्दशहोतारमर्णे (तै.आ ३-११-२०)' । 'समुद्रेऽन्तः कवयो विचक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः (तै.आ ३-११-३०)' । 'यस्याण्डकोशं शुष्ममाहुः (तै.आ ३-११-२३)' इत्यादि तद्धर्मोपदेशात् । स हि क्षीरसमुद्रशायी । तस्य च वीर्यमण्डकोशः । 'सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः । अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् ॥ तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । यस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ अपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः' इति व्यासस्मृतेः । 'अहं तत्तेजोरश्मीन्नारायणं पुरुषं जातमग्रतः । पुरुषात्प्रकृतिर्जगदण्डम्' इति चतुर्वेदशिखायाम् ॥२०॥ **ॐ भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॐ ॥२१॥** 'इन्द्रस्यात्मा निहितः पञ्च होता (तै.आ ३-११-२२)' 'वायोरात्मानं कवयो निचिक्युः (तै.आ ३-११-२३)' 'अन्तरादित्ये मनसा चरन्तम् (तै.आ ३-११-२५)' 'देवानाँ हृदयं ब्रह्माऽन्वविन्दत्' इत्यादि भेदव्यपदेशात् ॥२१॥ (अन्तःस्थत्वाधिकरणम् ॥७॥)

'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् (तै. २-७)' इत्याकाशस्यानन्दमयत्वे हेतुरुक्तः । न तु विष्णोरिति न मन्तव्यम् । यतः ॥ **ॐ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॐ ॥२२॥** 'अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच (छां. १-९)' इत्यत्र भूताकाशस्य प्राप्तिः । न चासौ युज्यते । किन्तु

विष्णुरेव । 'स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः(छां. १-९)' इत्यादि तल्लिङ्गात् । 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि (ऋ. १-१५४-१)' । 'परो मात्रया तन्वा वृधान (ऋ. ७-९८-१)' इत्यादिना तस्यैव हि तल्लिङ्गम् । 'अनन्तो भगवान्ब्रह्म आनन्देत्यादिभिः पदैः । प्रोच्यते विष्णुरेवैकः परेषामुपचारतः' इति ब्राह्मे । 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति (भाल्लवेयश्रुतिः)' इति चोक्तम् ॥२२॥ (आकाशाधिकरणम् ॥८॥)

॥ ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥२३॥ 'तद्वै त्वं प्राणो अभवः महान्भोगः प्रजापतेः । भुजः करिष्यमाणः यद्देवान्प्राणयो नव (तै.आ ३-१४)' इति महाभोगशब्देन परमानन्दत्वं प्राणस्योक्तम् । स च प्राणः प्रसिद्धेर्वायुरित्यापतति । न चैवम् । यतो विष्णुरेव प्राणः । अत एव 'श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ, अहोरात्रे पार्श्वे (तै.आ ३-१३)' इत्यादि तल्लिङ्गादेव ॥२३॥ (प्राणाधिकरणम् ॥९॥)

'यो वेद निहितं गुहायाम् (तै.उ २-१)' इत्युक्तम् । तच्च गुहानिहितं 'वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वी३दं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् । वि मे मनश्चरति दूर आधीः किं स्विद् वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये (ऋ. ६-९-६)' इति ज्योतिरुक्तम् । तच्च ज्योतिरग्निसूक्तत्वात् प्रसिद्धेश्चाग्निरेवेति प्राप्तम् । अत आह **॥ ॐ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॐ ॥२४॥** विष्णुरेव ज्योतिः । कर्णादिनां विचरणाभिधानात् । स हि 'परो मात्रया तन्वा वृधान (ऋ. ७-९८-१)' इत्यादिना कर्णादिविदूरः ॥२४॥ (ज्योतिरधिकरणम् ॥१०॥)

ॐ छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॐ ॥२५॥ 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते (छां. ३-१३-७)' इत्युक्तस्य ज्योतिषो 'गायत्री वा इदँ सर्वम् (छां. ३-१२-१)' इति गायत्र्या समारम्भः कृतः । तस्मान्न विष्णुरिति चेन्न । तथा चेतोऽर्पणार्थं हि निगद्यते । अग्निगायत्र्यादिशब्दार्थरूपोऽसाविति चेतोऽर्पणार्थं हि निगद्यते । तथाहि दिर्शनं 'गायति त्रायति च (छां. ३-१२-१)' इत्यादि । 'सर्वच्छन्दोऽभिधो ह्येष सर्वदेवाभिधो ह्यसौ । सर्वलोकाभिदो ह्येष तेषां तदुपचारतः' इति वामने ॥२५॥

ॐ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॐ ॥२६॥ 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि (छां. ३-१२-६)' इति । 'सुवर्णं कोशं रजसा परीवृतं देवानां वसुधानीं विराजम् । अमृतस्य पूर्णां तामु कलां विचक्षते पादँ षड्ढोतुर्न किला विवित्से (तै.आ ३-११)' इति श्रुतेः । पाद इत्येकदेशपरिमितं चतुर्भागबल इतिवद्भिन्नं च । स हि पुरुषसूक्ताभिधेयः । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त (तै.आ ३-१२)' इति यज्ञशब्दात् । 'यज्ञो विष्णुर्देवता' इति हि श्रुतिः । 'तस्मिन्काले महाराज राम एवाभिधीयते । यथा हि पौरुषे सूक्ते विष्णुरेवाभिधीयते' इति स्कान्दे ॥२६॥ **ॐ उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॐ ॥२७॥** 'त्रिपादस्यामृतं दिवि (छां. ३-१२-१६)' इति पूर्वोपदेशः । 'परो दिवः(छां. ३-१३-७)' इति पञ्चम्यन्तः पश्चिमः । तस्मान्नैकं वस्त्वत्रोच्यते इति चेन्न । त्रिसप्तलोकापेक्षयोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥२७॥ (गायत्र्यधिकरणम् ॥११॥)

प्राणो विष्णुरित्युक्तम् । तत्र 'ता वा एताः शीर्षञ्छ्रियश्रिताश्चक्षुश्श्रोत्रं मनो वाक् प्राणः (ऐ.आ २-१-४)' इत्यत्र प्राणस्य विष्णुत्वं न युज्यते । इन्द्रियैः सहाभिधानादिति । अत आह ॥ **ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ ॥२८॥** 'तं देवाः प्राणयन्त (ऐ.आ २-१-५)' 'स एषोऽसुः स एष प्राणः (ऐ.आ २-१-८)' 'प्राण ऋच इत्येव विद्यात् (ऐ.आ २-२-२)' 'तदयं प्राणोऽधितिष्ठति (ऐ.आ २-३-८)' इत्याद्यनुगमादत्रापि प्राणो विष्णुरेव । 'विष्णुमेवानयन् देवा विष्णुं भूतिमुपासते । स एव सर्ववेदोक्तस्तद्रथो देह उच्यते' इति स्कान्दे । ब्रह्मशब्दानुगमाच्च ॥२८॥ **ॐ न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॐ ॥२९॥** 'प्राणो वा अहमस्म्यृषे (ऐ.आ २-२-३)' इति वक्तुरात्मोपदेशादिन्द्र एवेति चेन्न । 'प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि (ऐ.आ २-२-३)' इति बह्वध्यात्मसम्बन्धो ह्यत्र विद्यते ॥२९॥ **ॐ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॐ ॥३०॥** शास्त्रमन्तर्यामी । 'संविच्छास्त्रं परं पदम्' इति हि भागवते । 'तत्तन्नाम्नोच्यते विष्णुः सर्वशास्त्रत्वहेतुतः । न क्वापि किञ्चिन्नामास्ति तमृते पुरुषोत्तमम्' इति

पाद्मे । 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च (ऋ. ४-२६-१)' इत्यादिवत् ॥३०॥ **ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॐ ॥३१॥** 'तावन्ति शतसंवत्सरस्याह्नां सहस्राणि भवन्ति (ऐ.आ २-२-४)' इति जीवलिङ्गम् । प्राणसंवादादि मुख्यप्राणलिङ्गम् । तस्मान्नेति चेन्न । अन्तर्बहिः सर्वगतत्वेनेत्युपासात्रैविध्यादिहाश्रितत्वाच्च । 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत (ऐ.आ २-४-३)' । 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत् (ऐ.आ २-४-३)' । 'एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेयः (ऐ.आ २-१-८)' इत्यादिना । 'महिदासाभिधो जज्ञे इतरायास्तपोबलात् । साक्षात्स भगवान्विष्णुर्यस्तन्त्रं वैष्णवं व्यधात्' इति ब्रह्माण्डे । तत्तदुपासनायोग्यतया च पुरुषाणाम् । 'केषाञ्चित्सर्वगत्वेन केषाञ्चिद्धृदये हरिः । केषाञ्चिद्बहिरेवासावुपास्यः पुरुषोत्तमः' इति ब्राह्मे । 'अग्नौ क्रियावतां विष्णुर्योगिनां हृदये हरिः । प्रतिमास्वप्रबुद्धानां सर्वत्र विदितात्मनाम्' इति च ॥३१॥ (अन्तिमप्राणाधिकरणम् ॥१२॥)

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १॥१॥

॥ॐ॥ लिङ्गात्मकानां शब्दानां विष्णौ प्रवृत्तिं दर्शयत्यस्मिन्पादे प्राधान्येन । 'ब्रह्म ततम्' इति सर्वगतत्वमुक्तं विष्णोः । तच्च 'तस्यैतस्यासावादित्यो रसः (ऐ.आ. ३-२-३)' इत्यादिनाऽऽदित्यस्य प्रतीयत इत्यतोऽब्रवीत् ॥ **ॐ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥१॥** 'स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा (ऐ.आ. ३-२-४)' इत्यादिना सर्वत्रोच्यमानो नारायण एव । 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् (महाना. १-६)' । 'परमं यो महद्ब्रह्म' । 'वासुदेवात्परः को नु ब्रह्मशब्दोदितो भवेत् । स हि सर्वगुणैः पूर्णस्तदन्ये तूपचारतः' इति तस्मिन्नेव प्रसिद्धब्रह्मशब्दोपदेशात् ॥१॥ **ॐ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॐ ॥२॥** 'स योऽतोऽश्रुतः (ऐ.आ. ३-२-४)' इत्यादि । स हि 'न ते विष्णो जायमान (ऋ. ७-९९-२)' इत्यादिनाऽश्रुतत्वादिगुणः । 'स सविता स वायुः स इन्द्रः सोऽश्रुतः सोऽदृष्टो यो हरिर्यः परमो यो विष्णुर्योऽनन्तः'

इत्यादि चतुर्वेदशिखायाम् ॥२॥ न चाऽदित्यशब्दाच्चक्षुर्मयत्वादेश्च जीव इति वाच्यम् ॥ **ॐ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॐ ॥३॥** एकस्य सर्वशरीरस्थत्वानुपपत्तेरेव ॥३॥ **ॐ कर्मर्तृव्यपदेशाच्च ॐ ॥४॥** 'आत्मानं परस्मै शंसति (ऐ.आ. ३-२-३)' इत्यादि ॥४॥ **ॐ शब्दविशेषात् ॐ ॥५॥** 'एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते (ऐ.आ. ३-२-३)' इति । न हि जीवमेव ब्रह्मेत्याचक्षते । 'एष उ एव ब्रह्मैष उ एवाऽत्मैष उ एव सवितैष उ एवेन्द्र एष उ एव हरिर्हरति परः परानन्दः' इति चेन्द्रद्युम्नशाखायाम् ॥५॥ **ॐ स्मृतेश्च ॐ ॥६॥** 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा (भ.गी. १०-२०)' इत्यादि । न चाप्रामाणिकं कल्प्यम् ॥६॥ **ॐ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॐ ॥७॥** सर्वेषु भूतेष्वित्यल्पौकस्त्वाच्चक्षुर्मयत्वादिना जीवव्यपदेशाच्च नेति चेन्न । अर्भकौकस्त्वेन चक्षुर्मयत्वादिरूपेण च तस्यैव विष्णोर्निचाय्यत्वात् । सर्वगतत्वेऽप्यल्पौकस्त्वं युज्यते च व्योमवत् । 'सर्वेन्द्रियमयो विष्णुः सर्वप्राणिषु च स्थितः । सर्वनामाभिधेयश्च सर्ववेदोदितश्च सः' इति स्कान्दे ॥७॥ **ॐ सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॐ ॥८॥** जीवपरयोरेकशरीरस्थत्वे समानभोगप्राप्तिरिति चेन्न। सामर्थ्यवैशेष्यात् । उक्तं च गारुडे 'सर्वज्ञाल्पज्ञताभेदात् सर्वशक्त्यल्पशक्तितः । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां सम्भोगो नेशजीवयोः' इति ॥८॥(सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥१॥)

'जन्माद्यस्य यतः' इत्युक्तम् । तत्रात्तृत्वं 'स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत । सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वम् (बृ. ३-२-५)' इत्यदितेः प्रतीयते । 'स यद्यदेवासृजत' इति पुल्लिङ्गं च 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते (भ.गी. १५-१६)' इतिवत् । अत्रोच्यते ॥ **ॐ अत्ताचराचरग्रहणात् ॐ ॥९॥** न हि चराचरस्य सर्वस्यांत्तृत्वमदितेः । 'सृष्टा पाता तथैवात्ता निखिलस्यैक एव तु । वासुदेवः परः पुंसामितरेऽल्पस्य वा नवा' इति स्कान्दे । 'एकः पुरस्ताद्य इदं बभूव यतो बभूव भुवनस्य गोपाः । यमप्येति भुवनं साम्पराये स नो हरिर्घृतमिहाऽयुषेऽत्तु

देवः (घृत सू.)' इति श्रुतिः ॥९॥ **ॐ प्रकरणाच्च ॐ ॥१०॥** अप्संवत्सरसृष्ट्यादिना तत्प्रकरणाच्च । "नेहाऽसीत्किञ्चनाप्यादौ मृत्युरासीद्धरिस्तदा । सोत्मनो मनसाऽस्राक्षीदप एव जनार्दनः ॥ शयानस्तासु भगवान्निर्ममेऽण्डं महत्तरम् । तत्र संवत्सरं नाम ब्रह्माणमसृजत्प्रभुः । तमत्तुं व्याददादास्यं तदाऽसौ विरुराव ह ॥ अथ तं कृपया विष्णुः सृष्टिकर्मण्ययोजयत् । सोऽसृजद्भुवनं विश्वमद्यार्थं हरये विभुः" इति ब्रह्मवैवर्ते ॥१०॥ (अत्तृत्वाधिकरणम् ॥२॥)

सर्वात्तैकः पर उक्तः । 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिनाचिकेताः (कठ. १-३-१)' इति पिबन्तौ प्रतीयेते । तौ काविति । उच्यते ॥ **ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ ॥ ११ ॥** गुहां प्रविष्टौ पिबन्तौ विष्णुरूपे एव । 'घर्मा समन्ता त्रिवृतं व्यापतुस्तयोर्जुष्टिं मातरिश्वा जगाम (ऋ. १०-११४-१)' इत्यादिना तद्दर्शनात् । 'आत्माऽन्तरात्मेति हरिरेक एव द्विधा स्थितः । निविष्टो हृदये नित्यं रसं पिबति कर्मजम्' इति बृहत्संहितायाम् । 'शुभं पिबत्यसौ नित्यं नाशुभं स हरिः पिबेत् । पूर्णानन्दमयस्यास्य चेष्टा न ज्ञायते क्वचित्' इति पाद्मे । 'यो वेद निहितं गुहायाम् (तै. २-१)' इत्यादिना प्रसिद्धं हि शब्देन दर्शयति ॥११॥ **ॐ विशेषणाच्च ॐ ॥ १२ ॥** 'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म तत्परम् (कठ. १-३-२)' इति । 'पृथग्वक्तुं गुणास्तस्य न शक्यन्तेऽमितत्वतः । यतोऽतो ब्रह्मशब्देन सर्वेषां ग्रहणं भवेत् । एतस्माद्ब्रह्मशब्दोऽयं विष्णोरेव विशेषणम् । अमिता हि गुणा यस्मान्नान्येषां तमृते विभुम्' इति ब्राह्मे । न च जीवे समन्वयोऽभिधीयते । 'सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदा मैवारुवण्यो मैवारुवण्यो मैवारुवण्यः' इति पैङ्गिश्रुतिः । 'आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिगुणो जीवोऽल्पशक्तिरस्वतन्त्रोऽवरः' इति भाल्लवेयश्रुतिः । 'यथेश्वरस्य जीवस्य भेदस्सत्यो विनिश्चयात् । एवमेव हि मे वाचं सत्यां कर्तुमिहार्हसि' । 'यथेश्वरश्च जीवश्च सत्यभेदौ परस्परम् । तेन सत्येन मां देवास्त्रायन्तु सहकेशवाः' इत्यादेर्नासत्यो भेदः ॥१२॥ (गुहाधिकरणम् ॥३॥)

आदित्ये विष्णुरित्युक्तम् । 'य एष आदित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि स एवाहमस्मि (छा. ४-११)' इत्यादावग्नीनामेवादित्यस्थत्वमुच्यते । अतोऽक्ष्यादित्ययोरैक्यात् 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते (छा. ४-१५)' इत्यत्राप्यग्निरेवोच्यते । अतः 'तद्यथा पुष्कर पलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यते(छा. ४-१४)' इत्यग्निज्ञानादेव सर्वपापाश्लेषान्मोक्षोपपत्तिरिति । अतोऽब्रवीत् **॥ ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ ॥१३॥** चक्षुरन्तस्थो विष्णुरेव । 'त्रिपादस्यामृतं दिवि(ऋ. १०-९०-३)' इत्यादिना तस्यैवामृतत्वाद्युपपत्तेः । ब्रह्मशब्दाद्युपपत्तेश्च । 'सोऽहमस्मि' इत्यादित्वन्तर्याम्यपेक्षया । 'अन्तर्यामिणमीशेशमपेक्ष्याहं त्वमित्यपि । सर्वे शब्दाः प्रयुज्यन्ते सति भेदेऽपि वस्तुषु' इति महाकौर्मे ॥१३॥ **ॐ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॐ ॥१४॥** 'तद्यदस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति (छा. ४-१५)' इत्यादिस्थानशक्तिः । 'वामनिर्भामनिः' इत्याद्यात्मशक्तिश्चोच्यते । तस्य ह्येतल्लिङ्गम् । 'स ईशः सोऽसपत्नः स हरिः स परः परोवरीयान् यदिदं चक्षुषि सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति स वामनः स भामनः स आनन्दः सोऽच्युतः' इति चतुर्वेदशिखायाम् । 'यत्स्थानत्वादिदं चक्षुरसङ्गं सर्ववस्तुभिः । स वामनः परोऽस्माकं गतिरित्येव चिन्तयेत्' इति वामने ॥१४॥ **ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॐ ॥१५॥** 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म (छा. ४-१०)' इति । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म (बृ. ५-९-२८)' 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् (तै. ३-६)' इत्यादेस्तस्यैव हि तल्लक्षणम् । 'लक्षणं परमानन्दो विष्णोरेव न संशयः । अव्यक्तादितृणान्तास्तु विप्लुडानन्दभागिनः' इति ब्रह्मवैवर्ते । न च मुख्ये सत्यमुख्यं युज्यते ॥१५॥ **ॐ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॐ ॥१६॥** 'स एनान् ब्रह्म गमयति (छा. ४-१५)' इति । न ह्यन्यविद्यया अन्यगतिर्युक्ता ॥१६॥ **ॐ अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॐ ॥१७॥** जीवस्य जीवान्तरनियामकत्वे अनवस्थितेः साम्यादसम्भवाच्च न जीवः । नियमप्रमाणाभावात् । अनीश्वरापेक्षत्वाच्च ॥१७॥ (अन्तराधिकरणम् ॥४॥)

'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः (बृ. ५-७-३)' इत्यादिनाऽन्तर्याम्युच्यते । तत्र च 'एतदमृतम् (छा. ४-१५-१)' इत्युक्तममृतत्वमुच्यते । स च 'यस्य पृथिवी शरीरम्' इत्यादिना सर्वात्मकत्वात्प्रकृतिस्तत्तज्जीवो वा युक्तः । न हि विष्णोः पृथिव्यादिशरीरत्वमङ्गीक्रियत इत्यत आह ॥ **ॐ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॐ ॥१८॥** 'यं पृथिवी न वेद, यः पृथिव्या अन्तरः (बृ. ५-७-३)' इत्यादिना अधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् विष्णुरेवान्तर्यामी । स हि 'न ते विष्णो जायमानो न जातः (ऋ. ७-९९-२)' 'सयोऽतोऽश्रुतोऽगतो- ऽमतोऽनतोऽदृष्टोऽविज्ञातोऽनादिष्टः सर्वेषां भूतानाम् अन्तरपुरुषः (ऐ.आ. ३-२-४)' इत्यादिनाऽविदितोऽन्तरश्च ॥१८॥ **ॐ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॐ ॥१९॥** त्रिगुणत्वादिप्रधानधर्मानुक्तेर्न स्मृत्युक्तं प्रधानमन्तर्यामी ॥१९॥ **ॐ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॐ ॥२०॥** 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः (बृ. माध्यन्दिनपाठः)' । 'यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं वेद यस्य विज्ञानं न शरीरम् (बृ. ५-७-२२)' इत्युभयेऽपि हि शाखिनो भेदेनैनं जीवमधीयते । 'शीर्यते नित्यमेवास्माद् विष्णोस्तु जगदीदृशम् । रमते च परो ह्यस्मिन् शरीरं तस्य तज्जगत्' इति वचनान्न शरीरत्वविरोधः ॥२०॥ (अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥५॥)

अदृश्यत्वादिगुणा विष्णोरुक्ताः । तत्र 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्य मगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः (मु. १-१-६)' इत्युक्त्वा, 'यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयःसम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् (मु. १-१-७)' इत्युक्त्वा तस्माच्च 'अक्षरात्परतः परः (मु. २-१-२)' इति परः प्रतीयत इत्यतोऽब्रवीत् ॥ **ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥२१॥** पृथिव्यादिदृष्टान्तमुक्त्वा 'अक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् (मु. १-१-७)' इत्यतः परं

तत्परतः पराभिधानात्, 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते (भ.गी. १५-१६)' इति स्मृतेश्च प्रकृतेः प्राप्तिः। ब्रह्मशब्दात्तत्परतः पराभिधानादेव च हिरण्यगर्भस्य। 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति (तै.आ. ३-१२-७)'। 'तत्कर्म हरितोषं यत्सा विद्या तन्मतिर्यया' 'अथ द्वे वाव विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च। तत्र ये वेदा यान्यङ्गानि यान्युपाङ्गानि यानि प्रत्यङ्गानि साऽपरा। अथ परा यया स हरिर्वेदितव्यो योसाऽवदृश्यो निर्गुणः परः परात्मा' इत्यादिना तद्धर्मत्वेनावगतपरविद्याविषयत्वोक्तेः विष्णुरेवादृश्यत्वादिगुणकः ॥२१॥ ॐ **विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॐ ॥२२॥** 'यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः (मु. १-१-९)' इति विशेषणान्न प्रकृतिः। 'तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते (मु. १-१-९)' इति भेदव्यपदेशान्न विरिञ्चः। 'अपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिका। श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया॥ तामक्षरं परं प्राहुः परतः परमक्षरम्। हरिमेवाखिलगुणमक्षरत्रयमीरितम्' इति स्कान्दे त्र्यक्षराभिधानादक्षरात्परतः पर इत्यपि विशेषणमेव। 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः (मु. ३-१-२)' इति भेदव्यपदेशादीशपदप्राप्तोऽपि न रुद्रः ॥२२॥ **ॐ रूपोपन्यासाच्च ॐ ॥२३॥** 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् (मु. ३-१-३)' इति। 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः। स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत्। तत एते व्यजायन्त विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्राः इति। तस्य हैतस्य परमस्य नारायणस्य चत्वारि रूपाणि। शुक्लं रक्तं रौक्मं कृष्णमिति। स एतान्येतेभ्योऽभ्यचीक्लृपत्। विमिश्राणिव्यमिश्रयत्'। अत एतादृगेतद्रूपमिति तस्यैव हि रूपाण्यभिधीयन्ते ॥२३॥ (अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥६॥)

अदृश्यत्वादिगुणेषु सर्वगतत्वं 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमान मात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' इति वैश्वानरस्योक्तमित्यत आह॥ **ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥२४॥** अग्नाविष्णोः साधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य

विष्णावेव प्रसिद्धात्मशब्देन विशेषणाद्वैश्वानरो विष्णुरेव ॥२४॥ **ॐ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॐ ॥२५॥** 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देह माश्रितः (भ.गी१५-१४)' इति स्मर्यमाणमत्रापि स एवोच्यत इत्यस्यानुमापकम् । समाख्यानात् । इति शब्दः समाख्याप्रदर्शकः ॥२५॥ **ॐ शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषविधमपि चैनमधीयते ॐ ॥२६॥** 'अयमग्निर्वैश्वानरः (बृ. ७-९-१) । 'वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् (ऋ. ६-७-१)' इत्यादिशब्दः । 'वैश्वानरे तद्धुतं भवति (छां. ५-२४-४)' । 'हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः (छां. ५-१८-२)' इत्याद्यग्निलिङ्गमादिशब्दोक्तम् । 'येनेदमन्नं पच्यते (बृ. ७-९-१)' । 'तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयम् (छां. ५-१९-१)' इत्यादिना पाचकत्वेनान्तःप्रतिष्ठानं च प्रतीयते । तस्मान्न विष्णुरिति चेन्न । 'अथ हेममात्मानमणोरणीयांसं परतः परं विश्वं हरिमुपासीतेति । सर्वनामा सर्वकर्मा सर्वलिङ्गः सर्वगुणः सर्वकामः सर्वधर्मः सर्वरूपः' इति । 'स य एतमेवमात्मानं विश्वं हरिमारादरमुपास्ते तस्य सर्वेषु लोकेषु भूतेषु सर्वेषु देवेषु सर्वेषु कामचारो भवति' इति तत्तन्नामलिङ्गादिना तस्यैव दृष्ट्युपदेशान्महोपनिषदि । 'अनात्तत्वादनात्मान ऊनत्वाद्गुणराशितः । अब्रह्माणः परे सर्वे ब्रह्मात्मा विष्णुरेव हि' इत्यादिना 'को न आत्मा किं ब्रह्म (छां. ५-११-१)' इत्यारम्भाच्च अन्येषामसम्भवाद्विष्णुरेव वैश्वानरः । 'चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुस्सूर्यो अजायत (तै. आ ३-२२)' इत्यादिना यः पुरुषाख्यो विष्णुरभिहितस्तद्विधमेवात्र 'मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मा (छां. ५-१८-२)' इत्यादिनैनं वैश्वानरमधीयते । चशब्देन सकलवेदतन्त्रपुराणादिषु विष्णुपरत्वं पुरुषसूक्तस्य दर्शयति । तथा च ब्राह्मे 'यथैव पौरुषं सूक्तं नित्यं विष्णुपरायणम् । तथैव मे मनो नित्यं भूयाद्विष्णुपरायणम्' इति । चतुर्वेदशिखायां च 'सहस्रशीर्षा पुरुषस्सहस्राक्षस्सहस्रपात्' इति । एष ह्येवाचिन्त्यः परः परमो हरिरादिरनादिरनन्तोऽनन्तशीर्षोऽनन्ताक्षोऽनन्तबाहुरनन्तगुणोऽनन्तरूपः' इति ।

बृहत्संहितायां च । 'यथा हि पौरुषं सूक्तं विष्णोरेवाभिधायकम् । न तथा सर्ववेदाश्च वेदाङ्गानि च नारद' इत्यादि । 'यद्यस्माज्जायते चाङ्गाल्लोकवेदादिकं हरेः । तन्नामवाच्यमङ्गं तद्यथा ब्रह्मादिकं मुखं' इति नारदीयवचनान्नाभेदोक्तिविरोधः ॥२६॥ **ॐ अत एव न देवता भूतं च ॐ ॥२७॥** अग्निवैश्वानरादिशब्दस्तेजसि भूते अग्निदेवतायां च प्रसिद्धोऽप्यतः पूर्वोक्तहेतुत एवात्र न सा तच्चाभिधीयते ॥२७॥ **ॐ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॐ ॥२८॥** नाग्न्यादयः शब्दा अग्न्यादिवाचकाः तथापि साक्षादेवानन्ययोगेन ब्रह्मवाचकैश्शब्दैः व्यवहारार्थमनभिज्ञानाच्चान्यत्र व्यवहरन्तीत्यभ्युपगमे अविरोधं जैमिनिर्वक्ति । 'व्यासचित्तस्थिताकाशादवच्छिन्नानि कानिचित् । अन्ये व्यवहरन्त्येतान्यूरीकृत्य गृहादिवत्' इति स्कान्दवचनान्न मतानां परस्परविरोधः ॥२८॥ **ॐ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॐ ॥२९॥** तत्र तत्र प्रसिद्धावप्यग्न्यादिषु ब्रह्मणोऽभिव्यक्तेरग्न्यादिसूक्तनियम इत्याश्मरथ्यः ॥२९॥ **ॐ अनुस्मृतेर्बादरिः ॐ ॥३०॥** तत्र तत्रोक्तस्य विष्णोरग्न्यादिष्वनुस्मर्यमाणत्वात्तन्नियम इति बादरिः ॥३०॥ **ॐ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॐ ॥३१॥** साक्षादप्यविरोधं वदन् जैमिनिः सूक्तादिनियममग्न्यादिसम्प्राप्त्या मन्यते । 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति दर्शयति ॥३१॥ न ह्यन्योपासकोऽन्यं प्राप्नुत इति युज्यत इत्यत आह ॥ **ॐ आमनन्ति चैनमस्मिन् ॐ ॥३२॥** एनं विष्णुमस्मिन्नग्न्यादावामनन्ति । 'योऽग्नौ तिष्ठन्(बृ.५-७-५)' 'य एष एतस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः (बृ. ४-५-३)' इत्यादिना ॥३२॥ (वैश्वानराधिकरणम् ॥७॥)

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १॥२॥

॥ॐ ॥ तत्र चान्यत्र च प्रसिद्धानां शब्दानां विष्णौ समन्वयं प्रायेणास्मिन्पादे दर्शयति । विष्णोः परविद्याविषयत्वमुक्तम् । तत्र 'यस्मिन्द्यौः

पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथ आत्मानम् (मुं. २-२-५)' इत्यत्र । 'प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो माऽऽविशान्तकः (महाना. ३५)' 'प्राणेश्वरः कृत्तिवासाःपिनाकी (घृतसू.)' इत्यादिना रुद्रस्य प्राणाधारत्वप्रतीतेः । 'स एषोऽन्तश्चरते बुहुधा जायमानः (मुं. २-२-६)' इति जीवलिङ्गाच्च तयोः प्राप्तिरित्यत उच्यते । **ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ ॥१॥** 'तमेवैकं जानथ आत्मानम् (मुं. २-२-५)' इत्यात्मशब्दात् द्युभ्वाद्याश्रयो विष्णुरेव । 'आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययम् । न सम्भवन्ति यस्मात्तैर्नैवाप्ता गुणपूर्णता' इति ब्रह्मवैवर्ते ॥१॥ **ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॐ ॥२॥** 'अमृतस्यैष सेतुः (मुं. २-२-५)' इति । 'ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. २-१)', 'नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम् (महाना. ११)' 'मुक्तानां परमा गतिः' 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति (तै.२-८)' इत्यादिना तस्यैव मुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशात् । 'बहुनाऽत्र किमुक्तेन यावच्छ्वेतं न गच्छति । योगी तावन्न मुक्तस्स्यादेष शास्त्रविनिर्णयः' इत्यादित्यपुराणे ॥२॥ **ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॐ ॥ ३॥** नानुमानात्मकागमपरिकल्पितरुद्रोऽत्र वाच्यः । भस्मधरोग्रत्वादितच्छब्दाभावात् । 'सोऽन्तकः स रुद्रः स प्राणभृत्स प्राणनायकः स ईशो यो हरिर्योऽनन्तो यो विष्णुर्यः परः परोवरीयान्' इत्यादिना प्राणग्रन्थिरुद्रत्वादेर्विष्णोरेवोक्तत्वात् । ब्रह्माण्डे च । 'रुजं द्रावयते यस्माद्रुद्रस्तस्माज्जनार्दनः । ईशनादेव चेशानो महादेवो महत्वतः ॥ पिबन्ति ये नरा नाकं मुक्तास्संसारसागरात् । तदाधारो यतो विष्णुः पिनाकीति ततः स्मृतः ॥ शिवः सुखात्मकत्वेन शर्वः शंरोधनाद्धरिः ॥ कृत्यात्मकमिदं देहं यतो वस्ते प्रवर्तयन् । कृत्तिवासास्ततो देवो विरिञ्चश्च विरेचनात् । बृंहणाद्ब्रह्मनामाऽसावैश्वर्यादिन्द्र उच्यते ॥ एवं नानाविधैश्शब्दैरैक एव त्रिविक्रमः । वेदेषु सपुराणेषु गीयते पुरुषोत्तमः' इति । वामने च । 'न तु नारायणादीनां नाम्नामन्यत्र सम्भवः । अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुरेक एव प्रकीर्तितः' इति । स्कान्दे च । 'ऋते नारायणादीनि नामानि पुरुषोत्तमः । प्रादादन्यत्र

भगवान् राजेवर्ते स्वकं पुरम्' इति । 'चतुर्मुखश्शतानन्दो ब्रह्मणः पद्मभूरिति । उग्रो भस्मधरो नग्नः कपालीति शिवस्य च ॥ विशेषनामानि ददौ स्वकीयान्यपि केशवः' इति ब्राह्मे ॥३॥ **ॐ प्राणभृच्च ॐ ॥४॥** एतैरेव हेतुभिर्न जीवो वायुश्च । 'अजायमानो बहुधा विजायते (तै.आ ३-१३-१)' इति तस्यैव बहुधा जन्मोक्तेः ॥४॥ **ॐ भेदव्यपदेशात् ॐ ॥६॥** न चैक्यं वाच्यम् । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानम् (मुं. ३-१-२)' इति भेदव्यपदेशात् ॥६॥ **ॐ प्रकरणात् ॐ ॥६॥** 'द्वे विद्ये वेदितव्ये (मुं. १-१-४)' इति तस्य ह्येतत्प्रकरणम् ॥६॥ **ॐ स्थित्यदनाभ्यां च ॐ ॥७॥** 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति (मुं. ३-१-१)' इति ईशजीवयोः स्थित्यदनोक्तेः ॥७॥ (द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥१॥)

'प्राणो वा आशाया भूयान्' इत्युक्त्वा 'यो वै भूमा तत्सुखं (छां. ७-२३)' इत्युक्तेस्तस्यैव भूमत्वप्राप्तिः । 'उत्क्रान्तप्राणान् (छां. ७-१५-३)' इत्यादि तल्लिङ्गात्प्राणशब्दश्च वायुवाचीत्यतो वक्ति ॥ **ॐ भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॐ ॥८॥** सम्प्रसादात्पूर्णसुखरूपत्वात् अध्युपदेशात् सर्वेषामुपर्युपदेशाच्च विष्णुरेव भूमा । 'सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुवम् । विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् ॥ विश्वतः परमां नित्यम्' इति हि श्रुतिः (महाना.११) । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति (बृ. ६-४-२)' इत्यादिना न उत्क्रमणादि-लिङ्गविरोधोऽपि ॥८॥ **ॐ धर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥९॥** सर्वगतत्वादिधर्मोपपत्तेश्च ॥९॥(भूमाधिकरणम् ॥२॥)

अदृश्यत्वादिगुणा विष्णोरुक्ताः । 'अदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोतृ (बृ. ५-८-११)' इत्यादिना । 'अहं सोममाहनसं विभर्मि (ऋ. ५-८-११)' इत्यादेस्तस्यापि सम्भवान्मध्यमाक्षरस्योक्ता इत्यतो ब्रूते ॥ **ॐ अक्षरम्बरान्तधृतेः ॐ ॥१०॥** 'एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च (बृ. ५-८-११)' इत्यम्बरान्तस्य सर्वस्य धृतेर्ब्रह्मैवाक्षरम् । 'य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि

विश्वा (ऋ. १-१५४-४)'। 'भर्ता सन्भ्रियमाणो बिभर्ति एको देवो बहुधा निविष्टः । यदा भारं तन्द्रयते स भर्तुम् परास्य भारं पुनरस्तमेति (तै.आ ३-१४)' । 'यस्मिन्निदं सं च विचैधि सर्वं यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः (महाना. १-२)' इत्यादिश्रुतेः । 'पृथिव्यादिप्रकृत्यन्तं भूतं भव्यं भवच्च यत् । विष्णुरेको बिभर्तीदं नान्यस्तस्मात्क्षमो धृतौ' इति स्कान्दे ॥१०॥ **ॐ सा च प्रशासनात् ॐ ॥११॥** सा च धृतिः प्रशासनादुच्यते । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्टतः (बृ. ५-८-९)' इत्यादिना । तच्च प्रशासनं विष्णुरेव । 'सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा वि धर्मणि (ऋ .१-१६४-३६)' । 'चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीँ रवीविपत् (ऋ. ५-८-११)' इत्यादिश्रुतेः । 'एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता' । 'यो हृच्छयस्तमहमिह ब्रवीमि' । 'न केवलं मे भवतश्च राजन्स वै बलं बलिनां चापरेषाम्' इत्यादेश्च ॥११॥ **ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥१२॥** 'अस्थूलमनणु (बृ. ५-८-८)' इत्यादिना स्थूलाण्वादीनां अन्यवस्तुस्वभावानां व्यावृत्तेश्च । 'अस्थूलोऽनणुरमध्यमो मध्यमोऽव्यापको व्यापको योऽसौ हरिरादि रनादिरविश्वः विश्वः सगुणो निर्गुणः' इत्यादेर्विष्णोरेव ते धर्माः । 'अस्थूलोऽनणुरूपोऽसावविश्वो विश्व एव च । विरुद्धधर्मरूपोऽसावैश्वर्यात्पुरुषोत्तमः' इति च ब्राह्मे ॥१२॥ (अक्षराधिकरणम् ॥३॥)

'सदेव सोम्येदमग्र आसीत् (छां. ६-२)' इत्यादिना सतः स्रष्टृत्वमुच्यते । तच्च सत् 'बहुस्यां प्रजायेय (छां. ६-२)' इति परिणामप्रतीतेर्न विष्णुः । स हि 'अविकारस्सदा शुद्धो नित्य आत्मा सदा हरिः' इत्यादिनाऽविकारः प्रसिद्ध इत्यतो ब्रवीति ॥ **ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॐ ॥१३॥** 'तदैक्षत' इतीक्षतिकर्मव्यपदेशात् । स एव विष्णुरत्रोच्यते । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा (बृ.५-७-२३) । 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ (बृ. ५-८-११)' इत्यादिना तस्यैव हि तल्लक्षणम् । बहुत्वं चाविकारेणैवोक्तं । 'अजायमानो बहुधा विजायते (तै.आ ३-१३-१)' इति ॥१३॥ (सदधिकरणम् ॥४॥)

चन्द्रादित्याद्याधारत्वं विष्णोरुक्तम् । तच्च 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः किं तदत्र विद्यते (छां. ८-१-२)' । 'उभे अस्मिन् द्यावा पृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ । विद्युन्नक्षत्राणि (छां. ८-१-३)' इत्यादिनाऽकाशस्य प्रतीयते । स चाकाशो न विष्णुः । 'तस्यान्ते सुषिरँ सूक्ष्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् (महाना. ११)' इति श्रुतेरित्यत आह ॥ **ॐ दहर उत्तरेभ्यः ॐ ॥१४॥** 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽपिपासः सत्यकामस्सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः (छां. ८-७-३)' इत्यादिभ्य उत्तरेभ्यो गुणेभ्यो दहरो विष्णुरेव । 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति (बृ. ५-५)' 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः (छां. १-६-७)' इत्यादिना विष्णोरेव हि ते गुणाः । 'नित्यतीर्णाशनायादिरेक एव हरिः स्वतः । अशनायादिकानन्ये तत्प्रसादात्तरन्ति हि' इति पाद्मे । सापेक्षनिरपेक्षयोश्च निरपेक्षं स्वीकर्तव्यम् । 'सत्यकामः परो नास्ति तमृते विष्णुमव्ययम् । सत्यकामत्वमन्येषां भवेत्तत्काम्यकामिता' इति स्कान्दे ॥१४॥ **ॐ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॐ ॥१५॥** 'अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति (छां. ८-३-२)' इति सुप्तस्य तद्गतिर्ब्रह्मशब्दश्चोच्यते । 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति (छां. ६-८-१)' इति श्रुतेस्तं हि सुप्तो गच्छति । 'अरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके (छां. ८-५-३)' इति लिङ्गं च तथा हि दृष्टम् । 'अरश्च वै ण्यश्च सुधासमुद्रौ तत्रैव सर्वाभिमतप्रदौ द्वौ' इत्यादिना तस्यैव हि तल्लक्षणत्वेनोच्यते ॥१५॥ **ॐ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॐ ॥१६॥** 'एष सेतुर्विधृतिः (छां. ८-४-१)' इति धृतेः । 'एष भूताधिपतिरेष भूतपालः (बृ. ६-४-२१)' इत्याद्यस्य महिम्नोऽस्मिन्नुपलब्धेः । 'एतस्मिन् स्वल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च (बृ. ५-८-११)' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि (बृ. ५-८-९)' 'स हि सर्वाधिपतिः स हि सर्वपालः स ईशः स विष्णुः' 'पतिं विश्वस्याऽत्मेश्वरम् (महाना. ११)' इत्यादि श्रुतिभ्यस्तस्य ह्येष महिमा ।

'सर्वेशो विष्णुरेवैको नान्योऽस्ति जगतः पतिः' इति स्कान्दे ॥१६॥ **ॐ प्रसिद्धेश्च ॐ ॥१७॥** 'तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम् (महाना. १०-७)' इति प्रसिद्धेश्च । तदन्तस्थत्वापेक्षत्वान्न सुषिरश्रुतिविरोधः ॥१७॥ **ॐ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् ॐ ॥१८॥** 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते (छां. ८-१२-३)' 'एष आत्मेति होवाच (छां. ४-१५-१)' इति जीवपरामर्शात्स इति चेन्न । तस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्यसम्भवात् ॥१८॥ **ॐ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॐ ॥१९॥** 'स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः (छां. ८-१२-३)' इत्याद्युत्तरवचनाज्जीव एवेति चेन्न । तत्र हि परमेश्वरप्रसादात् आविर्भूतस्वरूपो मुक्तः उच्यते । यत्प्रसादात्स मुक्तो भवति स भगवान्पूर्वोक्तः ॥१९॥ **ॐ अन्यार्थश्च परामर्शः ॐ ॥२०॥** यं प्राप्य स्वेन रूपेण जीवोऽभिनिष्पद्यते स एष आत्मेति परमात्मार्थश्च परामर्शः ॥२०॥ **ॐ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥२१॥** 'दहरः (छां. ८-१-१)' इत्यल्पश्रुतेर्नेति चेन्न । 'निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च' इत्युक्तत्वात् । 'एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् (छां. ३-१४-३)' इति श्रुत्युक्तत्वाच्च ॥२१॥ (दहराधिकरणम् ॥५॥)

अदृश्यत्वादयः परमेश्वरगुणा उक्ताः । 'तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् । तदेतदितिमन्यन्तोऽनिर्देश्यं परमं सुखम्' इत्यादिना ज्ञानिसुखस्याप्यनिर्देश्यत्वमज्ञेयत्वं चोच्यत इत्यतो वक्ति ॥ **ॐ अनुकृतेस्तस्य च ॐ ॥२२॥** 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इत्यनुकृतेः, 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति (कठ. ५-१५)' इति वचनाच्च परमात्मैवानिर्देश्यसुखरूपः । न हि ज्ञानिसुखमनुभाति सर्वम् । न च तद्भासा । 'अहं तत्तेजो रश्मीत्' इति नारायणभासा हि सर्वं भाति ॥२२॥ **ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥२३॥** 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् (भ.गी १५-१२)' इति । 'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम (भ.गी १५-६)' इति च ॥२३॥ (अनुकृत्यधिकरणम् ॥६॥)

विष्णुरेव जिज्ञास्य इत्युक्तम् । तत्र 'ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते (कठ. ५-३)' इति सर्वदेवोपास्यः कश्चित्प्रतीयते । स च 'एवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक्पृथगेव सन्निधत्ते (प्रश्न. ३-४)' 'योऽयं मध्यमः प्राणः (बृ. ३-५-११)' 'कुविदङ्ग (ऋ. ७-९१-१)' इत्यादिना प्राणव्यवस्थापकत्वान्मध्यमत्वात् सर्वदेवोपास्यत्वाच्च वायुरेवेति प्रतीयते । अतोऽब्रवीत् ॥ **ॐ शब्दादेव प्रमितः ॐ ॥२४॥** वामन शब्दादेव विष्णुरिति प्रमितः । न हि श्रुतेर्लिङ्गं बलवत् । 'श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या च वाक्यं प्रकरणं तथा । पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यादेवमागमनिर्णयः' इति स्कान्दे । तच्च लिङ्गं विष्णोरेव । तस्यैव प्राणत्वोक्तेः 'तद्वै त्वं प्राणो अभवः' इति ॥२४॥ **ॐ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॐ ॥२५॥** सर्वगतस्यापि तस्याङ्गुष्ठमात्रत्वं हृद्यवकाशापेक्षया युज्यते । इतरप्राणिनामङ्गुष्ठाभावेऽपि मनुष्याधिकारत्वान्न विरोधः ॥२५॥ (वामनाधिकरणम् ॥७॥)

मनुष्याणामेव वेदविद्यायामधिकार इत्युक्तम् । तिर्यगाद्यपेक्षयैव मनुष्यत्वविशेषणमुक्तं, न तु देवाद्यपेक्षयेत्याह । **ॐ तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॐ ॥२६॥** तदुपरि मनुष्याणां सतां देवादित्वप्राप्त्युपरि । सम्भवति हि तेषां विशिष्टबुध्द्यादिभावात् । तिर्यगादीनां तदभावादभावः । तेषामपि यत्र विशिष्टबुध्द्यादिभावस्तत्राविरोधः । निषेधाभावात् । दृश्यन्ते हि जरितार्यादयः ॥२६॥ **ॐ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॐ ॥२७॥** मनुष्या एव देवादयो भवन्तीति तदुपरीत्युक्तम् । तत्र यदि मनुष्याः सन्तो देवादयो भवन्ति तत्पूर्वं देवताभावाद्देवतोद्दिष्टकर्मणि विरोध इति चेन्न । अनेकेषां देवतापदप्राप्तेर्दर्शनात् । 'तेह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः' इति ॥२७॥ **ॐ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॐ ॥२८॥** 'वाचा विरूप नित्यया (ऋ. ८-६४-६)' इत्यादि श्रुतेराप्त्यनिश्चयान्नित्यत्वापेक्षत्वाच्च मूलप्रमाणस्य स्वतः प्रामाण्यप्रसिद्धेश्च

नित्यत्वाद्वेदस्य तदुदितानां देवानामनित्यत्वात् पुनरन्यभावनियमाभावाच्च शब्दे विरोध इति चेन्न । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् (महाना. ५-७)' । 'यथैव नियमः काले सुरादिनियमस्तथा । तस्मान्नानीदृश क्वापि विश्वमेतद्भविष्यति' इत्यादेरत एव शब्दात्तेषां प्रभवनियमात्, महतां प्रत्यक्षात् । यथेदानीं तथोपर्यपि देवा भविष्यन्तीतीतरेषामनुमानाच्च ॥२८॥ **ॐ अत एव च नित्यत्वम् ॐ ॥२९॥** अत एव शब्दस्य नित्यत्वादेव च देवप्रवाहनित्यत्वं युक्तम् ॥२९॥ **ॐ समाननामरूपत्वच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॐ ॥३०॥** अतीतानागतानां देवानां समाननामरूपत्वात्प्राप्तपदानां मुक्त्याऽऽवृत्तावप्यविरोधः । 'यथापूर्वम् (महाना. ५-७)' इति दर्शनात् । 'अनादि निधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः' इति स्मृतेश्च ॥३०॥ **ॐ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॐ ॥३१॥** 'वसूनामेवैको भूत्वा (छां. ३-६-२)' इत्यादिना प्राप्यफलत्वात्प्राप्तपदानां देवानां मध्वादिविद्यास्वनधिकारं जैमिनिर्मन्यते ॥३१॥ **ॐ ज्योतिषि भावाच्च ॐ ॥३२॥** ज्योतिषि सर्वज्ञत्वे भावाच्च । आदित्यप्रकाशेऽन्तर्भाववत्तज्ज्ञाने सर्ववस्तूनामन्तर्भावात् । नित्यसिद्धत्वाच्च विद्यानाम् ॥३२॥ **ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॐ ॥३३॥** फलविशेषभावात्प्राप्तपदानामपि देवानां मध्वादिष्वप्यधिकारं बादरायणो मन्यते । अस्ति हि प्रकाशविशेषः । 'यावत्सेवा परे तत्वे तावत्सुखविशेषता । सम्भवाच्च प्रकाशस्य परमेकमृते हरिम् ॥ तेषां सामर्थ्ययोगाच्च देवानामप्युपासनम् । सर्वं विधीयते नित्यं सर्वयज्ञादिकर्म च' इति स्कान्दे ॥ उक्तफलानधिकारमात्रं जैमिनिमतम् । अतो न तन्मतविरोधः । 'सर्वज्ञस्यैव कृष्णस्य त्वेकदेशविचिन्तितम् । स्वीकृत्य मुनयो ब्रूयुस्तन्मतं न विरुध्यते' इति ब्राह्मे ॥३३॥ (देवताधिकरणम् ॥८॥)

मनुष्याधिकारत्वादित्युक्तेऽविशेषाच्छूद्रस्यापि 'अह हारेत्वा शूद्र (छां. ४-२-३)' इति पौत्रायणोक्तेरधिकार इत्यत आह ॥ **ॐ शुगस्य**

तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॐ ॥३४॥ नासौ पौत्रायणः शूद्रः । शुचाऽऽद्रवणमेव शूद्रत्वम् । 'कम्वर एतमेतत्सन्तम् (छां. ४-१-३)' इत्यनादरश्रवणात् । 'स ह सञ्जिहान एव क्षत्तारमुवाच (छां. ४-१-५)' इति सूच्यते हि ॥३४॥ **ॐ क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॐ ॥३५॥** 'अयमश्वतरीरथः' इति चित्ररथसम्बन्धित्वेन लिङ्गेन पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वावगतेश्च । 'रथस्त्वश्वतरीयुक्तश्चित्र इत्यभिधीयते' इति ब्रह्माण्डे । 'यत्र वेदो रथस्तत्र न वेदो यत्र नो रथः' इति ब्रह्मवैवर्ते ॥३५॥ **ॐ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॐ ॥३६॥** 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत, तमध्यापयीत' इत्यध्ययनार्थं संस्कारपरामर्शात् । 'नाग्निर्न यज्ञो न क्रिया न संस्कारो न व्रतानि शूद्रस्य' इति पैङ्गिश्रुतौ संस्काराभावाभिलापाच्च । उत्तमस्त्रीणां तु न शूद्रवत् । 'सपत्नीं मे पराधम (मन्त्र. प्र. १-१६)' इत्यादिष्वधिकारदर्शनात् । संस्काराभावेनाभावस्तु सामान्येन। अस्ति च तासां संस्कारः । 'स्त्रीणां प्रदानकर्मैव यथोपनयनं तथा' इति स्मृतेः ॥३६॥ **ॐ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॐ ॥३७॥** 'नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्मि (छां. ४-४-४)' इति सत्यवचनेन सत्यकामस्य शूद्रत्वाभावनिर्धारणे हारिद्रुमतस्य 'नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति' इति तत्संस्कारे प्रवृत्तेश्च ॥३७॥ **ॐ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॐ ॥३८॥** 'श्रवणे त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपरिपूरणम् । अध्ययने जिह्वाच्छेदः । अर्थावधारणे हृदयविदारणम् (गौतमधर्म. १२-४-७)' इति प्रतिषेधात् । 'नाग्निर्न यज्ञश्शूद्रस्य तथैवाध्ययनं कुतः । केवलैव तु शुश्रूषा त्रिवर्णानां विधीयते' इति स्मृतेश्च । विदुरादीनां तु उत्पन्नज्ञानत्वात्कश्चिद्विशेषः ॥३८॥ (अपशूद्राधिकरणम् ॥९॥)

'यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति (कठ. २-३-२)' इत्युद्यतवज्रज्ञानान्मोक्षः श्रूयत इत्यतोऽब्रवीत् ॥ **ॐ कम्पनात् ॐ ॥३९॥** 'एजति' इति कम्पनवचनादुद्यतवज्रो भगवानेव । 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्

(तै. २-७)' इति हि श्रुतिः । 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः (बृ. ६-४-१८)' इति च । 'नभस्वतोऽपि सर्वाः स्युश्चेष्टा भगवतो हरेः। किमुतान्यस्य जगतो यस्य चेष्टा नभस्वतः' इति स्कान्दे । 'चक्रं चङ्क्रमणादेष वर्जनाद्वज्र उच्यते । खण्डनात्खड्ग एवैष हेतिनामा स्वयं हरिः' इति ब्रह्मवैवर्ते ॥३९॥ (कम्पनाधिकरणम् ॥१०॥)

हृदय आहितं ज्योतिः परमात्मेत्युक्तम् । तत्र 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः (बृ. ६-३-७)' इत्यत्र 'उभौ लोकावनुसञ्चरति (बृ. ६-३-७)' इति वचनाज्जीव इति प्रतीयत इत्यत उच्यते॥ **ॐ ज्योतिर्दर्शनात् ॐ ॥४०॥** 'विष्णुरेव ज्योतिर्विष्णुरेव ब्रह्म विष्णुरेवाऽत्मा विष्णुरेव बलं विष्णुरेव यशो विष्णुरेवानन्दः' इति दर्शनाच्चतुर्वेदशिखायां ज्योतिर्विष्णुरेव । 'प्राज्ञेनाऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जद्याति (बृ. ६-३-३५)' इति वचनात्तस्यापि लोकसञ्चरणमस्त्येव ॥४०॥ (ज्योतिरधिकरणम् ॥११॥)

सर्वाधारत्वं विष्णोरुक्तम् । तच्च 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता (छां. ८-१४-१)' इत्यत्राऽकाशस्य प्रतीयते । वै नामेति प्रसिद्धोपदेशात् । प्रसिद्धाकाशश्चाङ्गीकर्तव्य इत्यत उच्यते ॥ **ॐ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॐ ॥४१॥** 'ते यदन्तरा तद्ब्रह्म (छां. ८-१४-१)' इत्यर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादाकाशो हरिरेव । 'अवर्णं' 'यतो वाचो निवर्तन्ते (तै. २-४)' इत्यादिश्रुतेस्तस्यैव हि तल्लक्षणम् । 'अनामा सोऽप्रसिद्धत्वादरूपो भूतवर्जनात्' इति ब्राह्मे ॥४१॥ (आकाशाधिकरणम् ॥१२॥)

असङ्गत्वं परमात्मन उक्तम् । तच्च 'स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागत स्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः (बृ. ६-३-१५)' इति स्वप्नादिद्रष्टुः प्रतीयते । स च जीवः प्रसिद्धेरित्यत आह ॥ **ॐ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॐ ॥४२॥** 'प्राज्ञेनाऽत्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नाऽन्तरम् (बृ. ६-३-२१)' 'प्राज्ञेनाऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जद्याति (बृ. ६-३-३५)' इति भेदव्यपदेशान्न जीवः पर एवासङ्गः । स्वप्नादिद्रष्टृत्वं च सर्वज्ञत्वात्तस्यैव युज्यते ॥४२॥

(सुषुप्त्यधिकरणम् ॥१३॥)

'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य (बृ. ६-४-२२)' इति ब्राह्मणस्यापि नित्यमहिमा प्रतीयते । स च ब्राह्मणः 'स वा एष महानज आत्मा (बृ. ६-४-२४)' इत्यजशब्दाद्विरिञ्च इति प्राप्तम् । देवानां च विद्याकर्मणोः पदप्राप्तिः सूचिता तदुपर्यपीति । अतो ब्रवीति ॥ **ॐ पत्यादि शब्देभ्यः ॐ ॥४३॥** 'सर्वस्याधिपतिः सर्वस्येशानः स वा एष नेति नेति (बृ. ६-४-२२)' इत्यादि शद्बेभ्यो नित्यमहिमा विष्णुरेव । 'उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति (तै.आ ३-२२)' । 'सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णुस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि (ऋ. १-१६४-३६)' । 'स योऽतोऽश्रुतः (ए.आ ३-२-४)' इत्यादि श्रुतिभ्यस्तस्यैव हि ते शब्दाः ॥४३॥(ब्राह्मणाधिकरणम् ॥१४॥)

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १॥३॥

॥ॐ॥ श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धानामपि शब्दानां सामस्त्येन विशेषहेतुभिर्विष्णावेव प्रवृत्तिं दर्शयत्यस्मिन्पादे ॥ **ॐ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॐ ॥१॥** 'तत्तु समन्वयात्' इति सर्वशब्दानां परमेश्वरे समन्वय उक्तः । तन्न युज्यते । यतः 'अव्यक्तात्पुरुषः परः(कठ. १-३-११)' इति साङ्ख्यानुमानपरिकल्पितं प्रधानमप्येकेषां शाखिनामुच्यत इति चेन्न । तस्यैव पारतन्त्र्याच्छरीररूपकेऽव्यक्ते विन्यस्तस्य परमात्मन एवाव्यक्तशब्देन गृहीतेः । कप्रत्ययः कुत्सने । परमात्मन एवाव्यक्तशब्दस्तत्तन्त्रत्वेन तच्छरीररूपत्वादितरस्याप्यव्यक्तशब्दः । 'तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत् (ऋ. १०-१२९-३)'इति दर्शयति च । 'अव्यक्त-मचलं शान्तं निष्कलं निष्क्रियं परम् । यो वेद हरिमात्मानं स भयादनुमुच्यते' इति पिप्पलादशाखायाम् । 'अक्षरं ब्रह्म परमं (भ.गी ८-३)' इत्युक्त्वा 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः (भ.गी ८-३, २१)' इति वचनाच्च ॥१॥ **ॐ सूक्ष्मं तु**

तदर्हत्वात् ॐ ॥२॥ सूक्ष्ममेवाव्यक्तशब्देनोच्यते । तद्ध्यव्यक्ततामर्हति । सूक्ष्मत्वं च मुख्यं तस्यैव । 'यत्तत्सूक्ष्मं परमं वेदितव्यं नित्यं पदं वैष्णवं ह्यामनन्ति । यत्तल्लोका न विदुर्लोकसारं विन्दन्त्येतत्कवयो योगनिष्ठा' इति च पिप्पलादशाखायाम् । मुख्ये च विद्यमाने नामुख्यं युक्तम् ॥२॥ **ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ** ॥३॥ तदधीनत्वाच्चाव्यक्तत्वादीनां तस्यैवाव्यक्तत्वपरावरत्वादिकमर्थवत् । 'यदधीनो गुणो यस्य तद्गुणी सोऽभिधीयते । यथा जीवः परात्मेति यथा राजा जयीत्यपि' इति च स्कान्दे ॥३॥ **ॐ ज्ञेयत्वावचनाच्च ॐ** ॥४॥ अन्यस्य न वाच्यत्वं युज्यते ॥४॥ **ॐ वदतीतिचेन्न प्राज्ञो हि ॐ** ॥५॥ 'महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते (कठ. १-३-१५)' इति ज्ञेयत्वं वदतीति चेन्न । प्राज्ञः परमात्मा हि तत्रोच्यते । 'अणोरणीयान्महतो महीयान् (कठ. १-२-२०)' इति तस्यैव हि महतो महत्वम् । सर्वस्मात्परस्य महतोऽपि परत्वं युज्यते ॥५॥ **ॐ प्रकरणात् ॐ** ॥६॥ 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् (कठ. १-३-९)' इति तस्य ह्येतत्प्रकरणम् ॥६॥ **ॐ त्रयाणमेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॐ** ॥७॥ त्रयाणामेव पितृसौमनस्यस्वर्ग्याग्निपरमात्मनां प्रश्न उपन्यासश्च । 'अविज्ञातप्रार्थनं च प्रश्न इत्यभिधीयते' इति वचनान्न विरोधः ॥७॥ **ॐ महद्वच्च ॐ** ॥८॥ यथा महच्छब्दो महत्तत्वे प्रसिद्धोऽपि परममहत्त्वात्परमात्मन एव मुख्यः एवमितरेऽपि ॥८॥ **ॐ चमसवदविशेषात् ॐ** ॥९॥ यथा चमसशब्दोऽन्यत्र प्रसिद्धोऽपि 'इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः (बृ. ४-२-३)' इति श्रुतेः शिरोवाचकः, एवमव्यक्तादिशब्दाः सर्वेऽन्यत्र प्रसिद्धा अपि 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति' इत्यादि श्रुतेः परमात्माभिधायका एव अविशेषाच्छ्रुतेः ॥९॥ (आनुमानिकाधिकरणम् ॥१॥)

'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यादि कर्माभिधायकस्य कर्मक्रमादिविरोधान्न युज्यत इत्यत आह ॥ **ॐ ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा**

ह्यधीयत एके ॐ ॥१०॥ ज्योतिरादिकर्मवाचकत्वेन प्रसिद्धाभिधेयोऽपि स एव । 'एष इमं लोकमभ्यार्चत्' इत्युपक्रम्य 'ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदास्सर्वे घोषाः एकैव व्याहृतिः प्राण एव ऋच इत्येव विद्यात् (ए.आ २-२-२)' इति ह्यधीयत एके ॥१०॥ **ॐ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॐ ॥११॥** मधुविद्यादिवत् सर्वशब्दार्थत्वेन परस्य कल्पनोपदेशाच्च न कर्मक्रमादिविरोधः ॥११॥(ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम् ॥२॥)

ॐ न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॐ ॥१२॥ 'यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः (बृ. ६-४-१७)' इत्यादिषु बहुसङ्ख्योपसङ्ग्रहेऽपि न विरोधः । तस्यैवाकाशादिषु नानाभावात् तदतिरिक्तस्वरूपत्वाच्च ॥१२॥ पञ्च जनानाह ॥ **ॐ प्राणादयो वाक्यशेषात् ॐ ॥१३॥** 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो मनः (बृ. ६-४-१८)' इति वाक्यशेषात् ॥१३॥ **ॐ ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॐ ॥१४॥** 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः (बृ. ६-४-१६)' इत्यनेन काण्वानां पञ्चकम् ॥१४॥ (नसङ्ख्योपसङ्ग्रहाधिकरणम् ॥३॥)

अवान्तरकारणत्वेनापि स एवोच्यत इति वक्ति ॥ **ॐ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॐ ॥१५॥** आकाशादिष्ववान्तरकारणत्वेन स एव स्थितः । यथाव्यपदिष्टस्यैव परस्य 'य आकाशे तिष्ठन् (बृ. ५-७-१२)' इत्यादिना आकाशादिषूक्तेः ॥१५॥(कारणत्वेनाकाशाधिकरणम् ॥४॥)

सर्वशब्दानां परमात्मवाचकत्वे कथमन्यत्र व्यवहार इत्यतो ब्रवीति ॥ **ॐ समाकर्षात् ॐ ॥१६॥** परमात्मवाचिनः शब्दा अन्यत्र समाकृष्य व्यवह्रियन्ते । 'परस्य वाचकाः शब्दाः समाकृष्येतरेष्वपि । व्यवह्रियन्ते सततं लोकवेदानुसारतः' इति पाद्मे ॥१६॥ तर्हि कथं तेषां शब्दानां जगति प्रसिद्धिः ॥ **ॐ जगद्वाचित्वात् ॐ ॥१७॥** जगति व्यवहारो लोकस्य । न तु परमात्मनि तथा । अतो जगति प्रसिद्धिः शब्दानाम् ॥१७॥ **ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातम् ॐ ॥१८॥**

तदधीनत्वात्तच्छब्दवाच्यत्वमित्युक्तम् । तज्जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गम् । 'अस्य यदैकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति (छां. ६-११-२)' 'वायुना हि लोका नेनीयन्ते' इत्यादि श्रुतिभ्य इति चेन्न । उपासात्रैविध्यादिति व्याख्यातत्वात् ॥१८॥ **ॐ अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॐ ॥१९॥** परमात्मज्ञानार्थं कर्मादिकमपि वदतीति जैमिनिः । 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये (मुं. १-१३-४)' 'कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति । यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन (छां. ६-१-३-४)' इत्यादि प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । एवमपि चैके पठन्ति 'य स्तन्न वेद किमृचा करिष्यति (ऋ. १-१६४-३९)' इति ॥१९॥ **ॐ वाक्यन्वयात् ॐ ॥२०॥** वाक्यस्याप्येवमन्वयो युज्यते पृथक्पृथक्स्थितस्यापि परमात्मना ॥२०॥ **ॐ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॐ ॥२१॥** 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते (तै.आ ३-१२-७)' इति प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गत्वेन कर्मादिकमुच्यते इत्याश्मरथ्यः । यस्मादेवमनित्यफलमन्यत्तस्मान्नान्यः पन्था इति ॥२१॥ **उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः ॐ ॥२२॥** उत्क्रमिष्यतो मुमुक्षोः कर्मादिना भाव्यं साधनसाधनत्वेन अतस्तद्वक्तीत्यौडुलोमिर्मन्यते ॥२२॥ **ॐ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॐ ॥२३॥** सर्वं परमात्मन्यवस्थितमिति वक्तुं तद्वचनमिति काशकृत्स्नः । 'कृष्णद्वैपायनमतादेकदेशविदः परे । वदन्ति ते यथाप्रज्ञं न विरोधः कथञ्चन' इति पाद्मे ॥२३॥ (समाकर्षाधिकरणम् ॥५॥)

स्त्रीशब्दा अपि तस्मिन्नेवेत्याह ॥ **ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधात् ॐ ॥२४॥** 'हन्तैतमेव पुरुषं सर्वाणि नामान्यभिवदन्ति यथा नद्यस्स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रमभिविशन्त्येवमेवैतानि नामानि सर्वाणि पुरुषमभिविशन्ति' इति प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्प्रकृतिशब्दवाच्योऽपि स एव ॥२४॥ **ॐ अभिध्योपदेशाच्च ॐ ॥२५॥** 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् (श्वे. ४-१०)' 'महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति

च । प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छाऽनन्त कथ्यते' इति वचनात्तदभिध्यैव प्रकृतिशब्देनोच्यते । 'सोऽभिध्या स जूतिः स प्रज्ञा स आनन्दः' इति श्रुतेरभिध्या च स्वरूपमेव । 'ध्यायति ध्यानरूपोऽसौ सुखी सुखमतीव च । परमैश्वर्ययोगेन विरुद्धार्थतयेष्यते' इति ब्रह्माण्डे ॥२५॥ **ॐ साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॐ ॥२६॥** 'एष स्त्र्येष पुरुष एष प्रकृतिरेष आत्मैष ब्रह्मैष लोक एष आलोको योऽसौ हरिरादिरनादिरनन्तोऽन्तः परमः पराद्विश्वरूपः' इति पैङ्गिश्रुतौ साक्षादेव प्रकृतिपुरुषत्वाम्नानात् ॥२६॥ **ॐ आत्मकृतेः परिणामात् ॐ ॥२७॥** प्रकर्षेण करोतीति प्रकृतिरिति योगाच्च । प्रकृतावनुप्रविश्य तां परिणाम्य तत्परिणामेषु स्थित्वा आत्मनो बहुधा करणात् । 'अथ हैष आत्मा प्रकृतिमनुप्रविश्याऽत्मानं बहुधा चकार । तस्मात्प्रकृतिः तस्मात्प्रकृतिरित्याचक्षते' इति भाल्लवेयश्रुतिः । 'अविकारोऽपि परमः प्रकृतिं तु विकारिणीम् । अनुप्रविश्य गोविन्दः प्रकृतिश्चाभिधीयते' इति नारदीये । न चान्यत्कल्प्यम् । अप्रामाणिकत्वात् ॥२७॥ **ॐ योनिश्च हि गीयते ॐ ॥२८॥** अव्यवधानेनोत्पत्तिद्वारत्वं प्रकृतित्वम् । तच्चास्यैव हि गीयते 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः (मुं. १-१-६)' इति । 'व्यावधानेन सूतिस्तु पुंस्त्वं विद्वद्भिरुच्यते । सूतिरव्यवधानेन प्रकृतित्वमिति स्थितिः । उभयात्मकसूतित्वाद्वासुदेवः परः पुमान् । प्रकृतिः पुरुषश्चेति शब्दैरेकोऽभिधीयते' इति ब्रह्माण्डे ॥२८॥

(प्रकृत्यधिकरणम् ॥६॥)

ॐ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॐ ॥२९॥ एतेन सर्वे शून्यादिशब्दा अपि व्याख्याताः । 'एष ह्येव शून्य एष ह्येव तुच्छ एष ह्येवाभाव एष ह्येवाव्यक्तोऽदृश्योऽचिन्त्योनिर्गुणश्च' इति महोपनिषदि । 'शमूनं कुरुते विष्णुरदृश्यस्सन् परः स्वयम् । तस्माच्छून्य इति प्रोक्तस्तोदनात्तुच्छ उच्यते ॥ नैष भावयितुं योग्यः केनचित्पुरुषोत्तमः अतोऽभावं वदन्त्येनं नाश्यत्वान्नाश इत्यपि ॥ सर्वस्य

तदधीनत्वात्तत्तच्छब्दाभिधेयता । अन्येषां व्यवहारार्थमिष्यते व्यवहर्तृभिः' इति महाकौर्मे । एतेन तदधीनत्वाद्युक्तयुक्तिसमुदायेन । 'अवधारणार्थं सर्वस्याप्युक्तस्याध्यायमूलतः । द्विरुक्तिं कुर्वते प्राज्ञा अध्यायान्ते विनिर्णये' इति वाराहसंहितायाम् ॥२९॥ (एतेन सर्वेव्याख्याताधिकरणम् ॥७॥)

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥१॥४॥ समन्वयाध्यायस्समाप्तः ॥१॥

*

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

॥ हरिः ॐ ॥ उक्तेऽर्थेऽविरोधं दर्शयत्यनेनाध्यायेन । प्रथमपादे युक्त्यविरोधम् । प्रथमतः स्मृत्यविरोधं दर्शयति **॥ ॐ स्मृत्यनवकाश दोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॐ** ॥१॥ सर्वज्ञा हि रुद्रादयः । अतस्तेषां वचनविरोधेऽप्रामाण्यमेव स्यादिति चेन्न । अन्यस्मृतीनां विष्ण्वादिभिर्नितरां सर्वज्ञैरेव कृतत्वाच्छ्रुतेराधिक्यं सिध्यति ॥१॥ **ॐ इतरेषां चानुपलब्धेः ॐ ॥२॥** इतरेषां तासु स्मृतिषूक्तानां फलादीनां प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेः अप्रामाण्यं तासां युक्तम् । चशब्देन भागोपलब्धिरङ्गीकृता ॥२॥ **ॐ एतेनयोगः प्रत्युक्तः ॐ ॥३॥** योगफलं प्रत्यक्षत लम्यत इति न मन्तव्यम् । उक्ताभ्यासे तत्काल एव फलादृष्टेः ॥३॥ (स्मृत्यधिकरणम् ॥१॥)

ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॐ ॥४॥ नैवं श्रुतेस्तदनुसारिस्मृतेश्च तदुक्तानुपलब्धेरप्रामाण्यम् । विलक्षणत्वान्नित्यत्वात् तदनुसारित्वाच्च । न हि नित्ये दोषाः कल्प्याः । स्वतश्च प्रामाण्यम् । अन्यथाऽनवस्थितेः । 'न चक्षुर्न श्रोत्रं न तर्को न स्मृतिर्वेदा ह्येवैनं वेदयन्ति' इति भाल्लवेयश्रुतेश्च । नित्यत्वं च शब्दादेव प्रतीयते । 'वाचा विरूप नित्यया (ऋ. ८-६४-६)' इत्यादेः । 'अनादिनिधना नित्या' इति च

स्मृतिः ॥४॥ **ॐ दृश्यते तु ॐ** ॥५॥ अधिकारिणां फलम् । भविष्यत्पुराणे च 'ऋग्यजुः सामाथर्वाश्च मूलरामायणं तथा । भारतं पञ्चरात्रं च वेदा इत्येव शब्दिताः । पुराणानि च यानीह वैष्णवानि विदो विदुः । स्वतः प्रामाण्यमेतेषां नात्र किञ्चिद्विचार्यते ॥ यद्येषूक्तं न दृश्यते पूर्वकर्मात्र कारणम् । नाप्रामाण्यं भवेदेषां दृश्यते ह्यधिकारतः ॥ इतः प्रामाण्यमन्येषां न स्वतस्तु कथञ्चन । अदृश्योक्तौ ततस्तेषामप्रामाण्यं न संशयः' इति ॥५॥ (न विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥२॥)

'मृदब्रवीत् (श.ब्रा. ६-१-३)' 'आपोऽब्रुवन् (श.ब्रा ६-१-३)' इत्यादि वचनाद्युक्तिविरुद्धो वेद इत्यतोऽब्रवीत् ॥ **ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॐ** ॥६॥ मृदाद्यभिमानिदेवता तत्र व्यपदिश्यते । तासां चेतरेभ्यो विशिष्टं सामर्थ्यमनुगतिश्च सर्वत्र । अतस्तासां सर्वमुक्तं युज्यते ॥६॥ **ॐ दृश्यते च ॐ** ॥७॥ तासां सामर्थ्यं महद्भिः । भविष्यत्पुराणे च 'पृथिव्याद्यभिमानिन्यो देवताः प्रथितौजसः । अचिन्त्याः शक्तयस्तासां दृश्यन्ते मुनिभिश्च ताः । ताश्च सर्वगता नित्यं वासुदेवैकसंश्रयाः' इति ॥७॥ (अभिमान्यधिकरणम् ॥३॥)

'असदेवेदमग्र आसीत् (छां. ६-२-१)' 'असतः सदजायत (छां. ६-२-१)' इत्यादिनाऽसतः कारणत्वोक्तेर्विरोध इत्यतो वक्ति ॥ **ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्** ॥८॥ प्रतिषेधमात्रत्वान्नासतः कारणत्वं युक्तम् । असतः कारणत्वाद्युक्तिविरुद्धं वेदवाक्यमित्येतदत्र निषिध्यते। सर्वशब्दानां ब्रह्मणि समन्वयेऽपि 'तदधीनत्वादर्थवत्' इत्यादिना अमुख्यत्वेनान्यस्यापि वाच्यत्वेन अङ्गीकारादसतः प्राप्तिः । तथा श्रुतिप्राप्तमेवासन्मतमत्र निषिध्यते । समयस्योपरि निषेधात् । अर्थाद्युक्तिविरोधो निराक्रियते ॥८॥ **ॐ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॐ** ॥९॥ असत उत्पत्तौ प्रलयेऽपि सर्वासत्वमेव स्यात् ॥९॥ **ॐ न तु दृष्टान्तभावात् ॐ** ॥१०॥ प्रलये सर्वासत्वं भावे दृष्टान्तभावादेव न युज्यते । सत उत्पत्तिः सशेषविनाशश्च

हि लोके दृष्टः ॥१०॥ **ॐ स्वपक्षदेषाश्च ॐ ॥११॥** दृष्टान्ताभावादेव ॥११॥ **ॐ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्ष प्रसङ्गः ॐ ॥१२॥** एतावानेव तर्क इति प्रतिष्ठापकप्रमाणाभावात् उक्तादन्यथाऽप्यनुमेयमिति चेन्न, एवं सति प्रमाणसिद्धेऽपि मोक्षे अन्यथाऽनुमेयत्वादनिर्मोक्षप्रसङ्गः। अतो यावत्प्रमाणसिद्धं तावदेवाङ्गीकर्तव्यम् । नातोऽन्यच्छङ्क्यम् । 'यावदेव प्रमाणेन सिद्धं तावदहापयन् । स्वीकुर्यान्नैव चान्यत्र शङ्क्यं मानमृते क्वचित्' इति वामने ॥१२॥ **ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॐ ॥१३॥** एतेन दृष्टान्तभावेनाभावेन चावशिष्टा अप्यपरिग्रहा विरुद्धसिद्धान्ता अकर्तृकत्वाचेतनकर्तृकत्वादयोऽपि । 'अकस्माद्धीदमाविरासीत् अकस्मात्तिष्ठति अकस्माल्लयमभ्युपैति' 'प्रधानादिदमुत्पन्नं प्रधानमधितिष्ठति । प्रधाने लयमभ्येति न ह्यन्यत्कारणं मतम्' । 'जीवाद्भवन्ति भूतानि जीवे तिष्ठन्त्यचञ्चलाः । जीवे तु लयमृच्छन्ति न जीवात्कारणं परम्' इत्यादि श्रुतिप्राप्ता निराकृताः । यथा दुःखादिषु जीवस्यास्वातन्त्र्यमेवमन्येष्वपीति दृष्टान्तः । श्रुतिगतिस्तु ब्रह्मवाचकत्वेन प्रदर्शिता । यत्रान्य वाचकत्वेऽप्यविरोधस्तत्रान्यदप्य- मुख्यतयोच्यते । यत्र विरोधस्तत्र ब्रह्मैवोच्यत इति नियमः ॥१३॥ (असदधिकरणम् ॥४॥)

ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ ॥१४॥ 'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति' इति मुक्तजीवस्य परापत्तिरुच्यते । अतस्तयोरविभागः । अतः पूर्वमपि स एव । न ह्यन्यस्यान्यत्वं युज्यत इति चेन्न । स्याल्लोकवत् । यथा लोके उदके उदकान्तरस्य एकीभावव्यवहारेऽप्यन्तर्भेदोऽस्त्येव एवं स्यादत्रापि । तथा च श्रुतिः 'यथोदके शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति (कठ. ४-१५)' इति । स्कान्दे च 'उदकं तूदके सिक्तं मिश्रमेव यथा भवेत् । न चैतदेव भवति यतो वृद्धिः प्रदृश्यते ॥ एवमेव हि जीवोऽपि तादात्म्यं परमात्मना । प्राप्तोऽपि नासौ भवति स्वातन्त्र्यादिविशेषणात्' इति ।

'ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते । तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान् केवलो हरे' इति च । 'न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति (ऋ. ७-९९-१)' । 'न ते विष्णो जायमानो न जातः (ऋ. ७-९९-२)' इत्यादि च । फलत्वेऽपि युक्तिविरोधेऽन्तर्भावादत्रोक्तम् ॥१४॥ (भोक्त्रधिकरणम् ॥५॥)

ॐ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॐ ॥१५॥ स्वतन्त्रबहुसाधना सृष्टिर्लोके दृष्टा । नैवं ब्रह्मणः । स्वरूपसामर्थ्यादेव तस्य सृष्टिः। 'किं स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमस्त्वित्कथाऽऽसीत्'(ऋ.१०-८१-२) इति ह्याक्षेपः । अधिष्ठानाद्यनुक्तेः । आदिशब्दाद्युक्तिभिश्च । 'परतन्त्रो ह्यपेक्षेत स्वतन्त्रः किमपेक्षते । साधनानां साधनत्वं यतः किं तस्य साधनैः' इत्यादिभिः ॥१५॥ **ॐ भावे चोपलब्धेः ॐ ॥१६॥** स्वतन्त्रसाधनभावे प्रमाणैरुपलभ्येत । 'अनुक्तं पञ्चभिर्वेदैर्न वस्त्वस्ति कुतश्चन । अतो वेदत्वमेतेषां यतस्ते सर्ववेदकाः' इति स्कान्दे ॥१६॥ 'अद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्च (तै.आ ३-१३)' इत्यादिना साधनान्तरप्रतीतेः कथमनुपलब्धिरित्यत आह ॥ **ॐ सत्वाच्चावरस्य ॐ ॥१७॥** अवरस्य तदधीनस्य साधनस्य सत्वात् । 'काल आसीत्पुरुष आसीत्परम आसीत्तद्यदासीत्तदधीनमासीत्तदावृतमासीदथ ह्येक एव परम आसीद्यस्यैतदासीन्न ह्येतदासीत्' इति काषायणश्रुतिः ॥१७॥ **ॐ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॐ ॥१८॥** 'नासदासीन्नो सदासीत् (ऋ. १०-१२९-१)' इति सर्वस्यासत्त्वव्यपदेशान्नेति चेन्न । अव्यक्तत्वपारतन्त्र्यादिधर्मान्तरेण हि तदुच्यते । 'तम आसीत् (ऋ. १०-१२९-१)' इति वाक्यशेषात् । न चान्यत्र प्रमाणमस्ति । 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगात्मजोऽन्यः (महाना. १०-५)' । 'अनाद्यनन्तं जगदेतदीदृक् प्रवर्तते नात्र विचार्यमस्ति । न चान्यथा क्वापि च कस्य चेदमभूत्पुरा नापि तथा भविष्यत्' । 'असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम् (भ.गी १६-८)' । 'असत्यमाहुर्जगदेतदज्ञाः शक्तिं हरेर्ये न विदुः परां हि' । 'यस्सत्यरूपं जगदेतदीदृक्सृष्ट्वा त्वभूत्सत्यकर्मा महात्मा' । 'अथैनमाहुस्सत्यकर्मेति सत्यं

ह्येवेदं विश्वमसौ सृजते । अथैनमाहुर्नित्यकर्मेति नित्यं ह्येवासौ कुरुते' । 'यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघम् (ऋ. १०-५५-६)' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः । 'परस्परविरोधे तु वाक्यानां यत्र युक्तता । तथैवार्थः परिज्ञेयो नावाक्या युक्तिरिष्यते' इति बृहत्संहितायाम् । 'विरुद्धवत्प्रतीयन्त आगमा यत्र वै मिथः । तत्र दृष्टानुसारेण तेषामर्थोऽन्ववेक्ष्यते' इति च । 'ईशोऽनीशो जगन्मिथ्या न पूज्यो गुरुरित्यपि । इत्यादिवद्विरुद्धानि वचनान्यथ युक्तयः । प्रमाणैर्बहुभिर्ज्ञेया आभासा इति वैदिकैः ।। वेदवेदानुसारेषु विरोधेऽन्यार्थकल्पना । अन्येषां तु विरुद्धानां विप्रलम्भोऽथवा भ्रमः' इति च भागवततन्त्रे । 'शास्त्रार्थयुक्तोऽनुभवः प्रमाणं मतम् । मध्यमं त्वागमो ज्ञेयः प्रत्यक्षमधमं स्मृतम् । प्रत्यक्षयोरागमयोर्विरोधे निश्चयाय तु । अनुमाद्या न स्वतन्त्राः प्रमाणपदवीं ययुः' इति पुरुषोत्तमतन्त्रे ।।१८।। **ॐ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॐ ।।१९।।** 'साधनानां साधनत्वं यदात्माधीनमिष्यते । तदा साधनसम्पत्तिरैश्वर्यद्योतिका भवेत्' इत्यादेः साधनान्तरेण सृष्टिर्युक्ता । 'अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ (महाना. १-१२)' इत्यादि शब्दान्तराच्च ।।१९।। **ॐ पटवच्च ॐ ।।२०।।** साधनान्तरेण हि पटादिसृष्टिर्लोके दृष्टा ।।२०।। **ॐ यथा प्राणादिः ॐ ।।२१।।** तच्च साधनजातं तेनानुप्रविष्टमेव यथा शरीरेन्द्रियादिः । 'प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः । क्षोभयामास भगवान् सृष्ट्यर्थं जगतो विभुः' इति कौर्मे ।।२१।। (आरम्भणाधिकरणम् ।।६।।)

जीवकर्तृत्वपक्षः श्रुतिप्राप्तो विस्तरान्निराक्रियते ।। **ॐ इतर व्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ ।।२२।।** जीवकर्तृत्वपक्षे हिताकरण-महितकरणं च न स्यात् ।।२२।। **ॐ अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॐ ।।२३।।** न च ब्रह्मणः श्रमचिन्तादिदोषप्राप्तिः । अधिकशक्तित्वात् । 'श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽदेष्टा घोष्टा विज्ञाता सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः (ऐ.आ ३-२-४)' । 'एष त आत्मा सर्वान्तरः (बृ. ५-५-१)' 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति (बृ. ५-५-१)' इत्यादिविशेषनिर्देशात् ।।२३।। **ॐ अश्मादिवच्च**

तदनुपपत्तिः ॐ ॥२४॥ चेतनत्वेऽप्यशमादिवदस्वतन्त्रत्वात्स्वतः कर्तृत्वानुपपत्तिर्जीवस्य । 'यथा दारुमयीं योषां नरः स्थिरसमाहितः । इङ्गयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः' इति भारते ॥२४॥ **ॐ उपसंहारदर्शनान्नेति चेत्क्षीरवद्धि ॐ ॥२५॥** जीवेन कार्योपसंहारदर्शनात्तस्य कर्तृत्वमिति चेन्न । यथा गोषु क्षीरं दृश्यमानमपि प्राणादेव जायते । 'अन्नं रसादिरूपेण प्राणः परिणयत्यसौ' इति वचनात् । एवं जीवे दृश्यमानोऽपि कार्योपसंहारोऽस्वातन्त्र्यात्परकृत एव । 'य आत्मानमन्तरो यमयति' । 'नाहं कर्ता न कर्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुः' इत्यादेः ॥२५॥ **ॐ देवादिवदपि लोके ॐ ॥२६॥** न च कर्तुरीश्वरस्यादृष्टिविरोधः । देवादिवद्दृश्यत्वशक्तियोगात् । लोकेऽपि पिशाचादीनां तादृशी शक्तिर्दृष्टा किम्वीश्वरस्य । 'न युक्तियोगाद्वाक्यानि निराकार्याण्यपि क्वचित् । विरोध एव वाक्यानां युक्तयो न तु युक्तयः' इति बृहत्संहितायाम् ॥२६॥ **ॐ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॐ ॥२७॥** अयं च दोषो जीवकर्तृत्वपक्षे । एकेनाङ्गुलिमात्रेण प्रवर्तमानोऽपि पूर्णप्रवृत्तिस्स्यात् । न च तद्युज्यते, सामर्थ्यैकदेशदर्शनात् । न चैकदेशेन, निरवयवत्वात् । 'अथ यः स जीवः स नित्यो निरवयवो ज्ञाताऽज्ञाता सुखी दुःखी शरीरेन्द्रियस्थः' इति भाल्लवेयश्रुतिः । न चोपाधिकृतोंऽशः स एवांश उपहित इति, द्वित्वापेक्षत्वात् । न चान्यत्कल्प्यम् । 'यद्धि युक्त्या विरुध्येत तदीशकृतमेव हि' इति गत्यन्तरोक्तेः ॥२७॥ (इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥७॥)

ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ ॥२८॥ न चेश्वरपक्षेऽयं विरोधः । 'योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्धो मनुरमनुरवाग्वागिन्द्रोऽनिन्द्रः प्रवृत्तिरप्रवृत्तिः स परः परमात्मा' इति पैङ्ग्यादिश्रुतेरेव । शब्दमूलत्वाच्च न युक्तिविरोधः । 'यद्वाक्योक्तं न तद्युक्तिर्विरोद्धुं शक्नुयात्क्वचित् । विरोधे वाक्ययोः क्वापि किञ्चित्साहाय्यकारणम्' इति पुरुषोत्तमतन्त्रे ॥२८॥ **ॐ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॐ ॥२९॥** परमात्मनो विचित्राश्च शक्तयस्सन्ति, नान्येषाम्

। 'विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणो न चान्येषां शक्तयस्तादृशाः स्युः । एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा सर्वान्देवानेक एवानुविष्टः' इति श्वेताश्वतरश्रुतिः ॥२९॥ **ॐ स्वपक्षदोषाच्च ॐ ॥३०॥** 'ये दोषा इतरत्रापि ते गुणाः परमे मताः । न दोषः परमे कश्चिद्गुणा एव निरन्तराः' इति वचनाज्जीवपक्ष एव दोषो न परपक्षे । 'अथ यस्स दोषः साञ्जनः सजनिः स जीवोऽथ यः स निर्दोषो निष्कलः सगुणः परः परमात्मा' इति काषायणश्रुतिः ॥३०॥ **ॐ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॐ ॥३१॥** 'सर्वैर्युक्ता नित्यरूपाऽजरा च या शाश्वताऽत्मेति च यां वदन्ति' इति च चतुर्वेदशिखायाम् ॥ अतो न केवलं विचित्रशक्तिः किन्तु सर्वशक्तिरेव ॥३१॥ **ॐ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥३२॥** न च करणाभावादनुपपत्तिरिति युक्तम् । 'अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स श्रृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्' (श्वे.३-१९) ॥ 'न तस्य कार्यं करणं विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' (श्वे. ६-८) इत्यादि श्रुतिभ्यः । 'सर्वोपेता च' इति सामान्यपरिहारेऽपि विशेषयुक्त्यर्थं पुनराशङ्का ॥३२॥ (श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वाधिकरणम् ॥८॥)

यत्प्रयोजनार्थं सृष्ट्यादिस्तदूनत्वान्न पूर्णतेत्यत आह ॥ **ॐ न प्रयोजनत्त्वात् ॐ ॥३३॥** 'अथैष एव परमानन्दः (बृ. ६-३-३३)' इत्यादिना कृतकृत्यत्वान्न प्रयोजनाय सृष्टिः । किन्तु ॥ **ॐ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॐ ॥३४॥** यथा लोके मत्तस्य सुखोद्रेकादेव नृत्तगानादिलीला न तु प्रयोजनापेक्षया, एवमेवेश्वरस्य । नारायणसंहितायां च । 'सृष्ट्यादिकं हरिर्नैव प्रयोजनमपेक्ष्य तु । कुरुते केवलानन्दाद्यथा मत्तस्य नर्तनम् ॥ पूर्णानन्दस्य तस्येह प्रयोजनमतिः कुतः । मुक्ता अप्याप्तकामाः स्युः किमु तस्याखिलात्मनः' इति । 'देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा (मां. २-२९)' इति च श्रुतिः ॥३४॥ (नप्रयोजनाधिकरणम् ॥९॥)

सर्वकर्तृत्वे वैषम्यनैर्घृण्ये तस्येत्यतो वक्ति ॥ **ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न**

सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥३५॥ कर्मापेक्षया फलदातृत्वान्न तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये । 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापम् (प्र. ३-७)' इति हि श्रुतिः ॥३५॥ **ॐ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॐ ॥३६॥** यदपेक्षयाऽसौ फलं ददाति न तत्कर्म । 'एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधुकर्म कारयति तं यमधो निनीषते (कौ. ३-८)' इति श्रुतेः कर्मणोऽपि तन्निमित्तत्वादिति चेन्न । तस्यापि पूर्वकर्म कारणमित्यनादित्वात्कर्मणः । भविष्यत्पुराणे च । 'पुण्यपापादिकं विष्णुः कारयेत्पूर्वकर्मणा । अनादित्वात्कर्मणश्च न विरोधः कथञ्चन' इति ॥३६॥ **ॐ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॐ ॥३७॥** न च कर्मापेक्षत्वेनेश्वरस्यास्वातन्त्र्यम् । 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया' इत्यादिना कर्मादीनां सत्त्वस्यापि तदधीनत्वात् । न च पुनर्वैषम्याद्यापातेन दोषः । तादृशवैषम्यादेरुपलभ्यमानत्वात् । 'स कारयेत्पुण्यमथापि पापं न तावता दोषवानीशिताऽपि । ईशो यतो गुणदोषादिसत्त्वे स्वयं परोऽनादिरादिः प्रजानाम्' इति चतुर्वेदशिखायाम् ॥३७॥ (वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥१०॥)

अवशिष्टैरुपसंहरति ॥ **ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥३८॥** 'गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात्र शङ्का । चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाज्ञैर्हि तथा प्रतीताः' इति सर्वगुणोपपत्तिश्रुतेश्च ॥३८॥ (सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥११॥)

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥२॥१॥

॥ ॐ॥ इतरेषां चानुपलब्धेरिति सामान्यतो निराकरणं समयानां कृतम् । विशेषतो निराकरोत्यस्मिन्पादे । अचेतनप्रवृत्तिमतं प्रथमतो निराकरोति ॥ **ॐ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॐ ॥१॥** अचेतनस्य स्वतः

प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्नानुमानपरिकल्पितं प्रधानं जगत्कर्तृ । चशब्देन प्रमाणाभावं दर्शयति ॥१॥ **ॐ प्रवृत्तेश्च ॐ ॥२॥** चेतनस्य स्वतः प्रवृत्तिदर्शनाच्च ॥२॥ **ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॐ ॥३॥** पयोऽम्बुवदचेतनस्यापि प्रवृत्तिर्युज्यत इति न युक्तम् । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते, याश्च श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां यां च दिशमनु (बृ.५-८-९)' । 'एतेन ह वाव पयो मण्डं भवति' इत्यादिना तत्रापि ईश्वरनिमित्तप्रवृत्तिश्रुतेः ॥३॥ **ॐ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॐ ॥४॥** 'न ऋते त्वत्क्रियते किञ्चनारे (ऋ.१०-११३-९)' इति तद्व्यतिरेकेण कस्यापि कर्मणोऽनवस्थितेः अनपेक्षितमेवाचेतनवादिमतम् ॥४॥ (रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥१॥)

सेश्वरसाङ्ख्यमतं निराकरोति । यथा पृथिव्या एव पर्जन्यानुगृहीतं तृणादिकमुत्पद्यते, एवं प्रधानादीश्वरानुगृहीतं जगदित्यतो ब्रवीति ॥ **ॐ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॐ ॥५॥** 'यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' 'ब्रह्मण्येवेदमाविरासीद्ब्रह्मणि स्थितं ब्रह्मणि लयमभ्युपैति ब्रह्मैवाधस्ताद्-ब्रह्मैवोपरिष्ठाद्ब्रह्म मध्यतो ब्रह्म सर्वतः' 'ब्रह्मैवेदं सर्वम् (बृ.४-५-१)' इत्यादिश्रुतिभ्योऽन्यत्र जगतोऽभावात्तृणादीनां पर्जन्यवन्नानुग्राहकत्व-मात्रमीश्वरस्य । 'स एव भूयो निजवीर्यचोदितां स्वजीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षतीम् । अनामरूपात्मनि रूपनामनी विधित्समानोऽनुससार शास्तिकृत्' इति भागवते । 'द्रव्यं कर्म च कालश्चे'त्यादि च । चशब्देन प्रकृतिसत्तादिप्रदत्वं चाङ्गीकृतम् ॥५॥(अन्यत्राभावाधिकरणम् ॥२॥)

लोकायतिकपक्षं निराकरोति ॥ **ॐ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॐ ॥६॥** यस्य धर्माधर्मौ न स्तः तत्सिद्धान्ते किं प्रयोजनम् । अतः स्वव्याहतेरेवोपेक्ष्यः ॥६॥ (अभ्युपगमाधिकरणम् ॥३॥)

पुरुषोपसर्जनप्रकृतिकर्तृत्ववादमपाकरोति ॥ **ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि ॐ ॥७॥** यथा चेतनसम्बन्धादचेतनमेव शरीरमश्मादिकमादाय

गच्छति, एवमचेतनाऽपि प्रकृतिः पुरुषसम्बन्धात्प्रवर्तत इति चेन्न । 'न ऋते त्वत्क्रियते' इति तत्रापि तथात्वे दृष्टान्ताभावात् ॥७॥ **ॐ अङ्गित्वानुपपत्तेः ॐ ॥८॥** शरीरप्रवृत्तौ पुरुषस्याङ्गित्वात् ॥ 'अङ्गमङ्गी समादाय यथाकार्यं करोत्यसौ' इत्यङ्गित्वव्यवहरोऽनुपपन्नः ॥८॥ (पुरुषाश्माधिकरणम् ॥४॥)

प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्ववादमपाकरोति ॥ **ॐ अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॐ ॥९॥** शरीरसम्बन्धात्पुरुषः प्रवर्तत इत्यङ्गीकारेऽपि स्वतस्तस्यासामर्थ्याच्छरीरसम्बन्ध एवायुक्तः ॥९॥ **ॐ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॐ ॥ १० ॥** सकलश्रुतिस्मृतियुक्तिविरुद्धत्वाच्चानीश्वरमतमसमञ्जसम् । 'श्रुतयः स्मृतयश्चैव युक्तयश्चेश्वरं परम् । वदन्ति तद्विरुद्धं यो वदेत्तस्मान्नचाधमः' इति पाद्मे ॥१०॥ (अन्यथानुमित्यधिकरणम् ॥५॥)

परमाण्वारम्भवादमपाकरोति ॥ **ॐ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॐ ॥११॥** महत्त्वाद्दीर्घत्वाच्च यथा कार्यमुत्पद्यते, एवं ह्रस्वत्वात्पारिमाण्डल्याच्चोत्पद्येत । वाशब्दादन्यथैतयोरपि न स्यात्, विशेषकारणाभावात् ॥११॥ **ॐ उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॐ ॥१२॥** ईश्वरेच्छाया नित्यत्वे तद्भावेऽपि परमाणुकर्माभावान्नेदानीमपि तत्स्यात् । अनित्यत्वे तत्कारणाभावात् । अतः परमाणुचेष्टाभावात् तत्कार्याभावः । वैदिकेश्वरस्य तु वेदेनैव सर्वशक्तित्वोक्तेः सर्वमुपपद्यते । स्वत एव काले विशेषाङ्गीकृतेश्च ॥१२॥ **ॐ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॐ ॥१३॥** कार्यकारणादीनां समवायसम्बन्धाङ्गीकारात्तस्य च भिन्नत्वसाम्यात् समवायान्तरापेक्षायामनवस्थितिः । नच तत्प्रमाणम् । प्रथमसम्बन्धासिद्ध्यैव च तदसिद्धिः । स्वनिर्वाहकत्वे समवाय एव न स्यात् ॥१३॥ **ॐ नित्यमेव च भावात् ॐ ॥१४॥** नित्यत्वाच्च परमाणूनां समवायस्य च तस्यैव जनित्वाङ्गीकारान्नित्यमेव कार्यं स्यात् । अन्यथा न कदाचित् ॥१४॥ **ॐ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॐ ॥१५॥** रूपादिमत्त्वाच्च परमाणूनामनित्यत्वम् । तथा दृष्टत्वाल्लोके ॥१५॥ **ॐ उभयथा च दोषात्**

ॐ ॥१६॥ नित्यत्वे परमाणूनां तद्वत्सर्वनित्यत्वं स्यात् । विशेषप्रमाणाभावात् ।अनित्यत्वे कारणाभावात्तदुत्पत्त्यभावः ॥१६॥ **ॐ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॐ ॥१७॥** श्रुतिस्मृत्यपरिगृहीतत्वाच्चातिशयेनानपेक्षता । 'आन्वीक्षकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थकाम्' इति मोक्षधर्मे ॥१७॥ (वैशेषिकाधिकरणम् ॥६॥)

परमाणुपुञ्जवादिमतं निराकरोति ॥ **ॐ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॐ ॥१८॥** समुदायस्यैकहेतुकत्वं न युज्यते । उभयहेतुकेऽपि अन्योन्याश्रयत्वात्तदप्राप्तिः । अन्यथा सर्वदा समुदायसत्वं स्यात् ॥१८॥ **ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ ॥१९॥** सर्वदा विद्यमानोऽपि समुदायः परस्परापेक्षया व्यवह्रियत इति चेन्न । एकं कार्यमुत्पाद्य तस्य विनिष्टत्वात्परस्परप्रत्ययस्तदपेक्षया व्यवहार इति न युज्यते । कारणे सति कार्यं भवत्येवेति हि तस्य नियमः ॥१९॥ **ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ ॥२०॥** कार्योत्पत्तावेव कारणस्य विनाशाच्च न विशेषकार्योत्पत्तिः ॥२०॥ **ॐ असतिप्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॐ ॥२१॥** कारणेविनष्टे कार्यमुत्पद्यते चेत्तत्कार्यमिति प्रतिज्ञाहानिः । तत्काले कारणमस्ति चेद्विनाशकारणाभावाद्यौगपद्यं सर्वकार्याणाम् ॥२१॥ **ॐ प्रतिसङ्ख्या प्रतिसङ्ख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॐ ॥२२॥** कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमान्निस्सन्तानः ससन्तानश्च विनाशो न युज्यते ॥२२॥ **ॐ उभयथा च दोषात् ॐ ॥२३॥** कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमे सर्वदा कार्यभावान्न कार्यकारणविशेषः । अनियमे कार्यानुत्पत्तिः ॥२३॥ **ॐ आकाशे चाविशेषात् ॐ ॥२४॥** दीपादिषु विशेषदर्शनात्क्षणिकत्वेनान्यत्रापि क्षणिकत्वमनुमीयते चेत्, आकाशादिष्वविशेषदर्शनादन्यत्रापि तदनुमीयेत ॥२४॥ **ॐ अनुस्मृतेश्च ॐ ॥२५॥** तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानाच्च । प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वे विशेषदर्शनस्यापि भ्रान्तित्वम् ॥२५॥ (समुदायाधिकरणम् ॥७॥)

शून्यवादमपाकरोति॥ **ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ ॥२६॥** अदृष्टत्वादसतः

कारणत्वं न युज्यते ॥२६॥ **ॐ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॐ ॥२७॥** असतः कारणत्वे उदासीनानां हेयोपादेयबुद्धिवर्जितानां खपुष्पादीनामपि सकाशात्कार्यसिद्धिः । चशब्दान्न चेदन्यत्रापि न स्यादविशेषात् ॥२७॥ **ॐ नाभाव उपलब्धेः ॐ ॥२८॥** न च जगदेव शून्यमिति वाच्यम् । दृष्टत्वात् ॥२८॥ **ॐ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॐ ॥२९॥** न च दृष्टस्यापि स्वप्नादिवदभावः । तस्योत्तरकाले स्वप्नोऽयं नायं सर्प इत्याद्यनुभवात् । न चात्र तादृशं प्रमाणमस्ति ॥२९॥ (असदधिकरणम् ॥८॥)

विज्ञानवादमपाकरोति ॥ **ॐ न भावोऽनुपलब्धेः ॐ ॥३०॥** न विज्ञानमात्रं जगत् । तथाऽनुभवाभावात् ॥३०॥ **ॐ क्षणिकत्वाच्च ॐ ॥३१॥** ज्ञानं क्षणिकम् । अर्थानां च स्थायित्वमुक्तम् । अतश्च नैक्यम् ॥३१॥ **ॐ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॐ ॥३२॥** प्रमाणाभावात् सर्वश्रुतिस्मृतियुक्तिविरुद्धत्वाच्च नैते पक्षा ग्राह्याः ॥३२॥ (अनुपलब्ध्यधिकरणम् ॥९॥)

स्याद्वादिमतं दूषयति ॥ **ॐ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॐ ॥३३॥** सत्स्यादसत्स्यात्सदसत्स्यात्ततोऽन्यच्च स्यादित्येतन्नैकस्मिन्युज्यते । अदृष्टत्वेनासम्भवात् ॥३३॥ **ॐ एवञ्चाऽत्माकार्त्स्न्यम् ॐ ॥३४॥** जीवस्य शरीरपरिमितत्वाङ्गीकारेऽण्वादिशरीरस्थस्य हस्त्यादिशरीरेऽकार्त्स्न्यं स्यात् ॥३४॥ **ॐ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ ॥३५॥** तत्तच्छरीरस्थस्य तत्तत्परिमाणत्वमिति न मन्तव्यम् । विकारित्वात् अनित्यत्वप्रसक्तेः ॥३५॥ **ॐ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात् ॐ ॥३६॥** परिमाणाभावे स्वरूपाभावप्राप्त्याऽन्त्यपरिमाणस्थितेस्तदर्थत्वेन शरीरस्थितेरुभयनित्यत्वादविशेषेण सर्वशरीरनित्यत्वं स्यात् ॥३६॥ (नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥१०॥)

पाशुपतपक्षमपाकरोति ॥ **ॐ पत्युरसामञ्जस्यात् ॐ ॥३७॥** 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् (ऋ. १०-१०५-६)' । 'अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्त वा उ (ऋ. १०-१०५-६)' ।

'अस्य देवस्य मीळ्हुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः। विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् (ऋ. ७-४०-५)'। 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशनो नाग्नीषोमौ (महोप. १)' इत्यादि श्रुतेः पारतन्त्र्येणासमञ्जसत्वान्न पशुपतिरीश्वरो जगत्कर्ता ॥३७॥ **ॐ सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॐ ॥३८॥** अशरीरत्वात्तस्य जगता सम्बन्धो न युज्यते कर्तृत्वेन मृतपुरुषवत् ॥३८॥ **ॐ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॐ ॥३९॥** पृथिव्याद्यधिष्ठाने स्थितो हि कुलालादिः कार्यं करोति। न चास्य तदस्ति ॥३९॥ **ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॐ ॥४०॥** इदमेव जगत्तस्य करणवदधिष्ठानादिरूपम्। नित्यस्यापि कस्यचिद्भावाद्युज्यत इति चेन्न। भोगादिप्राप्तेः। उत्पत्तिविनाशौ सुखदुःखभोगाश्च प्राप्स्यन्ते तद्गताः॥४०॥ **ॐ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॐ ॥४१॥** देहवत्वेऽन्तवत्त्वमन्यथा ज्ञानाभावः। शरीरिण एव हि ज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टा। विष्णोस्तु श्रुत्यैव सर्वे विरोधाः परिहृताः। 'यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः। किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः शक्त्यात्मकः' इति। 'बुद्धिमनोऽङ्गप्रत्यङ्गवत्तां भगवतो लक्षयामहे। बुद्धिमान्मनोवानङ्गवान्प्रत्यङ्गवान्' इति। 'सद्देहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः। ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः' इत्यादिकया ॥४१॥(पत्युरधिकरणम् ॥११॥)

शक्तिपक्षं दूषयति ॥ **ॐ उत्पत्त्यसम्भवात् ॐ ॥४२॥** न हि पुरुषाननुगृहीतस्त्रीभ्य उत्पत्तिर्दृश्यते ॥४२॥ **ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ ॥४३॥** यदि पुरुषोऽङ्गीक्रियते तस्यापि करणाभावादनुपपत्तिः॥४३॥ **ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ ॥४४॥** यदि विज्ञानादिकरणं तस्याङ्गीक्रियते तदा तत एव सृष्ट्याद्युपपत्तेरीश्वरवादान्तर्भावः ॥४४॥ **ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ ॥४५॥** सकलश्रुत्यादिविरुद्धत्वाच्चासमञ्जसम् ॥४५॥ (उत्पत्त्यधिकरणम् ॥१२॥)

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥२॥२॥

जीवपरमात्माधिभूताधिदैवेषु श्रुतीनां परस्परविरोधमपाकरोत्यनेन पादेन ॥ **ॐ न वियदश्रुतेः ॐ ॥१॥** न वियदनुत्पत्तिमत् तथाऽश्रुतेः ॥१॥ **ॐ अस्ति तु ॐ ॥२॥** अस्त्येव चोत्पत्ति श्रुतिः 'आत्मन आकाशः सम्भूतः (तै. २-१)' इत्यादि ॥२॥ **ॐ गौण्यसम्भवात् ॐ ॥३॥** 'अनादिर्वा अयमाकाशः शून्योऽलौकिकः' इत्यादि श्रुतिर्गौणी । अन्यथोत्पत्तिश्रुतिबाहुल्य असम्भवात् ॥३॥ **ॐ शब्दाच्च ॐ ॥४॥** "अथ ह वाव नित्यानि पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति । अथ यान्यनित्यानि प्राणः श्रद्धा भूतानि भौतिकानीति । यानि ह वाव उत्पत्तिमन्ति तान्यनित्यानि । यानि ह वा अनुत्पत्तिमन्ति तानि नित्यानि । न ह्येतानि कदाचनोत्पद्यन्ते न विलीयन्ते पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति । अथैतान्युत्पत्तिमन्ति चानुत्पत्तिमन्ति च प्राणः श्रद्धाऽऽकाश इति भागशो ह्युत्पद्यन्तः" इति भाल्लवेयश्रुतेश्च ॥४॥ **ॐ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॐ ॥५॥** स्यादेवैकस्योत्पत्तिमत्त्वमनुत्पत्तिमत्त्वं च गौणमुख्यत्वापेक्षया । यथा ब्रह्मशब्दः । 'अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति बृहति बृंहयति च (अथर्वशिरः)' इति श्रुतेः परे ब्रह्मणि मुख्योऽपि गौणत्वेन विरिञ्चादिष्वपि वर्तते । अत एवाब्रह्मत्वं च तेषाम् । एवमन्यत्राप्यनुत्पत्तिमच्छब्दः ॥५॥ **ॐ प्रतिज्ञानिहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॐ ॥६॥** ब्रह्मणोऽन्यस्य नित्यत्वे 'इदं सर्वमसृजत (तै. २-६)' इत्यादि प्रतिज्ञाहानिः । आकाशस्यापि सर्वस्मादव्यतिरेकात् । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् (ऐ. १-१)' । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् (छां. ६-२-१)' । 'इदं वा अग्रे नैव किञ्चनाऽसीत् (तै. ब्रा २-२-९)' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥६॥ **ॐ यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॐ ॥७॥** विभक्तत्वाच्च विकारित्वं युक्तम् । विकारिणा एव हि विभक्ताः लोके दृश्यन्ते । 'एकोऽविभक्तः परमः पुरुषो विष्णुरुच्यते । प्रकृतिः पुरुषः कालस्त्रय एते विभागतः ॥ चतुर्थस्तु महान्प्रोक्तः पञ्चमाहङ्कृतिर्मता । तद्विभागेन जायन्त आकाशाद्याः पृथक्पृथक् । यो

विभागी विकारः स सोऽविकारः परो हरिः । अविभागात्परानन्दो नित्यो नित्यगुणात्मकः । विभागो ह्यल्पशक्तिस्यान्न तदस्ति जनार्दने' इति बृहत्संहितायाम् ॥७॥ (वियदधिकरणम् ॥१॥)

'अथ ह नित्याश्चानित्याश्च तेजोऽबन्नान्याकाश इति तान्यनित्यानि वायुर्वाव नित्यो वायुना हि सर्वाणि भूतानि नेनीयन्ते' । 'अस्य ह चेतनाश्चाचेतनाश्च तेजोऽबन्नान्याकाश इति तान्यचेतनानि वायुर्वाव चेतनो वायुना हि सर्वाणि भूतानि विज्ञायन्ते' । 'कुविदङ्ग नमसा ये वृधा सः पुरा देवा अनवद्यास आसन् । ते वायवे मनवे बाधितायावासयन्नुषसं सूर्येण (ऋ. ७-९१-१)' । 'सा वा एषा देवताऽनादिर्योऽयं पवत' इति । 'यस्या नादिर्न मध्यं नान्तो नोदयो न निम्लोचः' इत्यादिश्रुतिभ्यो वायोरनुत्पत्तिरित्यतो ब्रवीति ॥ **ॐ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॐ** ॥८॥ एतेन मुख्यामुख्यानुत्पत्तिवचनेन विभक्तत्वाच्च वाय्वनुत्पत्तिश्रुतिरपि व्याख्यता । 'नित्यः परमनित्यश्च तथाऽनित्यः परस्तथा । चतुर्धैतज्जगत्सर्वं परानित्यं तु पार्थिवम् । अनित्यानि तु भूतानि नित्यो वायुरुदाहृतः । परस्तु नित्यः पुरुषः प्रकृतिः काल एव च ॥ एतच्चतुष्टयं विष्णुः स्वयं नित्यः परात्परः । प्रतिव्यूह्य व्यूह्य चासावतीत्य च जनार्दनः । धारयत्यनिशं देवो नित्यानन्दैकलक्षणः' इति कौर्मे ॥८॥(मातरिश्वाधिकरणम् ॥२॥)

ॐ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ ॥९॥ 'असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत (तै. २-७)' 'असतः सदजायत (ऋ. १०-७२-२)' इत्यादि श्रुतिभ्यः सतोऽप्युत्पत्तिरिति चेन्न । अनुत्पत्तिरेव सतः । तुशब्देनोक्त-व्यवस्थामपाकरोति । न ह्यसतः सदुत्पद्यते । अदृष्टत्वादनुपपत्तेः । 'तद्वा एतद्ब्रह्माहुर्बृहति बृंहयति चेति । तद्वा एतदसदाहुः न ह्यासादयति कश्चनेति । त द्वा एतत्परमाहुः परतो हि तदुदीक्ष्यते' इति श्रुतेरसच्छब्दो ब्रह्मवाची । 'देवानां पूर्व्ये युगेऽसतः सदजायतेति ब्रह्म वा असत् सद्वाव प्राणं वाव महान् सह ओजो बलमित्याचक्षते' इति पैङ्गिश्रुतिः । 'त्वं देव शक्त्यां

गुणकर्मयोनौ रेतस्त्वजायां कविरादधेऽजः । ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थे बभूविमात्मन् करवाम किं ते' इति भागवते । 'अजायमानो बहुधा विजायते (तै.आ ३-१३)' इति च । 'प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म न विकारः कथञ्चन । पुरुषः प्रकृतिः कालो महानित्यादिषु क्रमात् ॥ विकार एव जननं पुरुषो तद्विशेषणम् । परतन्त्रविशेषो हि विकार इति कीर्तितः' इति पाद्मे ॥ 'अविकारोऽपि भगवान् सर्वशक्तित्वहेतुतः । विकार हेतुकं सर्वं कुरुते निर्विकारवान् । शक्तिशक्तिमतोश्चापि न विभेदः कथञ्चन । अविभिन्नाऽपि सेच्छादिर्भेदैरपि विभाव्यते' इति भागवततन्त्रे ॥९॥(असम्भवाधिकरणम् ॥३॥)

ॐ तेजोऽतस्तथा ह्याह ॐ ॥ १०॥ 'वायोरग्निः (तै. २-१)' इत्यादेर्नान्यत उत्पत्तिर्ग्राह्या । अत एव परात्तदपि जायते । 'तत्तेजोऽसृजत' इतिह्याह । कारणत्वेनेत्युक्तेऽप्यमुख्यतयाऽन्येषामपि शब्दोक्तत्वात्पुनरुक्तिरुभयकारणत्वनिवृत्यर्थम् ॥१०॥(तेजोऽधिकरणम् ॥४॥)

ॐ आपः ॐ ॥११॥ 'ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्तदपोऽसृजत तदिदं सर्वम्' इति श्रुतेः । 'अग्नेरापः (तै. २-१)' इत्युक्तेऽपि ब्रह्मण एवाबादिसृष्टिः । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी (मुं. २-१-३)' इत्यादि च । 'कर्ता सर्वस्य वै विष्णुरेक एव न संशयः । इतरेषां तु सत्ताद्या यत एव तदाज्ञया' इति भविष्यत्पुराणे । वामने च । 'तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तीः प्रबोधयन् । एक एव महाशक्तिः कुरुते सर्वमञ्जसा' इति ॥ घर्मात्स्वेदादिदृष्टेः पुनः प्रतिषेधः ॥११॥ (अबधिकरणम् ॥५॥)

'ता आप ऐक्षन्त बह्वयः स्याम प्रजायेमहीति । ता अन्नमसृजन्त (छा. ६-२)' इत्यद्भ्योऽन्नसृष्टिः श्रूयते । 'अद्भ्यः पृथिवी (तै. २-१)' इति कुत्रचित्पृथिवीसृष्टिः । अतो विरुद्धत्वादप्रामाण्यमित्यतो वक्ति ॥ **ॐ पृथिव्यधिकाररूप शब्दान्तरादिभ्यः ॐ ॥१२॥** पृथिवी तत्रान्नशब्देनोच्यते

। भूताधिकारत्वात् । कार्ष्ण्यप्रचुरा च पृथिवी नान्नस्य तथा विशेषः । 'आपश्च पृथिवी चान्नम् (ऐ.आ २-३-१)' । 'पृथिवी वा अन्नम् (तै. ३-२)' । 'ता आपोऽन्नमसृजन्त पृथिवी वा अन्नम्' इत्यादिशब्दान्तराच्च । आदिशब्दाद्युक्तिः अपौरुषेयत्वेनादोषस्य वाक्यस्य नाप्रामाण्यमित्यादि । कौर्मे च । 'विरोधो वाक्ययोर्यत्र नाप्रामण्यं तदेष्यते । यथा विरुद्धता च स्यात्तथार्थः कल्प्य एतयोः' इति । 'रक्तोऽग्निरुदकं शुक्लं कृष्णैव पृथिवी स्वतः । नाभिपद्माभिसम्बन्धात्पीता सेत्यभिधीयते । क्षत्ररक्ताभिसम्बन्धाद्रक्तोदक-बहुत्वतः । शुक्लत्वमेत्येवमेव वर्णान्तरगतिर्भवेत् ॥ विष्णुवीर्याभियोगाच्च पीतत्वं भुव इष्यते । स्वर्णवीर्यो हि भगवाननादिः परमेश्वरः' ॥ इति व्योमसंहितायाम् ॥१२॥ (पृथिव्यधिकरणम् ॥६॥)

'प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकस्तेनान्नेनाप्यायस्व (महाना. १६-२)' इत्यादिनाऽन्यः संहर्ता प्रतीयत इत्यतो ब्रूते ॥ **ॐ तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॐ ॥१३॥** 'तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः (श्वे. १-१०)' इति बन्धलयस्य तदभिध्याननिमित्तत्व-लिङ्गात्तत्कर्तृत्वं प्रतीयते । किमु सादेर्जगतः । इत्येतस्मादेव संहारकर्ता विष्णुरिति प्रतीयते । किमु 'यमप्येति भुवनं साम्पराये स नो हरिर्घृतमिहायुषेऽत्तु देवः' । 'य इदं सर्वं विलापयति स हरिः परः परमात्मा' इत्यादि श्रुतिभ्य इत्येवशब्दः । 'स्रष्टा पाता च संहर्ता स एको हरिरीश्वरः । स्रष्टृत्वादिकमन्येषां दारुयोषावदुच्यते ॥ एकदेशक्रिया चात्र न तु सर्वात्मनेरितम् । सृष्ट्यादिकं समस्तं तु विष्णोरेव पराद्भवेत्' इति स्कान्दे । 'निमित्तमात्रमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः । हिरण्यगर्भः शर्वश्च कालाख्यारूपिणस्तव' इति च भागवते । 'स ब्रह्मणा विसृजति स रुद्रेण विलापयति सोऽनुत्पत्तिरलय एक एव हरिः परः परानन्दः' इति च महोपनिषदि ॥१३॥ (तदभिध्यानाधिकरणम् ॥७॥)

'अत एव हीदं परात्क्रमादुत्पद्यते क्रमाद्विलीयते नासावुदेति

नास्तमेति' इति भाल्लवेयश्रुतौ क्रमाल्लयः प्रतीयते । 'अक्षरात्परमादेव सर्वमुत्पद्यते क्रमात् । व्युत्क्रमाद्विलयश्चैव तस्मिन्नेव परात्मनि' । इति चतुर्वेदशिखायां व्युत्क्रमाल्लयः प्रतीयत इत्यत आह ॥ **ॐ विपर्येण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॐ ॥१४॥** क्रमवचनमपि विपरीतक्रमापेक्षया । 'कर्ता प्राणादिकस्यास्य हन्ता भूम्यादिकस्य च । यः क्रमाद्व्युत्क्रमाच्चैव स हरिः पर उच्यते' इत्यत एव भाल्लवेयश्रुतिवचनात् । 'अनुरूपः क्रमः सृष्टौ प्रतिरूपो लये क्रमः । इति क्रमेण भगवान् सृष्टिसंहारकृद्धरिः' इति च पाद्मे । पूर्वेषां पूर्वेषां सामर्थ्याधिक्यादुपपद्यते च । वामने च । 'पूर्वे पूर्वे यतो विष्णोः सन्निधानं क्रमाधिकम् । सामर्थ्याधिक्यमेतेषां पश्चादेव लयस्तथा । व्याप्तिश्चाभ्यधिका तेषामत एव न संशयः' इति च ॥१४॥

(विपर्ययाधिकरणम् ॥८॥)

ॐ अन्तराविज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॐ ॥१५॥ 'प्राणान्मनो मनसश्च विज्ञानम्' । 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि (कठ. ३-१३)' इति लिङ्गाद्विज्ञानमनसी अन्तरा विपरीतक्रम इति चेन्न, विशेषप्रमाणाभावात् ॥१५॥ **ॐ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॐ ॥१६॥** 'मनसश्च विज्ञानम्' इति व्यपदेशश्चराचरेष्वालोचनाद्विज्ञानं भवतीति भागापेक्षया स्यात् । न विज्ञानतत्त्वपेक्षया । स्कान्दे च । 'परादव्यक्तमुत्पन्नमव्यक्तात्तु महांस्तथा । विज्ञानतत्त्वं महतस्समुत्पन्नं चतुर्मुखात् ॥ विज्ञानतत्त्वात्तु मनो मनस्तत्त्वाच्च खादिकम् । एवं बाह्या परा सृष्टिरन्तस्तद्व्यक्तव्यपेक्षया । विपरीतक्रमो ज्ञेयो यस्मादन्ते हरेर्दृशिः' इति ॥१६॥(अन्तराधिकरणम् ॥९॥)

ॐ नाऽत्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॐ ॥१७॥ 'स इदं सर्वं विलाप्यान्तस्तमसि निलीनस्तद्विलाप्य व्युत्तिष्ठते स इदं सर्वं विसृजति विलापयति विस्थापयति प्रस्थापयत्याच्छादयति प्रकाशयति विमोचयत्येक एव' इति श्रुतेः परमात्माऽपि न लीयते । अश्रुतत्वाद्ब्रह्मलयस्य ।

निलीनशब्देनापिहितत्वमुच्यते । 'तुच्छ्येनाऽभ्वपिहितं यदासीत् (ऋ.१०-१२९-३)' इति श्रुतेः । 'स एतस्मिंस्तमसि निलीनः प्रकृतिं पुरुषं कालं चानुपश्यति नैनं पश्यति कश्चन' इति पैङ्गिश्रुतिः । 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् (कठ. ५-१३)' । 'स नित्यो निर्गुणो विभुः परः परमात्मा' । 'नित्यो विभुः कारणो लोकसाक्षी परो गुणैः सर्वदृक् शाश्वतश्च' इत्यादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वाच्च ॥१७॥ (नात्माधिकरणम् ॥१०॥)

'नित्यो नित्यानाम् (कठ. ५-१३)' इति जीवस्यापि नित्यत्वमुक्तम् । 'सर्व एते चिदात्मानो व्युच्चरन्ति' इत्युत्पत्तिरुच्यते । अतो विरोध इत्यत आह ॥ **ॐ ज्ञोऽत एव ॐ ॥१८॥** जीवोऽप्यत एव परमेश्वरादुत्पद्यते । शब्दादेव । 'ते वा एते चिदात्मानोऽविनष्टाः परं ज्योतिर्निविशन्त्यविनष्टा एवोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति कदाचन' इति च काषायणश्रुतिः ॥१८॥ **ॐ युक्तेश्च ॐ ॥१९॥** नित्यस्यापि हि जीवस्योपाध्यपेक्षयोत्पत्तिर्युज्यते ॥ 'उत्पद्यन्ते चिदात्मानो नित्या नित्यात्परात्मनः । उपाध्यपेक्षया तेषामुत्पत्तिरपि गीयते' इति च व्योमसंहितायाम् ॥१९॥ (ज्ञाधिकरणम् ॥११॥)

'व्याप्ता ह्यात्मानश्चेतना निर्गुणाश्च सर्वात्मानः सर्वरूपा अनन्ताः' इति काषायणश्रुतौ व्याप्तत्वं प्रतीयते । 'अणुर्ह्येष आत्मा यं वा एते सिनीतः । पुण्यं च पापं च' इति गौपवनश्रुतावणुत्वमित्यतो विरोध इत्यतो ब्रवीति ॥ **ॐ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॐ ॥२०॥** हेतूनां सकाशादणुरेव । 'सोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्यामुं लोकमभिगच्छत्यमुष्मादिमं लोकमागच्छति स गर्भी भवति स प्रसूयते स कर्म कुरुते' इति पौष्यायणश्रुतेः ॥२०॥ तत्र स्वातन्त्र्यप्रतीतेः । 'एकः प्रसूयते जन्तुरेक एव प्रमीयते । एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम्' इत्यादेश्च स्वयमेवेत्यतो वक्ति ॥ **ॐ स्वात्मनाचोत्तरयोः ॐ ॥२१॥** 'स एतेनैव स्वात्मना परेणेमं गर्भमनुप्रविशति परेण जायते परेण कर्म कुरुते परेण नीयते परेणोन्नीयते । तं वा एतमभिवदन्ति स्वात्मा' इति । 'एष ह्यानन्दमादत्ते एष ह्येनं

जीवमभिजीवत्येष उद्गमयत्येष आगमयति' इत्युत्तरयोर्वाक्ययोः परमात्मनैवोत्क्रान्त्यादयः ॥२१॥ **ॐ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॐ ॥२२॥** 'व्याप्ता ह्यात्मानश्चेतना निर्गुणाश्च' इति व्याप्तिश्रुतेर्नाणुर्जीव इति चेन्न । 'स आत्मेदं सृजति स द्विधेदं बिभर्ति अन्तर्बहिश्च । स बहुधेदमनुप्रविश्याऽत्मनोऽभिनयति । स आत्मा स आत्मानः स ईशः स विष्णुः स परः परोवरीयान्' इति परमात्माधिकारत्वात् । 'एकशब्दैर्द्विशब्दैश्च बहुशब्दैश्च केशवः । एक एवोच्यते वेदैस्तावता नास्य भिन्नता' इति भविष्यत्पुराणे । 'तदयं प्राणोऽधितिष्ठति । तदुक्तमृषिणा आ तेन यातम् (ऐ.आ २-३-८)' इत्यादि च ॥२२॥ **ॐ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॐ ॥२३॥** 'एषो ह्यात्माऽध्युद्गतो मानशक्तेस्तथाऽप्यसौ प्रमितिं याति वेदैः । पूर्णोऽचिन्त्यः सर्ववेदैकयोनिः सर्वाधीशः सर्ववित्सर्वकर्ता' इति वाक्यशेषे आत्मशब्दोन्मानाभ्यां च । 'आत्माऽमेयः परं ब्रह्म परानन्दादिकाभिधाः । वदन्ति विष्णुमेवैकं नान्यत्रासाङ्गतिः क्वचित्' इति च कौर्मे ॥२३॥ **ॐ अविरोधश्चन्दनवत् ॐ ॥२४॥** अणोरपि जीवस्य सर्वशरीरव्याप्तिर्युज्यते । यथा हरिचन्दनविप्लुष एकदेशपतितायाः सर्वशरीरव्याप्तिः । 'अणुमात्रोऽप्ययं जीवः स्वदेहं व्याप्य तिष्ठति । यथा व्याप्य शरीराणि हरिचन्दनविप्लुषः' इति च ब्रह्माण्डपुराणे ॥२४॥ **ॐ अविस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॐ ॥२५॥** सम्यगसम्यगवस्थानविशेषाद्युज्यते चन्दनस्येति चेन्न । 'हृदि ह्येष आत्मा (प्र. ३-६)' इति जीवस्यापि तथाऽभ्युपगमात् ॥२५॥ **ॐ गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॐ ॥२६॥** यथाऽऽलोकस्य प्रकाशगुणेन व्याप्तिः ज्योतीरूपेणाव्याप्तिः एवं चिद्गुणेन व्याप्तिर्जीवरूपेणाव्याप्तिरिति वा । स्कान्दे च 'असम्यक्सम्यगिति च । व्यवस्थाभेदतस्सुराः । व्याप्तयव्याप्तियुतास्त्वन्ये चिद्गुणेनैव नान्यथा ॥ चिद्गुणस्य स्वरूपत्वात् तद्व्याप्तिश्चेति युज्यते । शक्तियोगात्सुराणां तु विविधा च व्यवस्थितिः' इति ॥२६॥ (उत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥१२॥)

'स नित्यो निरवयवः पुण्ययुक्पापयुक् च स इमं लोकममुं चाऽवर्तते स विमुच्यते स एकधा न सप्तधा न दशधा न शतधा' इति गौपवनश्रुतावेकस्याबहुत्वं प्रतीयते । 'स पञ्चधा स सप्तधा स दशधा भवति स शतधा च सहस्रधा स गच्छति स मुच्यते' इति पाराशर्यायणश्रुतौ बहुरूपत्वं प्रतीयते । अतो विरोधं परिहरति ॥ **ॐ व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॐ ॥२७॥** यथा पुष्पाद्गन्धः पृथग्गच्छति एवमंशिनो जीवादंशा पृथग्गच्छन्ति । 'अथैक एव सन् गन्धवद्व्यतिरिच्यते । अथैकीभवति । अथ बह्वीभवति । तं यथा यथेश्वरः प्रकुरुते तथा तथा भवति सोऽचिन्त्यः परमो गरीयान्' इति शाण्डिल्यश्रुतिः । 'अचिन्त्ययेशशक्त्यैव ह्येकोऽवयववर्जितः । आत्मानं बहुधा कृत्वा क्रीडते योगसम्पदा' इति च पाद्मे ॥२७॥
(व्यतिरेकाधिकरणम् ॥१३॥)

'तत्त्वमसि (छा. ६-८-७)' 'अहं ब्रह्मास्मि (बृ. ३-४-१०)' इत्यादिषु जीवस्य परेणाभेदः प्रतीयते । 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् (श्वे. ६-१३)' । 'द्वासुपर्णा (श्वे. ४-६)' इत्यादिषु भेदः । अत उच्यते ॥ **ॐ पृथगुपदेशात् ॐ ॥२८॥** 'भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसङ्घात्पूर्णः परो जीवसङ्घो ह्यपूर्णः । यतस्त्वसौ नित्यमुक्तो ह्ययं च बन्धान्मोक्षं तत एवाभिवाञ्छेत्' इति सोपपत्तिककौशिकश्रुतेर्भिन्न एव जीवः ॥२८॥ **ॐ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॐ ॥२९॥** ज्ञानानन्दादिब्रह्मगुणा एवास्य यतः सारः स्वरूपमतोऽभेदव्यपदेशः । यथा सर्वगुणात्मकत्वात् सर्वात्मकत्वं ब्रह्मण उच्यते 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म (छा. ३-१४-१)' इति । भविष्यत्पर्वणि च । 'भिन्ना जीवाः परो भिन्नस्तथाऽपि ज्ञानरूपतः । प्रोच्यन्ते ब्रह्मरूपेण वेदवादेषु सर्वशः' इति ॥२९॥ (पृथगधिकरणम् ॥१४॥)

जीवस्याप्युत्पत्तिरुक्ता । अतस्तस्य 'सोऽनादिना पुण्येन पापेन चानुबद्धः । परेण निर्मुक्त आनन्त्याय कल्प्यते' इत्यनादिकर्मसम्बन्ध आनन्त्यावाप्तिश्च न युज्यत इत्यत आह ॥ **ॐ यावदात्मभावित्वाच्च न**

दोषस्तद्दर्शनात् ॐ ॥३०॥ यावत्परमात्मा तिष्ठत्यनाद्यनन्तत्वेनैवं जीवोऽपि । 'नित्यः परो नित्यो जीवोऽनित्यास्तस्य धातवः । अत उत्पद्यते च म्रियते च विमुच्यते च' इति च आग्निवेश्यश्रुतिः । 'आत्मा नित्यः सुखदुःखे त्वनित्यो, जीवो नित्यो धातुरस्य त्वनित्यः' इति च भारते ॥३०॥ (यावदधिकरणम् ॥१५॥)

'विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः(प्र. ४-११)' । 'स आनन्दः स बलः स ओजः' । 'स परेणामुं लोकं नीयते स विमुच्यते' इति जीवस्य ज्ञानानन्दादिरूपत्वमुच्यते । 'स दुःखाद्विमुक्त आनन्दी भवति । सोऽज्ञानाद्विमुक्तो ज्ञानी भवति । सोऽबलाद्विमुक्तो बली भवति । स नित्यो निरातङ्कोऽवतिष्ठते' इति पैङ्गिश्रुतावनानन्दादिरूपत्वं प्रतीयत इत्यत आह ॥ **ॐ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॐ ॥३१॥** यथा बालस्य सदेव पुंस्त्वं यौवनेऽभिव्यज्यत एवं सतामेवानन्दादीनां व्यक्त्यपेक्षया तदुक्तिः । 'बलमानन्द ओजश्च सहो ज्ञानमनाकुलम् । स्वरूपाण्येव जीवस्य व्यज्यन्ते परमाद्विभोः' इति च गौपवनश्रुतिः ॥३१॥ **ॐ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॐ ॥३२॥** व्यक्त्यनङ्गीकारे देवानां नित्योपलब्धिरानन्दादीनामसुराणां नित्यानुपलब्धिर्मनुष्याणां च नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी च प्रसज्येते । 'नित्यानन्दो नित्यज्ञानो नित्यबलः परमात्मा नैवमसुरा एवमनेवं च मनुष्याः' इति ह्याग्निवेश्यश्रुतिः । भविष्यत्पर्वणि च । 'नित्यानन्दज्ञानबला देवा नैवं तु दानवाः । दुखोपलब्धिमात्रास्ते मानुषास्तूभयात्मकाः । तेषां यदन्यथा दृश्यं तदुपाधिकृतं मतम् । विज्ञानेनाऽत्मयोगेन निजरूपे व्यवस्थितिः । सम्यग्ज्ञानं तु देवानां मनुष्याणां विमिश्रितम् । विपरीतं च दैत्यानां ज्ञानस्यैवं व्यवस्थितिः' इति ॥३२॥ (पुंस्त्वाधिकरणम् ॥१६॥)

ईश्वरस्यैव कर्तृत्वमुक्तम् । 'यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते (बृ. ६-४-५)' इति जीवस्योपलभ्यते । अत आह ॥ **ॐ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॐ**

॥३३॥ जीवस्य कर्तृत्वाभावे शास्त्रस्याप्रयोजकत्वप्राप्तेर्जीवोऽपि कर्ता ॥३३॥ **ॐ विहारोपदेशात् ॐ ॥३४॥** 'स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वा (छा. ८-१२-३)' इत्यादि मोक्षेऽपि ॥३४॥ **ॐ उपादानात् ॐ ॥३५॥** साधनाद्युपादानप्रतीतेश्च ॥३५॥ **ॐ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॐ ॥३६॥** 'आत्मानमेव लोकमुपासीत (बृ. ३-४-१५)' इति क्रियायां व्यपदेशाच्च । अन्यथाऽऽत्मैव लोकमिति निर्देशः स्यात् ॥३६॥ तर्हि कथमीश्वरस्यैव कर्तत्वमित्यतो वक्ति **॥ ॐ उपलब्धिवदनियमः ॐ ॥३७॥** यथा ज्ञान इदं ज्ञास्यामीत्यनियमः प्रतीयते । एवं कर्मण्यपि जीवस्य । 'य आत्मानमन्तरो यमयति (माध्यन्दिनपाठः)' इति च श्रुतिः ॥३७॥ कुतः **॥ ॐ शक्तिविपर्ययात् ॐ ॥३८॥** अल्पशक्तित्वाज्जीवस्य ॥३८॥ **ॐ समाध्यभावाच्च ॐ ॥३९॥** समाधानाभावाच्चास्वातन्त्र्यं प्रतीयते अतः ॥३९॥ **ॐ यथा च तक्षोभयथा ॐ ॥४०॥** यथा तक्ष्णः कारयितृनियतत्वं कर्तृत्वं च विद्यते एवं जीवस्यापि ॥४०॥ **ॐ परात्तु तच्छ्रुतेः ॐ ॥४१॥** सा च कर्तृत्वशक्तिः परादेव । 'कर्तृत्वं करणत्वं च स्वभावश्चेतना धृतिः ॥ यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया' इति पैङ्गिश्रुतिः ॥४१॥ **ॐ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः ॐ** ॥४२॥ ततोऽप्रयोजकत्वं शास्त्रस्य नापद्यते । कृतप्रयत्नापेक्षत्वात्तत्प्रेरकत्वस्य । आदिशब्देनावैषम्यादि । 'पूर्वकर्मप्रयत्नं च संस्कारं चाप्यपेक्ष्य तु । ईश्वरः कारयेत्सर्वं तच्चेश्वरकृतं स्वयम् । अनादित्वाददोषश्च पूर्णशक्तित्वतो हरेः' इति भविष्यत्पर्वणि । 'एतदेवं नाचाप्येवमेतदस्ति न चास्ति च' इति मोक्षधर्मे ॥४२॥ (कर्तृत्वाधिकरणम् ॥१७॥)

'अंशा एव हीमे जीवा अंशी हि परमेश्वरः । स्वयमंशैरिदं सर्वं कारयत्यचलो हरिः' इति गौपवनश्रुतावंशत्वं जीवस्योपलभ्यते । 'नैवांशो न सम्बन्धो नापेक्ष्यो जीवः परस्य । तथाऽपि तु यथायोगं फलदः प्रभुरेकराट् । न नियम्यः स कस्यापि स सर्वस्य नियमाकः' इति च

भाल्लवेयश्रुतौ । अतो ब्रवीति ॥ **ॐ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॐ ॥४३॥** 'मां रक्षतु विभुर्नित्यं पुत्रोऽहं परमात्मनः' । 'अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेद पर एनावरेण (ऋ. १-१६४-१८)' । 'यस्तद्वेद स पितुष्पिताऽसत् (महाना. १-४)' । 'यस्ता विजानात्स पितुष्पिताऽसत् (ऋ. १-१६४-१६)' । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया (मुं. ३-१-१)' इत्यादिना नानाव्यपदेशादंशो जीवः । तथा च पाराशर्यायणश्रुतिः । 'अंशो ह्येष परस्य योऽयं पुमानुत्पद्यते च म्रियते च नाना ह्येनं व्यपदिशन्ति पितेति पुत्रेति भ्रातेति च सखेति च' इति ॥ 'अन्यः परोऽन्यो जीवो नासावस्य कुतश्चन । नायं तस्यापि कश्चन' इत्यन्यथा च काषायणश्रुतिः । 'ब्रह्म दाशा ब्रह्म कितवा ब्रह्मैवेमे दाशाः' इत्यभेदेनाप्येकेऽधीयते । तथा चाग्निवेश्यश्रुतिः । 'अंशो ह्येष परस्य भिन्नं ह्येनमधीयिरेऽभिन्नं ह्येनमधीयिरे' इति । वाराहे च । 'पुत्रभ्रातृसखित्वेन स्वामित्वेन यतो हरिः । बहुधा गीयते वेदैर्जीवोंऽशस्तस्य तेन तु । यतो भेदेन तस्यायमभेदेन च गीयते । अतश्चांशत्वमुद्दिष्टं भेदाभेदौ न मुख्यतः' इति ॥४३॥ **ॐ मन्त्रवर्णात् ॐ ॥४४॥** 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि (ऋ. १०-९०-३)' इति ॥४४॥ **ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥४५॥** 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः (भ.गी १५-७)' इति ॥४५॥ अनंशत्वश्रुतेर्गतिं चाऽह ॥ **ॐ प्रकाशादिवन्नैवं परः ॐ ॥४६॥** अंशत्वेऽपि न मत्स्यादिरूपी पर एवं विधः । यथा तेजोंऽशस्यैव कालाग्नेः खद्योतस्य च नैकप्रकारता । यथा जलांशस्यामृतसमुद्रस्य मूत्रादेश्च । यथा च पृथिव्यंशस्य मेरोर्विष्टादेश्च । अभिमानिदेवतापेक्षयैतत् ॥४६॥ **ॐ स्मरन्ति च ॐ ॥४७॥** ''एते स्वांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् । अतः परं यदव्यक्तमव्यूढगुणबृंहितम् । अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्स जीवो यः पुनर्भवः ॥ स्वांशश्चाथो विभिन्नांश इति द्वेधांऽश इष्यते । अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत्स्वरूपं यथास्थितिः ॥ तदेव नाणुमात्रोऽपि भेदः स्वांशांशिनोः क्वचित् । विभिन्नांशोल्पशक्तिः स्यात्किंञ्चित्सादृश्यमात्रयुक् ॥'' इति वाराहे

। 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः (भ.गी ११-४३)' इति च ॥४७॥ **ॐ अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॐ ॥४८॥** परानुज्ञया प्रवृत्तिः परतो बन्धनिवृत्तिश्च जीवस्य प्रतीयते, अंशत्वेऽपि देहसम्बन्धात् । 'य आत्मानमन्तरो यमयति (माध्यन्दिनशा.)' । 'तमेवं विद्वान् (तै.आ ३-१२)' इत्यादिना । न तु परस्य । 'वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नोऽनिरुद्धोऽहं मत्स्यः कूर्मो वराहो नारसिंहो वामनो रामो रामः कृष्णो बुद्धः कल्किरहं शतधाऽहं सहस्रधाऽहममितोऽहमनन्तोऽहं नैवैते जायन्ते न म्रियन्ते नैषामनुज्ञा न बन्धो न मुक्तिः सर्व ऐते पूर्णा अजरा अमृताः परमाः परानन्दाः' इति हि चतुर्वेदशिखायाम् । युज्यते च ज्योतिरादिवत् यथाऽऽदित्यो वियद्गतस्तत्प्रकाशश्चैकप्रकारः । 'शुक्लं कृष्णं कनीनिका (ऐ.आ २-१-५)' इति तदंशस्याप्यक्ष्णो देहसम्बन्धान्न तादृशी शक्तिः । तदनुग्राह्यत्वं तेनैवावृतिपरिहारश्च । यथा बाह्यामृतजलस्यामृतसमुद्रस्य चैकत्वं तदंशस्यापि श्लेष्मणस्तदनुग्राह्यत्वं तेनैव विरोधिनिवृत्तिश्च । मोक्षधर्मे च । 'यत्किञ्चिदिह लोकेऽस्मिन्देहबद्धं विशांपते । सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः ॥ ईश्वरो हि महद्भूतं प्रभुर्नारायणो विराट् । भूतान्तरात्मा विज्ञेयः सगुणो निर्गणोऽपि च । भूतप्रलयमव्यक्तं शुश्रूषुर्नृपसत्तमः' इति । वाराहे च । 'अंशाश्च देहयोग्यत्वाज्जीवा बन्धादिसंयुताः । अनुग्राह्याश्चेश्वरेण न तु मत्स्यादिको हरिः ॥ अदेहबन्धयोग्यत्वात् यथासूर्यप्रभाऽक्षिणी । यथाऽमृतसमुद्रस्य श्लेष्मादेश्च द्विरूपता । अनुग्राह्यत्वमन्यस्य तेनैवावृतिरोधनम्' इति ॥४७॥ **ॐ असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॐ ॥४९॥** अपूर्णशक्तित्वाच्च जीवस्य न मत्स्यादिसाम्यम् । तथा च चतुर्वेदशिखायाम् । 'तस्य ह वा एतस्य परमस्य त्रीणि रूपाणि कृष्णो रामः कपिल इति । तस्य ह वा एतस्य परमस्य पञ्चरूपाणि दशरूपाणि शतरूपाणि सहस्ररूपाप्यमितरूपाणि तानि ह वा एतानि सर्वाणि पूर्णानि सर्वाण्यनन्तानि सर्वाण्यसम्मितानि । अथावराः सर्व एवापूर्णाः सर्व एव बध्यन्तेऽथ

मुच्यन्ते च केचन' इति ॥४९॥ **ॐ आभास एव च ॐ ॥५०॥** 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव (ऋ. ६-४७-१८)' इति प्रतिबिम्बत्वाच्च न साम्यम् । वाराहे च । 'द्विरूपावंशकौ तस्य परमस्य हरेर्विभोः । प्रतिबिम्बांशकश्चाथ स्वरूपांशक एव च । प्रतिबिम्बांशका जीवाः प्रादुर्भावाः परे स्मृताः । प्रतिबिम्बेष्वल्पसाम्यं स्वरूपाणीतराणि तु' इति । 'सोपाधिरनुपाधिश्च प्रतिबिम्बो द्विधेयते । जीव ईशस्यानुपाधिरिन्द्रचापो यथा रवेः' इति पैङ्गिश्रुतिः । 'यथैषा पुरुषे च्छाया एतस्मिन्नेतदाततम् (प्र. ३-३)' इति च श्रुतिः ॥५०॥

(अंशाधिकरणम् ॥१८॥)

प्रतिबिम्बानां मिथो वैचित्र्ये कारणमाह ॥ **ॐ अदृष्टानियमात् ॐ ॥५१॥** अनादिविद्याकर्मादिवैचित्र्याद्वैचित्र्यम् ॥५१॥ **ॐ अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॐ ॥५२॥** इच्छाद्वेषसुखदुःखादिवैचित्र्यं चादृष्टादेव । चशब्देन प्रतिक्षणवैचित्र्यं च ॥५२॥ **ॐ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॐ ॥५३॥** न स्वर्गनरकभूम्यादिप्रदेशविशेषाद्वैचित्र्यम् । तत्प्राप्तेरप्यदृष्टापेक्षत्वात् । एकदेशस्थितानामेव वैचित्र्यदर्शनाच्च ॥५३॥ (अदृष्टाधिकरणम् ॥१९॥)

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥२॥३॥

युक्तिसहितश्रुतिविरोधं श्रुतीनामपाकरोत्यनेन पादेन । 'प्राणा एवेदमग्र आसुस्तेभ्यो भूतानि जज्ञिरे । भूतेभ्योऽण्डमण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः । अथ प्राणा एवानादयः प्राणा नित्या' इति काषायणश्रुतौ प्राणानामनुत्पत्तिः प्रतीयते । 'नोपादानं हीन्द्रियाणामतोऽनुत्पत्तिरिष्यते । उपादानकृता सृष्टिः सर्वलोकेषु दृश्यते' इति भविष्यत्पर्वणि । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च (मुं. २-१-३)' इति च । अत उच्यते ॥ **ॐ तथा प्राणाः ॐ ॥१॥** यथाऽऽकाशादयः परमात्मन उत्पद्यन्ते तथा प्राणा अपि ॥१॥ **ॐ गौण्यसम्भवात् ॐ ॥२॥** अनादित्वश्रुतिर्गौणानादित्वापेक्षया ।

मुख्यासम्भवात् । 'नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण हीन्द्रियाणि तु सर्वशः । तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयते । परेण साम्यसम्प्राप्तेः कस्य स्यान्मुख्यनित्यता' इति भविष्यत्पर्वणि ॥२॥ **ॐ प्रतिज्ञानुपरोधाच्च ॐ ॥३॥** 'स इदं सर्वमसृजत (तै. २-६)' इति ॥३॥ (प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्) ॥१॥

'द्विधा हैवेन्द्रियाणि नित्यानि चानित्यानि च । तत्र नित्यं मनोऽनादित्वात् । न ह्यमनाः पुमांस्तिष्ठत्यनित्यान्यानि' इति गौपवनश्रुतौ मनसोऽनुत्पत्तिः सयुक्तिका श्रूयते । अत आह ॥ **ॐ तत्प्राक् श्रुतेश्च ॐ ॥४॥** 'मनः सर्वेन्द्रियाणि च (मुं. २-१-३)' इति पूर्वोक्तत्वान्नानुत्पत्तिर्मनसो युज्यते । पूर्वं मनस्समुत्पन्नं ततोऽन्येषां समुद्भवः । तदनुत्पत्तिवचनमल्पोपचयकारणात्' इति वायुप्रोक्तवचनं चशब्देन गृहीतम् ॥४॥ (तत्प्रागधिकरणम् ॥२॥)

'नित्ययाऽनित्यया स्तौमि परमात्मानमच्युतम्' इति । 'वाग्वावनित्या नह्येषोत्पद्यतेऽस्यां हि श्रुतिरवतिष्ठते' इति सयुक्तिकं पौष्यायणश्रुतौ वाचोऽनुत्पत्तिरुच्यते । अतो ब्रवीति ॥ **ॐ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॐ ॥५॥** 'तस्मान्मन एव पूर्वरूपं वागुत्तररूपम् (ऐ.आ ३-१-१)' इति मनःपूर्वकत्वाद्वाचो नानुत्पत्तिः । 'वागिन्द्रियस्य नित्यत्वं श्रुतिसन्निधियोग्यता । उत्पत्तिर्मनसो यस्मान्न नित्यत्वं कुतश्चन' इति वायुप्रोक्ते ॥५॥ (तत्पूर्वकत्वाधिकरणम् ॥३॥)

'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् (मुं. २-१-८)' इति श्रुतिः । 'सप्तैव मारुता बाह्ये प्राणाः सप्त तथाऽऽत्मनि । अधिदैवे तथाऽध्यात्मे सङ्ख्य साम्यं विदो विदुः' इति च स्कान्दे । 'द्वादश वा एते प्राणा द्वादश मासा द्वादशादित्या द्वादशराशयो द्वादश ग्रहाः' इति कौण्डिन्यश्रुतौ द्वादशाप्राणा दृश्यन्ते । अतो वक्ति ॥ **ॐ सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॐ ॥६॥** ज्ञानेन्द्रियापेक्षया सप्तत्वम् । 'गुहाशयां निहिताः सप्त सप्त (मुं. २-१-८)' इति विशेषणात् । 'सप्तप्राणास्त्ववगतेः पञ्चप्राणाश्च कर्मणः । एवं प्राणद्वादशकं शरीरे नित्यसंस्थितम्' इति भविष्यत्पर्ववचनं चशब्दात् ॥६॥ **ॐ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॐ ॥७॥** हस्तादीनां कर्मविषयत्वान्न सहपाठः ।

'संसारस्थितिहेतुत्वात्स्थितं कर्मविदो विदुः । तस्मादुद्गतिहेतुत्वाज्ज्ञानं गतिरिहोच्यते' इति वायुप्रोक्ते ॥७॥ (सप्तगत्यधिकरणम् ॥४॥)

'दिवीव चक्षुराततम् (ऋ. १-२२-२०)' इतिच व्याप्तिः प्रतीयते । दूरश्रवणदर्शनादियुक्तिश्च । अणुभिः पश्यत्यणुभिः कृणोति प्राणा वा अणवः प्राणैर्ह्येतद्भवति' इति च कौण्डिन्यश्रुतिः । अतो वक्ति ॥ **ॐ अणवश्च ॐ ॥८॥** 'तद्यथा ह्यणुनश्चक्षसः प्रकाशो व्यातत एवमेवास्य पुरुषस्य प्रकाशो व्याततोऽणुर्ह्येवैष पुरुषो भवति' इति शाण्डिल्यश्रुतिः ॥८॥ (अण्वधिकरणम् ॥५॥)

'नैष प्राण उदेति नास्तमेत्येकल एव मध्ये स्थाता । अथैनमाहुर्मध्यमः' इति मुख्यप्राणस्यानुत्पत्तिः श्रूयते । 'यत्प्राप्तिर्यत्परित्याग उत्पत्तिर्मरणं तथा । तस्योत्पत्तिर्मृतिश्चैव कथं प्राणस्य युज्यते' इति युक्तिर्वायुप्रोक्ते ॥ 'आत्मन एष प्राणो जायते (प्र. ३-३)' इति च । अत आह ॥ **ॐ श्रेष्ठश्च ॐ ॥९॥** 'सौक्ष्म्येण ह वा एषोऽवतिष्ठते स्थूलत्वेनोदेति सूक्ष्मश्चाथो स्थूलश्च । प्रकृतितः स्थूलोऽथैनमाहुः सादिरनादिरिति' इति गौपवनश्रुतेः ॥९॥ **ॐ न वायुक्रिये पृथुगुपदेशात् ॐ ॥१०॥** 'चेष्टायां बाह्यवायौ च मुख्यप्राणे च गीयते । प्राणशब्दस्त्रिषु ह्येषु मुखे मुख्यः प्रकीर्तितः' इति वायुक्रिययोरपि व्यपदेशादुत्पत्तिश्रुतिस्तयोर्न स्यात् । 'स प्राणमसृजत' । 'खं वायुर्ज्योतिरापः' । 'तपो मन्त्राः कर्म (प्र. ६-४)' इति पृथगुपदेशात् । 'भूतानि चेष्टा मन्त्राश्च मुख्यप्राणादिदं जगत् । मुख्यप्राणः परस्माच्च न परः कारणान्वितः' इति वायुप्रोक्ते ॥१०॥ (श्रेष्ठाधिकरणम् ॥६॥)

'प्राणादिदमाविरासीत्प्राणो धत्ते प्राणे लयमभ्युपैति न प्राणः किञ्चिदाश्रितः' इत्याग्निवेश्यश्रुतौ । यदाश्रयादस्य चेष्टा सोऽन्यं कथमुपाश्रयेत् । यथा प्राणस्तथा राजा सर्वस्यैकाश्रयो भवेत्' इति च युक्तिर्भारते । 'प्राणास्यैतद्वशे सर्वं प्राणः परवशे स्थितः । न परः किञ्चिदाश्रित्य वर्तते परमो यतः' इति पैङ्गिश्रुतिः ॥ अत आह ॥ **ॐ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॐ ॥११॥** चक्षुरादिवन्मुख्यप्राणोऽपि परमात्मवश

एव । 'सर्वं ह्येवैतत्परमेऽवतिष्ठते प्राणश्च प्राणाश्च प्राणिनश्च । स ह्येक एवैतान्नयत्युन्नयति वशीकरोति' इति गौपवनश्रुतौ चक्षुरादिभिः सह तद्वशत्वेनैव शासनात् । 'सर्वकर्ताऽपि सन्प्राणः परमाधारतस्स्थितः । कथमेवान्यथा स स्याद्यतो नैवेश्वरद्वयम् । अवान्तरेश्वरत्वेन तस्येश्वरवचो भवेत् । अतो मध्यमतामाहुस्तस्य वेदेषु वेदिनः ॥ अनन्येश्वरता प्राणे तदन्येश्वरवर्जनात् । यतो विशेषवाक्येन ह्रियते समतावचः' । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा (बृ. ५-७-२३)' 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ (बृ. ५-८-११)' इत्यादि वचनयुक्तयश्चादिशब्दोक्ताः ॥११॥ **ॐ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॐ ॥१२॥** इतरेषां प्राणानां करणत्वान्मुख्यप्राणस्य चाकरणत्वात्तस्यान्येभ्य उत्तमत्वं युज्यते । माण्डव्यश्रुतिश्च । 'तानि ह वा एतानि सर्वाणि करणान्यथ प्राण एवाकरणस्तस्मान्मुख्यस्तस्मान्मुख्य इत्याचक्षते' इति ॥१२॥ (चक्षुराद्यधिकरणम् ॥७॥)

'सर्वे वा एते मुख्यदासाः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति । अथ प्राणो वाव सम्राट्' इति कौण्डिन्यश्रुतिः । 'प्राणापानादयः सर्वे मुख्यदासा यतोऽनिशम् । अतस्तदाज्ञया नित्यं स्वानि कर्माणि कुर्वते' इति युक्तिर्वायुप्रोक्ते । 'मुख्यस्यैव स्वरूपाणि प्राणाद्याः पञ्च वायवः । स एव प्राणिनां देहे पञ्चधा वर्ततेऽनिशम्' इति गौपवनश्रुतिः । अतो वक्ति ॥ **ॐ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॐ ॥१३॥** 'अथ पञ्चवृत्त्यैतत्प्रवर्तते प्राणो वाव पञ्चवृत्तिः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति । तेभ्यो वा एतेभ्यः पञ्च दासाः प्रजायन्ते मनसो वाव मनो बुद्धेर्बुद्धिरहङ्कारश्चित्ताच्चित्तं चेतनाया एव चेतनैवमिति' इति ॥१३॥ (पञ्चवृत्त्यधिकरणम् ॥८॥)

'प्राण एवाधस्तात्प्राण उपरिष्टात्प्राणो मध्यतः प्राणः सर्वतः प्राण एवेदं सर्वम्' इति प्राणस्य व्याप्तिः प्रतीयते । 'यतः सर्वं जगद्व्याप्य तिष्ठति प्राण एव तु । अतो धृतं जगत्सर्वमन्यथा केन धार्यते' इति च युक्तिर्वायुप्रोक्ते । 'अणुनैतत्सृज्यतेऽणुनैतद्धार्यते अणौ लयमभ्युपैति प्राणो वा अणुः प्राणो

ह्येतद्भवति' इति च सौत्रायणश्रुतिः । अत आह ॥ **ॐ अणुश्च ॐ ॥१४॥** स वा एष प्राणोऽणुर्महान्नामाऽन्तर्वाऽणुर्बहिर्महान् । प्राणो वा ईशितव्येश ईशो ह्यसौ सर्वस्येशितव्यश्च परस्य' इति हि कौण्डिन्यश्रुतिः ॥१४॥ (अण्वाधिकरणम् ॥९॥)

करणत्वं प्राणानामुक्तम् । 'जीवस्य करणान्याहुः प्राणानेतांस्तु सर्वशः । यस्मात्तद्वशगा एते दृश्यन्ते सर्वदेहिषु' इति सौत्रायणश्रुतौ सयुक्तिकं जीवकरणत्वं प्रतीयते । 'ब्रह्मणो वा एतानि करणानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति तद्ध्येतैः कारयति' इति च काषायणश्रुतौ । अत आह ॥ **ॐ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॐ ॥१५॥** यज्ज्योतिराद्यधिष्ठानं ब्रह्म तदेवैतैः करणैः प्रवर्तयति । 'यः प्राणे तिष्ठन्' इत्यादि तदामननात् ॥१५॥ कथं जीवकरणत्वश्रुतिरित्यतो वक्ति ॥ **ॐ प्राणवता शब्दात् ॐ ॥१६॥** जीवेनैव स्वकरणैः कारयति परमात्मा । अतो न विरोधः । 'एष ह्येनेनात्मना चक्षुषा दर्शयति श्रोत्रेण श्रावयति मनसा मानयति बुद्ध्या बोधयति तस्मादेतावाहुः सृतिरसृतिरिति' इति भाल्लवेयश्रुतेः । 'करणैः कारणं ब्रह्म पुरुषापेक्षयाऽखिलम् । श्रोत्रादिभिः कारयति करणानीत्यतो विदुः । न जीवापेक्षया मुख्यं कारयेत्परमेश्वरः । केवलात्मेच्छया तस्मान्मुख्यत्वं तस्य निश्चितम्' इति वाराहे ॥१६॥ **ॐ तस्य च नित्यत्वात् ॐ ॥१७॥** अनादिनित्यत्वाज्जीवकरणसम्बन्धस्य युज्यते तत्करणत्वश्रुतिः । 'अथावियोगीनि करणैर्वाव न वियुज्यते देहेनैव वियुज्यते इत्येतद्भाव करणानां करणत्वं यद्भाव न वियुज्यते' इति गौपवनश्रुतिः । चशब्दः करणसम्बन्धग्राही ॥१७॥ (ज्योतिराद्यधिकरणम् ॥१०॥)

'अथेन्द्रियाणि प्राणा वा इन्द्रियाणि प्राणा हीदं द्रवन्ति' इति सयुक्तिका पौत्रायणश्रुतिः सामान्येन प्राणानामिन्द्रियत्वं वक्ति । 'द्वादशैवेन्द्रियाण्याहुर्मनोबुद्धी तु द्वादशे' इति च काषायणश्रुतिः । अतः कस्येन्द्रियत्वं निवार्यमित्यतो वक्ति ॥ **ॐ त इन्द्रियाणितद्व्यपदेशादन्यत्र**

श्रेष्ठात् ॐ ॥१८॥ मुख्यप्राणमृते त एवेन्द्रियाणि । 'द्वादशैवेन्द्रियाण्याहुः प्राणो मुख्यस्त्वनिन्द्रियम् । द्रवतां हीन्द्रियाणां तु नियन्ता प्राण एकराट्' इति पौत्रायणश्रुतिः । 'श्रोत्रादीनि तु पञ्चैव तथा वागादिपञ्चकम् । मनोबुद्धिसहायानि द्वादशैवेन्द्रियाणि तु । विषयद्रवणात्तेषां इन्द्रियत्वमुदाहृतम् । तेषां नियामकः प्राणः स्थित एवाखिलप्रभुः' इति बृहत्संहितायाम् ॥१८॥ **ॐ भेदश्रुतेः ॐ ॥१९॥** 'स्थित एव हीदं मुख्यप्राणः करोति कारयति बलति बालयति धत्ते धारयति प्रभुं वा एनमाहुरथेन्द्रियाणि न स्थितानि न कुर्वन्ति न कारयन्ति न बलन्ति न बालयन्ति न दधते न धारयन्ति तानि ह वा एतान्यबलानि तस्मादाहुरिन्द्रियाणि करणानि' इति पौत्रायणश्रुतेः ॥१९॥ **ॐ वैलक्षण्याच्च ॐ ॥२०॥** पुरुषापेक्षया प्रवृत्तिरिन्द्रियाणां दृश्यते न तु मुख्यस्य । 'प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति (प्र. ४-३)' इति च श्रुतिः ॥२०॥ (इन्द्रियाधिकरणम् ॥११॥)

'विरिञ्चो वा इदं सर्वं विरेचयति विदधाति ब्रह्मा वाव विरिञ्च एतस्माद्धीमे रूपनामनी' इति गौपवनश्रुतिः । 'यस्माद्विरेचयेत्सर्वं विरिञ्चस्तेन भण्यते । एको हि कर्ता जगतो ब्रह्मैव तु चतुर्मुखः' इति च युक्तिर्ब्राह्मे । 'अथ कस्मादुच्यते परम इति परमाद्ध्येते नामरूपे व्याक्रियेते तस्मादेनमाहुः परम इति । अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहत्त्वाद्बृंहितत्वाच्च' इत्याग्निवेश्यश्रुतिः । अत आह ॥ **ॐ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॐ ॥२१॥** नामरूपक्लृप्तिः परादेव । 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते (तै.आ ३-१२)' इति श्रुतेः । त्रिवृत्कुर्वत इति हेतुगर्भः । त्रिवृत्करणापेक्षत्वान्नामरूपयोः । 'सर्वनाम्नां च रूपाणां व्यवहारेषु केशवः । एक एव यतः स्रष्टा ब्रह्माद्यास्तदवान्तराः' इति च पाद्मे । 'त्रिवृत्क्रिया यतो विष्णो रूपं च तदपेक्षया । रूपापेक्षं तथा नाम व्यवहारस्तदात्मकः । अतो नाम्नश्च रूपस्य व्यवहारस्य चैकराट् । हरिरेव यतः कर्ता पिताऽतो भगवान्प्रभुः' इति च ब्रह्माण्डे ॥२१॥ (संज्ञाधिकरणम् ॥१२॥)

'अद्भ्यो हीदमुत्पद्यते आपो वाव मांसमस्थि च भवन्त्यापः शरीरमाप एवेदं सर्वम्' इति कौंडिन्यश्रुतिः । 'अम्मयं तु यतो मांसमतस्तृप्तिश्च मांसतः' इति च भारते । पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मा (बृ. ५-२-१३)' इति च । अतो ब्रवीति **॥ ॐ मांसादिभौमं यथा शब्दमितरयोश्च ॐ ॥२२॥** 'यत्कठिनं सा पृथिवी यद्द्रवं तदापो यदुष्णं तत्तेजः (गर्भ. ३)' इति श्रुतेर्मांसाद्येव भौमं, न सर्वशरीरम् । अप्तेजसोश्च कार्यं यथाशब्दमङ्गीकर्तव्यम् । 'यद्द्रावाथो विमिश्रं मिश्राद्ध्येतद्भवति मिश्राणि हि भूतानि तस्मादेवैवमाचक्षते भूतानि' इति काषायणश्रुतिः । 'पञ्चभूतात्मकं सर्वं तथाऽप्येकविवक्षया । एकभूतात्मकत्वेन व्यवहारस्तु वैदिके । भौममित्येव काठिन्याच्छौक्ल्याचादौदकमित्यपि । तेजिष्टत्वात्तैजसं च यथाऽस्थ्नां वचनं श्रुतौ' इति वायुप्रोक्ते ॥२२॥ कथं तर्हि विशेषवचनमित्यत आह **॥ ॐ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॐ ॥२३॥** भूतानां विशेषसंयोगादेव विशेषव्यवहारः । 'पार्थिवानां शरीराणामर्धेन पृथिवी स्मृता । इतरेऽर्धे त्रिभागिन्य आपस्तेजस्तु भागतः । इति सामान्यतो ज्ञेयं भेदश्च प्रतिपूरुषम् । स्वर्गस्थानां शरीराणामर्धं तेज उदाहृतम्' इति च बृहत्संहितायाम् । सर्वाध्यायार्थावधारणार्थाऽध्यायान्ते द्विरुक्तिः । गारुडे च । 'अध्यायान्ते द्विरुक्तिः स्याद्वेदे वा वैदिकेऽपि वा । विचारो यत्र सज्येत पूर्वोक्तस्यावधारणे । अनुक्तानां प्रमाणानां स्वीकारश्च कृतो भवेत् । विनिन्द्य चेतरान्मार्गान्सम्पूर्णफलता तथा' इति ॥२३॥ (मांसाधिकरणम् ॥१३॥)

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥२॥४॥ अविरोधाध्यायस्समाप्तः ॥

**

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

साधनविचारोऽयमध्यायः ॥ वैराग्यार्थे गत्यादिनिरूपणा प्रथमपादे । भूतबन्धो हि बन्धः । 'भूतबन्धस्तु संसारो मुक्तिस्तेभ्यो विमोचनम्' इति च वाराहे । तच्च मरणे भवति । 'भूतानां विनिवृत्तिस्तु मरणं समुदाहृतम् । भूतानां सम्प्रयोगश्च जनिरित्येव पण्डितैः' इति च भारते । अतः किं साधनैरित्यत आह ॥ **ॐ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहतिसम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॐ ॥१॥** शरीरान्तरप्रतिपत्तौ भूतसंपरिष्वक्त एव गच्छति । 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति । इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति (छां. ५-३-९)' इति प्रश्नपरिहाराभ्याम् ॥१॥ (तदन्तराधिकरणम् ॥१॥)

ॐ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॐ ॥२॥ अप्छब्दस्तु त्र्यात्मकत्वात् युज्यते । भूयस्त्वाच्चापाम् । 'तापापनोदोभूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमा' इति च भागवते ॥२॥ (त्र्यात्मकत्वाधिकरणम् ॥२॥)

ॐ प्राणगतेश्च ॐ ॥३॥ 'यत्र वाव भूतानि तत्र करणानि नित्यानि ह वा एतानि भूतानि करणानि च । नैतानि कदाचिद्वियुज्यन्ते न च विलीयन्ते' इति भाल्लवेयश्रुतेः प्राणगतेर्भूतान्यपि सह गच्छतीति सिद्धम् ॥३॥ (प्राणगत्यधिकरणम् ॥३॥)

ॐ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॐ ॥४॥ 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः (बृ. ५-२-१३)' इत्यादिश्रुतेर्न प्राणानां जीवेन सह गतिरिति चेन्न । भागतोऽग्न्यादि प्राप्तेः । 'पुरुषस्य मृतौ ब्रह्मन् प्राणा भागत एव तु । अधिदैवं प्राप्नुवन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति तम् ॥ पुनः शरीरसम्प्राप्तौ तमेवानुविशन्ति च' इति ब्राह्मे । ब्रह्माण्डे च । 'मृतिकाले जहत्येनं प्राणा भूतानि पञ्च च । भागतो भागतस्त्वेनमनुगच्छन्ति सर्वशः' इति ॥४॥ (अग्न्यधिकरणम् ॥४॥)

ॐ प्रथमेश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॐ ॥५॥ 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति (छां.५-४-२)' इति प्रथमाऽग्नौ श्रूयते न भूतानि जुह्वतीति । अतो नेति चेन्न । ता एव प्रस्तुता आपः श्रद्धारूपेण हूयन्ते । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति (छां.५-९-१)' इति उपसंहारोपपत्तेः ॥५॥ (प्रथमे श्रवणाधिकरणम् ॥५॥)

ॐ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॐ ॥६॥ अग्न्यादिगतिः प्रत्यक्षतः श्रूयते । अतः प्रत्यक्षश्रवणान्न युक्तमिति चेन्न । 'अथैनं यजमानं किं न जहाति भूतान्येव भूतैरेव गच्छति भूतैर्भुङ्क्ते भूतैरुत्पद्यते भूतैश्चरति भूतैर्विचरति' इति कौण्डिन्यश्रुतौ प्रतीतेः ॥६॥ (अश्रुतत्वाधिकरणम् ॥६॥)

'अपाम सोमममृता अभूम (ऋ.८-४८-३)' इत्यादि श्रुतिविरोध इत्यतो वक्ति॥ **ॐ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥७॥** भागतस्तदमृतत्वम् । 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति श्रुतेरात्मविद एव हि मुख्यम् । वाशब्दात्पारम्पर्येणाऽत्मविदपेक्षया वा । तथा हि श्रुतिः । 'स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदि ह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवाऽत्मानमेव लोकमुपासी स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवाऽत्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते (बृ.३-४-१५)' । 'अमृतो वाव सोमपो भवति यावदिन्द्रो यावन्मनुर्यावदादित्यः' । 'कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृतीभवति अथामृतानि कर्माणि यत एनममृतं नयन्ति' इति च॥७॥ (भाक्ताधिकरणम् ॥७॥)

कृतस्य कर्मणो भोगेन क्षयान्मुक्तिरित्यत आह ॥ **ॐ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्याम् ॐ ॥८॥** 'ततः शेषेणेमं लोकमायाति पुनः कर्म कुरुते पुनर्गच्छति पुनरागच्छति' इति श्रुतेः । 'भुक्तशेषानुशयवानिमां प्राप्य भुवं पुनः । कर्म कृत्वा पुनर्गच्छेत्पुनरायाति नित्यशः ॥ आचतुर्दशमाद्वर्षात्कर्माणि नियमेन तु । दशावराणां देहानां कारणानि

करोत्ययम् । अतः कर्मक्षयान्मुक्तिः कुत एव भविष्यति' इत्यादिस्मृतेश्च शेषवानेवाऽयाति ॥८॥ (कृतात्ययाधिकरणम् ॥८॥)

'यथेतमेव गच्छति यथेतमागच्छति स भुङ्क्ते स कर्म कुरुते स परिवर्तते' इति गतिप्रकारेणागतिः प्रतीयते । अतो ब्रूते ॥ **ॐ यथेतमनेवं च ॐ ॥९॥** 'धूमादभ्रमभ्रादाकाशमाकाशाच्चन्द्रलोकं यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति' इति काषायणश्रुतेः यथागतमन्यथा च ॥९॥ (यथेताधिकरणम् ॥९॥)

ॐ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॐ ॥१०॥ 'तद्य इह रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः कपूयाम् (छां. ५-१०-७)' इति श्रुतेश्चरणफलमेव गमनागमने न यज्ञादिकृतः । 'आचार इति सम्प्रोक्तः कर्माङ्गत्वेन शुद्धिदः । अशुद्धिदस्त्वनाचारश्चरणं तूभयं मतम्' इति स्मृतेरिति चेन्न । यज्ञाद्युपलक्षणार्था चरणादिश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिर्मन्यते ॥१०॥ **ॐ आनर्थक्यमिनि चेन्न तदपेक्षत्वात् ॐ ॥११॥** तर्हि रमणीयाः कपूया इत्येव स्यात् । चरणशब्दस्यानर्थक्यमिति चेन्न । चरणापेक्षत्वात् रमणीयत्वादेस्तज्ज्ञापनार्थत्वेनोपपत्तेः ॥११॥ **ॐ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॐ ॥१२॥** 'धर्मं चरत माऽधर्मम्' इत्यादि प्रयोगात्सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्दोक्ते इति बादरिर्मन्यते । तुशब्दात्स्वसिद्धान्तोऽपि स एवेति सूचयति । 'तुशब्दस्तु विशेषे स्यात्स्वसिद्धान्तेऽवधारणे' इति च नाममहोदधौ ॥१२॥ (चरणाधिकरणम् ॥१०॥)

पुण्यकृतामेव गमनागमने नेतरेषामित्यत आह ॥ **ॐ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॐ ॥१३॥** 'तद्य इह शुभाकृतो ये चाऽशुभकृतस्तेऽशुभमनुभूयावर्तन्ते पुनः कर्म कुर्वन्ति पुनर्गच्छन्ति पुनरागच्छन्ति' इति भाल्लवेयश्रुतौ ॥१३॥ **ॐ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॐ ॥१४॥** संयमनमनुभूय केषाञ्चिदारोहः केषाञ्चिदवरोहः ।

तुशब्दोऽवधारणे । 'सर्वे वा एतेऽशुभकृतः संयमने प्रपतन्ति तत्र ये परद्विषो गुरुद्विषः श्रुतिद्विषस्तदवमन्तारः शठा मूर्खा इति ते वै ततोऽवरुह्य तमसि प्रपतन्ति नैवैत उत्तिष्टन्तेऽपि कर्हिचिद्वव्रं वा एतदित्याहुरथ येऽन्ये ब्रह्मद्विषः स्तेनाः सुरापा इति ते वै तदनुभूयेमं लोकमनुव्रजन्ति' इति कौण्ठरव्यश्रुतेः ॥१४॥ **ॐ स्मरन्ति च ॐ ॥१५॥** 'गच्छन्ति पापिनः सर्वे नरकं नात्र संशयः । तत्र भुक्त्वा पतन्त्येव ये द्विषन्ति जनार्दनम् ॥ महातमसि मग्नानां न तेषामुत्थितिः क्वचित् । इतरेषां तु पापानामुत्थानं विद्यतेऽपि च ॥ सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् । इति सर्वत्र नियमः पञ्चकष्टे तु तत्सदा' इत्यादि ॥१५॥ (अनिष्टाधिकरणम् ॥११॥)

ॐ अपि सप्त ॐ ॥१६॥ 'रौरवोऽथ महांश्चैव वह्निर्वैतरणी तथा। कुम्भीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि तु । तामिस्रश्चान्धतामिस्रो द्वौ नित्यौ सम्प्रकीर्तितौ ॥ इति सप्त प्रधानानि बलीयस्तूत्तरोत्तरम् । एतानि क्रमशो गत्वैवाऽरोहोऽथावरोहणम्' इति च भारते ॥१६॥(अपिसप्ताधिकरणम् ॥१२॥)

ईश्वरस्य नरकायुक्तेः 'सर्वं विसृजति सर्वं विलापयति सर्वं रमयति सर्वं न रमयति सर्वं प्रवर्तयत्यन्तरस्मिन्निविष्टः' इति कौषारवश्रुतिविरोध इत्यतो वक्ति ॥ **ॐ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॐ ॥१७॥** चशब्दाददुःखानुभवेन । 'स स्वर्गे स भूमौ स नरके सोऽन्धे तमसि प्रवृत्तिकृदेक एवानुविष्टो नासौ दुःखभुगीश्वरः प्रभुत्वात्सर्वं पश्यति सर्वं कारयति नासौ दुःखभुग्य एवं वेद' इति पौत्रायणश्रुतेरविरोधः ॥ 'नरकेऽपि वसन्नीशो नासौ दुःखभुगुच्यते । नीचोच्चतैव दुःखादेर्भोग इत्यभिधीयते । नासौ नीचोच्चतां याति पश्यत्येव प्रभुत्वतः' इति भागवततन्त्रे ॥१७॥ (तत्राप्यधिकरणम् ॥१३॥)

'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्रमिश्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम् (छां. ५-१०-८)' इति गतिस्वातन्त्र्यं भूतानां प्रतीयत इत्यत आह ॥ **ॐ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॐ ॥१८॥** विद्याकर्मापेक्षयैतद्वचनं तयोरपि प्रकृतत्वात् ॥

'विद्यापथः कर्मपथो द्वौ पन्थानौ प्रकीर्तितौ । तद्वर्जितस्त्रिधा याति तिर्यग्वा नरकं तमः' इति च भारते ॥१८॥ (विद्याधिकरणम् ॥१४॥)

'यत्र दुःखं सुखं तत्र सर्वत्रापि प्रतीयते । अपि नीचगतौ किञ्चित्किमु मानुषदेहिनः' इति वचनान्महातमस्यपि सुखप्राप्तिरित्यत आह ॥ **ॐ न तृतीये तथोपलब्धेः ॐ** ॥ 'अथाविद्वानकर्माऽवाग्गच्छति त्रिधा ह वावाग्गतिस्तिर्यग्यातना तम इति । द्वे वाव सुखानुवृत्ते न तमः सुखानुवृत्तं केवलं ह्येवात्र दुःखं भवति' इति श्रुतेर्न तृतीयावाग्गतौ सुखम् ॥१९॥ **ॐ स्मर्यतेऽपि च लोके ॐ ॥२०॥** 'तिर्यक्षु नरके चैव सुखलेशो विधीयते । नान्धे तमसि मग्नानां सुखलेशोऽपि कश्चन' इति भविष्यत्पर्वणि ॥ लोकसिद्धं चैतत् । चशब्दाल्लोकसिद्धिरपि स्मार्तेत्याह । 'अतिप्रिये यथा राजा न दुःखं सहते क्वचित् । अत्यप्रिये सुखमपि तथैव परमेश्वरः' इति हि ब्राह्मे ॥२०॥ **ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥२१॥** 'नारायणप्रसादेन समिद्धज्ञानचक्षुषा । अत्यन्तदुःखसल्लीनान्निश्शेषसुखवर्जितान् । नित्यमेव तथाभूतान्विमिश्रांश्च गणान् बहून् । निरस्ताशेषदुःखांश्च नित्यानन्दैकभागिनः । अपश्यत्त्रिविधान्ब्रह्मा साक्षादेव चतुर्मुखः' इति दर्शनवचनाच्च पाद्मे ॥२१॥ **ॐ तृतीये शब्दावरोधः संशोकजस्य ॐ ॥२२॥** तृतीये तृतीयतमसः श्रवणादेव शब्दानुसारेण संशोकजमोहप्राप्तिः ॥२२॥ **ॐ स्मरणाच्च ॐ ॥२३॥** 'महातमस्त्रिधा प्रोक्तमूर्ध्वं मध्यं तथाऽधरम् । श्रवणादेव मूर्च्छादिरधरस्य यतो भवेत् । तस्मान्न विस्तरेणैतत्कथ्यते राजसत्तम' इति कौर्मे ॥२३॥(न तृतीयाधिकरणम् ॥१५॥)

'धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति (छां. ५-१०-५)' इत्याद्यन्यभावः श्रूयते । स कथमित्यतो ब्रवीति ॥ **ॐ तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॐ ॥२४॥** धूमादिषु प्रविश्य तद्गतौ गतिस्तत्स्थितौ स्थितिरित्यादिरेव तद्भावापत्तिः । न ह्यन्यस्यान्यभावो युज्यते । न च तत्पदप्राप्तिः । गारुडे च । "धूमादिभावप्राप्तिश्च तद्गतौ गतिरेव तु । स्थितौ स्थितिः प्रवेशश्च लघुस्त्वादिस्तथैव च । न

ह्यन्यस्यान्यथाभावो न च तत्पदमिष्यते । विद्यागम्यं पदं यस्मान्न तत्प्राप्यं हि कर्मणा ॥ एकदेशस्वभावेन वागभेदाऽपि युज्यते । यथा जीवः परं ब्रह्म ब्रह्मेदं जगदित्यपि'' इति ॥२४॥ (तत्स्वाभाव्याधिकरणम् ॥१६॥)

बहुस्थानगमनात्कल्पान्तमप्येवं स्यादित्यत आह ॥ **ॐ नातिचिरेण विशेषात् ॐ ॥२५॥** 'तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्यन्ते (छां. ५-१०-७)' इति विशेषान्नातिचिरेण । 'स्वर्गाल्लोकादवाक् प्राप्तो वत्सरात्पूर्वमेव तु । मातुः शरीरमाप्नोति पर्यटन्यत्र तत्र च' इति च नारदीये ॥२५॥ (नातिचिरेणाधिकरणम् ॥१७॥)

'त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिला माषा इति जायन्ते (छां. ५-१०-६)' इति श्रवणादनर्थफलत्वं यज्ञादेरित्यतो वक्ति ॥ **ॐ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॐ ॥२६॥** अन्याधिष्ठिते व्रीह्यादिशरीरे प्रवेशः । न तु भोगोऽस्य । 'धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति (छां. ५-१०-५)' इत्यादिपूर्वोक्तिवत् ॥ 'सोऽवाग्गतः स्थावरान्प्रविश्याभोगेनैव व्रजन् स्थूलं शरीरमेति स्थूलाच्छरीराद्भोगाननुभुङ्क्ते' इत्यभिलापात्कौषारवश्रुतौ ॥ 'स्वर्गादवाग्गतो देही व्रीह्यादीतरदेहगः । अभुञ्जंस्तु क्रमेणैव देहमाप्नोति कालतः' इति वाराहे ॥२६॥ **ॐ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॐ ॥२७॥** हिंसारूपत्वात्पापस्यापि सम्भवाद्दुःखं च भवत्विति चेन्न । शब्दविहितत्वात् । 'हिंसा त्ववैदिकी या तु तयाऽनर्थो ध्रुवं भवेत् । वेदोक्तया हिंसया तु नैवानर्थः कथञ्चन' इति वाराहे ॥२७॥ (अन्याधिकरणम् ॥१८॥)

'स्वर्गादवाग्गतश्चापि मातुरेवोदरं व्रजेत्' इति वचनात् 'य एव गृही भवति यो वा रेतः सिञ्चति तमेवानुविशति' इति श्रुतिः कथमित्यत आह ॥ **ॐ रेतः सिग्योगोऽथ ॐ ॥२८॥** 'ततो रेतस्सिचमेवानुप्रविशत्यथ मातरमथ प्रसूयते स कर्म कुरुते' इति कौण्ठरव्यश्रुतेः पितरमेव प्रथमतः प्रविशति । मातृप्राप्तेः पश्चादपि भाव्यत्वात् ॥२८॥ (रेतोऽधिकरणम् ॥१९॥)

'देहं गर्भस्थितं क्वापि प्रविशेत्स्वर्गतो गतः' इति वचनात्पश्चादेव

प्रविशतीत्यत आह ॥ **ॐ योनेः शरीरम् ॐ ॥२९॥** पितृशरीरान्मातृ योनिमनुप्रविश्य तत एव शरीरमाप्नोति । 'दिवः स्थास्नूनगच्छति स्थास्नुभ्यः पितरं पितुर्मातरं मातुः शरीरं शरीरेण जायत इति सम्मितम् । अथासम्मितं स्थास्नुभ्यो जायते पितृर्मातुरन्तरे वा गर्भे वा बहिर्वा' इति पौष्यायणश्रुतेः । 'स्थावराणि दिवः प्राप्तः स्वावरेभ्यश्च पूरुषम् । पुरुषात्स्त्रियमापन्नस्ततो देहं यथाक्रमम् । देहेन जायते जन्तुरिति सामान्यतो जनिः । विशेषजननं चापि प्रोच्यमानं निबोध मे ॥ स्थास्नुष्वथापि पुरुषे प्रमदायामथापि वा । गर्भे वा बहिरेवाथ क्वचित्स्थानान्तरेषु च' इति ब्राह्मे ॥२९॥ (योन्यधिकरणम् ॥२०॥)

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते तृतीयोध्यायस्य प्रथमः पादः ॥३॥१॥

भक्तिरस्मिन्पाद उच्यते । भक्त्यर्थं भगवन्महिमोक्तिः ॥ **ॐ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॐ ॥१॥** न स्वप्नोऽपि तं विना प्रतीयते । 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान् पथः सृजते' इत्यादि श्रुतेः ॥१॥ **ॐ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॐ ॥२॥** 'य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः (बृ. ६-३-१०)' इति च । 'एतस्माद्ध्येव पुत्रो जायते एतस्माद्भ्रातैतस्माद्भार्या यदेनं पुरुषमेव स्वप्नेनाभिहन्ति' इति गौपवनश्रुतिश्च ॥२॥ केन साधनेन ॥ **ॐ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॐ ॥३॥** अनादिमनोगतान्संस्कारान् स्वेच्छामात्रेण प्रदर्शयति । नान्येन साधनेन । सम्यगनभिव्यक्तत्वात् । ब्रह्माण्डे च । 'मनोगतांस्तु संस्कारान्स्वेच्छया परमेश्वरः । प्रदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति गीयते । यदन्यथात्वं जाग्रत्त्वं सा भ्रान्तिस्तत्र तत्कृता । अनभिव्यक्तरूपत्वान्नान्यसाधनजं भवेत्' इति ॥३॥ **ॐ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॐ ॥४॥** साधनान्तराभावेऽपि भावाभावसूचकत्वेनेश्वरो दर्शयति । 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेऽभिपश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने (छां. ५-२-९)'

इत्यादिश्रुतेः। हिशब्दाद्दर्शनाच्च । 'यद्वाऽपि ब्राह्मणो ब्रूयाद्देवता वृषभोऽपि वा। स्वप्नस्थमथवा राजा तत्तथैव भविष्यति' इत्याद्याचक्षते च स्वप्नविदा व्यासादयः ॥४॥ (सन्ध्यधिकरणम् ॥१॥)

ॐ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॐ ॥५॥ बन्धमोक्षप्रदत्वात्स एव स्वप्नतिरस्कर्ता । 'स्वप्नादिबुद्धिकर्ता च तिरस्कर्ता स एव च । तदिच्छया यतो ह्यस्य बन्धमोक्षौ प्रतिष्ठितौ' इति कौर्मे ॥५॥ (पराभिध्याधिकरणम् ॥२॥)

ॐ देहयोगाद्वासोऽपि ॐ ॥६॥ देहयोगेन वासो जाग्रदपि तत एव । 'स एव जागरिते स्थापयति स स्वप्ने स प्रभुस्तुराषाट् स एको बहुधा भवति' इति कौण्ठरव्यश्रुतेः ॥६॥ (देहयोगाधिकरणम् ॥३॥)

ॐ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह ॐ ॥७॥ जाग्रत्स्वप्नाभावः सुप्तिर्नाडीस्थे परमात्मनि । 'आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवति (छां. ८-६-३)'। 'सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति (छां. ६-८-१)' इति श्रुतेः॥७॥ (तदभावाधिकरणम् ॥४॥)

ॐ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॐ ॥८॥ यतस्तस्मिन्सुप्तिः । 'एष एवं सुप्तं प्रबोधयत्येतस्माज्जीव उत्तिष्ठत्येष प्रमातैष परमः' इति कौण्डिन्यश्रुतिः ॥८॥ (प्रबोधाधिकरणम् ॥५॥)

ॐ स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॐ ॥९॥ न च केषाञ्चित्स्वप्नादिकर्ता न तु सर्वेषामिति । 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति (कौ. ३-८)' इति कर्मण्यवधारणात् ॥ 'प्रदर्शकस्तु सर्वेषां स्वप्नादेरेक एव तु । परमः पुरुषो विष्णुस्ततोऽन्यो नास्ति कश्चन' इत्यनुसारिस्मृतेश्च । 'एष स्वप्नान्दर्शयत्येष प्रबोधयत्यथैष एव परमानन्दः' इति च श्रुतिः। 'आत्मानमेव लोकमुपासीत (बृ. ३-४-१५)' इति च विधिः ॥९॥ (कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥६॥)

ॐ मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॐ ॥१०॥ मोहावस्थायां परमेश्वरेऽर्धप्राप्तिर्जीवस्य । 'हृदयस्थात्पराज्जीवो दूरस्थो जाग्रदेष्यति । समीपस्थस्तथा स्वप्नं स्वपित्यस्मिन्लयं व्रजन् ॥ यत एवं त्रयोऽवस्था

मोहस्तु परिशेषतः । अर्धप्राप्तिरिति ज्ञेयो दुःखमात्रप्रतिस्मृतेः' इति वाराहे । सोऽपि तत एवेति सिद्धम् । 'मूर्च्छा प्रबोधनं चैव यत एव प्रवर्तते । स ईशः परमो ज्ञेयः परमानन्दलक्षणः' इति कौर्मे ॥१०॥ (सम्पत्त्यधिकरणम् ॥७॥)

स्थानापेक्षया परमात्मनो भेदादनुग्राह्यानुग्राहकभाव इत्यत आह ॥ **ॐ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॐ ॥११॥** स्थानापेक्षयाऽपि परमात्मनो न भिन्नं रूपम् । 'सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते (ऐ.आ ३-२-३)' इति श्रुतिः । 'एकरूपः परो विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः । ऐश्वर्याद्रूपमेकं च सूर्यवद्बहुधेयते' इति मात्स्ये । 'प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः' इति च भागवते ॥११॥ **ॐ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॐ ॥१२॥** 'कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ । प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तु तुर्ये न सिध्यतः (मा.२-१६)' । इति भेदवचनान्नेति चेन्न । 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः(बृ. ५-७-३) । 'अयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् (बृ. ४-५-१)' । 'अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि च बहूनि चानन्तानि च । तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम् (बृ. ४-५-१९)' इति प्रत्येकमभेदवचनात् ॥१२॥ **ॐ अपि चैवमेके ॐ ॥१३॥** एवमभेदेनैव चशब्दादनन्तरूपत्वं चैके शाखिनः पठन्ति । 'अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः । ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः (मा. ४-७)' इति । अभेदेऽपि भेदव्यपदेशः स्थानभेदादैश्वर्ययोगाच्च युज्यते । ब्रह्मतर्के च । 'बद्धो बन्धादिसाक्षित्वाद्भिन्नो भिन्नेषु संस्थितेः । निर्दोषाद्वयरूपोऽपि कथ्यते परमेश्वरः' इति ॥१३॥(न स्थानतोऽप्यधिकरणम् ॥८॥)

रूपवत्त्वादनित्यत्वमित्यतो वक्ति । **ॐ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॐ ॥१४॥** प्रकृत्यादिप्रवर्तकत्वेन तदुत्तमत्वान्नैव रूपवद्ब्रह्म । हिशब्दात् 'अस्थूलमनणु (बृ.५-८-८)' इत्यादिश्रुतेश्च ॥ 'भौतिकानि हि रूपाणि भूतेभ्योऽसौ परो यतः । अरूपवानतः प्रोक्तः क्व तदव्यक्ततःपरे' इति मात्स्ये ॥१४॥

ॐ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् ॐ ॥१५॥ 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम् (मु. ३-१-३)' 'श्यामाच्छबलं प्रपद्ये (छां. ८-१३-१)' । 'सुवर्णज्योतिः (तै. ३-१०)' इत्यादिश्रुतीनां च न वैयर्थ्यम् । विलक्षणरूपत्वात् । यथा चक्षुरादिप्रकाशे विद्यमानेऽपि वैलक्षण्यादप्रकाशादिव्यवहारः ॥१५॥ **ॐ आह च तन्मात्रम् ॐ ॥१६॥** वैलक्षण्यं चोच्यते रूपस्य विज्ञानानन्दमात्रत्वम् 'ऐकात्म्यप्रत्ययसारम् (मा. २-७)' इति । 'आनन्दमात्रमजरं पुराणमेकं सन्तं बहुधा दृश्यमानम् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्' इति चतुर्वेदशिखायाम् ॥१६॥ **ॐ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॐ ॥१७॥** दर्शयति चानन्दरूपत्वं 'तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः आनन्दरूपममृतं यद्विभाति (मु. २-२-८)' इति । 'शुद्धस्फटिकसङ्काशं वासुदेवं निरञ्जनम् । चिन्तयीत यतिर्नान्यं ज्ञानरूपादृते हरेः' इति च मात्स्ये ॥१७॥ (अरूपवदधिकरणम् ॥९॥)

ॐ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॐ ॥१८॥ यस्मादेवं परमेश्वररूपाणां मिथो न कश्चिद्भेदः अतः सादृश्याज्जीवस्यापि तथा स्यादिति । तस्य प्रतिबिम्बत्वमुक्त्वा चशब्देन भेदं दर्शयति । 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव (बृ. ४-५-१९)' । 'बहवः सूर्यका यद्वत्सूर्यस्य सदृशा जले । एवमेवाऽत्मका लोके परात्मसदृशा मताः' इत्यादि । अत एव भिन्नत्वतदधीनत्वतत्सादृश्यैरेव सूर्यकाद्युपमा , नोपाध्यधीनत्वादित्यादिना ॥१८॥ (उपमाधिकरणम् ॥१०॥)

नित्यसिद्धत्वात्सादृश्यस्य नित्यानन्दज्ञानादेर्न भक्तिज्ञानादिना प्रयोजनमित्यतो ब्रवीति **॥ ॐ अम्बुवदग्रणात्तु न तथात्वम् ॐ ॥१९॥** अम्बुवत्स्नेहेन । ग्रहणं ज्ञानम् । भक्तिं विना न तत्सादृश्यं सम्यगभिव्यज्यते । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् (कठ. २-२३)' इति हि श्रुतिः । 'महत्वबुद्धिर्भक्तिस्तु स्नेहपूर्वाऽभिधीयते । तथैव व्यज्यते सम्यग्जीवरूपं सुखादिकाम् ' इति पाद्मे ॥१९॥ (अम्बुवदधिकरणम् ॥११॥)

ॐ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॐ ॥२०॥ तस्य च भक्तिज्ञानादेर्वृद्धिह्रासभाक्त्वं विद्यते । ब्रह्मादीनामुत्तमानां सर्वेषां

भक्तत्वेऽन्तर्भावात् । एवं भक्त्यादिविशेषाङ्गीकारादेवेश्वरस्य ब्रह्मादीनन्यान्प्रति च सामञ्जस्यं भवति । 'साधनस्योत्तमत्वेन साध्यं चोत्तममाप्नुयुः । ब्रह्मादयः क्रमेणैव यथाऽऽनन्दश्रुतौ श्रुताः' इति च ब्राह्मे ॥२०॥ कुतः । **ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥२१॥** 'अथात आनन्दस्य मीमांसा भवति (तै. २-८)' इत्यारभ्य ब्रह्मपर्यन्तेषु सुखे विशेषदर्शनात् । चशब्दात्स्मृतिः । 'यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे । तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदने' इति ॥२१॥ (वृद्धिह्रासाधिकरणम् ॥१२॥)

सृष्टिसंहारकर्तृत्वमेवास्य न पालकत्वं स्वतः स्सिद्धेरित्यत आह । **ॐ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॐ ॥२२॥** उक्तं सृष्टिसंहारकर्तृत्वमात्रं प्रतिषिध्य ततोऽधिकं ब्रवीति । 'नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति (ऋ. १०-३१-८)' इति । चशब्दात्स्मृतिश्च । 'सृष्टिं च पालनं चैव संहारं नियमं तथा । एक एव करोतीशः सर्वस्य जगतो हरिः' इति ब्रह्माण्डे ॥२२॥ (प्रकृतैतावत्वाधिकरणम् ॥१३॥)

परमात्मापरोक्ष्यं च तत्प्रसादादेव । न जीवशक्त्येति वक्तुमुच्यते ॥ **ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ ॥२३॥** अव्यक्तमेव तद्ब्रह्म स्वतः । 'अरूपमक्षरं ब्रह्म सदाऽव्यक्तं च निष्कलम् । यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरानन्दश्चाक्षयो भवेत्' इति कौण्ठरव्यश्रुतिः ॥२३॥ **ॐ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॐ ॥२४॥** आराधनेऽप्यव्यक्तमेव । ज्ञानिनां प्रत्यक्षेण इतरेषां अतिसूक्ष्मत्वलिङ्गादनुमानेन । 'न तमाराधयित्वाऽपि कश्चिद्व्यक्तीकरिष्यति । नित्याव्यक्तो यतो देवः परमात्मा सनातनः' इति ब्रह्मवैवर्ते ॥२४॥ नित्याव्यक्तरूपेण तथैव तिष्ठति । व्यक्तं किञ्चिद्रूपं गृहीत्वा दृश्यते । यथाग्न्यादयस्तन्मात्रारूपेणादृश्या अपि स्थूलरूपेण दृश्यन्ते एवमिति चेन्न ॥ **ॐ प्रकाशवच्चावैशेष्यम् ॐ ॥२५॥** अग्न्यादिवत् स्थूलसूक्ष्मत्वविशेषाभावात् । 'नासौ सूक्ष्मो न स्थूलः पर एव स भवति तस्मादाहुः परम इति' इति माण्डव्यश्रुतेः । 'स्थूलसूक्ष्मविशेषोऽत्र न क्वचित्परमेश्वरे । सर्वत्रैकप्रकारोऽसौ सर्वरूपेष्वजो

यतः' इति च गारुडे ॥ 'अव्यक्तव्यक्तभावौ च न क्वचित्परमेश्वरे । सर्वत्राव्यक्तरूपोऽयं यत एव जनार्दनः' इति कौर्मे ॥२५॥ तर्हि किं यत्नेनेत्यत आह ॥ **ॐ प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॐ ॥२६॥** विषयभूते तस्मिन्नेव श्रवणाद्यभ्यासात्प्रकाशश्च भवति । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (बृ. ४-४-५)' इति श्रुतेः ॥२६॥ नित्याव्यक्तस्य कथं प्रकाश इत्यत उच्यते ॥ **ॐ अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॐ ॥२७॥** उभयत्र प्रमाणभावात्तत्प्रसादादेव प्रकाशो भवति । 'तस्याभिध्यानाद्योजना-त्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः (श्वे. १-१०)' इति लिङ्गात् । युज्यते च तस्यानन्तशक्तित्वात् । नित्याव्यक्तोऽपि भगवानीक्ष्यते निजशक्तितः । तमृते परमात्मानं कः पश्येतामितं प्रभुम्' इति नारायणाध्यात्मे ॥२७॥

(तदव्यक्ताधिकरणम् ॥१४॥)

स्वरूपेणाऽनन्दादिना कथमानन्दित्वादिरिति । अत उच्यते ॥ **ॐ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॐ ॥२८॥** 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् (तै. २-४)' । 'अथैष एव परम आनन्दः (बृ. ६-३-३३)' इत्युभयव्यपदेशादहि-कुण्डलवदेव युज्यते । यथाऽहि कुण्डली कुण्डलं च । तुशब्दात्केवलश्रुति-गम्यत्वं दर्शयति ॥२८॥ **ॐ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॐ ॥२९॥** यथाऽऽदित्यस्य प्रकाशत्वं प्रकाशित्वं च, एवं वा दृष्टान्तः । तेजोरूपत्वाद्ब्रह्मणः ॥२९॥ **ॐ पूर्ववद्वा ॐ ॥३०॥** यथैक एव कालः पूर्व इत्यवच्छेदकोऽवच्छेद्यश्च भवति । अतिसूक्ष्मत्वापेक्षयैष दृष्टान्तः । स्थूलमतीनां च प्रदर्शनार्थमहिकुण्डलदृष्टान्तः । 'प्रकाशवत्कालवद्वा यथाऽङ्गे शयनादिकम् । ब्रह्मणश्चैव मुक्तानामानन्दोऽभिन्न एव तु' इति नारायणाध्यात्मे । 'आनन्देन त्वभिन्नेन व्यवहारः प्रकाशवत् । कालवद्वा यथा कालः स्वावच्छेदकतां व्रजेत्' इति पाद्मे ॥३०॥ **ॐ प्रतिषेधाच्च ॐ ॥३१॥** 'एकमेवाद्वितीयम्' 'नेह नानाऽस्ति किञ्चन' इति भेदस्य ॥३१॥ (अहिकुण्डलाधिकरणम् ॥१५॥)

ॐ परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॐ ॥३२॥ नचाऽनन्दादित्वाल्लोकानन्दादिवत् । 'एष सेतुर्विधृतिः (छां. ८-४-१)' 'य एष आनन्दः परस्य' 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य (बृ. ६-४-२३)' इति सेतुत्वं ह्युच्यते । 'यतो वाचो निवर्तन्ते (तै. २-४)' इत्युन्मानत्वम् । 'एतस्यै वाऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति (बृ. ६-३-३२)' इति सम्बन्धः । 'अन्यज्ज्ञानं तु जीवानामन्यज्ज्ञानं परस्य च । नित्यानन्दाव्ययं पूर्णं परज्ञानं विधीयते' इति भेदः । अतोऽलौकिकत्वात्परमेव ब्रह्मानन्दादिकम् ॥३२॥ **ॐ दर्शनात् ॐ ॥३३॥** दर्शनादेव चान्यानन्दादीनाम् । 'अदृष्टमव्यवहार्यमव्यपदेश्यं सुखं ज्ञानमोजो बलमिति ब्रह्मणस्तस्माद्ब्रह्मेत्याचक्षते तस्माद्ब्रह्मेत्याचक्षते' इति कौण्डिन्यश्रुतिः ॥३३॥ अप्रसिद्धस्य कथमानन्द इत्यादिव्यपदेश इत्यतो वक्ति ॥ **ॐ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॐ ॥३४॥** जीवेश्वरसम्बन्धज्ञापनार्थमप्रसिद्धोऽपि पादो यथा पादशब्देन व्यपदिश्यते 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि (ऋ. १०-९०-३)' इति तथा । 'अलौकिकोऽपि ज्ञानादिस्तच्छब्दैरेव भण्यते । ज्ञापनार्थाय लोकस्य यथा राजेव देवराट्' इति पाद्मे ॥३४॥ (परमतोधिकरणम् ॥१६॥)

परानन्दमात्रत्वे कथं ब्रह्माद्यानन्दादीनां विशेष इत्यत उच्यते ॥ **ॐ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॐ ॥३५॥** यथाऽऽदित्यस्य दर्पणादिस्थान-विशेषात्प्रतिबिम्बविशेषः । एवमानन्दादेरपि । 'ब्रह्मादिगुणवैशेष्यादानन्दादिः परस्य च । प्रतिबिम्बत्वमायाति मध्योच्चादिविशेषतः' इति वाराहे ॥३५॥ **ॐ उपपत्तेश्च ॐ ॥३६॥** 'ऐश्वर्यात्परमाद्विष्णोर्भक्त्यादीनामनादितः । ब्रह्मादीनां सूपपन्ना ह्यानन्दादेर्विचित्रता' इति पाद्मे ॥३६॥(स्थानविशेषाधिकरणम् ॥१७॥)

ध्यानकाले यच्चित्ते प्रदृश्यते तदेव हि ब्रह्मरूपम् । अतः कथमव्यक्ततेत्यत्र आह ॥ **ॐ तथाऽन्यत्प्रतिषेधात् ॐ ॥३७॥** यथा जीवानन्दादेरन्यद्ब्रह्म तथोपासाकृतादपि । 'यन्मनसा न मनुते येनाऽहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते (के. १-६)' इति प्रतिषेधात् ॥ 'पश्यन्ति परमं ब्रह्म चित्ते यत्प्रतिबिम्बितम् । ब्रह्मैव प्रतिबिम्बे यदतस्तेषां फलप्रदम् । तदुपासनं च

भवति प्रतिमोपासनं यथा । दृश्यते त्वपरोक्षेण ज्ञानेनैव परं पदम् । उपासना त्वापरोक्ष्यं गमयेत्तत्प्रसादतः' इति ब्रह्मतर्के ॥३७॥ (तथान्यदधिकरणम् ॥१८॥)

देशकालान्तरेऽन्यतोऽपि सृष्ट्याऽदिर्युक्तेत्यतो ब्रूते ॥ **ॐ अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः ॐ ॥३८॥** सर्वदेशकालवस्तुष्वनेनैव सृष्ट्यादिकं प्रवर्तते । 'एष सर्व एष सर्वगत एष सर्वेश्वर एषोऽचिन्त्य एष परमः' इति भाल्लवेयश्रुतिः । 'सर्वत्र सर्वमेतस्मात्सर्वदा सर्ववस्तुषु । स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया यतः । अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति सनातनम्' इति चतुर्वेदशिखायाम् । आदिशब्दादन्यत्र प्रमाणाभावाच्च ॥३८॥ (अनेनसर्वगतत्वाधिकरणम् ॥१९॥)

कर्मापेक्षत्वात्फलदानस्य तदेव ददातीति न वाच्यम् । कुतः **॥ ॐ फलमत उपपत्तेः ॐ ॥३९॥** अत एवेश्वरात्फलं भवति । नह्यचेतनस्य स्वतः प्रवृत्तिर्युज्यते ॥३९॥ **ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥४०॥** 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम् (बृ. ५-९-२८)' इति ॥४०॥ **ॐ धर्मं जैमिनिरत एव ॐ ॥४१॥** यतः फलं तदेव कर्म इश्वराद्भवति । 'एष ह्येव साधुकर्म कारयति (कौ. ३-८)' इति श्रुतेरिति जैमिनिः ॥४१॥ **ॐ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॐ ॥४२॥** परस्य कर्मणश्चोभयोः फलकारणत्वेऽपि न कर्म परप्रवर्तकम् । पर एव कर्मणः प्रवर्तकः । 'पुण्येन पुण्यं.लोकं नयति पापेन पापम् (प्र. ३-२)' इति हेतुव्यपदेशात् । 'द्रव्यं कर्म च कालश्च' इति च ॥४२॥ (फलाधिकरणम् ॥२०॥)

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥३॥२॥

उपासनाऽस्मिन्पाद उच्यते । सर्वपरिज्ञानं प्रथमत उच्यते **॥ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ ॥१॥** अन्तो निर्णयः । 'उभयोरपि दृष्टोऽन्तः (भ.गी २-१६)' इति वचनात् । सर्ववेदविनिर्णयोत्पाद्यज्ञानं ब्रह्म । 'आत्मेत्येवोपासीत (बृ. ३-४-७)' इत्यादिविधीनां तदुक्तयुक्तीनां चाविशिष्टत्वात्

॥१॥ **ॐ भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॐ ॥२॥** 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म (बृ. ५-९-२८)' । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तै. २-१)' इत्यादि प्रतिशाखमुक्तिभेदान्नैकाधिकारिविषयाः सर्वशाखा इति चेन्न । एकस्यामपि शाखायां 'आत्मेत्येवोपासीत (बृ. ३-४-७)' 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म (छां. ४-१०-५)' इत्यादिभेददर्शनात् ॥२॥ **ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च ॐ ॥३॥** 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः (तै.आ २-१५)' इति सामान्यविधेः । हिशब्दात् 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना' इति स्मृतेः ॥ 'सर्ववेदोक्तमार्गेण कर्म कुर्वीत नित्यशः । आनन्दो हि फलं यस्माच्छाखाभेदो ह्यशक्तिजः ॥ सर्वकर्मकृतौ यस्मादशक्ताः सर्वजन्तवः । शाखाभेदं कर्मभेदं व्यासस्तस्मादचीक्लृपत् ' इति समाचारे सर्वेषामधिकाराच्च ॥३॥ **ॐ सलिलवच्च तन्नियमः ॐ ॥४॥** यथा सर्वं सलिलं समुद्रं गच्छति । एवं सर्वाणि वचनानि ब्रह्मज्ञानार्थानीति नियमः । आग्नेये च । 'यथा नदीनां सलिलं शक्ये सागरगं भवेत् । एवं वाक्यानि सर्वाणि पुंशक्त्या ब्रह्मवित्तये' इति ॥४॥ **ॐ दर्शयति च ॐ ॥५॥** 'सर्वैश्च वेदैः परमो हि देवो जिज्ञास्योऽसौ नाल्पवेदैः प्रसिद्ध्येत् । तस्मादेनं सर्ववेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातुमिच्छेन्मुमुक्षुः' इति चतुर्वेदशिखायाम् । 'सर्वान्वेदान्सेतिहासान्सपुराणान्सयुक्तिकान् । स पञ्चरात्रान्विज्ञाय विष्णुर्ज्ञेयो न चान्यथा' इति ब्रह्मतर्के ॥५॥ (सर्ववेदाधिकरणम् ॥ १॥)

सर्वैर्वेदैर्ज्ञेयो नोपास्योऽशक्यत्वादित्यत आह ॥ **ॐ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ ॥६॥** सर्ववेदोक्तान् गुणान् दोषाभावांश्चोपसंहृत्यैव परमात्मोपास्यः । 'उपास्य एकः परतः परो यो वेदैश्च सर्वैः सह चेतिहासैः । सपञ्चरात्रस्सपुराणैश्च देवः सर्वैर्गुणैस्तत्र तत्र प्रतीतैः' इति भाल्लवेयश्रुतिः । आग्नेये च । 'विधिशेषाणि कर्माणि सर्ववेदोदितान्यपि। यथा कार्याणि सर्वैश्च सर्वाण्येवाविशेषतः ॥ एवं सर्वगुणान्सर्वदोषाभावांश्च यत्नतः । योजयित्वैव भगवानुपास्यो नान्यथा क्वचित्' इति । समानविषये चोपसंहारः । न तु 'सोऽरोदीत् (तै.सं १-५-१)' इत्यादीनाम् । 'गुणैरेव स

तूपास्यो नैव दोषैः कथञ्चन । गुणैरपि नतूपास्यो ये पूर्णत्वविरोधिनः' इति बृहत्तन्त्रे ॥६॥ **ॐ अन्यथात्वं च शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॐ ॥७॥** 'आत्मेत्येवोपासीत (बृ. ३-४-७)' इति शब्दादुपसंहारस्यान्यथात्वमिति चेन्न। एते गुणा नोपास्या इति विशेषवचनाभावात् । 'सर्वैर्गुणैरेक एवेशिताऽसावुपासितव्यो न तु दोषैः कदाचित्' इति विशेषवचनाच्च । अत्मेत्यवधारणमनात्मत्वनिवृत्त्यर्थम् ॥८॥ **ॐ नवा प्रकरणभेदात्परो-वरीयस्त्वादिवत् ॐ ॥८॥** प्रकरणभेदान्न वोपसंहारः कार्यः। परोवरीयस्त्वादिषु तावदेव ह्युक्तम् ॥८॥ **ॐ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॐ ॥९॥** सर्वविद्या उक्त्वा 'सोऽहं नामविदेवास्मि नात्मवित् (छां. ७-१-३)' इति वचनात्सर्वस्य ब्रह्मनामत्वात्तदुपसंहारः कार्यः । 'नामत्वात्सर्वविद्यानां गुणानामुपसंहृतिः । कार्यैव ब्रह्मणि परे नात्र कार्या विचारणा' इति ब्रह्मतर्के इति चेत्सत्यम् । उक्तो ह्युपसंहारः । तत्प्रमाणमप्यस्त्येव । 'नाम वा एता ब्रह्मणः सर्वविद्यास्तस्मादेकः सर्वगुणैर्विचिन्त्यः' इति कौण्डिन्यश्रुतौ ॥९॥ (उपसंहाराधिकरणम् ॥२॥)

ॐ प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॐ ॥१०॥ युज्यते चोपसंहारोऽनुपसंहारश्च योग्यताविशेषात् । 'गुणैस्सर्वैरुपास्योऽसौ ब्रह्मणा परमेश्वरः । अन्यैर्यथाक्रमं चैव मानुषैः कैश्चिदेव तु' इति भविष्यत्पर्वणि ॥१०॥(प्राप्त्यधिकरणम् ॥३॥)

ॐ सर्वाभेदान्यत्रेमे ॐ ॥११॥ सर्वगुणयुक्तत्वेनोपासनादन्यत्रैव फले ब्रह्मादयो भवन्ति । 'सम्पूर्णोपासनाद्ब्रह्मा सम्पूर्णानन्दभाग्भवेत् । इतरे तु यथायोगं सम्यङ्मुक्तौ भवन्ति हि' इति पाद्मे ॥११॥ (सर्वाभेदाधिकरणम् ॥४॥)

सर्वोषां मुमुक्षूणां कियन्नियमेनोपास्यमित्याह ॥ **ॐ आनन्दादयः प्रधानस्य ॐ ॥१२॥** प्रधानफलस्य मोक्षस्यार्थे आनन्दो ज्ञानं सदात्मेत्युपास्य एव । 'सच्चिदानन्द आत्मेति ब्रह्मोपासा विनिश्चिता । सर्वेषां च मुमुक्षूणां फलसाम्यादपेक्षिता' इति ब्रह्मतर्के ॥१२॥ (आनन्दाद्यधिकरणम् ॥५॥)

ॐ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॐ ॥१३॥ फलभेदार्थमुपचयापचययोर्भावान्न सर्वेषां प्रियशिरस्त्वादिगुणोपासाप्राप्तिः। 'नैव

सर्वगुणाः सर्वैरुपास्या मुक्तिभेदतः । विरिञ्चस्यैव यन्मुक्तावानन्दस्य सुपूर्णता' इति वाराहे ॥१३॥ (प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥६॥)

ॐ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॐ ॥१४॥ इतरे गुणाः फलसाम्यापेक्षयोपसंहर्तव्याः ॥१४॥(इतराधिकरणम् ॥७॥)

उपसंहारानुपसंहारप्रमाणमाह ॥ **ॐ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॐ ॥१५॥** आध्यानार्थं हि सर्वे गुणा उच्यन्ते प्रयोजनान्तराभावात् । 'ज्ञानार्थमथ ध्यानार्थं गुणानां समुदीरणा । ज्ञातव्याश्चैव ध्यातव्या गुणास्सर्वेऽप्यतो हरेः ॥ नान्यत्प्रयोजनं ज्ञानाद्ध्यानात्कर्मकृतेरपि । श्रवणाच्चाथ पाठाद्वा विद्याभिः किञ्चिदिष्यते' इति परमसंहितायाम् । 'गुणास्सर्वेऽपि वेत्तव्या ध्यातव्याश्च न संशयः । नान्यत्प्रयोजनं मुख्यं गुणानां कथने भवेत् । ज्ञानध्यानसमायोगाद्गुणानां सर्वशः फलम् । मुख्यं भवेन्नचान्येन फलं मुख्यं क्वचिद्भवेत्' इति बृहत्तन्त्रे ॥१५॥ **ॐ आत्मशब्दाच्च ॐ ॥१६॥** 'आत्मेत्येवोपासीत (बृ. ३-४-७)' इत्यनुपसंहारे प्रमाणम् ॥१६॥ (आध्यानाधिकरणम् ॥ ८॥)

ॐ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॐ ॥१७॥ न च 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इत्युक्तिविरोधः । यतः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तै. २-१)' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म (बृ. ५-९-२८)' इतिवदेवात्मशब्दगृहीतिः । 'अत्र ह्येते सर्व एकी भवन्ति (बृ. ३-४-७)' इत्युत्तरात् । 'आनन्दानुभवत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च भण्यते । नित्यत्वाच्च तथाऽऽत्मेति वेदवादिभिरीश्वरः' इति बृहत्तन्त्रे ॥१७॥ (आत्मगृहीत्यधिकरणम् ॥९॥)

ॐ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॐ ॥ १८॥ सर्वगुणानामन्वय आत्मशब्दे भवति । 'आप्तव्याप्तेरात्मशब्दः परमस्य प्रयुज्यते' इति वचनादिति चेत्सत्यम् । स्याच्चैवम् । 'आत्मेत्येव (बृ. ३-४-७)' इत्यवधारणात् । अन्यथा सर्वोपसंहारवचनविरोधात् ॥१८॥ (अन्वयाधिकरणम् ॥१०॥)

ॐ कार्याख्यानादपूर्वम् ॐ ॥१९॥ 'अलौकिकास्तस्य गुणा ह्युपास्या अलौकिकं मुक्तिकार्यं यतोऽस्य' इति कार्याख्यानादन्यत्रादृष्टा एव गुणा उपास्याः ॥१९॥ (कार्याख्यानाधिकरणम् ॥११॥)

ॐ समान एवञ्चाभेदात् ॐ ॥२०॥ अपूर्वत्वेऽपि समानानामेवोपसंहारः । न तु त्रिविक्रमत्वादीनां कादाचित्कानां पृथक्त्वेन । नित्यविक्रान्त्यादिष्वन्तर्भावात् ॥२०॥ **ॐ सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॐ ॥२१॥** परमात्मसम्बन्धित्वेन नित्यत्वात् त्रिविक्रमत्वादिष्वप्युपसंहार्यत्वं युज्यते । 'गुणास्त्रैविक्रमाद्याश्च संहर्तव्या न संशयः । विरिञ्चस्यैव नान्येषां स हि सर्वगुणाधिकः' इति बृहत्तन्त्रे ॥२१॥ (समानाधिकरणम् ॥१२॥)

ॐ न वा विशेषात् ॐ ॥२२॥ न वाऽऽत्मशब्देन सर्वगुणगृहीतिः । अधिकारिविशेषात् ॥२२॥ **ॐ दर्शयति च ॐ ॥२३॥** 'सर्वान् गुणानात्मशब्दो ब्रवीति ब्रह्मादीनामितरेषां न चैव' इति भाल्लवेयश्रुतिः ॥२३॥ (नवाविशेषाधिकरणम् ॥१३॥)

ॐ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॐ ॥२४॥ सम्भृतिद्युव्याप्ती अपि देवादीनामुपसंहर्तव्ये नान्येषाम् । अत एव योग्यताविशेषात् । 'देवादीनामुपास्यास्तु भृतिव्याप्त्यादयो गुणाः । आनन्दाद्यास्तु सर्वेषामन्यथाऽनर्थकृद्भवेत्' इति ब्रह्मतर्के ॥२४॥ (सम्भृत्यधिकरणम् ॥१४॥)

यस्यां विद्यायां महागुणा उच्यन्ते सोत्तमानां । इतराऽन्येषामिति चेन्न ॥ **ॐ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॐ ॥२५॥** पुरुषसूक्तोक्तविद्यायामपि केषाञ्चिद्गुणानामनाम्नानात् । 'सर्वतः पौरुषे सूक्ते गुणाः विष्णोरुदीरिताः । तत्रापि नैव सर्वेऽपि तस्मात्कार्योपसंहृतिः' इति ब्रह्मतर्के ॥२५॥ (पुरुषविद्याधिकरणम् ॥१५॥)

ॐ वेधाद्यर्थभेदात् ॐ ॥२६॥ 'भिन्धि विध्य श्रृणीहीति फलभेदेन सर्वशः । यत्यादीनां तेष्वयोगान्नाधिकार्येकताभवेत् । अयोग्योपासनादीयुरनर्थं चार्थनाशनम्' इति बृहत्तन्त्रे ॥२६॥ (वेधाद्यधिकरणम् ॥१६॥)

मुक्तस्योपासना कर्तव्या न वेत्यतो ब्रवीति ॥ **ॐ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॐ ॥२७॥** नियतस्वाध्यायानन्तरं स्वेच्छया कुशाग्रहणस्तुत्युपगानवदेव मोक्षे उपासनादिः । 'ब्रह्मविदाप्नोति

परम् (तै. ३-१०)' इति मोक्षवाक्यशेषत्वादितरेषाम् । तच्चोक्तम् । 'एतत्सामगायन्नास्ते (तै. ३-१०)' इत्यादि । ब्रह्मतर्के च । 'युक्ता अपि हि कुर्वन्ति स्वेच्छयोपासनं हरेः । नियमानन्तरं विप्राः कुशाद्यैरप्यधीयते' इति । 'कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः' इति च भारते ॥२७॥ **ॐ साम्पराये तर्तव्याभावात्तथाह्यन्ये ॐ ॥२८॥** स्वेच्छयेत्यङ्गीकर्तव्यम् । मुक्तस्य तीर्णत्वात् । 'तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवति (बै. ६-३-२२)' इति ह्यन्ये पठन्ति । वायुप्रोक्ते च । 'स्थितप्रज्ञत्वमाप्ता ये ज्ञानेन परमात्मनः । ब्रह्मलोकं गतास्सर्वे ब्रह्मणा च परं गताः । तीर्णतर्तव्यभागाश्च स्वेच्छयोपासते परम्' इति ॥२८॥ (हान्यधिकरणम् ॥१७॥)

कर्मापि कुर्वन्ति न वेत्यत आह ॥ **ॐ छन्दत उभयाविरोधात् ॐ ॥२९॥** स्वेच्छया कुर्वन्ति न वा । बन्धप्रत्यवाययोरभावात् ॥२९॥ **ॐ गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॐ ॥३०॥** बन्धप्रत्यवायाभावे हि मोक्षस्यार्थवत्त्वम् । अन्यथा मोक्षत्वमेव न स्यात् । 'कदाचित्कर्म कुर्वन्ति कदाचिन्नैव कुर्वते । नित्यज्ञानस्वरूपत्वान्नित्यं ध्यायन्ति केशवम् ॥ तीर्णतर्तव्यभागा ये प्राप्तानन्दाः परात्मनः । प्रत्यवायस्य बन्धस्याप्यभावात्स्वेच्छया भवेत्' इति हि ब्रह्माण्डे ॥३०॥ **ॐ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॐ ॥ ३१॥** उपपन्नश्चैवंभावः । प्राप्तत्वात्तल्लक्षणस्य फलस्य । यथा लोके विध्यर्थत्वेन विष्णुक्रमणादिकं कृत्वा समाप्तकर्मेच्छया करोति न करोति च ॥३१॥ (छन्दाधिकरणम् ॥१८॥)

ॐ अनियमः सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाभ्याम् ॐ ॥३२॥ प्राप्तज्ञानानामपि केषाञ्चिन्मुक्तिप्राप्तिः केषाञ्चिन्न । यथोपसंहारनियम इति न मन्तव्यम् । 'सर्वे गुणा ब्रह्मणैव ह्युपास्या नान्यैर्देवैः किमु सर्वैर्मनुष्यैः' इत्युपसंहारे विरोधादन्यत्राविरोधात् । 'न कश्चिद्ब्रह्मवित्सृतिमनुभवति मुक्तो ह्येव भवति तस्मादाहुः सृतिहेति' इति कौण्डिन्यश्रुतेश्च । यथा केषाञ्चिन्मोक्ष एवमन्येषामित्यनुमानाच्च ॥३२॥ (अनियमाधिकरणम् ॥१९॥)

ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॐ ॥३३॥ यथा यथाऽधिकारो विशिष्यते एवं मुक्तावानन्दो विशिष्यते । 'मनुष्येभ्यो गन्धर्वाणां गन्धर्वेभ्य ऋषीणामृषिभ्यो देवानां देवेभ्य इन्द्रस्य इन्द्राद्रुद्रस्य रुद्राद्ब्रह्मण एष ह्येव शतानन्दः' इति चतुर्वेदशिखायाम् । अध्यात्मे च । 'ज्ञानं चोपासनं चैव मुक्तावानन्द एव च । यथाधिकारं देवानां भवन्त्येवोत्तरोत्तरम्' इति ॥३३॥ **ॐ अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॐ ॥३४॥** न चासमत्वेन विरोधो भवति । ब्रह्मधीत्वाद्दोषाभावावसाम्यादुत्तमेभ्योऽन्येषां भावाच्च । औपसदवच्छिष्यवत् । उक्तं च तुरश्रुतौ । 'नानाविधा जीवसङ्घा विमुक्तौ न चैव तेषां ब्रह्मधियां विरोधः । दोषाभावाद्गुरुशिष्यादिभावाल्लोकेऽपि नासौ किमु तेषां विमुक्तिः' इति ॥३४॥ (यावदधिकरणम् ॥२०॥)

ॐ इयदामननात् ॐ ॥३५॥ नामाद्यारभ्य प्राणान्तमुत्तरोत्तरमुत्तमत्वमुक्तम् । न प्राणात्किञ्चिद्भूय उक्तम् । तथाऽपि पूर्ववत्स्यादिति न वाच्यम् । 'प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयान्नहि प्राणाद्भूयान्प्राणो ह्येव भूयांस्तस्माद्भूयान्नाम' इति कौण्ठरव्यश्रुतेः ॥३५॥ **ॐ अन्तरा भूतग्रामवदिति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥३६॥** यथा भूतग्राम एकस्मादेक उत्तमोऽस्त्येव, एवं प्राणादपि परमात्मानमन्तरा विद्यत इति चेन्न । प्राणादुत्तमाभावे प्रमाणमुक्तम् । अन्यत्रोत्तमत्वे न प्रमाणम् । दृश्यते चान्यत्रोत्तमत्वम् ॥३६॥ **ॐ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॐ ॥३७॥** प्राणस्य सर्वोत्तमत्वे परमात्मना भेदानुपपत्तिरिति चेन्न । श्रुत्युपदिष्टवदुपपत्तेः । अन्येभ्यः प्राणस्योत्तमत्वं तस्मात्परमात्मनो ह्युपदिष्टम् ॥३७॥ (इयदामननाधिकरणम् ॥२१॥)

नेति चेन्न ॥ **ॐ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॐ ॥३८॥** उक्तं प्राणात्परमात्मन उत्तमत्वं पूवोक्ताध्याहारेण 'एष तु वा अतिवदति (छां. ७-१६)' इति विशिंषन्ति हि । यथेतरेषु विशेषणम् । 'उत्तमत्वं हि देवानां मुक्तावपि हि मानवात् । तेभ्यः प्राणस्य तस्माच्च नित्यमुक्तस्य वै हरेः' इति बृहत्तन्त्रे

॥३८॥ (व्यतिहाराधिकरणम् ॥२२॥)

कृतिर्निष्ठा विज्ञानमित्यादीनां भेदाद्बहव उत्तमा इति चेन्न ॥ **ॐ सैव हि सत्यादयः ॐ ॥३९॥** सत्यादिगुणास्तस्या एव परदेवतायाः स्वरूपभूताः। ब्रह्मतर्के च । 'नामादिप्राणपर्यन्ताद्योहि सत्यादिरूपवान् । तस्मै नमो भगवते विष्णवे सर्वजिष्णवे' इति । 'सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्गुणास्समुदीरिताः । तस्मै नमो भगवते यस्मादेव विमुच्यते' इति चाध्यात्मे ॥३९॥ (सत्याधिकरणम् ॥२३॥)

प्रकृतेरपि जन्मादेः संसारप्राप्तेः किमिति नामादिष्वपाठ इत्यत्रोच्यते **॥ ॐ कामादितरत्र तत्र चाऽयतनादिभ्यः ॐ ॥४०॥** स्वेच्छयैव मूलस्थाने स्थिताऽन्यत्रावतारान्करोतीश्वरेच्छानुसारेण । 'सर्वायतना सर्वकाला सर्वेच्छा सर्वज्ञा न बद्धा बन्धिका सैषा प्रकृतिरविकृतिः' इति वत्सश्रुतेः। 'नामादयस्तु बद्धत्वान्मोचकत्वात्परोऽपि च । उभयोरप्यभावेन यथाऽव्यक्तं न तूदितम् ॥ श्रुतौ तथा जीवपरावुच्येते किञ्चनेतरत् । नोच्यते च तदा तत्त्वद्वयं वै समुदाहृतम्' इति ब्रह्मतर्के ॥४०॥ **ॐ आदरादलोपः ॐ ॥४१॥** अबद्धत्वेऽपि भक्तिविशेषादेवोपासनाद्यलोपस्तस्या भवति । 'यथा श्रीर्नित्यमुक्ताऽपि प्राप्तकामाऽपि सर्वदा । उपास्ते नित्यशो विष्णुमेवं भक्तो हरेर्भवेत्' इति बृहत्तन्त्रे ॥४१॥ **ॐ उपस्थितेस्तद्वचनात् ॐ ॥४२॥** अनादिकाले भगवत्सम्बन्धित्वाद्युज्यते च नित्यमुक्तत्वं तस्याः । 'द्वावेतावनादित्यावनादियुक्तौ नित्यमुक्तावनादिकृतौ नित्यकृतौ योऽयं परमो या च प्रकृती रमते ह्यस्यां परमो रमते ह्यस्मिन्प्रकृतिः स्वस्मिन्हि रमते परमो न स्वस्मिन्प्रकृतिरत एनमाहुः परम इति' इति गौपवनश्रुतिवचनात् ॥४२॥ (कामाधिकरणम् ॥२४॥)

दर्शनार्थं ह्युपासनम् । तच्च श्रवणादेरेव भवति । अतः किमर्थमित्यत्रोच्यते **॥ ॐ तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॐ ॥४३॥** तत्त्वनिश्चयो वेदार्थनियमश्च ब्रह्मदृष्टेः पृथगेव । हिशब्देन 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (बृ. ४-४-५)' इति श्रुतिं

सूचयति । श्रवणादिफलं चाज्ञानविपर्ययादिदर्शनप्रतिबन्धनिवृत्तिः । ब्रह्मतर्के च । 'श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ । संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनम्' इति ॥४३॥ (निर्धारणाधिकरणम् ॥२५॥)

ॐ प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ॐ ॥४४॥ न च श्रवणादिमात्रेण ब्रह्मदृष्टिर्भवति, किन्तु सेतिकर्तव्येन । यथा गुरुदत्तं तथैव भवति । 'आचार्यवान्पुरुषो वेद (छां. ६-१४-२)' इति ह्युक्तम् ॥४४॥ (प्रदानाधिकरणम् ॥२६॥)

गुरुप्रसादः स्वप्रयत्नो वा बलवानिति निगद्यते ॥ **ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ ॥४५॥** ऋषभादिभ्यो विद्यां ज्ञात्वाऽपि सत्यकामेन 'भगवांस्त्वेव मे कामे ब्रूयात् (छां. ४-९-२)' 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य । आचार्याद्धयेव विद्या विदिता साधिष्टं प्रापयति (छां. ४-९-३)' इति वचनात् । 'अत्र ह न किञ्चन वीयाय' इत्यनुज्ञानादुपकोसलवचनाच्च । लिङ्गभूयस्त्वाद्गुरुप्रसाद एव बलवान् । तर्हि तावताऽलमिति न मन्तव्यम् । 'श्रोतव्यो मन्तव्यः (बृ. ४-४-५)' इत्यादेस्तदपि कर्तव्यम् । वाराहे च । 'गुरुप्रसादो बलवान्न तस्माद्बलवत्तरम् । तथाऽपि श्रवणादिश्च कर्तव्यो मोक्षसिद्धये' इति ॥४५॥ (लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥२७॥)

ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॐ ॥४६॥ न च पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियमः । समग्रानुग्रहं चेत्पश्चात्तनः करोति स्वयमेव तदा विकल्पः स्यात् । मानसक्रियावत् यथोभयोर्ध्यानयोः समयोः । 'पूर्वस्मादुत्तमो लब्धः स्वयमेव गुरुर्यदि । गृह्णीयादविचारेण विकल्पः समयोर्भवेत् । समग्रानुग्रहाभावात्सत्यकामः स्वकं गुरुम् । ऋषभाद्यनुज्ञया चैव प्राप तस्माद्धि युज्यते' इति बृहत्तन्त्रे । 'समग्रानुग्रहं कश्चित्स्वयमेव समो यदि । कुर्यात्पुनश्च गृह्णीयादविरोधेन कामतः ॥ ध्यानयोः समयोर्यद्वद्विकल्पः कामतो भवेत् । एवं गुरोर्द्वितीयस्य विकल्पो ग्रहणेऽपि च' इति महासंहितायाम् ॥४६॥ **ॐ अतिदेशाच्च ॐ ॥४७॥** 'ब्रह्मोपास्व ब्रह्मोपचरस्व तच्छ्रुणुहि तत्त्वामवतु । यथा ब्रह्मोपचरेर्यथा मामुपचरेर्येचान्येऽस्मद्विधाः श्रेयसश्च

तानुपास्व तानुपचरस्व श्रुणुहि ते त्वामवन्तु' इति पौष्यायणश्रुतावतिदेशाच्च ॥४७॥ (पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥२८॥)

न च 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः (भ.गी ३-२०)' इत्यादिनाऽन्यन्मोक्षसाधनम् ॥ **ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ** ॥४८॥ 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाय (श्वे. ३-८)' इति निर्धारणाद्विद्ययैव मोक्षः ॥४८॥ **ॐ दर्शनाच्च ॐ** ॥४९॥ न केवलविद्यया किन्त्वपरोक्षज्ञानेनैव च । 'सर्वान्परो माययाऽयं सिनीते दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण' इति कौशिकश्रुतेः ॥४९॥ (विद्याधिकरणम् ॥२९॥)

ॐ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॐ ॥५०॥ सावधारणा बलवती श्रुतिः । 'इन्द्रोऽश्वमेधाञ्छतमिष्ट्वाऽपि राजा ब्रह्माणमीड्यं समुवाचोपसन्नः । न कर्मभिर्न धनैर्नैव चान्यैः । पश्येत्सुखं तेन तत्त्वं ब्रवीहि' इति बलवल्लिङ्गम् । 'नास्त्यकृतः कृतेन (मुं. १-२-१२)' इत्युपपत्तिश्च । 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः' इति युक्तिमद्भगवद्वचनम् । अतो न प्रमाणान्तरबाधः । 'कर्मणैव (भ.गी ३-२०)' इत्ययोगव्यवच्छेदः ॥५०॥ (श्रुत्यधिकरणम् ॥३०॥)

ॐ अनुबन्धादिभ्यश्च ॐ ॥५१॥ न केवलं श्रवणादिभिर्गुरुप्रसादेन च ब्रह्मदर्शनम् । किन्तु भक्त्यादिभिश्च । 'सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वज्ञो विष्णुतत्परः । यद्गुरुः सुप्रसन्नः सन्दद्यात्तन्नान्यथा भवेत् ॥ तथाऽप्यनादिसंसिद्ध-भक्त्यादिगुणपूगतः । लभेद्गुरुप्रसादं च तस्मादेव च तद्भवेत्' इति । 'भक्तिर्विष्णौ गुरौ चैव गुरोर्नित्यप्रसन्नताम् । दद्याच्छमदमादिश्च तेन चैते गुणाः पुनः । तैस्सर्वैर्दर्शनं विष्णोः श्रवणादिकृतं भवेत्' इति च नारायणतन्त्रे ॥५१॥ (अनुबन्धाधिकरणम् ॥३१॥)

ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ ॥५२॥ उपासनाभेदवत्त-द्दर्शनभेदः । तच्चोक्तं कमठश्रुतौ । 'अन्तर्दृष्टयो बहिर्दृष्टयोऽवतारदृष्टयः सर्वदृष्टय इति । देवा वाव सर्वदृष्टयस्तेषु चोत्तरोत्तरमाब्रह्मणोऽन्येषु यथायोगं

यथा ह्याचार्या आचक्षते' इति । अध्यात्मे च । 'दृष्ट्यैव ह्यवताराणां मुच्यन्ते केचिदञ्जसा । दर्शनेनाऽन्तरेणान्ये देवास्सर्वत्र दर्शनात् । तेषां विशेषामाचार्यो वेत्ति सर्वज्ञतां गतः' इति ॥५२॥ (प्रज्ञान्तराधिकरणम् ॥३२॥)

ॐ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॐ ॥५३॥ न सामान्यदर्शनमात्रेण मुक्तिः। यथा मृत्युमात्रात् । न हि लोकापत्तिमात्रं मुक्तिः । 'सामान्यदर्शनाल्लोका मुक्तिर्योग्यात्मदर्शनात्' इति हि नारायणतन्त्रे ॥ 'मुच्यते नात्र संदेहो दृष्ट्या तु स्वात्मयोग्यया' इति च । 'दर्शनेनाऽत्मयोग्येन मुक्तिर्नान्येन केनचित्' इति चाध्यात्मे ॥५३॥ (न सामान्याधिकरणम् ॥३३॥)

'भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसी' इति माठरश्रुतेर्न परमात्मना दर्शनमिति चेन्न । 'तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम (मुं. ३-२-४)' इति श्रुतेः । कथं तर्ह्येषा श्रुतिः ॥ **ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ ॥५४॥** परमात्मैव भक्त्या दर्शनं प्राप्य मुक्तिं ददातीति प्रधानसाधनत्वाद्भक्तिः करणत्वेनोच्यते ॥ मायावैभवे च । 'भक्तिस्थः परमो विष्णुस्तयैवैनं वशं नयेत् । तयैव दर्शनं यातः प्रदद्यान्मुक्तिमेतया ॥ स्नेहानुबन्धो यस्तस्मिन्बहुमानपुरस्सरः । भक्तिरित्युच्यते सैव करणं परमीशितुः' इति । सर्वशब्दानां ब्रह्मणि प्रवृत्तेश्च ॥५४॥ (परेणाधिकरणम् ॥३४॥)

जीवांशानां पृथुगुत्पत्तेर्नानादियोग्यताऽपेक्षेति न मन्तव्यम् । कुतः । **ॐ एक आत्मनश्शरीरे भावात् ॐ ॥५५॥** अंशांशिनोरेकत्वमेव । अंशिकर्मनिर्मितशरीर एवांशस्य भावात् ॥५५॥ **ॐ व्यतिरेकस्तद्भाव-भावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॐ ॥५६॥** ज्ञानादिभेदे विद्यमानेऽपि नांशांशिनोः पृथग्भाव एव । तदुपासनादिभोगादंशस्य । परमसंहितायां च । 'अंशिनस्तु पृथग्जाता अंशास्तस्यैव कर्मणा । पुनरैक्यं प्रपद्यन्ते नात्र कार्या विचारणा' इति ॥५६॥ (एकाधिकरणम् ॥३५॥)

ॐ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॐ ॥५७॥ ब्रह्माद्यङ्ग-

देवतावबद्धोपासनादि प्रतिशाखं प्रतिवेदं च नोपसंह्रियते । हिशब्दात् 'समत्वाद्वोत्तमत्वाद्वा नाङ्गदेवाद्युपासनम् । उपसंहार्यमित्याहुर्वेदसिद्धान्तवेदिनः' इति ब्रह्मतर्कवचनात् ॥५७॥ **ॐ मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॐ ॥५८॥** सर्वदेवतामन्त्रा यथाऽधीयन्ते एवमविरोधो वा । 'उपासनाङ्गदेवानां परमाङ्गतया भवेत् । उपसंहृतिर्विशेषे तु फलानामन्यथा न तु ॥ पुरुषाणां विशेषाद्वा यथायोगं भविष्यति' इति बृहत्तन्त्रे ॥५८॥(अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥३६॥)

ॐ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाच दर्शयति ॐ ॥५९॥ सर्वगुणेषु भूमगुणस्य ज्यायस्त्वं क्रतुवत्सर्वत्र सहभावात् ॥ 'दीक्षाप्रायणीयोदयनीय-सवनत्रयावभृथात्मकः क्रतुः । भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विधत्ते । तस्माद्भूमा गुणतो वै विशिष्टो यथा क्रतुः कर्ममध्ये विशिष्टः' इति गौपवनश्रुतिः ॥५९॥ (भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥३७॥)

ॐ नानाशब्दादिभेदात् ॐ ॥६०॥ 'शब्दोऽनुमा तथैवाक्षो योग्यताभेदतः सदा । ब्रह्मदीनामेकमर्थं बहुधा दर्शयन्ति हि । अतः पूर्णत्वमीशस्य नानैवैषां प्रदृश्यते । अतः फलस्य नानात्वं नानैवोपासना यतः' इति ब्रह्मतर्के । अतो भूमत्वमपि नानैवोपस्यते ॥६०॥(नानाशब्दाधिकरणम् ॥३८॥)

ॐ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॐ ॥६१॥ स्वयोग्योपासनानन्तरं सामान्यस्यापि कस्यचिदुपासनं विकल्पेन भवति विशिष्टफलापेक्षया । 'मुक्त्यर्थमात्मयोग्यं हि कार्यमेव ह्युपासनम् । नृसिंहादिकमन्यच्च दुरितादिनिवृत्तये । उपास्यते यथायोगं न वा फलविभेदतः' इति ब्रह्मतर्के ॥६१॥(विकल्पाधिकरणम् ॥३९॥)

ॐ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॐ ॥६२॥ 'यस्य यस्य हि यः कामस्तस्य तस्य ह्युपासनम् । तादृशानां गुणानां च समाहारं प्रकल्पयेत् ॥ अकामत्वान्मुमुक्षूणां न वा तेषामुपासनम् । तुष्ट्यर्थमीश्वरस्यैव नैवोपासा विदुष्यति' इति बृहतन्त्रे ॥६२॥ (काम्याधिकरणम् ॥४०॥)

ॐ अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॐ ॥६३॥ अङ्गदेवतानां यथा यथा

परमेश्वराज्ञाश्रयत्वं । 'चक्षोः सूर्यो अजायत (ऋ. १०-९०-१३)' इत्यादि तथा भावना कर्तव्या ॥६३॥ **ॐ शिष्टेश्च ॐ ॥६४॥** 'यस्मिन्यस्मिन्यो हि चाङ्गे निविष्टः परस्य चिन्त्यः स तथा तथैव' इति पौत्रायणश्रुतेः ॥६४॥ **ॐ समाहारात् ॐ ॥६५॥** 'अङ्गैः पराद्ये हि देवा विसृष्टास्तत्तद्गुणान्परमे संहरेत । तांश्चापि तत्रैव विचिन्त्य देवान्स्थानं मुमुक्षुः परमं व्रजेत' इति काषायणश्रुतौ समाहारवचनाच्च ॥६५॥ **ॐ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॐ ॥६६॥** 'साधारण्यात्सर्वगुणाः परस्य समाहार्यास्तत्त्वदृशो मुमुक्षोः' इति माण्डव्यश्रुतेश्च ॥६६॥ (अङ्गाधिकरणम् ॥४१॥)

ॐ न वाऽतत्सहभावश्रुतेः ॐ ॥६७॥ न वाऽङ्गदेवतोपसंहारः कार्यः । उपसंहारस्य सहाश्रवणात् ॥६७॥ **ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥६८॥** 'सत्यो ज्ञानः परमानन्दरूप आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यात् । नान्यत्किञ्चित्समुपासीत धीरः सर्वैर्गुणैर्देवगणा उपासते' इति कमठश्रुतौ ॥६८॥ (नवाधिकरणम् ॥४२॥)

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥३॥

ज्ञानसामर्थ्यमस्मिन्पाद उच्यते ॥ **ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॐ ॥१॥** यद्दर्शनार्थमुपासनोक्ता तस्माद्दर्शनात्सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरिति बादरायणो मन्यते । 'यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः (मुं. ३-१-१०)' इति शब्दात् ॥१॥ **ॐ शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॐ ॥२॥** अस्त्येव मोक्षसाधनत्वं ज्ञानस्य । स्वर्गादिषु तत्साधनकर्मशेषत्वेन । 'स्वर्गं धनाद्देहतो वै गृहाच्च प्राप्स्यन्ति धीरा नत्वधीराः कुतश्चित्' इति वदति जैमिनिः ॥२॥ **ॐ आचारदर्शनात् ॐ ॥३॥** ज्ञानिनामेव देवादीनामाचारदर्शनात् ॥३॥ **ॐ तच्छ्रुतेः ॐ ॥४॥** 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति (छां. १-१-१०)' इति शेषत्वश्रुतेः ॥४॥

ॐ समन्वारम्भणात् ॐ ॥५॥ 'कर्मैव देहं दैविकं मानुषं वाऽप्यन्वारभेन्नापरस्तत्र हेतुः । भोगांस्तदीयांश्च यथाविभागं ददाति कर्मैव शुभाशुभं यत्' इति माठरश्रुतेश्च । संशब्दः प्राधान्यं दर्शयति ॥५॥ **ॐ तद्वतो विधानात् ॐ** ॥६॥ 'ज्ञानी च कर्माणि सदोदितानि कुर्यादकामः सततं भवेत' इति कमठश्रुतौ ज्ञानवतोऽपि विधानात् ॥६॥ **ॐ नियमाच्च ॐ** ॥७॥ 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे (ई. २)' इति ॥७॥ **ॐ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॐ** ॥८॥ 'ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्गो ज्ञानादेव सर्वे कामाः सम्पद्यन्ते । तथापि यथा कर्म कुरुते तथा तथाऽधिको भवति' इति कौण्ठरव्यश्रुतेः । युधिष्टिरादीनां राजसूयादिना फलाधिक्य दर्शनाच्चेति बादारायणस्य मतम् ॥८॥ **ॐ तुल्यं तु दर्शनम् ॐ** ॥९॥ राजसूयादिकृतावकृतौ च सममेव तेषां विज्ञानम् । 'विज्ञातमेतत्सर्वेषां मुनीनां ब्रह्मदर्शनात् । स्यादेव मोक्षो नान्यस्मादिति तत्रापि चित्रता ॥ स्वर्गादयः कर्मणैव नान्येनेत्यपरे विदुः । ज्ञानेनाऽधिक्यमित्याहुर्जैमिन्याद्यास्तु केचन ॥ अदृष्टमेव ज्ञानेन दृष्टं नैवोपलभ्यते । इति केचिद्विदः प्राहुर्व्यासशिष्या इमेऽखिलाः ॥ यस्माद्व्यासमतं सर्वं सत्यमेव ततोऽखिलम् । यथाऽऽकाशस्त्वनन्तोऽपि व्यामो हस्तावधिस्तथा । प्रादेशोऽपि हि सत्येन तथैतेषां मतानि तु ॥ स्वयं तु भगवान्व्यासो व्याप्तज्ञानमहांशुमान् । अनन्ताकाशवत्पश्यन्नखिलं पुरुषोत्तमः ॥ ज्ञानेनैवाऽप्यते सर्वं कर्मणा त्वधिकं भवेत् । इति प्राह महायोगी पुमर्थानां विनिर्णयम्' इति भविष्यत्पर्वणि । 'ज्ञानिनामपि देवानां विशेषः कर्मभिर्भवेत् । चीर्णेऽकृते वा ज्ञानस्य न विशेषोऽस्ति कर्मणि' इति ब्रह्मतर्के ॥९॥ (पुरुषार्थाधिकरणम् ॥१॥)

सर्वेषां पुरुषार्थापेक्षित्वाज्ज्ञानाधिकारितेत्यत आह ॥ **ॐ असार्वत्रिकी ॐ** ॥१०॥ न सर्वेषामधिकारः ॥१०॥ **ॐ विभागः शतवत् ॐ** ॥११॥ 'नवकोट्यो हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य तु । सोमाधिकारो वेदोक्तो ब्रह्मणी

द्वे शताधिके ।। यथा तथैवासङ्ख्येयाः प्रजास्तासु कियाञ्जनः । ज्ञानाधिकारी सम्प्रोक्तो विष्णुपादैकसंश्रयः' इति वचनात्सुखापेक्षासाम्येऽपि विभाग इष्यतेऽधिकारार्थम् ।।११।। कस्याधिकारः । **ॐ अध्ययनमात्रवतः ॐ ।।१२।।** 'अवैष्णवस्य वेदेऽपि ह्यधिकारो न विद्यते । गुरुभक्तिविहीनस्य शमादिरहितस्य च । न च वर्णावरस्यापि तस्मादध्ययनान्वितः । ब्रह्मज्ञाने तु वेदाक्ते ह्यधिकारी सतां मतः' इति कौषारवश्रुतिः ।।१२।। (असार्वत्रिक्याधिकरणम् ।।२।।)

ॐ नाविशेषात् ॐ ।।१३।। न सामान्येनाधिकारो देवादीनाम् । 'अथ पुमर्थसाधनान्यर्थो धर्मो ज्ञानमित्युत्तरोत्तरम् । तत्राधिकारिणो मनुष्या ऋषयो देवा इत्युत्तरोत्तरम्' इति कौण्डिन्यश्रुतिः ।।१३।। (नाऽविशेषाधिकरणम् ।।३।।)

'अथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एव (बृ. ५-५-१)' इति ज्ञानिनो यथेष्टाचरणं विधीयत इत्यत आह ।। **ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ ।।१४।।** न विधिः । ज्ञानिनः स्तुतये अनुमतिमात्रं वा । युज्यते च ।।१४।। **ॐ कामकारेण चैके ॐ ।।१५।।** 'कामचाराः कामभक्षाः कामवादाः कामेनैवेमं देहमुत्सृज्याथ परात्परमीयुरनारम्भणम् (सामशाखा)' इति चैके पठन्ति ।।१५।।**ॐ उपमर्दं च ॐ ।।१६।।** 'ओमित्युच्चार्यान्तरिममात् मानमभिपश्योपमृद्य पुण्यं च पापं काममाचरन्तो ब्रह्मानुव्रजन्ति' इति च तुरश्रुतौ ।।१६।। **ॐ ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॐ ।।१७।।** न तावता कामचाराणां ज्ञानेऽधिकारः । 'य इमं परमं गुह्यमूर्ध्वरेतस्सु भाषयेत् । न तथा विद्यते भूयान्यं प्राप्यान्येऽपि भूयसः' इति माठरश्रुतेः ।।१७।। **ॐ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॐ ।।१८।।** 'प्रातरुत्थायाथ सन्ध्यामुपसीत यत्सन्ध्यामुपासते ब्रह्मैव तदुपासतेऽथ देवान्नमेञ्जुहुयाद्वेदानावर्तयीत नान्यत्किञ्चिदाचरेन्न सुरां पिबेन्न पलाण्डुं भक्षयीत न भृशं वदेन्न विस्मरेदात्मानं सोमं पिबेद्धुतशेषेण वर्तयेत्' इत्युक्ताचारपरामर्शेन विधिबन्धवर्जितत्वेन कामत एव तस्य चरणं कामाचार इति जैमिनिर्मन्यते । नच निषिद्धं कर्म कर्तव्यमेवेति चोदना । 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्याद्यपवादश्च ।।१८।। **ॐ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॐ ।।१९।।**

अनुष्ठेयानां मध्य एव कामतश्चरणं कामतो निवृत्तिरिति बादरायणो मन्यते । 'केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवेति (बृ. ५-५-१)' साम्यश्रुतेः।'यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते (भ.गी. ३-१७)' इति भगवद्वचनाच्च ॥१९॥ **ॐ विधिर्वा धारणवत् ॐ ॥२०॥** 'केन स्याद्येन स्यात् (बृ. ५-५-१)' इति विधिर्वा । यथा वेदधारणं त्रैवर्णिकानां विहितं नान्येषाम् । एवं स्वमतानुसारिणी प्रवृत्तिर्ज्ञानिनां विहिता । न तत्राधर्मशङ्का कार्या। नान्येषामिति वा। स्वेच्छयैव प्रवृत्तिस्तु ब्रह्मणो विधिचोदिता । नाऽशङ्क्यं तन्मतं क्वापि विष्णोः प्रत्यक्षचोदना । इतरेषां न विहिता स्वेच्छावृत्तिः कथञ्चन' इति ब्राह्मे ॥२०॥ **ॐ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॐ ॥२१॥** स्तुतिमात्रेमेव स्वेच्छाचरणं न विधिः । तैरपि सामान्यविधिस्वीकारादिति चेन्न । अपूर्वत्वात् । परवशत्वात् । सर्वविध्यतिक्रमेण स्तुतिमात्रविषयत्वं परब्रह्मण एव हि । 'विधीनां विषयास्त्वन्ये ब्रह्मणः स्वेच्छया कृतौ । परस्य ब्रह्मणो ह्येव सर्वविध्यतिदूरता' इति ब्रह्मतर्के ॥२१॥ **ॐ भावशब्दाच्च ॐ ॥२२॥** 'यथाविधानमपरे विधिर्भावे प्रजापतेः । ब्रह्मणः परमस्यैव सर्वविध्यतिदूरता' इति ब्रह्मतर्के ॥२२॥ **ॐ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॐ ॥२३॥** 'केन स्याद्येन स्यात् (बृ. ५-५-१)' इत्यादयः स्थिरत्वनिवृत्त्यर्था इति चेन्न । 'त्रेधा हि ज्ञानिनो ह वाव भवन्ति विधिनियता अनियताः स्वेच्छानियता इति । विधिनियता मनुष्या अनियता हि देवा ब्रह्मैव स्वेच्छानियत इति' गौपवनश्रुतौ विशेषितत्वात् ॥२३॥ **ॐ तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॐ ॥२४॥** एवं सति विधिवाक्यानां स्वेच्छावृत्तिवाक्यानां च सम्बन्धो भवति ॥२४॥ **ॐ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॐ ॥२५॥** अत एव ज्ञानस्य मोक्षदाने नाग्निहोत्राद्यपेक्षा । ब्रह्मतर्के च । 'येषां ज्ञानं समुत्पन्नं तेषां मोक्षो विनिश्चितः । शुभकर्मभिराधिक्यं विपरीतैर्विपर्ययः ॥ स्वेच्छानुवृत्त्यैव भवेद्ब्रह्मणः प्रायशस्तथा । देवानामपि सर्वेषां विशेषादुत्तरोत्तरम्' इति ॥२५॥ **ॐ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॐ ॥२६॥** सर्वधर्मापेक्षा च ज्ञानस्योत्पत्तौ 'विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन

(बृ. ६-४-२२)' इति श्रुतेः। यथा गतिनिष्पत्त्यर्थमश्वादयोऽपेक्ष्यन्ते न निष्पन्नगतेर्ग्रामादिप्राप्तौ ॥२६॥ **ॐ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॐ ॥२७॥** यद्यपि ज्ञानेनैव मोक्षो नियतस्तथाऽपि ज्ञानी शमदमाद्युपेतः स्यात्। 'आचार्याद्विद्यामवाप्यैतमात्मानमभिपश्यन् शान्तो भवेद्दान्तो भवेदनुकूलो भवेदाचार्यं परिचरेत्परिचरेदाचार्यम्' इति माठरश्रुतौ ज्ञानिनोऽपि तद्विधेः। 'ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति। तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम्। यो वा एतामुपनिषदमेवं वेद (केन. ४-७-९)' इति ज्ञानाङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्। 'यस्य ज्ञानं तस्य मोक्ष इति नात्र विचारणा। तस्य शान्त्यादयोऽङ्गानि तस्मात्तेषामनुष्ठितिः। अवश्यकरणीया स्यादन्यथाऽल्पफलं भवेत्' इत्याग्नेये। तुशब्दः पूर्णफलार्थत्वं सूचयति ॥२७॥ **ॐ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॐ ॥२८॥** 'यदि ह वा अप्येवंविन्निखिलं भक्षयीतैवमेव स भवति' इति सर्वान्नानुमतिः प्राणात्ययविषया। 'न वा अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच कामो म उदपानम् (छां. १-१०-४)' इति दर्शनात् ॥२८॥ **ॐ अबाधाच्च ॐ ॥२९॥** 'अन्याय्यचरणाभावे न हि ज्ञानस्य बाधनम्। अतो विद्वानपि न्याय्यं वर्तेतोत्कर्षसिद्धये' इति ब्रह्मतर्के ॥२९॥ **ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥३०॥** 'अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः। एतादृशोऽपि नाऽचारं श्रौतं स्मार्तं परित्यजेत्' इति हरिवंशेषु ॥३०॥ **ॐ शब्दश्चातोऽकामचारे ॐ ॥३१॥** 'स य एतदेवं विदेवं मन्वान एवं पश्यन्न कामचरितं चरेन्न कामं भक्षयीत न काममनुवर्तेत' इति कौण्डिन्यश्रुतौ। अत इत्यल्पफलत्वं सूचयति। 'न निषिद्धानि वर्तेत पूर्णज्ञानफलेच्छया' इति पाद्मे ॥३१॥ **ॐ विहितत्वाच्चाऽश्रमकर्मापि ॐ ॥३२॥** न केवलं निषिद्धाकरणेन पूर्यते। कर्तव्यं च वर्णाश्रमविहितं कर्म। 'पश्यन्नपीममात्मानं कुर्यात्कर्माविचारयन्। यदात्मनः सुनियतमानन्दोत्कर्षमाप्नुयात्' इति कौषारवश्रुतौ विहितत्वाच्च। अपि शब्दो वर्णधर्मसमुच्चयार्थः ॥३२॥ **ॐ सहकारित्वेन च ॐ ॥३३॥** 'यथा राज्ञः सहकार्येव मन्त्री तथाऽप्यृते तं क्षितिपः कार्यमृच्छेत्। एवं ज्ञानं

कर्म विनाऽपि कार्यं सहायभूतं न विचारः कुतश्चित्' इति कमठश्रुतौ सहकारित्वोक्तेश्च । 'ज्ञानान्मोक्षो भवत्येव सर्वाकार्यकृतोऽपि तु । आनन्दो ह्रसतेऽकार्याच्छुभं कृत्वा च वर्धते' इति ब्रह्माण्डे ॥ 'सर्वदुःखनिवृत्तिस्तु ज्ञानिनो निश्चितैव हि । उपासया कर्मभिश्च भक्त्या चानन्दचित्रता' इति बृहत्तन्त्रे । 'धर्मस्वरूपचित्रत्वाद्यो यो देवमनोगतः । स एव धर्मो विज्ञेयो न ह्येते लोकसम्मिताः' इति च पाद्मे ॥३३॥ (स्तुत्यधिकरणम् ॥४॥)

ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ ॥३४॥ सर्वप्रकारेणोत्साहेऽपि ये ज्ञानयोग्यास्त एव ज्ञानं प्राप्नुवन्ति नान्ये । 'य आत्माऽपहपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः (छां. ८-७-३)' इति श्रुत्या आचार्योपदेशसाम्येऽपि विरोचनो विपरीतज्ञानमापेन्द्रः सम्यग्ज्ञानमित्युभयविधलिङ्गात् ॥३४॥ **ॐ अनभिभवं च दर्शयति ॐ ॥३५॥** 'दैवीमेव सम्पत्तिं देवा अभिगच्छन्त्यासुरीमेव चासुरा नैतयोरभिभवः कदाचित्स्वभाव एव ह्यवतिष्ठते' इति स्वभावानभिभवं च दर्शयति ॥३५॥ **ॐ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॐ ॥३६॥** सम्यग्ज्ञानविपरीतज्ञानयोरन्तरा स्थितानामपि देवासुरभावयोर्दार्ढ्यदृष्टेः ॥३६॥ **ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥३७॥** 'असुरा आसुरेणैव स्वभावेन च कर्मणा । ज्ञानेन विपरीतेन तमो यान्ति विनिश्चयात् ॥ देवा दैवस्वभावेन कर्मणा चाप्यसंशयम् । सम्यग्ज्ञानेन परमां गतिं गच्छन्ति वैष्णवीम् ॥ नानयोरन्यथाभावः कदाचित्क्वापि विद्यते । मानुषा मिश्रमतयो विमिश्रगतयोऽपि च' इति स्कान्दे ॥३७॥ **ॐ विशेषानुग्रहं च ॐ ॥३८॥** 'शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमति नेनीयमानः । एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् (ऋ. ६-४७-१६)' इति विशेषानुग्रहं च दर्शयति देवेषु परमेश्वरस्य । 'असुरान् दमयन्विष्णुः स्वपदं च सुरान्नयन् । पुनः पुनर्मानुषांस्तु सृतावावर्तयत्यसौ' इति भविष्यत्पर्वणि ॥३८॥ **ॐ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॐ ॥३९॥** देवभागादसुरभाग एव बहुलः । 'तस्मान्न जनतामियात् (बृ. ३-३-१०)' इति लिङ्गात् । चशब्दात् 'ततः कनीयसा

एव देवा ज्यायसाः असुरा (बृ. ३-३-१)' इति श्रुतेश्च । 'असुरा बहुला यस्मात्तस्मान्न जनतामियात्' इति च ब्राह्मे ॥३९॥ **ॐ तद्भूतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॐ ॥४०॥** असुरजातेरेवासुरत्वं देवजातेरेव देवत्वं जैमिनेरपि सिद्धमेव। 'नासुरा दैवीं न देवा आसुरीं न मनुष्या दैवीमासुरीं च गतिमीयुरात्मीयामेव जातिमनुभवन्ति' इति नियमश्रुतेः । 'नासुराणां दैवं रूपं न देवानामासुरं नचोभयं मनुष्याणां यो यद्रूपः स तद्रूपो निसर्गो ह्येष भवति' इत्यतद्रूपत्वश्रुतेः। 'तं भूतिरिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्धा अप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्वसित्य भूतिरित्यसुरास्ते ह पराबभूवुः (ए.आ २-१-८)' इति देवासुराणां भावाभावश्रुतेश्च । 'देवानां भूतिरित्येव मनो विष्णौ स्वभावतः । असुराणामभूतित्वेनैतन्नेयमतोऽन्यथा ॥ देवाः शापाभिभूतत्वात्प्रह्लादाद्या बभूविरे । अतः सुगतिरेतेषां नान्यथा व्यत्ययो भवेत्' इति चाध्यात्मे ॥४०॥ (उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥५॥)

ॐ न चाऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॐ ॥४१॥ न च परमात्मैश्वर्यादिकमाकाङ्क्षचम् । ब्रह्मादीनामपि नाकाङ्क्षचं किमु परस्येति सूचयितुमपिशब्दः। चशब्दस्तु ज्ञानार्थिनां पूर्वोक्तादित्थम्भावान्तरसूचकः । अयोग्यमारोढुं प्रयतन् प्रपतन् हि दृश्यते । एवमयोग्यस्य परमात्मैश्वर्यस्य ब्रह्मादिपदस्य चाकाङ्क्षायां पतनमनुमीयते। 'न देवपदमन्विच्छेत्कुत एव हरेर्गुणान् । इच्छन्पतति पूर्वस्मादधस्ताद्यत्र नोत्थितिः' इति ब्रह्माण्डे । 'स्वकीयमिच्छमानं तु राजाद्याः पातयन्ति हि । एवमेव सुराद्याश्च हरिश्च स्वपदेच्छुकम्' इत्याद्यनुमानरूपवाक्याच्च । 'मायाभिरुत्सिसृप्यत इन्द्रः द्यामारुरुक्षतः । अव दस्यूँरधूनुथाः (ऋ. ८-१४-१४)' इति श्रुतिः ॥४१॥ **ॐ उपपूर्वमपीत्येके भावशमनवत्तदुक्तम् ॐ ॥४२॥** उपदेवपदं च नापेक्ष्यमित्येके। भावशमनवद् ऋषिपदवदेव । तच्चोक्तमिन्द्रद्युम्नश्रुतौ । 'अथ यथर्षीन् प्रजापतीन्नाकाङ्क्षे देवं न गन्धर्वान्न विद्याधरान्न सिद्धान्' इति । बृहत् संहितायाम् च। 'न दैवानभिकाङ्क्षेत कुत एव हरेर्गुणान् । प्राजापत्यान्न चार्षांश्च

गान्धर्वादीनपि क्वचित् । ऋष्यादिषु विशेषे तु दोषो नैवाविशेषतः' इति विशेषदर्शनार्थमेक इत्युक्तम् ॥४२॥ **ॐ बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॐ ॥४३॥** देवर्षिगन्धर्वादिपदेभ्योऽन्यत्र शुभविषये आकाङ्क्षायामनाकाङ्क्षायां च न पतनम् । 'देवर्षिगन्धर्वाणां पदाकाङ्क्षी पतेत् ध्रुवम् । अन्यत्र शुभमाकाङ्क्षन्न पतेदविरोधतः' इति स्मृतेः । 'नानात्वमेव कामानां नाकामः क्व च दृश्यते । अतोऽविरुद्धकामः स्यादकामस्तेन भण्यते' इत्याचाराच्च ॥४३॥ (आधिकारिकाधिकरणम् ॥६॥)

ॐ स्वमिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ ॥४४॥ 'ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. २-१)' इत्यादिफलं स्वमिनां देवानामेव भवति । 'यदु किञ्चेमाः प्रजाः शुभमाचरन्ति देवा एव तदाचरन्ति यदु किं चेमाः प्रजा विजानते देवा एव तद्विजानते देवानां ह्येतद्भवति स्वामी हि फलमश्नुते नास्वामी कर्म कुर्वाणः' इति माध्यन्दिनायनश्रुतेरित्यात्रेयो मन्यते ॥४४॥ **ॐ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॐ ॥४५॥** सत्रयागेष्वृत्विजामपि फलदर्शनादल्पं फलं प्रजानामपि भवतीत्यौडुलोमिर्मन्यते । तदर्थं देवैः क्रियमाणत्वात् ॥४५॥ **ॐ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॐ ॥४६॥** तृतीयः स्वपक्षः । देवानां ज्ञानादिकर्मणि सहकार्यन्तरत्वेन प्रजा विधीयन्ते । यथा प्रजावतो राज्ञः प्रजाः सहकारित्वेन विधीयन्ते । यथा वाऽऽचार्यस्य शिष्याः । वाराहे च । 'ज्ञानादिदानं देवानां विष्णुना साधु चोदितम् । वेदे च तेषां विहितं तत्राऽचार्यो महत्तरः । विहितः सहकारित्वे सहकार्यन्तरं प्रजाः । पातृत्वेन यथा राज्ञो यथा शिष्या गुरोरपि ॥ तस्माच्छ्रुतं फलं तासामाचार्याणां महत्तरम् । ततो महत्तरं प्रोक्तं देवानामुत्तरोत्तरम्' इति ॥४६॥ (फलश्रुत्यधिकरणम् ॥७॥)

ॐ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॐ ॥४७॥ 'कुटुम्बी शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधत्' इत्युक्त्वा 'न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते (छां. ८-१५-१)' इति गृहिणोपसंहारः क्रियते। तस्मद् गृहस्थस्यैवोत्तमत्व मिति न वाच्यम् । यतः कृत्स्नगृहस्थान्देवानपेक्ष्यैवोपसंहारः क्रियते । 'कृत्स्ना

ह्येते गृहिणो देवाः कृत्स्ना ह्येते यतयोऽत एतेषां न पुत्रा दायमुपयन्ति न चैते गृहान्विसृजन्त्यरागा अद्वेषा अलोभाः सर्वभोगाः सर्वज्ञाः सर्वकर्तारः' इति पौत्रायणश्रुतिः ।।४७।। **ॐ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॐ ।।४८।।** न चाश्रमद्वयमेव देवानाम् । 'देवा एव ब्रह्मचारिणो देवा एव गृहस्था देवा एव वनस्था यथा ह्येते मुनय एवं सर्ववर्णाः सर्वाश्रमाः सर्वं ह्येते कर्म कुर्वन्ति' इति कौण्ठरव्यश्रुतौ यतित्वदृष्टान्तेनान्येषामप्युपदेशात् ।।४८।। (कृत्स्नभावाधिकरणम् ।।८।।)

ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॐ ।।४९।। 'एतां विद्यामधीत्य ब्रह्मदर्शी वाव भवति । स एतां मनुष्येषु विब्रूयात् । यथा यथा ह वै ब्रूयात्तथा तथाऽधिको भवति' इति माठरश्रुतौ विद्यादानं श्रूयते । तच्च बहूनां स्वीकरणार्थमाविष्कारेणेति न मन्तव्यम् । अन्वयाद्युक्तेः । आविष्कारेऽयोग्यानामपि स्वीकारप्राप्तिः । तच्च निषिद्धम् । 'मा नः स्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः । येषां नैतन्नापरं किं च नैकं ब्रह्मणस्पते ब्रूहि तेभ्यः कदाचित् (ऋ. २-२३-१६)' । 'अथोपशमेनोपरता मनुष्याः ये धर्मिणो ब्रूहि तेभ्यः सदा नः । आदेवानामोहते वि व्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः (ऋ. २-२३-१६)' इति । 'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिष्टेऽहमस्मि । अनार्यकायानृजवे शठाय न मां ब्रूया ऋजवे ब्रूहि नित्यम्' इति च ।।४९।। (अनाविष्काराधिकरणम् ।।९।।)

ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ।।५०।। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (बृ. ४-४-५)' इति दर्शनार्थं श्रवणादि विधीयते । तच्च दर्शनमैहिकमेव प्रारब्धप्रतिबन्धाभावे । 'श्रुत्वाऽऽत्मानं मतिपूर्वं ह्युपास्य इहैव दृष्टिं परमस्य विन्देत् । यद्यारब्धं कर्म निबन्धकं स्यात्प्रेत्यैव पश्येद्योगमेवान्ववेक्ष्य' इति सौपर्णश्रुतौ तद्दर्शनात् । 'अनादिजन्मसम्बन्धं निर्भेत्तुं पापपञ्जरम् । यावत्या सेवया शक्यं तावत्कार्यं न संशयः ।। यावद्दूरे स्थितो गम्यात्तावद्गन्तव्यमेव हि । इह जन्मान्तरे वाऽपि तावत्यैव तु दर्शनम् ।। श्रवणं मननं चैव निदिध्यासनमेव च । परे गुरौ च या भक्तिः परिचर्यादिकं हरेः । एषा सेवेति सम्प्रोक्ता यथा तद्दर्शनं भवेत्' इति बृहत्संहितायाम् ।।५०।। (ऐहिकाधिकरणम् ।।१०।।)

ॐ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॐ ॥५१॥ एवमेव प्रारब्धकर्माभावे शरीरपातानन्तरमेव मोक्षः तद्भावे जन्मान्तराणीत्यनियमः। 'धर्मी स्वर्गं विधर्मी निरयमेत्येव ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेत्येव ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेत्येव' इति ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षस्यैवावधारणात् । 'विद्वानमृतमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा । अवसन्नं यदारब्धं कर्म तत्रैव गच्छति ॥ नचेद्बहूनि जन्मानि प्राप्यैवान्ते न संशयः' इति नारायणाध्यात्मे ॥५१॥ (मुक्तिफलाधिकरणम् ॥११॥)

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥३॥४॥ तृतीयस्साधनाध्यायस्समाप्तः ॥

***

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

॥ॐ॥ फलं निगद्यतेऽस्मिन्नध्याये ॥ कर्मनाशाख्यं फलमस्मिन्पादे ॥ नित्यशः कार्यं सर्वथा भाव्यं साधनं प्रथमत उच्यते । प्रायिकत्वाच्चाध्यायानां पादानां च न विरोधः ॥ **ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥१॥** 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (बृ. ४-४-५) ' इत्यादीनां नाग्निष्टोमादिवदेकवारेणैव फलप्राप्तिः । किन्त्वावृत्तिः कर्तव्या । 'स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् (छां. ६-८-७)' इत्याद्यसकृतुपदेशात् ॥१॥ **ॐ लिङ्गाच्च ॐ ॥२॥** 'स तपोऽतप्यत.. । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार (तै. ३-१-२)' इत्याद्यावर्तनलिङ्गाच्च । 'नित्यशः श्रवणं चैव मननं ध्यानमेव च । कर्तव्यमेव पुरुषैर्ब्रह्मदर्शनमिच्छुभिः' इति बृहत्तन्त्रे ॥२॥ (आवृत्त्यधिकरणम् ॥१॥)

ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ ॥३॥ आत्मेत्युपदेश उपासनं च मोक्षार्थिभिः सर्वथा कार्यमेव । 'नान्यं विचिन्तय आत्मानमेवाहं

विजानीयामात्मानमुपास आत्मा हि ममैष भवति' इति ह्युपगच्छन्ति । 'आत्मेत्येवोपास्व आत्मेत्येव विजानीहि नान्यं किञ्चन विजानथ आत्मा ह्येवैष भवति' इति ग्राहयन्ति च । 'आत्मेत्युपासनं कार्यं सर्वथैव मुमुक्षुभिः । नानाक्लेशसमायुक्तोऽप्येतावन्नैव विस्मरेत्' इति भविष्यत्पर्वणि । 'आत्मा विष्णुरिति ध्यानं विशेषणविशेष्यतः। सर्वेषां च मुमुक्षूणामुपदेशश्च तादृशः। कर्तव्यो नास्य हानेन कस्यचिन्मोक्ष इष्यते' इति ब्राह्मे ॥३॥ (आत्माधिकरणम् ॥२॥)

ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ॥४॥ 'नाम ब्रह्मेत्युपासीत (छां. ७-१-५)' इत्यादिना शब्दभ्रान्त्या न प्रतीके ब्रह्मदृष्टिः कार्या । किन्तु तत्स्थत्वेनैवोपासनं कार्यम् । ब्रह्मतर्के च । 'नामादिप्राणपर्यन्तमुभयोः प्रथमात्वतः । ऐक्यदृष्टिरिति भ्रान्तिरबुधानां भविष्यति । नामादिस्थितिरेवात्र ब्रह्मणो हि विधीयते । सर्वार्था प्रथमा यस्मात्सप्तम्यर्था ततो मता' इति ॥४॥ (प्रतीकाधिकरणम् ॥३॥)

ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ ॥५॥ ब्रह्मदृष्टिश्च सर्वथा कार्यैव परमेश्वरे। उत्कृष्टत्वात् । 'ब्रह्मदृष्ट्या सदोपास्यो विष्णुः सर्वैरपि ध्रुवम् । महत्त्ववाची शब्दोऽयं महत्त्वज्ञानमेव हि । सर्वतः प्रीतिजनकमतस्तत्सर्वथा भवेत् ॥ आत्मेत्येव यदोपासा तदा ब्रह्मत्वसंयुता । कार्यैव सर्वथा विष्णोर्ब्रह्मत्वं न परित्यजेत्' इति ब्रह्मतर्के ॥५॥ (ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ॥४॥)

ॐ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॐ ॥६॥ 'चक्षोः सूर्यो अजायत(ऋ.६-९०-१३)' इयाद्युपासनं च देवानां कार्यमेव । स्वोत्पत्तिस्थानत्वात्स्वाश्रयत्वान्मुक्तौ तत्र लयस्यापेक्षितत्वाच्चोपपन्नं तेषां तथोपासनं । नारायणतन्त्रे च । 'आधिव्याधिनिमित्तेन विक्षिप्तमनसोऽपि तु । गुणानां स्मरणाशक्तौ विष्णोर्ब्रह्मत्वमेव तु ॥ स्मर्तव्यं सततं तत्तु न कदाचित्परित्यजेत् । अत्र सर्वगुणानां च यतोन्तर्भाव इष्यते ॥ स्वोत्पत्त्यङ्गं च देवानां विष्णोश्चिन्त्यं सदैव तु । तेषां तत्र प्रवेशो हि मुक्तिरित्युच्यते बुधैः । तदाश्रिताश्च ते नित्यं ततश्चिन्त्यं विशेषतः' इति ॥६॥ (आदित्यादिधिकरणम् ॥५॥)

ॐ आसीनस्सम्भवात् ॐ ॥७॥ सर्वदोपासनं कुर्वन्नप्यासीनो विशेषतः

कुर्यात् । तदा विक्षेपाल्पत्वेन सम्भवात् ॥७॥ **ॐ ध्यानाच्च ॐ ॥८॥** 'स्मरणोपासनं चैव ध्यानात्मकमिति द्विधा । स्मरणं सर्वदा योग्यं ध्यानोपासनमासने । नैरन्तर्यं मनोवृत्तेर्ध्यानमित्युच्यते बुधैः । आसीनस्य भवेत्तु न शयानस्य निद्रया । स्थितस्य गच्छतो वाऽपि विक्षेपस्यैव सम्भवात् । स्मरणात्परमं ज्ञेयं ध्यानं नास्त्यत्र संशय' इति नारायणतन्त्रे ॥ अतो ध्यानत्वाच्च ॥८॥ **ॐ अचलत्वं चापेक्ष्य ॐ ॥९॥** 'अचलं चेच्छरीरं स्यान्मनसश्चाप्यचालनम् । चलने तु शरीरस्य चञ्चलं तु मनो भवेत्' इति ब्रह्माण्डे ॥९॥ **ॐ स्मरन्ति च ॐ ॥१०॥** 'समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः । सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन्' इत्यादि ॥१०॥ **ॐ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॐ ॥११॥** देशकालावस्थादिषु यत्रैकाग्रता भवति तत्रैव स्थातव्यम् । 'तमेव देशं सेवेत तं कालं तामवस्थितिम् । तानेव भोगान्भुञ्जीत मनो यत्र प्रसीदति । न हि देशादिभिः कश्चिद्विशेषः समुदीरितः । मनः प्रसादनार्थं हि देशकालादिचिन्तना' इति वाराहे ॥११॥ (आसीनाधिकरणम् ॥६॥)

ॐ आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॐ ॥१२॥ यावन्मोक्षस्तावदुपासनादि कार्यम् । 'स यो ह वैतद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत (प्र. ५-१)' इति हि श्रुतिः । 'सर्वदैनमुपसीत यावद्विमुक्तिर्मुक्ता अपि ह्येनमुपासते' इति सौपर्णश्रुतिः । 'श्रुणुयाद्यावदज्ञानं मतिर्यावदयुक्तता । ध्यानं च यावदीक्षा स्यान्नेक्षा क्वचन बाध्यते ॥ दृष्टतत्वस्य च ध्यानं यदा दृष्टिर्न विद्यते । भक्तिश्चानन्तकालीना परमे ब्रह्मणि स्फुटा । आविमुक्तेर्विधिर्नित्यं स्वत एव ततः परम्' इति ब्रह्माण्डे ॥१२॥ (आप्रायणाधिकरणम् ॥७॥)

ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॐ ॥१३॥ ब्रह्मदर्शन उत्तराघस्याश्लेषः पूर्वस्य विनाशश्च । 'तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते (छां. ४-१४-३)' । 'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयते एवं हैवास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते (छां. ५-२४-३)' इति तद्व्यपदेशात् ॥१३॥ **ॐ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॐ ॥१४॥** पुण्यस्याप्येवमसंश्लेषः

पाते । तु शब्दोऽनुत्थानवाची । 'यथाऽश्लेषो विनाशश्च मुक्तस्य तु विकर्मणः । एवं सुकर्मणश्चापि पततस्तमसि ध्रुवम्' इत्याऽग्नेये ॥१४॥ **ॐ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॐ ॥१५॥** अनारब्धकार्ये एव पूर्वे पुण्यपापे विनश्यतः । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्यते (छां. ६-१४-२)' इति तदवधेः। तु शब्दः स्मृतिद्योतकः । 'यदनारब्धपापं स्यात्तद्विनश्यति निश्चयात् ।पश्यतो ब्रह्म निर्द्वन्द्वं हीनं च ब्रह्म पश्यतः । द्विषतो वा भवेत्पुण्यनाशो नास्त्यत्र संशयः ॥ तस्याप्यारब्धकार्यस्य न विनाशोऽस्ति कुत्रचित् । आरब्धयोश्च नाशः स्यादल्पयोः पुण्यपापयोः' इति नारायणतन्त्रे ॥१५॥

ॐ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॐ ॥१६॥ अग्निहोत्राद्यपि मोक्षेऽनुभावायैव । तुशब्दाद् ब्रह्मदर्शनवतः । 'स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वा अननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतम् । यदि ह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते (बृ. ३-४-१५)' इति तद्दर्शनात् ॥१६॥ **ॐ अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोः ॐ ॥१७॥** मुक्तावनुभवकारणाद्यदन्यत्त त्पुण्यमपि विनश्यति, अप्रारब्धमनभीष्टं च । तथा ह्येकेषां पाठ उभयोस्त्यागेन । 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम् (शाट्यायन)' इति ॥ 'अनभीष्टमनारब्धं पुण्यमप्यस्य नश्यति । किमु पापं परब्रह्मज्ञानिनो नात्र संशयः' इति पाद्मे ॥१७॥ **ॐ यदेव विद्ययेति हि ॐ ॥१८॥** ब्रह्मदर्शिकृतमल्पमपि पुण्यं महत्तममनन्तं च भवति । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति (छां. १-१-१०)' इति श्रुतेः । 'न हास्य कर्म क्षीयते (बृ. ३-४-१५)' इति च । 'अल्पमात्रकृतो धर्मो भवेज्ज्ञानवतो महान् । महानपिकृतो धर्मो ह्यज्ञानां निष्फलो भवेत्' इति च भारते ॥१८॥

ॐ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते ॐ ॥१९॥ आरब्धपुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पत्स्यते । अथेति नियमसूचकः । 'आरब्धपुण्यपापस्य

भोगेन क्षपणादनु । प्राप्नोत्येव तमो घोरं ब्रह्म वा नात्र संशयः ॥ ब्रह्मणां शतकालात्तु पूर्वमारब्ध संक्षयः । नियमेन भवेन्नात्र कार्या काचिद्विचारणा' इति च नारायणतन्त्रे ॥१९॥ (तदधिगमाधिकरणम् ॥८॥)

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥४॥१॥

देवानां मोक्ष उत्क्रन्तिश्चास्मिन्पाद उच्यते ॥ **ॐ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॐ ॥१॥** वागभिमानिन्युमा मनोऽभिमानिनि रुद्रे विलीयते । वाचो मनोवशत्वदर्शनात् । 'तस्य यावन्न वाङ्मनसि सम्पद्यते (छां. ६-१५-१)' इति शब्दाच्च । 'उमा वै वाक् समुद्दिष्टा मनो रुद्र उदाहृतः । तदेतन्मिथुनं ज्ञात्वा न दाम्पत्याद्विहीयते' इति स्कान्दे ॥१॥ **ॐ अत एव सर्वाण्यनु ॐ ॥२॥** अत एव च शब्दात्सर्वाणि दैवतानि यथानुकूलं विलीयन्ते । 'अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्ते अग्निरिन्द्रे इन्द्र उमायामुमा रुद्रे विलीयते एवमन्यानि दैवतानि यथाऽनुकूलम्' इति हि गौपवनश्रुतिः ॥२॥ (वागधिकरणम् ॥१॥)

ॐ तन्मनः प्राण उत्तरात् ॐ ॥३॥ 'मनः प्राणे (छां. ६-१५-१)' इत्युत्तराद्वचनान्मनोऽभिमानी रुद्रः प्राणे वायौ विलीयते । 'वायोर्वाव रुद्र उदेति वायौ विलीयते तस्मादाहुर्वायुर्देवानां श्रेष्ठः' इति च कौण्डिन्यश्रुतिः ॥३॥ (मनःप्राणाधिकरणम् ॥२॥)

ॐ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॐ ॥४॥ स प्राणः परमात्मनि विलीयते ।'सर्वे प्राणमुपगच्छन्ति प्राणः परमुपगच्छति प्राणं देवा अनुप्राणन्ति प्राणः परमनुप्राणिति तस्मादाहुः प्राणस्य प्राण इति' 'प्राणः परस्यां देवतायाम्' । 'मुक्ताः सन्तोऽग्निमाविश्य देवाः सर्वेऽपि भुञ्जते । अग्निरिन्द्रं तथेन्द्रश्च वायुमाविश्य सोऽपि तु । आविश्य परमात्मानं भुङ्क्ते भोगांस्तु बाह्यकान् ॥ नह्यानन्दो निजस्तेषां परैर्लभ्यः कथञ्चन । किमु विष्णोः परानन्दो न ते विष्णाविति श्रुतेः । प्राणस्य तेजसि लयो मार्गमात्रमुदाहृतम् । सर्वेशितुश्च सर्वादेस्तस्यान्यत्र लयः

कथम्' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥४॥ (अध्यक्षाधिकरणम् ॥३॥)

ॐ भूतेषु तच्छ्रुतेः ॐ ॥५॥ भूतेष्वन्येषां देवानां लयः । 'भूतेषु देवा विलीयन्ते भूतानि परे न पर उदेति नास्तमेत्येकल एव मध्ये स्थाता' इति बृहच्छ्रुतेः ॥५॥ (भूताधिकरणम् ॥४॥)

ॐ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॐ ॥६॥ नैकस्मिन्भूते सर्वेषां देवानां लयः । 'पृथिव्यामृभवो विलीयन्ते वरुणेऽश्विनावग्नावग्नयो वायाविन्द्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरित्याकाश एव साध्या विलीयन्ते' । 'ऋभवः पृथिव्यां वरुण आपोऽग्नयस्तेजसि मरुतो मारुत आकाशे विनायका विलीयन्ते' इति महोपनिषच्चतुर्वेदशिखा च दर्शयतः । अतः 'अग्नौ देवा विलीयन्ते' इत्यत्र निर्दिष्टानामेव ॥६॥ (नैकस्मिन्नधिकरणम् ॥५॥)

ॐ समना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॐ ॥७॥ देशतः कालतश्च व्याप्त्या समो ना परमपुरुषो यस्याः सा समना । संसारानुपक्रमात्स्वत एवामृतत्वं तस्याः । बृहच्छ्रुतिश्च । 'द्वौ वाव सृत्यनुपक्रमौ प्रकृतिश्च परमश्च द्वावेतौ नित्यमुक्तौ नित्यौ च सर्वगतौ चैतौ ज्ञात्वा विमुच्यते' इति नैतावता साम्यम् ॥७॥ **ॐ तदपीतेः संसारव्यपदेशात् ॐ** ॥८॥ 'समावेतौ प्रकृतिश्च परमश्च नित्यौ सर्वगतौ नित्यमुक्तौ असमावेतौ प्रकृतिश्च परमश्च विलीनो प्रकृतौ हि संसारमेति विलीनः परमे ह्यमृतत्वमेति' इति सौपर्णश्रुतेः ॥८॥ **ॐ सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॐ** ॥९॥ सूक्ष्मत्वं चाधिकं ब्रह्मणः प्रकृतेः । ज्ञानानन्दैश्वर्यादिप्रमाणाधिक्यं च । 'सर्वतः प्रकृतिः सूक्ष्मा प्रकृतेः परमेश्वरः । ज्ञानानन्दौ तथैश्वर्यं गुणाश्चान्येऽधिकाः प्रभोः' इति च तुरश्रुतिः ॥९॥ **ॐ नोपमर्देनातः ॐ** ॥१०॥ अतस्तस्य ये विशेषगुणास्तेषामनुपमर्देनैव साम्यम् । 'देशतः कालतश्चैव समा प्रकृतिरीश्वरे । उभयोरप्यबद्धत्वं तदबन्धः परात्मनः । स्वत एव परेशस्य सा चोपास्ते सदा हरिम् । प्रकृतेः प्राकृतस्यापि ये गुणास्ते तु विष्णुना । नियता नैव केनापि नियता हि हरेर्गुणाः' इति भविष्यत्पर्वणि ॥१०॥ **ॐ अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॐ** ॥११॥ 'द्विधा हीदमवदृश्यते

ऊष्मावदनूष्मावच्च । तत्रोष्मावत्परं ब्रह्म यन्न जिघ्रन्ति न पश्यन्ति न शृण्वन्ति न विजानन्ति । अथानूष्मावत्प्रकृतिश्च प्राकृतं च यन्न जिघ्रन्ति जिघ्रन्ति च यन्न पश्यन्ति पश्यन्ति च यन्न शृण्वन्ति शृण्वन्ति च यन्न जानन्ति जानन्ति च' इति सौपर्णश्रुतेः किञ्चित्साम्योपपत्तेः ॥११॥ **ॐ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॐ ॥१२॥** 'असमो वा एष परो न हि कश्चिदेवं दृश्यते सर्वे ह्येतेऽणवो जायन्ते च म्रियन्ते च छिद्रा ह्येते भवन्ति । अथ परो न जायते न म्रियते पूर्णश्चैष भवति' इति चतुर्वेदशिखायां साम्यप्रतिषेधान्नेति चेन्न । शारीराद्धि साम्यं प्रतिषिध्यते ॥१२॥ कुतः॥ **ॐ स्पष्टो ह्येकेषाम् ॐ ॥१३॥** 'अथातः समाश्चासमाश्चाभिधीयन्ते समासमाश्चाथ समानि ब्रह्मणो रूपाणि यैरुत्पत्तिः स्थितिर्लयो नियतिरायतिश्चैकं ह्येवैतद्भवत्यथासमाः ब्रह्मेन्द्रो रुद्रः प्रजापतिर्बृहस्पतिर्ये के च देवा गन्धर्वा मनुष्याः पितरोऽसुरा यत्किञ्चेदं चरमचरं चाथ समाऽसमा प्रकृतिर्वाव समाऽसमा सैषा हि नित्या अजरा तद्वशा च' इति स्पष्टो हि माध्यन्दिनायनानां समादिवादः ॥१३॥ **ॐ स्मर्यते च ॐ ॥१४॥** 'मत्स्यकूर्मवराहाद्याः समा विष्णोरभेदतः । ब्रह्माद्यास्त्वसमाः प्रोक्ताः प्रकृतिश्च समासमा' इति वाराहे ॥१४॥ (समनाधिकरणम् ॥६॥)

ॐ तानि परे तथा ह्याह ॐ ॥१५॥ प्राणद्वारेण सर्वाणि दैवतानि परमात्मनि विलीयन्ते । 'सर्वे देवाः प्राणमाविश्य देवे मुक्ता लयं परमे यान्त्यचिन्त्ये' इति कौषारवश्रुतिः ॥१५॥(तानिपराधिकरणम् ॥७॥)

ॐ अविभागो वचनात् ॐ ॥१६॥ 'एते देवा एतमात्मानमनुविश्य सत्याः सत्यकामाः सत्यसङ्कल्पा यथा निकाममन्तर्बहिः परिचरन्ति' इति गौपवनश्रुतिः । तत्परमेश्वरकामाद्यविभागेनैव तेषां सत्यकामत्वम् । 'कामेन मे काम आगाद्धृदयाद्धृदयं मृत्योः (तै.आ ३-१५-४)' इति वचनात् । 'मुक्तानां सत्यकामत्वं सामर्थ्यं च परस्य तु । कामानुकूलकामत्वं नान्यत्तेषां विधीयते' इति ब्राह्मे ॥१६॥ (अविभागाधिकरणम् ॥८॥)

ॐ तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेष

गत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॐ ॥१७॥ उत्क्रान्तिकाले हृदयस्याग्रे ज्वलनं भवति । 'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते (बृ. ६-४-२)' इति श्रुतेः । तत्प्रकाशितद्वारो निष्क्रामति विद्यासामर्थ्यात् । 'यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः (भ.गी ८-६)' इति स्मृतेर्विद्याशेषगत्यनुस्मरणयोगाच्च । 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता (छां. ४-१४-१)' इति हि लिङ्गम् । 'हृदिस्थेनैव हरिणा तस्यैवानुग्रहेण तु । उत्क्रान्तिर्ब्रह्मरन्ध्रेण तमेवोपासतो भवेत्' इति चाध्यात्मे ।'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङन्या उत्क्रमणे भवन्ति (कठ. २-६-१६)' इति च ॥१७॥ **ॐ रश्म्यनुसारी ॐ ॥१८॥** निष्क्रामति । 'सहस्रं वा आदित्यस्य रश्मय आसु नाडीष्वाततास्तत्र श्वेतः सुषुम्नो ब्रह्मयानः सुषुम्नायामाततस्तत्प्रकाशेनैष निर्गच्छति' इति पौत्रायणश्रुतिः ॥१८॥ **ॐ निशि नेति चेन्न सम्बन्धात् ॐ ॥१९॥** रश्म्यभावान्निशि ज्ञानिन उत्क्रमणं न युक्तमिति चेन्न । सर्वदा सम्बन्धाद्रश्मीनाम् ॥१९॥ कियत्कालम् ॥ **ॐ यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॐ ॥२०॥** यावद्देहो विद्यते तावद्रश्मिसम्बन्धोऽस्त्येव । 'संसृष्टा वा एते रश्मयश्च नाड्यश्च नैषां वियोगो यावदिदं शरीरमत एतैः पश्यत्येतैरुत्क्रामत्येतैः प्रवर्तते' इति माध्यन्दिनायनश्रुतिः ॥२०॥ **ॐ अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॐ ॥२१॥** 'दक्षिणे मरणाद्याति स्वर्गं ब्रह्मोत्तरायणे' । इत्युक्तेऽपि ज्ञानिनो दक्षिणायनोत्क्रान्तिर्युज्यते । 'शतं पञ्चैव सूर्यस्य दक्षिणायनरश्मयः । तावन्त एव निर्दिष्टा उत्तरायणरश्मयः ॥ ते सर्वे देहसम्बद्धा सर्वदा सर्वदेहिनाम् । महर्लोकादिगन्तार उत्तरायणरश्मिभिः । निर्गच्छन्तीतरैश्चापि यैरेष्टव्येतरा गतिः ॥ उत्तरं दक्षिणमिति त एव तु निगद्यते । न तु कालविशेषोऽस्ति ज्ञानिनां नियमात्फलम् ॥ ददाति कालेऽनुगुणे फलं किञ्चिद्विशिष्यते । अत्युत्तमानां केषाञ्चिन्न विशेषोऽस्ति कालतः' इति हि नारायणाध्यात्मे ॥२१॥ (तदोकोऽधिकरणम् ॥९॥)

ॐ योगिनः प्रति स्मर्येते स्मार्ते चैते ॐ ॥२२॥ न केवलं कालादिकृते

ब्रह्मचन्द्रगती स्मर्येते । किन्तु ज्ञानयोगिनः कर्मयोगिनश्च। 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते (भ.गी ८-२४,२५)' इत्यत्र योगीति विशेषणात्स्मरणनिमित्ते चैते गती । 'गत्यनुस्मरणाद्ब्रह्म चन्द्रं वा गच्छति ध्रुवम् । अननुस्मरतः काले स्मरणं प्राप्य वै गतिः' इत्यध्यात्मे ॥२२॥ (योग्यधिकरणम् ॥१०॥) **इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥४॥२॥**

मार्गो गम्यं चास्मिन्पाद उच्यते ॥ **ॐ अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॐ ॥१॥** 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरन्ह आपूर्यमाणपक्षम् (छां. ५-१०-१)' इत्यर्चिषः प्राथम्यं श्रूयते । 'यदा ह वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति (बृ. ७-१०-१)' इति वायोः । तत्रार्चिषः प्राप्तिरेव प्रथमा । 'द्वावेव मार्गौ प्रथितावर्चिरादिर्विपश्चिताम् । धूमादिः कर्मिणां चैव सर्ववेदविनिर्णयात् ॥ अग्निर्ज्योतिरिति द्वेधैवार्चिषः सम्प्रतिष्ठितिः । अग्निं गत्वा ज्योतिरेति प्रथमं ब्रह्म संव्रजन् । एकस्मिंस्तु पुरे संस्थो द्विरूपोऽग्नेः सुतो महान्' इति ब्रह्मतर्के ॥१॥ (अर्चिरधिकरणम् ॥१॥)

ॐ वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॐ ॥२॥ अर्चिषो वायुं गच्छति । 'स वायुमागच्छति (बृ. ७-१०-१)' इति सामान्यवचनात् । 'स इतो गतो द्वितीयां गतिं वायुमागच्छति वायोरहरह्न आपूर्यमाणपक्षम्' इति विशेषवचनाच्च ॥२॥ (वायुशब्दाधिकरणम् ॥२॥)

ॐ तटितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॐ ॥३॥ 'मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सराद्वरुणलोकं वरुणलोकात्प्रजापतिलोकम्' इति कौण्डिन्यश्रुतिः । 'संवत्सरात्तटितमागच्छति तटितः प्रजापतिलोकम्' इति च गौपवनश्रुतिः । 'तत्र तटितो वरुणं गच्छति । तटिता ह्यूह्यते वरुणलोकस्तटिदुपरि मुक्तामयो

राजते तत्रासौ वरुणो राजा सत्यानृते विविञ्चति' इत्युपरिसम्बन्धत्वश्रुतेः ॥३॥ (तटिदधिकरणम् ॥३॥)

ॐ आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ॐ ॥४॥ पूर्वोक्तस्त्वातिवाहिको वायुः। पूर्वगमनलिङ्गात् ॥४॥ कुतः ॥ **ॐ उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॐ ॥५॥** 'स वायुमागच्छति (बृ.७-१०-१)' इति प्रथममुच्यते। 'उत्क्रान्तो विद्वान् परमभिगच्छन् विद्युतमेवान्तत उपगच्छति द्यौर्वाव विद्युत्तत्पतिं वायुमुपगम्य तेनैव ब्रह्म गच्छति' इत्यन्तेऽपि वायुगमनश्रुतेः । पूर्वोक्त आतिवाहिकः परो वेति व्यामोहे उत्तरे दिवस्पतिरिति विशेषणात्पूर्वत्राऽतिवाहिकस्यैव सिद्धेः । ब्रह्मतर्के च । 'उत्क्रान्तस्तु शरीरात्स्वाद्गच्छत्यर्चिषमेव तु । ततो हि वायोः पुत्रं च योऽसौ नाम्नाऽऽतिवाहिकः ॥ ततोऽहः पूर्वपक्षं चाप्युदक्संवत्सरं तथा । तटितं वरुणं चैव प्रजापं सूर्यमेव च ॥ सोमं वैश्वानरं चेन्द्रं ध्रुवं देवीं दिवं तथा । ततो वायुं परं प्राप्य तेनैति पुरुषोत्तमम्' इति ॥५॥ (आतिवाहिकाधिकरणम् ॥४॥)

ॐ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॐ ॥६॥ प्रकारान्तरेण तत्र तत्रोच्यमानत्वाद्वायोरपि परतो ब्रह्मणोऽर्वागन्तव्योऽस्तीति नाशङ्कनीयम् । विद्युत्पतिना वायुनैव 'स एनान्ब्रह्म गमयति (छां.४-१५-६)' इति ब्रह्मगमनश्रुतेः । 'विद्युत्पतिर्वायुरेव नयेद्ब्रह्म न चापरः । कुतोऽन्यस्य भवेच्छक्तिस्तमृते प्राणनायकम्' इति बृहत्तन्त्रे ॥६॥ (वैद्युताधिकरणम् ॥५॥)

ॐ कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॐ ॥७॥ 'स एनान्ब्रह्म गमयति (छां.५-१०-२)' इति कार्यं ब्रह्म गमयतीति बादरिर्मन्यते । 'ऋते देवान्परं ब्रह्म कः पुमान्प्राप्नुयात्क्वचित् । यद्यपि ब्रह्मदृष्टिः स्याद्ब्रह्मलोकमवाप्नुयात्' इत्यध्यात्मवचनात्तस्यैव गत्युपपत्तेः ॥७॥ **ॐ विशेषितत्वाच्च ॐ ॥८॥** 'यदि ह वाव परमभिपश्यति प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुखं प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुखम्' इति कौषारवश्रुतौ ॥८॥ **ॐ सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॐ ॥९॥** 'ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै.२-१)' इति तद्व्यपदेशस्तु समीपत एव परमपि प्राप्नोतीत्येतदर्थ एव ॥९॥ कदा ॥ **ॐ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॐ ॥१०॥** 'ते ह

ब्रह्माणमभिसम्पद्य यदैतद्विलीयतेऽथ सह ब्रह्मणा परमभिगच्छन्ति' इति सौपर्णश्रुतेर्महाप्रलये तदध्यक्षेण ब्रह्मणा सह गच्छन्ति ॥१०॥ **ॐ स्मृतेश्च ॐ ॥११॥** 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते परात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' इति ॥११॥ **ॐ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॐ ॥१२॥** ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव मुख्यत्वात्परमेव ब्रह्म गमयतीति जैमिनिर्मन्यते ॥१२॥ **ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥१३॥** दृष्टत्वाच्च परब्रह्मणः ॥१३॥ **ॐ न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॐ ॥१४॥** न हि कार्ये प्रतिपत्तिः प्राप्नवानीत्यभिसन्धिश्च । 'यदुपास्ते पुमान् जीवन् यत्प्राप्तुमभिवाञ्छति । यच्च पश्यति तृप्तः सन् तत्प्राप्नोति मृतेरनु' इति पाद्मे ॥१४॥ **ॐ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॐ ॥१५॥** 'प्रतीकं देह उद्दिष्टो येषां तत्रैव दर्शनम् । न तु व्याप्ततया क्वापि प्रतीकालम्बनास्तु ते ॥ अप्रतीका देवतास्तु ऋषीणां शतमेव च । राज्ञां च शतमुद्दिष्टं गन्धर्वाणां शतं तथा ॥ एतेऽधिकारिणो व्याप्तदर्शिनोऽन्ये न तु क्वचित् । अयोग्यदर्शने यत्नात् भ्रंशः पूर्वस्य चापि तु ॥ अप्रतीकाश्रया ये हि ते यान्ति परमेव तु । स्वदेहे ब्रह्मदृष्ट्यैव गच्छेद्ब्रह्मसलोकताम् । ब्रह्मणा सह सम्प्राप्ते संहारे परमं पदम्' इति गारुडवचनात् उभयत्रोक्तदोषाच्चाप्रतीकालम्बनान् परं नयति । 'स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते (बृ. ६-४-५)' इति श्रुतेश्च । अत्र कर्मोपासनमेव । अन्यान्कार्यं नयतीति भगवन्मतम् ॥१५॥ **ॐ विशेषं च दर्शयति ॐ ॥१६॥** 'अन्तःप्रकाशा बहिःप्रकाशा सर्वप्रकाशाः । देवा वाव सर्वप्रकाशा ऋषयोऽतःप्रकाशा मनुष्या एव बहिप्रकाशाः' इति चतुर्वेदशिखायाम् ॥१६॥ (कार्याधिकरणम् ॥६॥)

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥४॥३॥

भोगमाहास्मिन्पादे ॥ **ॐ सम्पद्याविहाय स्वेन शब्दात् ॐ ॥१॥** 'स

य एवं विदेवं मन्वान एवं पश्यन्नात्मानमभिसम्पद्यैतेनात्मना यथाकामं सर्वान्कामाननुभवति' इति सौपर्णश्रुतेः ।'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते (छां. ८-३-४)' इति च । 'एवं सेतुं तीर्त्वाऽन्धस्सन्ननन्धो भवति (छां. ८-४-२)' इति च । तत्र तरणं नाम तत्प्राप्तयेऽन्यतरणमेव । 'इमां घोरामशिवां नदीं तीर्त्वैतं सेतुमाप्यैतेनैव सेतुना मोदते प्रमोदत आनन्दी भवति' इति मौद्गल्यश्रुतेः ॥१॥ (सम्पद्याधिकरणम् ॥१॥)

ॐ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॐ ॥२॥ मुक्त एव चात्रोच्यते । 'अहरहरेनमनुप्रविशत्युपसङ्क्रमते च न तत्र मोदते न प्रमोदते न कामाननुभवति बद्धो ह्येष भवत्यथ यदैनं मुक्तोऽनुप्रविशति मोदते च प्रमोदते च कामांश्चैवानुभवति' इति बृहच्छ्रुतौ प्रतिज्ञानात् ॥२॥ (मुक्ताधिकरणम् ॥२॥)

ॐ आत्मा प्रकरणात् ॐ ॥३॥ परञ्ज्योतिःशब्देन परमात्मैवोच्यते। तत्प्रकरणत्वात् । 'परं ज्योतिः परं ब्रह्म परमात्मादिका गिरः । सर्वत्र हरिमेवैकं ब्रूयुर्नान्यं कथञ्चन' इति ब्रह्माण्डे ॥३॥ (आत्माधिकरणम् ॥३॥)

ॐ अविभागेन दृष्टत्वात् ॐ ॥४॥ ये भोगाः परमात्मना भुज्यन्ते त एव मुक्तैर्भुज्यन्ते । 'यानेवाहं श्रृणोमि यान् पश्यामि याञ्जिघ्रामि तानेवैत इदं शरीरं विमुच्यानुभवन्ति' इति दृष्टत्वाच्चतुर्वेदशिखायाम् । भविष्यत्पुराणे च । 'मुक्ताः प्राप्य परं विष्णुं तद्भोगाँल्लेशतः क्वचित् । बहिष्ठान् भुञ्जते नित्यं नानन्दादीन् कथञ्चन' इति ॥४॥(अविभागाधिकरणम् ॥४॥)

ॐ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॐ ॥५॥ सर्वदेहपरित्यागेन मुक्ताः सन्तो ब्राह्मेणैव देहेन भोगान्भुञ्जत इति जैमिनिर्मन्यते । 'स वा एष ब्रह्मनिष्ठ इदं शरीरं मर्त्यमतिसृज्य ब्रह्माभिसम्पद्य ब्रह्मणा पश्यति ब्रह्मणा श्रृणोति ब्रह्मणैवेदं सर्वमनुभवति' इति माध्यन्दिनायनश्रुतावुपन्यासात् । 'आदत्ते हरिहस्तेन हरिदृष्ट्यैव पश्यति । गच्छेच्च हरिपादेन मुक्तस्यैषा स्थितिर्भवेत्' इति स्मृतेः । 'गच्छामि विष्णुपादाभ्यां विष्णुदृष्ट्या च दर्शनम् । इत्यादि पूर्वस्मरणान्मुक्तस्यैतद्भविष्यति' इति बृहत्तन्त्रोक्तयुक्तेश्च ॥५॥ **ॐ चितिमात्रेण**

तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॐ ॥६॥ चितिमात्रो देहो मुक्तानां पृथग्विद्यते तेन भुञ्जते । 'सर्वं वा एतदचित्परित्यज्य चिन्मात्र एवैष भवति चिन्मात्र एवावतिष्ठते तामेतां मुक्तिरित्याचक्षते ' इत्युद्दालकश्रुतेश्चिदात्मकत्वादित्यौडुलोमिर्मन्यते ॥६॥ **ॐ एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॐ ॥७॥** 'स वा एष एतस्मान्मर्त्याद्विमुक्तश्चिन्मात्री भवत्यथ तेनैव रूपेणाभिपश्यत्यभिश्रृणोत्यभिमनुतेऽभिविजानाति तामाहुर्मुक्तिः' इति सौपर्णश्रुतौ चिन्मात्रेणाप्युपन्यासाज्जैमिन्युक्तस्य भावादुभयत्राप्यविरोधं बादरायणो मन्यते । नारायणाध्यात्मे च । 'मर्त्यं देहं परित्यज्य चितिमात्रात्मदेहिनः । चितिमात्रेन्द्रियाश्चैव प्रविष्टा विष्णुमव्ययम् । तदङ्गानुगृहीतैश्च स्वाङ्गैरेव प्रवर्तनम् । कुर्वन्ति भुञ्जते भोगांस्तदन्तर्बहिरेव वा । यथेष्टं परिवर्तन्ते तस्यैवानुग्रहेरिताः' इति ॥७॥ (ब्राह्माधिकरणम् ॥५॥)

ॐ सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॐ ॥८॥ न तेषां भोगादिषु प्रयत्नापेक्षा । 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादिश्रुतेः ॥८॥ (सङ्कल्पाधिकरणम् ॥६॥)

ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ ॥९॥ सत्यसङ्कल्पत्वादेव । 'परमोऽधिपतिस्तेषां विष्णुरेव न संशयः । ब्रह्मादिमानुषान्तानां सर्वेषामविशेषतः ॥ ततः प्राणादिनामान्ताः सर्वेऽपि पतयः क्रमात् । आचार्याश्चैव सर्वेऽपि यैर्ज्ञानं सुप्रतिष्ठितम् । एतेभ्योऽन्यः पतिर्नैव मुक्तानां नात्र संशयः ' इति वाराहे ॥९॥ (अनन्याधिपत्यधिकरणम् ॥७॥)

ॐ अभावं बादरिराह ह्येवम् ॐ ॥१०॥ चिन्मात्रं विनाऽन्यो देहस्तेषां न विद्यत इति बादरिः । 'अशरीरो वाव तदा भवत्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतो याभ्यां ह्येष उन्मथ्यते' इत्येवं कौण्ठरव्यश्रुतावाह हि ॥१०॥

ॐ भावं जैमिनिर्विकल्पाम्नानात् ॐ ॥११॥ 'स वा एष एवं वित्परमभिपश्यत्यभिश्रृणोति ज्योतिषैव रूपेण चिता वाऽचिता वा नित्येन वाऽनित्येन वाऽथानन्दी ह्येवैष भवति नानानन्दं कञ्चिदुपस्पृशति'

इत्यौद्दालकश्रुतौ विकल्पाम्नानादन्यदेहस्यापि भावं जैमिनिर्मन्यते ॥११॥ **ॐ द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॐ ॥१२॥** यथा द्वादशाहः क्रत्वात्मकः सत्रात्मकश्च भवति । एवं मुक्तभोगो बाह्यशरीरकृतश्चिन्मात्रकृतश्च भवति' इति बादरायणो मन्यते ॥१३॥ उपपत्तिश्च । **ॐ तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॐ ॥१३॥** सन्ध्यं स्वप्नः । 'सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम् (बृ. ६-३-९)' इति श्रुतेः ॥१३॥ **ॐ भावे जाग्रद्वत् ॐ ॥१४॥** ब्रह्मवैवर्ते च 'स्वप्नस्थानां यथा भोगो विना देहेन युज्यते । एवं मुक्तावपि भवेद्विना देहेन भोजनम् ॥ स्वेच्छया वा शरीराणि तेजोरूपाणि कानिचित् । स्वीकृत्य जागरितवद्भुक्त्वा त्यागः कदाचन' इति ॥१४॥ **ॐ प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॐ ॥१५॥** शरीरमनुविश्यापि तत्प्रकाशयन्तः पुण्यानेव भोगाननुभवति न तु दुःखादीन् । यथा प्रदीपो दीपिकादिषु प्रविष्टस्तस्थं तैलाद्येव भुङ्क्ते न तु काष्ण्यादि । 'तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति (बृ. ६-३-२२)' इति हि दर्शयति ॥१५॥ न च 'स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति (कठ. १-१२)' इत्यादिना स्वर्गादिस्थस्यैतदिति वाच्यम् । यतः **॥ ॐ स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॐ ॥१६॥** सुप्तौ मोक्षं वा तदुच्यते । 'अत्र पिताऽपिता भवत्यनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन (बृ. ६-३-२२)' इत्याद्याविष्कृतत्वात् । ब्रह्मवैवर्ते च । 'ज्योतिर्मयेषु देहेषु स्वेच्छया विश्वमोक्षिणः । भुञ्जते सुसुखान्येव न दुःखादीन्कदाचन ॥ तीर्णा हि सर्वशोकांस्ते पुण्यपापादिवर्जिताः । सर्वदोषनिवृत्तास्ते गुणमात्रस्वरूपिणः' इति ॥१६॥ (अभावाधिकरणम् ॥८॥)

ॐ जगद्व्यापारवर्जम् ॐ ॥१७॥ 'सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् (ए.आ २-५-४)' इत्युच्यते । तत्र सृष्ट्यादिभ्योऽन्यान् व्यापारानाप्नोति ॥१७॥ कुतः **॥ ॐ प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॐ ॥१८॥** जीवप्रकरणत्वाज्जीवानां तादृक्सामर्थ्यविदूरत्वाच्च । वाराहे च । 'स्वाधिकानन्दसम्प्राप्तौ सृष्ट्यादिव्यापृतिष्वपि । मुक्तानां नैव कामः स्यादन्यान्कामांस्तु भुञ्जते ।

तद्योग्यता नैव तेषां कदाचित्क्वापि विद्यते । न चायोग्यं विमुक्तोऽपि प्राप्नुयान्न च कामयेत्' इति ॥१८॥ **ॐ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाऽधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॐ ॥१९॥** 'ता यो वेद, स वेद ब्रह्म, सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति'(तै.१.५) इति प्रत्यक्षोपदेशाज्जगदैश्वर्यमप्यस्तीति चेन्न । आधिकारिकमण्डलाधिपतिर्ब्रह्मा हि तत्रोच्यते । गारुडे च । 'आत्मेत्येव परं देवमुपास्य हरिमव्ययम् । केचिदत्रैव मुच्यन्ते नोत्क्रामन्ति कदाचन । अत्रैव च स्थितिस्तेषामन्तरिक्षे तु केचन । केचित्स्वर्गे महर्लोके जने तपसि चापरे ॥ केचित्सत्ये महाज्ञाना गच्छन्ति क्षीरसागरम् । तत्रापि क्रमयोगेन ज्ञानाधिक्यात्समीपगाः । सालोक्यं च सरूपत्वं सामीप्यं योगमेव च । इमामारभ्य सर्वत्र यावत्सु क्षीरसागरे ॥ पुरुषोऽनन्तशयनः श्रीमन्नारायणाभिधः । मानुषा वर्णभेदेन तथैवाऽश्रमभेदतः ॥ क्षितिपा मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चिरः । आजानजाः कर्मजाश्च तात्त्विकाश्च शचीपतिः ॥ रुद्रो ब्रह्मेति क्रमशस्तेषु चैवोत्तमोत्तमाः । नित्यानन्दे च भोगे च ज्ञानैश्वर्यगुणेषु च । सर्वे शतगुणोद्रिक्ताः पूर्वस्मादुत्तरोत्तरम् ॥ पूज्यन्ते चावरैस्ते तु सर्वपूज्यश्चतुर्मखः । स्वजगद्व्यापृतिस्तेषां पूर्ववत्समुदीरिता ॥ सयुजः परमात्मानं प्रविश्य च बहिर्गताः । चिद्रूपान्प्राकृतांश्चापि विना भोगांस्तु कांश्चन । भुञ्जते मुक्तिरेवं ते विस्पष्टं समुदाहृता' इति ॥१९॥ **ॐ विकारावर्ति च तथाहि दर्शयति ॐ ॥२०॥** विकारावर्ति व्यापारो मुक्तानां न विद्यते । 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते (छां. ४-१५-६)' इति श्रुतिः ॥ वाराहे च । स्वाधिकारेण वर्तन्ते देवा मुक्तावपि स्फुटम् । बलिं हरन्ति मुक्ताय विरिञ्चाय तु पूर्ववत् ॥ सब्रह्मकास्तु ते देवा विष्णवे च विशेषतः । न विकाराधि कारस्तु मुक्तानामन्य एव तु । विकाराधिकृता ज्ञेया ये नियुक्तास्तु विष्णुना' इति ॥२०॥ (जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥९॥)

ॐ स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॐ ॥२१॥ 'एतत्साम गायन्नास्ते (तै. ३-१०)' इत्युच्यते । तत्रानन्दादीनां वृद्धिह्रासश्च न विद्यते ।

किन्त्वेकप्रकारेणैव सर्वदा स्थितिः । 'स एष एतस्मिन्ब्रह्मणि सम्पन्नो न जायते न म्रियते न हीयते न वर्धते स्थित एव सर्वदा भवति दर्शन्नेव ब्रह्म दर्शन्नेवात्मानं तस्यैवं दर्शयतो नापत्तिर्न विपत्तिः' इत्याह जाबालश्रुतौ ।। 'यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते । न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते' इति मोक्षधर्मे ।। विद्वत्प्रत्यक्षात् कारणाभावलिङ्गाच्च । ब्रह्मवैवर्ते च । 'न ह्रासो न च वृद्धिर्वा मुक्तानां विद्यते क्वचित् । विद्वत्प्रत्यक्षसिद्धत्वात्कारणाभावतोऽनुमा ।। हरेरुपासना चात्र सदैव सुखरूपिणी । न तु साधनभूता सा सिद्धिरेवात्र सा यतः' इति ।।२१।। **ॐ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॐ ।।२२।।** न च भोगविशेषादिविरोधः । 'एतमानन्दमयमात्मानमनुविश्य न जायते न म्रियते न ह्रसते न वर्धते यथाकामं चरति यथाकामं पिबति यथाकामं रमते यथाकाममुपरमते (तै. २-८)' इति भोगमात्रसाम्यलिङ्गात् । 'अवृद्धिह्रासरूपत्वं मुक्तानां प्रायिकं भवेत् । कादाचित्कविशेषस्तु नैव तेषां निषिध्यते' इति कौर्मे । 'प्रवाहतस्तु वृद्धिर्वा ह्रासो वा नैव कुत्रचित् । नाप्रियं किञ्चिदपि तु मुक्तानां विद्यते क्वचित् ।। कुत एव तु दुःखं स्यात्सुखमेव सदोदितम् । भोगानां तु विशेषे तु वैचित्र्यं लभ्यते क्वचित्' इति नारायणतन्त्रे ।।२२।। (स्थित्यधिकरणम् ।।१०।।)

ॐ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॐ ।।२३।। 'न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते (छां. ८-१५-१)', 'सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवत् (ए.आ २-५-१-१५)' इत्यादिश्रुतिभ्यः ।।२३।। (अनावृत्त्यधिकरणम् ।।११।।)

ज्ञानानन्दादिभिः सर्वैर्गुणैः पूर्णाय विष्णवे ।
नमोऽस्तु गुरवे नित्यं सर्वथाऽतिप्रियाय मे ।।

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलम्
बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।

वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुः
मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हरौ तेन हि ॥

नित्यानन्दो हरिः पूर्णो नित्यदा प्रीयतां मम ।
नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै च विष्णवे ॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥४॥४॥ फलाध्यायस्समाप्तः ॥

****

॥ श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यं सम्पूर्णम् ॥
॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीमदानन्दतीर्थगवत्पादाचार्यविरचितं

श्रीमदणुभाष्यम्

॥ॐ॥ नारायणं गुणैः सर्वैरुदीर्णं दोषवर्जितम् ।
ज्ञेयं गम्यं गुरूंश्चापि नत्वा सूत्रार्थ उच्यते ॥१॥
विष्णुरेव विजिज्ञास्यः सर्वकर्ताऽऽगमोदितः ।
समन्वयादीक्षतेश्च पूर्णानन्दोऽन्तरः खवत् ॥२॥
प्रणेता ज्योतिरित्याद्यैः प्रसिद्धैरन्यवस्तुषु ।
उच्यते विष्णुरेवैकः सर्वैः सर्वगुणत्वतः ॥३॥
सर्वगोऽत्ता नियन्ता च दृश्यत्वाद्युज्झितः सदा ।
विश्वजीवान्तरत्वाद्यैर्लिङ्गैः सर्वैर्युतः स हि ॥४॥
सर्वाश्रयः पूर्णगुणः सोऽक्षरः सन् हृदब्जगः ।
सूर्यादिभासकः प्राणप्रेरको दैवतैरपि ॥५॥
ज्ञेयो न वेदैः शूद्राद्यैः कम्पकोऽन्यश्च जीवतः ।
पतित्वादिगुणैर्युक्तस्तदन्यत्र च वाचकैः ॥६॥
मुख्यतः सर्वशब्दैश्च वाच्य एको जनार्दनः ।
अव्यक्तः कर्मवाक्यैश्च वाच्य एकोऽमितात्मकः ॥७॥
अवान्तरं कारणं च प्रकृतिः शून्यमेव च ।
इत्याद्यन्यत्रनियतैरपि मुख्यतयोदितः ।
शब्दैरतोऽनन्तगुणो यच्छब्दा योगवृत्तयः ॥८॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

॥ॐ॥ श्रौतस्मृतिविरुद्धत्वात् स्मृतयो न गुणान्हरेः ।
निषेद्धुं शक्नुयुर्वेदा नित्यत्वान्मानमुत्तमम् ॥१॥

देवतावचनोदापोवदन्तीत्यादिकं वचः ।
नायुक्तवाद्यसन्नैव कारणं दृश्यते क्वचित् ॥२॥
असज्जीवप्रधानादिशब्दा ब्रह्मैव नापरम् ।
वदन्ति कारणत्वेन क्वापि पूर्णगुणो हरिः ॥३॥
स्वातन्त्र्यात् सर्वकर्तृत्वान्नायुक्तं तद्वदेच्छ्रुतिः ।
भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तितः ॥४॥
न तद्विरोधाद्वचनं वैदिकं शङ्क्यतां व्रजेत् ।
आकाशादिसमस्तं च तज्जं तेनैव लीयते ॥५॥
सोऽनुत्पत्तिलयः कर्ता जीवस्तद्वशगः सदा ।
तदाभासो हरिः सर्वरूपेष्वपि समः सदा ॥६॥
मुख्यप्राणश्चेन्द्रियाणि देहश्चैव तदुद्भवः ।
मुख्यप्राणवशे सर्वं स विष्णोर्वशगः सदा ॥७॥
सर्वदोषोज्झितस्तस्माद्भगवान् पुरूषोत्तमः ।
उक्ता गुणाश्चाविरुद्धास्तस्य वेदेन सर्वशः ॥८ ॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

॥ॐ॥ शुभेन कर्मणा स्वर्गं निरयं च विकर्मणा ।
मिथ्याज्ञानेन च तमो ज्ञानेनैव परं पदम् ॥१॥
याति तस्माद्विरक्तः सन् ज्ञानमेव समाश्रयेत् ।
सर्वावस्थाप्रेरकश्च सर्वरूपेष्वभेदवान् ॥२॥
सर्वदेशेषु कालेषु स एकः परमेश्वरः ।
तद्भक्तितारतम्येन तारतम्यं विमुक्तिगम् ॥३॥
सच्चिदानन्द आत्मेति मानुषैस्तु सुरेश्वरैः ।
यथाक्रमं बहुगुणैर्ब्रह्मणा त्वखिलैर्गुणैः ॥४॥
उपास्यः सर्ववेदैश्च सर्वैरपि यथाबलम् ।
ज्ञेयो विष्णुर्विशेषस्तु ज्ञानेस्यादुत्तरोत्तरम् ॥५॥
सर्वेऽपि पुरुषार्थाः स्युर्ज्ञानादेव न संशयः ।
न लिप्यते ज्ञानवांश्च सर्वदोषैरपि क्वचित् ॥६॥

गुणदोषैः सुखस्यापि वृद्धिह्रासौ विमुक्तिगौ ।
नृणां सुराणां मुक्तौ तु सुखं क्लृप्तं यथाक्रमम् ॥७॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

॥ॐ॥ विष्णुर्ब्रह्म तथाऽऽदातेत्येवं नित्यमुपासनम् ।
कार्यमापद्यपि ब्रह्म तेन यात्यपरोक्षताम् ॥१॥
प्रारब्धकर्मणोऽन्यस्य ज्ञानादेव परिक्षयः ।
अनिष्टस्योभयस्यापि सर्वस्यान्यस्य भोगतः ॥२॥
उत्तरेषूत्तरेष्वेवं यावद्वायुं विमुक्तिगाः ।
प्रविश्य भुञ्जते भोगांस्तदन्तर्बहिरेव वा ॥३॥
वायुर्विष्णुं प्रविश्यैव भोगश्चैवोत्तरोत्तरम् ।
उत्क्रम्य मानुषा मुक्तिं यान्ति देहक्षयात्सुराः ॥४॥
अर्चिरादिपथा वायुं प्राप्य तेन जनार्दनम् ।
यान्त्युत्तमा नरोच्चाद्या ब्रह्मलोकात्सहामुना ॥५॥
यथासङ्कल्पभोगाश्च चिदानन्दशरीरिणः ।
जगत्सृष्ट्यादिविषये महासामर्थ्यमप्युते ॥६॥
यथेष्टशक्तिमन्तश्च विना स्वाभाविकोत्तमान् ।
अनन्यवशगाश्चैव वृद्धिह्रासविवर्जिताः ॥
दुःखादिरहिता नित्यं मोदन्तेऽविरतं सुखम् ॥७॥
पूर्णप्रज्ञेन मुनिना सर्वशास्त्रार्थसङ्ग्रहः ।
कृतोऽयं प्रीयतां तेन परमात्मा रमापतिः ॥८॥
नमो नमोऽशेषदोषदूर पूर्णगुणात्मने ।
विरिञ्चिशर्वपूर्वेड्य वन्द्याय श्रीवराय ते ॥९॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

॥ श्रीमदणुभाष्यं सम्पूर्णम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

॥ ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानम् ॥

॥ॐ॥ नारायणं निखिलपूर्णगुणैकदेहं निर्दोषमाप्यतममप्यखिलैः सुवाक्यैः। अस्योद्भवादिदमशेषविशेषतोऽपि वन्द्यं सदा प्रियतमं मम संनमामि ॥ तमेव शास्त्रप्रभवं प्रणम्य जगद्गुरूणां गुरुमञ्जसैव । विशेषतो मे परमाख्यविद्याव्याख्यां करोम्यन्वपि चाहमेव ॥ प्रादुर्भूतो हरिर्व्यासो विरिञ्चिभवपूर्वकैः । अर्थितः परविद्याख्यं चक्रे शास्त्रमनुत्तमम् ॥ गुरुर्गुरूणां प्रभवः शास्त्राणां बादरायणः । यतस्तदुदितं मानमजादिभ्यस्तदर्थतः ॥ वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनां यदाप्तिरनुकूलता । आप्तवाक्यतया तेन श्रुतिमूलतया तथा ॥ युक्तिमूलतया चैव प्रामाण्यं त्रिविधं महत् । दृश्यते ब्रह्मसूत्राणामेकधाऽन्यत्र सर्वशः ॥ अतो नैतादृशं किञ्चित्प्रमाणतममिष्यते । स्वयंकृताऽपि तद्व्याख्या क्रियते स्पष्टतार्थतः ॥ तत्र ताराथमूलत्वं सर्वशास्त्रस्य चेष्यते । सर्वत्रानुगतत्वेन पृथगोङ्क्रियतेऽखिलैः ॥ **ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ ॥१-१-१॥** ओतत्वाची ह्योङ्कारो वक्त्यसौ तद्गुणोतताम् । स एव ब्रह्मशब्दार्थो नारायणपदोदितः ॥ स एव भर्गशब्दार्थो व्याहृतीनां च भूमतः । भावनाच्चैव सुत्वाच्च सोऽयं पुरुष इत्यपि ॥ स एव सर्ववेदार्थो जिज्ञास्योऽयं विधीयते । 'ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे' 'तं विद्वानेव चामृतः' ॥ 'वृणुते यं तेन लभ्य' इत्याद्युक्तिबलेन हि । जिज्ञासोऽत्थज्ञान जात्तत्प्रसादादेव मुच्यते ॥ 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतस्सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया' ॥ 'नर्ते त्वत्क्रियते किञ्चिदि 'त्यादेर्न हरिं विना । ज्ञानस्वभावतोऽपि स्यान्मुक्तिः कस्यापि हि क्वचित् ॥ 'अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुर्ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः । आनन्ददश्च

मुक्तानां स एवैको जनार्दनः' । इत्युक्तेर्बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते । मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्षविरोधतः ॥ मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतो भवेत् । मिथ्यायाः साधकत्वं च न सिद्धं प्रतिवादिनः ॥ तच्च मिथ्याप्रमाणेन सता वा साध्यते त्वया । सता चेद्द्वैतसिद्धिःस्यान्न सिद्धं चान्य साधनम् ॥ साधकत्वं सतस्तेन साक्षिणा सिद्धिमिच्छता । स्वीकृतं ह्यविशेषस्य साध्या साधकता पुनः ॥ तच्चाविशेषमानेन साध्यमित्यनवस्थितिः । अनङ्गीकुर्वतां विश्वसत्यतां तन्न वादिता ॥ तस्माद्व्यवहृतिः सर्वा सत्येत्येव व्यवस्थिता । व्यावहारिकमेतस्मात्सत्यमित्येव चागतम् ॥ व्यवहारसतश्चापि साधकत्वं तु पूर्ववत् । सत्त्रैविध्यं च मानेन सिद्ध्चेत्केनेति पृच्छ्यते ॥ तस्याप्युक्तप्रकारेण नैव सिद्धिः कथञ्चन । वैलक्षण्यं सदसतोरप्येतेन निषिध्यते ॥ वैलक्षण्यं सतश्चापि स्वयं सद्भेदवादिनः । असतश्चापि विश्वस्य तेनानिष्टं कथं भवेत् ॥ यद्युच्यतेऽपि सर्वस्मादिति सद्भेदसंस्थितिः । सन्मात्रत्वं ब्रह्मणोऽपि तस्मात्तदपि नो भवेत् ॥

ज्ञानबाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिवादिनः । विज्ञातस्यान्यथा सम्यग्विज्ञानं ह्येव तन्मतम् ॥ असद्विलक्षणज्ञप्त्यै ज्ञातव्यमसदेव हि । तस्मादसत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यते ॥ अन्यथात्वमसत्तस्माद्भ्रांतावेव प्रतीयते । सत्त्वस्यासत एवं हि स्वीकार्यैव प्रतीतता ॥ तस्यानिर्वचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिः । निर्विशेषे स्वयंभाते किमज्ञानावृतं भवेत् ॥ मिथ्याविशेषोऽप्यज्ञानसिद्धिमेव ह्यपेक्षते । न चावरणमज्ञानमसत्ये तेन चेष्यते ॥ अप्रकाशस्वरूपत्वाज्जडे ज्ञानं न मन्यते । अज्ञानाभावतः शास्त्रं सर्वं व्यर्थीभविष्यति ॥ अज्ञानस्य च मिथ्यात्वम् अज्ञानादिति कल्पने । अनवस्थितिस्तथा च स्यादन्योऽन्याश्रयताऽथवा ॥ स्वभावाज्ञानवादस्य निर्दोषत्वान्न तद्भवेत् । अविद्यादुर्घटत्वं चेत्स्यादात्माऽपि हि तादृशः ॥ अतोऽधिकारिविषयफलयोगादिवर्जितम् । अनन्तदोषदुष्टं च हेयं मायामतं शुभैः ॥ सत्यत्वात्तेन दुःखादेः प्रत्यक्षेण विरोधतः । न ब्रह्मतां वदेद्वेदो जीवस्य हि कथञ्चन ॥ यजमानप्रस्तरत्वं यथा नार्थः श्रुतेर्भवेत् । ब्रह्मत्वमपि जीवस्य प्रत्यक्षस्याविशेषतः । सार्वज्ञादिगुणं जीवाद्भिन्नं ज्ञापयति श्रुतिः । ईशं

तामुपजीव्यैव वर्तते ह्यैक्यवादिनी ।। उपजीव्यविरोधेन नास्यास्तन्मानता भवेत् । स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमत्यैक्ययोरपि ।। सादृश्ये चैक्यवाक्सम्यक् सावकाशा यथेष्टतः । अवकाशोज्झिता भेदश्रुतिर्नातिबला कथम् ।। अज्ञानासम्भवादेव मिथ्याभेदो निराकृतः ।। अतो यथार्थबन्धस्य विना विष्णुप्रसादतः । अनिवृत्तेस्तदर्थं हि जिज्ञासाऽत्र विधीयते ।। यथा दृष्ट्या प्रसन्नस्सन् राजा बन्धापनोदकृत् । एवं दृष्टः स भगवान्कुर्याद्बन्धविभेदनम् ।।

कार्यता च न काचित्स्यादिष्टसाधनतां विना । कार्यं न हि क्रियाव्याप्यं निषिद्धस्य समत्वतः ।। न भविष्यत्क्रिया कार्यं प्रक्ष्यतीश इति ह्यपि । कार्यं स्यान्नैव चाकर्तुमशक्यं कार्यमिष्यते ।। साम्यादेव निषिद्धस्य तदिष्टं साधनं तथा । कार्यं साधनमिष्टस्य भगवानिष्टदेवता ।। मुख्येष्टं वा सुमनसां 'प्रेयस्तदि'ति च श्रुतिः । 'प्राणबुद्धिमनःखात्मदेहापत्यधनादयः । यत्सम्पर्कात्प्रिया आसंस्ततः कोन्वपरःप्रियः' । इत्यादिवाक्यैराकाङ्क्षा सन्निधिर्योग्यता यतः ।। तस्मिन्नेव समस्तस्येतीष्टेव्युत्पत्तिरिष्यते ।। अत्त्यपूपांस्तव भ्रातेत्यादावावापतोऽपि च । उद्वापाद्वर्तमानत्वादाकाङ्क्षादिबलादपि ।। बालो व्युत्पत्तिमप्येति नानयेत्यादिवाक्यतः । आनीयमानदृष्ट्यैव व्युत्पत्तेः सम्भवे सति ।। एष्यदानयनायायं कुत एव प्रतीक्षते । व्युत्पन्नो वर्तमाने तु क्रियाशब्दे भविष्यति ।। पुनर्दृष्ट्यैव शब्दश्रुत्पश्चाद्व्युत्पत्तिमेष्यति । वर्तमानमतीतं च भविष्यदिति च क्रमात् ।। आकाङ्क्षादियुतं यस्माद्विधेर्व्युत्पादनं कुतः । दृष्ट्या ज्ञातपदार्थस्य स्यादाकाङ्क्षा भविष्यति ।। व्युत्पत्तिः प्रथमा तस्माद्वर्तमानेऽगते ततः । इष्टमाकाङ्क्षते सर्वो न प्रवृत्तिमपेक्षते ।। अपरोक्षं परोक्षं वा ज्ञानमिष्टस्य साधनम् । क्वापि चेष्टा तदर्था स्यादत्ति हिं रसवित्तये ।। वाक्यार्थज्ञानमात्रेण क्वचिदिष्टं भवेदपि । न च स्रुक्स्रुववद्धृत्यादावतात्पर्यं श्रुतेर्भवेत् ।। यत्किञ्चित्करणस्यापि यज्ञतैवान्यथा भवेत् । तस्मादुपासनार्थं च स्वार्थे तात्पर्यवद्भवेत् ।। इतिशब्दोन्नयेऽग्नावित्यप्युन्नीते स्मृतिर्भवेत्। इतिशब्दव्यपेतानि ह्यपि सन्ति वचांस्यलम् ।। आत्मानमेवेत्यादीनि योगेऽग्नावपि तत्समम् ।। एकवाक्यत्वयोगे तु वेदस्यापि ह्यशेषतः ।। वाक्यभेदो

न युक्तः स्याद्योगश्च स्यान्महाफले । इति ब्रूयादिति वचो गतमग्नौ समीपगम् ।। कल्पनागौरवं चेत्स्यात्पृथक् तात्पर्यकल्पने । कल्पनागौरवादेव पदार्था स्युरेव हि।। प्रमाणावगतत्वं चेत्तात्पर्याणां तथैव हि। तस्मात्पदार्थे वाक्यार्थे तात्पर्यमुभयत्र च ।। पृथगेव च वाक्यत्वं पृथगन्वयतो भवेत् । अवान्तरत्वाद्वाक्यानां वाक्यभेदो न दूषणम् ।। अङ्गीकृतत्वादपि तैः पदानां तु पृथक्पृथक् । क्रियापदेनान्वयस्य वाक्यभेदो हि दूषणम् ।। प्रत्यक्षादिविरोधेऽतु गौणार्थस्यापि सम्भवात् । अतात्पर्यं पदाऽर्थेपि न कल्प्यमविरोधतः ।। अतो ज्ञानफलान्येव कर्माणि ज्ञानमेव हि । मुख्यप्रसादद‍ं विष्णोर्जिज्ञासायाश्च तद्भवेत् ।। कर्तव्या तेन जिज्ञासा श्रुतिप्रामाण्ययोगतः ।।

प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि ।। अनवस्थाऽन्यथा हि स्यादप्रामाण्यं तथाऽन्यतः । मिथ्याज्ञप्तिप्रलम्भादेस्तेन वेदविरोधि यत् ।। न मानमपि वेदानामङ्गीकार्या हि नित्यता । न हि धर्मादिसिद्धिः स्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचित् । अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानं तत्कृतत्वादयोऽपि च । कल्प्या गौरवदोषेण पुंवाक्यं ज्ञापकं न तत् ।। प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्मो वस्तुत्वादिति चोदिते । न बुद्धो धर्मदर्शी स्यात्पुंस्त्वादित्यनुमाहतिः ।। अधर्मवादिनो वाक्यमप्रयोजनमेव हि। धर्माभावोऽपि नो तेन प्रत्यक्षावगतो भवेत् ।। अतःसंशयसम्पत्तौ वाक्यं प्रत्यक्ष वत्प्रमा ।।

शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे शब्दानामनुभूयते ।। अतोऽन्विताभिधायित्वं गौरवं कल्पनेऽन्यथा । न चाशक्त्याभिधायित्वं प्रवृत्तिश्च द्विधाऽन्यथा ।। एतत्सर्वं तर्कशास्त्रे ब्रह्मतर्के हि विस्तरात् । उक्तं विद्यापृथत्क्वात्तु सङ्क्षेपेणात्र सूचितम्।। प्रमाणन्यायसच्छिक्षा क्रियते तर्कशास्त्रतः । मानन्यायैस्तु तत्सिद्धैर्मीमांसा मेयशोधनम् ।। ब्रह्मतर्कं च भगवान्स एव कृतवान्प्रभुः । पञ्चाशत्कोटिविस्तारा-न्नारायणतनौ कृतात् ।। उद्धृत्य पञ्चसाहस्रं कृतवान् बादरायणः । यतस्तदर्थं सङ्क्षेपादत इत्यभ्यसूचयत् ।। यतोऽनुभवतः सर्वं सिद्धमेतदतोऽपि च । देवैश्च दुर्गमार्थेषु व्यापृतो नातिविस्तृतिम् । चकारैता ह्यवज्ञेया युक्तयः प्रतिपक्षगाः ।।

प्रत्यक्षेक्षाक्षमः पक्षं कमेवात्राभिवीक्षते । तस्मादक्षमपक्षत्वान्मोक्षशास्त्रेऽभ्युपेक्षितः ॥ स्वयं भगवता विष्णुर्ब्रह्मेत्येतत् पुरोदितम् । 'स विष्णुराह ही'त्यन्ते देवशास्त्रस्य तेन हि ॥ आद्यन्तं देवशास्त्रस्य स्वयं भगवता कृतम् । मध्यं तदाज्ञया शेषपैलाभ्यां कृतमञ्जसा ॥ अतस्तत्रैव विष्णुत्वसिद्धेर्ब्रह्मेत्यसूचयत् । दोषारच्छिद्रशब्दानां पर्यायत्वं यतस्ततः ॥ गुणा नारा इति ज्ञेयास्तद्वान्नारायणः स्मृतः । ब्रह्मशब्दोऽपि हि गुणपूर्तिमेव वदत्ययम् ॥ अतो नारायणस्यैव जिज्ञासाऽत्र विधीयते । सिद्धत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ स्पष्टतया श्रुतौ ॥ 'अम्भस्य पार ' इत्युक्तो नारायणपदोदितः । 'आपो नारा' इति ह्याह स एवाप्स्वन्तरीरितः ॥ कामतो विधिरुद्रादिपददात्र्या स्वयं श्रिया । योनित्वेनात्मनो विष्णोस्तिष्ठन्तीत्युदितस्य च ॥ यस्मिन्देवा अधीत्युक्त्वा समुद्रं स्थानमेव च । नामचाक्षरमित्येव ऋच इत्युदितं तु यत् ॥ यतः प्रसूतेत्युक्त्वा च तदेव ब्रह्म चाब्रवीत् ॥१॥(अ.१)

ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ ॥१-१-२॥ अन्तःसमुद्रगं विश्वप्रसूतेः कारणं तु यत् । सूक्तोपनिषदाद्युक्तं 'जन्माद्यस्ये'ति लक्ष्यते ॥ सृष्टिःस्थितिश्च संहारो नियतिर्ज्ञानमावृतिः । बन्धमोक्षावपि ह्यासु श्रुतिषूक्ता हरेः सदा ॥ यं नामानि विशन्त्यद्धा यो देवानामिति ह्यपि । श्रुतेर्नामानि सर्वाणि विष्णोरेव यतस्ततः ॥ अतो न मुख्यतो नाम तदन्यस्य हि कस्यचित् ॥ गुणाः श्रुता इति ह्यस्मान्न दोषोऽर्थः श्रुतेर्भवेत् ॥ प्रीत्या मोक्षपरत्वाच्च तात्पर्यं नैव दूषणे । सर्वेषामपि वाक्यानां महातात्पर्यमत्र हि ॥ तद्विरोधे न मानत्वं फलं मुक्तिर्हि वाक्यतः । न पुराणादिमानत्वं विरुद्धार्थे श्रुतेर्भवेत् ॥ दर्शनान्तरमूलत्वान्मोहार्थं चाज्ञया हरेः । न सर्वनामताऽन्येषां श्रुतावुक्ता हि कुत्रचित् ॥ अदोषवचनाच्चैव नियमेन हरेः श्रुतौ । अज्ञानं पारतन्त्र्यं च प्रलयेऽभाव एव च ॥ अशक्तिश्चोदिताऽन्येषां सर्वेषामपि च श्रुतौ । 'जन्माद्यस्ये'ति तेनैतद्विष्णोरेव स्वलक्षणम् ॥ अस्योद्भवादिहेतुत्वं साक्षादेव स्वलक्षणम् । कृष्णध्यानच्छलेनैव स्वयं भागवतेऽब्रवीत् ॥ अतो जीवैक्यमपि स निराचक्रे जगद्गुरुः । न हि जन्मादिहेतुत्वं

जीवस्य जगतो भवेत् ।। हिताक्रियादिदोषं च वक्ष्यत्येव स्वयं प्रभुः । निर्गुणत्वं च तेनैव निषिद्धं प्रभुणा स्वयम् ।। भेदेनैव तु मुख्यार्थसम्भवे लक्षणा कुतः । कथं नित्यगुणस्यास्य स्यादैक्यं गुणहानतः ।। सदैव गुणवत्त्वेऽस्य भिन्नं स्यान्निर्गुणं सदा । न च मिथ्यागुणत्वं स्यादनिर्वाच्यस्य दूषणात् ।। निर्गुणत्वं तदा च स्यादासुरत्वं न चान्यथा । लक्ष्यलक्षणयोर्भेदोऽभेदो वा यदि वोभयम् ।। इति पृष्टे तदैक्यस्य गतिरेव न विद्यते । ऐक्याभेदे न शास्त्रेण ज्ञेयं तत्स्वप्रकाशतः ।। भेदे मिथ्यात्वतो भेदसत्यत्वं स्याद्बलादपि । भेदाभेदौ यदि तदा स्यादेव ह्यनवस्थितिः ।। स्वनिर्वाहकता चेत्स्याद्वाह्यं वाहकमित्यपि । पर्यायो भेदवान्वा स्यादनवस्थोभयत्र च ।। सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं न व्यावृत्त्या प्रयोजनम् । व्यावृत्तस्याविशेषत्वे तदखण्डं च खण्डितम् ।। निर्विशेषत्वमेतेन मूकोऽहमितिवद्भवेत् । अभिन्नेऽपि विशेषोऽयं बलादापतति ह्यतः ।। विशेषतद्वतोश्चैव स्वनिर्वाहकता भवेत् । भेदहीने त्वपर्यायशब्दान्तरनियामकः ।। विशेषो नाम कथितः सोऽस्ति वस्तुष्वशेषतः । विशेषास्तेऽप्यनन्ताश्च परस्परविशेषिणः । स्वनिर्वाहकतायुक्ताः सन्ति वस्तुष्वशेषतः । अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यते ।। 'एवं धर्मानि' ति श्रुत्या तदभेदोऽप्युदीर्यते ।।२।।(अ.२)

ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ।।१-१-३।। शैवाद्यागमसंप्राप्तदृष्टगेन फलेन तु । तद्वाक्योपमयान्यच्च प्रमाणत्वेऽनुमीयते ।। ईशवाक्यत्वत इति चेत्तद्व्यभिचारिणा। अप्रामाण्यानुमा च स्यान्न पृथक्चानुमेश्वरे ।। पुंस्त्वहेतुबलादेव पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना । शास्त्रयोनित्वमेतेन कारणस्य बलाद्भवेत् ।। 'नावेदवित्' 'न तर्केण मति' रित्यादिवाक्यतः । तर्को ज्ञापयितुं शक्तो नेशितारं कथञ्चन ।। वनकृत्त्वादिरूपेण पक्षभूतस्य चेशितुः । किञ्चिज्ज्ञत्वं हि पुंस्त्वेन शक्यं साधयितुं सुखम् ।। 'वृक्षकृन्नाखिलं वृक्षं वेत्ति पुंस्त्वाद्धि चैत्रवत्' । इत्याद्यनुमया स्पर्धि नानुमानं परेशितुः ।। शक्तं विज्ञापने चाऽतिप्रसङ्गोऽनुमयेदृशा । वस्तुत्वात्तुरगः श्रृङ्गी पुष्पवत्खं सुतैर्युता ।। चित्रिणी च रसः षष्ठो रसत्वात्सोत्तरो भवेत् । उपक्रमादिलिङ्गेभ्यो नाऽन्या स्यादनुमा ततः ।।३।।(अ.३)

ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ ॥१-१-४॥ त एवान्वयनामानस्तैः सम्यक्प्रविचारिते । मुख्यार्थो भगवान्विष्णुः सर्वशास्त्रस्य नापरः ॥४॥(अ.४)

ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥१-१-५॥ ईक्षणीयत्वतो विष्णुर्वाच्य एव न चान्यथा । लक्ष्यत्वं क्वापि दृष्टं हि किं तदित्यनवस्थितिः ॥ माधुर्यादिविशेषाश्च तच्छब्दैरुदिताः सदा । वाक्यार्थोऽपि हि वाक्यार्थशब्देनैवोदितो भवेत् ॥ नावाच्यं तेन किञ्चित्स्यादत इत्यादिकैर्वदन् । अवाच्यत्वं कथं ब्रूयान्मूकोऽहमितिवत्सुधीः ॥ येन लक्ष्यमिति प्रोक्तं लक्ष्यशब्देन सोऽवदत् । एकस्यापि हि शब्दस्य गौणार्थस्वीकृतौ सताम् ॥ महती जायते लज्जा यत्र तत्राखिला रवाः । अमुख्यार्था इति वदन्यस्तन्मार्गानुवर्तिनाम् ॥ कथं न जायते लज्जा वक्तुं शाब्दत्वमात्मनः ॥५॥ **ॐ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॐ ॥१-१-६॥ ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ ॥१-१-७॥** आत्मब्रह्मादयः शब्दाः साक्षात्पूर्वाभिधायिनः । जन्मादिकारणं ब्रह्म लक्षितं च यदा तदा ॥ वन्ध्यापुत्रोपमं मायाशबलं वाच्यमित्यपि । कल्पयित्वा विना मानं लक्ष्यं शुद्धं वदन्पदैः ॥ आत्मशब्दोदितस्यैव ज्ञानं मुक्त्यावसाधनम् । आह श्रुतपरित्यागः स्याच्चास्याश्रुतकल्पना । स्यात्सर्वत्र च यत्रैकमपि लोको जुगुप्सते । नियमेनोभयं स्याद्धि यस्य स्वपरयोर्मते ॥ अलङ्कृतः सदैवायं दुर्घटैरेव भूषणैः । अन्धन्तमो नित्यदुःखं तस्य स्याद्व्यसनद्वयम् ॥ 'अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति येऽविद्वांसो बुधो जनाः' ॥ 'आसुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महतो जनाः' । इत्यादिश्रुतयो मानं शतशोऽत्र समन्ततः ॥६॥७॥ **ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ ॥१-१-८॥** हेयत्वावचनाच्चैव नात्मा गौणः श्रुतौ श्रुतः । 'तमेवैकं जानथाऽन्या वाचो मुञ्चथ' चेति ह ॥ उक्त आत्मा कथं गौणो हेयपक्षे ह्यसौ श्रुतः । परिवारतया ग्राह्या अपि हेयाः प्रधानतः ॥८॥ **ॐ स्वाप्ययात् ॐ ॥१-१-९॥** पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाऽवशिष्यते । इति स्वस्यैव पूर्णस्य पूर्णेऽप्यय उदाहृतः ॥ कथं मायाव्यवच्छिन्नः पूर्णो मुख्यतया भवेत् ॥९॥ **ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥१-१-११॥** पदं च निर्गुण इति कथं गौणं वदिष्यति । गुणा भावोपलक्ष्यं चेत्पदं तदपि वाचकम्

।। अतोऽनवस्थितिमुखसर्वदोषमहास्पदम् । कथमेतन्मतं सद्भिरादि्रयेत विचक्षणैः ।। न च साङ्ख्यनिराकृत्यै सूत्राण्येतान्यचीक्लृपत् । भगवान्न ह्यशब्दत्वं प्रधानेऽङ्गीकरोत्यसौ । समन्वये प्रतिज्ञाते शब्दगोचरतैव हि । प्रथमप्रतिपाद्या स्यात्तदभावे कुतोऽन्वयः ।। कथं च लक्षणावादी ब्रूयाद् ब्रह्मसमन्वयम् । योऽसौ शब्दस्य मुख्यार्थस्तत्रैव स्यात्समन्वयः ।। जन्मादिकारणे साक्षादाह देवः समन्वयम् । उक्तं तदेव जिज्ञास्यं क्वावकाशोऽत्र निर्गुणे ।। कथं चाऽसम्भवस्तस्य मुख्यार्थस्य निराकृतौ । मानेन केन विज्ञेयमवाच्याज्ञेयनिर्गुणम् ।। अमेयं चेन्न शास्त्रस्य तत्र वृत्तिः कथञ्चन । तस्माच्छास्त्रेण जिज्ञास्यमस्मदीयं गुणार्णवम् ।। वासुदेवाख्यमद्वन्द्वं परं ब्रह्माखिलोत्तमम् । विज्ञेयवाच्यलक्ष्यत्वपूर्वाशेषविशेषतः ।। निर्गतं मनसो वाचो यदि तत्स्यादगोचरम् ।। अस्तु तन्मा वदेद्वादी न चास्मच्छास्त्रगं तु तत् ।। अवाच्यं वाच्यमित्युक्त्वा किमित्युन्मत्तवन्मृषा ।। अस्मच्छास्त्रस्य चौर्याय यतते स्वोक्ति दूषकः । जन्मादिकारणं यत्तत्साक्षान्नारायणाभिधम् ।। वदन्ति श्रुतयो ब्रह्म शास्त्रं चैतत्तदर्थतः । प्रवृत्तमस्त्ववाच्यं ते नैवं ब्रूयाः कथञ्चन ।। सर्वशब्दैरवाच्यं तदुक्त्वा तद्विषयं पुनः । शास्त्रं वदन्तमुन्मत्तं कथं लोको न वारयेत् ।। मा वदो मा विजानीहित्यजास्मच्छास्त्रचोरताम् । वयं त्वां श्रुतियुक्तिभ्यां बद्ध्वाऽस्मच्छास्त्रमञ्जसा ।। विचारयामः श्रुतिभिर्युक्तिभिश्चैव सादरम् । अद्भुतत्वादवाच्यं तदतर्क्याज्ञेयमेव च ।। अनन्तगुणपूर्णत्वादि'त्यूदे पैङ्गिनां श्रुतिः । अवाच्यमिति लोकोऽपि वक्त्याश्चर्यतमं भुवि ।।११।।(अ.५)

ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ।।१-१-१२।। एवं शास्त्रावगम्यत्वे विभागेन समन्वयम् । 'आनन्दमय'इत्यादिनाऽध्यायेन वदत्यजः ।। तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां विष्णावेव समन्वयम् । शब्दानां प्रथमे पादे गुणिसामान्यवाचिनाम् ।। गुणवाचिनां च प्रथममाह देवः समन्वयम् । समुद्रशायिनं सर्वप्रसूतिप्रभवं श्रुतिः ।। 'तदेव ब्रह्म परममि'ति सावधृतिर्जगौ । यतोऽतो ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव नियतत्वतः ।। 'येऽन्नंब्रह्मे'त्यादिरूपादभ्यासात्तैत्तिरीयके । अन्यासु चैतद्रूपासु शाखास्वपि सहस्रशः ।। आनन्दमय इत्याद्यैः शब्दैर्वाच्यो हरिः स्वयम् ।

उपलक्षणत्वं शब्दानामानन्दमयपूर्विणाम् ॥ सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेन सर्वशाखाविनिर्णये। पुनश्च प्रापकाद्धेतोस्तत्राधिकरणान्तरम् ॥ 'सर्वे वेदा आमनन्ति यत्पदं त्वि'ति हि श्रुतिः। आनन्दमयरूपे तु ब्रह्मणः पुच्छतोक्तितः ॥ समस्ताब्रह्मताप्राप्तेरानन्दमयानाम हि । ब्रह्मशब्दस्य चाभ्यासात्पञ्चरूपादिषु स्फुटम् ॥ ब्रह्मताऽवयवेऽपि स्यात्तथाऽवयविनि स्वतः । यथैव कृष्णकेशस्य कृष्णस्य ब्रह्मताऽखिला ॥ दर्शिता चैव पार्थाय निःसीमाः शक्तयोऽस्य हि ।

'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्' ॥ विष्ण्वाख्यमुक्तमन्यत्र ह्यूर्ध्वरेतं च तत्प्रति । विरूपाक्षाख्यमपरं ब्रह्मोक्तं तद्व्रते स्थितम् ॥ समानाधिकृतत्वं चेदुत्तरं नीललोहितम् । कृष्णपिङ्गलरूपेण पुनरुक्तं भविष्यति ॥ 'ब्रह्माधिपतिरि'त्यत्र तापनीयश्रुतौ पुरः । स्वरितब्रह्मशब्दान्तं बहुव्रीहित्वमेष्यति ॥ स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व यद्बहुव्रीहितामगात् । तस्मादस्येन्द्र एवाभूच्छत्रुरित्युत्तरश्रुतेः ॥ पूर्वान्तस्वरिते पुंसोर्बहुव्रीत्वमेष्यति । महाव्याकरणे सूत्रमिति स्वरविनिर्णये ॥ 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्मे'त्याद्युद्देश्यद्वितीयका । विभक्तिरूर्ध्वरेतादिः प्रथमा रुद्रगोचरा ॥ तस्माद्विष्णुं परं ब्रह्म प्रति रुद्रो व्रते स्थितः । ऊर्ध्वरेता इति ह्येव श्रुत्यर्थोऽवसितो भवेत् ॥ ऋतं सत्यं परं ब्रह्म प्रति विष्णुं सदाशिवः । ऊर्ध्वरेता ध्यायति ह शङ्करो नीललोहितः ॥ इत्यर्थमेतमेवाह नीलग्रीवश्रुतिः परा । आथर्वणी परं ब्रह्म तस्मादेको हरिः श्रुतौ ॥ 'तदेवर्तमि'ति प्राह कथमेवान्यथा श्रुतिः। अवधारयन्ती तस्यैव ह्यृतत्वादिकमञ्जसा ॥ 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः' । 'वासुदेवोऽग्र एवासीन्न ब्रह्मा न च शंकरः ॥ नेन्द्रसूर्यौ न च गुहो न सोमो न विनायकः' । इत्यादिवाक्यतो विष्णोरुत्पत्तिरवतारगा ॥ मुख्यं ब्रह्म हरिस्तस्मात्प्रस्तावः परमित्यपि । मुख्यब्रह्मग्रहे युक्ते नामुख्यं युज्यते क्वचित् ॥ असम्भवे हि मुख्यस्य गौणार्थाङ्गीकृतिर्भवेत् ॥१२॥

ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ ॥१-१-१३॥ प्राचुर्यार्थाश्च मयटः सर्वेऽत्र प्रतिपादिताः । भोग्यत्वमत्र चाद्यत्वमुपजीव्यतया हरेः ॥ महाभोक्ता महाभोग्य इत्यर्थोऽन्नमये भवेत् । महाप्रणो महाबोधो महाविज्ञानवानपि ॥

विशेषसामान्यतया विज्ञानं मन इत्यपि । एकस्य ज्ञानरूपस्य हरेरुक्तिर्विभागतः ।। अभेदेऽपि विशेषेणैवान्य इत्युदितो हरिः । भेदशब्दा विशेषं तु हरावन्यत्र भिन्नताम् ।। ब्रूयुर्हरेर्जीवजडैरपि भेदं हि मुख्यतः । ब्रह्मतर्कवचोऽप्येवमत एकः स पञ्चधा ।। उक्तोऽन्नमय इत्यादि भृगोश्चैतद्वदिष्यति । प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यते ।। प्रचुरान्नादिरेवातो ह्यन्नमन्नमयेत्यपि । उच्यते ह्यविशेषेण नान्यत्किञ्चिदिहोच्यते ।।१३।।

ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ ।।१-१-१४।। महानन्दत्व एवास्य हेतुः कोऽन्यादिति स्फुटम् । उक्तः श्रुत्यन्तरे यस्मात्सुखं लब्ध्वा करोत्ययम् ।। करोति नासुखी 'भूमा सुखं नाल्पे सुखं भवेत् ' । इत्युक्तं यत्प्रवृत्तिश्च नृत्तगानादिका सुखात् ।। दुःखाद्रोदादिका चैव सर्वकर्तृत्वतोऽस्य च । सर्वशक्तेर्न दुःखं स्यादतः केवललीलया ।। प्रवर्तको न चेदेष प्राण्यादन्याच्च कः पुमान् ।।१४।।

ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ ।।१-१-१५।। 'ब्रह्मवित्परमाप्नोती'ति यत्प्रथमसूचितम् । तदेव मन्त्रवर्णेन सत्यं ज्ञानमनन्तवत् ।। लक्षितं तत्र सत्यत्वं सृष्ट्यान्नप्राणयोरपि । उक्तं ज्ञानं तु मनसा विज्ञानेनाप्युदीरितम् ।। अनन्तत्वं तथाऽऽनन्दमयवाचाऽप्युदाहृतम् । सद्भावं यापयेद्यस्मात्सत्यं तत्तेन कथ्यते ।। इति सृष्टिरिह प्रोक्ता जगत्सद्भावयापकम् । ब्रह्मेति स्थापनायैव सत्त्वं जीवनमेव च ।। विशीर्णता च सत्त्वं स्यात्सन्नमित्याहुरेव यत् । अतोऽद्यताऽत्तृताऽन्नत्वं सत्यशब्दार्थ एव हि ।। 'प्राणं देवा अनुप्राणन्ति मनुष्याः पशवश्च ये । आयुः प्राणो हि भूतानामि'ति यद्गतिजीवने ।। उक्ते सदिति धात्वर्थो गतिश्चातो हि सत्यता । प्राणत्वमवबोधार्थो मनुधातुः प्रकीर्तितः ।। 'नाल्पे सुखमि'ति प्रोक्त्यैवानन्दमयतोक्तितः । अनन्तत्वं सुनिर्णीतं पूर्णानन्दो हि नाल्पके ।। अतो हि मन्त्रवर्णोक्तविस्तृतिस्तु समस्तया । क्रियते परया यस्मात् ।।१५।।

ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ।।१-१-१६।। इतरोऽत्र न कथ्यते ।। पुरुषं वेत्ति यो मुच्येत् नान्यः पन्था हि विद्यते । इति श्रुतेरन्यवेदी कथं मुक्तिं प्रयास्यति ।। पुरुषः पर आत्माऽजो ब्रह्म नारायणः प्रभुः । महानानन्द उद्विष्णुर्भग ओम इतीर्यते ।।

स्वयं नारायणो देवो नान्यस्यैतानि कस्यचित् । 'तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानादि कुर्वते' ।। सूक्तेन पौरुषेणैनं यजन्त्यध्यात्मकोविदाः । इति पैङ्गिश्रुतिस्तेन नान्यज्ञानाद्विमुच्यते ।। ब्रह्मशब्दोदिते तस्मिन्नात्मशब्दं प्रयुज्य च । तस्मादाकाशसृष्टिं च प्रोवाचात्र चतुर्विधाम् ।। भूतं भूताभिमानी च तद्देहोऽन्तर्नियामकः । हरिश्चाकाशशब्दोक्तो मुख्यतो हरिरेव च ।। आसमन्तात्काशते यदाकाशो मुख्यतो हरिः । बलज्ञानस्वरूपत्वाद्वायुरग्निरगं नयन् ।। आप आपालनाच्चैव पृथिवी प्रथितो यतः । उष्टानामाश्रयत्वेन स एवौषधिनामकः ।। ओषधीषु स्थितो विष्णुः क्षुधितैराश्रितो भवेत् । पुरि शेते यतः सोऽथ पुरुषश्चेति गीयते ।। क्रियाप्रवर्तकत्वेन प्रादुर्भावो हरेर्जनिः । आकाशादिषु नान्योऽस्ति ह्यभिमानोऽभिमानिनः ।। अभिमानिशरीरस्य साक्षाद्भूतस्य चोद्भवः । एवं देहादिपर्यन्तमागतं हरिमेव तु ।। परामृशति तस्यैव पञ्चरूपत्ववित्तये । त्यक्त्वा भूतादिकं सर्वं स वा एष इति श्रुतिः ।। स इत्यात्मपदोद्दिष्ट एष जीवशरीरगः । सारान्नमय एवायं न लोकान्नमयः प्रभुः ।। इति तं रसशब्देन विशिनष्टि शरीरगम् । इदमित्येव निर्देशो वस्त्रप्रावृतद्विभोः ।। शिर आदेर्भवेज्जीवशिरआदौ व्यवस्थितेः । तं विदित्वाऽस्य मुक्तिः स्यान्नान्यज्ञानात्कथञ्चन ।।१६।।

ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ ।।१-१-१७।। आदित्ये पुरुषोऽचायमिति भेदोपदेशतः । नास्याभेदोऽस्ति जीवेन ।। **ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ** ।।१-१-१८।। नानुमा कामचारिणी ।। 'विमतानि शरीराणि मद्भोगायतनानियत् । शरीराणी'त्यादिका तु तत्त्वज्ञाने ह्यपेक्षते ।। प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वादक्षागमभयोज्झिता । अनुमा कामवृत्ता हि कुत्र नावसरं व्रजेत् ।। 'जड आत्मैव वस्तुत्वात्' प्रमेयत्वाज्जडं चितिः । 'घन आकाश 'इत्याद्या वार्यन्ते केन हेतुना ।। न जीवभेदसूत्राणां शङ्क्याऽत्र पुनरुक्तता । वाक्यान्तरद्योतकत्वात्पृथगित्यत्र पूर्णता ।।१८।।

ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ।।१-१-१९।। योगमन्नमयाद्यैर्यत्फलत्वेनास्य शंसति । स्थानद्वयेऽप्यतः कोशा एत इत्यतिसाहसम् ।। उपसङ्क्रमणं

चैव द्वितीयोद्देशितं प्रति । अतिक्रमं वदन्तं तमुपशब्दो निवारयेत् ॥ अश्रुतस्यातिशब्दस्य स्थानं दद्यात्कथं पुनः । श्रुताश्रुतपरित्यागकल्पने विगतह्रियाम् ॥ मृतावेव परित्यागः कृतो ह्यन्नमयस्य च । 'येऽन्नं ब्रह्मे'त्याद्युपासां सामानाधिकरण्यतः ॥ उक्त्वा पञ्चस्वरूपाणां पुनस्तत्प्राप्तिवादिनी । स्थानद्वयगता वेदवाणी तदपलापिनाम् ॥ तमसोऽन्यत्र संस्थानं कथमेव सहेत सा । 'अधीहि भगवो ब्रह्मे'त्युक्तोऽन्नप्राणपूर्वकम् ॥ आह ब्रह्म कथं तन्न द्वारं तदितिवादिनः । उपसत्तिं कथं विद्युरुपसन्नाय हि त्रिशः ॥ वक्तव्यं ब्रह्म गुरुणा चतुर्वारमथापि वा । सकृद्वेत्यागमा ब्रूयुः संप्रदायविदोऽपि च ॥ तद्यत्किञ्चित्कथं ब्रूयादुपासन्नाय दिक्पतिः । न वदेद्ब्रह्म च कथं मायावी न हि वारिराट् ॥ चष्ट इत्येव तच्चक्षुः श्रवणाच्छ्रोत्रमुच्यते । वचनादेव वाग्ब्रह्म सृष्टिस्थित्यादिकारणम् ॥ तच्च वाधूलशाखायामष्टरूपमुदाहृतम् । विज्ञानानन्द सहितं पृथक्सृष्ट्यादिलक्षणैः ॥ आवापोद्वापतः शाखा यत आहुः परं पदम् । 'यतो भूतानि जायन्त' इत्याद्यैर्लक्षणैः स्वयम् ॥ लक्षितं गुरुणा पश्चात्तपसैवापरोक्षितम् । दृष्ट्वैकैकस्वरूपं तु समस्तोक्तानुदर्शनम् ॥ इच्छताज्ञां गुरोः प्राप्य तपसैवापरोक्षितम् । अब्रह्मेत्येव वदतां श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ ॥ साक्षाल्लक्षणतां प्राप्ताविति लज्जा तदुक्तिषु । समीपे सहभोगस्य मुक्तित्वेनोक्तितोऽसकृत् ॥ भेदो जीवेशयोर्मिथ्येत्येव मिथ्या स्वयं भवेत् । एतेन मयटश्चैव द्वैविध्येनार्थकल्पनात् ॥ तदन्येषां मतमपि सत्संसत्सु न भासते ॥

अतो नारायणो देवो निःशेषगुणवाचकैः ॥ गुणिसामान्यवचनैरपि मुख्यतयोदितः। अध्यात्मगैश्च प्राणाद्यैस्तथैव ह्यधिभूतगैः ॥ अन्नादिशब्दैर्भगवानेको मुख्यतयोदितः । 'जन्माद्यस्ये'ति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये ॥ ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तं शास्त्रमूलं यतस्ततः । अन्वयः सर्वशब्दानां गुणसर्वस्ववेदकः ॥ शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयात् । अन्यार्थेष्वल्पता हेतोस्तन्निमित्तत्वतस्तथा ॥ तद्वाचकत्वं शब्दानां बहुलातिप्रयोगतः । रुढमित्येव साध्यं स्यात् रूढिर्हि द्विविधा मता ॥

अविद्वद्विद्वदाप्त्यैव मुख्या हि विदुषां तु सा । विद्वद्रूढिर्वैदिका स्यात्सा योगादेव लभ्यते ॥ तस्मान्मुख्यार्थता विष्णोरिति कृत्वा हृदि प्रभुः । समन्वयं साधयति ॥१९॥(अ.६)

ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ ॥१-१-२०॥ देवानां तत्र शक्तताम् । आशङ्क्य तत्र रूढिं च तच्छब्दानामपि स्वयम् ॥ समुद्रान्तःस्थितत्वाद्यैस्तद्धर्मैर्विष्णुरूढताम् । साधयित्वाऽभिदां तैश्च पुनरेव न्यवारयत् ॥२०॥(अ.७)

ॐ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॐ ॥१-१-२२॥ चेष्टा हि चेतनानां या सा भवेत्तत्प्रसादतः । अचेतनस्वभावस्तु विवरादिः कथं ततः ॥ इति शङ्कानिवृत्त्यर्थमाकाश इति नाम च । परतोऽपि वरीयस्त्वपूर्वाल्लिङ्गाद्धरेर्भवेत् ॥ 'नभो ददाति श्वसतां मार्गं यन्नियमाददः' ॥ इत्यादि वाक्यैः ॥२२॥(अ.८)

ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥१-१-२३॥ अध्यात्ममन्वयव्यतिरेकतः । प्राणादिहेतुतादृष्टेरतिदेशो हि तादृशः ॥ लिङ्गं बलवदेव स्यात्प्रेरकोऽस्यापि यद्धरिः ॥२३॥(अ.९)॥(अ.१०)

ॐ छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पण निगदात्तथाहि दर्शनम् ॐ ॥ १-१-२५॥ नित्यत्वादेव शब्दस्य तत्स्वभावः कथं हरेः । कथं प्रसिद्धबहुलशब्दानामन्यथार्थता ॥ इति चेत्तद्धरेरेव बाहुल्यात् श्रुतिलिङ्गयोः । तादृशत्वाच्च तच्छक्तेः ॥२५॥(अ.११)

ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ ॥१-१-२८॥ बाहुल्ये श्रुतिलिङ्गयोः । अन्यस्य मुख्यवाच्यत्वमिति तन्मात्रगस्य हि ॥ विष्णोरेव तु लिङ्गानि प्राणस्थानि तु सर्वशः । प्राणसंवादपूर्वाणि मुख्यतो जीवगानि च ॥ अभ्यार्चच्छतवर्षाणि प्राण वंशत्वमित्यपि । तस्मादन्यत्रगैः शब्दैरुक्तन्यायैः समन्ततः ॥ एको नारायणो देवो भण्यते नात्र संशयः । वासुदेवादिरूपेण चतुर्मूर्तिश्च सर्वशः ॥ अथवा पञ्चमूर्तिः स प्रोक्तोऽधिकरणं प्रति । प्रतिसूत्रं प्रतिपदं प्रत्यक्षरमथापि वा ॥ तैस्तैर्युक्ति श्रुतिन्यायविशेषैर्योग्यता यथा । बृहत्तन्त्रप्रमाणेन बह्वर्थमपि सङ्ग्रहात् ॥ उच्यते नरबुद्धीनामपि किञ्चिद्ग्रहार्थतः । ग्रन्थोऽयमपि बह्वर्थो भाष्यं

चात्यर्थविस्तरम् ॥ बहुज्ञा एव जानन्ति विशेषेणार्थमेतयोः । तस्मान्महागुणो विष्णुर्नाम्नामपुनरुक्तितः ॥२८॥१२॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१॥१॥

॥ॐ॥ लिङ्गात्माकानां शब्दानां वृत्तिर्नारायणे परे । चिन्त्यते ॥ **ॐ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥१-२-१॥** सर्वगत्वं तु प्रथमं प्रविचार्यते । तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकः ॥ दूरतोऽप्यतिशक्तः स लीलया केवलं प्रभुः । इति ज्ञापयितुम् ॥१॥ **ॐ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॐ ॥१-२-४॥** कर्मकर्त्रोरुत्सर्गतो भिदा । अभेदोऽपि विशेषे स्याद्बली सोऽप्यनपोदितः ॥ एतद्भावाभिधं लिङ्गं क्रियालिङ्गे ततः परम् । अन्तर्याम्यन्तरश्चेति क्रियाभावाख्यमुच्यते ॥ अदृश्यत्वाद्यभावाख्यं श्रुतिर्लिङ्गाधिका परा ॥४॥(अ.१)

ॐ अत्ताचराचरग्रहणात् ॐ ॥१-२-९॥ अनित्यत्वात्क्रियाणां तु कथमेव स्वरूपता । इति चेत्स विशेषोऽपि क्रियाशक्त्यात्मना स्थिरः ॥ शक्तिता व्यक्तिता चेति विशेषोऽपि विशेषवान् । अभिन्नोऽपि क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिः ॥ 'ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं शक्तिः परात्मनः । नित्यानन्दोऽव्ययः पूर्णो भगवान्विष्णुरच्युतः' ॥ इति पैङ्गिश्रुतिश्चाह 'शक्तिसद्भाव एव तु । क्रियादिनित्यता ज्ञेयो तदन्यत्र त्वनित्यता' ॥ इति सत्तत्ववचनम् ॥९॥(अ.२)

ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ ॥१-२-११॥ द्वित्वं चैकस्य युज्यते ॥११॥ **ॐ विशेषणाच्च ॐ ॥१-२-१२॥** यः सेतुरिति चैकत्ववचनेन विशेषणात् ॥१२॥(अ.३)

ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ ॥१-२-१३॥ अन्तःस्थित्वा रमणकृदन्तरः स उदाहृतः । रमणं चात्मशब्देनाऽऽदेयं मातीति चोच्यते ॥१३॥ **ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॐ ॥१-२-१५॥** विशिष्टसुखवत्त्वाच्च ब्रह्मत्वं च

विशिष्टता ॥१५॥ **ॐ अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॐ ॥१-२-१७॥** अन्योऽन्यनियतिश्चेशनियमे नान्यथा भवेत् । चेतनानां विशेषो यः स्वभावोऽपीश्वरार्पितः ॥ अन्योऽन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसंभवौ । ईश्वरश्चेन्नियन्ता स्यात्स एव प्रथमागतः ॥ किमित्यपोद्यते कस्माद्वृथाऽवस्थितिकल्पना । दोषवत्येव तस्मात्सा नैव कार्या कथञ्चन ॥१७॥(अ.४)

ॐ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॐ ॥१-२-१८॥ रमणं नातियत्नस्य विक्षेपादेव युज्यते । इति चेत्सर्वनियमो यस्य कस्मान्न शक्यते ॥ स्वात्मनाऽनियतं वस्तु प्रतीपं ह्यात्मनो भवेत् । स्वाधीनसत्ताशक्त्यादि कथमात्मप्रतीपकम् ॥१८॥(अ.५)

ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥१-२-२१॥ गुणाक्रियादयो भावा यदि वा स्युरभेदिनः । अभेदोऽभावधर्माणां ब्रह्मणा युज्यते कथम् ॥ नाभावो भाव इति च विशेषः प्रायशो भवेत् । अतद्भावोऽन्यता चेति न विशेषोऽस्ति कश्चन । दोषाभावो गुण इति प्रसिद्धो लौकिकेष्वपि । अदृश्यत्वादिकांस्तस्माद्गुणानाह स्वयं प्रभुः ॥ भावाभावविरोधोऽपि न तु सर्वत्र विद्यते । तदभावो हि तद्भावविरोधी न ततोऽपरः ॥ पृथक्त्वाभावतद्रूपान्भेदांस्त्रीन्कल्पयन्ति चेत् । कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्र विरोधिनः ॥ पृथक्त्वान्तत्वभेदास्तु पर्यायेणैव लौकिकैः । व्यवह्रियन्ते सततं वैदिकैरपि सर्वशः ॥ दृष्टहानिरदृष्टस्य कल्पनेत्येव दूषणम् । यदा तदधिको दोषो विद्यते को नु वादिनाम् ॥ भावाभावस्वरूपास्तु विशेषा एव वस्तुनः । अभिन्ना एव सङ्ग्राह्या व्यवहारप्रसिद्धये ॥ यथैकस्समवायोऽपि भेदाभेदौ च वस्तुनि । अङ्गीकार्या विशेषेण स्थानेषु व्यवहर्तृभिः ॥ अखण्डवादिनोऽपि स्याद्विशेषोऽनिच्छतोऽप्यसौ । व्यावृत्ते निर्विशेषे तु किं व्यावर्त्यबहुत्वतः ॥२१॥(अ.६)

ॐ वैश्वारस्साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥१-२-२४॥ बहुलिङ्गसमायुक्तैर्बहुभी रूढनामभिः । प्रसिद्धैरन्यगत्वेन वाच्यस्साक्षाज्जनार्दनः ॥ वैश्वानरादयः शब्दा अपि तद्वाचिनस्ततः ॥२४॥ **ॐ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा**

दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषविधमपि चैनमधीयते ॐ ॥१-२-२६॥ तानि लिङ्गानि ते शब्दा अपि तद्वा हि सर्वशः । बहुलाऽप्यज्ञरूढिस्तत्प्राज्ञरूढिं न बाध्यते ॥२६॥(अ.७)

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥१॥२॥

तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां लिङ्गनाम्नां पुनर्हरिः । विशेषान्मुख्यतो वृत्तिं स्वस्मिन्नेवात्र वक्त्यजः॥ **ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॐ** ॥१-३-३॥ विष्णावेवात्मशब्दस्य रूढत्वान्न शिवादिकान् । श्रुतिर्वक्ति ॥३॥(अ.१) **॥ ॐ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॐ** ॥१-३-८॥ अखिलेशत्वात् भूमा विष्णुः सुखाधिकः ॥८॥(अ.२)

ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥१-३-१२॥ अतो विरुद्धवद्भातमपि व्याख्याय तत्त्वतः । योजनीयं हरौ वाक्यं विरुद्धैर्लक्षणैर्युतम् ॥ ब्रह्मैव तानि लिङ्गानि तदन्यत्र त्वसन्त्यपि । अविरोधेन गोविन्दे सन्त्यस्थूलादिकानि च ॥ अन्यवस्तुस्वभावानां स्थौल्यादीनामपाकृतिम् । नारायणे श्रुतिर्वक्ति न तु तस्यास्वभावताम् ॥ सर्वधर्मा सर्वनामा सर्वकर्मा गुणाः श्रुताः । दोषाः श्रुताश्च नेत्याद्या प्रमाणं श्रुतिरत्र च ॥१२॥(अ.३)

* लिङ्गं साधारणं शब्दौ स्थानं लिङ्गमनुग्रहः । पुनःशब्दा लिङ्गशब्दौ विचार्या द्विःस्थिता इह ॥ बाहुल्यं लिङ्गशब्दानामनुक्तिश्च विरुद्धता । अदृष्टिरन्वयाभावो विपरीतश्रुतिभ्रमः ॥ लिङ्गावकाशराहित्यभ्रमस्तादृग्द्वयं तथा । बहुतादृक्त्वमुक्तस्य विरोधोऽर्थात्तथागतिः ॥ समस्तमेतदित्यत्र पूर्वपक्षेषु युक्तयः ॥ ता एव बलवत्यस्तु गत्यन्तरविवर्जिताः ॥ सिद्धान्तयुक्तयो ज्ञेया दृश्यन्ते ताश्च सर्वशः । मुक्तोपसृप्यता प्राणादाधिक्यं सर्वतस्तथा ॥ वैलक्षण्यं स्वभावस्य प्रेक्षापूर्वक्रिया तथा । अरस्य ण्यस्य चेशत्वं सूर्याद्यनुकृतिस्तथा ॥ वामनाख्या

सर्वकम्पस्तच्छब्दानन्यसिद्धता । अनामरूपता भेदस्योपजीव्यप्रमाणता ॥ सर्वैश्वर्यादिकाद्यास्ता वेदेशेन प्रदर्शिताः । अधिकारश्च तद्धानिः प्रसङ्गादेव चिन्तितौ ॥छ॥

ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॐ ॥१-३-३३॥ तत्फलाय विधिः सिद्धे चोपासाया निराकृतः। यतो जैमिनिनाऽन्यार्थमसिद्धेऽर्थे विधिस्तथा ॥ विद्याधिराजस्य मतमविरोधस्तयोस्ततः । मोक्षे फलविशेषोऽस्ति न च सर्वं प्रकाशते ॥ सर्वदा तेन देवनामपि युक्ता ह्युपासना । नित्यं वृद्धिक्षयापेतं विष्णोः पूर्णं तु वेदनम् ॥ स्पष्टातिस्पष्टविशदं ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगम् । अन्येषां क्रमशो ज्ञानं मितवस्तुगतं सदा ॥ इत्यादयो विशेषास्तु सदा विद्यापतेर्हृदि । जैमिन्याद्यास्तु सामान्यवेत्तृत्वात्तत्तथाऽवदन् ॥ विद्येशमतमेतस्मान्नैव सद्भिर्विरुध्यते ॥३३॥(अ.८)

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥१॥३॥

ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ ॥१-४-३॥ दुःखिबद्धावराद्यास्तु तदधीनत्वहेतुतः । शब्दा ब्रह्मणि वर्तन्ते राज्ञि यद्वत्पराजयः ॥ स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वं च शब्दवृत्तेर्हि कारणम् । स्वातन्त्र्यं तत्र मुख्यं स्यात् कुतो राज्ञि जयोऽन्यथा ॥ न हि भृत्यस्य विजयिशब्दस्तावत्प्रयुज्यते । यावद्राज्ञ्यन्यगत्वेऽपि स्वातन्त्र्याभासमात्रतः ॥ भृत्यबन्धादिकं राज्ञि राज्ञो बन्धादियोग्यतः । कारणं संशयस्य स्यादिति नैव प्रयुज्यते ॥ अमङ्गलत्वाच्छब्दानां राज्ञो योगादमङ्गले । अप्रियत्वात्तु शब्दस्य स्यात्प्रयोगनिवर्तनम् ॥ गुणास्तु तादृशा यत्र प्रयुज्यन्तेऽखिला अपि । पूज्येष्वेव विशेषेण स्वातन्त्र्यं मुख्यकारणम् । अतो दोषातिदूरत्वात्संशयस्याप्यसम्भवात् । दोषाणां विष्णुगत्वस्य प्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षया ॥ स्वातन्त्र्यार्थमभिप्रेत्य दोषशब्दाश्च विष्णवि ।

वासुदेवश्रुतिश्चाह 'नैव विष्णावमङ्गलम् ।। मङ्गलामङ्गलेऽन्यत्र ततो नामङ्गलं वदेत् । स्वातन्त्र्यापेक्षया विष्णौ दोषो नामङ्गलोक्तितः ।। बहुभुक्त्वं यथा दोषो नृषु नैव हरौ क्वचित् । एवं दुःख्यादिशब्दाश्च स्वातन्त्र्यापेक्षयोदिताः ।। नैव दोषा हरौ तद्बुद्ध्योक्ता दोषकारिणः । तस्मात्ते दोषशब्दाश्च तत्रैव गुणवाचकाः ।।३।।(अ.१)

ॐ ज्योतिरुपक्रमात्तु तथाह्यधीयत एके ॐ ।।१-४-१०।। जातमोतं हरौ यस्माज्ज्योतिः षः प्राणरूपतः । आयजेतश्चायजेतो वसन्तिश्च वसंस्ततः ।। विगतच्छादनत्वात्तु गच्छ भूतक्षयङ्करः । भुंक्ष्वेत्युक्तो हरिर्हुं च हुतमस्मिन् जगद्यतः ।। स्फुटत्वात्फडिति प्रोक्तः कव रक्षण इत्यतः । कवचं वर्तते यस्मात्षड्गुणत्वेन सर्वदा ।। वषट् तद्गत्वतस्तेषां वौषडित्येव कथ्यते । स्वीयं स्वीकुरुते यस्मात्स्वाहेत्युक्तो जनार्दनः ।। नमन्त्यस्मिन् गुणा यस्मान्नम इत्येव कथ्यते । इत्यशेषक्रियानामशब्दैरेको जनार्दनः ।। उच्यते मुख्यतो यस्मात्पदवर्णस्वरात्मभिः । तस्मादनन्तगुणता श्रुतितात्पर्यतोऽस्य हि । विज्ञानार्थत्वतः सर्वशब्दानां नास्ति दूषणम् । अङ्गीकृतेऽपि नैवास्ति दोषो वाक्यसमन्वये ।। तदर्थत्वेन कर्मादेः सम्भवादल्पबुद्धये । 'कश्छन्दसां योगमि'ति श्रुतेर्योगार्थतत्त्ववित् ।। ब्रह्मैको नैव चान्योऽस्ति क इत्यस्योभयार्थतः । तस्यापि पूर्वसिद्धस्य ज्ञानमेवेति निश्चयात् ।। नित्ययोगोऽपि शब्दानामर्थैर्नैव निषिध्यते ।।१०।।(अ.२)

ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॐ ।।१-४-२४।। ॐ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॐ ।।१-४-२९।। स्त्रीशब्दाश्च निषेधार्था सर्वेऽपि ब्रह्मवाचकाः।।(अ.६)(अ.७)।। विरोधिसर्वबाहुल्यकारणस्त्रीनिषेधिनाम् । पृथक्समन्वयार्थानि स्थानान्येतानि सर्वशः ।। सर्वमानैर्विरोधश्च व्युत्पत्तेरप्यशक्यता । परस्परविरोधश्च विरोधः कार्यतद्वतोः ।। स्त्रीलिङ्गत्वं निषेधश्च पूर्वपक्षेषु युक्तयः । दोषात्यस्पृष्टिनियमः शब्दार्थानेकता तथा ।। बहुरूपत्वमीशस्य व्यक्त्यव्यक्तिविशेषिता । उत्पादनं स्वदेहाच्च दुर्जनाव्यक्तता तथा । इत्यादियुक्तयः साक्षात्सिद्धान्तस्थापिका इह ।।*।।

॥*॥ **ॐ समाकर्षात् ॐ ॥१-४-१६॥** अन्वयः सर्वशब्दानामशक्यो ज्ञातुमञ्जसा । इति यल्लोकवैमुख्यं जैमिन्यादिमतं वदन् ॥ विद्याधिनाथो भगवानपाचक्रे स्वयं प्रभुः । स्वशिष्याणां प्रसिध्द्यर्थं मतमात्मीयमंशतः ॥ विज्ञातं तैर्जगादात्र तारतम्यं नृणां वदन् ॥ (अ.५)॥ **ॐ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॐ ॥१-४-११॥** तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृता यतः । प्रयोजनबहुत्वेन तस्य तस्याविरोधतः ॥ उपदेशादि सामर्थ्याद्विष्णौ शक्तिश्च गृह्यते । तथाप्येतद्विरोधे तु तद्वाचित्वमपोह्यते ॥ अविरोधे तु बह्वर्था एतन्मूलतया मताः । इतो हि रूढताऽन्येषामुपजीव्यत्वमत्र हि ॥ तत्सिद्धिस्तदपेक्षा च सापेक्षा च हरीच्छया । तस्मात्परममुख्यत्वं विष्णावन्यत्र मुख्यता ॥ उपलक्षणा च गौणी च तिस्रः शब्दस्य वृत्तयः । प्रवृत्तिहेतोर्बाहुल्यं ज्ञेयं परममुख्यता ॥ तत्र प्रयोगबाहुल्यं यदि तत्परता किमु । उभयं दृश्यते विष्णौ शब्दानामपि सर्वशः ॥ प्रयोगमात्रबाहुल्यं रूढिरित्यभिधीयते । प्रयोग युक्तसादृश्यं सम्बन्धो वाप्यमुख्यतः ॥ वृत्तिहेतुरिति ज्ञेयः पूर्वायोगेऽपरग्रहः । एतमेव तथा सन्तं शतर्चीत्यादिनामभिः ॥ आचक्षत इति ह्यत्र सन्तमित्यवधारणात् । योगस्य रुढेः प्राबल्यं विद्वद्रूढिं च तत्रगाम् ॥ बहुशो दर्शयत्यञ्जस्तात्पर्यात्सनिरुक्तिकम् । अ इति ब्रह्म कथितं तव्द्याख्यानात्मता तथा ॥ शब्दानामपि सर्वेषां नामवित्कृतकृत्यता । विष्णुनामार्थरूपत्वं संहितादेरथाब्रवीत् ॥ णकारं च षकारं च बलचेष्टात्मकं वदन् । तज्ज्ञानपूर्वकत्वेन संहिताध्ययनं तथा ॥ उपसर्गत्वतो वेस्तु ताच्छील्यार्थादुनस्तथा । णकारश्च षकारश्च नामरूपतया मतौ ॥ तस्मात्समन्वयो विष्णौ स्वरवर्णपदात्मनः । अपि वेदस्य किमुत वाक्यरूपेण सङ्गतिः ॥ घोषाः सर्वेऽपि वेदाश्च सर्वे वेदाश्च यत्पदम् । इन्द्रं मित्रं यमिन्द्रं च प्रथमः सङ्गतिस्तथा ॥ नामधाः सर्वदेवानामेक इत्यादिका श्रुतिः । प्रमाणमुक्तविषये तदेवोक्तमुपक्रमात् ॥ इति स्वयं भगवता ब्रुवताऽशेषमन्वयम् ॥(अ.२)॥

न शब्दवाच्यतैवात्र प्रधानस्य निषिध्यते । सर्ववेदेतिहासेषु पुराणेषु च सङ्गहात् ॥ 'सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ॥ निबध्नन्ति महाबाहो

देहे देहिनमव्ययम्’। इत्यादिवाक्यरूपेण यत्रार्थो नान्य इष्यते ॥ तेजोऽबन्नात्मकं वाऽपि यद्युपादानमिष्यते । अनाद्येवापराधः कः प्रधानमिति चोदिते ॥ अजामेकामिति प्राह श्रुतिरेतां यदा तदा । को दोषः सर्वथैवास्ति परिणामि जडं यदि ॥ अस्माकं परमुख्यार्थो भगवानेक एव तु । मुख्यमात्रतया रूढं सर्वमभ्युपगम्यते ॥ सर्वेषामपि शब्दानां गौणाद्यं तदयोगतः । अर्थद्वयमभिप्रेत्य प्रवृत्ते हरिरुक्तवान् ॥ ‘कार्याणां कारणं पूर्वं वचसां वाच्यमुत्तमम् । योगानां परमां सिद्धिं परमं ते पदं विदुः’॥ इति बुद्धौ समारोहादुभयोर्योगरूढयोः । त्यागे च कारणाभावादुभयार्थत्वमिष्यते ॥ विपरीतप्रमाभावे पूर्वारोहस्तु कारणम् । सा भवेद्यत्र स व्यर्थः पूर्वारोहो भ्रमो यथा ॥ अतोजगदुपादानं प्रधानं वक्ति सा श्रुतिः ॥१॥ ‘यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ॥ पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः’॥ इति भागवते प्राह विद्याधीशः स्वयं प्रभुः ॥२॥

न च प्रकृतिशब्देन ब्रह्मोपादानमुच्यते । ‘अविकारः सदा शुद्धो नित्य आत्मा सदा हरिः ॥ सदैकरूपविज्ञानबल आनन्दरूपकः’। ‘निर्विकारोऽक्षरः शुद्धो निरातङ्कोऽजरोऽमरः ॥ अविश्वो विश्वकर्ताऽजो यः परः सोऽभिधीयते’। ‘निर्विकारमनौपम्यं सदैकरसमक्षयम् ॥ ब्रह्मेति परमात्मेति यं विदुर्वैदिका जनाः’। इति श्रुतिपुराणोक्त्या न विकारी जनार्दनः ॥ पराधीनविशेषाप्तिरनिवर्त्योऽन्यथाभवः । क्षीरादिवद्विकारः स्यान्नैव स स्याद्धरेः क्वचित् ॥ अपादानत्वमेवास्य यद्युपादानतेष्यते । अङ्गीकृतं तत्पितृवन्न तु विश्वात्मना भवः ॥ न चोर्णनाभिजनितृमातृणां च विकारिता । चेतनत्वात्तदन्नं हि कार्यरूपतया भवेत् ॥ अपादानतया विश्वकर्तृत्वं बुद्धिपूर्वकम् । उक्तं भाल्लविशाखायां ब्रह्मतर्के च सादरम् ॥ ‘इच्छामात्रात्प्रभोः सृष्टिरविकारस्य सर्वदा ॥ स्वभावोऽयमनन्तस्य रजो येनाभवज्जगत्’। ‘स्वदेहादिच्छया विश्वं भुक्तपूर्वं जनार्दनः ॥ ससर्ज मातापितृवदूर्णनाभिवदेव वा । प्रधानं परिणाम्येशो निर्विकारः स्वयं सदा’॥ न चेतनविकारः स्याद्यत्र क्वापि ह्यचेतनम् । नाचेतनविकारोऽपि

चेतनः स्यात्कदाचन ॥ न चान्यस्यान्यरूपत्वं विकृतत्वेऽपि दृश्यते । न क्षीरादन्यता दध्नः केनचिद् दृश्यते क्वचित् ॥ सर्वज्ञाद्ब्रह्मणोऽन्यत्वं जगतो ह्यनुभूयते । अभेदः सत्त्वमात्रेण स्यात्खर्वस्वर्णयोरपि ॥ भागेन परिणामश्चेद्भागयोर्भेद एव हि । यो भागो न विकारी स्यात्स एवास्माकमीश्वरः ॥ भिन्नानां समुदायस्य नाम ब्रह्मेति तद्भवेत् । ब्रह्मोपादानता न स्यात्तदा विश्वस्य हि क्वचित् ॥ श्रृङ्गाच्छरोऽविलोमभ्यो दूर्वा गोमयतस्तथा । वृश्चिकश्चेत्येवमाद्येष्वपादानत्वमिष्यते ॥ उपादानैकदेशत्वं यद्यप्यत्र प्रदृश्यते । अप्यपादानतैवात्र दृष्टान्तो ब्रह्मणो भवेत् ॥ न ह्युपादानतैवात्र बाह्यावयवगौरवात् । न चाचेतनतस्तत्र चेतनस्य समुद्भवः ॥ उपादानतया किं तर्ह्युपादानं ह्यचेतनम् । कार्यदेहगतस्यास्य चेतनस्य प्रदृश्यते ॥ सच्च त्यच्चाभवदिति नास्य विश्वत्वमुच्यते । 'तत्सृष्ट्वे'ति गिरैवास्य पूर्वं विश्वस्य सिद्धितः ॥ सत्त्वात्ततेर्वैदिकत्वात्सम्यग्वक्तुमशक्यतः । आश्रयत्वात्स्वाश्रयत्वाज्ज्ञानत्वाद्दुर्विदत्वतः ॥ सत्ततेर्यातनाच्चैव ह्यप्राप्यत्वाच्च दुर्जनैः । नित्यसाधुगुणव्याप्तियन्तृरूपत्वतः सदा ॥ जगद्गतेन रूपेण ब्रह्मैव हि तथोच्यते । व्यक्तिरुक्तगुणानां हि पुरुषापेक्षया नृणाम् ॥ भवेदभवदित्याद्यः प्रयोगश्चात्र युज्यते । तस्मादशेषकर्तैको निर्विकारो रमापतिः ॥ शब्दैः प्रकृतिरित्याद्यैः स्त्रीलिङ्गैरभिधीयते । बहु स्यामिति तस्यैव ह्युक्तमार्गेण युज्यते ॥ तत्तद्गतेन रूपेण तदर्थं ह्यसृजज्जगत् । यच्चाविकृतमेवैकं ब्रह्म विश्वात्मना मृषा ॥ दृश्यते मन्ददृष्ट्यैव स सर्ग इति कथ्यते । सा मन्ददृष्टिस्तस्यैव ब्रह्मणः किं ततोऽन्यगा ॥ ब्रह्मणश्चेत्क्व सार्वज्ञमन्यगा चेत्स्वतोऽन्यता । नादेहयोगिनो दृष्टिरिति तत्कारणं स्वतः ॥ देहिनः कारणयुता देहाश्च यदि न भ्रमात् । किं भ्रान्तिकल्पितं तत्र भेदोऽपि भ्रमजो यदि ॥ भ्रान्तेरज्ञानमूलत्वात्तस्य भेदव्यपेक्षया । नाज्ञानकल्पकं किञ्चिदन्योऽन्याश्रयता यतः ॥

भ्रमत्वे त्वियमुक्तिश्च तदन्तः पतनान्न हि । व्यावहरिकता चास्य स्यादबाध्यत्व एव हि ॥ बाध्यं नार्थक्रियाकारि न च स्वप्नोऽपि नो मृषा ।

वासनाजनितत्वेन तस्याप्यङ्गीकृतत्वतः ।। 'स हि कर्तेति' वाक्याच्च जाग्रत्त्वमिति हि भ्रमः । सर्पभ्रमादावपि हि ज्ञानमस्त्येव तादृशम् ।। तदेवार्थक्रियाकारि तत्सदेवार्थकारकम् । ब्रह्म त्वर्थक्रियाकारि परतः स्वत एव वा ।। अङ्गीकृतं हि तेनैव परतस्त्वे न च प्रमा । अमुख्यसत्यमानस्य साधकत्वे सदावयोः ।। न हि सम्प्रतिपत्तिः स्यादतस्तिष्ठतु सा प्रमा । न हि विप्रतिपन्नेन शक्यं साधयितुं क्वचित् ।। साधकत्वं तु सत्यस्य साक्षिणो ह्यावयोर्द्वयोः । सम्यक्सम्प्रतिपन्नं तन्न विवर्तमतं भवेत् ।। यदि नाङ्गीकृतं किञ्चिदनङ्गीकृतताऽपि हि । नाङ्गीकृतेति मूकः स्यादिति नास्मद्विवादिता ।।

'विश्वं सत्यं' 'यच्चिकेत' 'प्रघान्वस्य' 'यथार्थतः' । इत्यादिश्रुतयः सर्वा विश्वसत्यत्ववाचिकाः ।। सत्यत्वं गगनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षसाधितम् ।। साक्षिसिद्धस्य न क्वापि बाध्यत्वं तददोषतः ।। सर्वकालेष्वबाध्यत्वं साक्षिणैव प्रतीयते ।। कालो हि साक्षिप्रत्यक्षः सुषुप्तौ च प्रतीतितः ।। अतीतानागतौ कालावपि नासाक्षिगोचरौ । पक्षीकर्तुमशक्यत्वान्नानुमा तत्र वर्तते ।। तदेतदिति सर्वं च दृश्यं वा स्मृतिगोचरम् । साक्षिसिद्धेन कालेन खचितं ह्येव वर्तते ।। तस्मान्न तं विना किञ्चित्स्मर्तुं द्रष्टुमथापि वा । शक्यं तन्नित्यसिद्धेर्हि नानुमाऽवसरो भवेत् ।। अतोऽदोष प्रतीतस्य सत्यत्वं साक्षिणा मतम् । परीक्षादेश्च सत्यत्वं तेन ह्येव मतं भवेत् ।। अन्यथा श्रुतियुक्त्यादिप्रमाणैश्च सहैव तु । अकस्माद्विनिवृत्तिश्च किं विश्वस्य न शङ्क्यते ।। इतः पूर्वं तथा भावाद्यदि नो संसृतेर्गतिः । वाक्यानुमादितश्चेत्स्यात्तत्प्रामाण्यं च साक्षितः ।। तत्प्रामाण्यं यथा साक्षी स्थापयत्येवमेव हि । सर्वकालेष्वपि स्थैर्याव्द्यभिचारमपोह्य च ।। एवमक्षजमानत्वसिद्धां विश्वस्य सत्यताम् । किमिति स्थापयेन्नायं निर्दोषज्ञानशक्तितः ।। एकाज्ञानकृतं विश्वमिति यच्चोच्यते मृषा । बहुज्ञानकृतं विश्वमिति तस्योत्तरं भवेत् ।। परस्य सत्यतां जानन्नपि यः स्वात्मतस्करः । परो नास्तीति वदति किमित्युन्मत्तवद्वदेत् ।। पराभावेऽपि वाग्व्यर्था, यदि नैवोच्यते तदा । कशावेत्रादिकं तस्य तस्करस्योत्तरं वदेत् ।।

'प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः । मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ।। विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् । उपदेशादयं वादोऽज्ञाते द्वैतं न विद्यते' ।। इत्यत्र यदि शब्दौ च निवर्तेतेति च द्वयम् । विश्वस्य सत्यतामाहुर्विद्यतोत्पत्तिमेव च ।। विदोत्पत्ताविति ह्यस्माद्धातोरुपत्तिरेव हि । निवृत्तिव्याप्तियुक् प्रायः प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ।। 'जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा । जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा ।। मिथश्च जडभेदोऽयं प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ।। सोऽयं सत्यो ह्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात् । द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् ' ।। इति श्रुतेर्मितं त्रातं मायाख्यहरिविद्यया । उत्तमोऽर्थो हरिस्त्वेकः तदन्यन्मध्यमाधमम् ।। वाचारब्धं तु साङ्केत्यनाम स्याद्विकृतं बहु । नित्यं तु नामधेयं यन्मृत्तिकेत्यादि वैदिकम् ।। प्राधान्यात्तत्परिज्ञानात्प्राकृताज्ञोऽपि पूरुषः । विद्वानित्युच्यते सद्भिरेवं नित्यपरात्मवित् ।। सदातनं सत्यमिति नित्यमेवोच्यते बुधैः । प्रयोगश्चोत्तरत्रास्ति 'जरा यद्येन माप्नुयात् ।। देहः प्रध्वंसते चायं किं ततोऽस्यातिशिष्यते । हन्यते न वधेनायं जरया च न जीर्यते ।। एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमि'ति नित्यत्व एव हि । वाचारम्भणमित्युक्ते मिथ्येत्यश्रुतकल्पनम् ।। पुनरुक्तिर्नामधेयमितीत्यस्य निरर्थता । एकः पिण्डो मणिश्चेति पदवैयर्थ्यमेव च ।। विकारित्वविवक्षायां न चैकनखकृन्तनम् । सर्वं कार्ष्णायसं च स्यादतः सादृश्य एव च ।। विवक्षाऽत्र तु नित्यत्वे प्राधान्ये चोक्तवर्त्मना । प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थं सृष्ट्यादेश्चैष विस्तरः ।। तस्मात्केनापि मार्गेण न विवर्तमतं भवेत् । तदसङ्ख्यातदोषेतं हेयमेव शुभार्थिभिः ।। असङ्ख्यत्वेन दोषाणां ग्रन्थाधिक्यभयादपि । उपरम्यते ततो विष्णुरिच्छा-पूर्वकमश्रमः ।। करोति पितृवद्विश्वं पूर्णाशेषगुणात्मकः ।।(अ.६)।।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।।१।।४।।

।। प्रथमाध्यायस्समाप्तः ।।

*

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

॥ॐ॥ उक्तः समन्वयः साक्षादविरोधोऽत्र साध्यते । चतुर्विधस्य तस्यादौ यौक्तस्तत्रापि च स्मृतेः ॥ तस्याश्चतुःस्वरूपत्वात्प्रत्येकं चतुरात्मकाः । पादाः सर्वे तदंशाश्च मूर्तीनां वर्णमागमात् ॥ आप्तता समताऽदृष्टिश्रुतिसाम्यबलोद्भवाः । सर्वानुसारो लघुता विशेषादर्शनाफले ॥ इष्टासिद्धिश्च नियमः पूर्वपक्षेषु युक्तयः । एता एव त्वतिबलाः सिद्धान्तस्य नियामिकाः ॥ **ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॐ ॥२-१-१॥** आप्तैः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा प्रोक्तमर्थं कथं श्रुतिः । पिपीलिकालिपिनिभा वारयेत्सर्वगा हि ते ॥ इति चेद् यद्यशेषज्ञा रुद्राद्या हरिपूर्वकाः । किं नाशेषविदो मानं ह्युभयत्र समं भवेत् ॥ न चाप्तिनिश्चयस्तत्र शक्यते व्यभिचारतः । न चास्या व्यभिचारेऽपि हीयते मानता क्वचित् ॥ निर्दोषवाक्यमूलत्वान्न च तद्युक्तिमूलता । वेदोक्तस्याधिकारस्य दुर्निरूपत्वतः सदा ॥ नियमो व्यभिचारो वा नैव ज्ञातुं हि शक्यते । अधिकारो हि सुलभः कथितोऽन्यागमेष्वलम् ॥ वेदोक्तो ह्यधिकारस्तु दुर्लभस्सर्वमानुषैः । अन्यागमेषु विप्रत्वमपि चण्डालजन्मनाम् ॥ मण्डलान्तःप्रवेशेन क्रमशः प्रतिपाद्यते । अधिकारं दुरापाद्यमुक्त्वाऽतिसुलभं पुनः ॥ अशक्यं साधनं चोक्त्वा सुशकं तत्फलाप्तये । उच्यतेऽतस्तदुक्तं हि व्यभिचारि फलेऽपि तु ॥ कथं प्रमाणतां गच्छेत् ॥१॥(अ.१)

ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॐ ॥२-१-४॥ नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैः । उज्झितं सर्वदोषैश्च कथं नो मानतां व्रजेत् ॥ 'विरूप नित्यया वाचा' 'नित्ययाऽनित्यया सदा' । इत्यादिश्रुतिभिर्वेदो नित्य इत्येव गम्यते ॥ पिपीलिकालिपिश्चापि प्रमाणमविरोधतः । यथा द्रौणेरुलूकेन कृतमप्यास बोधकम् ॥ अविरुद्धं विरुद्धं तु विरोधादेव बाधितम् । विरोधादर्शनात्तस्माद्वेद-प्रामाण्यमिष्यते ॥ तन्मूलत्वात्स्मृतीनां तु विरोधो यत्र न क्वचित् । विरोधोऽपि स एवोक्तः प्रत्यक्षेणागमेन वा ॥ आगमेनागमस्यैव विरोधे युक्तिरिष्यते । उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पना ॥ प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्प्रायो युक्तिरपि

क्वचित् । आगमैकप्रमाणेषु तस्यैव ह्युपजीव्यता ॥ युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थ आगमस्य प्रतीयते । स्यात्तत्र युक्त एवार्थो युक्तिश्च त्रिविधा मता ॥ व्याप्तिः प्रत्यक्षगा यस्या युक्तिगागमगा तथा । प्रत्यक्षागममूला तु युक्तिस्तत्र बलीयसी ॥ याथार्थ्यमेव मानत्वं तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः । अर्थत्वमर्यतैव स्यान्न क्रियार्थेषु सा मता ॥ ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरम् ॥ यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तयः स्मृताः । अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यतः ॥ प्रामाण्यं नानुवादस्य स्मृतेरपि विहीयते ।

याथार्थ्यमेव प्रामाण्यशब्दार्थे यद्विवक्षितः ॥ अङ्गीकृतं चेत्प्रामाण्यं स्मृत्यादेः का विरुद्धता । न चाफलत्वं वक्तव्यं सर्वस्मृत्यनुवादयोः ॥ फलवत्त्वं न चास्माभिः प्रामाण्यं हि विवक्षितम् । तृणादिदर्शने किं च फलवत्त्वं निगद्यते ॥ सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यते । न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमा ॥

(अ.२)निर्दोषाक्षोद्भवं ह्यत्र प्रत्यक्षमिति गीयते । प्राकृतं शुद्धचैतन्यमक्षं तु द्विविधं मतम् ॥ शुद्धमीशरमामुक्तेष्वन्यत्र प्राकृतैर्युतम् । निर्दोषमेव चैतन्यमन्यत्रोभयमिष्यते ॥ सुखदुःखादिविषयं शुद्धं संसारगेष्वपि । निर्दोषत्वातिनियमात्तद्बलिष्ठतमं मतम् ॥ पञ्चेन्द्रियमनोभेदात्प्राकृतं षड्विधं स्मृतम् । अनुमा युक्तरेवोक्ता व्याप्तिरेव तु सा स्मृता ॥ प्रतिज्ञातार्थसिध्यर्थ्यं व्याप्तिरेव यदोदिता । अवशिष्टं किमत्रास्ति लिङ्गं तत्र विजानतः ॥ यदि लिङ्गमसिद्धं स्यात्कुत एवास्य मानता । यदि स्मारकमात्रं स्यात्स्मर्तुर्नात्र प्रयोजनम् ॥ न पञ्चावयवोक्तौ च विवादावसितिर्भवेत् । दृष्टान्तादिषु चैवं स्यात्साधनं पुनरेव तु ॥ लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमाऽवसितिर्ध्रुवा । विरोधोऽसङ्गतिश्चैव साक्षाद्युक्तेस्तु दूषणम् ॥ प्रतिज्ञायामसम्बन्धो युक्तेरुक्ता ह्यसङ्गतिः । विरोधोऽपि त्रिधैव स्यात्प्रतिज्ञार्थविरुद्धता ॥ लिङ्गराहित्यमव्याप्तिर्न्यूनाधिक्ये तु वाचिके । साध्यव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिः साधनस्य च ॥ दुर्बलेन विरोधेऽपि न प्रमाणमसाधकम् । स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैवं साधकतां व्रजेत् ॥ संवादानुक्तिसंयुक्ता एत एव तु निग्रहाः ।

वादो जल्पो वितण्डेति कथास्तिस्रो विजानताम् ॥ स्वार्थं परार्थमपि वा तत्त्वनिर्णयसाधिनी । केवलं तु कथा वादो जल्पोऽर्थादिव्यपेक्षया ॥ सतामेव कथा ज्ञेया वितण्डा त्वसतां सताम् । अप्रकाश्य स्वसिद्धान्तमसतां पक्षदूषणम् ॥ उक्ते तैः प्रथमं माने वक्तव्यं तस्य दूषणम् । विद्या परीक्षापूर्वैव वितण्डा जल्प एव च ॥ उच्चनीचत्वनिर्णीतिर्यतो जयपराजयौ । विनैव तत्त्वनिर्णीतिं न हि जल्पादिना क्वचित् ॥ उच्चनीचत्वविज्ञानमिति विद्यापरीक्षणम् । वादेन चोच्चनीचत्वविज्ञानं भवति स्फुटम् ॥ इति वादस्य पूर्वत्वं तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोः । बहुविद्यत्वसिद्धौ तु नैव वादोऽपि कारणम् ॥ सभासभापप्राश्नीकपूर्वस्तु स्पर्धिनामपि । वाद एवोभयार्थः स्यान्निर्णीतिजयकारकः ॥ तत्त्वाप्रकाश एवैको वितण्डाजल्पयोः फलम् । विना वादेन विद्याया यदि शक्यं परीक्षणम् ॥ स्याज्जल्पादिरपि क्वापि वाद एवान्यथा भवेत् । जल्प इत्यपि नाम स्याद्वादस्यैतादृशस्य तु ॥ प्रतिज्ञामात्रसाध्यत्वमपि स्याद्याज्ञवल्क्यवत् । संवादेः वादिनोः क्वापि विवादे हेतुरिष्यते ॥ सभा सभापतिश्चैव प्राश्निकाश्चैव वैष्णवाः । रागद्वेषविहीनाश्च स्युः सभ्याः सर्ववेदिनः ॥ प्राश्निकाश्चैतदज्ञाने सभ्याश्चैषां च दूरगाः । प्रमाणं निर्णयाय स्युः पक्षपातविवर्जिताः ॥ उभाभ्यां साधनं चैव दूषणं वादजल्पयोः । सद्भिरागम एवैकः प्रयोज्योऽभीष्टसाधकः ॥ स्वसिद्धान्तानुसारेण ह्यसद्भिरनुमोच्यते । प्रत्यक्षागमवैरूप्यमाश्रित्यान्यार्थतैव तु ॥ आगमे दर्शनीयाऽत्र दोषो लिङ्गविलोमता । लिङ्गानुकूल्यं स्वार्थस्य श्रुत्यादीनामनुग्रहः ॥

त्रिपञ्चावयवामेव युग्मावयविनीमपि । नियमाद्योऽनुमां ब्रूयात्तं ब्रूयाद्यदि तादृशी ॥ नानुमेति तदा केन साध्याऽवयवकल्पना । नियतावयवासिद्धौ व्याप्तिमात्रेण साधनम् ॥ कर्तव्यमेव तेन स्यात्तस्मात्सैवानुमा मता । अनुभूतिः प्रमाणं चेत्केन स्मृतिरपोद्यते ॥ पूर्वानुभूते किं मानमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् । मानसं तद्धि विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकम्॥ अतीतानागतं यद्वद्योगिभिर्दृश्यतेऽञ्जसा । एवं पूर्वानुभूतं च मनसैवावगम्यते ॥ विज्ञातं मनसा पूर्वं मयैतत्कृतमित्यपि । साक्षादनुभवात्सिद्धं कथमेव ह्यपोद्यते ॥ एवंलक्षणकं मानत्रयं ब्रह्मादिवस्तुषु ।

प्रमाणं वेद एवैकस्तत्प्रामाण्यं च सधितम् ॥२॥(अ.४)

ॐ अभिनानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां ॐ ॥२-१-६॥ तथापि मृज्जलादीनां बुद्धिवागादिवाचकः । दृष्टव्याप्तिविरुद्धत्वात्तत्र मानं कथं भवेत् ॥ ततस्तन्नामकः कश्चित्पुमानन्यो भवेदिति । युक्त्यागमविरोधेन प्राप्तमत्राभिधीयते ॥ बालरूढिं विनैवापि विद्वद्रूढिसमाश्रयात् । तत्तन्नामान एवैते तत्तद्वस्त्वभिमानिनः ॥ सन्ति तेषां विशेषेण शक्तिरन्येभ्य उच्यते । व्याप्तिश्चोक्तानुसारेण दृश्यन्ते चाधिकारिभिः ॥ शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव व्युत्पत्तिः शास्त्रलिङ्गतः । व्युत्पत्तिः सा बलवती मूर्खव्युत्पत्तितो हि यत् ॥ दृढयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृशः ॥६॥(अ.३)

ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ ॥२-१-८॥ अल्पवाक्ययुता युक्तिर्बहुलैव विरोधिनी । यत्र तत्र कथं वस्तुनिर्णयः स्यादितीरिते ॥ विरोधियुक्ति-बाहुल्यादिति न्यायो विनिश्चितः । युक्तेस्तु युक्तिबाहुल्यमागमादागमस्य च ॥ कथं न निर्णयं कुर्यादित्यसत्कारणं न हि । श्रुत्यर्थो भवति क्वापि श्रुतिप्रायोपपत्तिभिः ॥ अविरोधश्चतुर्थे तु पादे सम्यक्समर्थ्यते । असत्कार्यं यथा दृष्टं वस्तुत्वात्कारणं तथा ॥ इति चेन्न निषेधैकस्वरूपस्य न कर्तृता । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितम् ॥ प्रतिषेधात्मकत्वं तु भावस्याभावधर्मतः । धर्मधर्म्यैक्यतश्चैव न तु तन्मात्रता भवेत् ॥ अभावस्य च भावो हि धर्मोऽथापि हि धर्मिणः । तादृक्त्वं मात्रतेहोक्ता बुद्धिराहित्यमेव तत् ॥ विशेष्यतैव धर्मित्वं प्रथमप्रतिपत्तिषु । निषेधविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र हि ॥८॥ **ॐ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॐ ॥२-१-९॥** सर्वनाशेष्वपि सदा शिष्टत्वाद्यस्य कस्य नुः । नाशोऽयं विमतोऽपि स्यान्नाशत्वात्कर्तृशेषवान् ॥ न चाशेषनृनाशस्तु दृष्टो दृश्योऽस्ति वा क्वचित् । धर्माधर्माश्रयत्वेन स्वीकार्योऽपि नरो लये ॥ अनादित्वं विना दृष्टं कथं स्यात्कारणं क्वचित् । पूर्वादृष्टात्परादृष्टं यदि नैवोत्तरं कुतः ॥ अदृष्टं कारणं नो चेल्लये मानं च किं भवेत् । उत्पत्तिनाशकारी च बुद्धिमान् दृश्यते क्वचित् ॥ तद्दृष्टान्तेन सर्वत्र कर्ता किं नानुमीयते ।

आगमानुगृहीता तु मानमेषाऽनुमाऽपि तु ॥११॥ **ॐ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॐ ॥ २-१-१२॥** आगमानुग्रहाभावे न तर्कः स्यात्प्रतिष्ठितः । अक्षजागममूलस्य स्यादेवास्य प्रतिष्ठितिः ॥ अन्यथास्याप्रतिष्ठा च स्ववाचा व्याहतैव हि ॥१२॥ **ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॐ ॥२-१-१३॥** न च शिष्टागृहीतत्वं निरीशादीशवादिनः । अतोऽवशिष्टजीवादिकर्तृताऽत्र निषिध्यते ॥ तन्मनोऽकुरुतेत्यादेरसतो मनसो जनिः । निवारिता तु पूर्वत्र ह्यकस्मादिति तद्विना ॥ असतो विश्वजननमाशङ्क्यात्र निषिध्यते । प्रापकं वाक्यमात्रं तु परिहारोऽविशेषितः ॥ क्वचिज्जीवाकृतं दृष्ट्वाऽचेतनादेव चाकृतम् । तद्वदेवानुमाऽन्यत्र वस्तुत्वात्क्रियते श्रुतेः ॥१३॥(अ.४)

ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ ॥२-१-१४॥ नान्यदन्यत्व मापन्नं क्वचिद्दृष्टं कथञ्चन । अतो जीवस्य न ब्रह्मभावः स्याद्धि कदाचन ॥ क्वचिद्भिन्नतया दृष्टं तदभिन्नतया कथम् । दृश्येन्नो दृष्टपूर्वं हि तादृशं न च दृश्यते ॥ भोक्तृत्वापत्तित इति यन्मतं तत्कुतो हरिः । भोक्त्रापत्तेरिति प्राह ॥१४॥(अ.५)

ॐ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॐ ॥२-१-१५॥ कथं च तदनन्यता । जगतस्त्वविकारत्व उक्तन्यायेन साधिते । स्वतन्त्रकारणान्यत्वं तेन ह्यत्र निषिध्यते ॥१५॥ **ॐ सत्त्वाच्चावरस्य ॐ ॥२-१-१७॥ ॐ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॐ ॥२-१-१८॥** 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वाभावश्चेतना धृतिः । यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया' ॥ इतिश्रुतेस्तद्वशस्य भावो 'न पर' इत्यतः ॥१७॥१८॥ **ॐ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॐ ॥१९॥** शक्तोऽपि ह्यन्यथा कर्तुं स्वेच्छानियमतो हरिः । कारणैर्नियतैरेव करोतीदं जगत्सदा ॥ नित्य भेदो निमित्तेन ह्युपादानेन तु द्वयम् । असद्यत्कार्यरूपेण कारणात्मतयाऽस्ति हि ॥ अनवस्थाऽन्यथा हि स्यात्सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोः । 'शक्तोऽपि भगवान्विष्णुरकर्तुं कर्तुमन्यथा ॥ स्वभिन्नं कारणाभिन्नं भिन्नं विश्वं करोत्यजः' । इतिश्रुतेरवसित उक्तोऽर्थोऽयमशेषतः ॥२१॥(अ.६)

ॐ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ ॥२-१-२२॥ अनंशस्यापि

जीवस्य किञ्चित्सामर्थ्ययोजनाम् । कार्येषु यः करोत्यद्धा नमस्तस्मै स्वयम्भुवे ॥ यदि भागेन कार्येषु जीवशक्तिं न योजयेत् । हरिस्तदा हि सर्वत्र कृत्स्नयत्नोंऽशिताऽपि वा ॥ अंशिनो हि पटाद्या ये भिन्नैरेव परस्परम् । अंशैरंशिन उच्यन्ते नैवमेव हि चेतनाः ॥ अतोऽनंशिन इत्येव श्रुतिरेवेषु वर्तते । अप्यनेकस्वरूपेषु विशेषादेव केवलम् ॥ बहुस्वरूपताख्या तु तेष्वस्त्येव हि सांशता । बहुत्वेनाविनाभावाद्भिन्नता नियमाद्भवेत् ॥ यदि नैवंनियमकृद्भगवान्पुरुषोत्तमः ॥२२॥(अ.७)

ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ ॥२-१-२८॥ तस्य त्वशेषशक्तित्वाद्युज्यते सर्वमेव च । विरोधः सर्ववैशिष्ट्ये यो द्वितीये निरस्यते ॥ नारायणस्य त्वध्याये तदन्ये तत्र तत्रगाः। सृष्टिसंहारवाक्यानां जीवरूपाभिधायिनाम् ॥ अप्यन्योऽन्याविरोधस्तु द्वितीयाध्यायगोचरः ॥२८॥ **ॐ विकारणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥२-१-३२॥** मानमेयविशेषेण पुनरुक्तिर्न जायते ॥३२॥(अ.८)

ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ ॥२-१-३३॥ ॐ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॐ ॥२-१-३४॥ सदा प्रवृत्तिरीशस्य स्वभावादेव केवलम् । अङ्गचेष्टा यथा पुंसः काश्चिदुद्देशवर्जिताः ॥ 'देवस्यैष स्वभावोऽय'मित्याह श्रुतिरञ्जसा । क्रीडां प्रयोजनं कृत्वा सृष्टिः श्रुतिविरोधिनी ॥ इति केवललीलैव निर्णीता प्रभुणा स्वयम् । आत्मप्रयोजनार्थाय स्पृहां श्रुतिरवारयत् ॥ न प्रयोजनवत्त्वेनेत्यत आह जगद्गुरुः । 'इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ॥ इति प्रशंसया काम श्रुतिभ्यश्चैव युक्तितः । महातात्पर्ययुक्तेश्च नेच्छामात्रं निषिध्यते ॥ मोक्षार्थाः श्रुतयो यस्मात्स च तस्य प्रसादतः । उन्निनीषति वाक्याच्च लोकदृष्टानुसारतः ॥ इच्छानिमित्तको यस्मात्तदभावे कुतः श्रुतिः । महातात्पर्यरहिता प्रमाणत्वं गमिष्यति ॥ याथार्थ्यमेव मानत्वमपि वाक्यं प्रयोजकम् । मानत्वमेति तत्रापि यत्सम्पूर्णप्रयोजनम् ॥३४॥(अ.९)

ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥२-१-३५॥ वैषम्यं चैव नैर्घृण्यं वेदाप्रामाण्यकारणम् । नाङ्गीकार्यमतोऽन्यत्तु न वैषम्यादिनामकम्

॥३५॥(अ.१०)

ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥२-१-३८॥ यदधीना गुणाश्चैव दोषा अपि हि सर्वशः। गुणास्तस्य कथं न स्युः स्युर्दोषाश्च कथं पुनः ॥ सर्व धर्मोपपत्तेस्तद्वाक्यैरपि हि तादृशैः। निर्दोषाशेषगुणको निर्णीतो भगवान्हरिः ॥११॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥२॥१॥

॥ॐ॥ स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयो बहुयुक्तयः। एवं चतुर्विधा नैव विरुध्यन्तेऽन्वयं प्रति ॥ इति प्रथमपादेन निर्णीतेऽप्यभियोगतः। दर्शनानां प्रवृत्तत्वान्मन्द आशङ्कते पुनः ॥ अनादि कालतो वृत्ताः समया हि प्रवाहतः। न चोच्छेदोऽस्ति कस्यापि समयस्येत्यतो विभुः ॥ भ्रान्तिमूलत्वमेतेषां पृथग्दर्शयति स्फुटम्। तर्कैर्दृढतमैरेव वाक्यैश्चागमवादिनाम् ॥ दौर्लभ्याच्छुद्धबुद्धीनां बाहुल्यादल्पवेदिनाम्। तामसत्वाच्च लोकस्य मिथ्याज्ञानप्रसक्तितः ॥ विद्वेषात्परमे तत्त्वे तत्त्ववेदिषु चानिशम्। अनादिवासनायोगादसुराणां बहुत्वतः ॥ दुराग्रहगृहीतत्वाद् वर्तन्ते समयाः सदा। तथापि शुद्धबुद्धीनामीशानुग्रहयोगिनाम् ॥ सुयुक्तयस्तमो हन्युरागमानुगताः सदा। इति विद्यापतिः सम्यक्समयानां निराकृतिम् ॥ चकार निजभक्तानां बुद्धिशाणत्वसिद्धये ॥

ॐ रचनाऽनुपपत्तेश्च नानुमानम् ॐ ॥१॥ चेतनाचेतनं तत्त्वद्वयमेव निरीश्वराः। आहुस्तत्पञ्च पञ्चत्वविभागस्थमचेतनम् ॥ चेतनं तदसङ्ख्यातं भिन्नमन्यद्विदोज्झितम्। अचेतनस्य कर्तृत्वं स्वातन्त्र्येण निगद्यते ॥ परस्परविभेदश्च कार्याणामालयं भवेत्। भोक्तृतां चेतनस्याहुः केचित्तामपि नापरे ॥ स्वरूपचैतन्यबलात्स्व प्रकाशाच्च भोगिताम्। प्रकृतेश्च स्वरूपस्य विवेकाग्रहमेव तु ॥ अभोगवादिनो भोगमाहुर्भेदग्रहात्तयोः। भोगिनां मुक्तिरुद्दिष्टा स एवाभोगवादिनाम् ॥ ईशस्यासङ्गहादेव न युक्तौ तावुभावपि।

चेतनेच्छानुसारेण यदा दृष्टः पटोद्भवः ।। एतादृशत्वमन्यस्य वस्तुत्वात्केन वार्यते । न च काचित्प्रमोक्तार्थे श्रुतिरेव प्रमा हि नः ।। आप्तत्वमुक्तमार्गेण वक्तुर्नैवोपपद्यते । अप्रामाण्यस्वतस्त्वस्य स्वीकारादपि मायिवत् ।। स्वोक्ताखिलनिषेधी स्यान्न च किञ्चित्प्रसिद्ध्यति । इदं नाचेतनवशं वस्तुत्वात्प्रतिपन्नवत् ।। इत्येव प्रतिषिद्धस्य केन मूलानुमा भवेत् । स्वतन्त्रवृत्ती रचना सा चैवाचेतने कुतः ।। अचेतनत्वं स्वातन्त्र्यमिति चात्मप्रमा हतम् । स्वेच्छानुसारितामेव स्वातन्त्र्यं हि विदो विदुः ।। कुत इच्छाऽचेतनस्य सेच्छं चेत्किमचेतनम् । इच्छाम्यहमिति ह्येव निजानुभवरोधतः ।। अचेतनेच्छाऽपगता यदि भेदा ग्रहोऽत्र च । कथं स न घटस्य स्यान्मनो म इति भेदतः ।। मनसोऽपि गृहीतत्वादुभयात्मकता यतः । कामस्य तु 'मनः कामः' प्रियाप्रियविभेदतः ।। द्वैविध्यं दृश्यते चास्य तस्माद्भेदाग्रहः कुतः । रचनाऽनुपपत्तेस्तन्न सर्वज्ञानुमागतम् ।। अचेतनं जगत्कर्तृ ।।१।। **ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॐ ।।२-२-३।।** पयोम्ब्वादि च नोपमा ।। एतत्प्रशास्तिवचनाच्चेतनाचेतनस्य च । द्वैविध्येऽपि तु कामादेः कुतः स्वामित्वमात्मनः ।। साक्षादनुभवारूढं शक्यतेऽपोदितुं क्वचित् । इच्छास्वामित्वमेवोक्तमिच्छावत्त्वं न चापरम् ।। किञ्चित्तद्वशगत्वेऽपि स्वामित्वं लोकवद्भवेत् । सर्वात्मतन्त्रकामादेः किमुतैव परेशितुः ।। न चानुभवगं कामस्वामित्वं वेदवागपि । शक्ताऽपवदितुं तस्मात्सा तदन्याभिधायिनी ।। मोक्षकामो भवेदन्यो यदि मुक्ताद्भविष्यतः । मोक्षकामस्य किं तेन स्वनाशार्थं च को यतेत् ।। कर्तृत्वं यस्य तस्यैव भोक्तृत्वमुपलभ्यते । विभागे च तयोर्मानं नैव किञ्चित्क्वचिद्भवेत् ।। सर्वमानविरोधैकदुर्दीक्षादीक्षितस्त्वयम् । मायावाद्युपमां यायात् तच्चशब्दान्निराकृतः ।।३।।(अ.१)

ॐ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॐ ।।२-२-५।। सांख्यस्तु सेश्वरो ब्रूते क्षेत्रानुग्रहशक्तिमान् ।। अस्तीश्वरः स्वयंभातः क्लेशकर्मादिवर्जितः ।। क्षेत्रशक्तिमती चैव प्रकृतिर्बीजशक्तिमान् ।। जीवः पर्जन्यवद्दैवशक्तिमानीश्वरः स्मृतः ।। पृथिवीवत्प्रधानं तज्जीवः सन्निधिमात्रतः ।। बीजावपनकर्तैवेत्यत्र प्राह स्वयं प्रभुः

।। अन्यत्र कापि शक्तिर्न स्वातंत्र्येणेश एव हि ।। शक्तीस्ताः प्रेरयत्यज्ञस्तदधीनाश्च सर्वदा ।। सत्ता प्रधानपुरुषशक्तीनां च प्रतीतयः ।। प्रवृत्तयश्च तास्सर्वाः नित्यं नित्यात्मना यतः ।। तथा नित्यतया नित्यं नित्यशक्त्या स्वयेश्वरः ।। नियामयति नित्यं च 'न ऋते त्वदि'ति श्रुतेः ।। स्वभावजीवकर्माणि द्रव्यं कालः श्रुतिः क्रियाः ।। यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति युदपेक्षया ।। इति श्रुतेर्न सत्ताद्या अपि नारायणं विना । तत्पतञ्जलिविन्ध्यादिमतं न पुरुषार्थदम् ।।५।।(अ.२)

ॐ अभ्युपगमेप्यर्थाभावात् ॐ ।।२-२-६।। चार्वाकैरुच्यते मानमक्षजं नापरं क्वचित् । देह आत्मा पुमर्थश्च कामार्थाभ्यां विना न हि ।। यदेवं दर्शनेनास्य कोऽर्थः प्रत्यक्षगोचरः । लब्धस्तेनैव हि नरैः शास्त्रात्किं मोहनं विना ।। स्वपरार्थविहीनत्वात्स्वमतेनैव निष्फलम् । किमित्युन्मत्तवच्छास्त्रं वृथा प्रलपति स्वयम् ।। देहादन्योऽनुभवत आत्मा भाति शरीरिणाम् । मम देह इति व्यक्तं ममार्थ इतिवत्सदा ।। प्रत्यक्षस्यैव मानत्वमिति केनावसीयते । यदि तत्साधकं वेदप्रामाण्ये न कथं भवेत् ।। न चान्यामानता क्वापि प्रमाणेनावसीयते । स्वमतेनार्थरहित उपेक्ष्यः पक्ष ईदृशः ।।६।।(अ.३)

ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॐ ।।२-२-७।। सन्निधानाच्चेतनस्य वर्तते यद्यचेतनम् । तथाप्यबुद्धिपूर्वत्वादुक्तदोषः समो भवेत् ।।७।। **ॐ अङ्गित्वानुपपत्तेः ॐ ।।२-२-८।।** अङ्गित्वं पुरुषस्यैव सर्वैरेवानुभूयते । तदङ्गत्वोक्तितश्चैव स्यात्सर्वस्यापलापकः ।। किमु सर्वेश्वरस्यास्य ह्यपलापाद्यतोऽखिलम् ।।८।।(अ.४)

ॐ अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॐ ।।२-२-९।। अङ्गित्वं यदि तस्यैव स्वातन्त्र्यं चेन्न चाखिलम् । तत्प्रेरणेऽप्यशक्तत्वात्स्वतन्त्रोऽन्यो ह्यपेक्षितः ।। न च स्वातन्त्र्यमस्यैव प्रत्यक्षादिविरोधतः । हिताक्रियादिदोषाच्च भद्रं नानीश्वरं मतम् ।। संसारिणोऽन्यं सर्वेशं सर्वशक्तिमनौपमम् । चेतनाचेतनस्यास्य सत्त्वादेस्तदधीनताम् ।। नाङ्गीकुर्वन्ति ये तेषां सर्वेषां च समा इमे । तस्माच्छ्रुतिप्रमाणेन युक्तिभिश्च परो हरिः ।। अङ्गीकार्यतमो नित्यः सर्वैरपि सुनिश्चितम् ।।९।।(अ.५)

ॐ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॐ ॥२-२-११॥ नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छं सङ्ख्याद्यैरपि पञ्चभिः । युक्तमीशं वदन्तोऽन्ये तदिच्छाऽदृष्टचोदिताः ॥ परमाणवश्चतुर्वर्गाः संयुज्यन्ते द्विशोऽखिलाः । परमाणुद्वयेनैव व्द्यणुकं नाम जायते ॥ व्द्यणुकत्रयेण त्र्यणुकं तैश्चतुर्भिस्तदात्मकम् । ततस्त्वनियमेनैव खण्डावयविनां भवः ॥ ततश्चानियमेनैव सर्वावयविसम्भवः । कारणं समवाय्याख्यं परमाण्वादिरत्र हि ॥ ईशेच्छादृष्टकालास्तु निमित्तं कारणं मतम् । सामान्यान्त्यविशेषौ च समवायश्च तत्त्रयम् ॥ नित्यं क्रिया अनित्याश्च गुणद्रव्ये द्विरूपके । कार्ये गुणक्रियाणां तु समावाय्यन्यकारणम् ॥ कारणस्था गुणाद्यास्तु संयोगो द्रव्यकारणम् । एवं स्थितेऽपि सिद्धान्ते विशेषस्तत्र कल्पितः ॥ व्द्यणुके परमाणौ च ह्रस्वत्वं परिमण्डलम् । न कारणं कार्यगुणे वैरूप्यं तत्र कारणम् ॥

इत्याहुस्तानथोवाच विद्याधीशः स्वयं प्रभुः । महत्त्वं चैव दीर्घत्वं त्र्यणुकाद्येषु कल्पितम् ॥ तस्माच्च सदृशं कार्यं तत्कार्येषूपजायते । यथा तथैव ह्रस्वत्वात्पारिमाण्डिल्यतोऽपि हि ॥ जायेत सजृशं कार्ये परिमाणं समत्वतः । न चेन्महत्त्वतश्चैव दीर्घत्वादपि नो भवेत् ॥ सदृशस्य हि कार्यस्य नैव योगः कथञ्चन । अप्रत्यक्षत्वमेव स्याद्यतः कार्येष्वणुत्वतः ॥ इति चेन्न महत्त्वं च परमाणावणावपि । कथं त्र्यणुकपूर्वेषु नाणुत्वमपि कथ्यते ॥ प्रत्यक्षत्वतदन्यत्वे पुरुषापेक्षयाऽखिले । अणुत्वं च महत्त्वं च यतो वस्तुव्यपेक्षया ॥ तारतम्यस्थिता यस्मात्पदार्थाः सर्व एव च । यथा महत्त्वविश्रान्तिस्तथाऽणुत्वस्य चेष्यते ॥ परिमाणत्वतेश्चेन्न महत्त्वस्यापि विश्रमः । दृश्यतेऽनन्त इत्येव तथाऽऽनन्त्य मणावपि ॥ न महत्तत्वगुणत एतावानिति हीश्वरः । परिच्छिन्नस्तथाऽणोश्च नैता वद्धागता क्वचित् ॥ विश्रान्तो यद्यनन्तांशः कश्चिदस्तीति गम्यते । नावसाययितुं शक्यो विरोधादेव केवलम् ॥ केवलं साक्षिमानेन कालो देशोऽपि नान्तवान् । अपर्यवसितिश्चाणोर्दृश्यते साक्षिणा द्वयोः ॥ यदि नो साक्षिगम्यं तन्महत्त्वं केन गम्यते ।

विश्रान्तिस्तारतम्येन दृश्यते ह्यनुमानतः ॥ यद्यागमादनन्तं तन्महत्त्व

मवगम्यते । अनन्तमेव चाणुत्वं कुतो नैवावसीयते ॥ महत्त्वाणुत्वयोर्नैव विश्रान्तिरुपलभ्यते । अन्यदेव ह्यनन्तत्वं महत्त्वाणुत्वयोः समम् ॥ बहुत्वाल्पत्वयोर्यद्वत्सङ्ख्यायामुपलभ्यते । आनन्त्यमेकभागानां तावत्त्वं ह्येव गम्यते ॥ अणीयांश्च महीयांश्च भगवानागमोदितः । आनन्त्यवाचकः शब्दो द्विधाऽऽनन्त्येपि मानताम् ॥ याति नैव गुणाल्पत्वं कालाल्पत्वं च मानगम् । सर्वकालगतस्याल्पकालेऽपि स्यादवस्थितिः ॥ महागुणस्य चाल्पोऽपि गुणः स्यादिति चेद्भवेत् । तावत्त्वमेव नैव स्याद्देशेऽप्येतन्न नो मतम् ॥ महतोऽल्पत्वमपि हि व्योमवत्प्राह वेदवित् । यद्यल्पदेशसंस्थानं न सर्वत्रापि नो भवेत् ॥ स्थितस्य ह्यल्पदेशेषु सर्वगत्वं भवेद्ध्रुवम् । एकत्राप्यनवस्थस्य कुत एवाखिलस्थता ॥ शून्यत्वमेव तस्य स्याद्यस्यैकत्रापि न स्थितिः । अतो नाणुत्वविश्रान्तिर्न महत्त्वस्य च क्वचित् ॥ उभयाऽनन्त्ययुक् तस्माद्यदि मुख्यं महद्भवेत् । तच्च ब्रह्म परं साक्षात्सर्वाऽनन्त्ययुतं सदा ॥ यदि साक्षी स्वयंभातो न मानं केन गम्यते । अक्षजादेश्च मानत्वमनवस्थाऽन्यथा भवेत् ॥

अतः सर्वपदार्थानां भागाः सन्त्येव सर्वदा । सर्वदिक्ष्वपि सम्बन्धादविभागः पराणुता ॥ तत्संयोगादनियतात्पदार्थानां जनिर्भवेत् । द्वयोरेव तु संयोग इति केनावसीयते ॥ कारणस्य गुणास्तेन भवेयुः कार्यगा अपि । तारतम्येन सर्वेऽपि महान्तश्चाणवो यतः ॥ न च तत्प्रोक्तसृष्टौ तु मानं केवलकल्पना । कथं साक्षिमितस्यास्य शक्नुयाद्वारणे क्वचित् ॥ यदि साक्षिमितं नैतन्नानुमा तत्र वर्तते । पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुत एवानुमा भवेत् ॥ यत्र नास्ति पदन्यासः कस्तं विषय माप्नुयात् । देशान्तरादिशब्दाश्च शशश्रृङ्गादिशब्दवत् ॥ सदृशं च सजातीयं नास्मत्पक्षे किमेव हि । येनैव च प्रकारेणात्यसिद्धमनुमीयते ॥ तेनैव शशश्रृङ्गादेः शक्यमस्तित्वकल्पनम् । प्रत्यक्षमागमो वाऽपि भवेद्यत्र नियामकः ॥ सैव व्याप्तिर्भवेन्मानं नान्या सन्दिग्धमूलतः । सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते ॥ यदैवाव्यतिरेकेऽस्य ह्यक्षजं वाऽऽगमो भवेत् । तन्निर्धारितयुक्तिर्वा व्याप्तिः सैवा परा न हि ॥ अन्यथा सप्तमरसभावोऽप्यनुमयापतेत् । अनिष्टानि च सर्वाणि

ह्यनुमा कामचारिणी ॥११॥

ॐ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॐ ॥ २-२-१३॥

कार्यकारणयोश्चैव गुणादेः पञ्चकस्य च । भिन्नस्यैव तु सम्बन्धः समवायोऽन्य ईर्यते ॥ भिन्नत्वसाम्यतस्तस्य ताभ्यां योगो भवेद्ध्रुम् । स स्वनिर्वाहकश्चेत्स्याद्द्रव्यमेव तथा न किम् ॥ विशेषस्तद्गतत्वादिर्यद्यभिन्नेऽवसीयते । गुणाक्रियादिरूपस्य निषेधः केन हेतुना ॥ द्रव्यमेव ततोऽनन्तविशेषात्मतया सदा । नानाव्यवहृतेर्हेतुरनन्तत्वं विशेषतः ॥ विशेषश्च विशेषी स स्वेनैव समवायवत् ॥ कल्पनागुरुतादोषात्पदार्थान्तरता न हि । कल्पयित्वा षट्पदार्थान् साभावानपि केवलम् ॥ एकस्मिन्सविशेषश्चेत्किं पूर्वं तस्य विस्मृतिः । येन प्रत्यक्षसिद्धेन व्यवहारोऽखिलो भवेत् ॥ भावाभावविभागेन यं विना न कथञ्चन । एतादृशे विशेषेऽस्मिन्को द्वेषो वादिनां भवेत् । अभेदेन प्रतीतिश्च कार्यकारणपूर्वके । अभावान्ते पदार्थेऽस्ति सविशेषाऽवसीयते ॥

सामान्यादिपदार्थेषु तन्निष्ठत्वादयोऽखिलाः । कथं धर्मा निवार्यन्ते वस्त्वैक्येऽपि हि वादिभिः ॥ कार्यस्य तत्तन्निष्ठत्वं गुणादेर्व्यापितादिकः । कथं विशेषो नैवास्ति स च धर्मोऽपरो यदि ॥ षट्पदार्थातिरेकः स्यात्पदार्था नियमेऽपि हि । धर्मस्य धर्मसन्तानादनवस्था खनिर्भवेत् ॥ सामान्यस्यापि सामान्यं गुणस्यापि गुणो ह्यतः । नाङ्गीकृतः स च यदि नानवस्था क्वचिद्भवेत् ॥ अस्मत्पक्षे गुणाद्याश्च तद्वन्तो हि विशेषतः । अनन्यत्वान्नानवस्था भेदो नाशे भवेत्तथा ॥ विशेषमेव संश्रित्य विशेषो बलवान् यतः । दृष्टिप्रमाणतश्चैव विरोधो दर्शने कथम् ॥ विरोधो ह्यविरोधश्च यतो दर्शनमानकौ । ततो दृष्टे विरोधस्तु सद्भिरापाद्यते कथम् ॥ अभिन्नो भगवान्स्वेन तदन्येन विभेदवान् । नित्या धर्मास्तदीयास्तु सर्वेऽस्मान्नैव भेदिनः ॥ सामस्त्योच्छेदिनोऽन्यत्र धर्मा उभयरूपिणः । भावे त एव चोच्छेदा त्तदन्ये च समस्तशः ॥ अंशांशिनोरभेदेन त्वंशसंयोग एव हि । अंशिनो नानवस्थाऽतो यद्यप्यंशेष्वविश्रमः ॥ एकस्मिन् जात एवान्यः संयोगो जायते यदि । अनवस्था तदैव स्यात्संयोगैक्ये भवेत्क्व सा

। अंशे संयोग दृष्टेश्च दृष्टे का साऽनवस्थितिः । यद्यंशगो न संयोगः कार्येषु प्रथिमा कथम् ॥ परमाणोरणोर्नास्ति महत्तेत्यद्भुतं वचः । अणूनां प्रथिमापेक्षां विनैव त्र्यणुकेऽपि सः ॥ परमाणोर्महत्वं च विनेत्येतद्वचः कथम् । अंशिनोंऽशैरभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदा ॥ सर्वप्रत्यक्षविषयः कथमेव ह्यपोह्यते । संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक् पृथक् ॥ अन्योऽन्यप्रतियोगेन ह्युभयोरपि दृश्यते । भिन्न इति तु भेदानां समुदायो हि दृश्यते ॥ यथैव च पदार्थानामनयोर्भेद इत्यपि । इतोऽमुष्यामुतोऽमुष्य भेदो दृष्टो द्विधर्मिकः ॥ तत्रैकवचनं यत्तद्विप्राणां भोजनं यथा । नरत्वादिकमप्येवं तत्तद्धर्म तयेयते ॥ न सर्वधर्म एकोऽस्ति समुदायस्तु भिन्नगः ।

एतादृशं च सादृश्यं पदार्थेषु पृथक्पृथक् ॥ एकस्मिन्स विनष्टेऽपि यतोऽन्यत्रैव दृश्यते । कुतो भस्मत्वमाप्तस्य नरत्वं पुनरिष्यते ॥ एकत्वे नास्ति मानं च श्रुतिरप्याह सादरम् । 'भिन्नाश्च भिन्नधर्माश्च पदार्था निखिला अपि ॥ स्वैः स्वैर्धर्मैरभिन्नाश्च स्वरूपैरपि सर्वशः । अनिवृत्तविनाशास्तु धर्मा उभयरूपकाः ॥ न केनचिदभिन्नोऽतो भगवान् स्वगुणैर्विना' । इति व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते ॥ सर्वेषु युगपच्छब्दः सदृशेषु प्रवर्तते । तथापि प्राप्तितस्त्वेकवचनाच्च विशेषतः ॥ अभीष्टावगतिश्च स्याच्छक्तिः सादृश्यगा यतः । तादृशोऽयं च तच्छब्द इति ज्ञापयति स्फुटम् ॥ जातितश्चेत्कथं तासु तत्र चेदनवस्थितिः । तथैव व्यक्तिविज्ञानं व्यक्तित्वा भावदूषितम् ॥ यदि तच्चास्ति तस्यापि विशेषेष्वनवस्थितिः । कथं स्वरूपत्वमपि ज्ञायतेऽनुगतं यदि ॥ एक व्युत्पत्तिपर्यन्तमनवस्थादिदूषितम् । कल्पनागौरवात्तेन युक्ता नानुगकल्पना ॥

औपाधिकविशिष्टाद्यमपि तद्वस्तु किं ततः । अन्यत्तदेव चेदग्निमत्त्वं किं तत्र भण्यते ॥ अग्निसंयोगमात्रं चेद्भवे त्तत्सिद्धसाधनम् । भूधरस्याग्निसंयोगो यदि षष्ठ्यर्थ एव कः ॥ समवायो यदि ह्यस्य चैकत्वात्सिद्धसाधनम् । यद्यस्यौपाधिको भेदः कुत एकत्वमिष्यते ॥ नानिर्वाच्यं हि तेनेष्टमत औपाधिकान्ययोः । सत्यत्वात्को विशेषः स्यान्मायावाद्यन्यथा भवेत् ॥

उपाधिजन्यं तद्गम्यमिति चौपाधिकं भवेत् । उभयत्राप्यनन्ताः स्युः समवाया इतस्ततः ॥ भिन्नत्वं चैव तेष्वति को विशेष उपाधिगे । अविद्यमान एवान्यः समवायोऽधिगम्यते ॥ उपाधिना तद्गमकमनुमानं न मा भवेत् । एवमेवासतः सत्तासमवायो जनिर्मता ॥ तत्रापि ह्युक्तदोषाणां नैव किञ्चिन्निवारकम् ।

अस्मत्पक्षे विशेषस्य सर्वत्राङ्गीकृतत्वतः ॥ नास्ति दोषः क्वचिद्भावो ह्यभावश्च स एव हि । अभावस्य च धर्माः स्युर्भावास्तेषां च तेऽखिलाः ॥ प्रत्यक्षमानतः सर्वमेतन्नो वारणक्षमम् । सर्वे भावा अभावाश्च पदार्थास्तेन सर्वदा । तथापि प्रथमं बुद्धेर्यो निषेधस्य गोचरः । सोऽभावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं परः ॥ तस्मात्प्रध्वस्तभेदादि सदित्येवावगम्यते । अस्त्यभावोऽस्ति च ध्वंसो देहाभावश्च भस्मता ॥ इत्यादि युज्यते सर्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणतः । अन्योऽन्याभावभेदौ च पृथक्त्वं च पृथक् पृथक् । यत्कल्पयन्ति तच्चैव कल्पनागौरवाद्गतम् । पर्यायत्वेन ते शब्दा ज्ञायन्ते सर्व एव हि ॥ भेदस्य तु स्वरूपत्वे ये वदन्ति च शून्यताम् । अद्भुतास्ते यतोऽन्यस्य प्रतियोगित्वमिष्यते ॥ प्रतियोगिनो हि भेदोऽयं न तु स्वस्मात्कथञ्चन । विभागेनाल्पतैव स्यात्कुत एव तु शून्यता ॥ न शून्यानां हि संयोगाद्भावो वस्तुन इष्यते । विदारणार्थो धातुश्च विभागगुणवाचकः ॥ अविदारणेऽपि ह्यास्यस्य भिन्नावोष्ठौ च तस्य च। अत उन्मत्तवाक्यत्वान्मायावादो ह्युपेक्षितः ॥

न चामन्द सदानन्दस्यन्द्यनन्तगुणार्णवः । ईश्वरोऽष्टगुणत्वेन प्रमेयोऽप्रमितत्वतः ॥ 'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणता-ऽनन्तविग्रहे' । 'अनन्तगुणमाहात्म्य-शक्तिज्ञानमहार्णवः । नारायणः परोऽशेषचेतनेभ्यः परं पदम्' । इत्यादिवेद-तद्वाक्यैरनन्तैश्चावसीयते ॥ अनन्तगुणता विष्णोः कथमेव ह्यपोद्यते । यद्यनन्तविशेषाश्च तज्ज्ञानादेर्निवारिताः ॥ कथं तत्तद्विषयता सार्वज्ञार्थं विधीयते ॥ औपाधिकविशेषस्तु पूर्वमेव निराकृतः ॥ स्वप्रकाशत्वमपि तु यैर्ज्ञानस्य निवारितम् । कथं सर्वज्ञता तस्य स्वज्ञानाधिगमं विना ॥ ज्ञानं विश्वाधिगत्वेकं तज्ज्ञानविषयं परम् । इति ज्ञानद्वयेनैव सर्ववित्परमेश्वरः ॥ इति चेदेष एवार्थ

स्तज्ज्ञानावसितो यदि । स्वप्रकाशत्वमेव स्याज्ज्ञानं ह्येतद्विशेषणम् ।। ज्ञानान्तरेण चेदत्र भवेदेवानवस्थितिः । स्वप्रकाशत्वमेतस्माद्दुर्निवारं समापतेत् ।।

सुखवान् दुःखवांश्च स्यादिति व्याप्तिश्च नो भवेत् । निर्दुःखत्वं महानन्दः श्रुत्यैवेशस्य भण्यते ।। योऽशनायापिपासे च शोकादींश्चातिवर्तते । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्विपाप्मेत्यादिका च सा । ईश्वरस्य तथेष्टत्वं दुःखित्वोपाधिरित्यपि । उक्ते किमुत्तरं ब्रूयात् श्रुत्यनादरतत्परः ।। न चात्मदुःखितेच्छा स्यादत एतन्निवार्यते । सहदर्शनमात्रेण श्रुतीनामपलापकः ।। यज्ञादेरपि पापस्य हेतुत्वं हिंसयायुतेः । नानुमाति कथं तत्र यद्युपाधिर्निषिद्धता ।। अदुःखित्वेन चानुक्तिः कथं नोपाधितां व्रजेत् । 'अदुःखमितरत्सर्वं जीवा एव तु दुःखिनः ।। तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तते' । इति श्रुतिर्हि परमा श्रुत्युक्तिर्यदि कारणम् ।। किं कार्यमनुमानेन गलस्तनसमेन हि । अनुमानेन यद्यर्थ श्रुतिदृष्टोऽप्यपोद्यते ।। पूर्वोक्तेन प्रकारेण नेश्वरो धर्म एव च । स्यात्तत्फलं च तेनात्र श्रुतिरेव प्रमा भवेत् ।। ईशस्यानुमया सिद्धेः श्रुतिर्धर्मिप्रमा भवेत् । तया सर्वगुणैः पूर्ण ईश उक्तो यतस्ततः ।। अनानन्दानुमानस्य धर्मिग्राहिविरोधतः । न प्रमाणं भवेत्तस्मान्नानुमाऽत्रोपयोगिनी ।।

नित्येच्छत्वात्परेशस्य परमाणुसदात्वतः । अदृष्टकालयोश्चैव भावात्कार्यं सदा भवेत् ।। न हि कालविभेदोऽस्ति तत्पक्षेऽस्मन्मते हरेः । विशेषकाल एवैतत्सृष्ट्यादीच्छा सदातना ।। विशेषाश्चैव कालस्य हरेरिच्छावशाः सदा । सर्वे निमेषा इति हि श्रुतिरेवाह सादरम् ।। उदीरयति कालाख्यां शक्तिमित्यस्य वागपि । कालस्य कालगत्वेन न विरोधोऽपि कश्चन ।। असङ्ख्यातविशेषत्वादिच्छाया अपि सर्वदा । 'ईशो देशश्च कालश्च स्वगता एव सर्वदा ।। ईशाधीनौ च तौ नित्यं तदाधारौ च तद्गतौ' । इति श्रुतिरपि प्राह काले स्वोद्दिष्ट एव तु ।। तत्कालसृष्टिमेवातो वाञ्छतीशः सदैव हि । स्यात्कालः स तदैवेति कालस्य स्वगतत्वतः ।। स्वभावादेव हीच्छैषा 'देवस्यैष' इति श्रुतेः । स्वभावोऽपि परेशेच्छावश इत्युदितः पुरा ।। नित्या अनित्याश्च ततस्तदधीना

इति श्रुतिः ॥१३॥ **ॐ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॐ ॥२-२-१५॥ ॐ उभयथा च दोषात् ॐ ॥२-२-१६॥** रूपस्पर्शादि हेतुभ्यः परमाणोरनित्यता । अनुमेया ॥१५॥१६॥ **ॐ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॐ ॥२-२-१७॥** श्रुतीनां च विरुद्धत्वान्न तन्मतम् ॥ उपादेयमतश्चायमविरुद्धः समन्वयः ॥१७॥(अ.६)

ॐ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॐ ॥२-२-१८॥ वैभाषिकाश्च सौत्रान्ताः स्वरसक्षणिकं जगत् । अणूनां समुदायं च कालकर्मनिमित्ततः ॥ उत्पत्तिकाले युक्तानामात्मानं च क्षणस्थितम् । नित्यं सन्तानमेतेषां पञ्चस्कन्धात्मना स्थितम् ॥ संस्काररूपविज्ञानसंज्ञादुःखात्मना स्थितिः । दुःखाभावं सुखं चाहुररूपज्ञानसन्ततिम् ॥ मोक्षं स समुदायो हि नैकस्मादेव युज्यते । नो भयोश्चोभयत्वं यत्समुदायव्यपेक्षया ॥ अतोऽन्योऽन्याश्रयत्वेन समुदायो न युज्यते ॥१८॥

ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ ॥२-२-१९॥ अन्योऽन्यापेक्षया पुंसः समुदायत्ववेदनम् । स्यात्तत्सदातनत्वेऽपि तच्च सामीप्यहेतुकम् ॥ इति चेत्कार्यसम्भूतिमात्रव्यापृतिकारणम् । न तु कार्य विशेषेषुव्यापृतं कारणं भवेत् ॥ अतोऽर्थेन्द्रियसंयोगिरूपकारणतात्मनः । संयोगिरूपराहित्यान्नैव तज्ज्ञानताऽपि हि ॥ विशेषकार्यजनकं यदि कारणमिष्यते । कुतः समानरूपत्वं कार्याणामपि सर्वशः ॥ अतोऽनियत्या यत्किञ्चिद्यस्य कस्यापि कारणम् । अदृष्टमपि तस्यैव विशेषापादकं कुतः ॥ यस्य कस्यापि यत्किञ्चिद्विशेषमुपपादयेत् । कार्यं च कारणं चैव यत्किञ्चिद्यस्य कस्यचित् ॥ भवेन्नियामकाभावादिदमस्यैव कारणम् । इति नित्यविनाशित्वे केन मानेन गम्यते ॥ इदं न जायतेऽमुष्मादित्यत्रापि न कारणम् ॥१९॥ विनाशोत्पत्तयश्चैव न दृश्यन्ते सदातनाः । दृश्यते प्रत्यभिज्ञातः स्थिरत्वं सर्ववस्तुषु ॥२५॥ फलादीनां विशेषेण सर्वत्राप्यनुमीयते । सत्त्वेन क्षणिकत्वं चेदाकाशस्याविशेषतः ॥ अविशेषोऽखिल स्यापि सत्त्वात्किं नानुमीयते । यद्याकाशस्य सत्त्वं न कुत एव नरादिषु ॥ सधर्मिप्रतियोगित्वमभावस्य नियामकम् । तौ विना नह्यभावश्च

क्वचिद्दृष्टः कदाचन ।। अधर्मिप्रतियोगित्वमाकाशस्यावगम्यते स्वीकारत्यागतोऽदृष्टदृष्टयोः सर्ववस्तुषु ।। गुणानुन्मत्त एवसौ विदधात्यधिवं पुनः ।।२४।।

ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ ।।२-२-२०।। उत्तरोत्पत्तिमात्रेण विनाशात्पूर्ववस्तुनः । न संस्कारार्पकत्वं च युज्यते कस्यचित्क्वचित् ।। अत ज्ञातं मयेत्यादि न ज्ञेयमनुमा कुतः । एकत्वमनुभूतिस्थं त्यक्त्वा निर्मानिका भिद ।। कुत आत्मादिकेषु स्याद्बल्येवानुभवो यतः । कार्यकारणयोश्चैककालीनत्व विना कथम् ।। पूर्वसंस्कारयोगी स्यादुत्तरो नियमेन च । संबद्धा एव संस्कारमन्यत्रादधतेऽखिलाः ।। असंबद्धः कथं पूर्व उत्तरे वासनाकरः एककालतया योगं विना संस्कारतः कथम् । क्षणमात्रमवस्थानं स्वीकृतं सर्ववस्तुषु । पूर्वमध्यापरकलाविकलः क्षण इष्यते ।।२०।।

ॐ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॐ ।।२-२-२१।। पूर्वभावभव कार्यमुत तन्नाशसंभवम् । यौगपद्यं सति भवेदुत्पाद्यानामशेषतः ।। विनाशे चेन्न तत्कार्यं कार्योत्पत्तौ च का प्रमा । अभेदेऽपि विशेषेण देहदीपफलादिषु ।। विशेषदर्शनं युक्तमस्माकमनुभूतितः । विशेषदर्शनं मानं यदि न स्थैर्यदृक्कुतः ।। दिक्सुखे च खदृष्टान्ताद्भावौ सच्चेत्क्वचिद्भवेत् । विश्वं प्रत्यक्षगं त्यक्त्वा तयोर्योऽनुमितं वदेत् ।। मायावादिवदेवासावुपेक्ष्यो भूतिमिच्छता । सर्वप्रमाणसिद्धं यद्बुद्धेर्भेदेन सर्वदा ।। कथं नु तस्य बुद्धित्वं विश्वमन्यच्च किंप्रमम । सर्वलोको बिभेत्यज्ञो यस्मादनुभवात्सदा ।। तस्यापलापिनः किं न निष्प्रमाणकवादिनः । सोऽहं तदिदमेवाहं सुखी सद्गगनं दिशः ।। सत्या इत्याद्यनुभवाः सदा तत्प्रतिपक्षगाः । अतो निर्मानमखिलप्रमाणप्रतिपक्षगम् ।। दुर्मतं कोऽनुगृण्हीयाद्विनाऽसुरततिं क्वचित् ।।२१।।(अ.७)

ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ ।।२-२-२६।। अपरः शून्यमखिलं मनोवाचामगोचरम् । निर्विशेषं स्वयंभातं निर्लेपमजरामरम् ।। अशेषदोषरहितमनन्तं देशकालतः । वस्तुतश्च तदस्मीति नित्योपासाऽपरोक्षितम् ।। रागादिदोषरहितं तद्भावं योगिनं

नयेत् । तस्यैवानादिसंवृत्या नानाभेदात्मकं जगत् ।। सदिवाभाति सत्यत्वं सांवृतं तस्य चेष्यते । पारमार्थिकसत्यत्वं शून्यादन्यस्य न क्वचित् ।। सांवृतेनैव सत्त्वेन व्यवहारोऽखिलो भवेत् । शून्यात्संवृतियोगेन विश्वमेतत्प्रवर्तते ।। सृष्टिकाले पुनश्चान्ते स्तिमितं शून्यतां व्रजेत् । इति ब्रूते तमुद्दिश्य जगाद जगतां गुरुः ।। **ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ ।।२-२-२६।।** नासतो जगतो भावो न हि दृष्टासतो जनिः । सतः क्वचित्प्रमाणं च दृष्टिरेवाखिलाद्वरम् ।। **ॐ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॐ ।।२-२-२७।।** यद्येवं सप्तमरसान्मधुरादिव पीनता । भवेज्जनस्य मार्जारश्रृङ्गं गोरिव घातकम् ।। कार्यार्थी कारणं सच्च नोपादद्यात्कथञ्चन । न प्रवर्तेत चेष्टाय शून्यादेवेष्टसम्भवात् ।। देशकालादिनियमो न हि शून्यात्सतो भवेत् । पुरुषेच्छानुसारेण यदि किञ्चित्प्रजायते ।। किं नानुमीयते तद्वद्वस्तुत्वात्पुरुषोद्भवः । सर्वस्यापि ।।२७।। **ॐ नाभाव उपलब्धेः ॐ ।।२-२-२८।।** न चाभावो विश्वं सदिति गम्यते ।। यतोऽनुभवरोधे तु वचनं वादिनः कुतः । स्वप्नभ्रान्तिवदेवेदं संवृत्यैवोपलभ्यते ।। यदि सत्त्वेन ।।२८।। **ॐ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॐ ।।२-२-२९।।** किं चात्र भ्रमो नैव निवर्तते ।। अनादेरस्य विश्वस्य निवृत्तिर्यदि चेष्यते । निवृत्तिश्च निवर्तेत तस्या भ्रान्तित्वसम्भवात् ।। दृष्टस्य भ्रान्तिता चेत्स्यददृष्टे न भ्रमः कुतः । गवामश्रृङ्गिभावेन न हि स्याच्छशश्रृङ्गिता ।। अस्माकं तु प्रमाणेन प्रसादादीश्वरस्य च । उक्तभंग्याऽऽगमानां च प्रामाण्याद्युज्यतेऽखिलम् ।। दृश्यत्वाद्विमतं मिथ्या स्वप्नवच्चेदियं च मा । मिथ्या चेत्साध्यसिद्धिर्न व्यभिचारो न चेद्भवेत् ।। साधकत्वमसत्यस्य साध्यं विप्रतिपत्तितः । तस्य चेत्यनवस्था स्यात्सत्त्वं चास्यानुभूतितः ।। अनुभूतिविरोधेन मिथ्यात्वे मा न काचन । अतीतानागतौ कालावपि नः साक्षिगोचरौ ।। तत्सम्बन्धितया सत्त्वमपि दृष्टस्य साक्षिगम् । दृढदृष्टंतु यद्दृष्टं दृष्टाभासस्ततोऽपरम् ।। भ्रान्तेः संवृतिसत्यस्य विशेषो व्यभिचारवान् । तेनाप्ङ्गीकृतः सम्यक्स नः सत्यत्वमेव हि ।। विज्ञानाव्द्यभिचारोऽस्य कदाचित्स्यादिति प्रमा । नैव दृष्टा प्रमा सा च न भवेत्स्वविरोधतः।। भेदो विशेष्यधर्म्यादिग्रहणापेक्षया यदि ।

अन्योऽन्याश्रयताहेतोर्दुर्ग्राह्य इति यन्न तत् ।। स्वरूपं वस्तुनो भेदो यन्न तस्य ग्रहेऽग्रहः । अन्यथाऽस्यामुना भेद इति वक्तुं न शक्यते ।। अगृहीतो यदा भेदस्तदा स्वस्मादिति ग्रहः । स्यात्प्रतीति विरोधाच्च न हि कश्चित्तथा वदेत् ।। धर्मित्वप्रतियोगित्वतद्भेदा युगपद्यदि । विशेषणं विशेष्यं च तद्भावश्चैव गृह्यते ।। को विरोधः स्वरूपेण गृहीतो भेद एव तु । अस्यामुष्मादिति पुनर्विशेषेणैव गृह्यते ।। किं च भेदः कथं ग्राह्य इति यः परिपृच्छति । धर्म्यादिभेदग्रहणात्तेनोऽन्योऽन्यसंश्रयः ।। अन्यत्वाग्रहणे प्रोक्तः कथमन्योऽन्यसंश्रयः । अन्यत्वं यदि सिद्धं स्यात्कथमन्योऽन्यसंश्रयः ।। एतादृशस्य वक्तारावुभौ जात्युत्तराकरौ । मायी माध्यमिकश्चैव तदुपेक्ष्यौ बुभूषुभिः ।। यच्छून्यवादिनः शून्यं तदेव ब्रह्म मायिनः । न हि लक्षणभेदोऽस्ति निर्विशेषत्वतस्तयोः ।। अनृतादिविरोधित्वमुभयोश्च स्वलक्षणम् । स्ववाक्या भावसंवादान्न कृत्यं प्रतिवादिनः । तत्पक्ष इति वैधर्म्यान्न स्वप्नादिवदित्यजः । अप्रयत्नान्निराचक्रे चेति दृष्टिविरुद्धताम् ।। निष्प्रमाणत्वमप्यस्य सूचयामास विश्वकृत् ।।२९।।(अ.८)

ॐ न भावोऽनुपलब्धेः ॐ ।।२-२-३०।। ज्ञानमेवैकमखिलज्ञेयाकारं प्रभासते । तत्र सन्ततिभेदश्च स्वभेदो भेद एव च ।। कल्पिताः प्रतिभासन्ते नानासंवृतिभूमिषु । इत्येतदपि नो युक्तं न हि ज्ञानतया जगत् ।। भासतेऽनुभवस्यैव विरुद्धत्वादपेशलम् । तन्मतं ।।३०।। **ॐ क्षणिकत्वाच्च ॐ ।।२-२-३१।।** क्षणिकत्वाच्च ज्ञानस्य स्थिररूपतः ।। ज्ञेयस्योक्तप्रकारेण ।।३१।। **ॐ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॐ ।।२-२-३२।।** सर्वश्रुतिविरोधतः । अनुभूतिविरुद्धत्वादपि पक्षा इमेऽशिवाः ।।३२।।(अ.९)

ॐ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॐ।।२-२-३३।। आहक्षपणको विश्वं सदसद्द्वयमद्वयम् । द्वयाद्वयमतसर्वं सप्तभङ्गि सदातनम् ।। नैतत्पदार्थ एकस्मिन्युक्तं दृष्टिविरोधतः । भावाभावतया विश्वं येन रूपेण मीयते ।। तद्रूपमेव तदिति नियमः केन वार्यते । तत्तद्दोषनिवृत्त्यर्थं स्वीकृता तत्तदात्मता । यदि तैरखिलैर्दोषैर्लिप्यते चलदर्शनः । अतिहाय प्रमाणाप्तनियमं सदसत्तया ।। अशेषमाविरुद्धं च निर्मानं व्याहतं सदा । सर्वप्रकारं वदतो दृष्टहानिरमग्रहः ।। स्वव्याहतत्वमित्याद्या

दोषाः सर्वे भविन्ति हि । वक्ति स्वप्रभमात्मानं देहमानं ॥३३॥ **ॐ एवं चात्माकात्स्न्र्यम् ॐ ॥२-२-३४॥ ॐ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ ॥२-२-३५॥** तदप्यलम् ॥ दृष्टं नानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथा भवात् । अन्यथाभावि यद्वस्तु तदनित्यमिति स्थितिः ॥ तन्मते तदनित्यत्वं पुद्गलस्यानिवारितम् । नानित्यताऽस्मत्पक्षे तु चैतन्यादेर्विशेषिणः ॥ लक्षणस्य निवृत्तौ तु स्यान्न तच्चेतने क्वचित् । ओतप्रोतात्मकत्वं तु पटे देहेऽङ्गसंस्थितिः ॥ इत्यादिलक्षणस्यैव निवृत्तौ स्यादनित्यता । भौतिकं त्वेव रूपादि व्याप्तं नाशेन नो मते ॥ नैवं तस्यान्यथाभावो यस्यानित्यत्वमीरितम् । रूपादियुक्तस्य तथा जगन्नाशित्वसिद्धये ॥ व्याप्त्या तयाऽन्यथाभावादात्मनोऽनित्यता भवेत् ॥३५॥

ॐ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात् ॐ ॥२-२-३६॥ नित्योर्ध्वगतिरप्येषा या मुक्तिरिति कथ्यते । अलोकाकाशमाप्तस्य कथं न विकृतिश्च सा ॥ कीदृशश्चान्यथाभावो नाशहेतुतयेष्यते । संस्थानापगमश्चेत्स न हि भूसागरादिषु ॥ यः कश्चिदन्यथाभावो यदि मुक्तिश्च तादृशी । देहमाने विकारस्स्यादिति स्थास्नूननात्मनः ॥ आह हस्त्यादिदेहेषु ह्यापि स्यादन्यथाभवः । अणुदेहस्य जीवस्य गजत्वे विकृतिर्हि या ॥ देहव्याप्तौ विशेषः कस्तस्याः स्थास्नुतनौ च नुः । गीतात्पुष्पफलावाप्तिः स्पर्शात्कार्श्यं रसात्स्थितिः ॥ अपि वृक्षस्य दृश्यन्त इति नानात्मता भवेत् । एवं चात्माकात्स्न्र्यमिति तत एवाह वेदवित् ॥३६॥(अ.१०)

ॐ पत्युरसामञ्जस्यात् ॐ ॥२-२-३७॥ सर्वज्ञत्वादिकैस्सर्वैर्गुणैरुक्तं सदाशिवम् । जगद्विचित्ररचनाकर्तारं दोषवर्जितम् ॥ आहुः पाशुपतास्तच्च बहुश्रुतिविरोधतः । नोपादेयं मतं ह्यस्य देवस्य स्तुहिगर्तगम् ॥ उत्पिपेष शिरस्तस्य गृणीषे सत्पतिं पदम् । यद्विष्णोरुपमं हन्तुं रुद्रमाकृष्यते मया ॥ धनुर्यं कामये तं तमुग्रं मा शिश्नदेवताः । घ्नञ्छिश्नदेवतानेकोऽसावासीन्नारायणः परः । तस्माद्रुद्र स्सम्प्रसादश्चाभूतां वैष्णवं मखम् । यज्ञेन यज्ञमयजन्ताबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । इत्यादि श्रुतिसामर्थ्यात्पारतन्त्र्यं जनिर्मृतिः

।। पराधीनपदप्राप्तिरज्ञत्वं प्रलयेऽभवः । प्रतीयन्ते सदोषत्वान्नेशः पशुपतिस्ततः ।।३७।। **ॐ सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॐ ।।२-२-३८।।** अशरीरत्वतस्तस्य सम्बन्धो जगता क्वचित् । कर्तृत्वेन न युज्येत देहिनो ज्ञानदृष्टितः ।।३८।। **ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॐ ।।२-२-४०।।** न च देहादिवद्विश्वमस्य स्याद्भोगसम्भवात् ।।४०।। **ॐ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॐ ।।२-२-३९।।** अधिष्ठाने स्थितः कर्ता कार्यं कुर्वन्प्रतीयते । नास्याधिष्ठानयोगोऽस्ति भूतानां प्रलये तदा ।। अदेहश्चेदसर्वज्ञः शिलाकाष्ठादिवत्सदा । देही चेदन्तवानेव यज्ञदत्तनिदर्शनात् ।। न चैतदखिलं विष्णौ श्रुतिप्रामाण्यगौरवात् । मनोबुद्ध्यङ्गितां विष्णोर्लक्षयामो य एव सः ।। स एव देहो विज्ञानमैश्वर्यं शक्तिरूर्जिता । देहो विष्णोर्न ते विष्णो वासुदेवोऽग्रतो भवेत् ।। एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः । अजस्य नाभावध्येकमर्पितं मात्रया परः ।। सद्देहस्सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः । ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः ।। आनन्द एक एवाग्र आसीन्नारायणः प्रभुः । प्रियं तस्य शिरो मोदप्रमोदौ च भुजौ हरेः ।। आनन्दो मध्यतो ब्रह्म पुच्छं नान्यदभूत्क्वचित् । मनसोऽस्याभवद्ब्रह्म । ललाटादपि शङ्करः ।। पक्षयोर्गरुडः शेषो मुखादासीत्सरस्वती । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।। इत्यादिश्रुतिसन्दर्भबलान्नित्यगुणात्मनः । विष्णोर्देहाज्जगत्सर्वमाविरासीदितीयते ।। मानवत्त्वाद्विरोधः को नामानं क्वचिदिष्यते । अविरोधो विरोधश्च मानेनैव हि गम्यते ।। अत उक्तं समस्तं च वासुदेवस्य युज्यते । शिवादिनामयुक्ताश्च श्रुतयो विष्णुवाचकाः ।। नामानि सर्वाणि च यमेको यो देवनामधाः । विष्णुनामानि नान्यस्य सर्वनामा हरिः स्वयम् ।। न नारायणनामानि तदन्येष्वपरे हरौ । इत्यादिश्रुतयस्तत्र मानं चोक्तः समन्वयः ।। पुराणानि पुराणाद्यैर्विरुद्धत्वान्न तत्प्रमा । तद्विरुद्धेषु नो मानं पूर्वापरविरोधतः ।। समब्राह्मविरोधाच्च नियमाद्वैष्णवेष्वपि । मोहार्थमुक्तितश्चैव विष्णुरेको गुणार्णवः।। स्कन्दसूर्यगणेशादिमतानि न्यायतोऽमुतः । निराकृतान्यशेषेण सिद्धान्तस्याविशेषतः ।।३९।।(अ.११)

ॐ उत्पत्त्यसम्भवात् ॐ ।।२-२-४२।। निराकृतौ विशेषस्य भावाच्छक्तिमतं

पृथक् । दृष्यते महती देवी ह्रीङ्कारी सर्वकारणम् ॥ त्रिपुरा भैरवीत्यादिनामभिः साऽभिधीयते । तस्याः सदाशिवाद्याश्च जायन्ते देवमानवाः ॥ भूतभौतिकमप्येतदिति तन्नोपपद्यते । दृष्टा पुंभ्यः सदा सृष्टिः स्त्रीपुंभ्यो वा विशेषतः ॥ केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्यस्तत उत्पत्त्यसम्भवात् । नार्च्यं महावाममतं वामैरन्यैरुदीर्यते ॥ शिवोपसर्जना शक्तिः ससर्जेदं समन्ततः । इति तच्चोपपन्नं न ॥४२॥ **ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ** ॥२-२-४३॥ शिवस्याकरणत्वतः ॥ अदेहत्वादपि ह्यन्ये ब्रूयुः सर्वज्ञमीश्वरम् । अणुवामा न तद्युक्तं ॥४३॥

ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ ॥२-२-४४॥ ईशवादप्रवेशनात् ॥ सार्वज्ञादिगुणैर्युक्तं गुरुकल्पनया द्वयम् । न युज्यते ततस्त्वीश एक एव प्रयोजकः ॥ उक्तदोषश्च तत्पक्ष इति नैवात्र दूष्यते ॥४४॥

ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ ॥२-२-४५॥ श्रुतिस्मृतीतिहासानां सामस्त्येन विरोधतः । सतां जुगुप्सितत्वाच्च नाङ्गीकार्यं हि तन्मतम् ॥ पञ्चरात्रनिषेधार्थमेतान्याचक्षते यदि । सूत्राण्यतिविरुद्धं तद्यत आह स भारते ॥ 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् । ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यते ॥ पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप । एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते' ॥ इति गीता च तच्छास्त्रसङ्क्षेप इति हीरितम् । वेदेन पञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन चैव हि ॥ दृश्योऽहं नान्यथा दृश्यो वर्षकोटिशतैरपि । इति वाराहवचनं श्लोका इति वचः श्रुतौ ॥ वेदैश्च पञ्चरात्रैश्च ध्योयो नारायणः परः । पञ्चरात्रं च वेदाश्च विद्येकैव द्विधेयते' ॥ इत्यादि वेदवचनैः पञ्चरात्रमपोद्यते । कथमेवात्र दोषः क उत्पत्तिर्ज्ञोऽत इत्यपि ॥ इहैवोक्ता न चाभूतभावस्तत्रापि कथ्यते । 'अनादिकर्मणा बद्धो जीवः संसारमण्डले ॥ वासुदेवेच्छया नित्यं भ्रमती'ति हि तद्वचः । न हि संसारसादित्वं पञ्चरात्रोदितं क्वचित् ॥ जीवाभिमानिशेषस्य नाम्ना सङ्कर्षणस्य तु । वासुदेवाज्जनिः प्रोक्ता प्रद्युम्नस्य ततस्तथा ॥ मनोऽभिमानिनः कामस्यैवं साक्षाद्धरेः क्वचित् । सङ्कर्षणादिनाम्नैव नित्याचिन्त्योरुशक्तितः ॥ व्यूह युक्तोऽन्यथानूद्य कथं दुष्टत्वमुच्यते । 'यदि विद्याच्चतुर्वेदानि'तिवद्वेदपूरणम् ॥

पञ्चरात्रादिति कुतो द्वेषः शाण्डिल्यवर्तने । अतः परमाशस्त्रोरुद्वेषादुदितमासुरैः ।। दूषणं पञ्चरात्रस्य वीक्षायामपि न क्षमम् । अतोऽशेषजगद्धाता निर्दोषोरुगुणार्णवः ।। नारायणः श्रुतिगणतात्पर्यादवसीयते । अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये त्वविद्यामुपासते ।। ततो भूय इवायान्ति एतस्या नैव निन्दकाः । ततो विद्यामविद्यां च यो जानात्युभयं सह ।। दोषज्ञानादतीत्यैतां विद्ययाऽमृतमश्नुते ।।४५।।(अ.१२)

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।।२।२।।

।।ॐ।। अथाशेषसमाम्नायविरोधापाकृतिं प्रभुः । करिष्यन्नधिदैवाधिभूतजीवपरात्मनाम् ।। स्वरूपनिर्णयायैव वचनानां परस्परम् । पादेनानेनाविरोधं दर्शयत्यमितद्युतिः ।। अनुभूतियुक्तिबहुवाग्वैलोम्यं च ततोऽधिकम् । एतत्सर्वं ततः साम्यं द्वारवैयर्थ्यमेव च ।। दृष्टयुक्त्यनुसारित्वमुक्तान्यार्थाविरोधतः । प्रसिद्धनामस्वीकारे बहुवाक्यानुवर्तिता ।। लोकदृष्टानुसारित्वं जीवसाम्यमनादिता । तत्रतत्र परिज्ञानं गुणसाम्यश्रुती तथा ।। उत्पत्तिमत्त्वं स्वगुणाननुभूत्यल्पकल्पने। नानाश्रुतिश्च वैचित्र्यं युक्तयः पूर्वपक्षगाः ।। व्यवस्थानुपपत्तिश्च स्वातन्त्र्यमनुसारिता । मुख्यता शक्तिमत्त्वं च वैरूप्यं सर्वसङ्ग्रहः ।। गत्यादिरीशशक्तिश्च सर्वमानविरोधिता । अभीष्टासिद्धिसुव्यक्ती शास्त्रसिद्धिर्विपर्ययः ।। विशेषकारणं चेति सिद्धान्तस्यैव साधिकाः ।। **ॐ न वियदश्रुतेः ॐ ।।२-३-१।।** प्रकृतिः पुरुषः कालो वेदास्तदभिमानिनः । महदाद्याश्च जायन्ते पराधीनविशेषिता ।। इदं सर्वं ससर्जेति जनिमत्त्वमिहोदितम् । अवकाशमात्रमाकाशः कथमुत्पद्यतेऽन्यथा ।। यद्यनाकाशता पूर्वं किं मूर्तनिबिडं जगत् । मूर्तसम्पूर्णता चैव यद्यनाकाशता भवेत् ।। मूर्तद्रव्याणि चाकाशे स्थितान्येव हि सर्वदा । अत आकाशशब्दोक्तस्तद्देवोऽत्र विनायकः ।। देहोत्पत्त्या समुत्पन्न इति श्रुत्याऽभिधीयते । भूतमप्यसितं दिव्यदृष्टिगोचरमेव तु ।। उत्पद्यतेऽव्याकृतं हि

गगनं साक्षिगोचरम् । प्रदेश इति विज्ञेयं नित्यं नोत्पद्यते हि तत् ॥ तथाऽपि मूर्तसम्बन्धपरतन्त्रविशेषयुक् । स्वमेवोत्पत्तिमन्नाम श्रुतिशब्दविवक्षितम् ॥ प्रकृतिः पुरुषः काल इत्येते च समस्तशः । ईशाधीनविशेषेण जन्या इत्येव शब्दिताः ॥ कालाप्रवाह एवैको नित्यो न तु विशेषवान् । पुरुषाव्यक्तकालानां रमैवैकाभिमानिनी ॥ सिसृक्षुत्वविशेषं तत्साक्षाद्भगवदिच्छया । प्राप्तैव सृष्टेत्युदिता प्रधानं विकृतेरपि ॥ पुमांसो देहसम्बन्धात्सृष्टिमन्त इतीरिताः ॥१॥(अ.१)

ॐ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॐ ॥२-३-८॥ एवं प्रलयकालेऽपि प्रतिभातपरावरः। मुख्यवायुर्नित्यसमः शरीरोत्पत्तिकारणात् ॥ पराधीनविशेषेण जनिमानेव शब्दितः । नैव किञ्चित्ततो जन्मवर्जितं परमादृते ॥ पराधीनविशेषत्वे जन्मनः,स्थूलताभवः । पूर्वशब्दविलोपश्च यदि जन्मेति कीर्त्यते ॥ रमाया नैव जन्मास्ति चैतन्यस्यापि केवलम् । प्रधानस्य च वेदस्य वेदस्यापीश्वरेच्छया ॥ व्यक्तिर्नाम विशेषोऽस्ति तस्मात्तद्वशतैव हि । उत्पत्तिरत्र कथिता ॥८॥(अ.२)

ॐ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ ॥२-३-९॥ स्वतन्त्रत्वात्परात्मनः ॥ नैवोत्पत्तिः कथमपि न स्वतन्त्रं ततोऽपरम् ॥९॥(अ.३)

ॐ व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॐ ॥२-३-२७॥ अच्छेद्यस्यापि जीवस्य विभागं बहुधा हरिः । कृत्वा भोगात्प्रदायैव चैक्यमापादयेत्पुनः ॥ अत ईशवशं सर्वं चेतनाचेतनं जगत् । अविभागं विभागाय यदा नयति केशवः ॥ किमशक्यं परेशस्य तदेति ह्यभिधीयते ॥२७॥(अ.१३)

ॐ पृथगुपदेशात् ॐ ॥२-३-२८॥ एवं स्थितेऽपि जीवैक्यं केचिदाहुः परात्मना । तद्योऽहमिति पूर्वाभिः श्रुतिभिश्चानुमाबलात् ॥ न तद्युक्तं यतो विष्णुः पृथगेवाभिधीयते । प्रज्ञानेत्रो लोक इति मुक्तौ भेदोऽभिधीयते ॥ एतमानन्दमित्यन्या परमं साम्यमित्यपि । इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥ सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च। उपसम्पद्यते ज्योतिः स्वरूपेणाभिपद्यते ॥ तत्र पर्येति जक्षंश्च क्रीडन्नपि सदा सुखी । आचक्ष्व मे परं मोक्षं धीरा यं

प्रवदन्ति तम् ॥ इत्युक्त आह वाग्देवी परं मोक्षं प्रजापतेः । शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति परितः स्रवाः ॥ धानापूपा मांसकामाः सदा पायसकर्दमाः । यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेन्द्राः सहमरुद्गणाः ॥ ईजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तदक्षरमुपासते । प्रविशन्ति परं देवं मुक्तास्तत्रैव भोगिनः ॥ निर्गच्छन्ति यथाकामं परेशेनैव चोदिताः । भेददृष्ट्याऽभिमानेन निःसङ्गेनापि कर्मणा ॥ कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभम् । स सङ्गत्य पुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ जाते गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते । ऋचां त्वः पोषमास्ते च परेण प्रेरिताः सदा ॥ यत्कामस्तत्सृजत्यद्धैवात्मना तत्सृजत्यपि । सहैव ब्रह्मणा कामान् भुङ्क्ते निस्तीर्णतद्गुणः ॥ दुःखादींश्च परित्यज्य जगव्द्यापारवर्जितः । भुङ्क्ते भोगान्सदैवोच्चानित्याद्यागममानतः ॥ मुक्तस्य भेदावगतेः कथमेव ह्यभिन्नता । जीवेशयोर्नानुमा च तदभेदं प्रमापयेत् ॥

मिथ्यैव भेदो विमतो भेदत्वाच्चन्द्रभेदवत् । इति चेत्साध्यधर्मोऽयं सन्नसन्वा न वोभयम् ॥ यदि सन्नपसिद्धान्तः स एवासन्नितीरिते । नोभयं चेन्न सिद्धं तदिति मानस्य दूषणम् ॥ न च मानान्तरेणैतच्छक्यं साधयितुं क्वचित् । अनुमानेन चेत्सैव ह्यनवस्था भविष्यति ॥ न चागमस्तदर्थोऽस्ति नासदासीन्न तद्वदेत् । परिशेषादनिर्वाच्यं यदि सिध्येत्परात्मनः ॥ अनिर्वाच्यत्वमेव स्यात्परिशिष्टो ह्यसौ सदा । न चान्य आगमस्तत्र सदसत्प्रतियोगिनि ॥ न च प्रत्यक्षमत्रास्ति न चार्थापत्तिरिष्यते । बाधायोगात्सत इति बाधाभावत एव हि ॥ इष्टापत्तिर्न हि भ्रान्तावपि बाधोऽवगम्यते । विषयस्य कुतो बाधो विद्यमानं हि बाध्यते ॥ न हि वन्ध्यासुतो वध्यो यज्ञदत्तो हि वध्यते । बाधायोगात्सत इति व्याप्तिरेषा क्व दृश्यते ॥ कश्चायं बाध उद्दिष्टो न हि नाशोऽसतो भवेत् । निवृत्तिश्चाप्रवृत्तस्य कथमेवोपपद्यते ॥ नासी दस्ति भविष्यच्च तदिति ज्ञानमेयता । यदि बाधस्तदा सत्त्वं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः ॥ प्रतीतिर्नासत इति वदन्नङ्गीकरोति ताम् । निषेधो ह्यप्रतीतस्य कथञ्चिन्नोपपद्यते ॥ न चोपमा भवेदत्र प्रत्यक्षात्सत्त्वमेव च । शास्त्रगम्यपरेशानाद्भेदः स्वात्मन ईयते ॥ अनुभूतिविरोधेन कथमेकत्वमुच्यते ।

किञ्चित्कर्ता च दुःखीति सर्वैरेवानुभूयते ।। सर्वज्ञो भगवान्विष्णुः सर्वशक्तिरिति श्रुतः । अनुभूताद्धि भेदेन श्रुतिरेषा वदत्यमुम् ।। उपजीव्यविरुद्धं तु कथमैक्यं श्रुतिर्वदेत् । अप्रामाण्यं यदा भेदवाचकस्य भविष्यति ।। स एव धर्मिणो ग्राही तदभेदः कथं भवेत् । यत्स्वरूपग्रहे मानं तद्धर्मे न कथं भवेत् ।। एकविज्ञानविज्ञप्त्या द्वयं मानं भविष्यति । न चेदेकं प्रमाणं तद्द्वयमप्यत्र नो भवेत् ।। धर्मिग्राहिविरोधस्तु तस्मान्मानस्य दूषणम् । नोपजीव्यो ह्यभेदोऽत्र क्वचिद्भेदश्रुतेर्बलात् ।। न च मानान्तरोपेयं ब्रह्म तद्भवति क्वचित् । येन मानेन चोपेयं भेदस्तेनावगम्यते ।। सर्वज्ञानुमयैवैशो यद्युपेयः कथञ्चन । सर्वज्ञत्वगुणेनैव तया भेदोऽवगम्यते ।।

न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेत् । न हि बाधः क्वचिद्दृष्टो दुःखाद्यनुभवस्य तु ।। यदि दुःखानुभूतिश्च भ्रन्तिरित्यवसीयते । अदुःखिताश्रुतिः केन न भ्रान्तिरिति गम्यते ।। श्रुतिस्वरूपमर्थश्च मानेनैवावसीयते । तच्चेन्मानं गृहीतं ते किं दुःखानुभवे भ्रमः ।। न च बाधविशेषोऽस्ति यदबाधितमेव तत् । बाधो यद्यनुभूतेऽथ कथं निर्णय ईयते ।। कोऽपि ह्यर्थो न निश्चेतुं शक्यते भ्रमवादिना । भ्रमत्वमभ्रमत्वं च यदैवानुभवोपगम् ।। एकस्य भ्रमता तत्र परस्याभ्रमता कुतः । भ्रमत्वमभ्रमत्वं च सर्वं वेद्यं हि साक्षिणा ।। स चेत्साक्षी क्वचिदुष्टः कथं निर्णय ईयते । विशेषाः सर्व एवैते साक्षिप्रत्यक्षगोचराः ऊरीकृत्य च तान्सर्वान् व्यवहारः प्रवर्तते । साक्षिणो व्यवसायी तु व्यवहारोऽभिधीयते ।। तस्मात्सर्वप्रसिद्धस्य व्यवहारस्य सिद्धये । साक्षी निर्दोष एवैकस्सदाऽङ्गीकार्य एव सः ।। शुद्धः साक्षी यदा सिद्धो दुःखित्वं वार्यते कथम् । उपजीव्यप्रमाणं तद्भेदग्राहकमेव हि ।। अतो जीवेशयोर्भेदः श्रुतिसामर्थ्यसुस्थिरः ।।२८।।

ॐ तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॐ ।।२-३-२९।। तथापि तु चिदानन्दपूर्वास्तत्सदृशा गुणाः । सारस्स्वरूपमस्यापि मुक्तावप्यवशिष्यते ।। अतोऽभेदवादेवैताः श्रुतयः प्रवदन्ति हि । पौराणानि च वाक्यानि सादृश्याभेदसंश्रयात् ।। सादृश्याच्च प्रधानत्वात्स्वातन्त्र्यादपि चाभिदाम् । आहुरीशेन जीवस्य न स्वरूपाभिदां क्वचित् ।। स्थानैक्यमैकमत्यं च मुक्तस्य तु

विशिष्यते। सादृश्यं च विशेषेण जडानां द्वयमेव तु ॥ भवेत्सादृश्यमत्यल्पं तृतीयं परमात्मना। ईशरूपक्रियाणां च गुणानामपि सर्वशः ॥ तथैवावयवानां तत्स्वरूपैक्यं तु मुख्यतः। 'यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ॥ एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति'। इति श्रुतेर्नोभयं च भेदाभेदाख्यमिष्यते ॥ 'एकमेवाद्वितीयं तन्नेह नानास्ति किञ्चन। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' ॥ इति श्रुताविवेत्यस्माद्भेदा भेदनिराकृतिः। इवो भये च सादृश्य इति वाक्शब्दनिर्णये ॥२९॥(अ.१४)

ॐ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॐ ॥२-३-४३॥ भेदस्य मुक्तौ वचनादपि तत्पक्षनिग्रहः। चेतनत्वादि सादृश्यं यद्यभेद इतीष्यते ॥ अङ्गीकृतं तदस्माभिर्न स्वरूपैकता क्वचित्। न केनचिदभेदोऽस्ति भेदाभेदोऽपि वा क्वचित् ॥ समुदायमृते विष्णोः स्वगुणादीन्विनापि वा। इतिश्रुतेर्न तस्यास्ति भेदाभेदोऽपि केनचित् ॥ अभेदश्रुतयोंऽशत्वात्सादृश्यं चांशताऽस्य तु। अंशस्तु द्विविधो ज्ञेयः स्वरूपांशोऽन्य एव च ॥ विभिन्नांशोऽल्पशक्तिः स्यात्किञ्चित्सादृश्यमात्रयुक्। अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत्स्वरूपं यथा स्थितिः ॥ स एव चेत्स्वरूपांशः प्रादुर्भावा हरेर्यथा। सूर्यमण्डलमान्येकस्तत्प्रकाशाभिमानवान् ॥ सूर्योऽथ सप्तमाब्धेश्च बाह्योदस्य च वारिपः। कठिणत्वेन मेर्वादेः पृथिव्या अपि देवता ॥ धरादेव्येवमेवैको भगवान्विष्णुरव्ययः। नानावताररूपेण स्थितः पूर्णगुणः सदा ॥ विण्मूत्राद्यभिमानिन्यो यथापभ्रष्ट देवताः। सूर्यादिभ्यस्तथैवायं संसारी परमात्पृथक् ॥४३॥

ॐ अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॐ ॥२-३-४८॥ देहदोषैश्च दुष्टत्वादपभ्रष्टाख्यदेवताः। अन्यास्सूर्यादिदेवेभ्यो ह्यनुग्राह्याश्च तैस्सदा ॥ एवमेव पराद्विष्णोः पृथक् संसारिणो मताः। अनुग्राह्याश्च तेनैव तत्प्रसादाच्च मोक्षिणः ॥ न तु मत्स्यादिरूपाणामनुग्राह्यत्वमिष्यते ॥४८॥ **ॐ असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॐ ॥२-२-४९॥** गुणैरशेषैः पूर्णत्वान्मुख्याभेदो परैर्न च ॥४९॥ **ॐ आभास एव च**

ॐ ॥२-३-५०॥ अंशाभासाश्च सर्वेऽपि परस्यांशा न मुख्यतः । यथैषा पुरुषे च्छाया एतस्मिन्नेतदाततम् ॥ न तु पुम्पादवत्पादा जीवा एते परात्मनः । पूर्णास्तस्य गुणा एव प्रादुर्भावतया स्थिताः ॥ एवं जगाद परमा श्रुतिर्नारायणं परम् । अक्षयो भगवान्विष्णुर्लक्ष्म्यावासो लये स्थितः ॥ मुक्तैस्सदा चिन्त्यमानो ब्रह्माद्यै स्तारतम्यगैः । प्रकृतिः पुरुषः कालो वेदाश्चेति चतुष्टयम् ॥ नित्यं स्वरूपतो विष्णोर्विशेषावाप्तिमात्रतः । उत्पत्तिमदिति प्रोक्तं लक्ष्मीस्तदभिमानिनी ॥ ततो जातः पुमान्नाम ब्रह्मास्यां वासुदेवतः । सूत्रात्मा प्राणनामा च देव्यौ प्रकृति मानिनी ॥ ततो रूपं महन्नाम ब्रह्मणोऽहंकृतिः शिवः । ब्रह्मणो बुद्धिनाम्नोमा तत इन्द्रो मनोऽभिधः ॥ स्कन्दश्च तत एवान्ये सर्वे देवाःप्रजज्ञिरे । तत्र पूर्वतनः श्रेयान्गुणैस्सर्वैः समस्तशः ॥ तेभ्यश्च भगवान्विष्णुस्तदधीना इमे सदा । जन्मस्थितिलयाज्ञाननियतिज्ञानसंसृतिः ॥ मोक्षश्च तदधीनत्वमेतेषां नैव हीयते । मुक्तावपि स एवैकः स्वतन्त्रः पूर्णसद्गुणः ॥ इति श्रुत्युपपत्तिभ्यां पादेऽस्मिन्प्रभुणोदितम् ॥१८॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥२॥३॥

॥ॐ॥ श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यां विरुद्ध इव दृश्यते । यत्र तन्निर्णयं देवः सुविशिष्टोपपत्तिभिः ॥ करोत्यनेन पादेन तत्र स्पष्टार्थवत्श्रुतिः । विशेषश्रुतिवैरूप्यं माहात्म्यं व्यक्तसद्गुणः ॥ दृष्टायुक्तिः समानत्वं कर्तृशक्तिर्विमिश्रिता । युक्तयः पूर्वपक्षेषु सुनिर्णीतास्तु तादृशाः ॥ युक्तयो निर्णयस्यैव स्वयं भगवतोदिताः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥२॥४॥

॥ द्वितीयाध्यायस्समाप्तः ॥

***

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

॥ॐ॥ स्वाभाविकान्यथानामसहभावान्यथोक्तयः । अविशेषविशेषौ च सहभावो विमिश्रता ॥ विरुद्धोक्तिः सहस्थानं वैयर्थ्यं चान्यथागतिः । युक्तयः पूर्वपक्षस्य गुणाधिक्यार्थतो भवौ ॥ उपपत्तिर्द्विरूपत्वमाधिक्यमनुरूपता । योग्यता बलवत्त्वं च विभागः कारणाभवः ॥ क्लृप्तिरन्या गतीश्चैव सिद्धान्तस्यैव साधकाः ॥ **ॐ योनेः शरीरम् ॐ ॥३-१-१॥** बीजपूरुषयोनीनां सज्ञातिनियमोज्झितिम् । अथशब्देन भगवानाह कारणतश्च ताम् ॥२०॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥३॥१॥

॥ॐ॥ पश्चाददृष्टचविज्ञानकालदुःखपृथग्भवाः । स्थानभेदो विरुद्धत्वं न्यायसाम्यं स्वतो भवः ॥ गुणसाम्यमयोगश्च तर्कबाधो विलोमता । नानाभावः प्रलोभश्च युक्तयः पूर्वपक्षगाः ॥ अशक्यकर्तृताशक्तिः स्वतो बोधस्तथैव च । अमानक्लृप्तिसन्मानव्यवस्थात्यल्पताभवाः ॥ विशेषदृष्टिवाक्ये च पुंशक्तिः सुनिदर्शनम् । अलौकिकत्वमाधिक्यं स्वातन्त्र्यं निर्णयप्रमाः ॥ **ॐ सन्ध्ये सृष्टि राह हि ॐ ॥३-२-१॥ ॐ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॐ ॥३-२-२॥ ॐ मायामात्रं तु कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॐ ॥३-२-३॥** वासनाः सर्ववस्तूनामनाद्यनुभवागताः । सन्त्येवाशेषजीवानामनादिमनसि स्थिताः ॥ त्रिगुणात्मकं मनोऽस्त्येव यावन्मृक्तिस्सदातनम् । तत्रैवाशेषसंस्काराः सञ्चीयन्ते सदैव च ॥ सूक्ष्मत्वेन लये सच्च प्राकृतैरुपचीयते । सृष्टिकाले यदा तन्न कुतः संसारसंस्थितिः ॥ संस्कारैर्भगवानेव सृष्ट्वा नानाविधं जगत् । स्वप्नकाले दर्शयति भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेव हि ॥ अदृष्टे चाश्रुते भावे न भाव उपजायते । अदृष्टादश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते ॥ इति श्रुतिपुराणोक्तिरनादित्वात्तु युज्यते ।

कदाचिद्दर्शनायोग्यं यत्तत्रापि विभागतः ॥ दृष्टं समाधिकरणं दृश्यतेऽत्र स च भ्रमः । वासनामात्रमूलत्वाज्जाग्रद्वत्स्पष्टता न च ॥ भेदोऽभेदोऽथ वा द्वन्द्वमिति प्रश्नो न युज्यते । द्रष्टुः स्वप्नस्य दृष्यत्वाद्भेदस्यैवाखिलैर्जनैः ॥

प्रश्नदोषा हि चत्वारःस्वव्याहतिरसङ्गतिः । सिद्धार्थता च वैफल्यं न तैः स्यात्तत्त्वनिर्णयः ॥ तत्वनिर्णयवैलोम्यं स्याद्वादेऽपि हि निग्रहः । उद्भावनीयमेव स्यान्न कथावसितिर्भवेत् ॥ विजिगीषुकथायां तु कथावसितिकारणम् । परिहारेऽपि सिद्धत्वं दूषणं प्रतिवादिनः ॥

प्रतिज्ञायां तदन्यस्य सिद्धतैव हि साधिका । आश्रयव्याश्रयासिद्धी साध्यासिद्धिश्च दूषणम् ॥ केषाञ्चिन्न च ते दोषा व्याप्तौ सत्यां कथञ्चन । दोषो व्याहतिरेवास्ति नृश्रृङ्गास्तित्वसाधने । यत्र व्याहतता नास्ति कोऽतिसङ्गोऽस्य साधने । प्रत्यक्षागममूलास्तु न्यायास्सर्वे भवन्ति हि ॥ न्यायाभासा अमूलाः स्युर्न्यायस्यान्यस्य तौ पुनः । अदृष्टे व्यभिचारे तु साधकं तदिति स्फुटम् ॥ ज्ञायते साक्षिणैवाद्धा मानबाधे न तद्भवेत् । यत्साक्षिणैव मानत्वं मानानामवसीयते ॥ अमानस्य तु मानत्वं मानसत्वाच्चलं भवेत् । उत्सर्गतोऽपि यत्प्राप्तामपवाद विवर्जितम् ॥ व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यति । अतो हि भोजनादीनामिष्टसाधनताऽनुमा ॥ मानं व्यवहृतौ नित्यं व्यभिचारो हि तत्र च । व्याप्तत्वे व्याश्रयत्वं तु कथमेव हि दूषणम् ॥ रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाभ्युदिता यतः । इत्युक्ते साधनं नो किं न ह्यज्ञैवात्र साधिका ॥

अन्यत्सदसतोर्विश्वमिति च व्याहतेरमा । असिद्धसाधने दोषः को व्याप्तिर्यदि विद्यते ॥ व्याप्तिश्च व्यतिरेकेण तत्र तैश्चावगम्यते । अप्रसिद्धस्य साध्यस्य साधकत्वं यदेष्यते ॥ लिङ्गस्योक्तौ विशेषोऽयं केन मानेन गम्यते । साधनं परमाण्वादेर्यद्यसिद्धस्य चेष्यते ॥ यथाऽनुभवमेवैतन्नाङ्गीकार्यं कुतस्तदा । यत्र नातिप्रसङ्गोऽस्ति मानं न च विपर्यये ॥ क्लिष्टकल्पनयैवात्र साध्यमित्यतिदुर्वचः । परिशेषो मिथस्सिद्धिश्चक्र कस्वाश्रयादयः ॥ असिद्धसाधकत्वेन पञ्चावयवतां विना । अङ्गीकार्याः समस्तैस्तन्नियमः

किंनिबन्धनः ॥ सिद्धसाधनतायां च न कथाऽवसितिर्भवेत् । व्यभिचारो हेत्वसिद्धिरेकपक्षेऽपि दूषणम् ॥ साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तस्य विशेषणे । वैयर्थ्यमेका सिद्धौ च विशिष्टा सिद्धिरेव हि ॥ अप्रयोजनता तत्र प्रथमप्रश्नदूषणम् । सिद्धप्रश्नादिकं यत्तदाधिक्यान्तर्गतं भवेत् ॥

अर्थापत्त्युपमाऽभावा अनुमान्तर्गताः क्वचित् । प्रत्यक्षान्तर्गतोऽभावः सुखादेर्नियमेन च ॥ अन्यत्र झटिति प्राप्तः प्रारम्भाद्याश्च युक्तयः । आगमार्थावसित्यर्था नियतव्याप्तयोऽखिलाः ॥ वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्या च तथाविधाः । कुरुपाण्डववत्तेषामुपपत्तेः पृथग्वचः ॥ स्वन्यायैः साधनं कार्यं परन्यायैस्तु दूषणम् । स्वन्यायैर्दूषणं च स्यात्साधितैः प्रतिवादिनः ॥ प्रसङ्गार्थतया प्रोक्ता न सिद्धान्तस्य दूषकाः । छलं जातिरिति द्वेधा व्याहत्यन्तरमिष्यते ॥ जातिः स्वव्याहतिर्ज्ञेया छलमर्थान्तरोत्तरम् ।

एवं संशोधितन्यायसदागमविरोधतः । नानिर्वाच्यमिह प्रोक्तं मायामात्रपदेन हि । विलक्षणं सदसतोरिति हि व्याहतं स्वतः ॥ प्रतियोगित्वमप्यस्य ब्रह्मणोऽङ्गीकृतं भवेत् । मिथ्या चेत्प्रतियोगित्वं वैलक्षण्यं ततो न हि ॥ अविलक्षणत्वं सत्यं स्यान्मिथ्यात्वं ब्रह्मणस्ततः । अनिर्वाच्यस्य सत्त्वं वा यदि धर्मा न केचन ॥ ब्रह्मणो नैव जिज्ञास्यं जिज्ञासा धर्मनिर्णयः । इदमित्थमिति ज्ञानं जिज्ञासायाः प्रयोजनम् ॥ इत्थम्भावो हि धर्मोऽस्य न चेन्न प्रतियोगिता । इत्थम्भावात्मकान् धर्मानाहुश्च श्रुतयोऽखिलाः ॥ अदृश्यत्वादयोऽप्यस्य गुणा हि प्रभुणोदिताः । यदि स्युस्तादृशा धर्माः सर्वज्ञत्वादयो न किम् ॥ अन्यापेक्षा यदि स्युष्टे सत्तैवं देशकालगा । देशकालानपेक्षा हि न सत्ता क्वापि दृश्यते ॥ सर्वधर्मोज्झितस्यास्य किं शास्त्रेणाधिगम्यते । मिथ्याधर्मविधातुश्च वेदस्यैवाप्रमाणता ॥ अप्राप्तां भ्रान्तिमापाद्य किं वेदो मानतां व्रजेत् । न हि वेदं विना ब्रह्म वेद्यं धर्माश्च तद्गताः ॥ वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वं यदि नैक्यस्य तत्कथम् । धर्मारोपोऽपि सामान्यधर्मादीनां हि दर्शने ॥ इदन्तदादिधर्मित्वे धर्मोऽन्यः कल्प्यतेऽत्र हि । सर्वधर्मविहीनस्य धर्मारोपः क्व दृश्यते ॥ तदर्थं यदि

धर्माणामारोपः साऽनवस्थितिः । ईशतज्ज्ञानवेदाक्षजानुमामातृपूर्विणः ॥

भ्रान्तिर्विश्वस्य येनैव मानाभासेन कल्प्यते । तन्मात्रस्यान्यथा भावे किं न स्याद्विश्वसत्यता ॥ येनेदं कल्प्यते भ्रान्तं भ्रान्तिस्तस्यैव किं न सा । भ्रान्तत्वे तस्यविश्वा रेरीशाद्यभ्रान्तमेव हि ॥ भवेयुर्भ्रान्तयो नृणांनैवेशादेः कथञ्चन । सत्यत्वमक्षजं प्राप्तं यदि भ्रान्तमितीष्यते । प्रामाण्यमागमस्यापि प्रत्यक्षादन्यतः कुतः । साक्षिप्रत्यक्षतो ह्येव मानानां मानतेयते ॥ साक्षिणः स्वप्रकाशत्वमनवस्था ततो न हि । तात्कालिकं प्रमाणत्वमक्षजस्य यदा भवेत् ॥ ऐक्यागमस्य किं न स्यात्तस्याप्येतादृशं यदि । ऐक्यप्रमाणमिथ्यात्वं यदा विश्वस्य सत्यता ॥ ऐक्यवक्यस्य मानत्वं यद्यबाध्यमितीष्यते । अक्षजस्यापि मानत्वं नाबाध्यं किमितीष्यते ॥ अद्वैतहानिसामान्यान्न विशेषश्च कश्चन । यदि स्वतस्त्वं प्रामाण्ये विश्वसत्ता कथं न ते ॥ प्रामाण्यस्य च मर्यादा कालतो व्याहता भवेत् । कालान्तरेऽप्यमानं चेदिदानीं मानता कुतः ॥ मिथ्यात्वमानं मोक्षेऽपि मानं किं नेति भण्यताम् । मानत्वे द्वैतहानिः स्यादमानत्वेऽप्यमोक्षता । विश्वस्य पुनरापत्तिर्मिथ्यामानं यदा न मा । अस्ति चेन्मुक्त्यवस्था च द्वैतापत्तिरतोऽन्यथा ॥ अमुक्तत्वं तथा काले कालाधीना हि मुक्तता । कालएवागमोऽप्याह मुक्तिं कालनिवर्तने ॥ मुक्तेरपि निवृत्तिः स्यात्संसारित्वमतो भवेत् ।

क्व च प्रत्यक्षतः प्राप्तमनुमागमबाधितम् ॥ देहात्मत्वं यदि न तत्प्राप्तं प्रत्यक्षतः क्वचित् । मम देह इति ह्येव न देहोऽहमिति प्रमा ॥ उपचारश्च कृष्णोऽहमिति कर्दमलेपने । वस्त्रस्य यद्वदेवं स्याद्यदुपाधिकृतं तदा ॥ स्वतः शुक्लत्ववत्कार्ष्ण्यं न ममेति प्रतीयते । कथं च भेदो देहादेरात्मनो न प्रतीयते ॥ जातमात्रा मृगा गावो हस्तिनः पक्षिणो झषाः । भयाभयस्वभोगादौ कारणानि विजानते ॥ अस्मृतौ पूर्वदेहस्य विज्ञानं तत्कथं भवेत् । अन्वय व्यतिरेकादेरनुसन्धानविस्मृतौ ॥ यदा देहान्तरज्ञानं देहैक्यावसितिः कुतः । व्याप्तत्वादात्मनो देहे व्यवहारेष्वपाटवात् ॥ भेदज्ञानेऽपि चाङ्गारवह्निवत्स्वा विविक्तवत् । भवन्ति व्यवहाराश्च न हि प्रत्यक्षगानपि ॥ अर्थान्यथानुभवतः

प्रतिपादयितुं क्षमाः । लोकास्ततो हि प्रत्यक्षसिद्धं नान्येन केनचित् ॥ शक्यं वारयितुं क्वापि तच्चेन्नोत्तरगोचरम् । कथमेवोत्तरः कालस्तद्वो मोक्षश्च गम्यते ॥

आगमोऽपि हि सामान्ये सिद्धे प्रत्यक्षतः पुनः । विशेषं गमयेदेव कथं शक्ति ग्रहोऽन्यथा ॥ अतीतानागतार्थेषु जाते शक्तिग्रहेऽखिलम् । विशेषं गमयेद्वाक्यं न तदज्ञातशक्तिके ॥ शक्तिश्चेद्वर्तमाने स्यान्नातीतानागतं वदेत् । यदि शक्तिग्रहोऽन्यत्र कथं स स्यात्तदग्रहे ॥ सामान्यं दृष्टमेवासावन्यत्र गमयेद्यदि । सामान्यवर्जितं वस्तु स्वरूपं गमयेत्कथम् ॥ न स्वरूपत्वसामान्यं केनाप्यङ्गीकृतं क्वचित् । स्वरूपं चेदनुगतं व्यावृत्तं तत्र किं भवेत् ॥ सर्वानुगतधर्माणामन्ते हि स्वत्वमिष्यते । किं व्यावृत्तमिति प्रश्ने स्वरूपमिति केवलम् ॥ स्यादुत्तरं ततोऽन्यच्चेत्तदेव स्वयमेव नः । एवं व्यावृत्तरूपेऽपि यदा शक्तिग्रहो भवेत् ॥ तस्य सामान्यतो ज्ञानं विना स च भवेत्कुतः । अतो विशेषसामान्यरूपं सर्वमपीष्यते ॥ व्यावृत्तं यच्च सामान्यं तदेव स्याद्विशेषतः । न चैकधर्मता तेन पदार्थानां परस्परम् ॥ धर्माणां भेद दृष्टचैव तत्सादृश्यस्य दर्शनात् । अतः सर्वे पदार्थाश्च सामान्यात्साक्षिगोचराः ॥ सर्वमित्येव विज्ञानं सर्वेषां कथमन्यथा । किञ्चित्सादृश्यविज्ञानादखिलस्यापि वस्तुनः ॥ शब्दशक्तिग्रहश्च स्यात्तत्तत्सादृश्यमानतः । प्रत्यक्षं मानसं चैव यदाऽतीतार्थगोचम् ॥ तदा स्मृतिप्रमाणत्वमतीतत्वविशेषितम् । आधिक्यमनुभूतात्तुयदातीतत्वमिष्यते ॥ मानता च कथं न स्यात्स्मृतेर्बाधश्च नात्र हि । मानत्वं प्रत्यभिज्ञाया अपि सर्वानुभूतिगम् ॥ अतीतवर्तमानत्वधर्मिणी सा च दृश्यते । न च सा स्मृतिमात्रार्धा तदिदंत्वग्रहैकतः ॥ अतो न वर्तमानैकनियमः स्याद्ग्रहेऽक्षजे । न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचित् ॥ मानाभावाद्गौरवाच्च कल्पनायाः किमेतया । मयैतज्ज्ञातमिति तु साक्षिगं ज्ञानगोचरम् ॥ ज्ञानमेव ततोऽन्या न प्रमितिर्नाम दृश्यते । मानमातृप्रमेयाणां तदुच्छित्तिर्न हि क्वचित् ॥

स्वाप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचित् । जाग्रत्त्वमात्रमत्रैकमन्यथा दृश्यते स्फुटम् ॥ अतो मिथ्या न च स्वप्नो जाग्रद्वज्जाग्रदेव च ।

आत्मवत्क्वचिदात्मा च स्यादेव भ्रमगोचरः ॥ एतावता न मिथ्याऽसौ स्वप्ने जागरिते तथा । यद्यात्मन्यन्यथा दृश्यं भ्रान्तमत्रापि तद्भवेत् ॥ अबाधितानुवृत्तेस्तु स्वप्नादेर्भ्रान्तता कुतः । न च काचित्प्रमा विश्वभ्रान्तत्वे सर्वमेव च ॥ अभ्रान्तत्वे प्रमाणं तु कथं तद्भ्रान्तता भवेत् । किञ्च भ्रान्तत्ववादी स भ्रान्तत्वं स्वमतस्य च ॥ अङ्गीकरोति नियतं तत्र सम्प्रतिपन्नता । वादिनोस्तेन चाभ्रान्तं विश्वमेव भविष्यति ॥ भ्रान्तत्वभ्रान्तता चेत्स्यात्कथं नाभ्रान्तिसत्यता । अशेषदोषदुष्टं तन्मतं हेयं बुभूषुभिः ॥ येन स्वमतहेयत्वं स्वयमङ्गीकृतं सदा । भ्रान्तित्वाद्दुर्घटत्वस्य भूषणत्वाच्च केवलम् ॥ उन्मत्तोऽपि कथं तस्य मतं स्वीकर्तुमिच्छति । ईशशक्तेरचिन्त्यत्वान्महोन्मत्तैः प्रवर्तितम् ॥ अतः प्रज्ञाऽत्र मायोक्ता जैव्युपादानमेव सा । निमित्तमैश्वरी मुख्या निर्मितं त्रातमेव च ॥ ताभ्यां सह पृथक् चैव मायामात्रमितीर्यते । उभाभ्यां मातमैश्वर्यात्रातं सहपृथक्तः ॥ प्रज्ञात्मकं मनो येन मनोरूपाश्च वासनाः । धीर्भीरिति मनस्त्वेवेत्याह च श्रुतिरञ्जसा ॥ चिदचिन्मिश्रमेवैतन्मनो यावाच्च संसृतिः । तेनावस्था इमास्सर्वा जीवः पश्यति सर्वदा ॥ मनोविकारा विषयाः स्वाप्ना यद्वाह्यवन्न ते । स्थूला भवन्त्यतस्तेषां स्पष्टता न तथा क्वचित् ॥ क्वचित्स्पष्टा अपि स्युष्टे वासाना मानसी च सा ॥३॥(अ.१)

ॐ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ॐ॥३-२-५॥ ईशेच्छयाऽन्तर्दधाति व्यज्यते च पुनस्तया । सृष्ट्वैव वासानाभिश्च प्रपञ्चं स्वाप्नमीश्वरः ॥ वासनामात्रतां तस्य नीत्वाऽन्तर्धापयत्यजः ॥५॥(अ.२)

ॐ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह ॐ ॥३-२-७॥ ॐ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॐ ॥३-२-८॥ ॐ मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॐ ॥३-२-१०॥ सुषुप्तिबोधमोहांश्च स्ववशस्तद्वशं सदा । जीवं नयति जीवेशो ॥(अ.४)(अ.५)(अ.७) ॥ **ॐ स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॐ ॥३-२-९॥** नान्यः कर्ताऽस्य कश्चन ॥(अ.९)(अ.६)॥

ॐ न स्थानतोऽपि परस्योऽभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॐ ॥३-२-११॥ न स्थानभेदतोऽप्यस्य भेदः कश्चित्परेशितुः । सर्वत्राशेषदोषोऽज्ज्ञपूर्णकल्याणचिद्गुणः

।।११।। **ॐ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॐ** ।।३-२-१२।। तद्विरुद्धं तु यत्तत्र मानं नैव क्वचिद्भवेत् । महातात्पर्यरोधेन कथं तन्मानमत्र तु ।। दुःखाप्ययसुखावाप्तिहेतुत्वेनैव वेदवाक् । भवेन्मानं तदीशानात्प्रसन्नादेव नान्यथा ।। प्रसन्नता गुणोत्कर्षज्ञानादेव हि केवलम् । निर्दोषतापरिज्ञानादपि नान्येन केनचित् ।। 'यो मामशेषदोषोज्झं गुणसर्वस्य बृंहितम् । जानात्यस्मै प्रसन्नोऽहं दद्यां मुक्तिं न चान्यथा' ।। 'यो मामशेषाभ्यधिकं विजानाति स एव माम् । विजानात्यखिलांस्तस्य दद्यां कामान् परं पदम्' । 'यो मामेवमसम्मूढः' 'किं मां निन्दन्ति शत्रवः' । इत्यादिवेदस्मृतिगवाक्यैरेवावसीयते ।। लोकतश्च प्रसादेन मुक्तिः सगुणवेदनात् । महातात्पर्यमुख्यस्य विरोधादत एव हि ।। दोषित्वनिर्गुणत्वाल्पगुणत्वादि कथञ्चन । नार्थः श्रुतिपुराणादेस्तद्विरुद्धोऽखिलस्य च ।। अर्थाः स्वयं विनिर्णीतो वासुदेवेन सादरम् । 'इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।। एतद्बुध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' । इत्यतोऽखिलसच्छास्त्र-विरुद्धत्वेन नानुमा ।। वर्तते तत्र तेनेशो निर्णीतोऽखिलसद्गुणः ।।१२।।(अ.८)

ॐ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॐ ।।३-२-१८।। न च चित्त्वादभिन्नत्वं जीवस्येशवदाप्यते । यत आभासतामेव श्रुतिरस्य वदत्यलम् ।। 'यथैषा पुरुषे छाया एतस्मिन्नेतदाततम्' । 'छाया यथा पुंसदृशी पुमधीना च दृश्यते ।। एवमेवात्मकाः सर्वे ब्रह्माद्याः परमात्मनः' । 'सत्ताप्रतीतिकार्येषु पुमधीनो यथेयते ।। आभास एवं पुरुषा मुक्ताश्च परमात्मनः' । 'छाया विष्णो रमा तस्याश्छाया धाता विशेषकौ ।। तस्येन्द्रकामौ च तयोस्तयोरन्येऽखिला अपि' । 'हरेर्ब्रह्माऽस्य गीस्तस्या विशेषाविन्द्र एतयोः ।। मारश्चाभासकाः सर्व एतयोस्तदधीनतः । सर्वेऽल्पशक्तयश्चैव पूर्णशक्तिः परो हरिः ।। चेतनत्वेऽपि भिन्नास्ते तस्मादेतेन सर्वदा' । इत्यादिश्रुतिवाक्येभ्यो ज्ञायते भेद एव हि ।। आभासत्वं हि निर्णीतं जीवस्य परमात्मनः । तन्न युक्तं यदाभास उपाध्यायत्त ईयते ।। उपाध्यायत्तता-भावादाभासत्वविरोधतः । चेतनत्वेन चांशत्वात्समुदायैक्यमापतेत् ।। अतः पृथक्त्वमुदितं समुदायांशयोर्भवेत् । ईशाख्या समुदाये स्यादीशरूपेष्विवोदिता

।। अतो देहाद्युपाधीनामपाये समता भवेत् । ईशरूपैरथाभासा मुख्यतः सूर्यकादिवत् ।। यदा तदोपाध्यायत्तरूपाणां नाशिता भवेत् । इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह वेदाधिपः प्रभुः ।।

अत एवोपमेत्येव चान्याभासविशेषिताम् । यदुक्तं तदधीनत्वं सर्वावस्थास्वशेषतः ।। जीवस्य सदृशत्वं च चित्त्वमात्रं न चापरम् । तावन्मात्रेण चाभासो रूपमेषां चिदात्मनाम् ।। नोपाध्यधीनताद्यैश्च नातिसाम्यं निदर्शने । किञ्चित्सुखादिसादृश्यमपीशेनासुरानृते ।। तत आभासते नित्यं तद्वदाभासऽतेऽपि च । भानमस्तित्वमपि चैवा समन्ताद्यतस्ततः ।। जीव आभास उद्दिष्टः सदैव परमात्मनः । न जलायत्तसूर्यादिप्रतिबिम्बोपमत्वतः । तदधीनत्वमेवेति किञ्चित्सादृश्यमेव चः । सम्प्रकाशयतः सूत्रगतावखिलमानतः ।। जीवेशभेददृष्टच्चैव समुदायैकता कुतः । अशेषदोषराहित्यं सर्वशक्तित्वतो हरेः ।।

'सर्वोपेते'ति कथितमत ऐक्यं क्व दोषिणा । अशेषशक्तियुक्त-श्चेत्स्वातन्त्र्याद्दोषवान्कथम् ।। अनुसन्धानरहितमैक्यं चेदेकता न तत् । चेतनैक्येऽनुसन्धानं प्रमाणं नैव चापरम् ।। अनुसन्धानरहितं समुदायैक्यमेव चेत् । चेतनेष्वस्तु तन्नाममात्रमेव यतस्ततः ।। मुक्तौ स्यादनुसन्धानमित्यपि स्यात्सुदुष्करम् । सर्वज्ञ एकतां नानुसन्धत्ते नैव सा यतः ।। पश्चात्स्यादनुसन्धानं चेन्मिथ्याज्ञानिता भवेत् । विद्यमानानुसन्धानं न चेदज्ञत्वमापतेत् ।। असदैक्यं भवेत्पश्चाद्यदि स्यात्सप्तमो रसः । समुदायैक्यमेत स्माद्दूरतोऽपाकृतं सदा ।। अतोऽशेषगुणोन्नद्धं निर्दोषं यावदेव हि । तावदेवेश्वरो नाम तत्र भेदोऽपि न क्वचित् ।। 'नेह नानास्ति किमपि हरयोऽयमयं हि सः' । इत्यादिश्रुतिमानेन जीवांशाः सर्व एव च ।। नियमेनानुसन्धानवन्तो यद्येकता स्वतः । अंशिनोऽशेषसन्धानमत्यल्पस्यापि विद्यते ।। भुवि जातेन चांशेन सुखदुःखादि तद्गतम् । अनुभूयते विशेषस्तु कश्चिदीशकृतो भवेत् ।। ईशस्याचिन्त्य-शक्तित्वान्नाशक्यं क्वापि विद्यते ।

सेशताऽनुपपन्नैव यदि जीवैकताऽस्य हि ।। अनीशस्येशतेत्येव विरुद्धं

सर्वमानतः । ईशत्वेनैव विज्ञातमनीशत्वेन चेत् श्रुतिः ।। अनीशत्वेन विज्ञातमीशत्वेनाथवाऽऽदिशेत् । उपजीव्यविरोधेन नैव मानत्वमेष्यति ।। अतएवेशतासिद्धेर्न किञ्चिच्छक्यमस्य च । ईशत्वेऽनीशभेदेन श्रुत्या सम्यक्प्रकाशिते ।। अयुक्तमपि चान्यत्र युक्तं भवति तद्बलात् । अतोऽन्यत्रापि यद्दृष्टं तदीशेनैव कल्प्यते ।। श्रुत्याभासाप्तमपि न हीशत्वपरिपन्थि यत् । ईशोऽनीशो जगन्मिथ्या दुःखी मुक्तो भिदा न हि ।। इति प्रतिज्ञाव्याघातः सर्वदोषाधिकाधिकः इति हि ब्रह्मतर्कोक्तिरतिहेयमतोऽखिलैः ।। बुभूषुभिर्मतमिदं जीवेशाभेदवादिनः । नायुक्तमीशितुः किञ्चिदीशत्वस्याविरोधि यत् ।। यदीशत्वविरोधि स्यात्तदेवायुक्तमञ्जसा ईशत्वस्याविरोधेन योजयित्वाऽखिलाः प्रमाः ।। सिद्धेशत्वेन चायुक्तमपि हीशेन योजयेत् । मानतः प्राप्तमखिलं नामानं योजयेत्क्वचित् ।। इति हि ब्रह्मतर्कोक्तिरतो युक्तमिहोदितम् ।।१८।।(अ.१०)

*** ॐ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॐ ।।३-२-१४।।** स चाप्राकृतरूपत्वादरूपः स्वगुणात्मकम् । रूपमस्य शिरः पाणिपादाद्यात्मकमिष्यते ।। अतो नानित्यता नैव श्रुतिद्वयविरोधिता । यथा हि तैजसस्यैव प्रकाशस्योज्झितावपि ।। आत्मैव ज्योतिरित्या ह जीवस्येशं श्रुतिस्तथा ।।१४।।(अ.९)

ॐ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॐ ।।३-२-२०।। तद्भक्तितारतम्येन तारतम्यं विमुक्तिगम् । ब्रह्मादीनां च सर्वेषामानन्दादेर्यथाक्रमम् ।।२०।।(अ.१२)

*** ॐ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॐ ।।३-२-३५।।** प्रतिबिम्बवदप्येषा मानन्दोऽन्यगुणा यथा ।।३५।। **ॐ उपपत्तेश्च ॐ ।।३-२-३६।।** नारायणगुणाधीनश्चात्यल्पस्तदपेक्षया । तस्माद्भिन्नश्च सततं अन्यज्ज्ञानं परस्य च ।। अन्यज्ज्ञानं तु जीवानामन्य आनन्द ईशता । मुख्येशता परेशस्य गौणी जीवस्य सा यतः' । इतिश्रुतेः।।३६।।(अ.१७)

*** ॐ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॐ ।।३-२-२२।।**

सृष्टिनाशौ तदधीनावितीरिते । स्वभावत्वात्स्थितेर्नैतदपेक्षेति न युज्यते । यतस्स्वभावोऽप्यखिल ईशायत्तोऽखिलस्य च ॥२२॥(अ.१३)

ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ ॥३-२-२३॥ अव्यक्तोऽपि स्वशक्त्यैव भक्तानां दृश्यते हरिः ॥२३॥(अ.१४)

ॐ उभय व्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॐ ॥३-२-२८॥ तदभिन्ना गुणा नित्य मपि सर्वे विशेषतः । गुणत्वेन गुणित्वेन भोक्तृभोग्यतया स्थिताः ॥ विशेषात्मतया तेषां नित्यशक्त्यात्मना तथा । नित्यं स्थितेर्न धर्माणां क्रियादीनामनित्यता । न विशेषात्मता चेयमनित्या शक्तिरूपता । सैव यत्सविशेषा स्याद्विशेषोऽन्यो न चाप्ययम् ॥ स्वनिर्वाहकताहेतोस्तथापि स्याद्विशेषता । विशेषत्वेन विज्ञातैः प्रमाणैरखिलैरपि ॥ ससर्ज सञ्जहारेति विशेषो ह्यवगम्यते । श्रुत्यैव स स एवेति तदभेदश्च गम्यते ॥

भेदो यदि विशेषस्य स भेदो भेदिना कथम् । भिन्नश्चेदनवस्था स्यादभिन्नश्चेत्पुरा न किम् ॥ विशेषोऽभिन्न एवेति तेन नाभ्युपगम्यते । अभिन्नो निर्विशेषश्चेद्भेदस्तद्भेदता कुतः ॥ अनेनानेन भिन्नोऽयमिति यत्सविशेषतः । भेद एवैष बहुधा दृश्यते तत्किं मुत्तरम् ॥ अभेदभेदयोश्चैव स्वरूपत्वं हि भेदिनः । तयोरप्यविशेषत्वे पर्यायत्वं हि शब्दयोः ॥ अभेदभेदशब्दौ त पर्यायाविति को वदेत् । भेदोऽन्योऽन्यमभेदश्च भेदिना चेद्विशेषिता ॥ अविशेषे कथं भेदो भेदिनैकस्तथा भिदा । पुनस्तयोर्विभेदश्च भेदिमात्रत्वतो भवेत् ॥ भेदिनश्चैव भेदस्य विशेषो यदि गम्यते । अभेदाभेदिनोश्चैव किं भेदोऽभेदभेदयोः ॥ विशेषेणैव सर्वत्र यदि व्यवहृतिर्भवेत् । कल्पनागौरवायैव किं भेदः कल्प्यते तदा ॥ ऐक्यप्रतीत्यभावेन भेद एव गवाश्वयोः । स एवेति प्रतीतौ हि विशेषो नाम भण्यते ॥

सच्चिदादेरपर्यायसिद्ध्यर्थं मायिनाऽपि हि । अङ्गीकार्यो विशेषोऽयं यद्यसत्यविशेषणम् ॥ पृथक्पृथग्वारयितुं शब्दान्तरमितीष्यते । मायाविशेषराहित्यविशेषणविशेषिता ॥ सत्यस्यापि भवेत्सा च तथा

चेदनवस्थितिः । यदि सत्ये विशेषो न न तदुक्तिर्भवेत्तदा ॥ लक्ष्यते चेत्तेन लक्ष्यमित्यपि स्याद्विशेषिता । पुनः पुनर्लक्षणायामपि स्यादनवस्थितिः ॥ यद्यभाव विशेषित्वं स्यादङ्गीकृतमेव ते । असार्वज्ञादिराहित्यमप्येवं ते भविष्यति ॥ तदा सार्वज्ञमेव स्याद्भावार्थत्वान्नञोर्द्वयोः । यदि नैतादृशं ग्राह्यमसुखत्वानिवर्तनात् ॥ असत्त्वाज्ञानतादेश्च स्यादसत्त्वादिकं तदा । अनृतादिविरोधित्वं यद्यस्याभ्युपगम्यते ॥ अनैश्वर्यविरोधित्वमप्येवं किं निवार्यते । अखण्डखण्डनादेवं विशेषोऽखण्डवादिना ॥ खण्डितेनापि मनसा स्वीकार्योऽनन्यथागतेः । अखण्डखण्डवादिभ्यां खण्डाखण्डेन चैव तत् ॥ महादरेण शिरसि विशेषो धार्य एव हि ॥

निदर्शनत्रयेणातो भगवानत्यभिन्नताम् । गुणानामादरेणाह तच्च नाभिहितान्वयः । यदाऽशेषविशेषाणामुक्तिः सामान्यतो भवेत् ॥ पदैकेनाप्युत्तरेण विशेषावगातिर्भवेत् । यतोऽशेषविशेषाणां वस्तुना स्त्येव चैकता ॥ अतः सामान्यतो ज्ञातः पदान्तरबलात्पुनः । भवेद्विशेषतो ज्ञातस्तेन स्यादन्वितोक्तिता ॥ स्वार्थ एवान्वितो यस्मात्केनचित्तद्विशेषतः । अनेनेति तदुक्त्यैव ज्ञायतेऽनुभवेन हि ॥ यद्यनन्वितमेवैतत्पदं स्वार्थं वदेदिह । तथाऽन्यान्यपि सर्वाणि कः कुर्यादन्वयं पुनः ॥ व्यापारो न हि शब्दस्य परः स्वार्थप्रकाशनात् । पुमानप्येकवारोक्त्या कृतकृत्यो यदा भवेत् ॥ अन्वयस्य कथं ज्ञानं शब्दार्थत्वं यदास्य न । यदैवानन्वितार्थस्य वचनं तैः पदैर्भवेत् ॥ अनन्वितस्स्याच्छब्दार्थो न तदर्थो हि सोन्वयः । निराकाङ्क्षपदान्येव वाक्यमित्युच्यते बुधैः ॥ तत्तदर्थाभिधानेन स्यान्निराकाङ्क्षता च सा । अपूर्तेस्तावदर्थानामकाङ्क्षा पूर्वमिष्यते । कर्मकर्तृक्रियाणां तु पूर्तौ कोऽन्योऽन्वयो भवेत् । अपूर्तिश्चेत्पदैरुक्तैः किं नृश्रृङ्गेण पूर्यते ॥ व्यापारश्चेत्पुनस्तेषामनुक्ता वपि किं न सः । उक्ते बुद्धिस्थताहेतोर्यदि व्यापार इष्यते ॥ बुद्धिस्थत्वाय यत्नं न कथं कुर्युः पुरैव च । पुरुषाधीनता तेषां यदि पश्चाच्च सा समा ॥ पुमानेवान्वयायैषां यदि पश्चाद्विचेष्टते । अनन्विताभिधानानां स एवार्थान्तरोक्तिषु ॥ यततां शब्दशक्तिश्चेत्तत्रनैवान्वये कथम् ।

तत्कल्पनागुरुत्वादिदोषेतोऽभिहितान्वयः ।। अनुभूतिविरुद्धश्च त्याज्य एव मनीषिभिः । कर्तृशब्दे ह्यभिहिते धर्मसामान्यवेदनात् ।। विशेषधर्ममन्विच्छन् किमित्येव हि पृच्छति । गुणक्रियादिधर्माणां विशेषे कथिते पुनः ।। निराकाङ्क्षो भवेद्यस्माच्छब्दा अन्वितवाचकाः । अतोऽनन्तगुणात्मैको भगवानेक एव तु ।। उच्यते सर्ववेदैश्च ।।२८।।(अ.१५)

*** ॐ परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॐ ।।३-२-३२।।** ते चाखिल विलक्षणाः ।। सर्वे सर्वगुणात्मानः सर्वकर्तार एव तु ।। तथापि सविशेषाश्च ।।३२।। **ॐ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॐ ।।३-२-३४।।** विद्वव्द्युत्पत्तितोऽपि च । तैस्तैश्शब्दैश्च भण्यन्ते युज्यते चोपदेशतः ।। अन्यानन्दादिसादृश्यमानुकूल्यादि नापरम् । पूर्णत्वादिमहत्तेषां वैलक्षण्यं श्रुतौ श्रुतम् ।। 'पूर्णोऽशेषनियन्ता च सुस्वादुतम एकलः । गुणोरुसमुदायोऽयं वासुदेवः सुनिष्कलः' ।। वासुदेवश्रुतिश्चैषा गुणान्वक्ति हरेःपरान् ।।३४।।

ॐ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॐ ।।३-२-४२।। स एवाशेषजीवस्थ-निःसङ्ख्यानादिकालिकान् । धर्माधर्मान्सदा पश्यन्स्वेच्छया बोधयत्यजः ।। कांश्चित्तेषां फलं चैव ददाति स्वयमच्युतः । न ते विशेषं कमपि प्रेरणादिकमच्युते ।। कुर्युः कदाऽपि तेनायं स्वतन्त्रोऽनुपचारतः । कर्माणि तानि च पृथक् चेतनान्येव सर्वशः ।। अचेतनशरीराणि स्वकर्मफलभाञ्जि च । प्रत्येकं तेषु चानन्तकर्माण्येवं विधानि च । तानि चैवमितीशस्य निःसीमा शक्तिरुत्तमा । एकैव ब्रह्महत्या हि वराहहरिणोदिता ।। ब्रह्मपारस्तवेनैव निष्क्रान्ता राजदेहतः । स्तोत्रस्य तस्य माहात्म्या व्द्याधत्वं गमिता पुनः ।। प्राप्य ज्ञानं परं चाप तथाऽन्या न्यपिसर्वशः । अनन्तान्युदितान्येवं प्रभुणा कपिलेन हि ।। संसारे पच्यमानानि कर्माण्यपि पृथक् पृथक् । तस्मादनन्तमाहात्म्यगुणपूर्णो जनार्दनः । भक्त्या परमयाराध्य इति पादार्थ ईयते ।।४२।।(अ.२०)

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।।३।।२।।

॥ॐ ॥ वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तेनोपासा यदा भवेत् । आपरोक्ष्यं तया विष्णोरिरिति पादक्रमो भवेत् ॥ युक्तितो ज्ञातवेदार्थो निरस्य समयान्परान् । परस्परविरोधं च प्रणुद्याशेषवाक्यगम् ॥ अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्य सन्निहितत्वतः । बहुयुक्तिविरोधानां भानात्तत्सहितश्रुतेः ॥ विरोधं च निराकृत्य श्रुतीनां प्राणतत्वगान् । परिहृत्य विरोधांश्च तत्प्रसादानुरञ्जितः । देहकर्तृत्वमीशस्य ज्ञात्वा तत्पितृतास्मृतेः । विशेषस्नेहमापाद्य सर्वकर्तृत्वतोऽधिकम् । निष्पाद्य बहुमानं च तदन्यत्रातिदुखतः । उत्पाद्याधिकवैराग्यं तद्गुणाधिक्यवेदनात् ॥ सर्वस्य तद्वशत्वाच्च दार्ढ्यं भक्तेरवाप्य च । यतेतोपासानायैव विशिष्टाचार्यसम्पदा ॥ कर्तव्या ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्ते किमिति संशये । अत इत्युदितेऽप्यस्य विशेषानुक्तितः पुनः ॥ सृष्टिबन्धनमोक्षादि कर्तृत्वस्य श्रुतत्वतः । यतो मोक्षादिदाताऽसावतो जिज्ञास्य एव वः ॥ इत्याह तत्परं ब्रह्म व्यासाख्यं ज्ञानरश्मिमत् । येनैव बन्धमोक्षः स्यात्स च जिज्ञासया गतः ॥ सुप्रसन्नो भवेदीशो जिज्ञासाऽतोऽस्य मुक्तिदा ॥

मोक्षादिदत्वमीशस्य कथमेवावगम्यते ॥ इति चेच्छास्त्रयोनि-त्वाच्छास्त्रगम्यो हि मोक्षदः । प्रत्यक्षावसितेभ्यः स्याद्यदि मोक्षः कथञ्चन ॥ किमित्यनादिसंसारमग्नाः सर्वाः इमाः प्रजाः । यस्मान्नियमतो दुःखहानिः प्रत्यक्षतो भवेत् ॥ धावन्त्येव तमुद्दिश्य राजाद्यमखिलाः प्रजाः । अनुमागम्यतो मोक्षो यदि स्यादनुमैव हि ॥ दृष्टपूरुषवन्मोक्षदातृतां विनिवारयेत् । तच्छास्त्रगम्य एवैको मोक्षदो भवति ध्रुवम् ॥

शास्त्रगम्यश्च नान्योऽस्ति मोक्षदत्वेन केशवात् । मोक्षदो हि स्वतन्त्रः स्यात्परतन्त्रः स्वयं सृतौ ॥ वर्तमानः कथं शक्तः परमोक्षाय केवलम् । अन्याश्रयेण यद्येष दद्यान्मोक्षं स एव हि ॥ तेन नानुसृतो मोक्षं न दद्यादन्यवाक्यतः । अतस्तदर्थमपि स ज्ञेयो विष्णुर्मुमुक्षुभिः ॥ 'यमैवेष' इति श्रुत्या 'तमेवे'ति च सादरम् । शास्त्रयोनित्वमस्यैव ज्ञायते वेदवादिभिः ॥ 'य एनं विदुरमृता ' इत्युक्तस्तु समुद्रगः ॥ 'तदेव ब्रह्म परममि'ति श्रुत्यावधारितः ॥ 'यतः प्रसूते'ति ततः सृष्टिमाह ततो हरिः । शास्त्रयोनि र्न चान्योऽस्ति मुख्यतस्त्विति गम्यते ।

शास्त्रोयोनित्वमेतस्य ज्ञायते हि समन्वयात् ॥

समिति ह्युपसर्गेण परमुख्यार्थतोच्यते ॥ एवं परममुख्यार्थो नारायण इति श्रुतेः । निर्धारणाय 'नाशब्दमि'ति वेदपतिर्जगौ ॥ कथं समन्वयो ज्ञेयः स्वल्पशाखाविदां नृणाम् । 'वेदा ह्यनन्ता ' इति हि श्रुतिराहाप्यनन्तताम् ॥ अनन्तवेदनिर्णीतिर्महाप्रलयवारिधेः । उत्तारणोपमेत्यस्मान्न ज्ञेयोऽत्र समन्वयः ॥ इत्याशङ्कापनोदार्थं स आह करुणाकरः । अशक्योत्तारणत्वेऽपि ह्यागमापारवारिधेः ॥ निर्णीयते मयैवायं रोमकूपलयोदिना । यद्यप्यशेषवेदार्थो दुर्गमोऽखिलमानवैः ॥ मज्ज्ञानाव्याकृताकाशे प्राप्नोति परमाणुताम् । इति प्रकाशयन्विश्वपतिराह प्रमेयताम् । निखिलस्यापि वेदस्य गतिसामान्यमञ्जसा । को नाम गतिसामान्यमनन्तागमसम्पदः ॥ ज्ञानसूर्यमृते ब्रूयात्तमेकं बादरायणम् । अन्योऽप्यल्पमतिः शाखाचतुष्पञ्चगतं वसु ॥ जानन्ननुमितत्वेन ब्रूयात्तस्य प्रसादतः । इति मुख्यतयाऽशेषगतिसामान्यवित्प्रभुः ॥ प्रतिजज्ञे दृढं यस्माद्देवा नामपि पूर्यते ॥

अतो निखिलवेदानां सिद्ध एव समन्वयः ॥ इति सुज्ञापितार्थोऽपि पृथक् चाह समन्वयम् । तत्र प्रथमतोऽन्यत्र प्रसिद्धानां समन्वयः ॥ शब्दानां वाच्य एवात्र महामल्लेशभङ्गवत् । इतोऽप्यभ्यधिकत्वे पि तुर्यपादोदितस्य तु ॥ महासमन्वये तस्मिन्नाधिकारोऽखिलस्य हि । ब्रह्मैवाधिकृतस्तत्र मुख्यतोऽन्ये यथाक्रमम् ॥ दुर्गमत्वाच्च नैवात्र प्राथम्येनोदितोऽञ्जसा । अतोऽन्यत्रप्रसिद्धानां शब्दानां निर्णयाय तु ॥ प्रवृत्तः प्रथमं देवस्तत्रानन्दादयो गुणाः । ईशस्यैवेति निर्णीताः श्रुतियुक्तिसमाश्रयात् ॥ देवतान्तरगास्सर्वे शब्दवृत्तिनिमित्ततः । विष्णुमेव वदन्त्यद्धा तत्सङ्गादुपचारतः ॥ अन्यदेवान् वदन्तीह विशेषगुणवत्कृतः । विष्णुमेव परं ब्रूयुरेवमन्येऽप्यशेषतः ॥

इत्यन्यत्र प्रसिद्धोरुशब्दराशेरशेषतः । ज्ञाते समन्वये विष्णौ लिङ्गैर्ह्येष समन्वयः ॥ तेषामन्यगतत्वे तु न स्यात्सम्यक्समन्वयः । इत्येवाशेषलिङ्गानां ब्रह्मण्येव समन्वयम् ॥ आहोभयगतत्वं च स्यादतो लिङ्गशब्दयोः । इति

संशयनुत्त्यर्थमुभयत्र प्रतीतितः ॥ शब्दानां वर्तमानानां सलिङ्गानां विशेषतः । समन्वयो हरावेव यन्नैवान्यत्र मुख्यतः ॥ शब्दा लिङ्गानि च यतो नैवान्यत्र स्वतन्त्रता । अस्वतन्त्रेषु शब्दस्य वृत्तिहेतुर्न मुख्यतः ॥ यतोऽतो यदधीनास्ते शब्दार्थत्वमुपागताः । अत्यल्पेनैव शब्दस्य वृत्तिहेतुगुणेन तु ॥ अयो यथा दाहकत्वं स एवेशः स्वतन्त्रतः । मुख्यशब्दार्थ इति हि स्वीकर्तव्यो मनीषिभिः ॥

इत्याहैवं च शब्दानां नारायणसमन्वये । सिद्धेऽप्यशेषशब्दानां न कथञ्चन युज्यते । विरोधादवरत्वादेरपि प्राप्तिर्यतो भवेत् । इति चेदवरत्वादि द्विविधं ह्युपलभ्यते ॥ परस्यावरताहेतुर्यः स्वयं पर एव सन् । सोऽपि ह्यवरशब्दार्थो यथा राजा जयी भवेत् ॥ अन्योऽवरत्वानुभवी तयोः पूर्वोऽस्ति केशवे । द्वितीयो जीव एवाऽस्ति स्वातन्त्र्यान्नैव दूषणम् । हरेरेवमशेषेण सर्वशब्दसमन्वये । उक्ते विरोधहीनस्य स्यात्समन्वयता यतः ॥ अतोऽशेष विरोधानां कृतेशेन निराकृतिः । समन्वयाविरोधाभ्यां सञ्जाते वस्तुनिर्णये । किं मया कार्यमित्येव स्याद्बुद्धिरधिकारिणः । तत्र भक्तिविधानार्थमभक्तानर्थसन्ततौ ॥ उक्तायां भक्तिदाढर्याय प्रोक्तेऽशेषगुणोच्चये । वक्तव्योपासना नित्यं कर्तव्येत्यादरेण हि ॥ सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी । ध्यानरूपा परा चैव तदङ्गं धारणाधिकम् ॥ तथोभयात्मकं चैव पादेऽस्मिन् बादरायणः । आहोपासनमद्धैव विस्तरात् श्रुतिपूर्वकम् ॥छ॥

पृथग्दृष्टिरशक्यत्वमनिर्णीतिः समुच्चयः । विशेषदर्शनं कार्यलोपो नानोक्तिराशुता । विभ्रमोपाकृतिर्लिङ्गमनवस्था विशेषिता । अप्रयोजनता चातिप्रसङ्गो दूरसंश्रयः । विशिष्टकारणं चेष्टा दृष्टवैरूप्यमुन्नतिः । अनुक्तिरप्रयत्नत्वं दृढबन्धपराभवौ ॥ पुंसाम्यं प्राप्तसन्त्यागः कारणानिर्णयो भ्रमः । विशेषदर्शितालापौ गुणसाम्यं पृथग्दृशिः ॥ अगम्यवर्त्म सन्धानमिष्टं फलमकल्पना । शुद्धवैरूप्यमङ्गत्वमविशेषदृशिः क्रिया ॥ युक्तयः पूर्वपक्षस्थास्सुज्ञेयत्वं विधिक्रिया । माहात्म्यमल्पशक्तित्वं यथायोग्यफलं भवः ॥ फलसाम्यं विशेषश्च गुणाधिक्यं प्रधानता । यथाशक्तिक्रिया सन्धिः प्रमाणबलमानतिः ॥ कारणं

कार्यवैशेष्यं स्वभावो वस्तुदूषणम् । प्रतिक्रियाविरोधश्च प्रतिसन्धिरनूनता ॥ संस्कारापाटवं स्वेच्छानियतिर्वस्तुवैभवम् । विशेषोक्तिरमानत्वं प्राधान्यं प्रीतिरागमः ॥ सुस्थिरत्वं कृतप्राप्तिरनादिगुणविस्तरः । साधनोत्तमता नानादृष्टिशिष्टिरनूनता । अविघ्नत्वाविरोधौ च गुणवैशेष्यमागमः । सिद्धान्तनिर्णया ह्येता युक्तयो व्याहृताः सदा ॥

ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ ॥३-३-१॥ यथाशक्त्यखिलान् वेदान्विज्ञायोपासनं भवेत् । तत्राखिलस्य विज्ञप्तिः सम्यग्ब्रह्मण एव हि ॥ तदन्येषां यथायोगमखिलज्ञप्तिरिष्यते । तावतोपासने योग्यो भवेदेवाखिलः पुमान् ॥ महत्त्वस्य परं पारं विदित्वैव जनार्दनः । स्तोष्यतामेति तुष्टत्वमिति नास्त्येव नारद ॥ किं तु निश्चलया भक्त्या ह्यात्मज्ञानानुरूपतः । यः स्तोष्यति सदा भक्तस्तुष्टस्तस्य सदा हरिः ॥ इत्यादिवाक्यसन्दर्भाद्यथायोग्याखिलज्ञता । आत्मज्ञानानुरूपत्वं यथाशक्ति विचारणात् ॥१॥(अ.१)

ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च ॐ ॥३-३-३॥ वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः स्वाध्यायाध्ययनं भवेत् । इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यमन्यथा न निवार्यते ॥ अद्यापि तेन देवाद्याः श्रृण्वते मन्वते सदा । ध्यायन्ति च यथायोग्यं तथाप्यावस्तुनिर्णयात् ॥ श्रवणं मननं चैव कर्तव्यं सर्वदैव हि । मतिश्रुतिध्यान-कालविशेषं गुरुरुत्तमः ॥ वेत्ति तस्योक्तमार्गेण कुर्वतः स्याद्धि दर्शनम् । श्रवणं दृष्टतत्त्वस्य मननं ध्यानमेव च ॥ विशेषानन्दसम्प्राप्त्या अन्यस्यैतानि दृष्टये । यदि तादृग्गुरुर्नास्ति निर्णीतश्रवणादिकम् ॥ सत्सिद्धान्तानुसारेण निर्णयज्ञात्समाचरेत् । श्रवणादि विना नैव क्षणं तिष्ठेदपि क्वचित् ॥ अत्यशक्ये तु निद्रादौ पुनरेव समाचरेत् । अभावे निर्णयज्ञस्य सच्छास्त्राण्येव सर्वदा ॥ श्रृणुयाद्यदि सज्ज्ञानप्राचुर्यमुपलभ्यते । महद्भ्यो विष्णुभक्तेभ्यो यथाशक्ति च संशयान् ॥ छिन्द्यात्स्वतोऽधिकाभावे स्वयमेव समभ्यसेत् । ब्रूयादपि च शिष्येभ्यः सत्सिद्धान्तमहापयन् ॥ अशेषगुणपूर्णत्वं सर्वदोषसमुज्झितिः । विष्णोरन्यच्च तत्तन्त्रमिति सम्यग्विनिर्णयः ॥

स्वतन्त्रत्वं सदा तस्य तस्य भेदश्च सर्वतः । अदोषत्वस्य सिध्यर्थं यदभेदे तदन्वयः ॥ तत्तन्त्रत्वं च मुक्तानामपि तद्गुणपूर्तये । मुक्तानामपि भेदश्च न हि भिन्नमभिन्नताम् ॥ गच्छद्दृष्टं क्वचित्तस्याप्यभावोऽ नुभवोपगः । पूर्वाभेदे दोषवत्त्वमीशस्येत्यतिभिन्नता । नारायणेन मुक्तानामपि सम्यगिति स्थितिः । भेदाभेदेऽप्यभेदेन दोषाणामपि सम्भवः ॥

निर्दोषत्वं रमायाश्च तदनन्तरता तथा । ब्रह्मा सरस्वती वीन्द्रशेषरुद्राश्च तत्स्त्रियः ॥ शक्रकामौ तदन्ये च क्रमान्मुक्तावपीति च । सत्सिद्धान्त इति ज्ञेयो निर्णीतो हरिणा स्वयम् ॥

एतद्विरोधि यत्सर्वं तमसेऽन्धाय केवलम् । अन्धन्तमो विशन्तीति प्राह श्रुतिरतिस्फुटम् ॥ इत्येव श्रुतयोऽशेषाः पञ्चरात्रमथाखिलम् । मूलरामायणं चैव भारतं स्मृतयोऽखिलाः ॥ वैष्णवानि पुराणानि साङ्ख्ययोगौ परावपि । ब्रह्मतर्कश्च मीमांसेत्यनन्तः शब्दसागरः ॥ अनन्ता युक्तयश्चैव प्रत्यक्षागममूलकाः । प्रत्यक्षमैश्वरं चैव रमादीनामशेषतः ॥ मुक्तानामप्यमुक्तानाम् एतमेवार्थमुत्तमम् । अन्यावकाशरहितं प्रकाशयति सादरम् ॥

एतदेव च सच्छास्त्रं दुःशास्त्रं तु ततः परम् । सच्छास्त्रमभ्यसेन्नित्यं दुःशास्त्रं तु परित्यजेत् ॥ असंशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनम् । सम्यग्विषमविज्ञानतारतम्यानुसारतः ॥ फलं भवेत्तारतम्यात्सुखदुःखात्मकं नृणाम् । सम्यक् चाधिकविज्ञानात् सुखाधिक्यं भवेन्नृणाम् ॥ अतो यथात्मशक्त्यैव श्रवणं मननं तथा ॥३॥१॥

ॐ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ ॥३-३-६॥ कृत्वाऽथ कुर्वन्नपि वा निदिध्यासनमाचरेत् ॥६॥(अ.२)

ॐ अनुबन्धादिभ्यः ॐ ॥३-३-५१॥ विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च संशयात् । मनसा चान्यदाकाङ्क्षात्परं न प्रतिपद्यते ॥ इति भारतवाक्यं हि तेनैतद्दोषवर्जितः । सदोपासनया युक्तो वासुदेवं प्रपश्यति ॥ दोषा अनादिसम्बद्धास्ते मुक्तिपरिपन्थिनः । सन्त्येव प्रायशः पुंस्सु तेन मोक्षो न जायते ॥ सर्वे त एते

जीवेषु दृश्यन्ते तारतम्यतः। ऋजूनामेक एवाऽस्ति परमोत्साहवर्जनम्॥ स गुणाल्पत्वमात्रत्वान्नर्जुत्वेन विरुध्यते। अतो विष्णौ परा भक्तिस्तद्भक्तेषु रमादिषु॥ तारतम्येन कर्तव्या पुरुषार्थमभीप्सता। स्वादरः सर्वजन्तूनां संसिद्धो हि स्वभावतः॥ ततोऽधिकः स्वोत्तमेषु तदाधिक्यानुसारतः। कर्तव्यो वासुदेवान्तं सर्वथा शुभमिच्छता। न कदाचित्त्यजेत्तं च क्रमेणैनं विवर्धयेत्। समेषु स्वात्मवत्स्नेहः सत्स्वन्यत्र ततो दया॥ कार्यैवमापरोक्ष्येण दृश्यते क्षिप्रमीश्वरः। तत्तमोऽन्धं व्रजेद्विष्णुसमत्वं योऽनुपश्यति॥ रमाब्रह्मशिवादीनामपि मुक्तौ कथञ्चन। किमुताधिक्यदृष्टेस्तद्गुणाभावमतेरपि॥ दोषवेत्तुरभेदस्य द्रष्टुर्द्रष्टुस्तथोभयोः। इत्याह सच्छ्रुतिस्तेन सम्प्रोक्तगुणसंयुतः॥ उपासीत हरिं दृष्ट्वा मुक्तिस्तेनैव जायते॥

द्वेषाद्यन्मुक्तिकथनं श्रुतिवाक्यविरोधि तत्॥ रिपवो ये तु रामस्य विमुखत्वान्निरामिणः। अभिद्रोहपदे नित्यमन्धे तमसि ते स्थिताः॥ 'हरिद्विषस्तमो यान्ति ये चैव तदभेदिनः। तन्निर्गुणत्ववेत्तारस्तस्य दोषविदोऽपि च'॥ इत्यादिश्रुतिसन्दर्भाद्द्वेषिणस्तम ईयते। 'हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः॥ विविक्षुरत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः'। 'यदनिन्दत्पिता मह्यं त्वद्भक्ते मयि चाघवान्॥ तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्ताद्दुस्तरादघात्'। निन्दां भगवतः शृण्वन् स्तत्परस्य जनस्य वा॥ ततो नापैतिः यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्च्युतः। 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्॥ परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम्। मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः॥ राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः। मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः॥ तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान्। क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि। मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्'॥ 'यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम्। कथं स न भवेद्द्वेष्य आलोकान्तस्य कस्यचित्॥ यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम्। मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः'। इत्यादिवाक्यसन्दोहाद्द्वेषिणस्तम

एव तु ॥५१॥(अ.३१)

ॐ विद्यैव तु निर्धाराणात् ॐ ॥३-३-४८॥ नैव मोक्ष इति प्राहुर्लोकायतमते स्थिताः । भोगः शरीरपर्यन्तं भस्मीभावस्ततो भवेत् ॥ इति तत्केन मानेन दृष्टं प्रत्यक्षवादिना । न हि प्रत्यक्षमानेन मोक्षाभावोऽवसीयते ॥ घटते मुक्तिदृष्टिस्तु पुरुषेण महीयसा । नेति वक्तुर्महत्त्वं तु कथञ्चन न विद्यते ॥ साधयन्सर्वसामान्यं कथमेव विशेषवान् । दृश्यन्ते पुरुषा लोके परापरविदोऽपि च ॥ अपरोक्षदृशो योगनिष्ठाश्चामलचक्षुषः । प्रत्यक्षं देवतां दृष्ट्वा तत्प्रसादाप्तभूतयः । ज्ञानविज्ञानपारज्ञा निषिध्यन्ते कथं नृभिः । दृश्यते चातिमाहात्म्यं तेषामतिमहौजसाम् ॥ यदि तेऽपि निषिध्यन्ते किं नोक्तिस्ते निषिद्ध्यते । यदुक्तवाक्यप्रामाण्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । वरादयोऽपि तद्दत्ताः सदा सत्या भवन्ति हि । अप्रामाण्यं तदुक्तेश्चवृथा वाचाऽवसीयते ॥ न हि प्रयोजनं किञ्चित्परलोकनिवारणात् । वृथावाचं वृथा हन्याद्यदि तस्य किमुत्तरम् ॥ स्वजीवनविरोधाय वदन् किं नाम बुद्धिमान् । प्रामाण्ये संशयः किं स्यात्तयोः पुरुषयोरपि ॥ स्वजीवनविरुद्धोक्तिरज्ञो दृष्टस्य चापि यः । यश्चातीन्द्रियदेवोक्तिश्रोता दृष्टपरावरः॥ अतीतानागतं सर्वं लोकानुभवमापयन् । अतः प्रत्यक्षगम्यत्वाद्वेदमात्वस्य च स्फुटम् ॥ यद्यागमस्य नो मात्वमक्षजस्य तथा भवेत् । यद्यक्षजस्य मात्वं स्यादागमस्य कथं न तत् । लोकवाक्याद्विशेषश्चाव्यभिचारेणसिध्यति ॥

अस्ति मोक्षोऽपि धर्मेण यथार्थ ज्ञानतोऽपि च । प्रामाण्यमनुमायाश्च जिनस्याप्तत्वसाधने । तद्वाक्याद्धर्मसज्ज्ञान विज्ञप्तिर्भवतीति च ॥ धर्मोऽहिंसा परो नान्यो ज्ञानं पुद्गलदर्शनम् ॥ इति जैनाः कथं तत्स्यात्प्रमाणमनुमानतः ॥ विषयान्प्रति स्थितं ह्यक्षं प्रत्यक्षमिति गीयते । प्रत्यक्षशब्दानुसारादनुमेति प्रकीर्तिता । आसमन्ताद् गमयति धर्माधर्मौ परं पदम् । यच्चाप्यतीन्द्रियं त्वन्यत्तेनासावागमः स्मृतः ॥ एतेन कारणेनैव तत्तन्मानत्वमिष्यते । स्वरूपं हि तदेतेषामन्यथाऽसिद्धिमानतः ॥ अतोऽनुमा कथं धर्मं पुद्गलं चापि दर्शयेत् । स्वरूपे पुद्गलस्योक्ता दोषा आनन्दमेव च ॥ न मन्यते पुद्गलं स दुःखाभावः सुखं

त्विति । मात्राभोगातिरेकेण सुखाधिक्यस्य दर्शनात् ।। सुखस्याभावता केन न च स्यात्किं विपर्ययः । यदि भावोऽपि कश्चित्स्यात्तस्यैवाभावता कुतः ।। यदि सर्वेऽप्यभावाः स्युरन्योऽन्यमिति भावता । अभावाभावतैव स्यात्किं नाश्छिन्नं तदा भवेत् ।। भावत्वं विधिरूपत्वं निषेधत्वमभावता । निषेधस्य निषेधोऽपि भाव एव बलाद्भवेत् ।। प्रथमप्रतिपत्तिस्तु भावाभावनियामिका । न च पुद्गलविज्ञानं मोक्षदं भवति क्वचित् ।। अस्वातन्त्र्यात्पुद्गलस्य ज्ञातोऽपि सुखदो न हि । न हि दुःखिपरिज्ञानाद्दुःखित्वं विनिवर्तते ।। यदि पुद्गलविज्ञानाददुःखी स्यात्कथञ्चन । देहवानपि नादुःखी किं ज्ञानादुत्तरं सदा । ईशक्लृप्त्यनुसारेण स्यात्कालादीशवादिनः । कर्महेतुत्वमपि तु निश्चैतन्यान्न हि क्वचित् ।। अशेषदुःखविलये नेदानीं कारणं यथा । तथोत्तरं न चैव स्यात् दृष्टिपूर्वानुमा यतः ।। शक्तस्यान्यस्य विज्ञानं तत्प्रीतिजनकं यदि । तयैव बन्धहानिः स्यादिति किं नाम दूषणम् । स्वज्ञानाद्बन्धहानिस्तु दृश्यते कस्य कुत्रचित् । अहिंसायाश्च धर्मत्वं केन मानेन गम्यते ।। हिंसाया एव धर्मत्वमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् । धर्मस्य सुखहेतुत्वमपि केनावगम्यते । हत्याया मोक्षेहेतुत्वं कुतो मानान्निवार्यते ।।

न च शून्यपरिज्ञानाच्छून्यभावनयाऽपि च ।। मोक्षः कथञ्चन भवेद्यदीदानीं कथं न सः । परप्रसादनेच्छोस्तु विलम्बो नाम युज्यते । पुमिच्छाधीनता नो चेद्विलम्बः किंकृतो भवेत् । अन्यत्रापि विलम्बास्तु स्युरीशेच्छानिमित्ततः ।। अन्यथा कारणं चेत्स्यात्किं कार्यं नोपजायते । कारणे सति कार्यस्य भावः सुनियतोऽस्य हि ।।

विज्ञानवादिनश्चैव विज्ञानाद्वैतवेदनात् । विज्ञानभावनाच्चैव मोक्षो न घटते क्वचित् ।। अन्तर्ज्ञानस्य बाह्ये च क्षणिकत्वस्य वेदनात् । भावनाच्चोक्तमार्गेण मानाभावान्न मुच्यते ।।

प्रकृतेः पुरुषस्यापि विवेको मुक्तिसाधनम् । इति साङ्ख्या न चैतस्मिन्मानमीशा प्रसादतः ।। श्रुतयः स्मृतयश्चैव यदेशस्यप्रसादतः । वदन्ति

नियमान्मुक्तिं तमृतेऽतः कुतो भवेत् ॥ कणादयोगाक्षपादा अपीशस्य प्रसादतः । मुक्तिं ब्रुवाणा अप्याहुः -

भोगादेव च कर्मणाम् ॥ क्षयं प्राहुः कुतश्चैतत्प्रसन्ने जगदीश्वरे । भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे । भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे । इति श्रुतिपुराणादिवचनेभ्योऽन्यथा गतेः ॥

न च पाशुपताद्युक्तशिवादीना मनुग्रहात् । 'नान्यः पन्था' इति ह्युक्तं पुरुषज्ञानतः श्रुतौ ॥ 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि '। एवं पुरुषशब्दश्च प्रयुक्तोऽब्धिशये हरौ ॥ 'न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः' ॥ इति चाधिपतिस्तस्य प्रतिषिद्धः स्वयं श्रुतौ ॥ 'विश्वतः परमां नित्यं विश्वं नारायणं हरिम्' । इति सर्वाधिकत्वोक्त्या समोऽपि विनिवारितः ॥ समाधिकस्य राहित्यान्नोपचारपुमानसौ । 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ॥ उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति' । मुक्तामुक्तपरेशत्वमिति तस्याह सा श्रुतिः ॥ अमृतेशानवचनात्सर्वस्येशानतोदिता । यदि सर्वत्वमुदितमुतेश इति तद्वृथा ॥ उतशब्दो वदेदेष हीशत्वस्य समुच्चयम् । पुरुषेणैवेदं व्याप्तमिति ब्राह्मणं चाह तं प्रति ॥ एतावानस्य महिमेति महिम्नो वचो हि तत् ॥ सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात् ॥ इत्यमुक्ताधिपत्यं तु पूर्वार्धोक्तमनूद्य च । उतामृतस्येश इति विधत्ते मुक्तिगेशताम् ॥ अतो विष्णुपरिज्ञानादेव मुक्तिर्न चान्यतः । तद्यथेति श्रुतेश्चैव ततः कर्मक्षयो भवेत् ॥ 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा '॥ 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' ॥ इत्यादिभगवद्वाक्यैरुक्तार्थश्चावसीयते ॥

नित्यनैमित्तिकं कर्म कुर्वन्नन्यत्परित्यजन् ॥ मुच्यते संसृतेश्चैतदप्येतेन निराकृतम् । विद्यैवेतीममेवार्थं स्वयमेवाह वेदराट् ॥ विना कर्म न मोक्षः स्याज्ज्ञानेनेत्यपि सा श्रुतिः । नान्यः पन्था इति ह्येव निवारयति सादरम् ॥

अन्यथोपासनमपि तमेवमिति वादिनी । निवारयत्यादरेण न प्रतीक इति प्रभुः ॥ 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये त्वविद्यामुपासते' । इति श्रुतिविरोधाच्च नान्यथोपासनं भवेत् ॥ न चाप्येकत्वविज्ञानादुक्तन्यायेन मुच्यते । इति सर्वं प्रविज्ञाय सर्वैस्तर्कैः सदागमैः ॥ उपासीत हरिं नित्यं गुणैरेव स्वयोग्यतः । ब्रह्मा सर्वगुणैश्चैव क्रिया सामान्यतश्चगीः ॥ गुणसामान्यतो रुद्रो द्रव्यसामान्यतः परे ॥४८॥(अ.२९)

ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॐ ॥३-३-३३॥ अधिकार विशेषेण भक्तिज्ञानसुखादिभिः । विशेषो देवतादीनां मोक्षे चैव विशेषतः ॥३३॥

ॐ अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्य तद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॐ ॥३-३-३४॥ न तावता विरोधोऽस्ति निर्दोषत्वात्समस्तशः ॥ आभासत्वात्परेषां तदवराणां च सर्वशः ॥ यतोऽवराणां सर्वेऽपि गुणाः सर्वाः क्रिया अपि । नियमेनैव पूर्वेषां सुप्रसादनिबन्धनाः ॥ अतः सच्छिष्यवत्तेषां नैवेर्ष्यादिः कथञ्चन । न च संसारि देवानां कालयत्तापरे इमे ॥ सूत्रे ह्यारब्धमात्रस्य भोगेनैव क्षयो ध्रुवः । अनारब्धस्य भोगेन त्वितरे इति चोदितः ॥ पौनरुक्त्येन तेनैते उक्तार्थे इति निश्चयः ॥३४॥(अ.२०)

ॐ इयदामननात् ॐ ॥३-३-३५॥ उषाःस्वाहा च पर्जन्यो मित्रोऽग्निर्वरुणो विधुः । प्रवहोऽनिरुद्ध इन्द्रोमे रुद्रो वाणी च मारुतः ॥ उत्तरोत्तरतस्त्वेते गुणैः सर्वैश्च मुक्तिगाः । सूर्यधर्मौ यथा सोमो मनुर्दक्षो बृहस्पतिः ॥ शची रतिश्चानिरुद्धसमास्तारा च मित्रवत् । सोममवच्छतरूपा तु प्रसूतिर्वन्हिवद्विराट् ॥ पर्जन्यवद्वारुणी च तथा सञ्ज्ञा च रोहिणी । धर्मीच मित्रवत्त्वेव प्रावही परिकीर्तिता । मित्रपर्जन्यमध्यस्थावश्विनौ विघ्नवित्तपौ । भृगुरग्निसमो मित्र स्तन्मध्ये ब्रह्मपुत्रकाः ॥ वरुणाग्नचन्तरा तत्र नारदः प्राय इन्द्रवत् । कामः सुपर्णी चोमावद्वीन्द्रो रुद्रवदीरितः ॥ निर्ऋतिर्मित्रसदृशो विश्वामित्रः कसूनुवत् । वैवस्वतो मनुश्चाश्विपश्चादन्ये ततोऽवराः ॥ च्यवनोचथ्यवैन्याश्च शशबिन्दुश्च हैहयः । तद्वच्च विप्रराजन्यविशेषोऽत्रापि कश्चन ॥ तद्वत्प्रियव्रतश्चापि तदन्याः

शतदेवताः। पर्जन्यमित्रान्तराले तदन्ये तु ततोऽवराः॥ एतेभ्योऽभ्यधिका श्रीस्तु सदा मुक्ता विशेषतः। तत्समो नास्ति परमो हरिरेव न चापरः॥ संहितायां बृहत्या तु स्वयं भगवतोदितम्। तदेतदखिलं प्राण आहङ्कारिक एव च॥ इन्द्रादनन्तरो ॥३५॥(अ.२१)

ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ ॥३-३-५२॥ दृष्टिरपि योग्यानुसारतः ॥५२॥(अ.२२)

ॐ प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ॐ ॥३-३-४४॥ **ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ** ॥३-३-४५॥ सम्यग्गुरुप्रसादश्च मुख्यतो दृष्टिकारणम्। श्रवणादि च कर्तव्यं नान्यथा दर्शनं क्वचित्॥४४,४५॥(अ.२६,२७)

ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॐ ॥३-३-४६॥ गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाप्नुयात्क्वचित्। विपर्ययस्तु कर्तव्यः सर्वथा शुभमिच्छता। समे विकल्प एव स्यात्पूर्वानुज्ञा च सर्वथा। तदुत्तमगुरुप्राप्त्यै पूर्वानुज्ञा न मृग्यते॥ गुरुर्ब्रह्माऽखिलानां च विद्या चैव सरस्वती। देवता भगवान्विष्णुः सर्वेषामविशेषतः॥ तत्प्रसादेन मुक्तिः स्यान्नान्यथा तु कथञ्चन। स्वोत्तमास्तु क्रमेणैव सर्वेषां गुरवः स्मृताः॥ उपदेशो ब्रह्मणस्तु सर्वेषामेव मुक्तये ॥४६॥(अ.२८)

ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ ॥३-३-५४॥ साधनेभ्योऽधिका भक्तिर्नैवान्यत्तादृशं क्वचित्। भक्तिश्चैव हरावेव मुख्याऽन्यत्र यथाक्रमम्॥ स्वाधिकत्वेन सर्वत्र स्वोत्तमेषु क्रमेण च। अनुवर्तते च सा भक्तिर्मुक्तावानन्दरूपिणी॥ तत्पूर्विकोपासनैवं कर्तव्या मुक्तये गुणैः ॥५४॥(अ.३४)

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥३॥

ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॐ ॥३-४-१॥ एवमुत्पन्ननिर्दोष भगवद्दर्शनात्सदा । अपेक्षितफलप्राप्तिरारब्धस्यानतिक्रमात् ॥ देवर्षिमानुषादीनां तत्तज्जात्यनुसारतः । जैमिन्युक्तं मानुषाणां तद्विशेषाश्च केचन ॥ सामान्यं भगवत्प्रोक्तं देवादीनां विशेषतः । बलवद्विरोधिसद्भावे जैमिन्याद्युक्तिरिष्यते ॥१॥ **ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ ॥३-४-१४॥** विकर्मलेपो नैवाऽस्ति सम्यग्दृष्टिमतां क्वचित् । गुणहानिश्च नैवास्ति ब्रह्मणस्त्वविकर्मतः ॥ देवानामपि न प्रायः क्लृप्तस्य तु कथञ्चन । प्राप्तह्रासो भवेत्क्वापि महता तु विकर्मणा ॥ तथापि तत्क्लृप्तमेव तस्मान्न नियमोज्झितिः । चन्द्रसुग्रीवयोश्चैव स्वोच्चदारपरिग्रहात् ॥ प्राप्तहानिरभून्नैव क्लृप्तहानिः कथञ्चन । ह्रासोऽपि मानुषादीनामानन्दस्य विकर्मणा ॥ भवेन्मुक्तौ विशेषेण स्वोच्चानामपराधतः ॥१४॥ **ॐ कामकारेण चैके ॐ ॥ ३-४-१५॥** ज्ञानोत्तरस्य पापस्य चतुर्थेऽलेप उच्यते । अशुचित्वादिकं चास्य न भवेदिति तत्फलम् ॥ अत्र ज्ञानफलस्यैव मुक्तेर्नियततोच्यते ॥१५॥ **ॐ उपमर्दं च ॐ ॥३-४-१६॥** प्रारब्धकर्मजस्यैव विषभक्षान्मृतेरिव । प्राप्तस्याप्यनिवर्त्यस्य किञ्चिद्भुक्तस्य संविदा ॥ उपमर्द इह प्रोक्तो देवादीनां यथाक्रमम् । सर्वात्मना त्वभोगो हि प्रारब्धस्यैव कर्मणः ॥ न ब्रह्मदर्शिनोऽपि स्यात्फलह्रासस्तु विद्यते । सर्वात्मना फलह्रासो यदि नारब्धकर्मणः ॥ स्यात्काम्य विधिवैयर्थ्यमित्युक्तनियमो भवेत् । एवमाद्यपि सम्प्रोक्तं तन्त्रभागवते स्फुटम् ॥

तारतम्यं फले नो चेद्ब्रह्मादीनां कथं श्रुतिः । अवृजिनोऽकामहत इति मुक्तिं निगद्य च । आनन्दतारतम्यं च तेषां ब्रूयात्पृथक् पृथक् । संसार एव चेदेतत्तारतम्यं न मुख्यतः ॥ अकामहतशब्दार्थोऽवृजिनत्वं च नो भवेत् । कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधि ॥ इति यल्लक्षणं मुक्तेः श्रुतिराह बलीयसी । कामाहतिः कुतोऽन्यत्र प्राप्तकामस्य सा भवेत् ॥ अप्रयत्नेन कामानामवाप्तिः सा यदा भवेत् । तदैवाकामहतता कुत एवान्यथा भवेत् ॥ चेतनस्य त्वसुप्तस्य कुत्र दृष्टा ह्यकामता । अव्यक्तिरेव कामानां न नाशो मोहसुप्तयोः ॥ यत्काम स्वापमाप्नोति तदेवोत्थापितः पुनः । अवशोऽपि व्याहरति कुतः सुप्तावकामता ॥

सर्वकामानवाप्नोति ब्रह्मणा सह मुक्तिगः । पर्येति तत्र जक्षंश्च क्रीडन् रतिमवाप्नुयात् ।। कामान्नी कामरूपी सन्निमाँल्लोकांश्च सञ्चरन् । आस्ते गायन्साम मुक्त इत्यादिश्रुतिसद्बलात् ।। अकामस्स्यात्कथं मुक्तः कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । इत्यन्तःकरणस्थानां कामानां मोक्षमेव हि ।। आह श्रुतिर्हृदीत्येव न चेन्ह्यर्थं विशेषणम् । हृद्येव तेषां श्रयणमिति पक्षो न भासते ।। मुक्तानां कामितामाह पृथक् शाखासु यच्छ्रुतिः । अतोऽकामहतत्वं तु मुक्तानामेव मुख्यतः ।। मुख्यार्थस्य वृथा त्यागो मायिनामेव भूषणम् । अपापत्वमदुःखत्वं चावृजिनत्व मिहोदितम् ।। अप्रियं वृजिनं दुःखमकं तोद इतीर्यते । तत्कारणत्वात्पापं वा वृजिनं नाम कथ्यते ।। इत्युक्तः स्वयमीशेन नामार्थः शब्दनिर्णये । अपापत्वं च नैवास्ति यावत्संसारमस्य हि ।। आरब्धपापमस्त्येव दुःखं च ज्ञानिनोऽपि हि । तस्मात्तस्मादकामत्वमिति चाश्रुतकल्पना । अकामहत इत्युक्तेश्श्रुत हानिरपि स्फुटा । कुत्रचित्कामिनः पुंसः कामाभावात्क्वचित् क्वचित् । इन्द्रादिसुखभोगोऽस्तीत्यनु भूतिर्हि कुप्यति । तस्मादमुक्तसुखगं तारतम्यं पृथक् पृथक् ।। उक्त्वा यश्चेति मुक्तानां तारतम्यं सुखे श्रुतिः । आहेति पेशलं तच्च चशब्दादेव गम्यते ।। राद्धः संसिद्ध इत्येव मुक्त एवावगम्यते । साधुना विष्णुना युक्तो मुक्तः साधुयुवामतः ।। यौवनं नित्यमेतस्य मुक्तस्येति युवा स च । फलमध्ययनस्याप्तं तेनाध्यायक ईरितः ।। निर्ह्रासानन्दसम्प्राप्त्या चाशिष्ठ इति गीयते । स्थितस्यानन्यथाप्राप्तेर्द्रढिष्ठ इति चोदितः ।। बलिष्ठश्च स्वभावेन मुक्तो भवति केवलम् । तस्येयं पृथिवीत्यादि पूर्वभावव्यपेक्षया । स एक इति संसारगतमुक्त्वा सुखं पुनः । श्रोत्रियस्येति वदति मुक्ताच्छतगुणात्मताम् । संसारगाच्च संसारगतस्यैव शताधिकम् ।। मुक्तान्मुक्तस्य युक्तं स्याच्छ्रुत्युक्तमभिवीक्षतः ।।

युक्तं च साधनाधिक्यात्साध्याधिक्यं सुरादिषु ।। नाधिक्यं यदि साध्ये स्यात्प्रयत्नः साधने कुतः । यत्नश्च दृश्यते तेषां महानेव महात्मनाम् ।। यत्र साधनबाहुल्यं साध्यबाहुल्यमत्र च । दृष्टं नियमतो नो चेन्न यत्नं कुर्युरञ्जसा ।।

कृच्छ्रेण साधनादेव न मुक्तवदुदीर्यते । 'दश कल्पं तपश्चीर्णं रुद्रेण लवणार्णवे ॥ त्यक्त्वा सुखानि सर्वाणि क्लिष्टेन लवणाम्भसा । शक्रेण वर्षकोटीश्च धूमः पीतोऽतिदुःखतः ॥ वर्षायुतं च सूर्येण तपोऽवाक् शिरसा कृतम् । सुदुःखेन सुखं त्यक्त्वा धर्मेणाकाशशायिना ॥ पीता मरीचयो वर्षसाहस्रमतिसादरम् । अतिकृच्छ्रेण कुर्वन्ति यत्नं ब्रह्मविदोऽपि च' ॥ इत्येतदखिलं मोक्षविशेषाभावतः कथम् ॥

'दैवीसंपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता' ॥ इति मोक्षविशेषश्च स्वयं भगवतोदितः । 'तमेव यूयं भजतात्म वृत्तिभिर्मनोवचःकायगुणैः स्वकर्मभिः ॥ अमायिनः कामदुघांङ्घ्रिपङ्कजं यथाधिकारा वसितार्थसिद्धये' । 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ॥ आदघ्नास उपकक्षास उत्वे ह्रदा इव स्नात्वा उत्वे ददृश्रे' । इत्यादीनि च वाक्यानि तारतम्यं विमुक्तिगम् ॥ व्यक्तं वदन्ति तत्केन साम्यं मुक्तेषु गम्यते । दुःखाद्यभावसाम्यं च साम्यवाक्यार्थ ईयते ॥ भक्त्यादिगुणसद्भावे ह्यतुल्यत्वं च भारते ॥

उक्तं साधनवैचित्र्यमपि सर्वत्र कथ्यते ॥ 'दुर्ज्ञेयं घोररूपस्य त्रैलोक्यध्वंसिनः प्रभोः । दैवतैर्मुनिभिः सिद्धैर्महायोगिभिरेव च ॥ नित्ययुक्तैर्महाभागैर्विमोहक्लेशसाध्वसैः । महोत्साहैर्महाधैर्यैः सत्त्वस्थैर्व्यवसायिभिः ॥ अतीतानागतज्ञानप्रभवाप्ययवेदिभिः । शौचस्वाध्यायसन्तोषतपः सत्वदयान्वितैः ॥ किमु मर्त्यैर्भयभ्रान्तिध्वंस मोहरुजान्वितैः । अल्पायुर्वीर्यधीसत्त्व व्यवसायश्रुतिव्रतैः'' ॥ 'कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति' । 'ब्रह्मैव किञ्चिज्जानाति न तदन्यो हि कश्चन' ॥ 'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामते' ॥ 'इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न । यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद' ॥ 'यः स्वात्ममायाविभवं स्वयं गतो नाहं नभस्वांस्तमथापरे कृतः । ब्रह्माऽपि यं वेत्ति न चेह सम्यगन्ये कुतो देवमुनीन्द्रमर्त्याः' ॥ 'नमस्तेऽमिततत्त्वाय ब्रह्मादीनां च सूतये । निर्गुणाय च सत्काष्ठां नाहं वेदापरे कुतः' ॥ 'नाहं

परायुर्ऋषयो न मरीचिमुख्याः जानन्ति यद्विरचितं खलु सत्त्वसङ्घाः ॥ यन्मायया मुषितचेसत ईशदैत्यमर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः' ॥ 'अहं महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः सोमोऽग्निरीशः पवनोऽर्को विरिञ्चः । आदित्यविश्वेवसवोऽथ साध्या मरुद्गणः रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥ अन्ये च ये विश्वसृजोऽमरेशा भृग्वादयोऽस्पृष्टजस्तमस्काः । यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये' ॥ 'सर्वस्यादौ स्मृतो ब्रह्मा तस्माद्देवादनन्तरः । जानाति देवप्रवरं भूयश्चातोऽधिकं नृप' ॥ 'न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन । मद्भक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि' ॥ 'यथाभक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे । तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदने' ॥ 'सायुज्यं समनुप्राप्ता अपि देवादयोऽखिलाः । तारतम्याद्धि तिष्ठन्ति तारतम्यं हि साधने' ॥ 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः' ॥ 'य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति । भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः । भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः । सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणम्' ॥ 'ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना । अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ अन्ये त्वेव मजानन्तः श्रुत्वा न्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः' ॥

'सुसूक्ष्मैरप्यशेषैश्च विशेषैः सह पश्यति । स्वात्मानं भगवान्विष्णुः सर्वरूपोऽपि सर्वदा ॥ सर्वत्र चान्यदप्येवं तेनादृष्टं न हि क्वचित् । सर्वत्र सर्वदैवेशं पश्यत्येव रमाऽपि तु ॥ न तु सर्वैर्विशेषैस्तं पश्यन्त्यप्यन्यतोऽधिकम् । स्वात्मानमन्यच्चाशेषं पश्यत्वेव हि सर्वदा ॥ ब्रह्मा तु सर्वगं पश्येद्गुणानप्यन्यतोऽधिकम् । न तु सर्वेषु कालेषु तथा पश्यत्यमुक्तिगाः ॥ मुक्तस्तु सर्वदा पश्येत्सर्वगत्वेन चापि तु । न रमावद्विशेषाणां दर्शनं शक्नुयात्क्वचित् ॥ स्वात्मानमन्यच्च सदा विशेषैरखिलैरपि । पश्यत्यज्ञस्तथा

वाणी विशेषांस्तावतो न तु ॥ त्रैगुण्यात्परतः पश्येद्व्याप्तं शतगुणं हरिम् । गिरिशो गरुडश्चैव तमोमात्रगतं हरिम् ॥ पश्येद्विशेषानपि हि वाणीदृष्टान्न पश्यति । उमा सुपर्णी च महत्तत्वं यावत्प्रपश्यति । रुद्रदृष्टान्विशेषांश्च नैव पश्येत्कदाचन । स्वरूपमन्यरूपं च मुक्ता देवाः समस्तशः ॥ जानन्तीन्द्रश्च कामश्च ब्रह्म यावदहङ्कृतिः । पश्यन्तो मनुदक्षाद्या बुद्धितत्त्वस्थितं हरिम् ॥ पश्यन्ति सोमसूर्यौ तु मनस्स्थं परमेश्वरम् । अन्ये भूतस्थितं विष्णुं देवाः पश्यन्ति सर्वदा ॥ बहुसाहस्र वर्षेण महत्तत्त्वे क्वचित्क्वचित् । अन्ये चैव यथा योगमण्डान्तर्वर्तिनं हरिम् ॥ श्वेतद्वीपपतिं चैव हृद्येवान्ये तु केचन । कदाचिदेव तत्रापि केचित्पश्यन्ति केशवम् ॥ उमा यावदनन्तांशान् पूर्वदृष्टेभ्य एव तु । विशेषान्वासुदेवस्य पश्चादुक्तान्विचक्षते ॥ शक्रकामादयश्चैव विशेषान्ब्रह्मणि स्थितान् । उमादिभिः प्रबुद्धेभ्यः शतांशानेव चक्षते' ॥

इत्यादिवेदस्मृतिगवचनेभ्यो यथार्थतः । तारतम्यं च मुक्तानां साधनानां च दृश्यते ॥ साध्यसाधनवैरूप्यमदृष्टं केन कल्प्यते । वैषम्यं निर्घृणत्वं च तेन स्यातां परस्य च ॥ सापेक्षत्वदिति च तौ विद्याधीशेन वारितौ । तारतम्यात्साधनानां साध्यतादृक्त्वमीशतः ॥ अवैषम्यादिहेतुः स्यात्सदैव परमेश्वरे । स्वातन्त्र्ये विद्यमानेऽपि साधनादौ परेशितुः ॥ अपेक्ष्या नादिवैचित्र्यं न दोष इति तद्वचः । नानादित्वादिति ह्युक्तमुपपद्यत इत्यपि ॥ अपेक्ष्योपायवैषम्यमुपेयस्य तथा स्थितिः । मया कया विरुद्धा स्याद्राजादावपि दृश्यते ॥ त्यागो दृष्टस्य चादृष्टकल्पनेति सुदुष्करौ । मायिभ्योऽन्येन केनापि तत्किमन्यैव वादिभिः ॥ मायिनोऽत्रानुगम्यन्ते श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ । अप्यत्र मायिनां लिङ्गे तत्के दोषस्ततोऽधिकाः ॥

निःशेषगतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः। स्यादापरोक्ष्यं हि हरेर्द्वेषेर्ष्यादिस्ततः कुतः ॥ भवेयुर्यदि चेर्ष्याद्याः समेष्वपि कुतो न ते । तप्यमानाः समान्दृष्ट्वा द्वेषेर्ष्यादियुता अपि ॥ दृश्यन्ते बहवो लोके दोषा एवात्र कारणम् । यदि निर्दोषता तत्र किमाधिक्येन दूष्यते ॥ यद्यन्यदर्शनाभावादीर्ष्यादिर्विनिवार्यते

। अदर्शनादरत्यादिः कथं तेन निवार्यते ।। ब्रह्मणोऽप्यरतिर्दृष्टा पूर्वमेकाकिनः श्रुतौ । नैव रेमे स चैकाकी तस्मान्न रमते क्वचित् ।। द्वितीयमैच्छत्तेनासाविति श्रुतय ऊदिरे । यदीच्छा नैव तत्रास्तीत्येव तत्कल्प्यते मृषा ।। श्रुत्युक्तनिर्दोषतैवं किं नाङ्गीक्रियते स्वयम् ।।

तारतम्यं च कामं च श्रुतमेवातिहाय तु ।। अश्रुता समता केन कल्प्यते युक्तिमानिना । किं तन्मानं समत्वे ते मुक्तानामुपलभ्यते । वृथाऽयमाग्रहः केन श्रुतहान्यश्रुतग्रहे । मोक्षेऽपि तारतम्येतश्चेतनत्वाद्यथा पुरा ।। इत्युक्त उत्तरं किं ते कल्पनामात्रवादिनः । न च दुःखादिकं कल्प्यं निर्दुःखत्वश्रुतेर्बलात् ।। शोकं तरत्यात्मवेत्ता तीर्णः सर्वानदुःखभाक्' । 'येनानन्द्येव भवति न शोचति कदाचन' ।। 'किल्बिष स्पृत्पितुषणिररं हित इहेश्वरः' । 'यं यमन्तमभिप्रेप्सुः स सङ्कल्पाद्भवेदिह' ।। इत्यादिश्रुतयो मानं निर्दुःखत्वादिसम्पदि । अतो दुःखाद्यनुमया नावकाशोऽत्र लभ्यते ।। तारतम्यानुमा तस्माद्भवेन्नातिप्रसङ्गिनी । श्रुतियुक्तिबलादेव तारतम्यं विभाव्यते ।। मुक्तावपि ततः केऽत्र विरोधं कर्तुमीशते ।।१६।।(अ.४)

ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ ।।३-४-३४।। ॐ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॐ ।।३-४-४१।। अनादियोग्यतां चैव कलिवाणीश्वरावधिम् । को निवारयितुं शक्तो युक्त्यागमबलोद्धताम् ।। ब्रह्मणोऽन्यत आधिक्ययुक्तः कालो विवादवान् । कालो ह्ययं यथेत्यादि माऽनुमामानिनो भवेत् ।। अन्यशब्दो हरिश्रीस्वसमेभ्योऽन्यविवक्षया । प्रयुक्तो नैव दोषाय रुद्रादिषु च युक्तितः ।। उत्तमत्वं तु मुक्तानामपि न ब्रह्मणो भवेत् । व्यक्तिः सुखस्य तु भवेन्न त्वाधिक्यं सुखस्य च ।। बलज्ञानाधिकत्वं तु तेभ्यो हि ब्रह्मणः सदा । आधिक्यस्य त्वनित्यत्वे न किञ्चिन्मानमीयते ।।

श्रृण्वेवीर उग्र मुग्रन्दमायन् अन्यमन्यमतिनेनीय मानः । एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् । परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।। अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिन्द्र शरदस्तर्तरीति ।। दिवे दिवे

सदृशीरन्यमर्धं कृष्णा असेधदप सद्मनोजाः । अहं दासा वृषभो व स्नयन्तो दव्रजे वर्चिनं शम्बरं च ॥ तं भूतिरिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्धाप्ये तर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्वसित्यभूतिरित्यसुरास्ते ह पराबभूवुः ॥ तद्यथा पेशस्करी पेशसो मात्रामुपादायन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते । एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां भूतानाम् ॥

'प्रयान्ति परमां सिद्धिमैहिकामुष्मिकीं द्रुतम् । या न प्राप्याऽसुरैः सर्वैरक्षय्या क्लेशवर्जिता । न तां गतिं प्रपद्यन्ते विना भागवतान्नरान्' ॥ 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागश्शान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलोलुत्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् । तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता । भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च । अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम्' ॥

'मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः । तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥ मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्' । 'द्विविधो भूतसर्गोऽत्र दैव आसुर एव च ॥ विष्णुभक्तिपरो दैवो विपरीतस्तथाऽऽसुरः । देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ॥ स्वाध्यायस्तत्त्ववेदित्वं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः । दैत्यानां बाहुशालित्वं मात्सर्यं युद्धसत्क्रिया ॥ नीतिशास्त्रप्रवेदित्वं शिवपूजारतिः स्मृतिः । वर्णाश्रमाचारवत्त्वं स्वाध्यायो भक्तिरच्युते ॥ शिवे सूर्ये तथा देव्यां स्वभावो मानुषः स्मृतः । अनादिवैष्णवा एव देवतास्तु स्वभावतः ॥ विपरीताः स्मृता दैत्याः

सदैवानादिकालतः । मानुषामिश्रमतयो विमिश्रगतयोऽपि च' ॥

इत्यादिवाक्यसन्दर्भैर्ज्ञायतेऽनादियोग्यता । यद्यनादिविशेषो न साम्प्रतं कथमेव सः ॥ अदृष्टादेव चादृष्टं स्वीकृतं सर्ववादिभिः । आकस्मिको विशेष श्चेददृष्टेक्वचिदिष्यते ॥ सर्वत्राकस्मिकत्वं स्यान्नादृष्टापेक्षता भवेत् । अदृष्टाच्चेद्वि शेषोऽयमनादित्वं कुतो न तत् ॥

'न चान्यभेदाद्विष्णौभेदस्तद्दर्शिनामपि । दृश्यते प्रत्यभिज्ञैव बहुरूपेषु दृश्यते ॥ बहुत्वं च विशेषेण न भेदेन कथञ्चन । प्रत्यभिज्ञा च येषां न तेऽपि तन्मुष्टदृष्टयः ॥ भेदं नैव प्रपश्यन्ति, भेदमन्येभ्य एव च । पश्यन्त्येवं हरिस्तेषां सन्दर्शयति नान्यथा' ॥ एवं बृहत्संहितायां वचनं न पुराणगम् । लोकदर्शनवाद्येव वेदरोधाय शक्नुयात् ॥ अपरीक्षितदृष्टिश्च परीक्षापूर्वदर्शनम् । निषेद्धुं शक्नुयात्क्वापि देवदत्तादिदृष्टिवत् ॥ न च निश्चितभेदस्य दर्शनेऽस्ति पुराणगम् । वाक्यं क्वचिद्धि संमुग्धं दर्शनं तत्र गम्यते ॥ अपरीक्षितमेवात्र वेधादिकमधीशितुः । परीक्षा दर्शने नैव दृश्यते केनचित्क्वचित् ॥ निर्दोषमेव तं ब्रह्मा ददर्शाशेषरूपिणम् । निर्दोषमेव रुद्रोऽद्राङ्निर्दोषं तं पुरन्दरः ॥ निर्दोषाण्यस्य रूपाणि दृष्टान्येवं सुरोत्तमैः । अन्ये सदोषाः सर्वेऽपि निर्दोषो हरिरेकलः' ॥ इति बर्कश्रुतेश्चैव सदोषं नास्य दर्शनम् । 'अविद्धो विद्धवद्विष्णुरजातो जातवन्मृषा ॥ अबद्धो बद्धवच्चैव दर्शयत्यमितद्युतिः' । इति पैङ्गिश्रुतिश्चैव प्राह निर्दोषतां हरेः ॥ 'अपरीक्षितदृष्ट्यैव सदोषो दृश्यते हरिः । परीक्षादर्शनेनैव दोषो दृश्यो हरेः क्वचित्' ॥

इति पैङ्गिश्रुतिश्चाह प्रमाणं हि परीक्षितम् । न परीक्षाऽनवस्था स्यात्साक्षिसिद्धे त्वसंशयात् ॥ मानसे दर्शने दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शने । सुदृढो निर्णयो यत्र ज्ञेयं तत्साक्षिदर्शनम् ॥ इच्छा ज्ञानं सुखं दुःखं भयाभयकृपादयः । साक्षिसिद्धा न कश्चिद्धि तत्र संशयवान्क्वचित् ॥ यत्क्वचिद्व्यभिचारिस्याद्दर्शनं मानसं हि तत् । मनश्चक्षुर्दर्शनादेरपि यत्रैव साक्षिणा । प्रामाण्यं सुगृहीतं स्यात्तत्परीक्षितदर्शनम् । न ज्ञानदृष्टिमात्रेण प्रामाण्यं तस्य

दृश्यते ॥ नियमेन सुखाद्येषु प्रामाण्यं साक्षिगोचरम् । स्वप्रामाण्यं सदा साक्षी पश्यत्येव सुनिश्चयात् ॥ ज्ञानस्य ग्राहकेणैव साक्षिणा मानतामितेः। दोषाभावे प्रमाणत्वं दोषाभावस्य साक्षिणा ॥ निश्चितत्वं क्वचिच्चैव स्वतः प्रामाण्यमिष्यते । अतो न सर्वमानानां प्रामाण्यं निश्चितं भवेत् ॥ साक्षिणा निश्चितं यत्र तत्प्रामाण्यं स्वलक्षणम् । न हि कश्चित्सुखाद्येषु संशयं कुरुते जनः ॥ न चैवाखिलमानानि निश्चिनोत्यखिलो जनः । तस्मादनुभवारूढं किमर्थमपलप्यते ॥ दोषाभावादिकं चैव साक्षी सम्यक्प्रपश्यति । तत्परीक्षितमानेन न दोषो विष्णवि क्वचित् ॥ अपरीक्षितदृष्टिस्तु कस्मिन्नर्थे न विद्यते ॥

तत्प्रत्यक्षविरुद्धार्थे नागमस्यापि मानता ॥ उपजीव्यमक्षजं यत्र तदन्यत्र विपर्ययः । लौकिके व्यवहारेत्र प्रत्यक्षस्योपजीव्यता ॥ अवतारादिदृष्टौ स्यादागमस्योपजीव्यता । आगमेन हि विष्णुत्वं ज्ञात्वा दोषोऽत्र कल्प्यते ॥ न चेत्स्याद्दोषवानन्यः शास्त्रसिद्धं हि लक्षणम् । कस्यचिद्दोषवत्त्वं स्यादिति मात्रेऽक्षजं भवेत् ॥ न विष्णोर्दोषवत्त्वे हि प्रत्यक्षं वर्तते स्वतः । केचित्पश्यन्ति दोषानित्यत्रापि स्यान्न चाक्षजम् ॥ पौराणं वाक्यमेवात्र तच्छ्रुत्यैव विरुध्यते । पुराणस्योपजीव्यश्च वेद एव न चापरः ॥ तद्विरोधे कथं मानं तत्तत्र च भविष्यति । अपरीक्षितदृष्टिश्च कथमेवाक्षजं भवेत् ॥ यद्येवं देवदत्तादिभ्रमः किं नाक्षजं भवेत् । यावच्छक्ति परीक्षायामुपजीव्यस्य बाधने ॥ दोषो नाशोधिते दोष उपजीव्यत्वमस्त्वलम् । भ्रमेऽप्यभ्रमभागोऽस्ति तन्मात्रमुपजीव्य हि ॥ बाधकज्ञानवृत्तिस्स्यान्न चैवं सुपरीक्षिते ॥

सर्वं तदुपजीव्यैव प्रमाणं वर्तते यतः ॥ कथं ब्रह्मेति तज्ज्ञेयं सर्वज्ञत्वादि लक्षणम् । विहाय यस्मात्कस्माच्चित्स्वरूपस्यैव चेद्यदि ॥ उपजीव्यत्वमेतस्माद्व्यावृत्तं यावता भवेत् । तावतैवोपजीव्यत्वं स्वरूपस्यैव न क्वचित् ॥ सर्वलक्षणयुक्तं च स्वरूपं यदि भण्यते । अस्तु नो नैव हानिः स्यात्स्वपक्षश्चायमञ्जसा ॥ यस्मादन्वित एवार्थः शब्दानामपि सर्वशः । विशेषसामान्यतया स्वरूपमखिलं भवेत् ॥ पुरोवर्तित्वपूर्वाणि देवदत्तादिकभ्रमे

। व्यावर्तयन्ति तद्रूपं चैत्रमात्राद्विनैव तु ॥ ब्रह्मणो निर्विशेषत्वान्व्यावर्तयति किं पुनः । यस्मात्कस्माच्चिदप्यर्थात्तावच्चत्सिद्धसाधनम् ॥ चिन्मात्रत्वं च नैवेष्टमविशेषत्ववादिनः । तावन्मात्रं यदीष्टं स्यात्सर्वज्ञत्वं कुतो न तत् ॥ चिन्मात्राभेदसाध्येऽपि सिद्धं तत्प्रतिवादिनः । स्वाभेदाङ्गीकृतेरेव चित्त्वं स्वस्यापि यन्मतम् ॥ सर्वापेक्षतया सर्वज्ञत्वमित्येव तन्न हि । इति चेच्चेतनत्वं च ज्ञत्वं न ज्ञेयवर्जितम् ॥ स्वज्ञेयत्वं च नैवासौ मन्यते सविशेषतः । स्वशब्दोऽपि परापेक्षस्तस्माव्द्यावृत्तिरेव हि ॥ स्वशब्दार्थ इति प्रोक्तः स्वरूपं नाम किं न चेत् । रूपशब्देन पूर्णत्वात्तच्च सामान्यतावचः ॥ न स्वरूपाभिधायि स्याद्वैयर्थ्यं स्वपदस्य यत् ॥

चेतनस्य स्वभावो हि चैतन्यमिति गीयते ॥ तस्माद्विशेषबाहुल्यं चैतन्यस्य विशेषतः । न ज्ञेयज्ञातृहीनं हि ज्ञानं नाम क्वचिद्भवेत् ॥ ज्ञेयज्ञानविहीनश्च ज्ञ इत्यत्र न च प्रमा । ज्ञातृज्ञेयविहीनं च ज्ञानं चेद्भोक्तृभोग्यतः ॥ हीनं भोजनमेव स्यात्ताडनं कर्तृताडयतः । नित्यत्वात्तादृशं च स्यादिति चेन्नित्यवागपि ॥ वाच्यवक्तृविहीनास्यान्न हि सा चैव तादृशी । द्रष्टारो वेदवाचो हि सन्ति वाच्यानि चाञ्जसा ॥ नित्यो द्रष्टा च वाच्यश्च भगवानेव च स्वयम् । न हि वक्तृविहीना च वाच्यहीनापि वाक् क्वचित् ॥ ज्ञातृज्ञेयविहीनं च ज्ञानमेव न तद्भवेत् । न हि नित्योऽपि वक्तास्ति वाक्यवाच्यविवर्जितः ॥ ज्ञानज्ञेयविहीनश्च ज्ञोऽप्येवं नैव विद्यते ॥ किं च सर्वविलोपश्च केन मानेन गम्यते ॥ सर्वेण सह तद्वाक्यमर्थश्च यदि गृह्यते । तदभावे न सर्वस्य नापलापो भवेत्तदा ॥ न गृह्यते चेत्तन्न्यायादपलापो न हि क्वचित् । उपपत्तिविहीनस्य वाक्यस्यार्थो न गम्यते ॥

उपक्रमादिलिङ्गानां बलीयो ह्युत्तरोत्तरम् । श्रुत्यादौ पूर्वपूर्वं च ब्रह्मतर्कविनिर्णयात् ॥ प्रत्यक्षमुपपत्तिश्च बहवश्चागमा यदा । विरुध्यन्ते न चार्थोऽस्ति यत्र लिङ्गविरोधिता ॥ स एवार्थः कथं ग्राह्य उपपन्नेऽविरोधिनि । मुख्यार्थे विद्यमाने तु क्व सार्वज्ञं निषिध्यते ॥ अतः सर्वगुणैर्युक्तं ब्रह्माङ्गीकार्यमेव हि । अपलापोऽपि सर्वस्य न कथञ्चन युज्यते ॥ अनादियोग्यता चोक्ता तेन

ग्राह्यैव सर्वथा । मुक्तानां तारतम्यं च मानैरुक्तैर्न चाल्यते ॥

ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यं कुर्वन्ति शुभमेव हि । तारतम्यं तु मुक्तौ च तेनैवाध्यवसीयते ॥ तारतम्यं न चेन्मुक्तौ कुतः कुर्युः शुभं पुनः । कृच्छ्रेणापि तपो ज्ञानं कर्माप्येते चरन्ति हि ॥ बिभ्यति स्माशुभान्नित्यं सकामाश्च शुभे सदा । न च स्वभाव एवायं भयपूर्वप्रवृत्तितः । कृच्छ्रेणाचरणाच्चैव शुभस्यैव पुनः पुनः ॥ तादृशोऽपि स्वभावश्चेदज्ञस्यापि भवेत्तथा । फलवत्त्वे प्रमाणं चेत्तत्रज्ञस्य समं हि तत् ॥ निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमिह चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥ 'शुभेनानन्दवृद्धिः स्याद्ह्रासश्चैवाशुभेन हि । ज्ञानिनोऽपि यतस्तेन कर्तव्यं शुभमेव तैः' ॥ 'उपास्ते स य आत्मानं क्षीयते नास्य कर्म हि । अस्माध्द्येवात्मनो यद्यत्कामयेत्सृजते च तत् ॥ अविद्वान्बहु कर्माऽपि ह्यन्तवत्फलमाप्नुयात् । यदेव विद्यया कुर्यात्तदेव ह्यतिवीर्यवत्' ॥ इत्यादिवाक्यसामर्थ्यात्तारतम्यं विमुक्तिगम् । न चात्रोपासकस्यैव फलमक्षयं उच्यते ॥ न हि ज्ञानं विना क्वापि फलस्याक्षयता भवेत् । ज्ञानद्वारेण चेत्तस्य नास्मत्पक्षप्रतीपता ॥ ज्ञानोत्तरस्यैवमपि ह्यक्षयत्वं न चान्यथा । पूर्वभाविशुभानां हि ज्ञानेनैव कृतार्थता ॥ प्रारब्धानां तु भोगेन तज्ज्ञानोत्तरकर्मणाम् । मुक्तावनुप्रवेशः स्यादन्यथा तत्कृतिर्न हि । ज्ञानात्पूर्वणि कर्माणि शुभानि ज्ञानसिद्धये । अकाम्यानि निषिद्धानि ज्ञानरोधाय भुक्तये ॥ योग्यताया बलाद्यच्च शुभबाहुल्यमादितः । ज्ञानबाहुल्यमेवैतत्कुर्यान्नान्यस्य कारणम् ॥

ज्ञानस्य भक्तिभागत्वाद् भक्तिर्ज्ञानमितीयते । ज्ञानस्यैव विशेषो यद्भक्तिरित्यभिधीयते ॥ परोक्षत्वापरोक्षत्वे विशेषौ ज्ञानगौ यथा । स्नेहयोगोऽपि तद्वत्स्याद्विशेषो ज्ञानगोचरः ॥ इत्यभिप्रायतः प्रायो ज्ञानमेव विमुक्तये । वदन्ति श्रुतयः सोऽयं विशेषोऽपि ह्युदीर्यते ॥ भक्तिर्ज्ञानमिति क्वापि न हि द्वेषयुता दृशिः । पुरुषार्थाय भवति सर्वश्रुतिविरोधतः ॥ 'चेतनस्य द्वयं भोग्यं संसारो मुक्तिरेव च । संसारस्त्रिविधस्तत्र स्वर्गो मध्यमधस्तथा ॥ मुक्तिश्च द्विविधा तत्र सुखं नित्यं तथाऽपरम् । नित्यदुःखमिति ज्ञेयं साधनं संसृतावपि ॥ काम्यं कर्मनिषिद्धं च

सा ज्ञानमिति निश्चयः । द्वेषो भक्तिश्च मुक्तौ तु मुक्तिद्वयविधायकम्' ।। इति पैङ्गिश्रुतेर्द्वेषो नैव सन्मुक्तिकारणम् । असन्मुक्तेः कारणं च मुक्तावित्यत्र केशवः ।। मुक्तिशब्दोदितो मोक्षं स्वभक्तानां करोति यत् । द्वेषतोऽपि विमुक्तिश्चेन्महा-तात्पर्यरोधनम् ।। भक्त्या प्रसन्नतो देवान्मुक्तिरित्येव तद्गुणान् । वदन्ति श्रुतयस्सर्वाः पुराणान्यागमा अपि ।। यदि द्वेषेण मुक्तिः स्याद्वक्तव्यो दोषसञ्चयः । स्मर्तव्यो भगवान्नित्यमित्यर्थेनैव हि क्वचित् ।। द्वेषादिव गुणानाह पुराणो क्रुद्धवाक्यवत् । यथा क्रुद्धः पिता पुत्रं मरेत्याक्षेपपूर्वकम् ।। प्रोक्तस्यान्यस्य कृत्यर्थं वदत्येवं पुराणगम् । वाक्यंश्रुतिविरोधेन स्वविरोधेन चाञ्जसा ।। बह्वागमविरोधाच्च न द्वेषान्मुक्तिवाचकम् ।। 'तमो द्वेषेण संयान्ति भक्त्या मुक्तिं तथैव च ।। विष्णौ विष्णुप्रसादेन विलोमत्वेन चाञ्जसा' । इति षाड्गुण्यवचनमप्युक्तार्थनियामकम् ।। महातात्पर्यरोधेन कथं वाक्यं प्रमाणताम् । याति सर्वार्थरूपं हि महातात्पर्यमिष्यते ।। वाचकत्वं हि तात्पर्यं पदार्था अखिला रवाः । सोऽर्थः कथं परित्याज्य एकशब्दस्य संशये ।। अतो विज्ञान भक्तिभ्यां पुरुषार्थः परो भवेत् ।।

'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' । 'भक्त्या ज्ञानं ततो भक्तिस्ततो दृष्टिस्ततश्च सा ।। ततो मुक्तिस्ततो भक्तिः सैव स्यात्सुखरूपिणी' । 'भक्त्या प्रसन्नो भगवान्दद्याज्ज्ञानमनाकुलम् ।। तयैव दर्शनं यातः प्रदद्यान्मुक्तिमेतया' । 'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।। शक्य एवं विधोद्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्यात्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोऽर्जुन ।। ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप' । इत्यादिवाक्यतश्चैव सोऽयमुक्तार्थ ईयते ।। न च प्रसादमाप्नोति द्वेषाद्भक्त्या तमाप्नुयात् । इति दृष्टानुसारित्वमप्यस्मिन्नर्थ ईयते ।। 'ये पृथग्विहिता विष्णोर्गुणा वेदेन सादरम् । त एव दृष्टवैलोम्यादङ्गीकार्या न चापरम् ।। अन्यदृष्टानुसारेण वासुदेवेऽपि गृह्यते । दोषाभावाश्च ये वेदैरुदिता अविहाय तान् ।। अनुक्ता अपि च ग्राह्या महातात्पर्यशक्तितः' । एवं बृहत्संहितावाक् सिंद्धान्तो हि तदीरितः ।।

तारतम्येन तद्भक्तेष्वपि भक्तिर्विनिश्चयात् । कर्तव्यैषाऽपि तद्भक्तिर्लोकवेदानुसारतः ॥ यो हि भक्तः प्रधाने स्यात्तदीयेष्वपि भक्तिमान् । दृश्यतेऽसौ नियमतो विपरीतो विपर्यये ॥ व्यभिचारो यदि क्वापि भक्तिह्रासोऽत्र कल्प्यते । भक्तिदोषो ह्यसौ यन्न तद्भक्तेष्वपि भक्तिमान् ॥ तारतम्येन तेष्वद्धा भक्तिदृष्टानुसारतः । विष्णुप्रसादानुसारात्कार्या दोषस्तदन्यथा ॥ स्वप्रीत्यनुसृतौ प्रीतिर्लोकेऽप्यद्धैव दृश्यते । तारतम्यपरिज्ञानमप्येतेनैव साधनम् ॥ लक्ष्मीविरीञ्च-वाणीशगिरिजेन्द्रा गिरां पतिः । सूर्यादयश्च क्रमशो भगवत् प्रीतिगोचराः ॥ तेषु भक्तिः क्रमेणैव कार्या नित्यं मुमुक्षुभिः । सर्वेऽपि गुरवश्चैते पुरुषस्य सदैव हि ॥ तस्मात्पूज्याश्च नम्याश्च ध्येयाश्च परितो हरिम्' । इति षाड्गुण्यवचनादप्येषोऽर्थोऽवसीयते ॥ 'हरिभक्तिःक्रमेणैव तदीयेषु हरिस्मृतिः । हरिस्तुतिस्तत्स्मृतिश्च तत्स्तुतिर्हरिपूजनम् । तत्पूजा विहितात्याग इति मुक्तेः क्रमेण हि । नियमात्साधनान्येव नित्यसाध्यानि चाखिलैः' ॥ इति प्रवृत्तवचनं साधनस्य विनिर्णये । प्रवृत्ते पञ्चरात्रे हि साधनस्य विनिर्णयः ॥ हरिद्वेषो न शुभदः सद्द्वेषत्वाद्यथा गुरोः । क्रमाद्भक्तिर्हरिप्रीतिकारणं तत्प्रियोपगा ॥ भक्तिर्यतो यथा स्वस्मिन्नित्याद्या युक्तिरत्र च । प्राधान्य तारतम्यानुसारिणी भक्तिरुत्तमा ॥ प्रीतिदैव हरेर्यस्माद्भक्तिः सा स्वोपगा यथा । इति वा ॥४१॥(अ.४,६)

ॐ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ ॥३-४-४४॥ ज्ञानकर्मादिफलं चैषु क्रमोपगम् ॥ स्वातन्त्र्यतारतम्येन फलं हि फलिनां भवेत् । अशुभं त्वशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात्प्रीतितो हरेः ॥ आज्ञया चान्यगं नैव भोगाय भवति क्वचित् । 'पुण्य मेवामुमाप्नोति न देवान्पापमाप्नुयात् ' ॥ इत्यादिश्रुतयो मानमुक्तेऽर्थे युक्तयोऽपराः । 'उपासनाधर्मफलं यतो देहान्तरे स्थितिः ॥ वासुदेवाज्ञया चैव पूर्वकर्मानुसारतः । प्रेरयन्ति हि ते जीवान्पुण्यपापेषु नित्यशः ॥ अरागद्वेषतश्चैव कथं दोषानवाप्नुयुः । हर्याज्ञाकरणादेव पुण्यमेभिरवाप्यते ॥ हरिपूजेति चोद्देशात्कथं न शुभमाप्नुयुः ॥ अतो यथाक्रमं धर्मज्ञानयोः फलमञ्जसा । सर्वप्राणिगतं देवाः प्राप्नुवन्त्या विरिञ्चतः ॥ देवा एव हि देवानां विशिष्टा

विनियामकाः । ब्रह्मा त्वखिलदेवानां नराणां च नियामकः ।। अतः सर्वगुणानेष प्राप्नोत्यधिकमन्यतः । द्रव्यस्वातन्त्र्यविज्ञानप्रयत्नैरधिकं फलम् ।। देवानामन्यगं चापि तेषु हि ब्रह्मणोऽधिकम्' । बृहत्तन्त्रोदितं वाक्यं हरिणा फलनिर्णये ।। लोकेऽप्येतादृशगुणैः फलाधिक्यं हि दृश्यते । एवं च कलिपूर्वाणामसुराणां महत्फलम् ।। अशुभेषु सदैव स्यान्मिथ्याज्ञानादिकेषु हि ।। 'शुभाशुभफलं देवा असुराश्च समाप्नुयुः । क्रमेणैव यथाशक्ति यथा ये ये प्रयोजकाः ।। प्रेरका अपि पापानां न देवाः पापमाप्नुयुः' । इति प्रकाशिकायां हि प्रोवाच हरिरञ्जसा ।।४४।। **ॐ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॐ ।।३-४-४५।। ॐ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॐ** ।।३-४-४६।। 'यद्यप्येवं सुराणां च दैत्यानां च महत्फलम् । शुभाशुभेभ्य एवं च कर्तुश्च स्याद्यथोदितम् ।। तस्मान्निरयमानुष्यस्वर्गमुक्त्युपभोगिनः । मानुषोत्तममारभ्य देवास्तु निरयं विना ।। असुरास्तु विना मुक्तिं तमोऽन्धमपि चाप्नुयुः' । इति तत्त्वविवेकोक्तं स्वयं भगवतो वचः ।।४४।।(अ.७)

ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॐ ।।३-४-४९।। ज्ञानदा अपि चाचार्या विशेषात्फलमाप्नुयुः । 'मुक्तावष्टगुणं शिष्याद्गुरुराप्नोति शोभनम् ।। तद्गुरुर्द्विगुणं तस्मात्सार्धं तावत्ततोऽपरे । देवाः सहस्रगुणितं क्रमात्तस्माद्यथोत्तरम् ।। ब्रह्मा महौघगुणितमेवं फलविनिर्णयः । इत्याह भगवांश्छास्त्रे गुरुवृत्ताभिधे स्वयम् ।। युक्तं च तन्न गोदाता गोमात्रफलमाप्नुयात् ।'य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।। भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः । न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।। भवन्ति न च मे तस्मादन्यः प्रियतमो भुवि' इत्याह भगवानेवमपि पात्रमपेक्ष्यते ।।४९।।(अ.९)

ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ।।३-४-५०।।१०।। ॐ एवं मुक्तिफलाऽनियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॐ ।।३-४-५१।।११।। एवमेवाविरोधेन प्रारब्धस्यैव कर्मणः । ज्ञानं दृष्टफलं प्रोक्तं मुक्तिश्चैवेह लभ्यते ।।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥३॥४॥
॥ तृतीयाध्यायस्समाप्तः ।

***

॥ अथ चतुर्थोध्यायः ॥

॥ॐ॥ समन्वयाविरोधाभ्यां सिद्धे वस्तुनि साधने । विचारितेष्वशेषेषु साधनेषु विशेषतः ॥ नित्यशः कार्यमत्यन्तमवश्यम्भावि साधनम् । चिन्त्यते प्रथमं तत्र ॥ **ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥४-१-१॥** श्रवणादिसकृत्क्रिया ॥ आवृत्तिर्वेतिसन्देहे कर्तव्याऽऽवृत्तिरेव हि । उपदेशोऽतत्त्वमसीत्यादि ह्यसकृदेव यत् ॥ 'लिङ्गाल्लातव्यतः पूर्वमृजोर्ब्रह्मत्वतः शतात् । शुश्रावोग्रतपा नाम योग्यो रुद्रपदस्य यः ॥ सार्धं परार्धं विष्णोस्तु गुणान्भक्त्या सदोद्यतः । तत्त्रिभागमुपासां च चक्रे संभृतमानसः ॥ दशमन्वन्तरं शक्रपदयोग्यो गरुत्मतः । पदयोग्यात्सुमनसः सुनन्दो नाम चाश्रृणोत् ॥ उपासां चक्र उद्युक्तो मन्वन्तरचतुष्टयम् । सूर्याचन्द्रमसोश्चैव पदयोग्यौ सुतेजसौ ॥ सुरूपश्शान्तरूपश्च मन्वन्तरचतुष्टयम् । अश्रृण्वतां सुमनसो मन्वन्तरमुपासताम् ॥ ततःप्रोक्तास्तु ते सर्वे भक्त्योग्रतप आदयः । अपश्यन्परमं विष्णुं तत्प्रसादैधिताः सदा' ॥ इत्युक्तं विष्णुना साक्षात् ग्रन्थे सत्तत्त्वसंज्ञिते ॥१॥(अ.१)

ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ ॥४-१-३॥ आत्मेति नाम कथितं साक्षान्नारायणस्य हि । 'आत्मा ब्रह्म महांस्तारः परमेशः शुचिश्रवाः ॥ विष्णुर्नारायणोऽनन्त इति श्रीपतिरीर्यते' । इति पैङ्गिश्रुतिश्चैव तथैव परमश्रुतिः ॥ 'ओमात्मा भगवान्विष्णुरात्मानन्दोऽक्षरः स्वराट् । विश्वत्राता नृसिंहोऽजो नारायण उरुक्रमः ॥ अनसूया तथैवात्रेर्जज्ञे पुत्रानकल्मषान् । दत्तं दूर्वाससं सोम

मात्मेशब्रह्मसम्भवान्' ।। इति भागवते चैव तस्मादात्मा जनार्दनः । तस्मादुपास्यो विष्णुरिति ज्ञातव्यः सज्जनैः सदा ।। तथैवोपासते सन्तस्तथैवोपदिशन्ति च । आदानार्थत्वतश्चायमात्मशब्दः पतिं वदेत् ।। स्वामी मे विष्णुरित्येव नित्यदोपास्यमञ्जसा । 'स्वामी विष्णुरिति ध्यानं विशेषणविशेषतः ।। कर्तव्यं सर्वथैवैतन्न कथञ्चन विस्मरेत्' । इति सत्तत्ववचनं षाड्गुण्यवचनं परम् ।। 'मम स्वामी हरिर्नित्यं सर्वस्य पतिरेव च । इति ध्येयः सर्वदैव भगवान्विष्णुरव्ययः ।।३।।(अ.२)

ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ।।४।। प्रतीकविषयत्वेन न कार्या विष्णुभावना । प्रतीकं नैव विष्णुर्यन्मिथ्योपासा ह्यनर्थदा ।। योऽन्यथा सन्तमात्मेशमन्यथा प्रतिपद्यते ।। किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा' ।। 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।। 'योऽन्यथैव स्थितं विष्णुमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेण ब्रह्महारिणा' ।। 'स्वात्मानं प्रतिमां चापि देवतान्तरमेव वा । चेतनाचेतनं वाऽन्यत् ध्यायेद्यः केशवस्त्विति ।। किं तेन न कृतं पापं चोरेणेशापहारिणा' । 'योऽन्यद्विष्णुरिति ध्यायेज्जानीयाद्वा हरिं तथा ।। अन्धे तमसि मज्जेत्स यत्र नैवोत्थितिः क्वचित्' । 'योऽन्यद्विष्णुरिति ध्यायेद्विष्णुरन्यदिति स्म वा ।। अन्यथाध्यानदोषेण सोऽन्धे तमसि मज्जति' । 'योऽन्यद्विष्णुरिति ध्यायेद्विष्णुरन्यदिति स्म वा ।। महातमसि मग्नस्य तस्य नैवोत्थितिः क्वचित्' । 'यत्किञ्चिदन्यथासंस्थमन्यथाध्यातमञ्जसा ।। ध्यातुर्महादोषकरं किमु सर्वेश्वरो हरिः' । 'यत्किञ्चिदन्यथासंस्थमन्यथाध्यातमञ्जसा ।। महादोषकरं विष्णुः किमु सर्वेश्वरेश्वरः' । 'यत्किञ्चिदन्यथासंस्थमन्यथाध्यातमञ्जसा ।। अनर्थकारणं लोके किमु सर्वेश्वरेश्वरः । न किञ्चिदन्यथा ज्ञेयं ध्येयं वा तेन कुत्रचित् ।। किमु सर्वोत्तमो विष्णुर्ज्ञेयो नीचतया क्वचित् । तस्माद्वस्तु यथारूपं ज्ञेयं ध्येयं च सर्वदा ।। कारणं पुरुषार्थस्य नान्यथा भवति क्वचित्' । इति श्रुतिपुराणोक्तिबलतो न प्रतीकता ।। ध्येया विष्णोः क्वचिद्यस्मान्मिथ्याज्ञानमनर्थदम् । इत्यभिप्रेत्य 'न हि स' इत्याह

भगवान्प्रभुः ॥ प्रतीकसंस्थितत्वेन ध्येयो विष्णुर्न चान्यथा ॥४॥(अ.३)

ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ ॥४-१-५॥ ब्रह्मेति च सदा ध्येयो भगवान्विष्णुरञ्जसा । उत्कृष्टो ब्रह्मशब्दार्थः पूर्णत्वं ब्रह्मता यतः ॥ आधिव्याधिनिमित्तेन विक्षिप्तमनसोऽपि तु । ध्येयैव ब्रह्मता नित्यं विष्णोर्भक्त्यानिरन्तरम् ॥ इति प्रकाशिकायां च वचनं विष्णुनेरितम् । नात्मेति सूत्रमीशस्य जीवत्वप्रतिपादकम् ॥ आत्मशब्दं यतो हेतुं कृत्वा जीवं न्यवारयत् । स्वशब्दात्प्राणभृच्चैव नोक्त इत्येव वेदराट् ॥ यद्यात्मशब्दो जीवेऽपि कथं स विनिवारयेत् । आत्मशब्दोदितस्तस्माद् विष्णुरेव न चापरः ॥ 'आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययम् । न वदन्ति यतो नाम्ना क्वापि तैर्गुणपूर्णता' ॥ नारायणाध्यात्मगतमिति यद्वैष्णवं वचः । यदि जीवेशयोर्वेदपतिरैक्यं च मन्यते ॥ आत्मशब्दं कथं तस्मान्निवारयति युक्तितः । भेदस्य व्यपदेशं च स्थितिं चादनमेव च ॥ भेददार्ढ्ये हेतुमाह तात्पर्यं स जगत्पतिः । व्यावहारिकभेदश्चेत् क्वासावव्यावहारिकः ॥ व्यावहारिकमित्येव वचनं व्यावहारिकम् । उत नेति विकल्पे तु यदि स्याव्द्यावहारिकम् ॥ तस्यापि बाध्यता चेत्स्य द्भेदः स्यात्पारमार्थिकः । अव्यावहारिकत्वं चेद्भेदोऽयं सत्यतां गतः ॥ एकस्यासत्यतायां हि द्वयोरेव विरुद्धयोः । अन्यस्य सत्यतैव स्यादिति केन निवार्यते ॥ असत्यं नोक्तमित्युक्ते सत्यमुक्तमिति प्रजाः । जानंत्युक्तं तु नो सत्यमित्युक्तेऽसत्यतामपि ॥ न स्वप्नेऽपि द्वयं मिथ्या तत्रैकं सत्यमेव हि । भावाभावावुभौ तत्र कथं मिथ्या भविष्यतः ॥ भावस्य हि निषेधे तु नाभावस्य निषेधनम् । स्ववाचोऽसत्यता चेत्स्यात्तस्माद्भेदस्य सत्यता ॥ तस्माज्जीवेशयोर्भेद उक्तन्यायेन गम्यते ॥२॥ एतस्मादात्मशब्दोऽयं परमात्माभिधा भवेत् । प्रतीकविषयत्वेन विष्णुदृष्टिर्न तद्भवेत् ॥ प्रतीके विष्णुरित्येव तस्मात्कार्या ह्युपासना । न च विष्णुः प्रतीकं यत्तस्मान्नात्मेत्युपासना ॥ इति पक्षो यदा ब्रह्मदृष्टिश्चात्र विरुध्यते । स नेति युक्तिस्तत्रापि समेत्युक्तविरुद्धता ॥ यद्यप्युत्कर्षमात्रेण ह्यतद्भावेऽप्युपासना । उत्कर्ष आत्मनोऽपिस्याच्चेतनत्वादचेतनात् ॥ तस्मादतत्वं नोपास्यमिति वेदविदां

मतम् । उत्कर्षाद्ब्रह्मताध्याने यदि स्यात्फलमञ्जसा ।। ब्रह्मणो नीचताज्ञानादनर्थः किं न जायते । अचेतनस्य ब्रह्मत्वध्याने तुष्टिर्न हि क्वचित् ।। नीचस्य स्वात्मताज्ञानात्कुप्यति ब्रह्म लोकवत् । चण्डालो नृप इत्युक्ते नृपश्चण्डाल इत्यपि ।। को विशेषः परिज्ञाते नृपेण स्यात्कथञ्चन । पुरतो नरदेवस्य चण्डालो यदि पूज्यते ।। राजवत्किं न कोपस्स्याद्राज्ञो लोकेऽभिपश्यति । राज्ञस्तु पुरतः प्रोक्ते चण्डाले नृप इत्यपि ।। आत्मानं स इति प्रोक्तमितिवद्ध्येव कुप्यति । अभेदेनैतयोर्ध्याने को विशेषो वचस्यपि ।। अयं राजा त्वमित्युक्ते चण्डालेऽथ नृपेऽपि च । चण्डाल इति तु प्रोक्ते समयेव हि दूषणम् ।। ध्यातेऽप्येकस्य तद्भावे तद्भावोऽन्यस्य किं न तत् । न चैव तदविज्ञातं सर्वज्ञब्रह्मणा क्वचित् ।। तस्मादपेशलं सर्वमन्यस्य ब्रह्मतावचः । तस्माद्यथोक्तमार्गेण ब्रह्मोपास्यं मुमुक्षुभिः ।।५।।(अ.४)

ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॐ ।।४-१-१३।। तथोपास्याञ्जसा दृष्टं ब्रह्म पापं च भस्मसात् । करोति निखिलं पूर्वं पाश्चात्यस्याप्यसङ्गताम् ।। करोति ।। **ॐ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॐ ।।४-१-१४।।** तद्द्विषश्चैवं पुण्यनाशोऽप्यसङ्गता । यदेव विद्ययेत्यत्र पूर्वोक्ताद्धि विशिष्यते ।। पूर्वं स्वर्गादि लब्ध्यर्थं वीर्यवत्त्वेन चोदितम् । कर्मविद्यायुतं पश्चान्मोक्षे वीर्यप्रदं त्विति ।।१४।। **ॐ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते ॐ ।।४-१-१९।।** ततो भोगेन पुण्यं च क्षपयित्वेतरत्तथाब्रह्मद्विट् ब्रह्मदर्शी च तमो मोक्षाववाप्नुतः ।। 'ब्रह्मणां शतकालात्तु पूर्वमारब्धसङ्क्षयः । ब्रह्मणस्त्वेव तावत्त्वं पञ्चाशद्ब्रह्मणस्तथा ।। रुद्रस्य विंशदेव स्यादिन्द्रस्यार्कादिके दश । अन्येषां ब्रह्ममात्रस्य त्वन्त आरब्धसङ्क्षयः ।। ब्रह्मणैव सहातश्च परं नारायणं व्रजेत्' । इति सत्तत्ववचनं स्वयं भगवतोदितम् ।।१९।।(अ.८)

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।।४।।१।।

॥ॐ॥ देवानां च मनुष्याणामेतावत्सममेव हि । उत्क्रान्तिमार्गौ देवानां न प्रायेण भविष्यतः ॥ कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिर्मार्गो भोगश्चतुष्टयम् । फलं मोक्ष इति प्रोक्तं क्रमात्पादेषु चोदितम् ॥

स्रष्ट्रष्वेव च सृज्यानां प्रवेशो ब्रह्मणो लये। देवानां मार्ग उद्दिष्टो नार्चिरादिर्न चोत्क्रमः ॥ स्रष्टुस्तु ग्रासभूतस्य देहस्तत्र लयं व्रजेत् । यतः सृज्यस्य देवस्य नैवोत्क्रान्तिस्ततो भवेत् ॥ लयाच्चैवार्चिरादीनां लोकानामपि सर्वशः। कथं मार्गो भवेत्तेषां विशतामुत्तरं स्वतः ॥ जातानां मानुषे लोके देवानां तु कदाचन । उत्क्रान्तिमार्गौभवतो न तदा मुक्तिरिष्यते॥ अन्येषामपि साक्षात्तु मुक्तिः प्राप्यापि तं हरिम् । सहैव ब्रह्मणा भूयादिति शास्त्रस्य निर्णयः ॥

'क्ष्माम्भोऽनलानिलवियन्मनइन्द्रियार्थ भूतादिभिः परिवृतः प्रतिसंञ्जिघृक्षुः । अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं परं स्वमनुभूय परः स्वयम्भूः ॥ एवं परेत्य भगवन्तमनुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः । तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपयान्त्यगताभिमानाः' ॥ 'भगवन्तमनुप्राप्ता अपि तु ब्रह्मणा सह । परमं मोक्षमायान्ति लिङ्गभङ्गेन योगिनः' ॥ 'प्राप्ता अपि परं देवं सहैव ब्रह्मणा पुनः। आनन्दव्यक्तिमायान्ति पूर्णां लिङ्गस्य भङ्गतः'॥ इति श्रुतिपुराणोक्तिबलाद्विज्ञायते च तत् ।

भोगस्तु सर्वदेवानां नारदीनां च विद्यते ॥ तत्र प्रवेशो देवानामुत्तरोत्तरतः क्रमात् । उच्यते देहगानां च वृत्तीनामेवमेव तु ॥ तत्र मोक्षस्वरूपं तु वादिनः प्रतिभाश्रयात् । नाना वदन्ति पुंसां हि मतयो गुणभेदतः॥ पृथक् पृथक् प्रजायन्ते तमसैवान्यथामतिः । रजसा मिश्रबुद्धित्वं सत्त्वेनैव यथामतिः ॥

गुणातीति विमुक्तानां मतिः शुद्धचितिर्यतः । सम्यगेवाथ नित्या च तत्तन्माहात्म्ययोगतः ॥ बहुला चातिविशदा स्पष्टा चैव श्रियो मतिः । महाशुद्धचितित्वेन ततोऽप्यतिमहाचितिः ॥ अशेषोरुविशेषाणां अतिस्पष्टतया दृशिः । नित्यमेकप्रकारा च नारायणमतिः परा ॥ सूर्यप्रभावदखिलं भासयन्ती निरन्तरा । निर्लेपा वीतदोषा च नित्यमेवाविकारिणी ॥ विशेषांस्तद्गतान्स्त्यक्त्वा

प्रायस्तल्लक्षणा श्रियः । तथैव स्पष्टताऽभावात्तत्तन्त्रत्वात्तु केवलम् ।। न तादृशी ब्रह्मणस्तु प्रायेणैवं श्रियो यथा । मुक्तानां तु तदन्येषां समुद्रतरलोपमा ।। अग्निज्वालावदेव स्यात्सृतिगानां दृशो भवः । एवंविधेषु ज्ञानेषु तमसा मुष्टदृष्टयः ।। खद्योतसदृशात्यल्पज्ञानत्वादन्यथादृशः । वदन्ति वादिनो मोक्षं नानामतसमाश्रयात् ।।

आश्रित्य प्रतिभामाह जिनस्तत्रातितामसीम् । ज्ञानात्कर्मक्षयान्मोक्षो भवेद्देहाख्यपञ्जरात् ।। पञ्जरोन्मुक्तखगवद लोकाकाशगोचरः । नित्यमूर्ध्वं व्रजत्येव पुद्गलो हस्तपादवान् ।। इति तत्केन मानेन मोक्षरूपं प्रदर्श्यते । गतिरूर्ध्वा च दुःखेता गतित्वाल्लौकिकी यथा ।। इत्युक्ते चानुमानैकशरणस्य किमुत्तरम् । अनूर्ध्वगतिता तत्र यद्युपाधिः खगस्य च ।। दूरोर्ध्वगमने दुःखमिति साध्यानुगो न सः । प्रतिसाधनरूपस्य नानुमानस्य दूषणम् ।। उपाधिः प्रतिरूपं हि साधनं तन्न चापरम् । अथापि सशरीरत्वं चात्रोपाधिर्न वै भवेत् ।। गतित्वं यत्र देहित्वमिति यत्साधनानुगम् । आगमाननुसारित्वे प्रसङ्गोऽयं यतस्ततः ।। नापसिद्धान्तता दोषः प्रसङ्गे यदि सा भवेत् । तदैवातिप्रसङ्गः स्यान्न प्रसङ्गः क्वचिद्भवेत् ।। लोकाकाशगतित्वं चेदुपाधिः साधनानुगः । सोऽपीत्युक्ते वदेत्किं स तस्माद्वेदोदितो भवेत् ।।

मोक्ष एवं स्वयं विष्णुर्यद्यपीशो ह्यशेषवित् । चकार सौगतमतं मोहायैव चकार यत् । असुराणामयोग्यानां वेदमार्गे प्रवर्तताम् । अतोऽसुराधिकारत्वान्न ग्राह्यं तन्मतं क्वचित् ।। चतुष्प्रकारं तच्चोक्तं शून्यं विज्ञानमेकलम् । अनुमेयबहिस्तत्त्वं तथा प्रत्यक्षबाह्यगम् ।। इति तत्र तु ये शून्यं वदन्त्यज्ञानमोहिताः । ते मोक्षं तादृशं ब्रूयुर्निश्शङ्कं मायिनो यथा ।। न किञ्चिन्मुक्त्यवस्था-यामात्माऽऽत्मीयमथापि वा । एकस्मिन्संसृतेर्मुक्ते न किञ्चिदवशिष्यते ।। तत्संवृत्यैव भेदोऽयं चेतनाचेतनात्मकः । दृश्यते संसृतेर्ध्वंसे निर्विशेषैव शून्यता ।। न सत्त्वं नैव चासत्त्वं शून्यतत्त्वस्य विद्यते । न सुखत्वं न दुःखत्वं न विशेषोऽपि कश्चन ।। निर्विशेषं स्वयंभातं निर्लेपमजरामरम् । शून्यं तत्त्वमसंबाधं

नानासंवृति वर्जितम् ॥ अशेष दोष रहितं मनोवाचमगोचरम् । मोक्ष इत्युच्यतेऽ सद्भिर्नानासंवृतिदूषितम् ॥ संसृत्यवस्था विज्ञेया संवृत्यैव विशिष्यते । स्थितया ध्वस्तया चैव संसृतिर्मोक्ष इत्यपि ॥ केचित्तेष्वन्यथा प्राहुस्संवृत्यैव त्वनेकधा । अविच्छिन्नं महाशून्यं नानापुद्गलशब्दितम् ॥ यस्य शून्यैकरसता ज्ञानात्सा त्वपगच्छति । स पुद्गलत्वनिर्मुक्तो महाशून्यत्वमेष्यति ॥ संवृत्त्या यस्त्ववच्छिन्नो दुःखान्यनुभवत्यलम् ॥

इत्येवं मायिनश्चाहुरेकजीवत्ववादिनः ॥ बहुजीवमताश्चेति माया तेषां तु संवृतिः । निर्विशेषत्ववाचैव शून्यं ब्रह्मेति नो भिदा ॥ सच्चित्सुखादिकं चैव किं कुतोऽखण्डवादिनः । व्यावर्त्यमात्रभेदस्तु विद्यते शून्यवादिनः ॥ अनृतादेरपोहं तु स्वयमेव हि मन्यते । निर्विशेषत्वतो नैव विशेषो ब्रह्मशून्ययोः ॥ प्रामाण्यादि च वेदस्य फलतः सममेव हि । अतत्त्वावेदकं यस्मात्प्रमाणं तेन कथ्यते ॥ अतत्त्वावेदकत्वं यदप्रामाण्यं सतां मतम् । दीर्घभ्रान्तिकरी चेत्स्याद तत्त्वावेदकप्रमा ॥ रज्जुसर्पादिविज्ञानादप्याधिक्यादमानता । स्यादागमस्या-निवर्त्यमहामोहप्रदत्वतः ॥ तलनैल्यादिविज्ञानमाकाशे मानतां व्रजेत् । छत्राकारत्वविज्ञानं चन्द्रप्रादेशतामतिः ॥ निर्भेदत्वं तु शून्यस्य तेनाप्यङ्गीकृतं सदा । सत्त्वासत्त्वादिधर्माणामभाव उभयोर्मतः ॥ न हि सत्प्रतियोगित्वं शून्यत्वं तेन चेष्यते । न च दुःखविरोधित्वादन्या ह्यानन्दतेष्यते ॥ मायिना शून्यपक्षेऽपि ज्ञानं जाडचविरोधि च । धर्माः केऽपि न सन्त्येव को विशेषस्ततस्तयोः ॥

एतादृशानां पक्षाणां दूषणं प्रभुणा कृतम् । स्वपक्षसाधनेनैव 'नाभाव' इति चोक्तितः ॥ आत्माभावे पुमर्थः क इष्टस्यात्मावधिर्यतः । यदि नात्मावधिर्मोक्षो मोक्षः स्याद्घटशून्यता ॥ कल्पितत्वाद्विशेषणां मायिनोऽपि समं हि तत् ॥ दृश्यमाने विशेषेऽपि यदि चेदविशेषता ॥ घटाभावोऽ विशेषःस्यात्पाश्चात्यश्चेदनागतः । न मोक्षो विमतो यस्माददेहो घटशून्यता ॥ यथेत्युक्ते वदेत्किं स योऽनुमामात्रमानकः । न च मायी वदेदत्र पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ॥ अमानत्वात्श्रुतेस्तस्य न चादेहत्ववादिनी । श्रुतिः काचिददेहत्व-

मप्राकृतशरीरताम् ।। मोक्षे भोगं यतो ब्रूते जक्षन् क्रीडन्निति श्रुतिः । निर्दुःखत्वान्न तन्मोक्षः प्रतिपन्नं यथेति च ।। अनुमादूषणं किं स्याद्वादिनोः शून्यमायिनोः । दुःखं दुःखादिभिन्नत्वान्मोक्षोऽपि स्यादसंशयम् ।। भेदे सद्द्वैततैव स्यादित्याद्यमितदोषतः । हेयं मायामतेनैव सह शून्यमतं बुधैः ।। एवं विज्ञानवादोऽपि ज्ञानमात्रविशेषतः । तस्यापि भङ्गुरत्वादिविशेषमपहाय हि ।। अद्वैततामतं साक्षादुक्तदोषस्ततो भवेत् । कालो न केवलज्ञानी कालत्वात्प्रतिपन्नवत् ।। एतयाऽनुमया रोधान्न तादृङ्मोक्षरूपता। यदि कालोऽपि नेत्याह कदेति प्रश्न उत्तरम् ।। किं वक्ष्यति यदाऽवस्थां वदेत्सा पक्षतां व्रजेत् । अवस्थात्वादिति ह्येव हेतुः साऽपि कदेति च ।। पृष्टे कालश्च वक्तव्यो नाकालत्वं ततो भवेत् । न काल इति सामान्यनिषेधे कालगप्रमा ।। निरुणद्धि समश्चायं त्रयाणामुक्तवादिनाम् । एकजीवत्वपक्षे तु कालाभावादियं प्रमा ।। कुपिता कालमाधाय द्वैतमेवोपपादयेत् । विमतः प्रपञ्चवान्कालः कालत्वात्प्रतिपन्नवत् ।। इति चान्यानुमैकत्वं जीवस्य विनिवारयेत् । कालशब्देश्वरैकत्वमतान्यप्येवमेव हि ।। निराकृतानि तेषां च समत्वात्पक्षदोषयोः ।।

ज्ञानं स्वरसभङ्गचेव नित्यसन्तान मिष्यते ।। बौद्धाभ्यामपराभ्यां तु तत्राप्युक्तानुमा रिपुः । मोक्षो न शुद्धविज्ञानसन्तानी कालगत्वतः ।। प्रतिपन्नो यथेत्येतदनुमानं तदुत्तरम् । अनुमानानि सर्वाणि प्रतिसाधनयोगतः।। निषिद्धान्युक्तभङ्गचैव श्रुतयश्चास्मदुक्तिगाः ।।

साङ्ख्यनैयायिकाद्याश्च प्राहुर्मोक्षं च निःसुखम् ।। इच्छाद्वेषप्रयत्नादेरपि सर्वात्मना लयम् । तत्राहुर्नैतदप्यत्र शोभनं श्रुतयो यतः ।। महानन्दं च भोगं च नियमेन वदन्ति हि ।

प्राकृतप्रियहानिस्तु प्रियास्पृष्टिरितीर्यते ।। अप्रियं प्रतिकूलं तदविशेषेण शब्दितम् । नास्ति ह्यप्राकृतं दुःखं सतो जीवस्य कुत्रचित् ।। प्रियं स्वरूपमेवास्य बलानन्दादिवाक्यतः । हेयत्वादप्रियस्यैव प्रियहानेरनिष्टतः ।। न समस्तप्रियाभावो मोक्षे प्रोक्ते तु युज्यते । अप्रियस्य स्वरूपत्वमसुरेष्वेव हि श्रुतम् ।। असुरा

नैवमेवं च नैवं चाखिलमानुषाः । इत्यात्मप्रियहानाय को यतेत च बुद्धिमान् ।। संज्ञा नास्तीत्यपि ह्यस्य नामुक्तज्ञेयतेति हि । धर्मानुच्छित्तिमेवास्य यतो वक्त्युत्तरश्रुतिः ।। आशङ्क्यास्य ज्ञानहानिं मैत्रेय्या मोहमाह माम् । भवानित्युक्तवत्या हि नाहं मोहं वदामि ते ।। इत्युक्त्वा याज्ञवल्क्यो हि स्वरूपानाशमूचिवान् । ज्ञानरूपस्य विज्ञाननाशस्तन्नाश एव यत् । इति शून्यमतोच्छित्त्यै पुनरानन्दपूर्वकान् ।। धर्मानाहाप्यनुच्छिन्नांस्तार्किकैर्विनिवारितान् । मात्रासंसर्गमप्याह तथा माध्यन्दिनश्रुतिः ।। आचिक्षेप मतं तच्च यस्मिन्न विषयादनम् । घ्राणादिभोगाभावस्य त्वनिष्टत्वहृदा श्रुतिः ।। येनेदमखिलं वेद विज्ञातारं स्वमेव च । केन तं च विजानीयादित्यनिष्टं च सर्वथा ।। नाखिलज्ञापको विष्णुरज्ञेयो नियमेन हि । तज्ज्ञानार्थं हि वेदानामखिलानां प्रवर्तनम् ।। प्रत्यक्षमात्मविज्ञानाविरोधानुभवादपि । न स्वविज्ञानितायां च विरोधः कश्चनेयते ।। कर्तृकर्मविरोधश्च नित्यानुभवरोधतः । कथमेव पदं गच्छेद्विरोधोऽदृष्टबाधनम् ।। 'सोऽश्नुते सर्वकामांश्च' 'कामान्नी कामरूप्यथ'। इत्यादि श्रुतयश्चोक्तमर्थमेव वदन्ति हि ।। अस्वातन्त्र्यादिवेत्युक्तं न द्वैताभावतः क्वचित् । आत्मैवाभूदिति ह्यस्मादविशेषप्रसङ्गतः ।। 'अस्वातन्त्र्योपमाऽभेद भेदेष्विव उदीरितः' । शब्दतत्त्व इति प्रोक्तं मैत्रेय्युक्तोत्तरं च किम् ।।

सुखादिधर्महानौ तु मुक्तेः किं च प्रयोजनम् । यद्यर्थो दुःखहानिः स्यादनर्थः सुखनाशनम् ।। तयोश्च दुःखहानाद्धि सुखनाशोऽधिको भवेत् । प्राप्यापि दुःखं सुमहत्सुखलेशाप्तये जनः ।। यतते सुखहानौ हि को मोक्षाय यतेत्पुमान् । अल्पाच्च सुखनाशाद्धि बिभेत्यतितरां जनः । महच्च दुःखमाप्नोति सुखनाशनिवृत्तये ।। न च रागनिमित्तं तद्वीतरागा अपि स्फुटम् ।। नारदाद्याः सुखार्थाय सहन्ते दुःखमञ्जसा । युद्धादिदर्शनं यस्मात्सुदुःखेनापि कुर्वते ।। 'यदेन्द्रवैरोचनयोर्ब्रह्मास्त्राभ्यां सुतापिताः । अपि नैवाजहुर्युद्धरसात्ते नारदादयः' ।। इति स्कान्दवचस्तस्मात्सुखा भावाय को यतेत् । विमतो दुःखयुग्यस्मच्चेतनः सन् सुखोज्झितः । प्रतिपन्नो यथेत्येव चानुमा केन वार्यते ।।

सर्वश्रुतिपुराणेषु सुखभावोक्तितस्तथा ॥ मुक्तौ न ग्राह्यमेवैतत्सुखाभावमतं बुधैः । 'सोऽनानन्दाद्विमुक्तस्सन्नानन्दी भवति स्फुटम्' ॥ 'निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन्विशदं मनः । परमानन्दमाप्नोति यत्र कामोऽवसीयते' ॥ 'न विष्णुसदृशं दैवं न मोक्षसदृशं सुखम् । न वेदसदृशं वाक्यं न वर्णोङ्कारसम्मितः' ॥ 'यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते । कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधि' ॥ इति श्रुतिपुराणानि तत्र तत्र वदन्ति हि । अतो मोक्षे सुखाभाव इति यत्किञ्चिदेव हि ॥

शिरः कराद्यभावश्च न मुक्तस्य भवेत्क्वचित् । श्रुतयश्च पुराणानि मानमत्र बहूनि च ॥ 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः । न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः ॥ श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः । सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः ॥ प्रवालवैदूर्यमृणालवर्चसां परिस्फुरत्कुण्डल मौलिमालिनाम् । भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते लसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् ॥ विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिः सविद्युदभ्रावलिभि-र्यथा नमः । श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः' ॥ 'ऋचान् त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु ॥ ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः' ॥ कामान्नरूपी चरतीति पूर्वश्रुत्या पुराणोक्तिभिरप्यदोषः । देहः स्वरूपात्मक एव तेषां मुक्तिं गतानामपि चेयते हि ॥ शिरः कराद्यैरपि मुक्तिभाजो युक्ता यतस्ते पुरुषा इदानीम् । यथेति पूर्वा अनुमाश्च जीवस्वरूपमङ्गादिकमावयन्ति ॥ न ब्रह्मरूपत्वममुष्य देहिनो मुक्तावपि स्यात्प्रमया कथञ्चित् । स ब्रह्मणा सहितोऽशेषभोगान् भुङ्क्ते तथोपेत्य सुखार्णवं तम् ॥ यत्तत्परं ज्योतिरुपेत्य जीवो निजस्वरूपत्वमवाप्य कामान् । भुङ्क्ते स देवः पुरुषोत्तमोऽज आत्मेति चोक्तो गुणपूर्तिहेतोः ॥ सेतुः स देवोऽखिलमुक्ति-भाजामुतामृतस्येष्ट इहेशिता यत् । इत्यादिवाक्यैर्भगवद्वशः सन् भुङ्क्तेऽखिलान् मुक्तिगतोऽपि भोगान् ॥ कालोऽप्यसौ नैक्ययुतः परेण जीवस्य कालो यत एष यद्वत् । इत्यादिका अप्यनुमा प्रमाणं मुक्तौ च जीवस्य परत्वरोधे ॥ कथं च यः

पूर्वमसौ न पश्चाद्भवेत्स एवेत्यपि युक्तिमेति । यतो न दृष्टं यदभून्न पूर्वं पश्चात्तदा सेति कुतश्च किञ्चित् ॥ नचैव मुक्तेन हरेः पृथक्त्वमैक्यं तथा स्यादिति युक्तिमेति । यतो न कुत्रापि भिदाभिदा च दृष्टा चितश्चेतनया कुतश्चित् ॥ इत्थं मतानि भ्रमजानि यस्मान्मोक्षं समुद्देश्यमपि भ्रमेण । विदुर्न सम्यग्यदपीह लौकिकाः सुखं ममस्याद्धि सदेति जानते ॥छ॥ औदार्यमुच्चावचशक्तिरात्मस्वरूपदाढर्च्यं च निजस्वभावः । स्वातन्त्र्यमापूर्णविशेषयोग्यता विरोधहानिश्च चतुर्थपादे ॥ व्यवस्थितिस्त्वविशेषस्थितिश्च निषेधसामान्यविधिक्रियाणाम् । विभक्तता चात्वरयैव सिद्धिर्विपक्षसंप्राप्तिविरुद्धःहेतवः ॥ सुशक्यता शश्वदतिप्रसिद्धिर्विवेक-विन्यासविचारसंज्ञाः । नानाप्रवृत्तिः कृतकृत्यता च विपक्षतर्काः समतीतपादे ॥ महाफलत्वं प्रविविक्तता च सन्धिग्रहः साधनमाप्तकृत्यम् । विशेषकार्यं कृतिसंस्थितिश्च सुयुक्तयो निर्णयगाः स्वपक्षे ॥ व्यामिश्रता कार्यकरत्वमर्थक्लृप्तिः सुदाढर्च्यं परतन्त्रता च । समानधर्मः कृतशेषता च लोकोपमा पूर्वमतानुसाराः ॥ विशेषसाम्यश्रुतिराढ्यता च समानलोपो महिमाविशेषः । कृतार्थता शश्वदनुप्रवृत्तिः सिद्धान्तनिर्णीति विशिष्टहेतवः ॥१॥

ॐ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॐ ॥४-२-६॥ प्रधानवायुस्त्विह वायुनामा भूतेष्विति प्रोक्तगतोऽपि युक्त्या । यस्मात् श्रुतौ पवते चेति भूरिप्रोक्तोयतोभूतमानी च सोऽपि ॥ महामानी त्वल्पमानी च यस्मातूच्छब्देनाप्युच्यते तेन सोऽपि ॥६॥(अ.५)

ॐ तानि परे तथा ह्याह ॐ ॥४-२-१५॥ तस्मिन् लयं यान्ति भूतान्यशेषक्रमाविरोधेन स एव विष्णौ । इन्द्रादीनां तत्र लयः क्रमःस्तु प्रोक्तं विशेषादनुसृत्य नान्यत् ॥ तस्मादशेषा गिरिजां प्रविश्य तयैव रुद्रं सह तेन वाणीम् । तया पतिं प्राप्य सहैव तेन लयं हरौ यान्ति समस्तजीवाः ॥ सोमस्तुवारीश युतोऽनिरुद्धं विशत्यसौ काममसौ तु वारुणीम् । सा शेषदेवं स गिरं च सैव वायुं विशत्यज्ञ इतीह निर्णयः ॥ उमागिरीशावितिभारतीराविति स्म वाग्वेदगता ब्रवीति । अहीन्द्रपत्नीमहिपं विरिञ्चपत्नी विरिञ्चं च विमुक्तिकाले

॥ त एव यत्तत्पदमाप्नुवन्ति तत्काल एतान्समुपास्य जीवाः । ब्रह्मत्वकाले प्रविशन्ति चैता निति स्म वाक् तादृशतामुपैति ॥ सूर्योऽग्नियुक्तो गुरुमाप्य तेन शक्रं सहैतेन सुपर्णपत्नीम् । तया सुपर्णं सह तेन वाणीं ब्रह्माणमेतद्गत एव याति ॥ इन्द्रप्रवेशस्तु यदोच्यतेऽत्र तदा ह्युमेत्येव सुपर्णपत्नी । उक्ता सुपर्णाश्च गिरीशनाम्ना ततो विरोधश्च न कश्चनात्र ॥ भृग्वादयो दक्षमवाप्य तेन प्राप्येन्द्रमेतेन सुपर्णपत्नीम् । विशन्ति ये मनवो राजमुख्या मनुं प्रविश्यात्र गता महेन्द्रम् ॥ आकाश उर्वी च गुरुं प्रविश्य तेनैव यातः पुरुहूतदेवम् । सनादयो यतयः काममेव विशन्ति शिष्टा अपि हव्यवाहम् ॥ 'वर्णाश्रमाचाररता मनुष्या धर्मं मनुं सोऽपि समेति काले । तमेव सर्वे पितरस्सुरानुगास्सर्वे कुबेरं स च सोममेव ॥ विमुक्तिकाले प्रविशन्त्यभीक्ष्णं भोगांश्च तद्देहगताः प्रभुञ्जते । आनन्दसुव्यक्तिरमुत्र तेषां भवत्यतश्चेष्टत एव निर्गताः । क्रीडन्ति भूयश्च समाविशन्ति तानेव सायुज्यमिदं वदन्ति । सायुज्यहीनास्तु लये तु सर्वे प्रोक्तेन मार्गेण विशन्ति सृष्टौ ॥ बहिश्च निर्यान्ति ततोऽन्यदापि सायुज्यभाजां भवति प्रवेशः । उक्तं समस्तं परमश्रुतौ हि प्रोक्तं च सर्गक्रमतो विपर्ययः ॥ मुक्तौ लये यद्वदथो लयश्च विपर्ययेणेत्यवदद्गिरां प्रभुः । लयो यतो मुक्तिरियं सुराणां भोगो विशेषेण च यं वदिष्यति ॥ उक्तश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावः पैङ्गिश्रुतावुक्तलयानुसारतः । बिम्बे लयो यन्नियतश्च मुक्तौ चिदात्मनां तद्वशता च सर्वदा ॥ तेजोऽभिधां तु श्रियमाप्य विष्णुमग्रे ततः पुत्रतयैव वायुः । आप्तः प्रसूतः पुनरेव विष्णुं प्रविश्य मुक्तः प्रलयेऽत्र तिष्ठति ॥ सर्वेऽपि ते मुक्तगणा अमन्दसान्द्रं निजानन्दमशेषतोऽपि । भुञ्जन्त एवासत ईशदेहे लयेऽथ सर्गे बहिरेव यान्ति ॥ प्रयाति धर्मं निर्ऋतिस्तु शक्रं मरुद्गणाः पारिषदास्तथैव । सर्वेऽनिरुद्धं पृतनाधिपाद्यास्तुरश्रुतिर्हीत्थमियं विमुक्तिः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत्पादाचार्य विरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥४॥२॥

॥ॐ॥ उत्क्रान्तमार्गश्च विमुक्तगम्यं पादोदितम् ॥छ॥ सुक्रमविक्रमौ च ॥ सान्तानिकप्राप्तिरभीष्टता च सौकर्यमित्यन्यमतस्य तर्काः । विशेष सम्प्राप्तिरुरुत्वमाप्तिः क्रमानुरागः कथितानुवृत्तिः । सिद्धान्तनिर्णीतिकराः ॥ **ॐ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॐ** ॥१५॥ प्रतीकं देहादिकं तद्गतमेव ये नराः। उपासते ते पुरतस्ममाप्नुयुर्ब्रह्माणमस्मान्मतिमाप्य विष्णुम् ॥ प्राप्स्यन्त्यतोऽन्येऽपि तमाप्य तस्माद्धरिं गता मुक्तिभाजः परान्ते ॥१५॥(अ.६)

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥४॥३॥

॥ॐ॥ अतिक्रमोक्तिः कृतिरर्थलाभः परागतिः पारगतिस्तदोकः । समस्तकार्यं वशिता च विश्वसम्भावना युक्तयस्त्वन्यपक्षे ॥ सामान्यरूपं प्रतिभानमुक्तिराश्चर्यता कृत्रिमतास्तदोषः । विशेषक्लृप्तिः कृतनिश्चयश्च माहात्म्यमित्येव सुनिर्णयार्थाः ॥छ॥

ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ ॥१॥ अनन्यभृत्यत्वमिहोदितेभ्यस्त्वन्यस्य भृत्यत्वमिवारणाय। पतिं यदेषामपि विष्णुमाह ह्युतामृतत्वस्य पतित्ववाग्घरेः ॥ एतेऽपि चान्याधिपतित्वयुक्ता विष्वन्यचित्त्वेन यथा पुमांसः। प्रसिद्धिभाजस्त्विवति चानुमैव ह्यभीष्टसिध्द्यै भवतीह निश्चयात् ॥ मुक्तस्वकीयावरयन्तृतास्ति मुक्तावपि ब्रह्मपुरस्सराणम् । अनेन देवेन तथामुना च हीष्टे परार्वाक्तनलोकिनामिति ॥ फलं श्रुतिर्ज्ञानत आह मुक्तावेतच्च सर्वाशुभानाशलिङ्गात् । लोकाधिपत्यं च विधातुरेव सर्वात्मनेत्याह तुरश्रुतिश्च ॥ सर्वे बलिं देवगणा वहन्तीत्येतच्च नान्यस्य तु युक्तिमेति। लोका इतीहापि तु लोकिनां वचो लोका इति ह्येव रवः प्रजासु ॥ प्रयुज्यते सर्वजनैः सदैव तन्मानिनो लोकपदेन चोक्ताः। तद्गास्तु मुक्ता इह लोकशब्दा अन्योऽन्यनाथा इति पैङ्गिनां

श्रुतिः ।। अलोकशब्देन विमुक्तिभाजो वाच्याः पदं तादृगपीह युक्तम् । लोकाभिधाश्चापि यतो हि मुक्ताः प्रकाशरूपाः सततं च सर्वे ।। ब्रह्मैव लोकाधिपतिर्विमुक्तो भवेदिति प्राह तुरश्रुतिश्च ।। न चेह विज्ञानफलं समुक्तं लोकाधिपत्यं रविबिम्बगे हरौ । उक्तं पृथक्तच्च पुरैव यस्माद्भेदोऽमुनेत्यादि च सम्यगुक्तः ।। त्वप्रत्ययं चाप्यतिहाय नैव रूपेण तेनेति भवेदिहार्थः । भवत्यसावित्यणुशब्दमत्र विहाय वाक्यानि बहूनि दोषः ।। अतो जगव्द्यापृतिमन्त एव ब्रह्मादयः पूर्णगुणाः क्रमेण । अमन्दमानन्दमजस्रमेव भुञ्जन्त आत्मीयमजात्समासते ।।(अ.७)

नमो नमोऽशेषविशेषपूर्णगुणैकधाम्ने पुरुषोत्तमाय ।
भक्तानुकम्पादतिशुद्धसंविद्दात्रेऽनुपाधिप्रिय सद्गुणात्मने ।।८।।
यस्यत्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं
बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु-
र्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ।।
निःशेषदोषरहित कल्याणाखिलसद्गुण ।
भूतिस्वयम्भुशर्वादिवन्द्यं त्वां नौमि मे प्रियम् ।।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते श्रीब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।।४।।४।। ।।

।। श्रीमद् ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानं संपूर्णं ।।

।। श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

श्रीमन्न्यायविवरणम् ॥

॥ॐ॥ चेतनाचेतनजगन्नियन्त्रेऽशेषसंविदे ।
नमो नारायणायाऽजशर्वशक्रादिवन्दित ॥१॥
कृत्वा भाष्याऽनुभाष्येऽहमपि वेदार्थसत्पतेः ।
कृष्णस्य सूत्राऽनुव्याख्यासन्न्यायविवृतिं स्फुटम् ॥२॥
करोमि मन्दबुद्धीनां बुधानां चोपकारिकाम् ।
प्रीत्यै तस्यैव देवस्य तत्प्रसादपुरःसरः ॥३॥

जीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात् तस्य च स्वप्रकाशत्वान्न जिज्ञास्यतेति प्राप्ते 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्याह ॥ 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' इति ब्रह्मशब्देन पूर्णगुणत्वोक्तेर्नानुभवसिद्धाल्पगुणजीवाऽभेदः ॥ 'अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति । बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः' इति श्रुतेः ॥१॥ न जीव एवाऽयं ब्रह्म शब्दः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिना जन्मादिकारणत्वस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वोक्तेः ॥२॥ न च रुद्रादौ सममेतल्लक्षणम् । शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् कारणत्वस्य ॥३॥ न च पाशुपतशास्त्रोदितत्वादि शास्त्रप्रतिपाद्यत्वे कारणम् । किं तूपक्रमादिलक्षणः समन्वय एव ॥४॥ न च तस्याऽवाच्यत्वं श्रुत्यभिप्रायः । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इत्यादि श्रुतिसहितानुभवस्य बलवत्त्वात् ॥५॥ न चाऽवयवत्वविरोधः । 'नेह नानाऽस्ति किञ्चन' इति श्रुतेरवयवाद्यभेदात् ॥६॥ न

च 'ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठां दिव आत्मानं सवितारं बृहस्पतिम् । चतुर्होतारं प्रदिशोऽनुक्लृप्तं वाचो वीर्यं तपसाऽन्वविन्दत्' इत्यादि शब्दानामन्यविषयत्वम् ।। श्रुतिसन्देहेऽनन्यथासिद्धलिङ्गेन निर्णयोपपत्तेः ।।७।। अधिभूताध्यात्माधि-वेदगतानामपि शब्दानामचेतनत्वजीवान्वयव्यतरेकित्वनित्यत्वेषु विद्यमानेष्वपि भगवद्विषयत्वमेवानन्यथासिद्धलिङ्गैः ।। 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायाँश्च पूरुषः' इत्यादिशब्दसहितलिङ्गैश्च ।। सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यामुक्ताभ्यामपि असन्दिग्धयोः केवलयोरेव बलवत्त्वात् ।।११।। न चानन्यथासिद्धत्वमन्यत्र श्रुतिलिङ्गादेः । अन्यगतलिङ्गादीनामपि तद्गतभगवदपेक्षया युक्तेः ।।१२।।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।।१।।१।।

।। ॐ।। बहुलिङ्गसहितश्रुतेरपि सावकाशायाः, निरवकाशश्रुत्यादीनामेव बलवत्त्वम् । बहवो ह्यत्राऽदित्यशब्दाः ।। क्षित्यादिषूक्त्वाऽऽदित्येऽनुक्ति-रित्यादिलिङ्गं च । तथाऽपि निरवकाशा एतमेवेत्यवधारणादयः ।।१।। सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यां निश्चितलिङ्गप्रकरणयोरेव बलवत्त्वम् । सन्दिग्धश्रुतिर्लिङ्गं चादितिशब्दोदितित्वं च ।।२।। द्विवचनश्रुतेरपि बलं निरवकाशत्वं नास्ति । विष्णोरेवद्विरूपत्वात् ।।३।। 'सोऽहमस्मि', 'स एवाऽहमस्मि' इत्याद्यभ्यासार्थ-वादसहितबहुश्रुतिभ्योऽपि निरवकाशोपपत्तेरेव प्राबल्यम् ।।४।। पृथिव्यादिशरीरत्वं च न निरवकाशम् । यौगिकशरीरत्वोपपत्तेर्विष्णोरपि ।।५।। 'अक्षरात्परतः परः' इति श्रुतेरपि न अक्षरात्सम्भवतीत्यस्या निरवकाशत्वम् । अक्षरात्परतः परस्याप्यक्षरान्तरत्ववचनात् ।।६।। श्रुतिसाधारण्ये विशेषश्रुत्यादेर्निश्चयः । उभयत्र विशेषश्रुत्यादौ पुनः सावकाशत्वनिरवकाशत्वबलान्निश्चयः ।।७।।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।।१।।२।।

।।ॐ।। 'प्राणानां ग्रन्थिरसि', 'रुद्रो वै लोकायतनम्', 'वायुना वै गौतम सूत्रेणाऽयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति'। 'सर्वे वा एते प्राणाश्च प्राणिनश्च देवाश्च दिव्यानि च लोकाश्च लोकिनश्चालोकाश्चालोकिनश्च विष्णावेवोताश्च प्रोताश्च भवन्ति' इत्यादेर्द्युभ्वाद्यायतनत्वमज्ञानां साधरणं लिङ्गम् ।।१।। 'प्राणो वा आशाया भूयान्विष्णुर्वै देवेभ्यो भूयाँस्तस्माद्भूयान्नाम' इत्यादेर्भूमशब्दोऽज्ञानां साधारणः ।।२।। विष्णोश्चेतनप्रकृतेश्चाविनाशित्वसाम्यादक्षरशब्दः साधारणः ।।३।। कारणत्वसाम्याद्विष्णोरचेतनप्रकृतेश्च 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिसृष्टिस्थानं साधारणम् ।।४।। लिङ्गं हृत्पद्मस्थितत्वं साधारणम् ।।५।। 'कथं नु तद्विजानीयाम्' इत्यानुकूल्येन ग्रहणं कस्येति विचार्यमनुग्रहः ।।६।। पुनःशब्दाः 'ईशानो वज्रो ज्योतिराकाशः' इति ।।७।।१०-१२।। लिङ्गं स्वप्नादिदर्शनं कस्येति ।।१३।। शब्दो ब्राह्मण इति ।।१४।।

'यस्मिन्द्यौः पृथिवीचान्तरिक्षमोतं मन ओतं प्राणा ओताः' इत्यत्रोक्तानां लिङ्गानामन्यत्र रुद्रादिविषयत्वे शब्दबाहुल्यम् ।। 'प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो माविशान्तकः'। 'प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकी' 'मनो वै रुद्र ओतं च प्रोतं च' 'रुद्रो वाव लोकाधारः' इत्यादिकं शब्दबाहुल्यम्।।१।। 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इत्युक्त्वा प्राणाद्भूयसोऽनुक्तिः ।।२।। अत्तेत्युक्त्वा 'न तदश्नाति किञ्चन' इति विरुद्धता ।।३।। 'बहुस्यां प्रजायेय' इत्यन्यस्यान्यभावादृष्टिः ।।४।। 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इत्यनेन, 'यावान्वा अयमाकाशस्तावा- नेषोऽन्तर्हृदय आकाश :' इत्यस्यान्वयाभावः ।।५।। 'तदेतदिति मन्यन्ते' 'कथं नु तद्विजानीयाम्' इति 'तेषां सुखं शाश्वतम्' इत्युक्तज्ञानिसुखग्रहणमिति विपरीतश्रुतिभ्रमः ।।६।। ''ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति' इत्यादिलिङ्गानां प्राणादन्यत्राव- काशराहित्यमिति भ्रमः । 'एवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव सन्निधत्ते' इत्यादिवाक्याद्भ्रमः ।।८।। वज्रशब्द उद्यतत्वलिङ्गं च तादृग्द्वयम् ।।१०।। आदित्यादिज्योतिष्ट्वमुभयलोकसञ्चरणं

'आदित्येनैवाऽयं ज्योतिषाऽऽस्ते' इत्यवधारणमित्यादीनां परमात्मन्यवकाशाभावो बहुतादृक्त्वम् ॥११॥ वै नामेति प्रसिद्धिद्योतकनिपातद्वयं, रूढित्यागेनोक्तयौगिकार्थस्वीकारे विरोधि ॥१२॥ जीवेश्वराभेदे ईश्वरोक्तावप्यर्थाज्जीव एवोच्यत इत्यर्थात्तथागतिः ॥१३॥ ब्राह्मणशब्दस्य पापालेपलिङ्गस्य च चतुर्मुखेन सह परमात्मनोऽभेदं विना ऽवकाशराहित्यादर्थादभेदप्राप्तिरिति समस्तमेतत् ॥१४॥

तेषामेव लिङ्गशब्दानां 'प्राणानां ग्रन्थिरसि' इत्यादीनां विष्णौ मुख्यवृत्तिरिति बलवत्त्वम् । तस्य हि रुद्रावणादिकर्तृत्वं मुख्यम् ॥१॥ प्राणस्य विष्णोः सकाशाद्भूयस्त्वानुक्तिः, चशब्देन 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति प्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वोक्तिश्च ॥२॥ सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वं विष्णोरन्यस्य विरुद्धम् । 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं' 'विश्वाऽत्मानं परायणम्' इत्यादि श्रुतेः । अनशनोक्तिस्त्वनुपजीवनार्थत्वेनैव सावकाशा ॥३॥ अचेतनस्येक्षणादृष्टिः । बहुभावश्रुतिस्त्वन्यभावं विना तत्तन्नियामकतया स्वरूपबहुत्वार्थत्वेनैव युज्यते ॥४॥ आकाशपक्ष एवान्वयाभावः । विष्णुपक्षे तु योऽन्वेष्टव्यो भगवान्, तस्यान्तर्हृदये, यावान्वाऽयमाकाशस्तावानाकाशः, तस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते, स भगवानपहतपाप्मेत्यन्वयः ॥५॥ यज्ज्ञानाच्छाश्वतं सुखं स भगवान्यद्ब्रह्मानिर्देश्यं सुखमिति वदन्ति तदेतत्स्वरूपमिति मन्यन्ते । अतः पूर्ववादविपरीतैव श्रुतिः । पूर्ववादोक्तयोजना तु भ्रम एव ॥६॥ लिङ्गानां परमात्मन्यवकाशो विद्यत एवेति तद्राहित्यं भ्रम एव । वामनश्रुतेरेवानवकाश इति ईशानशब्दोक्तो विष्णुरेव ॥७॥ वज्रशब्दस्योद्यतत्वस्य च विष्णावेवावकाशः । उद्यमित्वमेवोद्यतत्वमिति ॥१०॥ 'अयं पुरुषः' इति संसारी । आत्मशब्दोदित एव विष्णुः । अत आदित्यादिज्योतिष्ट्वं संसारिण एव । 'आदित्येनैव' इत्यवधारणं बाह्यज्योतिष्षु प्राधान्यापेक्षयेत्यादि । लोकसञ्चरणं तु जीवमादाय तस्यैवादुःखेन स्वातन्त्र्यात् ॥११॥ वै नामेति निर्वहितृत्वे श्रुत्यादिप्रसिद्धिबाहुल्यम्, प्रसिद्धाकाशस्योक्तम-

नामरूपत्वं विरुद्धम् ॥१२॥ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्जीवेश्वरयोर्भेदोक्तेरसङ्गत्वादि चेश्वरस्यैवेत्यर्थाद्भेद एव भवति । जीवस्य तदयुक्तेरीशे सावकाशत्वाच्च ॥१३॥ ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति 'ब्राह्मण' शब्दो विष्णावेव युज्यत इत्यर्थादजशब्दोऽपि तस्मिन्नेव । चतुर्मुखस्य कर्मफलाभावायुक्तेस्तयोर्भेदोऽर्थादापद्यते । उक्तिविरोधश्च तत्रैव ॥ भेदश्रुतिबाहुल्यात् । तल्लिङ्गं सशब्दश्च चतुर्मुखेऽनवकाश इति समस्तमेतत् ॥१४॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥१॥३॥

॥ॐ॥ अवरत्वादिधर्मनियन्तृत्वं तत्तादात्म्यवत्त्वं चेति द्विविधं ह्यवरत्वादि । 'निरनिष्टो निरवद्यः' इत्यादिश्रुतेस्तत्तद्दोषतादात्म्यात्यस्पृष्टिनियमात् विष्णोः 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति' इति श्रुतिबलाच्च नियन्तृत्वमवरत्वादिकमित्यापतति । श्रुतिद्वयस्यापि निरवकाशात्वात् । मृत्युशब्दादिषु प्रसिद्धेश्च । प्रसिद्धत्वात्कर्तृव्युत्पत्तेः । 'तमेव मृत्युममृतं, तात दैवं सर्वात्मनाऽवैहि परं परायणम्' इत्यादेश्च । उपचारकल्पनायाश्च क्लिष्टत्वात् । प्रमाणाभावाच्च । नाव्यक्तादिशब्दानां परमात्मविषयत्वाङ्गीकारे सर्वमानविरोधः ॥१॥ रूढी रूढियोगो महायोगो महारूढियोगो रूढोपचारो, रूढलक्षणोपचारो लक्षणेति शब्दवृत्तिभेदाद् रूढिपूर्वकत्वेन महायोगवृत्त्या परमेश्वरेऽखिलशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तेः ॥२॥ बहुरूपत्वादधिकरणाधेयत्वादि तस्यैव युज्यते ॥३॥ व्यक्त्यपेक्षया कार्यत्वं च ॥४॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥१॥३॥

॥ प्रथमाध्यायस्समाप्तः ॥

**

।। अथ द्वितीयाध्यायः।।

।। ॐ।। रुद्रादीनां सकाशाद्विष्णवादीनामेवाप्तत्वम् ।। श्रुत्यनुसारित्वात् ।।१।। न श्रुतेः रुद्रादिस्मृतिसाम्यं । किन्तु साक्षिप्रत्यक्षसाम्यमेव । निरपेक्षत्वात् ।।२।। न मृदादीनां वचनाद्यदृष्टिः श्रुत्यप्रामाण्यकारणम् । अपि तु वचनादिशक्तायाः देवताया मृदादिशब्दवाच्यत्वद्योतिकैव ।।३।। ईश्वरस्य स्रष्टृत्ववदसतोऽपि स्रष्टृत्वं श्रूयत इति नाऽस्ति । सोऽसच्छब्दो ब्रह्मशब्दवदेव ब्रह्मवाचक इति श्रुतेः साम्यम् ।।४।। 'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति' इति श्रुतिबलान्नैक्यम् । किन्तु भेदापादकमेवैतत् 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' 'परात्परं पुरिशयं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति सन्निहितवाक्यबलात् । एकीभावशब्दस्तु सान्निध्येऽपि भवति । 'एकीभूता तु सा सेना पाण्डवानभ्यवर्तत' इतिवत् । 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति, एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम' इति वाक्यान्तराच्च ।।५।। न लौकिकसर्वकार्यानुसारेणाकर्तृतन्त्रत्वं सर्वानुसारः । किं तर्हि, तद्वैलक्षण्येन सर्वकर्तृविलक्षणसर्वशक्तित्वमेवाशेषयुक्तिश्रुत्यनुसारि । 'एष सर्वेश्वरः' इत्यादिश्रुतेः । युक्तिमात्राच्छ्रुतियुक्ता हि युक्तिर्बलवती ।।६।। न चेश्वरत्यागेन जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनालाघवम् । श्रुतिसिद्धत्वेनाकल्पनात् अश्रुतजीवकर्तृत्वाङ्गीकारे गौरवमेव । तदभावे सिद्धान्ते लघुता । 'नान्यः कर्ता स हि स्वतन्त्रः परमात्परमो हरिः' इत्यादेश्च । अभेदपक्षस्तु निराकृतः श्रुत्यनुभवविरोधाच्च ।।७।। शब्दैकसमधिगम्यत्वसर्वशक्तित्वादीनां विशेषाणामदर्शनं जीवे । न जीवाद्विशेषादर्शनं परमेश्वरे । विशेषश्रुतेरेव ।।८।। न च प्रयोजनाभावोऽकर्तृत्वे कारणम् । अशेषकर्तृत्वापादकश्च फलापेक्षिणस्त्वपूर्णत्वादेव न सर्वकर्तृत्वादिशक्तिः । इतरस्य पूर्णत्वादेवाऽनन्तशक्तित्वाल्लीलयैव कर्तृत्वम् ।।९।। नेशस्य पूर्णत्वासिद्धिः कर्मसापेक्षत्वेऽनीशत्वमनपेक्षत्वे श्रुतेरप्रामाण्यमिति । कर्मणोऽपि तदधीनत्वम् । तथापि तदनुसारेण फलदानमित्यङ्गीकार एवेष्टश्रुतिप्रामाण्यासिद्धिः ।।१०।।

सर्वचेतना अपूर्णगुणा इति नियमो न । स्वतन्त्रस्य पूर्णगुणत्वनियमात् । 'अपूर्णोऽयं जीवसङ्घोऽस्वतन्त्रः पूर्णो हरिर्यः स्वतन्त्रः सदैव । न हि स्वतन्त्रोऽपूर्णतां कामयीत, पूर्णो यदि स्यादस्वतन्त्रः कुतः सः' इति श्रुतेः॥११॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥२॥१॥

॥ ॐ॥ उक्तविरोधिनस्तत्तत्समयसिद्धाः पूर्वपक्षन्यायाः। तद्विरोधिनोऽन्य इति प्रसिद्धा एव ॥१॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥२॥२॥

॥ ॐ॥ न च वियत उत्पत्तिमत्त्वेऽनुभूतियुक्तिबहुवाग्विरोधोऽस्ति, व्यवस्थायोगात् । अवकाशमात्रस्याव्याकृतात्मकत्वादनुत्पत्तिवचनानां तद्विषयत्वम् । उत्पत्तिवचनानामसितवर्णभूततदभिमानिशरीरविषयत्वं, पराधीनविशेषवत्त्वमात्रविषयत्वं चेति व्यवस्था । 'आकाशो नीलिमोदेति न प्रदेशः कथञ्चन । अभावो हि प्रदेशस्य न ह्यत्राभाव इत्यपि' इति पैङ्गिश्रुतेः ॥१॥ ततोऽधिकमेततत्सर्वमनुभूत्यादि विरुद्धत्वं वायूत्पत्ताविति, न वायोरेव मुख्यानुत्पत्त्यनुपपत्तेः। पराधीनविशेषमात्रं ह्युत्पत्तिः । तदभावे उभयोः स्वातन्त्र्यं विरुद्धमेव । सर्वोत्तमत्वानुपपत्तेः । उभयोरपि पराधीनत्वाप्राप्तेश्चाऽन्योन्यानुरोधे, अननुरोधे तु न सर्वैश्वर्यम् । ज्ञानाविस्मृत्या वायावपि व्यवस्थेत्यतिदेशः । अनुपपत्तिस्तु तत्प्रापिका । पराधीनविशेषवत्त्वमात्रं त्वव्याकृताकाशस्य तदभिमानिप्रकृतेश्च सममेव ॥२॥ न च सतः पराधीनविषयत्वं स्वातन्त्र्यात् ॥३॥ न च विष्णोरेव तेजस उत्पत्तौ द्वारकारणवैयर्थ्यम् । द्वारमनुसृत्यैव विष्णोः

प्रवृत्तेः ॥४॥ न च तेजस एवापामुत्पत्त्यङ्गीकारे घर्मात्स्वेदादिदृष्ट्यनुसारित्वमिति गुणाधिक्यम् । मुख्यार्थपरित्यागप्राप्तेः ॥५॥ न च 'अद्भ्यो वाऽन्नमुत्पद्यते' इत्याद्युक्तप्रसिद्धान्नाख्यान्यार्थाविरोधेन प्रसिद्धान्ननामस्वीकारे बहुवाक्यानुवर्तितेति गुणः । अन्नशब्दस्य प्रयोगबाहुल्यात्पृथिव्यामपि शक्तिमत्त्वात् । अधिकारादीनां निरवकाशत्वाच्च । बहुवाक्यानुरोधोऽप्यत्रैवेति ॥६॥ न च रुद्रादीनां लयकारित्वाङ्गीकारे पितुरन्यस्यैव मारकत्वदृष्टेर्लोकदृष्ट्यनुसारित्वमिति गुणः । लोकपितृवैरूप्याद्विष्णोर्यथावाक्यमङ्गीकारोपपत्तेः । अन्यथा 'न विष्णोरन्यो विलयकृन्न विष्णोरन्यो विमुक्तिदः' इत्यादि श्रुतिविरोधात् । रुद्रस्य तु क्वचित्संहारद्वारत्वेनैव तद्वाक्यानां सावकाशत्वात् ॥७॥ न च लोकानुसारित्वम् । 'क्रमादुत्पद्यते क्रमाद्विलीयते' 'क्रमेणैवोत्पत्तिर्विलयश्च' क्रमेणैवास्योत्पत्तिविलयावित्यादिलोकानुसारिबहुवाक्यानुरोधश्च यथोत्पत्तिविलये । 'द्विविधः क्रम उद्दिष्टो व्युत्क्रमोऽनुक्रमस्तथा । सृष्टावन्यो लये चान्य इति वेदविदो विदुः' इति श्रुतेः क्रमवाक्यस्य सावकाशत्वाद्वैरूप्यं बहुप्रकारत्वं क्रमस्य ॥८॥ न च केषाञ्चित्क्रमाल्लयः केषाञ्चिद्व्युत्क्रमाल्लय इत्यङ्गीकारे लोकदृष्ट्यनुसारादन्तरा विज्ञानमनसी व्युत्क्रमः । 'सर्वं वा एतत्क्रमादुत्पद्यते, व्युत्क्रमाल्लीयते' इति श्रुतौ सर्वस्याऽपि व्युत्क्रमाल्लयसङ्ग्रहात् । तल्लिङ्गस्य तु चराऽचरव्यपाश्रयविज्ञानादिविषयत्वेनैव सावकाशत्वात् ॥९॥

न च चेतनत्वेन साम्याद्विष्णोरपि देहलयः । 'सर्वे वा एते चिदात्मानो ब्रह्माँल्लयमनुप्राप्य विष्णोरुदरे संविशन्ति' इति तस्योदरे सर्वसङ्ग्रहणादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावगमात्तद्देहस्य । अश्रुतत्वाच्चान्यथा ॥१०॥ न चानादित्वाज्जीवस्य पराधीनविशेषाप्राप्तिः । 'इदं सर्वमसृजत' इति सर्वस्मिन्गृहीतत्वात् । पराधीनविशेषवत्त्वेऽप्यनादित्वस्याविरोधात् ॥११॥ न च सर्वदेहस्पर्शज्ञानाद् रसादीनां च तत्र तत्र परिज्ञानाज्जीवस्यानणुत्वम् । उत्क्रान्तिगत्यादेः । आदिशब्देन सूक्ष्मतेजोरूपेण व्याप्त्या स्पर्शादिज्ञानोपपत्तिः । अतोऽणुत्वमनणुत्वं चेति भावः ॥१२॥ न च जीवस्य बहुरूपत्वशक्तावीशेन

गुणसाम्यम् । ईशशक्तचैव बहुरूपत्वादेः ॥१३॥ न च श्रुत्या जीवेश्वरैक्यम् । सर्वमानविरोधात् । श्रुतेः सादृश्यैक्यादिना सावकाशत्वात् । बहुमानविरोधे एकस्य दौर्बल्याच्च । धर्मिग्राहकविरोधाच्च ॥१४॥ न चोत्पत्तिमत्त्वाद्विनाशित्वं जीवस्य । अनित्यत्वे तदभीष्टमोक्षाद्यसिद्धेः । न हि पराधीनविशेषवत्त्वमात्रेण विनाशित्वम्, तादृशानामेव नित्यत्वश्रुतिविरोधात् ॥१५॥ न च स्वगुणाननुभूत्यनुपपत्तेः पूर्वज्ञानादीनां सामस्त्येनाभावः । पूर्वमव्यक्तानां पश्चात्सुव्यक्त्युपपत्तेः ॥१६॥ न चेश्वरस्यैव कर्तृत्वे कल्पनालाघवम् । जीवस्याकर्तृत्वे शास्त्रवैयर्थ्यात् । तस्यापि कर्तृत्वे शास्त्रार्थसिद्धेश्च ॥१७॥ न च नानाश्रुतेरप्रामाण्यम् । दृष्टभेदानुसारेण तासामर्थोपपत्तेः । अप्रामाण्यकल्पनस्य विपरीतज्ञानमूलत्वात् ॥१८॥ न च वैचित्र्यमनाभासत्वे कारणम् । जीवानां सामान्यत आभासत्वेऽपि विशेषादृष्टाद्वैचित्र्योपपत्तेः ॥१९॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥२॥३॥

॥ॐ॥ न च प्राणानामुत्पत्त्यङ्गीकारे 'प्राणा एवानादयः' इत्यादि स्पष्टार्थवद्विशेषश्रुतिविरोधः । 'आत्मैवेदमग्र आसीत् स प्राणमसृजत, स प्राणान्' इत्यादिवचनादनादित्व एव स्पष्टार्थवद्विशेषश्रुतिविरोधात् । 'इदं सर्वमसृजत' इति समान्यवचनस्याऽधिक्यं सिद्धान्ते । विशेषमात्रश्रुतेः सावकाशाया उभयश्रुतेः प्राबल्यात् ॥१॥ न च 'नित्यं मनोऽनादित्वात्' इति विशेषश्रुतिविरोधः । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति विशेषश्रुतेः ॥२॥ न च 'वाग्वाव नित्या' इति विशेषश्रुतिविरोधः, 'मनसो वाव वागुत्पद्यते, वाचो व्याहरणम्' इति विशेषश्रुतेः ॥३॥ न च 'दशेमे पुरुषे प्राणाः आत्मैकादशः', 'सप्तः प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' इति सङ्ख्याविशेषश्रुत्योरेव परस्परं विरोधः । 'गुहाशयां निहिताः सप्त सप्त' इति सप्तभावस्य बुद्धीन्द्रियविषयत्वेन

विशेषितत्वात्सङ्ख्याश्रुत्योर्विषयवैलक्षण्यात् ॥४॥ न च 'दिवीव चक्षुराततम्' इति व्याप्त्याख्यविशेषवाचकश्रुतिविरोधः । 'अणूनि वा इन्द्रियाणि तेषां प्रकाशो व्याततः इति ततोऽप्यणुत्ववाचकविशेषश्रुतिविरोधात् ॥५॥ न च 'यत्प्राप्तिर्यत्परित्याग उत्पत्तिर्मरणं तथा । तस्योत्पत्तिर्मृतिश्चैव कथं प्राणस्य युज्यते' इत्यादिमाहात्म्यवचनान्मुख्यप्राणस्य नोत्पत्तिरिति वाच्यम् । 'महत्त्वान्महतां विष्णुः कर्ता प्राणस्य चैकराट् । किं नाम न सृजेदेष येन शक्त्येदमावृतम्' इति श्रुतेस्ततोऽपि माहात्म्याद्विष्णोः ॥६॥ न च प्राणादिपञ्चकस्य व्यक्तसद्गुणत्वान्मुख्यप्राणवृत्तित्वमेव । 'अशेषगुणपूर्णानि मुख्यरूपाणि पञ्च च । तद्दासाः पञ्च चाऽन्येऽपि प्राणाद्याः सद्गुणैर्युताः' इति श्रुतेर्मुख्यप्राणस्य ततोऽपि व्यक्तसद्गुणत्वात् ॥८॥ न चाऽणुत्वे प्राणस्य 'महान् वै मुख्यप्राणो येन व्याप्तं चराऽचरम्' इति दृष्टायुक्तिः । 'अणुर्वै मुख्यप्राणो य उत्क्रामति नाडीभिः' इति दृष्टायुक्तिरनणुत्वे प्राणस्य ॥९॥ न चेन्द्रियाणां जीवाकरणत्वे दृष्टाऽयुक्तिः । क्वचिदतद्वशत्वस्यापि दृष्टत्वात् । 'यच्चक्षुषि तिष्ठन्' इत्यादिदृष्टायुक्तेरीशाधीनत्वानङ्गीकारे । लौकिकदृष्टेस्त्वीशेनैव जीवानुसारित्वक्लृप्त्योपपत्तेः ॥१०॥ न चेशवशत्वसाम्यान्मुख्य प्राणस्याप्यन्यसाम्यम् । 'यदस्मिन्निदं सर्वमध्याघ्नोत्' 'प्राणस्यैतद्वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम्' इत्यादि श्रुतेरीशसाम्यस्यापि भावात् । 'प्राणस्यैतद्वशे सर्वं प्राणः परवशे स्थितः' इति श्रुतेर्मध्यमत्वोपपत्तेः ॥११॥ न च विरिञ्चस्यापि कर्तृत्वशक्तेः स एव शरीरादिस्रष्टा । 'त्रिवृत्क्रिया यतो विष्णो रूपं च तदपेक्षया । रूपाऽपेक्षं तथा नाम व्यवहारस्तदात्मकः ॥ अतो रूपस्य नाम्नश्च व्यवहारस्य चैकराट् । हरिरेव यतः कर्ता पिताऽतो भगवान्प्रभुः' इत्यादेस्तस्यैव कर्तृत्वशक्तेः विरिञ्चस्य तु द्वारतयोपपत्तेः ॥१२॥ न च मिश्रत्वाद्भूतानां विमिश्रतायामविशेषः । 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते' इत्यादिना मिश्रतायामपि विशेषोक्तेः । 'सर्वं च भौतिकं मिश्रं मिश्रत्वेऽपि विशेषिता । भौमं मांसमसृग्वारि तेजो मज्जा विशेषतः' इत्यादेश्च ॥१३॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥२॥४॥

॥ द्वितीयाध्यायस्समाप्तः ॥

**

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

॥ॐ॥ 'भूतबन्धस्तु संसारो मुक्तिस्तेभ्यो विमोचनम्' इति वचनात् स्वाभाविकमरणमेव मुक्तिरिति न मन्तव्यम् । मुक्तिसाधनत्वेन ज्ञानादिगुणाधिक्योपदेशात् । मरणे भूतवियोगस्यैवाभावात् । 'भूतयुक्तः परं लोकमिमं लोकं च गच्छति' इत्यादिवचनाच्च ॥१॥ 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इत्यत्र भूतानीति सामान्यनामानुक्त्वाऽऽप इति विशेषनामकथनादपामेव सहगतिरिति न वाच्यम् । त्र्यात्मकत्वादपामर्थतः सर्वभूतानां गतिप्राप्तेः ॥२॥ न च भूतानि गच्छन्तीति सहैवानुक्तेस्तदभावः । प्राणगतेरुपपत्तित उक्तत्वात् ॥३॥ न च 'अग्निं वागप्येति' इत्याद्यन्यथोक्तेः प्राणानां च न सहगतिः । द्विरूपत्वात्प्राणानाम् ॥४॥ न च प्रथमतो भूतानि जुह्वतीति विशेषाऽनुक्तेर्भूतानामसहगतिः । भूतानि जुह्वतीत्युपक्रमादपि 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इत्युपसंहारस्याधिक्यात् तदनुसारेणोपक्रमोक्तश्रद्धाशब्दस्यापि ता एवार्थ इत्यापत्तेः । उपक्रमविरोधेनोपसंहारानुपपत्तेः । उपक्रमप्रामाण्यार्थमेवोपसंहारानुसारित्वमङ्गीकर्तव्यम् । व्याख्यानस्य पश्चात्तनत्वनियमात् । उपक्रमानुसारित्वनियमेऽप्युपसंहारस्योपसंहारेणैवोपक्रमार्थो ज्ञायते ॥५॥ न च विशेषाश्रवणनियम एव बलवान् । स्थानान्तरश्रवणस्याप्येतदनुरूपत्वात् । आर्थिकश्रवणमप्यनुक्तिं बाधत एव, किमु स्थानान्तरगतं स्पष्टश्रवणमिति कैमुत्यार्थमेव 'नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः' इति परिहारान्तरमुक्तम् ॥६॥ न च 'अपाम सोमममृता अभूम' इति

विशेषत एव मोक्षफलस्याप्युक्तेः कर्मैव मोक्षसाधनमिति मन्तव्यम् । 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' । 'स च आत्मानमेव लोकमुपास्ते' । 'यावदिन्द्रो यावन्मनुः' इत्यादिश्रुतिबलादमृतशब्दस्य यथायोग्यमेवार्थकल्पनोपपत्तेः ॥७॥ न चानुशयस्य सहभावात्स्वर्ग एव फलदत्वं 'भुक्तशेषानुशयवान्' इत्यादिवचनाद्यथायोग्यमेव फलदानोपपत्तेः ॥८॥ न च मार्गस्यापि सहभावाद्यथागतमेवागमनमिति नियमः । वचनबलाद्यथायोग्यमेवागमनोपपत्तेः ॥९॥ न च 'इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते' इत्युपशब्देनेष्टादिभिराचारस्य सहपाठाच्चरणफलं पुनरावृत्तिं करणफलत्वेन भ्रमाद्वदन्तीति वाच्यम् । 'नान्यः पन्था' इत्यादिवचनादेवोभयोरपि चरणशब्देनैवोक्तेर्योग्यत्वात् ॥१०॥ न च भयफलकामादिमिश्रबुद्धित्वादिष्टादिकारिणां संसारोऽनिष्टादिकारिणां तदभावान्मुक्तिरिति वाच्यम् । तेषां प्रबलदोषश्रुतेः ॥११॥ न च नरकभोगस्यानित्यत्वकथनान्नित्यनरकोक्तिर्विरुद्धा । 'रौरवोऽथ महांश्चैव वह्निर्वैतरणी तथा । कुम्भीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि तु । तामिस्रश्चान्धतामिस्रो द्वौ नित्यौ सम्प्रकीर्तितौ' इति विभागात् ॥१२॥ न च सहस्थानादीशस्यापि नरकदुःखप्राप्तिः । स्वातन्त्र्यात्कारणाभावात् ॥१३॥

न च साधनेन सह श्रुतेस्तद्वत्फलेऽपि जीवस्य स्वातन्त्र्यम् । अविहितत्वेन कारणाभावात् । 'अथैतयोः पथोः' इत्यस्य च साधनार्थत्वात् ॥१४॥ न च दुःखसहस्थायित्वादन्धे तमस्यपि सुखम् । ईशस्याप्रियत्वेनैव कारणाभावात् ॥१५॥ न च धूमादिदेवता- सहावस्थानात्कर्मिणोऽपि तत्पदप्राप्तिः । तन्निमित्तविद्याख्यकारणाभावात् ॥१६॥ न च तैस्तैः सहावस्थानादतिचिरत्वम् । 'वत्सरात्पूर्वमेव तु' इति क्लृप्तकालादधिकावस्थाने कारणाभावात् ॥१७॥ न च व्रीह्यादिजीवैः सहावस्थानाद्दुःखप्राप्तिः । शब्दविहितत्वेन पापाख्यकारणाभावात् ॥१८॥ न च वैयर्थ्यं पितृशरीरागमने ईशक्लृप्त्यैव पितरं प्रविश्यायाति मातरम्' इतीशक्लृप्तत्ववचनात् ॥१९॥ न च पितुः सकाशादन्यतो वौदर्यगर्भस्थशरीरमेव प्रवेष्टुमुपपत्तेर्योनिप्रवेशाभाव इति वाच्यम् । 'योनिद्वारेण

देहं च प्राप्नोति प्रायशो नर' इतिवचनात्सामान्यतो गत्यन्तराभावात् । 'विशेषकारणादेव विशेषाज्जनिरिष्यते । सामान्यजननं चैव नृणां सामान्यहेतुतः' इति वचनाच्च ॥२०॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥३॥१॥

॥ॐ॥ पश्चाददृष्टेः स्वप्नविषयस्यासत्त्वं न वाच्यम् । अशक्यकरणशक्तिमत्त्वादीश्वरस्य संस्कारेण सृष्ट्वा पुनः संस्कारमात्रतामापाद्य तस्यापि तिरोधानोपपत्तेः । जाग्रत्त्वप्रतीतिमात्रस्य भ्रान्तित्वात् ॥१॥ न चाविज्ञानमात्रेण स्वप्नप्रतीत्या ज्ञानशक्त्यैव स्वप्नतिरोधानं नेशेनेति वाच्यम् । बोधे जीवस्यास्वातन्त्र्यात् । ज्ञानाज्ञानयोस्तदन्यत्वे जडत्वात्कैमुत्येनास्वातन्त्र्यात् । तत्स्वरूपत्वे तेनैव व्याख्यातत्वात् । उभयात्मकत्वे दोषद्वयापातात् । अनुभयात्मकत्वे व्याहतेः । तावन्मात्रनिमित्तत्वे मानाभावात् । सर्वस्येशहेतुत्वे मानाच्च ॥२॥ न च कालापेक्षयैव जागरितम् । अचेतनत्वादेव कालस्य । चेतनान्तरस्याप्यस्वातन्त्र्यात् ॥३॥ न च परमात्मनोऽन्यत्रावस्थाने दुःखित्वप्राप्तेर्नाडीषु सुप्तिर्न भवति । उभयस्वीकारोपपत्तौ मानस्य क्लृप्त्यकारणमित्यनवस्थितिदोषादतिप्रसङ्गात् ॥४॥ न च प्रबोधस्य पृथगपि कारणदृष्टेः क्वचित्तदेव । 'न ऋते त्वत्क्रियते' इति श्रुतेस्तत्रापि ईशकृतत्वे सम्यङ्मानात् ॥५॥ न च राजादीनां पृथग्दर्शनादीशान्तरकल्पना । 'देशकालविशेषेऽपि स्वप्नादीनां स एव हि । तिरस्कर्ता च कर्ता च न खण्डेशः स राजवत्' इति श्रुतिमानात् ॥६॥ न च मोहे ब्रह्मप्राप्तिरेव पृथगवस्थात्वादिति वाच्यम् । परिशेषमानादर्धप्राप्तित्वावगमात् ॥७॥ न च स्थानभेदाद्विष्णोरपि भेदः । 'अयमेव सः' 'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादि श्रुतिबलात्स्थानानां भेदस्तस्याभेद इति व्यवस्थोपपत्तेः ॥८॥ न च

रूपवत्त्वारूपवत्त्ववचनयोर्विरोधादप्रामाण्यम् । अप्राकृतरूपवत्त्वमिति व्यवस्थोपपत्तेः ॥९॥ न च परमात्मना चेतनत्वन्यायसाम्येन जीवस्याप्यभेदः । अल्पगुणत्वादिविरोधात् ॥१०॥ न च सादृश्यसत्त्वात्साधनं विनैव जीवस्य तादृक्त्वव्यक्तिः । अनादितः संसारस्यानिवृत्तत्वेन भावात् ॥११॥ न च मुक्तत्वादिगुणसाम्याद्ब्रह्मादीनां भक्त्यादिगुणसाम्यम् । 'यथा यथाधिकारो विशिष्यते एवं ज्ञानं भक्तिर्बलं च विशिष्यते । मुक्तावानन्द एते च गुणा विशिष्यन्ते अत आहुर्ब्रह्मणे मुक्ता बलिं हरन्ति' इत्यादिविशेषदृष्टेः ॥१२॥ न च संहारकर्तुरसंहारादन्यरक्षाया अयोगः । 'स सृजति स पालयति स विनाशयति' इत्यादि विशेषवाक्यात् । अन्नदानाद्युपपत्तेश्च ॥१३॥ न चाव्यक्तस्वभावस्य दर्शने तर्कबाधः । अनन्तशक्तित्वाद्विष्णोस्तच्छक्त्या अव्यक्तस्यापि दर्शनोपपत्तेः ॥१४॥ न च गुणानां गुणिस्वरूपत्वं विरुद्धम् । कालादिदृष्टान्तात् ॥१५॥ न च ब्रह्मानन्दादीनामन्यथात्वादतच्छब्दत्वं तच्छब्दत्वे लोकोपमत्वं चेति विलोमता । 'अलौकिकास्तस्य शब्दास्तथार्था अलौकिको ह्येष विष्णुः परत्वात् । तथापि शब्दा लौकिका अप्यमुष्मिन् प्रवर्तमाना अधिकार्थान् वदन्ति' इत्यादि श्रुतिभ्योऽलौकिकत्वावगमात् ॥१६॥

न च ब्रह्माद्यानन्दवैचित्र्ये बिम्बभूतविष्णवानन्द वैचित्र्यम् । आदित्यादिवदाधिक्यात् । न हि सूर्यकान्तप्रतिबिम्बस्याग्निजनकत्वशक्तिर्न जलगतस्येत्येतावता सूर्ये वैचित्र्यम् । आधिक्यं हि तत्र निमित्तम् । सूर्यचन्द्रादिप्रतिबिम्बं विनाऽन्यत्र तथा विशेषादृष्टेः ॥१७॥ न च नानाभावाद्विष्णोश्चित्तप्रतिबिम्बरूपता । आधिक्यादेव। प्रतिबिम्बे हि दोषाश्च प्रतीयन्ते । अतो हि श्रुतिः प्रतिषेधति 'नेदं यदिदमुपासते' इति ॥१८॥ न च नानावतारकौतुकदर्शनाद्विष्णोः क्वचिद्देशकालान्तरे कौतुकादेव सृष्ट्यादि कुर्वन् अन्यमेव सामस्त्येन नियोजयति । 'सर्वत्र सर्वमेतस्मात्' इत्यादि श्रुत्या क्रीडायामपि स्वातन्त्र्यात् । 'स्वातन्त्र्यात्क्रीडते विष्णुर्न च स्वातन्त्र्यमन्यगम् । करोति क्वापि नियता क्रीडा सृष्ट्यादिकाऽस्य च । नियतक्रीडनादेव कर्ता

नान्योऽस्ति कस्यचित्। अस्वतन्त्रो हि चलति चलचित्तादशक्तितः । स्वतन्त्रः पूर्णशक्तिः सन् कुतोऽसौ नियतिं त्यजेत्' इति श्रुतेश्च ॥१९॥ न च कर्मान्वयव्यतिरेकात्फलस्येश्वरः फलदातेति प्रलोभमात्रम् । तस्यैव स्वातन्त्र्यात् । 'कर्माण्यनन्तानि यथेष्टमीशः सम्पाद्य तेषां फलमिच्छयैव। क्वचिद्ददाति क्व च नो ददाति न ह्यानन्त्यात्कर्मणां भोगनाशः। स्वातन्त्र्यं चेत्कर्मणां सर्वभोगः स्यान्न ह्येवं क्वापि तत्केनचित्स्यात् । अतो हि स स्वेच्छया किञ्चिदेव फलं कुर्याद्विफलं प्रायशश्च। क्वचिज्ज्ञानं जनयन् भस्म कुर्यात्स्वेच्छावृत्तिस्तस्य विष्णोः सदैव' इति ब्रह्माण्डे । 'स्वतन्त्र ईश एवैकस्तद्वशं कर्म सर्वदा। अत ईशत्वमीशस्य न हीशोऽन्यः कथञ्चन' इति श्रुतेः। अतः प्रलोभकल्पने श्रुतहानिरश्रुतकल्पना चेति हरिरेव फलप्रदः ॥२०॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥३॥२॥

॥ॐ॥ न च प्रतिशाखमुच्यमानानामर्थानां पृथक्त्वात् तत्तच्छाखिभिरेव तत्र तत्रोक्तं ज्ञेयमिति नियमः । 'नानावेदैरितिहासैः पुराणैः सुज्ञेय एको भगवान् युक्तिभिश्च' इति श्रुतेः सुष्टुज्ञेयत्वाद्विष्णोः ॥१॥ न चाशक्यतया कस्यापि सर्वगुणोपसंहारो नास्ति । 'सर्वे गुणाः सर्वदैव ह्युपास्यास्तेनैव विद्वान् विधिकृन्नान्यथा स्यात्' इति श्रुतेर्विहितक्रियालोपप्रसङ्गात् ॥२॥ केषाञ्चित्सर्वगुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वे सर्वेषामपि तथा स्यात्, अनेनोपसंहर्तव्या अनेनोपसंहर्तव्या इत्यनिर्णीतेरिति न मन्तव्यम् । 'यस्य यावद्गुणाः स्पष्टं प्रतिभासन्त्युपासने । युगपत्स्वभुजौ यद्वद् ध्यायेत्तावत एव सः । युगपद्ब्रह्मणः सर्वे भासन्ते हि गुणा हरेः । तदन्येषां यथायोग्यं स्वमाहात्म्यानुसारतः' इति श्रुतेर्युगपद्गुणप्रतीत्यादिमाहात्म्यान्निर्णयोपपत्तेः ॥३॥ न च फलानिर्णीतिः। माहात्म्यैनैवान्यत्फलं महतामिति निर्णयोपपत्तेः ॥४॥

आनन्दादीनां केषाञ्चित्समुच्चये प्राप्ते सर्वगुणसमुच्चयः सर्वेषां स्यादिति न मन्तव्यम्। अल्पशक्तित्वात्तेषां पुंसाम् ॥५॥

प्रियशिरस्त्वादीनामानन्दादिविशेषत्वेनैव दर्शनात्तेषामपि सर्वोपसंहार्यत्वमिति न मन्तव्यम् । 'यथायोग्यान् गुणपूगानुपास्य फलं भवेन्मुक्तिगं नान्यथास्यात् । नित्यैकाग्र्यव्यंग्यताहेतुतश्च साक्षाद्दृशिर्नो तद्विशेषैः स्मृतेश्च' इति श्रुतेः स्वयोग्यगुणैरेव फलभावात् ॥६॥ तर्हि ब्रह्मणोऽन्येषां देवादीनामपि बहुगुणोपासनया कार्यं नास्ति मध्ये नियमासिद्धेरिति न मन्तव्यम् । तेषां भाव्युत्कर्षं ज्ञात्वा तदभिज्ञस्य ब्रह्मण एव गुणनियमोपदेशोपपत्तेः । 'यो यो भावो देवतानां विमुक्तौ तत्तत्प्राप्तौ सुगुणानीशितुश्च । ब्रह्माऽऽदिशत्यथ तांस्ते विचिन्त्य तत्तद्भावं प्राप्नुवन्त्यात्मशक्त्या' इति श्रुतेः ॥७॥ न च नानास्थानेषूक्तगुणानामनुपासानार्थत्वम् । विप्रकीर्णान् गुणान् पिण्डीकृत्योपासितुस्तत्सदृशफलप्राप्तेस्तथा ध्यानार्थमेव गुणानामुक्त्युपपत्तेः ॥८॥ न चाश्वापरोक्ष्यायानन्दादीनामपि लोपेनात्मेत्येतावता पूर्यते । आत्मशब्दार्थविशेषत्वादानन्दादीनाम् ॥९॥ न चात्मशब्दो विभ्रमकरः । गुणाधिकानामधिकारिणां भगवद्गुणानधिकान्प्रकाशयतीत्यवधारणत्वोपपत्तेः ॥१०॥ अलौकिकगुणानामप्रतीतेर्लौकिकगुणाध्याने तदपाकृतिरेव भवतीति न मन्तव्यम् । लौकिकविलक्षणा अत्युत्तमा इति ध्यानस्यैव प्राधान्यात् ॥११॥ ब्रह्मणश्च ब्रह्माण्याश्च स्थानैक्यं गुणतारतम्यं च यथागुणोपासनं मुक्तावाधिक्यं न भवतीत्यत्र लिङ्गम् । समविषमोपासनायुक्तेरिति न मन्तव्यम् । 'यथाशक्ति स्मृतान् धात्रा गुणान्विष्णोः सरस्वती । स्मरेत्त्रैविक्रमाद्यांस्तु नित्यविक्रान्तिपूर्वकैः । कदाचिल्लोपयेद्देवी स्थानैक्यं न गुणैस्ततः । साम्यं तयोर्यथाविष्णोर्गुणोपासाफलं भवेत्' इत्यध्यात्मवचनाद्यथाशक्तिक्रिया देव्याः ॥१२॥ न चात्मशब्देनास्य पुरुषस्यैतावन्तो गुणा उच्यन्त इति व्यवस्थित्यभावः । यस्य यावन्तोऽर्था युगपद्ध्यातुं शक्यन्ते तस्य तावन्त इति सन्धेः ॥१३॥ न च मुमुक्षव इत्यविशेषाद्धरणस्य द्युतेश्च सर्वेषामपेक्षिततत्वाच्च संभृतिद्युव्याप्ती

अपि सामान्ये। 'सत्यो ज्ञानं परमानन्दरूप आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यात्। नान्यत्किञ्चित्समुपासीत धीरः सर्वैर्गुणैर्देवगणा उपासते'। 'गुण्याकारस्मृतेरेव द्युतिमात्रं प्रतीयते। न व्याप्तिर्जगदस्मृत्या नानाशक्तिर्यतो मता। देवानां युगपज्ज्ञानं मनुष्याणां तथा न तु। पर्यायेणैव सत्याः स्युर्नैवान्येषां कथञ्चन' इत्यादिप्रमाणबलात् ॥१४॥ क्वचिद्बहुगुणाः क्वचिदल्पगुणाः श्रुतिष्वेवोच्यन्त इत्युपसंहारस्याप्रयोजनतेति न वाच्यम्। 'गुणाः सर्वे ब्रह्मणैव ह्युपास्या नान्यैर्देवैः किमु सर्वैर्मनुष्यैः' इत्यादिश्रुतेः। सर्वगुणोपासकस्याप्यधिकारिणो भावादेकत्रापृथक् सर्वगुणानुक्तेश्च बलादुपसंहारानतेः ॥१५॥ न च मुक्तावुपासनभावे फलादिकमपि स्यादित्यतिप्रसङ्गः। उपासनायाः संस्काराख्यकारणस्य सत्त्वात्। 'न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते' इत्यवृद्धिप्रमाणभावाच्च ॥१७॥ न च कर्मकरणशक्तेरप्यदूरत्वात्तत्संश्रय नियमः। उपासनाख्ये कार्ये नित्यकृतिसंस्कारो न तथा कर्मणीति कार्यवैशेष्यात् ॥१८॥ न चायोग्यताख्यविशिष्टकारणाज्ज्ञानिष्वपि केषाञ्चिन्मोक्षो न भवतीति नियमः। ज्ञानिनां मोक्षं ददात्येवेश्वरः स्वभावात्। अयोग्यानां ज्ञानस्यैवोत्पत्त्यनुपपत्तेः ॥१९॥ न च प्रयत्नानुसारिणो मुक्तावाधिकारिकानन्दादयः। अधिकारानुसारित्वात्प्रयत्नस्य। कथञ्चिदधिके यत्ने तत्साधनादिवस्तूनां दूषणप्राप्तेः। 'स्वाधिकाराधिको यत्नः प्रायशो नोपपद्यते। कथञ्चिदधिके यत्ने दोषः कश्चित्समापतेत्' इति वचनाच्च ॥२०॥

न चैकस्मादेको विशिष्टो दृष्ट एवेति प्राणाद्विशिष्टजीवाभावे दृष्टवैरूप्यमिति दोषः। 'यः सर्वमवजानीयादृते देवं नारायणं देवीं च परमां श्रियम्। स प्राणानवरुद्ध्येमं मन्त्रमावर्तयीत। आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः। घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेमेति। स ह्येषां भूतानां वरिष्ठो न ह्येतस्मात्कश्चनोपरि विना देवं नारायणं देवीं च परमां श्रियम्' इति प्रतिक्रियाविधानादिविरोधात् ॥२१॥ 'अस्ति भगवः प्राणाद्भूयः' इति प्रश्नाद्यभावात्प्राणस्यैवोन्नतिप्रतीतेर्न विष्णोरपि ततः परत्वमिति

न मन्तव्यम् । 'एष तु वा अतिवदति' इतिविशेषणात् प्रश्नप्रतिवचन-प्रतिसन्धानोपपत्तेः ॥२२॥ न च सत्यादीनामभेदानुक्तेरन्यत्वम् । 'सत्यं पूर्णं विज्ञानं पूर्णं वृतिः पूर्णा निष्ठा पूर्णा श्रद्धा पूर्णा मतिः पूर्णा सुखं पूर्णं भूमा पूर्णोऽहं पूर्ण आत्मा पूर्णो नात्र किञ्चिदूनं पूर्णमेवाधस्तात्पूर्णमुपरिष्टात्पूर्णं मध्यतः पूर्णं सर्वतः । तदेष श्लोको भवति । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' इति श्रुतेः सर्वेषामनूनत्वात् । 'सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्गुणाः समुदीरिताः । तस्मै नमो भगवते यस्मादेव विमुच्यत' इति वचनाच्च ॥२३॥ न च श्रियोऽप्रयत्नत्वादनुपासनं संसारो वा । नित्यं भगवदुपस्थितेरतिप्रियत्वात्संस्कारापाटवान्नित्योपासोपपत्तेश्च ॥२४॥ न च बन्धदार्ढ्ये श्रवणादीनामफलता । अन्यथोपासां विनैव श्रवणादिज्ञानमात्रेण मुक्तिरिति दोषः । 'श्रवणादि त्रयोत्पन्नदृष्ट्यैव स्वेच्छया हरिः । प्रसन्नो मुक्तिदो नित्यमन्यथा न कथञ्चन' इतीश्वरेच्छानियतिश्रुतेः ॥२५॥ न च गुर्वधीनत्वे ज्ञानमोक्षयोर्ज्ञानिनोऽपि कदाचिद्गुरुकोपाज्ज्ञानपराभावेनामुक्तिप्रसङ्गान्न गुर्वधीनत्वमिति । 'ज्ञानिनो गुरुशापेऽपि नामुक्तिः संसृतेः क्वचित् । आनन्दह्रासदोषेण सैव मुक्तिर्विदुष्यति' इतिवचनान्मुक्तिदूषणेनैव गुरुकोपादेः कृतार्थत्वात् । ज्ञानिनो ब्रह्मवस्तुवैभवेन मुक्तिः स्यादिति गुरोर्वरेण वा मुक्त्युपपत्तेः ॥२६॥

शिष्यस्यापि पुरुषत्वसाम्याद्धारणादेस्तत्प्रयत्नस्य न दौर्बल्यमिति न मन्तव्यम् । 'गुरुप्रसादो बलवान्' इत्यादि विशेषोक्तेः ॥२७॥ न चोत्तमगुरुस्वीकारार्थत्वेन प्राप्तसंत्यागनिमित्तदोषः । तत्र दोषे मानाभावात् ॥२८॥ न च विद्या कर्म वा संसारनिवृत्तिकारणमिति कारणानिर्णयः । 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इत्यवधारणात् विद्यावचनस्य प्राधान्यात् ॥२९॥ न च विद्यावचनस्य प्राधान्यं भ्रमः । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति भगवतस्तस्मिन्नेवाभ्यधिकप्रीतिवचनात् । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति तत्प्रीतेरेव मोक्षवचनाच्च ॥३०॥ न च कस्यचिद्विशेषज्ञानोपपत्तेर्भक्त्यादिकं

विना मुक्तिः । 'भक्त्यैवैनं जानाति भक्त्यैवैनं पश्यति भक्त्यैव बन्धाद्विमुच्यते भक्त्यैवानन्दीभवति' 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' 'भिनत्ति कर्मसंघातं प्रसन्नो भगवान्हरिः' इत्याद्यागमात् ।।३१।। न च 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण' 'यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः' 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा' इत्यादिसामान्यालापमात्रेण दर्शनस्याविशेषः । 'यथायोग्यमेवैष आत्मानं दर्शयति यथाधिकारं देवेभ्योऽतो ब्रह्मैवैनमभिपश्यत्यथात्मैवात्मानमभिपश्यति सुस्थिरो ह्येष नियमः' इति दर्शनविशेषनियमस्य सुस्थिरत्ववचनात् । 'यावान्यश्चास्मि' इति ब्रह्मण एव ज्ञानोपपत्तेः । यावानित्यत्रापि सामान्यविशेषज्ञानोपपत्तेश्च ।।३२।। न च भगवतः सर्वत्र गुणसाम्याद्यस्य कस्यापि रूपस्य दर्शनात्सर्वेषां मुक्तिः । 'समोऽपि भगवान् स्वबिम्बदर्शन एवैनं मोचयति । यथा समेष्वपि कर्मसु स्वकृतमेवैनं भोजयति' इति श्रुत्युक्तस्वकृतप्राप्तिदृष्टान्तात् ।।३३।। भक्तिरेवैनमिति भक्तेरेव पृथङ्मोचकत्वदर्शनान्नेशकृत्यमिति न मन्तव्यम् । 'अनादितो गुणाः सन्तो भक्त्याद्या न ह्यमूमुचन् । जीवं तद्गुणसुव्यक्तिं कृत्वैनं मोचयेद्धरिः । किञ्चिन्न मोचयेद्वाऽसौ स्वातन्त्र्यं तेन तस्य हि । भक्तिवाक्करणत्वेन सावकाशेशवागथ । भक्त्यैनं मोचयेद्विष्णुरिति मानत्वमेष्यति' इति ब्रह्मतर्कवचनादनादिगुणविस्तरे सत्यप्यव्यक्त्यादिना तदिच्छां विना मोक्षाप्राप्तेः ।।३४।। न चांशिमार्गस्यांशेनागम्यत्वात्तयोर्भेदः । साधनोत्तमस्यादृष्टस्यांशिकृतस्यांशेन भुज्यमानत्वात् । अन्यथाऽदृष्टंविना शरीरानुपपत्तेः ।।३५।।

न च गुणान्तरसन्धानस्य क्वापि दर्शनमात्रेण समाधिकाङ्गदेवतान्तरगुणा अप्यङ्गदेवतान्तरे उपसंहर्तव्याः । नानागुणत्वेन तेषां श्रुतिदृष्टेः । अनिषिद्धगुणानां वाक्यान्वयन्यायेनोपसंहारान्न शाखास्वित्यादिविशेषः । उत्तमेष्वधमगुणापेक्षया मन्त्रादिवद्वेति ।।३६।। न च भूमगुणस्योपासकं प्रति विशेषाभावेऽपि तत्तदिष्टगुणानुसारेण फलोपपत्तिरित्यविशेषः । 'भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विधत्त' इत्यादिशिष्टेः ।।३७।। न च भूमगुण उपासकानामेकप्रकारेणैव प्रतीयत इत्यङ्गीकार्यम् । विशेषस्य कल्पनोपपत्तेरिति

न मन्तव्यम् । 'यावानेवाधिकारेषु विशेषोऽनून एव हि । ततो भूमत्वदृष्टौ च ब्रह्मादीनां पृथक् पृथक्' इति विशेषस्यानूनत्ववचनात् ॥३८॥ न च शुद्धमोक्षसाधनवैरूप्यान्मोक्षसाधनत्वेनोपदिष्टं विना विष्णावेवोपासनान्तरस्याकर्तव्यता । अविघ्नतासाधनत्वात् ॥३९॥ न च काम्यसाधनानामपि गुणानामङ्गत्वादेवोपसंहर्तव्यतानियमः । अनुपसंहारे विरोधाभावात् । काम्यानामनियतांगत्वाच्च । 'अर्थादिधर्मसिद्धौ हि न नियत्याङ्गमिष्यते' इति ब्रह्मतर्के ॥४०॥ न च देवादीनामिति तत्रैव विशेषवचनाभावाद्ब्रह्मा शिरसि ललाटे रुद्र इत्यादीनां नावश्योपास्यता देवादीनामेव । 'ध्यायेदङ्गेष्वङ्गदेवताः परस्य विशिष्टा हि गुणा मुक्तौ देवानां भवन्ति ते हि तादृशास्ते हि हरेरनुरूपाः' इति श्रुतेर्गुणवैशेष्यात् ॥४१॥ न च क्रियात्वादुपासनाया अग्निष्टोमादिवत्प्रतिशाखं वक्तव्यता । 'उपासना यजनं चेति साम्यं तत्तद्विशेषान् संहरेत्सर्वतश्च । तथाकर्तॄणां तत्फलानां विशेषाद्व्यर्था हि शाखा अन्यथैवं च सार्थाः' इत्युपासनाविशेषाणां त्वधिकारिविशेषाणां चागमेऽवगमात् ॥४२॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥३॥

॥ ॐ ॥ न च ज्ञानिन औदार्यान्मोक्षादन्यफलेच्छाया एवासम्भवात्तदुक्तिः प्रशंसामात्रमिति वाच्यम् । प्रायशो न सम्भवत्येव । कस्यचित्सौभर्यादिवद्भवति चेज्ज्ञानेनैवाशेषमीप्सितं भवतीति व्यवस्थोपपत्तेः ॥१॥२॥ न चाधिकारे समेऽपि तेषामेवोच्चावचशक्तियोगात्फलभेदोपपत्तेरधिकारविशेषकल्पनं व्यर्थम् । भक्त्याद्यधिकारानुसारेण शास्त्रात्फलप्राप्तेः सर्वेषामविशेषात् । दृश्यमानत्वाच्च भक्त्याद्यधिकारतारतम्यस्य । उच्चावचशक्तेरपि तन्निबन्धनत्वात् ॥३॥ न च ज्ञानिनामात्मस्वरूपदार्ढ्यात्सत्प्रवृत्तिविपरीतप्रवृत्त्योरविशेषः । 'एतावतोऽधिका नास्ति प्राप्तिरित्यन्ततः स्थिता । या स्थितिस्तां समाप्नोति यथाशक्ति प्रयत्नतः

। विपरीतप्रवृत्तेस्तु तस्य ह्रासोऽधिकं भवेत्' इति वचनात् स्थितिविशेषोपपत्तेः ॥४-५॥ न च सर्वजीवानामेकप्रकार एव निजस्वभावश्चैतन्यमिति फलेऽप्यविशेषः । निषेधसामान्यविधिक्रियाणां विभक्तत्वात् । 'नादेवो देवपदमन्विच्छेदन्विच्छन् यात्यधरं तमः । न देवः स्वीयं पदमन्विच्छन्विदुष्यति । तदेव ह्यस्य स्वम्' इति निषेधविभागः । 'स्थिरं ज्ञानं स्थिरो हरावभिषङ्गः स्थिरमोजो बलं विराग एतद्धि सामान्यं देवानाम् । अन्येषामस्थिराण्येतानि सर्वाण्यथापि यथायोगं विनेयानि' इति सामान्यविभागः । 'ज्ञानदानमेव देवानां विहितं तप एव ऋषीणामाचार एव मनुष्याणां तदविरोधेनान्यानि करणीयानि' इति विधिविभागः । 'चरन्ति देवा विहितं समस्तमर्धमेव मुनयो दशांशतो मनुष्याः' इति क्रियाविभागः ॥६॥ न च स्वातन्त्र्याद्देवानामेव ज्ञानादिफलं न किञ्चिदन्येषामिति वाच्यम् । 'त्वरयैव मनुष्याणां सिद्धिरत्वरयैव तु । देवानां तत्प्रसादेन मुक्त्या एव सतां नृणाम्' इति मानुषमुक्त्यर्थमेव देवानामत्वरया सिद्धिश्रुतेः ॥७॥ न च गृहस्थानामशेषकर्मविशेषयोग्यत्वादाधिक्यं मुक्तौ । त्वरयैव गृहिणः साधयन्ति मुक्तिमत्वरयैव यतयस्तेभ्यश्चात्वरया देवास्तेषु च ब्रह्मा । तदेष श्लोकः । 'शतं परानभिपश्यैव देवं ब्रह्माऽचरद्दुश्चरं यत्तपोऽग्र्यम् । विहाय रागं मनसश्चोपरिष्ठं ततोऽभवत्परमेष्ठी स मुक्तौ' इति । 'यो हि त्वरया साधयेत्स मन्दं सुखमाप्नुयात् । यो ह्यत्वरया स महत्' इति श्रुतेर्गृहिभ्यो यतीनां तेभ्यो देवानामत्वरया सिद्धेः । बहुकालसाधनाद्बहुकर्माधिकारमात्रस्य दुर्बलत्वात् ॥८॥ न चाविष्कारेण कथनादशेषतोऽपि योग्या ज्ञानिनो भवन्तीत्यास्था न च त्वरादिषु स्थित्वैव प्रकथनीयम् । न ह्येवं त्वरमाणे सिद्धिर्भवति । अयोग्यानामपि श्रवणप्रसङ्गात् । तस्माद्विचार्य योग्यानामेवात्वरयैव कथयित्वा सिद्धिर्भवति । 'त्यक्त्वा त्वरां ब्रह्मविद्यां वदेत जनाय योग्याय सदैव विद्वान्' इति श्रुतेः । 'मानस्तेनेभ्यः' इत्यादेश्च ॥९॥ न च विरोधाभावात्साधनानुष्ठानजन्मन्येवापरोक्षज्ञानं मुक्तिश्चेति नियमः । प्रतिबन्धे सति तन्निरासेनात्वरयैव सिद्ध्युपपत्तेः ।

'यद्यारब्धं कर्म निबन्धकं स्यात्प्रेत्यैव पश्येद्योगमेवान्ववेक्ष्य' इत्यादिश्रुतेः । 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्' इति भगवद्वचनम् ॥१०॥११॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥३॥४॥

॥ तृतीयाध्यायस्समाप्तः ॥

******

॥अथ चतुर्थाध्यायः ॥

॥ॐ॥ न च श्रवणाद्यनावृत्त्याऽपरोक्षज्ञानोदये सर्वेषां सुशक्यत्वमिति गुणः । महाफलत्वात्सर्वेषामशक्यताया एवोपपन्नत्वात् । अन्यथा सर्वसुशक्यस्यैव साधनतया सर्वेषां मोक्षापत्तेः ॥१॥ न च शश्वदतिप्रसिद्धत्वादात्मशब्दोदितं स्वामित्वं न नित्यश उपास्यम् । अन्येभ्योऽधिकफलत्वेन सविशेषत्वादात्मत्वस्य ॥२॥ तर्हि विशेषवत्त्वादेव प्रतीकमपीश्वर इत्युपास्यमिति न । यत्र सन्धिरुपपत्तिर्विद्यते तस्यैव ग्राह्यत्वात् । अन्यस्येशत्वग्रहणस्य मिथ्याज्ञानत्वादेवानुपपत्तेः ॥३॥ न च प्रतिदिनं विविधगुणन्यासेन भगवत्प्रीत्युपपत्तेर्न ब्रह्मतादृष्टिनियम इति वाच्यम् । अशेषगुणान्तर्भावेन तस्यैवाधिकसाधनत्वात् ॥४॥ न च विविध-स्थानेष्वादित्यादीनां चरणाद्विष्ण्वङ्गेष्वादित्यादिमतिनियमो नास्तीति वाच्यम् । तत्कृतावेव कृत्यस्याप्तत्वादादित्यादीनाम् ॥५॥ न च ज्ञानस्य सम्यक्तद्विषयत्वमात्रेण पूर्तेरासनादिना न कार्यमिति वाच्यम् । आसनादिना निश्चलत्वादिविशेषकार्योपपत्तेः ॥६॥ न चान्यस्यापि साधनस्य कर्तुं शक्यत्वान्न यावन्मुक्ति ध्यानं कार्यमिति वाच्यम् । ध्यानं विनाऽपरोक्षज्ञानाख्य-विशेषकार्यानुपपत्तेः ॥७॥ न च ज्ञानोदयेऽशेषकर्मक्षये कृतकृत्यत्वात्तदैव मुक्तिः न चेत्कर्माक्षय इति वाच्यम् । प्रारब्धस्यैव कृतस्य यावद्भोगं संस्थितेः ।

'कर्माणि क्षपयेद्विष्णुरप्रारब्धानि विद्यया । प्रारब्धानि तु भोगेन क्षपयन् स्वं पदं नयेत्' इति वचनाच्च ॥८॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥४॥१॥

॥ॐ॥ न च 'वाक्पूर्वरूपं, मन उत्तररूपं, मनःपूर्वरूपं, वागुत्तररूपम्' इत्युक्तेर्व्यामिश्रत्वादनिर्णीतिरेव । वाक्पूर्वरूपं मन उत्तररूपमिति वाचः पूर्ववर्णदेवतात्वनिर्देशमात्रेण मनःपूर्वमित्यनेन साम्यम् । 'मनसा वा अग्रे सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरति' इति युक्तितो विशेषो मनःपूर्वकत्वस्यैव श्रुत इति प्राधान्यं मनस एवेति ज्ञायते । 'सृष्टौ च विलये चैव सदा पूर्वप्रवर्तने । नित्यन्तृत्वे च वचसो मनोऽधीशं शिवो हि तत्' इति श्रुतेश्च ॥१॥ न च मनःपूर्वकत्वनियमादशेषदृष्टादृष्टव्यापाराणां तस्य प्राणादनूनता । 'इन्द्रियस्थैः स्वरूपैस्तु ज्ञानानि जनयत्यसौ । मनःस्थेन विशेषेण कामैः कर्मकृदेव च । पृथक्स्थितेन रूपेण जीवं धारयति प्रभुः । जीवस्थितेन रूपेण वेदयत्यहमित्यपि । प्राण एको वशी नित्यं बाह्यान्तःकरणेश्वरः । तान्येतान्यवशान्येव तथापि कृपयैव सः । पृथक् शक्तोऽपि तद्गैस्तु स्वरूपैस्तद्गकार्यकृत् । तस्येशो भगवान्विष्णुरेवमेष यथान्यगः' इत्यादिश्रुतेः प्राणस्यैवाऽढ्यतावगमात् ॥२॥ सोऽध्यक्षे इत्यस्याप्येवमेवाशङ्कापरिहारश्च । श्रुतिबाहुल्यमेव शङ्कायां परिहारे च विशेषहेतुः ॥३॥ न च भूतानामुत्पत्तिक्रमवैपरीत्येन लयोक्तेर्मुक्तिलययोर्विशेषाभावाच्चैकस्मिन्नेव भूते सर्वेषां लयोऽर्थतः क्लृप्त इति वाच्यम् । तत्तद्भूतोद्भवत्वात्तत्तद्देवानां तत्समानानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानलयस्थान एव लयोपपत्तेः । विशेषश्रुतेश्च ॥४-५॥ न च प्रकृतेः संसाराभावादिनेशेनाप्यन्यथाकर्तुमशक्यत्वेन सुदृढत्वात्सर्वसाम्यमेवेश्वरेण । न चेत्संसारित्वमिति युक्तम् । ईश्वरस्य महामहिमत्वात् । नित्यमसंसारित्वस्य

नित्यं तदनुग्रहेणैवोपपत्तेः । 'सदाऽनित्यतयाऽनित्यं नित्यं नित्यात्मना यतः ॥ नित्ययैव स्वशक्त्येशो नियामयति नित्यदा । द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावश्चेतना धृतिः । प्रकृतिः पुरुषश्चैव न सन्ति यदुपेक्षया' इत्यादि श्रुतेश्च ॥६॥ न चान्यदेवादीनां प्राणाधीनत्वात्तत्प्राप्तिनियमात्परप्राप्तिर्नास्त्येव । 'प्राणं प्राप्य परं देवास्तदन्ये चैव तद्गताः । प्राप्नुवन्ति परं देवं वसन्ति च यथासुखम्' इति विशेषश्रुतेः ॥७॥ न च सत्यसङ्कल्पत्वादेरीश्वरसङ्कल्पाद्यनुसारित्वनियमे संसारसमानधर्मत्वं मुक्तेरिति वाच्यम् । कृतार्थत्वेनैव विशेषोपपत्तेः । 'अपूर्णतादिभावो वा दुःखं वा नास्ति किञ्चन । मुक्तस्य पारतन्त्र्येऽपि तारतम्येऽप्यतः सुखी' इति च श्रुतिः ॥८॥ न च प्रारब्धकर्मशेषवत्त्वा-दुत्क्रान्तावविशेषो ज्ञानिनः । ज्ञानोदयानन्तरं सर्वदा ज्ञानफलस्यानुवृत्तेः । 'प्रारब्धकर्मशेषस्तु विरजातरणावधिः । स्वोदयात्फलदं ज्ञानमादेहं कर्म वाऽऽरवेः । तथापि प्रकृतेर्बन्धो ब्रह्मणा सह भिद्यते' इति श्रुतिः । 'शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान् कामान् समश्नुते', 'स तेजसि सूर्ये सम्पन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं हैव पाप्मना विनिर्मुक्तः', 'स प्राप्नोति विरजां नदीं तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते', 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इति च । 'अन्यथाभावनियमोऽनृतता कार्यकारणे' इति च ॥९॥ न च कृष्यादिलौकिकसाधनस्य फलस्मरणानपेक्षत्वात् स्वर्गमोक्षयोरपि तथात्वमिति वाच्यम् । 'क्रियानुवृत्तिर्लौकिके साधने तु मनोऽनुवृत्तिर्वैदिके साधने स्यात् । फलं भवेत्सर्वथेत्येव तस्मात्स्मरेत्सदा निश्चितत्वेन विद्वान्' इति श्रुतेस्तदनुसार्यनुवृत्तेर्लौकिकवैदिकयोः साम्यात् । अतोऽत्र फलानुस्मरणं लवनादिकृष्यनुवृत्तिवद्द्रष्टव्यम् । वचनप्रामाण्यात् ॥१०॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥४॥२॥

।।ॐ।। न च तत्र तत्र मार्गस्यान्यथोक्तेरधिकारिभेदेन पृथङ् मार्गसुक्रमोपपत्तिरिति वाच्यम् । 'सर्वे वा एत उत्क्रामन्ति तेऽर्चिषमेवाभिसंयन्ति ततो वायुं ततोऽहःपूर्वपक्षमित्येष उ एव ब्रह्मपथः । द्वे सृती अश्रृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च' इति विशेषश्रुतितो ज्ञानिनामेकमार्गस्यैव प्राप्तेः । 'एष एव ब्रह्मपथः' इत्यवधारणविरोधादन्यथा । एजदिति वैदिकानुष्ठानवत उक्तेर्नाधोगतिविरोधः । 'पुनरावर्तिनो ये तु तेषां धूमपथो ध्रुवः । अन्येषामर्चिरादिश्च तद्भेदो मध्यसंस्थितिः । धूमार्चिरादिदेवेभ्यः प्राप्यानुज्ञां तु मध्यगाः । विहृत्य स्वेष्टदेशेषु तदूर्ध्वं याति चाधरम् । अत्यल्पानामविज्ञाताऽप्यनुज्ञावर्तिनां भवेत् । पुंद्वारेण स्वदृष्ट्या वा यथायोग्यं विमुच्यताम् । अतो न मार्गभेदोऽस्ति न हि मार्गोऽत्र सम्भवः । प्रेतत्वं चाधरो मार्गः पापजत्वात्तयोः पृथक्' इति स्मृतेश्च ।।१-४।। न च 'सोमादग्निमग्नेरिन्द्रम्' इति सोमादग्नेरेवमस्यापिप्राप्तेः प्रधानवायोरप्यवरोऽन्यः प्राप्योऽस्त्विति वाच्यम् । उत्तमत्वात्तस्यैव ब्रह्मप्रापयितृत्वशक्तेः । 'वायुरेव ब्रह्म गमयति तस्य ह्येषा शक्तिः । न ह्यन्यो ब्रह्म गमयति प्रियो ह्येनद्गमयति । न ह्यन्यः प्रियो ब्रह्मणः' इति श्रुतेः । मार्गे त्ववरस्यापि यथामार्गं पश्चात्प्राप्तिर्भवति लोकवत् । न हि राजानं यः कश्चित्प्रापयति क्लृप्तमतिप्रियं चापहाय ।।५।। न च चतुर्मुखमुक्तिपर्यन्तं सन्ततत्वनियमाद्बन्धस्य तावद्भगवत्प्राप्तिर्नास्तीति नियमः । 'यान्ति देवं परं केचित्पूर्वं केचिल्लये विभुम् । योग्यतातारतम्येन विशेषोऽयमपीष्यते' इति श्रुतेस्तथाप्राप्तत्वात् ।।

न च परब्रह्मण एव ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वेन प्रथमप्राप्तत्वादपोहा-युक्तेस्तस्यैव प्राप्तिनियमः । 'यान्ति देवं परं केचित्' इति प्रमाणप्राप्तत्वादेव ।। न च परप्राप्तिर्यस्याभीष्टा तस्य तत्प्राप्तिरिति नियमः ।। 'क्रमानुरागी भगवान् क्रमात्पुंभिरवाप्यते । अतः क्रमात्समृद्धे तु ज्ञाने ब्रह्मलये नरैः । प्राप्यते नियमनैव कैश्चिदेवाप्यते मृतौ' इति भगवतः क्रमानुरागित्वश्रुतेः ।। न च बहुधाश्रुतेर्यथासौकर्यं चतुर्मुखस्य परस्य वा प्राप्तिरिति वाच्यम् ।

श्रुत्युक्तानुवृत्तेरेव न्याय्यत्वात् । 'सप्रतीकाश्चतुर्मुखमप्रतीकाः परममुहैते गच्छन्त्यागच्छन्ति च चतुर्मुखात्परमं पराच्चतुर्मुखं यावद्विलयमथ सह चतुर्मुखेन विमुच्यन्त आनन्दिनो भवन्ति' इति हि श्रुतिः ॥ अन्तर्भेदाधिकरणत्वात्समुदायोक्तिः ॥६॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभवगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥४॥३॥

॥ॐ॥ न च 'एतं सेतुं तीर्त्वा' इत्यत्रातिक्रमोक्तेर्मुक्तो ब्रह्मतीर्त्वा गच्छति । तरतीतिसामान्यप्रतीतेः । ब्रह्म तीर्त्वा इदं गच्छतीति विशेषानुक्तेः । 'इमां घोरामशिवां नदीं तीर्त्वा ब्रह्म संपद्यते' इति विशेषोक्तेश्चैतं सेतुं प्रत्यन्यत्तीर्त्वेत्यन्यथोपपत्तेः ॥१॥ न च कृतिमत्त्वादमुक्त एवोच्यते । 'स तत्र पर्येति' इत्यादौ 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति मुक्तस्य स्पष्टं प्रतिभातत्वाच्छ्रुतौ । 'स तत्र पर्येति' इति श्रुत्यैक्यप्रतीतेश्चैवं भूतस्यापि प्रकरणत्वं प्रकल्प्य श्रुतिबाधाङ्गीकारे सा श्रुतिरप्येवं विभज्य किं योजयितुं न शक्यत इति श्रुतेरेवाभावप्रसङ्गः । 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यादावपि सत्यमित्यस्यान्यमित्यनेनान्वय इत्यादि प्रसङ्गात् ॥२॥ न च परंज्योतिःशब्देनाऽदित्यज्योतिरङ्गीकारे 'स तेजसि सूर्ये संपन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं हैव स पाप्मना विनिर्मुक्तः' इत्यादिनैकार्थतेति प्रयोजनम् । 'अथ किमुच्यते परंज्योतिरित्यात्मैव परंज्योति स हि परमो द्योतते जीवाच्चाजीवाच्च तस्मादाहुः परंज्योतिरिति तमेवैष जीवोऽभिसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते' इति तस्यैव परंज्योतिष्ट्वोक्तेः । सावकाशलिङ्गान्निरवकाशश्रुतेरेव बलवत्त्वात् ॥३॥ न च परमगतित्वादीश्वराभुक्ता अपि भोगा मुक्तौ भवन्ति । ईश्वरस्य स्वत एव पूर्णानन्दत्वादभोगस्यापि सम्भवादिति वाच्यम् । 'पूर्णानन्दः पूर्णभुक्पूर्णकर्ता पूर्णज्ञानः पूर्णभाः पूर्णशक्तिः । पूर्णैश्वर्याद्भगवान्वासुदेवो विरुद्धशक्तिर्न च

दोषस्पृगीशः' इत्याश्चर्यतयैव ब्रह्मण उभयोक्तेः । सावकाशोपपत्तिमात्रान्निरवकाशश्रुतियुक्तोपपत्तेरेव बलवत्त्वात् ॥४॥ न च पारङ्गतत्वान्मुक्तस्य चिन्मात्रदेहोऽपि नास्तीति वाच्यम् । अकृत्रिमत्वात्तस्य देहस्यानपगमात् । 'अथ विमुक्तस्य चिन्मात्र एव देहो भवति चिन्मात्राणि करणानि तैरीशानुगृहीतैर्भोगान् भुंक्ते' इति श्रुतेः ॥५॥ न च भगवदोकसि स्थितत्वान्मुक्तस्य तस्याप्योकस्त्वसाम्येन तत्तदुपायसाध्यभोगसाधनत्वं वाच्यम् । निर्दोषत्वात्तदोकसो मुक्तस्य च 'संकल्पादेव' इति श्रुत्यनुसारेणोपपत्तेः ॥६॥ न च परगृहगतत्वादस्य राजगृहगतस्येव स्वाधमा अपि कदाचिदीशते । निर्दोषत्वादेव मुक्तस्येश्वरस्य तत्रस्थानां मुक्तान्तराणां च राजदोषवद्दोषासम्भवाद्यथायोग्यमेव स्वीकारोपपत्तेः । 'मुक्तानां पतयो देवा देवानां च प्रजापतिः । तस्य विष्णुर्नचैवेदं पारावर्यं विनश्यति' इति श्रुतिः ॥७॥ न च देहभावे तत्कार्यदुःखादिस्तदभावे भोगासम्भवः इति दोषः । 'देहाभावाच्च भावाच्च निर्भोगित्वं च दुःखिताम् । यान्त्यमुक्ता नोभयं च मुक्तानां वशिता यतः' इति श्रुत्यैव विशेषक्लृप्तेः ॥८॥

न च संकल्पादेव समस्तसम्भवात्सृष्ट्यादिसमस्तकार्यसम्भवः । 'व्यापारो जगतो विष्णोर्मुक्तानां तु स्वभोगगः । न हि स्वर्णं शुद्धमपि वह्निकार्यकरं भवेत् । अयोग्यशक्तितस्त्वेव नाधिकानन्दसम्भवः । न हि कश्चित्सुशक्तोऽपि चकाराचेतनं चितम् । न च कामस्तथा भूयात्ततः स्यात्सत्यकामिता' इति श्रुत्या विशेषक्लृप्तेरेव । 'मुक्तानां न जगद्यत्नस्तथापि विबुधाः सदा । मुक्तानां तु नियन्तारस्तेषां ब्रह्माऽस्य वै हरिः' इति च विशेषक्लृप्तिः ॥९॥ न च वशित्वान्मुक्तस्यापि वृद्धिः । कृतकृत्यत्वेन निःश्रमत्वादुपासनादावभ्यासपाटवान्निर्दोषत्वात्स्नेहाधिक्याच्च तस्यैव परमसुखरूपत्वेन फलरूपत्वात् । 'अभ्यासपाटवात्स्नेहादश्रमत्वादुपासना । भक्तिश्च सुखरूपैव मुक्तानां न तु साधनम्' इति श्रुतिः ॥१०॥ न चानन्तत्वात्कालस्य त्रयोदशी पञ्चदशीवत्कदाचित्समस्तस्यापि

सम्भवान्मुक्तस्यापि पुनरावृत्त्याशङ्केति वाच्यम् । सत्यकामत्वादि माहात्म्यात् । 'अशेषकामसत्यत्वान्मुक्तानां न पुनर्भवः । यस्मात्स कामयेदेव नित्यमात्मा पुनर्भवम्' इति च श्रुतिः ॥११॥

इत्यनन्तमहान्यायमीमांसापारवारिधेः ।
उत्तारणात्यशक्त्यैव व्याकुलीकृत चेतसाम् ॥

मन्दानामुपकाराय महतां चोच्छ्रितात्मनाम् ।
तद्विशेषपरिज्ञानप्रदीप्तार्कभिचेतसाम् ॥

विशेषगाढे मनसि नितरामुपकारकः ।
न्यायप्लवो मयाऽकारि सङ्क्षेपात्प्रमिताक्षरैः ॥

विस्तारोऽप्ययमेव स्यात्तद्विशेषातिवेदिनाम् ।
व्याख्यानुव्याख्ययोरेव विस्तारो यदुदीरितः ॥

अनल्पचेतसां पुंसामलं विज्ञानसिद्धये ।
तन्न्यायोद्धरणे शक्ता अपि ह्येतेन सुस्थिरम् ॥

न्यायानुगं मनः कुर्युरिति सङ्ग्रहलालसाः ।
को नामाशेषविद्योरुसागरोन्मथनोद्धृतम् ॥

साक्षाद्विद्याधिराजेन न्यायामृतमनुत्तमम् ।
अशेषतोऽधिगच्छेत वन्द्यो वृन्दारकोऽपि सन् ॥

एवं सुदुर्लभेऽप्यद्धा महान्यायपरामृते ।
केचनाधिक्रियन्तेऽत्र तत्प्रसादानुरञ्जिताः ॥

ब्रह्माद्या अमृते यद्वत्सागरोन्मथनोद्धृते ।
अहं तु तत्प्रसादैक महास्पदबलोद्धतः ॥

न्यायामृतार्णवमिममवगाह्य विभज्य च ।
सङ्क्षेपविस्तराभ्यां च चकार व्याकृतिं कृतिम् ॥

तत्प्रसादमृते कस्य शक्तिःसंसारसागरे ।
मग्नस्य चेतनस्य स्यात्तत्कृतानुकृतौ क्वचित् ॥

नित्यानन्दामृतस्यन्दि तत्कटाक्षैधितस्य तु ।
का नु शक्तिर्भवेन्नैव ततः कोऽत्रातिविस्मयः ॥

विद्याऽविद्ये सुखं दुःखमशक्तिः शक्तिरेव च ।
उत्पत्तिस्थितिनाशाश्च विशेषाश्च परेऽखिलाः ॥

चेतनाचेतनस्यास्य समस्तस्य यदिच्छया ।
स मम स्वकृतेनैव प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं
बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचो नयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु-
र्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृत केशवे ॥

नमोऽजभवभूर्यक्षपुरःसरसुराश्रय ।
नारायणारणं मह्यं मापते प्रेयसां प्रिय ।।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवणे
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।।४।।४।।
।। चतुर्थाध्यायस्समाप्तः ।।
**

।। श्रीमन्न्यायविवरणं सम्पूर्णं ।।
।। श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।।
***

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

प्रमाणलक्षणम्

॥ॐ॥ अशेषगुरुमीशेशं नारायणमनामयम् ।
संप्रणम्य प्रवक्ष्यामि प्रमाणानां स्वलक्षणम् ॥

यथार्थं प्रमाणम् । तद्द्विविधम् । केवलमनुप्रमाणं च । यथार्थज्ञानं केवलं । तत्साधनमनुप्रमाणं । केवलं चतुर्विधं । ईशलक्ष्मीयोग्ययोगिभेदेन । पूर्वद्वयमनादिनित्यं । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां तद्विशेषः । पूर्वं स्वपरगताखिलविशेषविषयम् । द्वितीयमीशेऽन्येभ्योऽधिकम् । असार्वत्रिकम् । अन्यत्र सर्वविषयं । स्पष्टत्वे भेदः । योगिज्ञानमृजूनामनादिनित्यं । ईशे जीवेभ्योऽधिकं । अन्यत्रालोचने सर्वविषयम् । क्रमेण वर्धमानं आमुक्तेः । ततोऽव्ययं । ततोऽर्वाक्क्रमेण ह्रसितं । सादि च तात्विकेभ्योऽन्यत्र । अयोगिज्ञानमुत्पत्तिविनाशवत् । अल्पं । अनुप्रमाणं त्रिविधम् । प्रत्यक्षमनुमानमागम इति । निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षं । निर्दोषोपपत्तिरनुमानम् । निर्दोषः शब्द आगमः । अर्थापत्त्युपमे अनुमाविशेषः । अभावोऽनुमा प्रत्यक्षं च । परामर्शापरामर्शविशेषात् । सम्भवपरिशेषावनुमा । आत्मान्योन्याश्रय-चक्रकानवस्थाकल्पनागौरवश्रुतदृष्टहानादयो दूषणानुमा । उपक्रमोपसंहार-तदैकरूप्याभ्यासापूर्वताफलार्थवादाश्च उपपत्तिविशेषाः । त एव सोपपत्तयो लिङ्गानि । समाख्यावाक्यप्रकरणस्थानानि च लिङ्गविशेषाः । व्याप्तिरुपपत्तिमूलम्

। सा प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तरूपा । हेतुगर्भा प्रतिज्ञा केवलाऽपि । सिद्धौ प्रतिज्ञायां हेतुमात्रं च । दृष्टान्तः सप्रतिज्ञो हेतुगर्भः । उपपत्तिदोषौ विरोधासङ्गती । न्यूनाधिके वाचनिके । संवादानुक्तियुता निग्रहाः ।

प्रत्यक्षं सप्तविधम् । साक्षिषडिन्द्रियभेदेन । मानसप्रत्यक्षजा स्मृतिः । स्मृत्यनुवादयोर्नाप्रामाण्यम् । यथार्थत्वानुभावात् । अहानेश्च ।

विरोधो मानस्ववाक्याभ्याम् । स्ववाक्यविरोधोऽपसिद्धान्त जातिरूपेण । जातिर्न मेये मानापेक्षेत्यादिका । मेये मानापेक्षास्तीति च तेनैव न्यायेन सिद्धत्वात् । मानविरोधश्च । छलमसङ्गतम् । अन्यच्च । गृष्टिविवक्षया गामानयेत्युक्ते पृथिवीविक्षया गवानयनमशक्यमितिवत् ।

त्रिविधो विरोधः । प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तभेदेन । प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविरोधः । हेतुस्वरूपासिद्धिरव्याप्तिश्चेति हेतुविरोधः । साध्यस्य साधनस्य वाऽननुगमो दृष्टांतविरोधः । प्रतिज्ञायाः समबलविरोध एव सप्रतिसाधनः । स एवोपाधिदोषोऽपि । सर्व एते दृश्यत्वानुमाने द्रष्टव्याः । प्रत्यक्षागमादिभिर्जगतः सत्यत्वात् तत्पक्षे दृश्यत्वस्य च मिथ्यात्वात् । अनिर्वचनीयस्य प्रतिवादिनोऽसिद्धत्वात् । आत्मनोऽपि दृश्यत्वात् । शुक्तिरजतादे-रनिर्वचनीयत्वाभावात् । अनिर्वचनीयदृश्यत्वाभावात् । मानसिद्धत्वादिति सप्रतिसाधनत्वाच्च ।

जगत्सत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वे अनुमानागम-प्रामाण्यग्राहिणोऽपि प्रत्यक्षत्वाविशेषादुत्तरक्षणे प्रामाण्यं न सेत्स्यतीति भेदादिवाक्यानामेव प्रामाण्यं स्यात् । तस्य साक्षिसिद्धत्वं चेज्जगत्सत्यत्वमपि साक्षिसिद्धम् । व्यभिचारश्चेदागमार्थानुमानिर्दोषत्वाध्यवसाये च समः । अत उत्तरदिवसेऽभेदवाक्यस्य भेदोऽर्थः स्यात् । निर्दोषानुमायाः सदोषत्वं, सदोषानुमाया निर्दोषत्वं इत्यव्यवस्था । आश्रयसाध्यव्यधिकरणासिद्धयो न दूषणं अतिप्रसंगाभावात् । अतिप्रसंगेन हि दोषत्वादोषत्वे कल्प्ये । व्याप्तिरेव हि प्रयोजिका । असत्यपि व्याप्तिरस्त्येव । असदाश्रयस्य साधकत्वं नेत्यपि

व्याप्तिं विना कथं निवार्यते । असदाश्रयमित्यादिविशेषणत्वसंभवे कथमव्याप्तिः । न चात्यन्ताभावोऽपि सर्वधर्मरहितः । प्रमेयत्वाद्यनुभवात् । परिशेषार्थापत्तिप्रामाण्याभ्युपगमाच्च । 'विमतं सकर्तृकम्' इत्यत्र सर्वज्ञत्वस्य पक्षधर्मताबलेन सिद्ध्यङ्गीकारात् । परिशेषोऽर्थापत्तिरनुमानमित्यविशेषः । उपपत्तिमात्रत्वात् । उपपत्तेश्च व्याप्त्यपेक्षा सर्वथाङ्गीकार्येत्याग्रहमात्रेण भेदः । उपमानस्यापि व्याप्तिरूपत्वात् । न हि स्वसदृशेनासदृशं क्वचिद्दृष्टं । योग्यानुपलब्धेश्च लिंगत्वं अविशेषात् । उक्तदोषेष्वेवाशेषानुमान-दोषाणामन्तर्भावः । साध्याविशिष्टोऽसिद्धः । सिद्धसाधकोऽसंगतः ।

न प्रमासाधनं प्रमाणं । ज्ञानव्यतिरिक्तायां प्रमायां प्रमाणाभावात् । न चाज्ञातपरिच्छित्तिरेव प्रमेत्यत्र किञ्चिन्मानं । याथार्थ्यमेव प्रामाण्यमित्यंगीकारात् । न चानुभूतिरेव प्रमाणम् । स्मृत्यादावव्याप्तेः । वेदानुमानादिप्रामाण्यप्रसिद्धेश्च । 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् । प्रमाणमिति विज्ञेयं धर्माद्यर्थे बुभूषुभिः' इति श्रुतेश्च । ऐतिह्यमागमभेदः । न च सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणम् । ईश्वरज्ञानादावव्याप्तेः । अप्रामाण्ये प्रमाणाभावाच्च । प्रामाण्यज्ञाने च । तत्राप्यङ्गीकारेऽनवस्थितेः । स्वप्रकाशात्माङ्गीकारे तत्राव्याप्तेः । स्मृतेश्च प्रामाण्यानङ्गीकारे अनुभूतं मयेत्यत्र प्रमाणाभावात् । लिङ्गत्वेन प्रामाण्ये कल्पनागौरवम् । दृष्टहानिश्च । स्मृतिप्रमाणद्वैविध्यमात्रकल्पने मिथ्याज्ञानादेर्निराकरणादनुभवविरोधः । तदनुभावाभाव इत्युक्ते अनुभवः स्मृतिश्च नास्तीत्युक्ते किमुत्तरम् । स्वसिद्धैः साधनं परसिद्धैर्दूषणम् । अतो न दूषणे अपसिद्धान्तादि । इष्टापत्तिः सिद्धसाधनत्वादसंगतमेव ॥

आनन्दतीर्थमुनिना ब्रह्मतर्कोक्तमार्गतः । मानंलक्षणमित्युक्तं संक्षेपाद्ब्रह्मसिद्धये ॥

अशेषमानमेयैकसाक्षिणेऽक्षयमूर्तये । अजेशपुरुहूतेड्य नमो नारायणाय ते ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

प्रमाणलक्षणं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

कथालक्षणम्

॥ॐ॥ नृसिंहमखिलाज्ञानतिमिराशिशिरद्युतिम् ।
संप्रणम्य प्रवक्ष्यामि कथालक्षणमञ्जसा ॥
वादो जल्पो वितण्डेति त्रिविधा विदुषां कथा ।
तत्वनिर्णयमुद्दिश्य केवलं गुरुशिष्ययोः ॥
कथाऽन्येषामपि सतां वादो वा समितेः शुभा ।
ख्यात्याद्यर्थं स्पर्धया वा सतां जल्प इतीर्यते ॥
वितण्डातु सतामन्यैस्तत्त्वमेषु निगूहितम् ।
स्वयं वा प्राश्निकैर्वादे चिन्तयेत्तत्त्वनिर्णयम् ॥
रागद्वेषविहीनास्तु सर्वविद्याविशारदाः ।
प्राश्निका इति विज्ञेया विषमा एक एव वा ॥
अशेषसंशयच्छेत्ता निःसंशय उदारधीः ।
एकश्चेत्प्राश्निको ज्ञेयः सर्वदोषविवर्जितः ॥
एको वा बहवो वा स्युर्विष्णुभक्तिपरास्सदा ।
विष्णुभक्तिर्हि सर्वेषां सद्गुणानां स्वलक्षणम् ॥
पृष्टेनागम एवादौ वक्तव्यः साध्यसिद्धये ।
नैषा तर्केणापनेया मतिरित्याह हि श्रुतिः ॥
अन्यार्थ एवागमस्य वक्तव्यः प्रतिवादिना ।
ऋग्यजुःसामाथर्वाश्च भारतं पञ्चरात्रकम् ।

मूलरामायणं चैव संप्रोच्यन्ते सदागमाः ॥
अनुकूला य एतेषां ते च प्रोक्तास्सदागमाः ।
अन्ये दुरागमा नाम तैर्न साध्यं हि साध्यते ॥
सपक्ष आगमश्चैव वक्तव्यः प्रतिवादिना ।
तस्याप्यन्यार्थता साध्या वादिना स्वार्थसिद्धये ॥
अन्यार्थता निराकार्या स्वागमस्य विनिश्चयात् ।
उपपत्त्यवकाशोऽत्र ह्यागमार्थविनिर्णये ॥
वाद्यागमार्थे निर्णीत आगमार्थः परस्य तु ।
निर्णेयः सहितैः पश्चात्ततो निश्शेषनिर्णयः ॥
प्रत्यक्षसिद्धेष्वर्थेषु प्रश्ने मामक्षजं वदेत् ।
ज्ञानं वा ज्ञानसिद्धेषु नानुमां प्रथमं वदेत् ॥
परतुष्टिकरं वाक्यं वदेतां यदि वादिनौ ।
स एवात्रागमो ज्ञेयः परतुष्टिर्हि तत्फलम् ॥
एवं निर्णयपर्यन्तं वादे सुबहवोऽपि हि ।
घटेयुश्चिरकालं च जल्पे यावत्परोजितः ॥
तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं वादे साक्षात्पराजयः ।
संवादे श्लाघ्यतैव स्याद्गुरुत्वमितरस्य च ॥
तत्त्वनिर्णयवैलोम्ये निंद्यो दण्ड्योऽथवा भवेत् ।
विरोधासङ्गतिन्यूनतूष्णींभावादिकैर्जितः ।
भवेज्जल्पो वितण्डायां न्यायो जल्पवदीरितः ।
संवादे दण्ड्यता न स्याद्वितण्डाजल्पयोरपि ।
पराजितत्वमात्रं स्यान्निन्द्यो दण्ड्योऽपि वाऽन्यथा ।
अनुवादादिराहित्यं नैव जल्पेऽपि दूषणम् ॥
विद्याहीनत्वलिङ्गेऽपि वादिनोः स्यात्पराजयः ।
तदभावान्नैव षट्कादन्यो निग्रह इष्यते ।

अन्तर्भावादिहान्येषां निग्रहाणामिति स्म ह ॥
विद्या परीक्षापूर्वैव वृत्तिर्जल्पवितण्डयोः ।
स्खलितत्वादिमात्रेण न तत्रापि पराजयः ।
वादजल्पवितण्डानामिति शुद्धं स्वलक्षणम् ॥
आनन्दतीर्थमुनिना ब्रह्मतर्कानुसारतः ।
कथालक्षणमित्युक्तं प्रीत्यर्थं शार्ङ्गधन्वनः ॥
सदोदितामितज्ञानपूरवारितहृत्तमाः ।
नरसिंहः प्रियतमः प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं
कथालक्षणं सम्पूर्णम् ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

******

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

उपाधिखण्डनम्

॥ॐ॥ नारायणोऽगण्यगुणनित्यैकनिलयाकृतिः ।
अशेषदोषरहितः प्रीयतां कमलालयः ॥
अज्ञताऽखिलसंवेत्तुर्घटते न कुतश्चन ।
उपाधिभेदाद्धटत इति चेत्स स्वभावतः ।
अज्ञानतो वा द्वैतस्य सत्यता स्वत एव चेत् ।
अनवस्थितिरज्ञानहेतौ वाऽन्योन्यसिद्धिता ॥
चक्रकापत्तिरथवा भेदश्चोपाधितः कुतः ।
विद्यमानस्य भेदस्य ज्ञापको नैव कारकः ।
उपाधिर्दृष्टपूर्वो हि खेऽपि देशान्तरस्य सः ॥
ज्ञापको विद्यमानस्य मूढबुद्धिव्यपेक्षया ।
न चेदुपाधिसम्बन्ध एकदेशेऽथ सर्वगः ।
एकदेशेऽनवस्था स्यात्सर्वगश्चेन्न भेदकः ॥
सुखदुःखादिभोगश्च स्वरूपैक्यो न भेदतः ।
दृश्यो ह्युपाधिभेदेऽपि हस्तपादादिगो यथा ।
नानादेहगभोगानुसन्धानं योगिनो यथा ।
न चेद्भोगानुसन्धानं तदिच्छा योगिनः कुतः ।
अनुसन्धानरहितदेहबाहुल्यमन्यथा ।
सिद्धमेव हि तत्पक्षे विशेषो योगिनः कुतः ॥
सिद्धौ हि कर्मभेदस्य स्यादुपाधिविभिन्नता ।
तत्सिद्धौ चैव तत्सिद्धिरित्यन्योन्यव्यपाश्रयः ।
आत्मस्वभावभेदस्य विदोषत्वेन चाखिलः ।

प्रत्यक्षादिविरोधाच्च दुष्टः पक्षोऽयमञ्जसा ।
चेष्टालिङ्गेन सात्मत्वे परदेहस्य साधिते ।
अन्यत्वं स्वात्मनस्तस्मात्सर्वैरेवानुभूयते ॥
अज्ञताचाल्पशक्तित्वं दुःखित्वं स्वल्पकर्तृता ।
सर्वज्ञतादीशगुणविरुद्धा ह्यनुभूतिगाः ॥
सार्वज्ञादिगुणा विष्णोः श्रुतिषु प्रतिपादिताः ।
सत्यः सो अस्य महिमेत्यादिवाक्यान्मृषा न च ।
न च वेदोक्तमिथ्यात्वे मानं तन्मानतापि न ।
अतोऽज्ञासम्भवादेव नाधिकार्यैक्यवादिनाम् ॥
अतो नाज्ञातमिति च विषयो विषयान्तरे ।
अज्ञाभावात्फलं कस्य योगः शशनृश्रृङ्गयोः ॥
दुर्घटत्वं भूषणं चेत्स्यादविद्यात्वमात्मनः ।
अंधन्तमोऽप्यलङ्कारो नित्यदुःखं शिरोमणिः ॥
अतः परो मात्रयेति पूर्वश्रुतिनिदर्शितः ।
अन्यमीशमितिश्रुत्या भिन्नजीवदृशं गतः ।
भिन्नत्वेनात्मसादृश्यदो यदेति श्रुतेः सदा ॥
मायावादतमोव्याप्तमिति तत्वदृशा जगत् ।
भातं सर्वज्ञसूर्येण प्रीतये श्रीपतेः सदा ।
नमोऽमन्दनिजानन्द सान्द्रसुन्दरमूर्तये ।
इंदिरापतये नित्यानन्दभोजनदायिने ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

उपाधिखण्डनं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

**

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

मायावादखण्डनम्

॥ॐ॥ नरसिंहोऽखिलाज्ञानमतध्वान्तदिवाकरः ।
जयत्यमितसज्ज्ञानसुखशक्तिपयोनिधिः ॥

विमतमनारम्भणीयं अन्यथाप्रतिपादकत्वात् यदित्थं तत्तथा यथा सम्प्रतिपन्नम् । न हि ब्रह्मात्मैक्यस्य याथार्थ्यं तत्पक्षे । अद्वैतहानेः स्वरूपातिरेके । अनतिरेके स्वप्रकाशत्वादात्मनः सिद्धसाधनता । निर्विशेषत्वादात्मनो नानधिगतो विशेषः । सिद्धत्वात्स्वरूपस्य विशेषाभावाच्च नाज्ञानं कस्यचिदावरकम् । अनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणमिति च तन्मतम् । अज्ञानासम्भवादेव तन्मतमखिलमपाकृतम् । मिथ्यात्वे चैक्यस्याऽतत्त्वावेदकत्वमागमस्य स्यात् । सत्यता च भेदस्य । एवमेव प्रयोजनमपि निरस्तम् । स्वरूपत्वान्मोक्षस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । अज्ञानासम्भवेन चतुर्थप्रकाराभावात्पञ्चमप्रकारतापि निरस्ता । विषयप्रयोजनाभावादेवाधिकारी च । तदभावदेव सम्बन्धोऽपि ॥

''द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ यो मामेवमसम्मूढो जानाति

पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ।। इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ । एतद्बुध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत'' ।।

'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ।। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' ।। 'भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति' । इति विष्णोः पुरुषोत्तमत्वमेव सर्वशास्त्रार्थत्वेन भगवता श्रुत्या चाभिहितम् ।।

इति सर्वज्ञमुनिना मायावादतमोऽखिलम् ।
निरस्तं तत्त्ववादेन सतां संशयनुत्तये ।।
नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति ।
एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम् ।।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादचार्यविरचितं
मायावादखण्डनं सम्पूर्णम् ।।
।। श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानखण्डनम्

॥ॐ॥ विमतं मिथ्या दृश्यत्वाद्यदित्थं तत्तथा यथा सम्प्रतिपन्नम् । इत्युक्ते जगतोऽभावदाश्रयासिद्धः पक्षः । अनिर्वचनीयासिद्धेः अप्रसिद्धविशेषणः । सदसद्वैलक्षण्ये मिथ्यात्वे सिद्धसाधनता । दृश्यत्वाभावादसिद्धो हेतुः । अनिर्वचनीयासिद्धेरेव । अनिर्वचनीयासिद्धेरेव सपक्षाभावाद्विरुद्धः । आत्मनोऽपि दृश्यत्वादनैकान्तिकः । जगतोऽभावेऽनुमानस्याप्यभाव इति तर्कबाधितत्वेनानध्यवसितः । प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वात् 'विश्वं सत्यम्' इत्यादिवाक्यविरुद्धत्वाच्च कालात्ययापदिष्टः । रजतं दृष्टमिति भ्रममात्रत्वात् विमतं सत्यं दृश्यत्वादात्मवदित्यपि प्रयोज्यत्वात्प्रकरणसमः । विमतं सत्यं प्रमाणदृष्टत्वाद्यदित्थं तत्तथा यथात्म इति प्रयोगात्सत्प्रतिसाधनः । शुक्तिरजतस्याप्यनीर्वचनीयत्वाभावात् साध्यविकलो दृष्टान्तः । उक्तप्रकारेण दृश्यत्वाभावात्साधनविकलश्च । प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिः ॥

साध्यधर्मविशिष्टःपक्षः । साध्यसमानधर्मविशिष्टः सपक्षः । साध्यविपरीतधर्मविशिष्टो विपक्षः । पक्षवचनं प्रतिज्ञा । लिङ्गं हेतुः । निदर्शनं दृष्टान्तः ॥

श्री सर्वमूलग्रन्थाः

यो दृश्यते सदानन्दनित्यव्यक्तचिदात्मना ।
निर्दोषाखिलकल्याणगुणं वन्दे रमापतिम् ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं
प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानखण्डनं सम्पूर्णम् ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

******

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

तत्त्वसङ्ख्यानम्

॥ॐ॥ स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं च द्विविधं तत्त्वमिष्यते ।
स्वतन्त्रो भगवान्विष्णुर्भावाभावौ द्विधेतरत् ॥१॥

प्राक्प्रध्वंससदात्वेन त्रिविधोऽभाव इष्यते ।
चेतनाचेतनत्वेन भावोऽपि द्विविधो मतः ॥२॥

दुःखस्पृष्टं तदस्पृष्टमिति द्वेधैव चेतनम् ।
नित्यादुःखा रमाऽन्ये तु स्पृष्टदुःखास्समस्तशः ॥३॥

स्पृष्टदुःखा विमुक्ताश्च दुःखसंस्था इति द्विधा ।
दुःखसंस्था मुक्तियोग्या अयोग्या इति च द्विधा ॥४॥

देवर्षिपितृपनरा इति मुक्तास्तु पञ्चधा ।
एवं विमुक्तियोग्याश्च तमोगाः सृतिसंस्थिताः ॥५॥

इति द्विधा मुक्त्ययोग्या दैत्यरक्षःपिशाचकाः ।
मर्त्याधमाश्चतुर्धैव तमोयोग्याः प्रकीर्तिताः ॥६॥

ते च प्राप्तान्धतमसः सृतिसंस्था इति द्विधा ।
नित्यानित्यविभागेन त्रिधैवाचेतनं मतम् ॥७॥

नित्या वेदाः पुराणाद्याः कालः प्रकृतिरेव च ।
नित्यानित्यं त्रिधा प्रोक्तमनित्यं द्विविधं मतम् ॥८॥

असंसृष्टं च संसृष्टमसंसृष्टं महानहम् ।
बुद्धिर्मनःखानि दश मात्रा भूतानि पञ्च च ॥९॥

संसृष्टमण्डं तद्गं च समस्तं सम्प्रकीर्तितम् ।
सृष्टिः स्थितिः संहृतिश्च नियमोऽज्ञानबोधने ॥१०॥

बन्धो मोक्षः सुखं दुःखमावृतिर्ज्योतिरेव च ।
विष्णुनास्य समस्तस्य समासव्यासयोगतः ॥११॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं
तत्वसङ्ख्यानं सम्पूर्णम् ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

।**

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

तत्त्वविवेकः

॥ॐ॥ स्वतन्त्रं परतन्त्रं च प्रमेयं द्विविधं मतम् ।
स्वतन्त्रो भगवान्विष्णुर्निर्दोषाखिलसद्गुणः ॥

द्विविधं परतन्त्रं च भावोऽभाव इतीरितः ।
पूर्वापरसदात्वेन त्रिविधोऽभाव इष्यते ॥

भावाभावस्वरूपत्वान्नान्योन्याभावाता पृथक् ।
चेतनोऽचेतनश्चेति भावोऽपि द्विविधः स्मृतः ॥

नित्यमुक्तश्च सृतियुक्परतन्त्रोऽपि चेतनः ।
द्विधैव श्रीर्नित्यमुक्ता सृतियुक्च द्विधा मतः ॥

मुक्तोऽमुक्त इति ह्यत्र ब्रह्मान्ता उत्तरोत्तरम् ।
मुक्ताः शतगुणाःप्रोक्ता रमा तेभ्योऽखिलैर्गुणैः ॥

नित्यं बहुगुणोद्रिक्ता ततोऽनन्तगुणो हरिः ।
अमुक्तास्त्रिविधास्तत्र नीचमध्योच्चभेदतः ॥

मुक्तियोग्यास्तत्र चोच्चा नित्यावर्तास्तु मध्यमाः ।
नीचा नित्यतमोयोग्या द्विधैवाचेतनं मतम् ॥

नित्यानित्यत्वभेदेन देशःकालःश्रुतिस्तथा ।
भूतेन्द्रियप्राणगुणसूक्ष्मरूपं च नित्यकम् ॥

एषां विकारोऽनित्यःस्यान्नित्या एव हि चेतनाः ।
गुणाक्रियाजातिपूर्वा धर्माः सर्वेऽपि वस्तुनः ॥

रूपमेव द्विधं तच्च यावद्वस्तु च खण्डितम् ।
खण्डिते भेद ऐक्यं च यावद्वस्तु न भेदवत् ॥

खण्डितं रूपमेवात्र विकारोऽपि विकारिणः ।
कार्यकारणयोश्चैव तथैव गुणतद्वतोः ॥

क्रियाक्रियावतोस्तद्वत्तथा जातिविशेषयोः ।
विशिष्टशुद्धयोश्चैव तथैवांशांशिनोरपि ॥

य एतत्परतन्त्रं तु सर्वमेव हरेः सदा ।
वशमित्येव जानाति संसारान्मुच्यते हि सः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः
तत्त्वविवेकः सम्पूर्णः ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

✻✻

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

तत्त्वोद्योतः

॥ॐ॥ सर्वत्राखिलसच्छक्तिः स्वतन्त्रोऽशेषदर्शनः ।
नित्यातादृशचिच्चेत्ययन्तेष्टो नो रमापतिः ॥

विमतो भिन्नो मुक्तत्वाद्यदित्थं तत्तथा यथा सम्प्रतिपन्नः । न च भेदे विकल्पो युज्यते । अनिर्वचनीयस्य सर्वत्राप्रसिद्धत्वादेव । शशविषाणं गोविषाणं वोच्यत इतिवत् । न चानिर्वचनीये किञ्चिन्मानम् । मिथ्याशव्दोऽनिर्वचनीयं वदतीत्यत्र च । अनुमानस्य चाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः । न च धूमत्ववन्मिथ्यात्वमित्युभयसम्प्रतिपन्नं सामान्यमस्ति । न च बाष्पारोपितधूमेन धूमवत्त्वं व्यभिचरति । न च भावभावविलक्षणं क्वचिदागमो वक्ति । 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यत्' इत्यत्र च पारिशेष्येणानिर्वचनीयत्वाङ्गीकारे 'आनीदवातं स्वधया तदेकम्' इति तदानीं परिशिष्टत्वात् ब्रह्मण एवनिर्वचनीयत्वं स्यात् ।

'मूर्तं सदिति सम्प्रोक्तममूर्तमसदुच्यते । मूर्तामूर्तेतरद्ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते' इति पैङ्गिश्रुतिः । 'यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतत्सत्' इति माध्यन्दिनश्रुतिः । 'अद्भुतत्वादनिर्वाच्यं ब्रह्म चिच्चेत्यमेव च । अचिन्त्यं तत एवैतदतर्क्याज्ञेयमेव च । ऋ गताविति धातोस्तु पूर्वावगतवत्सदा । स्थितेर्ब्रह्मर्तमित्युक्तमनृतं

परिणामतः। प्रकृतिप्राकृतं प्रोक्तमसत्तदशुभत्वतः । असतां बुद्धिगम्यत्वादसत्यमिति चोच्यते । नियमेन बहिश्चित्तास्ते सन्तो ब्रह्मणि स्थिताः । विश्वं सत्यं वशे विष्णोर्नित्यमेव प्रवाहतः । न क्वाप्यनीदृशं विश्वं तत्तत्कालानुसारतः । असत्यमप्रतिष्ठं ये जगदाहुरनीश्वरम् । त आसुराः स्वयं नष्टा जगतः क्षयकारिणः' इत्यादि व्याससमृतौ । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम् । एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः' इत्यादि च गीतासु ।

'विश्वं सत्यं मघवानायुवोरिदापश्च न प्रमिनन्ति व्रतं वाम्'। 'प्रघान्वस्य महतो महानि सत्यासत्यस्य करणानि वोचम्' । 'सत्यः सो अस्य महिमा गृणेशवो यज्ञेषु विप्रराज्ये' । 'कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः' इत्यादि श्रुतिभ्यश्च ।

न चार्थापत्त्याऽनिर्वचनीयसिद्धिः । असतः प्रतीतिं विना असद्वैलक्षण्य-ज्ञानानुपपत्तेः । न च बाध्यं जगदित्यत्र किञ्चिन्मानम् । बाध्यत्वमपि हि तेषां मिथ्या । तस्या च मिथ्यात्वेऽबाध्यत्वमेव सत्यं स्यात् ।

सद्विलक्षणत्वं च सज्जातिविलक्षणत्वं सन्मात्रविलक्षणत्वं वा । जात्यङ्गीकारे सद्बहुत्वम् । सन्मात्रविलक्षणत्वं चेत्सिद्धसाधनता । ब्रह्मवैलक्षण्याङ्गीकारत् ।

न च कयाऽपि युक्त्या मानेन वा भेदनिराकरणं भवति । अङ्गीक्रियमाणत्वात् । अनिर्वचनीयासिद्धेश्च । सद्विलक्षणत्वमसद्विलक्षणत्वं च मिथ्येत्यविलक्षणत्वमेव सत्यं स्यात् । एवमेव हेत्वादिष्वपि विकल्पो निराकरणीयः । दृश्यत्वाद्यनुमानेष्वप्येत एव दोषः । आत्मनोऽपि दृश्यत्वादनैकान्तिकता च । न चात्मनो दृक्कर्मत्वं विना तज्ज्ञानत्वम् । तदज्ञाननिवृत्तिश्च तेन भवति । न च तदाकारम् । अतद्विषयत्वादेव ।

तद्विषयत्वमेव हि तदाकारत्वम् । न हि ज्ञानज्ञेययोरेकाकारता । न ह्यज्ञानस्य घटाश्रयत्वं ब्रह्माश्रयत्वं वाऽस्ति । पुंगतमेव हि तमः ज्ञानेन निवर्तते । विषयाश्रयं चेदज्ञानं निवर्तते तर्ह्येकेन ज्ञातस्य घटस्यान्यैरज्ञातत्वं न स्यात् । अतद्विषयज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्तौ घटज्ञानेनापि निवर्तेत । अविषयत्वादेव तस्य ज्ञानत्वं न स्याद्धटवत् ।

जडत्वं चाप्रमातृत्वमेव । न च प्रमातृत्वमात्मनस्तैरङ्गीक्रियते । अतस्तदप्यनैकान्तिकम् । मिथ्याप्रमातृत्वं चानिर्वचनीयनिरासादेव निरस्तम् । यदि जडत्वं नामाप्रकाशत्वं तदप्यात्मनः स्वविषयप्रकाशत्वाभावात्पर-विषयप्रकाशत्वाभावाच्चानैकान्तिकमेव । स्वविषयत्वं हि कर्तृकर्मविरोधात् तैर्नाङ्गीक्रियते । मिथ्याभूतपरविषयत्वं चानिर्वचनीयनिरासादेव निरस्तम् । विषयवर्जितः प्रकाश एव न भवति घटवत् । तत्प्रमाणाभावात् । देशतः कालतः परिच्छिन्नत्वं प्रकृतिकालदिष्वभावाद्भागासिद्धम् । वस्तुतः परिच्छिन्नत्वमानोऽपि भेदाङ्गीकारादनैकान्तिकम् ।

प्रत्यक्षबाधितं च जगन्मिथ्यात्वम् । सदिति प्रतीयमानत्वात् । न च प्रत्यक्षसिद्धमन्येन केनापि बाध्यं दृष्टम् । चन्द्रप्रादेशत्वादिविषयं तु दूरस्थत्वादिदोषयुक्तत्वादपटु । न च जगत्प्रत्यक्षस्यापटुत्वे किञ्चिन्मानम् । न च जगतोऽज्ञानजन्यत्वे किञ्चिन्मानम् ।

'न च मायाविना माया दृश्यते विश्वमीश्वरः । सदा पश्यति तेनेदं न मायेत्यवधार्यताम् ॥ अपरोक्षदृशो मिथ्यादर्शनं न क्वचिद्भवेत् । सर्वापरोक्षविद्विष्णुर्विश्वदृक्तन्न तन्मृषा' इति ब्रह्माण्डे । 'ईशोऽनीशो जगन्मिथ्या न पूज्यो गुरूरित्यपि । एक आत्मा परब्रह्मभावो मुक्तिरिति ह्यपि । एवमादि विरुद्धानि वचनान्यथ युक्तयः । प्रमाणैर्बहुभिर्ज्ञेया आभासा इति वैदिकैः ।

वेदवेदानुसारेषु विरोधेऽन्यार्थकल्पना । इतराणि विरुद्धानि प्रलम्भभ्रमजान्यपि' इति व्यासस्मृतिः । 'ॐ नासतो दृष्टत्वात् । नाभाव उपलब्धेः । वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' इत्यादिभगवद्वचनेनापि निरस्ताः ।

न च शून्यवादिनः सकाशाद्वैलक्षण्यं मायावादिनः । व्यावहारिकसत्त्वस्य तेनाप्यङ्गीक्रियमाणत्वात् । 'सत्यं तु द्विविधं प्रोक्तं सांवृतं पारमार्थिकम् । सांवृतं व्यावहार्यं स्यान्निवृत्तौ पारमार्थिकम् । विचार्यमाणे नो सत्त्वं सत्त्वं चापि प्रतीयते । यस्य तत्सांवृतं ज्ञेयं व्यवहारपदं च यत्' इत्यादिना ।

न च निर्विशेषब्रह्मवादिनः शून्यात्कश्चिद्विशेषस्तस्य । 'निर्विशेषं स्वयं भातं निर्लेपमजरामरम् । शून्यं तत्त्वमविज्ञेयं मनो वाचामगोचरम् । जाड्यसंवृतिदुःखान्तपूर्वदोषविरोधि यत् । नित्यभावनया भातं तद्भावं योगिनं नयेत् । भावार्थप्रतियोगित्वं भावत्वं वा न तत्त्वतः । विश्वाकारं च संवृत्या यस्य तत्पदमक्षयम्' इत्यादि तद्वचः । 'अनृतजडविरोधिरूपमन्तत्रयमलबन्धन-दुःखताविरुद्धम्' इति च मायावादी ॥ 'नास्य सत्वमसत्वं वा न दोषो गुण एव वा । हेयोपादेयरहितं तच्छून्यं पदमक्षयम्' इति च शून्यवादी ।

सत्त्वादयो धर्माः परमार्थतो मायावादिनापि नाङ्गीक्रियन्ते । सर्वविशेषविनिर्मुक्तत्वाङ्गीकारात् । 'अवाच्यं सर्वशब्दैस्तल्लक्ष्यते चाखिलैः पदैः । अज्ञेयं ज्ञानलक्ष्यं च तच्छून्यं पदमक्षयम्' इति च शून्यवादी ॥ न चाखण्डत्वेन कश्चिद्विशेषः । 'यदखण्डं पदं लक्ष्यं सर्वैरपि विशेषणैः । सर्वैर्विशेषणैर्मुक्तं तच्छून्यं पदमक्षयम्' इति च शून्यवादी । एवमेव मायावादिराद्धान्तः । न च मायावादिनो भावत्वं नाम धर्मः । न च शून्यवादिनःशून्यत्वं नाम धर्मः । 'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे । यदासीत्तत एवाद्यः स्वयम्भूः समभूदजः' । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय

ईश्वरः' इति भगवद्राद्धान्तः । 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इत्यादि श्रुतिः ।

'प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः' इत्यादिषु प्रकृष्टत्वादिविशेषणानि सन्त्येवेति न तत्साम्यम् । अनित्यदेशकालसम्बन्धित्वस्य सत्वान्न सोऽयं देवदत्त इत्याद्युपमा च । देवदत्तादिस्वरूपमात्रस्य सिद्धत्वान्न स्वरूपमात्रे प्रश्नः । नक्षत्रादिव्यतिरेक-मात्रस्यापि सिद्धत्वान्न व्यतिरेकमात्रे । अन्यथा प्रश्नस्यैवासम्भवात् । अतः कैर्विशेषणैर्विशिष्ट इति प्रश्ने प्रकृष्टप्रकाशतद्देशकालादिविशिष्ट एव वाक्यार्थः । अङ्गीक्रियमाणत्वाद्विशिष्टादेरनिर्वचनीयाभावाच्च सत्यत्वं च सिद्धम् ।

दृष्टस्य वस्तुनो बलवद्दृष्टिं विना नान्यद्बाधकमिति दुर्घटत्वे सुघटत्वे वा नानिर्वचनीयसिद्धिः । सर्ववैलक्षण्याङ्गीकाराद्दुर्घटमपि ब्रह्म प्रमाणादङ्गीक्रियत एव । जगतो भिन्नमभिन्नं भिन्नाभिन्नं वेत्यादिकल्पस्तत्रापि युज्यते । भिन्नं चेद्भेदादिविशिष्टाच्छुद्धं भिन्नमभिन्नंवेत्याद्यनवस्था । अभिन्नं चेन्मिथ्यारूपेण जगता ब्रह्मापि मिथ्यैव स्यात् । भिन्नाभिन्नं चेद्दोषद्वयमपि । उभयविलक्षणं चेदनिर्वचनीयत्वं ब्रह्मण एवापतितम् । यद्येवमपि नानिर्वचनीयत्वं ब्रह्मणस्तर्हि जगतोऽपि न स्यात् ।

'विश्वं सत्यम्' इत्यादिवचनमत्राप्युक्तम् । 'न सत्तन्नासदुच्यते । असद्वा इदमग्र आसीन्नासदासीन्नो सदासीत्' इत्यादि ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वे प्रमाणमस्ति ।

न हि दृष्टेर्बलवत्किञ्चित्प्रमाणम् । न हि युक्तिपराजितोऽपि क्षुधितो नान्नमत्ति । बलवद्दृष्ट्यबाधे । न चान्नत्वे दुर्घटे तस्यानन्नत्वं भवति । दृष्ट्यबाधितदृष्टस्य । न चान्नानन्नवैलक्षण्यमनुभूयते । न च तथा व्यवहारः । न च तत्र किञ्चिन्मानम् । अतो विशिष्टादिनिराकरणयुक्तीनामपि

विशिष्टाद्यपेक्षत्वाज्ज्ञात्युत्तरमिति न युक्तिबाधापि । अतो निखिलगुणगणाढ्यमेव ब्रह्म श्रुत्युभिप्रेतम् ।

अनिर्वचनीयासिद्धेरेवानुमानस्याप्यसिद्धिः । यदि जगन्मिथ्या स्यात्तदा दृश्यत्वाद्यनुमानस्यापि जगदन्तःपातित्वेन मिथ्यात्वादसिद्धिः स्यात् । वाचारम्भणं विविधप्रकारः नामधेयं नित्यं धार्यं नाम मृत्तिकेत्यादि वैदिकमेव । अनित्यत्वात्साङ्केतिकं नामाप्रधानं नित्यत्वान्मृत्तिकादिनामैव प्रधानम् । प्रधानज्ञानादप्रधानं ज्ञातमिव भवति । एवं प्रधानस्य परमात्मनो ज्ञानादप्रधानं ज्ञातमिव भवति । प्राधान्यज्ञापनार्थमेव सृष्ट्यादिकथनम् ।

'यथा सोम्य' इत्याद्यपि सादृश्यकथनम् । न चैकनखनिकृन्तनविकारः सर्वं कार्ष्णायसम् । प्रधानपुरुज्ञानाद् ग्रामो ज्ञात इति व्यपदेशोऽस्ति । न हि सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानं भवति । मुक्तामुक्तयोर्भेदाभावे मुक्तस्य संसारः संसारिणो वा मुक्तत्वं स्यात् । यद्यज्ञानकृतो भेदस्तर्हीश्वरस्याज्ञानभावात्संसारिणैक्यं तेनानुभूयेत । ततश्च दुःखित्वं स्यात् । 'तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप । सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च । अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः । भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः' । 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' इत्यादिनेश्वरेणापि भेदस्यैवानुभूयमानत्वाच्च ।

तत एवाभ्रान्तत्वान्न मुक्तस्यापि भेदनिवृत्तिः । न चोपाधिभेदमात्रेणेश्वरस्य दुःखाभावः । हस्तपादाद्युपाधिभेदेऽपि भोक्तुरेकत्वानुभवात् । 'उद्यतायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोक्षिभिः । पश्यन्तः पातयन्ति स्म कबन्धा अप्यरीन्युधि' इति भारतवचनान्न विश्लेषाद्विशेषः । अतोऽनौपाधिकत्वादेव भेदस्य न मुक्तस्येश्वरैक्यम् । 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि

नोपजान्ते प्रलये न व्यथन्ति च'। 'यदा पश्यः पश्यते रुग्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम्। तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इत्यादि मुक्तभेदवचनेभ्यश्च।

एवं प्रत्यक्षानुमानागमविरुद्धत्वादभेदविषयवत्प्रतीयमानान्यपि वाक्यानि सादृश्याद्यर्थान्येव योजनीयानि। 'विरुद्धवत्प्रतीयन्त आगमा यत्र वै मिथः। तत्र दृष्टानुसारेण तेषामर्थोऽन्ववेक्ष्यते' इति ब्राह्मवचनाच्च। भेदाद्यनुभवस्य भ्रान्तित्वाङ्गीकारे तदपलापयुक्तेर्नितरां भ्रान्तित्वाद्भेदाद्यनुभवस्याभ्रान्तित्वमेव भवति। परस्परविरुद्धयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वात्।

एकजीववादपक्षे तन्निष्ठानां मृत्यनन्तरमपि विश्वस्यानिवृत्तत्वाद्भेदनिष्ट एवैकजीव इत्यापतति। तस्य च तत्रैवाग्रहान्न कदाचिद्भेदनिवृत्तिरेव भवति। न चैकजीवाज्ञानपरिकल्पितास्समस्ता इत्यत्र किञ्चिन्मानम्। अतो मुक्तेभ्योऽप्यन्य एव समस्तगुणपरिपूर्णो भगवान्विष्णुरिति सिद्धम्॥ 'ब्रह्मेशानदिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते। तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान्केवलो हरे'॥ 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति'।

सत्यचिच्चेत्यपतये मुक्तामुक्तोत्तमाय ते।
नमो नारायणायार्यवृन्दवन्दितपद्द्वय॥१॥
आनन्दतीर्थपुंसिंहो मायावादिदितेःसुतान्।
विदार्य युक्तिनखरैरप्रतीपो विभासते॥२॥
पलायध्वं पलायध्वं त्वरया मायिदानवाः।
सर्वज्ञहरिरायाति तर्कागमदरारिभृत्॥३॥
द्रवत द्रवताशु मायिनः प्रविशध्वमतन्द्रिता गुहाः।
कमलारमणाम्बराश्रयः समुदेत्यखिलज्ञभास्करः॥४॥

नृहरिः सकलज्ञनामकः समुपैति हि मायिदानवान् ।
प्रपलायनमत्र तत्क्षमं त्वरया वो वसतिर्गुहासु च ॥५॥
जयत्यानन्दतीर्थेष्टदेवता नरकेसरी ।
विपाटिताज्ञानतमः कपाटात्युरुहुङ्कृत : ॥६॥
जयत्यमितपौरुषः स्वजनतेष्टचिन्तामणिः ।
अजेशमुखवन्दितो गुणगणार्णवः श्रीपतिः ॥७॥
सर्वज्ञसन्मुनीन्द्रोच्चसन्मनः पङ्कजालयः ।
अजितो जयति श्रीशो रमाबाहुलताश्रयः ॥८॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः
॥ तत्त्वोद्योतः सम्पूर्णः ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥
******

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

॥ कर्मनिर्णयः ॥

॥ अथ कर्मनिर्णयटीकोक्तानि ऋग्वेदब्राह्मणचतुर्थपञ्चिकाद्याध्यायादिमखण्डानि ॥

॥ॐ॥ देवा वै प्रथमेनाह्नेन्द्राय वज्रं समभरंस्तं द्वितीयेनाह्नाऽसिञ्चंस्तं तृतीयेनाह्ना प्रायच्छंस्तं चतुर्थेऽहन्प्राहरत्तस्माच्चतुर्थेऽहन्षोळशिनं शंसति वज्रो वा एष यत्षोळशी तद्यच्चतुर्थेऽहन्षोळशिनं शंसति वज्रमेव तत्प्रहरति द्विषते भ्रातृव्याय वधं योऽस्यस्तृत्यस्तस्मै स्तर्तवै वज्रो वै षोळशी पशव उक्थानि तं परस्तादुक्थानां पर्यस्य शंसति तं यत्परस्तादुक्थानां पर्यस्य शंसति वज्रेणैव तत्षोळशिना पशून्परिगच्छति तस्मात्पशवो वज्रेणैव षोळशिना परिगता मनुष्यानभ्युपावर्तन्ते तस्मादश्वो वा पुरुषो वा गौर्वा हस्ती वा परिगत एव स्वयमात्मनेऽत एव वाचाभिषिद्ध उपावर्तते वज्रमेव षोळशिनं पश्यन्वज्रणैव षोळशिना परिगतो वाग्धि वज्रो वाक्षोळशीतदाहुः किं षोळशिनः षोळशित्वमिति षोळशः स्तोत्राणां षोळशः शस्त्राणां षोळशभिरक्षरैरादत्ते षोळशभिः प्रणौति षोळशपदां निविदं दधाति तत्षोळशिनः षोळशित्वं द्वे वा अक्षरे अतिरिच्येते षोळशिनोऽनुष्टुभमभिसम्पन्नस्य वाचो वाव तौ स्तनौ सत्यानृते वाव ते अवत्येनं सत्यं नैनमनृतं हिनस्ति य एवं वेद ॥खण्डः १॥

गौरिवीतं षोळशिसाम कुर्वीत तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गौरिवीतं तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं विद्वान्गौरिवीतं षोळशिसाम कुरुते नानदं षोळशिसाम कर्तव्यमित्याहुरिन्द्रो वै वृत्राय वज्रमुदयच्छत्तमस्मै प्राहरत्तमभ्यहनत्सोऽभिहतो व्यनदद्यद्व्यनदत्तन्नानदं सामाभवत्तन्नानदस्य नानदत्वमभ्रातृव्यं वा एतभ्द्रातृव्यहासाम यन्नानदमभ्रातृव्यो भ्रातृव्यहा भवति य एवं विद्वान्नानदं षोळसिसाम कुरुते तद्यदि नानदं

कुर्युरविहृतः षोळशी शंस्तव्योऽविहृतासु हि तासु स्तुवते यदि गौरिवीतं विहृतः शोळशी शंस्तव्योविहृतासु हि तासु स्तुवते ।।खण्डः२।।

अथातश्छन्दांस्येव व्यतिषजत्या त्वा वहन्तु हरय उपो षु श्रृणुही गिर इति गायत्रीश्च पङ्क्तीश्च व्यतिषजति गायत्रो वै पुरुषः पाङ्क्ताः पशवः पुरुषमेव तत्पशुभिर्व्यतिषजति पशुषु प्रतिष्ठापयति यदु गायत्री च पङ्क्तिश्च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद्वज्ररूपान्नैति यदिन्द्र पृतनाज्येऽयं ते अस्तु हर्यत इत्युष्णिहश्च बृहतीश्च व्यतिषजत्यौष्णिहो वै पुरुषो बार्हताः पशवः पुरुषमेव तत्पशुभिर्व्यतिषजति पशुषु प्रतिष्ठापयति यदुष्णिक्च बृहती च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद्वज्ररूपान्नैत्याधूर्ष्वस्मै ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाण इति द्विपदां च त्रिष्टुभं च व्यतिषजति द्विपाद्वै पुरुषो वीर्यं त्रिष्टुप्पुरुषमेव तद्वीर्येण व्यतिषजति वीर्ये प्रतिष्ठापयति तस्मात्पुरुषो वीर्ये प्रतिष्ठितः सर्वेषां पशूनां वीर्यवत्तमो यदु द्विपदा च विंशत्यक्षरा त्रिष्टुप्च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद्वज्ररूपान्नैति एष ब्रह्मा प्रतेमहे विदथे शंसिषं हरी इति द्विपदाश्च जगतीश्च व्यतिषजति द्विपाद्वै पुरुषो जागताः पशवः पुरुषमेव तत्पशुभिर्व्यतिषजति पशुषु प्रतिष्ठापयति तस्मात्पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितोऽत्ति चैनानधि च तिष्ठति वशे चास्य यदु द्विपदा च षोळशाक्षरा जगती च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद्वज्ररूपान्नैति त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं प्रोष्वस्मै पुरोरथमित्यतिच्छन्दसः च्छन्दसां वै यो रसोऽत्यक्षरत्सोऽतिच्छन्दसमभ्यत्यक्षरत्तदतिच्छन्दसोऽतिच्छन्दः स्त्वं सर्वेभ्यो वा एष च्छन्दोभ्यस्सन्निर्मितो यत्षोळशी तद्यदतिच्छन्दसः शंसति सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सन्निर्मितेन षोळशिना राध्नोति य एवं वेद ।।खण्डः३।।

महानाम्नीनामुपसर्गानुपसृजत्ययं वै लोकः प्रथमा महानाम्न्यन्तरिक्षलोको द्वितीयाऽसौ लोकस्तृतीया सर्वेभ्यो वा एष लोकेभ्यस्सन्निर्मितो यत्षोळशी तद्यन्महानाम्नीनामुपसर्गानुपसृजति सर्वेभ्य एवैनं तल्लोकेभ्यस्सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यो लोकेभ्यस्सन्निर्मितेन षोळशिना राध्नोति य एवं वेद । प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषमर्चत प्रार्चत यो व्यतीँरफाणयदिति प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसन्ति तद्यथेह चेह चापथेन चरित्वा पन्थानं पर्यवेयात्तादृक्तद्यत्प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसति स यो व्याप्तो गतश्रीरिव मन्येताविहृतं षोळशिनं शंसयेन्नेच्छन्दसां कृच्छ्रादवपद्या इत्यथ यः पाप्मानमपजिघांसुः स्याद्विहृतं षोळशिनं शंसयेव्द्यतिषक्त इव वै पुरुषः पाप्मना व्यतिषक्तमेवास्मै तत्पाप्मानं

शमलमपहन्त्यप पाप्मानं हते य एवं वेदोद्यद्ब्रध्नस्य विष्टपमित्युत्तमया परिदधाति स्वर्गो वै लोके ब्रध्नस्य विष्टपं स्वर्गमेव तं लोकं यजमानं गमयत्यपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति सर्वेभ्यो वा एष सवनेभ्यस्संनिर्मितो यत्षोळशी तद्यदपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति पीतवद्वै प्रातःसवनं प्रातःसवनादेवैनं सत्सन्निर्मिमीतेऽथो इदं सवनं केवलं त इति माध्यन्दिनं वै सवनं केवलं माध्यन्दिनादेवैनं तत्सवनात्सन्निर्मिमीते ममद्धि सोमं मधुमन्तमिन्द्रेति मद्वद्वै तृतीयसवनं तृतीयसवनादेवैनं तत्सन्निर्मिमीते सत्रा वृषन् जठर आवृषस्वेति वृषण्वद्वै षोळशिनो रूपं सर्वेभ्यो वा एष सवनेभ्यस्सन्निर्मितो यत्षोळशी तद्यदपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति जयति सर्वेभ्य एवैनं तत्सवनेभ्यः सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यः सवनेभ्यः सन्निर्मितेन षोळशिना राध्नोति य एवं वेद महानाम्नीनां पञ्चाक्षरानुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु सर्वेभ्यो वा एष च्छन्दोभ्यः सन्निर्मितो यत्षोळशी तद्यन्महानाम्नीनां पञ्चाक्षरानुपसर्गानुप- सृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यस्सन्निर्मितेन षोळशिना राध्नोति य एवं वेद ॥ खण्डः४॥ ऋग्वेदब्राह्मणचतुर्थपञ्चिकायां आद्याध्याये चतुर्थखण्डः सम्पूर्णः ॥

॥ अथ ऐतरेयोपनिषच्चतुर्थारण्यकम् ॥

॥ ॐ ॥ विदा मघवन्विदा गातुमनुशंसिषो दिशः । शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां पुरूवसो ॥१॥ आभिष्ट्वमभिष्टिभिः प्रचेतन प्रचेतय । इन्द्र द्युम्नाय न इष एवा हि शक्रः ॥२॥ राये वाजाय वज्रिवः शविष्ठ वज्रिन्नृञ्जसे । मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जस आयाहि पिब मत्स्व ॥३॥ विदा रायः सुवीर्यं भुवो वाजानां पतिर्वशाँ अनु । मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जसे यः शविष्ठः शूराणां ॥४॥ यो मंहिष्ठो मघोनां चिकित्वो अभि नो नय। इन्द्रो विदे तमु स्तुषे वशी हि शक्रः ॥५॥ तमूतये हवामहे जेतारम पराजितम् । स नः पर्षदतिद्विषः क्रतुश्छन्द ऋतं बृहत् ॥६॥ इन्द्रधनस्य सातये हवामहे जेतारमपराजितम् । स नः पर्षदतिद्विषः स नः पर्षदति स्रिधः ॥७॥ पूर्वस्य यत्ते अद्रिवः सुम्न आधेहि नो वसो । पूर्तिः । शविष्ठ शस्यत ईशे हि शक्रः ॥८॥ नूनं तं नव्यं सन्यसे प्रभो जनस्य वृत्रहन् । समन्येषु ब्रवावहै शूरो यो गोषु गच्छति सखा सुशेवो अद्वयाः ॥९॥ एवा ह्येवैवाह्यग्नाँ३इ ॥ एवाह्येवैवावींद्रँ ॥ एवा ह्येवैवाहि विष्णाँ३उ ॥ एवा ह्येवैवाहि पूषन् ॥ एवा ह्येवैवाहि देवाः ॥ एवा हि शक्रो वशी हि शक्रो वशाँ अनु ॥ आयो मन्याय मन्यव उपोमन्याय मन्यवे ॥ उपेहि विश्वघा ॥ विदा मघवन्विदों३म् ॥१०॥ इति चतुर्थारण्यके प्रथमोऽध्यायः ॥

गायत्रीछन्दः ॥१॥१॥२९॥ आ त्वा वहन्तु हरयो वृषणं सोमपीतये । इन्द्र त्वा सूरचक्षसः ॥१॥ इमा धाना घृतस्नुवो हरी इहोप वक्षतः । इन्द्रं सुखतमे रथे ॥२॥ इन्द्रं प्रातर्हवामह इन्द्रं प्रयत्यध्वरे । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥३॥(मं-१,सू-१६)

पङ्क्तिच्छंदः ॥१॥६॥३॥ उपो षु श्रृणुही गिरो मघवन्मातथा इव । यदा नः सूनृतावतः कर आदर्थयास इद्योजा न्विद्द ते हरी ॥१॥ सुसंदृशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषीमहि । प्र नूनं पूर्णबंधुरः स्तुतो याहि वशाँ अनु योजान्विन्द्र ते हरी ॥३॥ स घातं वृषणं रथमधि तिष्ठाति गोविदम् ॥४॥ (मं-१,सू-८२)

उष्णिक्छन्दः ॥३॥१॥५॥ यदिन्द्र पृतनाज्ये देवास्त्वा दधिरे पुरः । आदित्ते हर्यता हरी ववक्षतुः ॥२५॥६॥१॥६॥ यदा वृत्रं नदीवृतं शवसा वज्रिन्नवधीः । आदित्ते हर्यता हरी ववक्षतुः ॥२६॥ यदा ते विष्णुरोजसा त्रीणि पदा विचक्रमे । आदित्ते हर्यता हरी ववक्षतुः ॥२७॥(मं-८,सू-१२)

बृहतीछन्दः ॥३॥३॥८॥ अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिस्सुतः । जुषाण इन्द्र हरिभिर्न आ गह्या तिष्ठ हरितं रथम् ॥१॥ हर्यन्नुषसमर्चयः सूर्य हर्यन्नरोचयः । विद्वांश्चिकित्वान्हर्यश्व वर्धस इन्द्र विश्वा अभि श्रियः ॥२॥ द्यामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिवर्पसम् । अधारयद्धरितोर्भूरि भोजनं ययोरन्तर्हरिश्चरत् ॥३॥(मं-३.सू-४४)

द्विपदाऋक् ॥५॥३॥२५॥ आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वानिन्द्रो न वज्री हिरण्यबाहुः ॥४॥(मं-७.सू-३४) ॥ एष ब्रह्माय ऋत्विय इन्द्रो नाम श्रुतो गृणे ॥ विश्रुतयो यथा इन्द्र त्वद्येति रातयः ॥ त्वामिच्छव सस्पते यन्ति गिरो न संयतः ॥

त्रिष्टुप्छन्दः ॥५॥३॥१३॥ ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाणोऽर्वाचीनो हरिभिर्याहि तूयम् ॥ अस्मिन्नू षु सवने मादयस्वोप ब्रह्माणि श्रृणव इमा नः ॥२॥ (मं-७.सू-२९)

जगतीछन्दः ॥८॥५॥५॥ प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी प्र ते वन्वे वनुषो हर्यतं मदम् । घृतं न यो हरिभिश्चारु सेचत आ त्वा विशन्तु हरिवर्पसं गिरः ॥१॥ हरिं हि योनिमभि ये समस्वरन्हिन्वन्तो हरी दिव्यं यथा सदः । आ यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव इन्द्राय शूषं हरिवन्तमर्चत ॥२॥ सो अस्य वज्रो हरितो य आयसो हरिर्निकामो हरिरा गभस्त्योः ॥ द्युम्नी सुशिप्रो हरिमन्युसायक इन्द्रे नि रूपा हरितामिमिक्षिरे ॥३॥ (मं-१०.सू-१६)

अतिछन्दः॥२॥६॥२८॥ त्रिकद्रकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तृपत्सोम-मपिबद्विष्णुना सुतं यथावशत् । स ई ममाद महि कर्म कर्तवे महामुरुं सैनं सश्चद्देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥१॥ अध त्विषीमाँ अभ्योजसा क्रिविं युधाभवदा रोदसी अपृणदस्य

मज्मना प्र वावृधे । अघत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत सैनं सश्चद्देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥२॥ साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैस्सासहिर्मृधो विचर्षणिः । दाता राधःस्तुवते काम्यं वसु सैनं सश्चद्देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥३॥(मं-२.सू-२२)

वेपशक्कर्यः ॥८॥७॥२१॥ प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत । अभिके चिदु लोककृत्सङ्गे समस्तु वृत्रहास्माकं बोधि चोदिता नभन्ता मन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥१॥ त्वं सिन्धूँरवासृजोऽधराचो अहन्नहिम् । अशत्रुरिन्द्र अधि धन्वसु ॥२॥ वि षु विश्वा अरातयोऽर्यो नशंत नो धियः । अस्तासि शत्रवे वधं यो न इन्द्र जिघांसति या ते रातिर्ददिर्वसु नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥३॥ (मं-२.सू-१३३)

॥६॥५॥५॥ प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषं मन्दद्वीरायेन्दवे । धिया वो मेधसातये पुरन्ध्या विवासति ॥१॥ नदं व ओदतीनां नदं योयुवतीनां । पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनामिषुध्यसि ॥२॥ ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः ॥३॥(मं-८.सू-६९)

॥६॥५॥६॥ अर्चत प्रार्चत प्रियमेधासो अर्चत । अर्चन्तु पुत्रका उत पुरं न धृष्ण्वर्चत ॥१॥८॥ अव स्वराति गर्गरो गोधा परि सनिष्वणत् । पिङ्गा परि चनिष्कददिन्द्राय ब्रह्मोद्यतम् ॥२॥९॥ आ यत्पतन्त्येस्सुदुघा अनपस्फुरः । अपस्फुरं गृभायत सोममिन्द्राय पातवे ॥३॥१०॥(मं-८.सू-६१)

॥६॥५॥७॥ यो व्यतीँरफाणयत्सुयुक्ताँ उप दाशुषे । तक्को नेता तदिद्वपुरुपमा यो अमुच्यत ॥१॥१३॥ अतीदु शक्र ओहत इन्द्रो विश्वा अति द्विषः । भिनत्कनीन ओदनं पच्यमानं परो गिरा ॥२॥१४॥ अर्भको न कुमारकोऽधितिष्ठन्नवं रथम् । स पक्षन्महिषं मृगं पित्रे मात्रे विभुक्रतुम् ॥३॥१५॥ एतास्सर्वाः प्रज्ञातानुष्टुभः ॥६॥५॥६॥ उद्यद्ब्रध्नस्य विष्टपं गृहमिन्द्रश्च गन्वहि ॥ मध्वः पीत्वा सचेवहि त्रिः सप्त सख्युः पदे ॥७॥ इति त्रिः परिदध्यात् ॥(मं-८.सू-६१)

॥८॥५॥७॥ अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामथो इदं सवनं केवलं ते ॥ ममद्धि सोमं मधुमन्तमिन्द्र सत्रा वृषन्जठर आ वृषस्व ॥१३॥(मं-१०.सू-१६)इति ऋङ्मन्त्रः सम्पूर्णः ॥ इति श्रीमत्कर्मनिर्णय मूलभूतवेदभागः सम्पूर्णः ॥

***

॥ ॐ ॥ य इज्यते विधीशानशक्रपूर्वैः सदा मखैः ।
रमाप्रणयिने तस्मै सर्वयज्ञभुजे नमः ॥

महानाम्नीनामृचामुपसर्गा ये उपसर्जनभूतास्तनुपसृजति संयोजयति । महन्नाम यास्वृक्षु विद्यते ता महानाम्न्यः । परस्य ब्रह्मणो यन्नामेन्द्रादिकं तन्महार्थत्वान्महत् । महद्धि तत्परं ब्रह्म । अशेषगुणपूर्तेः । तत्रैक आहुरगुणं ब्रह्मेति। न तद्युक्तम् । श्रुतियुक्तिविरोधात् । तथाहि श्रुतिः । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' । 'यः सर्वज्ञः स सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः' । 'तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते' । 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः । 'एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पुरुषः' । 'यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा' । 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' । 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः' । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि । परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति । न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप' इत्यादिका ।

युक्तिश्च । बुद्धिपूर्वं सर्वकर्तृत्वात्सर्वज्ञत्वादयो गुणा युक्ताः । 'कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभम्' इति च भागवते । न च 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इत्यादिविरोधः । सत्त्वादिगुणाभावोक्तेस्तत्र । अन्यथा 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढ' इत्यादीनामपि गुणत्वात्स्वोक्तिविरोधः । न च निर्विशेषं नाम किञ्चिदस्ति । निर्विशेषत्वोक्तेरेव व्याहतत्वात् । निर्विशेषत्वेन विशिष्टं तन्न वेत्युक्ते यद्यविशिष्टं तर्हि न विशेषनिराकरणम् । विशेषवत्त्वमेव भवति । यदि तेन विशिष्टं स एव विशेष इति व्याहतिः । न च निर्विशेषत्वे किञ्चिन्मानम् । अशेषविशेषवचनानुभवयुक्तिविरोधश्च । न च मिथ्याविशेषवत् ।

व्याहतेः । मिथ्याविशेष इत्युक्ते ह्यसद्विशेष इत्येव भवति । तथाच विशेषविशिष्टपक्षोक्तदोष एव । न चानिर्वचनीयविशेष इति भवति । अनिर्वचनीयासिद्धेः । न हि तत्र प्रत्यक्षमस्ति । मिथ्याशब्दस्त्वभाववाच्येव । तदन्यत्र प्रमाणाभावात् । न चान्यत्प्रमाणम् । प्रतिज्ञाव्याहतेः । न हि सदन्तरासतश्चान्यत्सदसद्विलक्षक्षणं प्रसिद्धम् । असन्न भवतीत्युक्ते द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति सदेव भवति । असंदन्तरं वा विशेषविवक्षायाम् । किञ्चैतद्वैलक्षण्यम् भेदोऽभेदो भेदाभेदो वा । न तावद्भेदः अनङ्गीकारात् । व्यावहारिकभेदश्चानिर्वाच्यसिद्धौ वक्तव्यः । न चाव्यावहारिकं किञ्चित् । न चाशेषव्यवहारविवृत्तौ किञ्चिन्मानम् । न च मिथ्या तथ्ययोः सामान्यं व्यावहारिकत्वं धूमबाष्पयोर्धूमत्ववत् । न चाभेदोऽनङ्गीकारादेव । तथैवोभयम् । अभेदे चानिर्वाच्यब्रह्मणोस्तच्छब्दयोः पर्यायत्वम् । न च व्यावर्त्यविशेषेणा-पर्यायत्वं क्वचित् । व्यावर्त्यविशेषस्तद्व्यावृत्ते ब्रह्मणि विशेषमापादयति चेद्विशिष्टवाक्यार्थता । न चेन्न ब्रह्मज्ञानार्थिने पदान्तरं वाच्यम् । असङ्गतत्वात् । मिथ्याविशेषस्य चासिद्धिरुक्ता । अतोऽन्योऽन्याश्रयता ऽनवस्थितिश्चक्रकं वा । भेदाभेदविलक्षणमप्युक्त रीत्यैवापाकृतम् ।

किञ्चासद्विलक्षणमित्यत्राभावान्यविरोधानां मध्ये नञः कोऽर्थः । यद्यभावो न । असद्विलक्षणत्वं भावत्वमेव जगतःस्यात् । न च सतोऽन्यस्मादसतो विलक्षणं जगत् । असतोऽन्यत्वादिधर्मानङ्गीकाराद्ब्रह्मणश्च । असतोऽनिर्वचनीय-त्वाङ्गीकाराच्च न वैलक्षण्यं ततोऽनिर्वाच्यस्य । तथापि चेद्वैलक्षण्यं नानिर्वचनीयत्वं जगतः । न च विरोधः । विरोधिनोरन्यतरनिषेधेऽन्यतरव्याप्तत्वानुभवात् । अविद्यमानं न भवतीत्युक्ते विद्यमानमित्येव हि सर्वलोकानुभवः । अतोऽनन्तगुणो भगवान्नारायण इति सिद्धम् ॥

न च सिद्धेऽर्थे वाक्यस्य प्रामाण्याभावादीश्वराद्यसिद्धिः । सिद्धातिरिक्तर्याभावात् । लिङाद्यर्थस्त्विष्टसाधनत्वमेव । न हि कर्तव्यत्वं नामेष्टसाधनत्वादन्यत्किञ्चित् । तन्मानाभावत् । शब्दस्तु न तद्वक्तीत्युक्तम् ।

लिङादेरिष्टसाधनार्थत्वेनैव कृतार्थत्वे तदन्यकार्यकल्पने कल्पनागौरवम्। न च तत्कल्पकं किञ्चित्। विप्रतिपत्तौ चान्यन्मानं वक्तव्यं तद्भावे। न चानुमा। अप्रसिद्धविशेषणत्वात्। न चार्थापत्तिः। अनुपपत्त्यभावात्। कार्याभावादेव कार्यान्वयिनि व्युत्पत्तिरित्यादि दूरतो निरस्तम्। कार्यान्विते व्युत्पत्तिरिति वदतोऽकार्यान्विते व्युत्पत्तिरित्युक्ते किमुत्तरम्। अध्याहारइत्यक्ते लोप इत्युत्तरम्। अशेषसिद्धपदानामर्थलोपाल्लिङाद्यर्थमात्रलोप एव गरीयान्। हससि हसामीत्यादि सिद्धार्थ एव बालानां व्युत्पत्तेः। प्रथमप्राप्तत्वान्न तत्त्यागे कारणम्। तथैव व्युत्पत्तिदर्शनाच्च। अतः सिद्धार्थे प्रामाण्यसिद्धेश्च सिद्धं महागुणवत्त्वं विष्णोः॥

ताश्च विदा मघवन्नित्याद्याः। हे मघवन् यशस्विन् मखपत इति वा। 'तं वा एतं मघवन्तं सन्तं मघवानित्याचक्षते परोक्षेण। परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः'। 'तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम्'। 'तन्न आयातु मघाय'। 'यशो वाव मघम्'। 'मघमनु प्रापत्सि। आ मामेतु मघम्'। 'मघमनु प्रापत्सि। धनं वाव मघम' इत्यादिश्रुतिभ्यः। गातुं त्वां स्तोतुम्। विद वेदयेति सामान्यतोऽपेक्षिताशेषवेदनमुक्त्वा तात्कालिकापेक्षितं प्रार्थयति। गातुं विदेति। त्वमेवामनुशंसिषो दिशः मार्गान्। आत्मनः स्तुतिप्रकारांस्त्वमेवोपदिशेत्यर्थः। पूर्वीणां भगवत्सम्प्रदायागतानां परमविद्यानामर्थे शिक्ष। शचीनां विद्यानां पते, वाचां पत इति वा। पुरूवसो बहुवित्त बहुज्ञानेति वा। बहुषु वसति बहूनामास इति वा॥१॥

आभिः अभिष्टिभिः एवंभूतैस्त्वत्पर्येषणैस्त्वत्प्रार्थनैः कञ्चिन्मदादिकं प्रचेतय प्रबोधय। प्रकृष्टचेतन सर्वज्ञ परमात्मन्। द्युम्नाय ज्ञानाय। वित्ताय यशसे वा। इषे अन्नाय च नः प्रबोधय। एतादृशो हि शक्रः। शक्र एवेति वा। शक्तिरतिरूपत्वाच्छक्रः॥२॥

राये वित्ताय। वाजाय अन्नाय। वज्रिणं इन्द्रं वर्तयतीति वज्रिवः। नियामकत्वेन गच्छतीति वा। शविष्ठ बलवत्तम सुखवत्तमेति वा। ऋञ्जसे प्रेरयसि

सर्वान् । मंहिष्ठ वज्रिंन्नृञ्जस इत्यभ्यासस्तात्पर्यार्थः । मत्स्व मदं कुरु ॥३॥

विद वेदय लम्भय रायः सुवीर्यं च । वाजानां प्रजानां पतिर्भुवः अभवः । 'प्रजा वै वाज' इति श्रुतेः । वशां अनु यथावशम् । वष इच्छायामिति धातोः । यथावशं यथेच्छम् । शूराणां सकाशाद्बलवत्तमः ॥४॥ मघोनां यशस्विनां महत्तमः । चिकित्वः ज्ञातः कर्तरीरिति वा । नः अभितः सर्वतोनय । इन्द्रो विदे समस्तं व्यजानात् । तमेव स्तुषे ॥५॥

ऊतये रक्षायै अभिप्रायसिद्धये वा । स नो द्विषः शत्रूनतिपारयतु पापानि तमांसि वा क्रतुः ज्ञानरूपः । छन्दः इच्छारूपः । छन्द्यत्वाच्छादनत्वाद्वा । ऋतं अशेषशास्त्रावगतम् ॥६॥ सातये लब्धये । स्रिधः विनाशान् ॥७॥

पूर्वस्यानादेः सतस्ते सकाशात् यत्सुम्नं सुखं तस्मिन्नः आधेहि । तव पूर्तिः शस्यते ॥८॥

तन्नव्यं स्तुत्यम् । ब्रह्म तत्सम्यग्घृदि मन्यसे । जनस्योपदेशेन तत्स्वरूपेषु त्वं चाहं च संब्रवावहै । गोषु ज्ञानेषु गच्छति ज्ञानविषयो भवति । सुशेवः सुसुखः । समाधिकवर्जितोऽद्वयः ॥९॥

एवाह्येवैवाहीत्यग्रचादि देवतानां संवादरूपेणोक्तमर्थमतिशयेनावधारयति । अभ्यासो हि तात्पर्यार्थः । एवाहि एवमेवेत्यर्थः । 'विनिश्चिते तु संवादे विभागो रङ्गः एव च' इति शब्दनिर्णये । अतोऽग्नाइ इत्यादि । एवमेव हि शक्रो वशाननु यथावशं स्वतन्त्रो वर्तत इत्यर्थः । अय पय गताविति धातोः आयो इत्यायतिः । उपो इतिवदतिशयार्थ ओकारः । 'ओ अतिशय' इति च सूत्रम् । आयो जानातीत्यायोमन्यः । समीपस्थमपि जानातीत्युपोमन्यः । अन्येषानिन्द्रियाणां पराङ्मुखत्वान्न ह्यान्तरं जानन्ति । अयं त्वान्तरमप्यापरोक्ष्येण पश्यति । अयनेन प्राप्यं दूरस्थमायो इति वा । मनु अवबोधन इति धातोर्मन्युरिति ज्ञानी । बाह्यज्ञाय ज्ञानिने आन्तरज्ञाय ज्ञानिन इत्यभ्यासो हि तात्पर्यार्थः । एवं विधं मद्गतं त्वामुद्दिश्यैवोपेहि । विश्वध विश्वधारक । समीपतो दूरतश्च त्वां मन्यमानाय मह्यं मन्यवे ज्ञानाय मामुपेहीति वा । समीपे दूरतोऽभिज्ञं त्वामुद्दिश्यैव

मद्गतं । एहि विष्णो न मे शक्तिस्त्वादह्वानेहि मामुप । इति ब्रह्माऽस्तुवद्विष्णुं तन्नाभ्युत्थित पद्मग' इति पाद्मे । 'समीपे दूरतश्चैव ध्यायन्तं त्वां सदा विभो । मामेहि ज्ञानदानायेत्याह गाधिसुतो हरिम्' इति स्कान्दे । 'ओत मस्मिञ्जगद्यस्मादोमित्युक्तो हरिः सदा । तमेव जगदाधारं यतयः पर्युपासते' इति मान्यसंहितायाम् । इन्द्रो वा एताभिर्महानात्मानं निरमिमीतेत्यस्याप्युक्तो एवार्थः । निर्माणं नामात्मनस्तव्द्याख्यानेन ख्यापनम् । न ह्यन्यथा तासां करणत्वं भवति । 'यस्तद्वेद स पितुष्पितासत्' इति श्रुतिः । 'त्रीणि पदा निहिता गुहासु यस्तद्वेद स पितुष्पिता सत्' । 'स्त्रियः सतीस्तां उभे पुंस आहुः पश्य दक्षण्वान्न विचेतदन्धः । कविर्यः पुत्रः स इमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पिताऽसत्' । इत्यादि श्रुतिभ्यो विज्ञानमेव तन्निर्माणम् । 'इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः' इत्यादेर्विज्ञापनं वा । प्रचेतन प्रचेतय । आयाहि पिब मत्स्व क्रतुश्छन्दऋतं बृहत् । सुम्न आधेहि नो वसो इत्युपसर्गाः । अंशा अप्यंशयपेक्षयोपसर्गा भवन्ति । उपसृष्टत्वादुपसर्गाः । 'अन्तर्गतं बहिर्गतं च द्विधा स्यादुपसर्जनम् । हस्तबद्धेतिवच्चैव पदानां चोपसर्गवदि'ति शब्दनिर्णये । 'अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत प्रचेतन । दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु प्रचेतय ॥ अस्माकं बोधि चोदिताऽऽयाहि पिब मत्स्व ॥ तं त्वा परिष्वजामहे क्रतुश्छन्दऋतंबृहत् ॥ या ते राति र्ददिर्वसुः सुम्न आधेहि नो वसो' इत्युपसृजति । अशेषमहानम्नाद्यर्थसंस्मरणपरिज्ञानपूर्वकमुपसर्गसंयोजनं कर्तव्यमित्येतदर्थत्वेन महानाम्नी प्रशंसा क्रियते । अन्यथा तावन्मात्रप्रशंसामृते अशेषमहानाम्नीप्रशंसाया व्यर्थत्वात् । तृच विभोगेन विदा मघवन्, तमूतये नूनमिति वा तिस्रो महानाम्नयः ।

'प्रथमा या महानाम्नी तद्वाच्यः पार्थिवो हरिः । द्वितीयाया आन्तरिक्ष्यस्तृतीयाया द्युगः प्रभुः' इत्यृक्संहितायाम् । 'तृचास्तिस्रो महानाम्नयः पञ्चर्चा प्रथमापरा । तृचा व्द्यचा च निगदैस्तार्तीया सप्तभिर्युता । इति त्रेधा विभागः स्याज्जपध्यानादि कर्मसु' इति च । 'त्रिलोकगेन हरिणा निर्मितः

षोळशीक्रतुः । एवं ज्ञात्वा हरिं तं च कर्म कुर्वन्न जायत' इति प्रवृत्ते । एवाह्येवैवाहीत्यस्यार्थोऽप्युक्तावधारणरूपत्वात्पूर्वोक्तार्थपरिज्ञानं विना न स्मर्तुं शक्यते । एवं निर्मितेन षोळशिना ऋद्धो भवत्येवंवित् ।

प्रप्र वः हे ऋत्विजः प्रजा वा वस्त्रिष्टुभमिषं त्रिष्टुभाख्यमन्नमिन्द्रः परमेश्वरः सोमाय आविवासति । पुरंध्या धिया अशेषप्राणिदेहाश्रयया स्वबुध्द्या प्रप्र प्रकर्षेणातितरां शंस्यमाना त्रिष्टुप् प्रीतिं करोति । सोमपानार्थमित्यर्थः । मन्दद्विराय तस्य वीरस्य परमेश्वरस्य मन्दं प्रीतिं करोतीतिमन्दद्वीरः सोमः । न त्वात्मप्रयोजनाय प्रीतिं करोति किंतर्हि वो मेधसातये यज्ञसिध्द्यर्थम् । व इति गुरुत्वादीश्वरं प्रत्येव वा बहुवचनम् । तदा वोऽन्नं त्रिष्टुभं वो मेधसातये भवद्दैवत्य यज्ञसिध्द्यर्थं भवान् प्रप्राविवासतीत्यर्थः ॥१॥

ओदतीनां उन्दनकर्त्रीणां वः अपां भवदीयानां पतिं वः पुरुषं प्राणं नदनकर्तारं प्रति इषुध्यसि पतिर्भवसि । सृष्टौ सृष्टौ यो यः प्राणस्तं तं प्रति पतिर्भवसीति नदमिति पुनर्वचनम् । योयुवतीनां गमनशीलानामाकाशे पोप्लूयमानानामघ्नच्यानां धूमरूपेणादाह्यानां रेतोरूपेणाजराणां वा धेनूनां जगत्पोषकाणाम् । धिनु पुष्टाविति धातोः । 'ता नदेन विहरति' इत्यादिश्रुतेः । पयसा सेचकानां देशाद्देशान्तरगमनशीलानामघ्नच्यानां हन्तुमयोग्यानां धेनूनां गवां पतिं वायुं प्रति इषुध्यसीति वा । 'वायुर्वाव गवां पतिः' इति श्रुतेः । धेनुशब्दाच्च । ओदतीनां भक्त्या सेचकानाम् । यो युवतीनामतिशयेनात्म-तत्त्वावगमकानामघ्नच्यानां नित्यानां धेनूनां धर्मार्थकाममोक्षपोषकाणां वाचां पतिं वायुं प्रति पतिर्भवसीति वा । 'वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकार इति । तस्या द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्स' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥२॥ ताः पृश्नयः आपो गावो वाचो वा । अस्य सूहदोहसः प्राणस्य वायुस्थस्य परमेश्वरस्य सोमं श्रीणन्ति । अद्भिर्हि संसृष्टो भवति । सोमः पय आदिना वा श्रृतो भवति ।

मन्त्रर्वा गृह्यते । 'अथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहा' इति श्रुतिश्च। शोभनमुदं कर्मज्ञानं वा दोग्धीति सूददोहाः । उदेत्युच्चो भवत्यनेन पुरुष इत्युदं ज्ञानादि मनो वाव सोमः तद्वाचः श्रीणन्ति स्वार्थैः प्रश्नयोग्यत्वात्पृश्नयो वाचः प्रशंसनरूपत्वात्प्रशंसनीयत्वाद्वा । प्रशंसनीयत्वमेव अपां गवां च। देवानां जन्मनि यज्ञे । तत्र हि तेषामभिव्यक्तिः पूर्वं ज्ञाने वा । विशः प्रजाश्च श्रीणन्ति । मुख्यतः ता एव श्रीणन्तीति च शब्दवर्जनम् । दिवस्त्रिष्वारोचनेषु । आदित्यचन्द्रविद्युत्पर्यन्तं स्थितानां देवानां जन्मनि यज्ञे । यज्ञो वै देवजन्म। तत्र हि देवाः प्रादुर्भवन्ति । 'आसूर्याचन्द्रमसावाविद्युतं ते वै लोकानाधिश्रिता' इत्यादिश्रुतेः । 'द्यौर्वाव विद्युत्तत्पतिं वायुमुपम्य तेनैव परमुपगच्छति। सैषा ब्रह्मलोके विराजते' इत्यादिश्रुतिर्द्यौरेव विद्युत् ॥३॥

अर्चत । अर्चनं यज्ञादि । प्रार्चनं ज्ञानध्यानादि । 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप' इति भगवद्वचनात् । प्रिययज्ञा अर्चत । प्रियज्ञानाः प्रार्चत । पुत्रकाः अल्पज्ञाना अप्यर्चत । 'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्' इति च । उतशब्दाज्ज्ञानिनामप्यर्चनं युक्तं स्वाश्रमानुसारेणेति । 'अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्ध्यस्स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मते' ति श्रुतेः । किं तदर्चनीयं धृष्णु धृष्टं परंब्रह्म वासुदेवाख्यम् । पुरं देहं नार्चत। 'प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं विधीयते साधु मिथः सुमध्यमे । प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा गुहाशयायैव न देहमानिन' इति भागवते । 'स्वदेहमानिहरये प्रणमेत्केवलाय वा । न देहाय न तन्मानपराय च कथञ्चन' इति व्यासस्मृतौ । पुनरर्चतेति तात्पर्यार्थे ॥१॥ गर्गरगोधापिङ्गादीनां घोषा अपि नादमात्रव्यञ्जकत्वेन भगवद्वाचका एवेत्याह। अवस्वरातिगर्गर इत्यादिना । एतत्समस्तमिन्द्रायैवेत्यर्थः । ब्रह्म वेदो विशेषत इन्द्रायैवोद्यतः। गर्गर इति पादभूषणमहामत्रकदधिपात्रहस्तिहस्तानां नाम । पिङ्गा चकोरी। अवपरीत्यल्पाधिक्यादिविशेषोऽपि तद्वाचक एवेति ज्ञापनाय । चनिष्कददित्यनुकरणशब्दः । सनिष्वणदित्यतिशयार्थे । 'ता वा एताः सर्वा

ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यात्' इति श्रुतिः । 'दध्नो मथनशब्दश्चाप्यन्तर्नादस्वरूपतः । भीषकत्वं हरेर्ब्रूयादन्तर्नादो हि भीषणे । गजं बृंहितमप्येवं धिक्कारसहितं वदेत् । स्वरितेन समायोगाद्धिक्कृतौ स्वरितो यतः । महामन्त्रं जलाद्यैश्च युक्तमेतादृशं वदेत् । पादभूषा च धिक्कारं तत्कृतं स्वरितं वदेत् । अद्भुतत्वं हरेर्वक्ति पिङ्गाकण्ठगशब्दवत् । तामेवाद्भुततां वक्ति गृहगोधाऽपरापि च' इति शब्दतत्त्वे ॥२॥ यच्चैन्यो नद्य आपतन्ति तद्घोषश्चेन्द्रवाचकः । 'नदीसमुद्रघोषाश्च नादत्वाच्छ्रैष्ठ्यवाचकाः । नादो हि श्रैष्ठ्यवाची स्यादेवं घोषाः परेऽपि च' इति । तदर्थं च नद्य आपतन्ति । 'भूताधिभूतोऽम्बुनिधानमध्ये भूत्वा हरिः सर्वहरोऽति धाम्ना । अगाधमम्भो विदधाति भस्म यो बाडवाग्निनृहरिर्विचिन्त्य' इति वैहायससंहितायाम् । सुदुघाः सुष्ठु अपां दोहनकर्त्र्यः । स्फुरणापगमनमासां नास्तीत्यनपस्फुरः । नित्यचलनस्वभावाः । अपगतस्फुरणत्वेन सोमं गृभायत । अचलत्वेन मनो वा ॥३॥

व्यतीन् विशेषेणाधिकान् देवान् । अफाणयद्विस्तारयामास । दाशुषे यजमानाय । तत्समीपे । फण विस्तार इति धातोः सुयुक्तान्सुयोगरतान् । 'विशेषेणाधिकत्वेन व्यतयो देवताः स्मृताः । नित्ययोगरताश्चैव नारायणपरायणाः । त एव चेन्द्रियात्मानस्तान्विस्तारयतीश्वरः । मन आदीन्द्रियाणां तु शक्तिविस्तार एव तु । विस्तारो देवतानां स्याद्भक्तेषु हरिणा कृतः' इति प्रकाशसंहितायाम् । 'चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतींरवीविपदि'ति च श्रुतिः । 'स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरिविश्रुवम्' इति च । 'न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम्' इति भारते । तक्को जगत्कर्ता । तक निर्माण इतिधातोः । नवर्तवे प्रसवः सर्गतक्क इत्यादिप्रयोगाच्च । नेता च सर्वस्य । तदेव वपुः सः । यत्तज्जगत्कर्तृनेतृरूपम् । 'देहदेहिविभागश्च न क्वचित्परमेश्वरे । गुणतद्वद्विभागो वा नेह नानेति च श्रुतेः'

इति पाद्मे । 'तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः । आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' । 'सद्देहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः । ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः' इति श्रुतेश्च । 'विशुद्धविज्ञानमरीचिमालया सचित्ररत्नप्रकरप्रकाशया । प्रकाशिताशेषजगत्स्वरूपया प्रभुः सहाह्लादतनुर्विभूषितः' इति पुरुषोत्तमसंहितायाम् । उपमा उपमायाम् । उपमाविषये अमुच्यत त्यक्तोऽभवत् । निरुपम इत्यर्थः । 'अल्पाक्षरेण शक्येऽपि वक्तुं बह्वक्षरं यदि । उक्तस्याधिक्यमेवात्र निषेधेऽशेषतो भवेत्' इति शब्दनिर्णये ॥१॥ विश्वा विश्वान् द्विषोऽज्ञानपापादीनतीत्य शक्तो विष्णुः स्वभक्तानति वहत्येव हि । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' । 'तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थः मय्यावेशितचेतसाम्' इत्यादिप्रसिद्धिं उशब्देनाह । द्विषोतीत्यातिशयेनात्मानं प्रत्योहत इत्यतिशब्दद्वयार्थः । ओदनं उन्दतेः कर्म बन्धनमभिनद्भगवान् । कानीनो बादरायणः । परः परमात्मा । गिरैव पच्यमानं परिपाककाले । 'संश्लेषादोदनं कर्म पच्यमानं गिरैव हि । अभिनद्भगवान्व्यासः स्वभक्तानामशेषत' इति व्याससंहितायाम् ॥२॥ अर्भकं इव स्थितो नवं रथमध्यतिष्ठत् । कुमारः कुत्सितमारकः । अर्भक इव सूक्ष्मदेहः । पूर्वं पूर्वं देहं परित्यज्य नवं नवं देहमध्यतिष्ठज्जीवमादाय । 'जीवदेहं परित्यज्य सह जीवेन चेश्वरः । जीवस्यान्यशरीरं च समुत्पाद्य विशत्यजः' इति मान्यसंहितायाम् । कुमारक इवार्भकः सूक्ष्मदेह इति वा । अर्भकः सूक्ष्मदेहोऽपि न कुमार इति वा । सपक्षत्परिपक्वज्ञानादिगुणमकरोत् । महिषं महान्तं ब्रह्माणं मृगं मृगयन्तं स्वात्मानं पित्रे स्वस्मै मात्रे लक्ष्म्यै विभुक्रतुं पितृमातृविषये पूर्णज्ञानं पुनः पूरयामासेत्यर्थः । 'ज्ञानपूर्णं विधातारं मोक्षदानेन केशवः । स्वपुत्रं पूरयामास महिषं महतां महान्' इति प्रवृत्ते ॥३॥

यथास्थिताः प्रज्ञाताः । इतस्ततः संयोजनं विना यथास्थितशंसनं पथि प्राप्तिः । व्याप्तो विशेषेणापन्नः । अविहृतमसंसृष्टम् । कृच्छ्रादयथास्थित-शंसननिमित्ताद्दुःखादवाग्गतिं गतश्रीकतामेव प्राप्नुयाम् । 'विलोमः

शत्रुजयकृत्संसर्गः पापनाशनः । यथास्थितः श्रीकरः स्यात्स्वाध्यायःशंसनेऽपि च' इति प्रवृत्ते । 'गतश्रियः श्रियो हानिं पापहानिं परस्य च । संसर्गश्छन्दसां कुर्याच्छ्रियो वृद्धिं यथास्थितः' इति स्वाध्यायतत्त्वे । 'किञ्चित्त्वे चोभयत्वे च संशये सदृशे तथा । इवशब्दः प्रयुज्येत न्यक्कारेऽपि च पण्डितैः' इति शब्दनिर्णये । अतो गतश्रीत्वसंशयेऽपीत्यर्थः । इतस्ततो विशेषेण हृतं विहृतम् । 'पापानां व्यतिषिक्तत्वाव्द्यतिषक्तं विनाशकम् । धनत्प्रविनाशकम् । पापानां व्यतिषिक्तत्वाव्द्यतिषक्तं विनाशकम् । धनस्याव्यतिषङ्गेण व्यतिषङ्गोऽविनाशकः । सदृशं सदृशस्यैव यतः स्यात्प्रविनाशकम् । तथाप्यप्राप्तनाशस्य धनस्य बलवत्त्वतः । शक्नुयान्न विनाशाय पापस्येच्छासमेधितम् । संसृष्टं स्याद्विनाशाय न हीच्छा धनसंक्षय' इति स्वाध्यायतत्त्वे । अव्यतिक्तत्वं च मोक्षे वर्तत इत्यत्रोभयार्थ इवशब्दः । एवंभूतेन शंसनेन पाप्मानमपहन्ति । शमलं रागादिकं च । पापस्य पृथगुक्तेः । 'शमलं पापमुद्दिष्टं रागद्वेषादिकं तथा । अपराधश्च शमलं मलं च शमलं विदुः' इति शब्दनिर्णये । य एवमुपास्ते सोऽपि पाप्मानमपहन्ति । 'ऋक्षु संसृज्यमानासु प्रोच्यमानं जनार्दनम् । पुंसंसृष्टस्य पापस्य निहन्तारं विशेषतः । तत्प्रसादेन मुक्तस्य पापासंसृष्टतामपि । ध्यायन्कर्माण्यकृत्वाऽपि मुच्यते सर्वपातकैः' इति प्रवृत्ते ॥छ॥

न चैवमादिवाक्यानां स्वार्थे प्रामाण्याभावः । सिद्धार्थे प्रामाण्यस्य साधितत्वात् । अविरोधाच्च । न च बह्वर्थेषु तात्पर्यकल्पने कल्पनागौरवम् । वचनेनैव प्रतीयमानत्वादर्थस्य कल्पनाऽभावात् । न च वाचनिकार्थस्तात्पर्यार्थ इति विशेषः । तन्मानाभावात् । यत्र वाचनिकार्थादन्यस्तात्पर्यार्थः प्रतीयते लौकिकवाक्येषु न यत्र साक्षाद्वचनं प्रबोधकम् । वचनलिङ्गकानुमा हि सा । विरोधादमुख्यवृत्तिर्वा आप्तत्वनिश्चये । आप्तत्वानिश्चये प्रामाण्यमेव न भवति । वेदवाक्यस्य तु वाचनिकार्थं विना नैवान्यो युज्यते । वाचनिकानां तु बहूनामप्यविरोधे स्वीकार्यता ॥ 'ॐ स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि' इति सूत्रम् । 'वानात्सूतेर्देवनाद्वासुदेवो वासाद्द्युतेश्छादनात्क्रीडया च ।

बलादसुत्वाद्दातृतो वर्तनाच्च तं वासुदेवं प्रवदन्ति वेदाः' इत्यादि सौकरायणश्रुतिः । मोक्षेऽपि सुप्तिरस्तीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमेवान्यतरपदम् । 'रूढियोगौ विना कश्चिन्नैवार्थो वेदगो भवेत् । तत्रापि यौगिको मुख्यः सर्वत्रास्ति स वैदिके । अनवस्था निवृत्त्यर्थं यौगिके रूढकल्पना । ज्ञाते विशेषविज्ञानं व्यवहारोऽपि रूढितः' इति ब्रह्मतर्के ॥

वाचनिकमर्थं परित्यज्य नियोगार्थकल्पने श्रुतहानिरश्रुतकल्पनेति सर्वदोषाधिकौ तस्य व्यर्थमापद्येते । एवं च वदतो विधिशब्दा निरर्थकाः सिद्धार्था वा सिद्धशब्दा वा स्वार्थे प्रमाणभूता इत्युक्ते किमुत्तरम् । न च कारणं विञ्चिद्वाचनिकानां बहूनामप्यर्थानां त्यागे । प्रतीयमाने तु विरोधे तदन्योऽर्थः स्वीकार्यो वाचनिक एव । सोऽपि वाचनिक एवेत्यपि तत एव सिध्यति । 'मुख्यार्थानां च सर्वेषां तारतम्यं च विद्यते । तत्रापि परमो मुख्यो वाच्योऽशेषरवैर्हरिः । तत्तन्मुख्याविरोधेन तदन्यार्थस्य सङ्ग्रहः । स्वतो मुख्यविरोधे तु त्याज्योऽन्योर्थोऽखिलेष्वपि। इति सर्वत्र नियमः शब्दार्थज्ञानभूमिषु' इति च । न च क्रियायामेव प्रयोजनं न सिद्ध इति युक्तम् । ज्ञानमात्रेऽपि महाप्रयोजनदर्शनात्पितृजीवनादिवाक्ये ।

आह च स्वयं भगवान् । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः । यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः ॥ अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । यो मामेवमनम्मूढो जानाति पुरुषेत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत। इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' इति । 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप' इति च॥ 'ध्यानं त्वखिलकर्मभ्यो ध्यानाच्च ज्ञानमुत्तमम् । न ज्ञानसदृशं किञ्चित्पुरुषार्थप्रसिद्धये' इति प्रवृत्ते । 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय' इति च । 'अशेषकर्मपूगोऽपि न विष्णुध्यानलेशभाक् । तच्च ध्यानं हरेर्ज्ञानकोटच्यंशाय न पूर्यते' इति कर्मविवेके । 'तमेवं विद्वानमृत

इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति च श्रुतिः । न च कर्ममात्रे पर्यवसितिर्वेदस्य । सुखज्ञानस्यैव प्रयोजनत्वात् । अतः सिद्धस्यैव प्रयोजनत्वं वाच्यम् । प्रशंसादीनां च तात्पर्यं वाचनिकार्थात्यागेनैव कथितं स्वयं भगवता ॥'ॐ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति' इति । तस्माद्विरुद्धवत्प्रतीयमानानि प्रशंसादीनि ज्ञानसहकार्यपेक्षया योजनीयानि । पुराणादीनां तु श्रुत्यादिविरोधे गौणोऽप्यर्थो युज्यते । 'कुहकं चेन्द्रजालं च विरुद्धाचरणानि च । दर्शयित्वा जनं सर्वं मोहयाशु महेश्वरः' इत्यादि वाराहे ॥छ॥

ब्रध्नस्य सूर्यस्य विष्टपं स्वर्गमुद्गन्वहीन्द्रोऽहं च यत्तदिन्द्रगृहं ब्रघ्नं विष्टपं मध्वः पीत्वा तत्र सचेवहि सुखमनुभवाव । सख्युरिन्द्रस्य त्रिस्सप्तस्थानेषु । एकविंशतिदिव्यानि स्थानानि दिवि चक्रिणः । वज्रिणो वापि तद्भक्तैर्भुज्यन्ते तानि याज्ञिकैः' इति प्रवृत्ते । पूर्वान्सुतात्प्रातः सवनगान्सोमानपाः । हरीनिन्द्रियाणि वर्तयतीति हरिवः । हरिभिर्वर्तत इति वा । इदं माध्यन्दिनं सवनं केवलं ते । अथो इत्यर्थान्तरम् । मधुमन्तं सोमं जठरे आवृषस्व आसिञ्च ममद्धि च सत्रा अस्मत्त्राणेन सह । पीतशब्दवत् । अपूर्वपानत्वात्तदेव पानं मुख्यमिति पीतशब्दः । इन्द्रस्यकेवलत्वात्केवलं माध्यन्दिनं सवनम् । ममद्धीति तृतीयसवनम् । तत्र हि मदो विशेषतो भवति पूर्तेः । इति सवनत्रयरूपता षोळशिनः । वृषण्वत् वृष्णः इन्द्रस्य विशेषतः प्रियत्वात् । एवं चतूरूपता षोळशिनः । राध्नोति ऋद्धो भवति विहृतपक्षे तु । पादान्व्यवधायार्धर्चशः शंसेत् । पूर्वासां पूर्वाणि पदानि । गायत्र्यः पंक्तिभिः पंक्तीनां तु द्वे द्वे पदे शिष्येते ताभ्यां प्रणुयात् । उष्णिहो बृहतीभिरुष्णिहां तूत्तमान्पादान्द्वौ द्वौ कुर्यात् । चतुरक्षरमाद्यम् । द्विपदाश्चतुर्धा कृत्वा प्रथमां त्रिष्टुभोत्तरा जगतीभिः उत्तमायाश्चतुर्थमक्षरमन्त्यं पूर्वस्याद्यमुत्तरस्यानुष्टुभमतिछन्दस्स्ववदध्यात् । द्वितीयतृतीययोः पादयोरवसाने उपदध्यात् । प्रचेतनेति पूर्वस्याम् । प्रचेतयेत्युत्तरस्याम् । उत्तरास्वितरान्पादान्षष्ठान्कृत्वा अनुष्टुपकारं शंसेत् । महानाम्नीनां पञ्चाक्षरानुप सर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु । एवाह्येवा अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानां

एवाहीन्द्रं अथो इदं सवनं केवलं ते । एवाहि शक्रो ममद्धि सोमं मधुमन्तमिन्द्र वशी हि शक्रः सत्रा वृषञ्जठर आवृषस्वेति ॥

भगवद्भक्तिज्ञानवैराग्यपूर्वकं च कर्म कर्तव्यम् । 'इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे सुकृते तेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति' । 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् । कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम्' । 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' । 'त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान्' । 'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः । ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः । ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः' । 'तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मन्त्रविदः सुमङ्गलाः । क्षेमं न विन्दन्ति विना यदर्पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः' । 'एष उ एव दाश्वान् य एवं वेद' । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' । 'परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् । मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः' । 'सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् । मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे' । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम् । तिष्ठमानस्य तद्विदः' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥

नमो नारायणायाजभवशक्रोष्णरुङ्मुखैः ।
सदा वन्दितपादाय श्रीपाय प्रेयसेऽधिकम् ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः कर्मनिर्णयः सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

***

॥श्री॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

॥ विष्णुतत्त्वविनिर्णयः॥

॥ॐ॥ सदागमैकविज्ञेयं समतीतक्षराक्षरम् ।
नारायणं सदा वन्दे निर्दोषाशेषसद्गुणम् ॥
विशेषणानि यानीह कथितानि सदुक्तिभिः ।
साधयिष्यामि तान्येव क्रमात् सज्जनसंविदे ॥

'ऋगाद्या भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम् । मूलरामायणं चैव पुराणं चैतदात्मकम् । ये चानुयायिनस्त्वेषां सर्वे ते च सदागमाः । दुरागमास्तदन्ये ये तैर्न ज्ञेयो जनार्दनः । ज्ञेय एतैस्सदा युक्तैर्भक्तिमद्भिः सुनिष्ठितैः । न च केवलतर्केण नाक्षजेन न केनचित् । केवलागमविज्ञेयो भक्तैरेव न चान्यथा' इति ब्रह्माण्डे । 'नावेदविन्मनुतेदं बृहन्तं सर्वानुभूमात्मानँ साम्पराये' इति तैत्तिरीयश्रुतिः । 'नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ' इति कठश्रुतिः । नेन्द्रियाणि नानुमानं वेदा ह्येवैनं वेदयन्ति तस्मादाहुर्वेदा इति' इति पिप्पलादश्रुतिः ।

न चैतेषां वचनानामेवाप्रामाण्यम् । अपौरुषेयत्वाद्वेदस्य । 'इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः' इति तद्गृहीतत्वाच्च । न चापौरुषेयं वाक्यमेव नास्तीति वाच्यम् । तदभावे सर्वसमयाभिमतधर्माद्यसिद्धेः । यस्य तौ नाभिमतौ नासौ समयी । समयप्रयोजनाभावात् । न च तेन लोकोपकारः । धर्माद्यभावज्ञाने परस्परं हिंसादिनाऽपकारस्यैव प्राप्तेः । न चोपकारेण तस्य प्रयोजनम् ।

अदृष्टाभावात् । अतो धर्माद्यभावं वदता स्वसमयस्यानर्थक्यमङ्गीकृतमेवेति नासौ समयी ।

न च पौरुषेयेण वाक्येन तत्सिद्धिः । अज्ञानविप्रलम्भयोः प्राप्तेः । न च तदर्थत्वेन सर्वज्ञः कल्प्येत । अन्यत्रादृष्टस्य सर्वज्ञत्वस्य कल्पनं तस्याविप्रलम्भकत्वकल्पनं तस्य तत्कृतत्वकल्पनं चेति कल्पनागौरवप्राप्तेः । अपौरुषेयवाक्याङ्गीकारे न किञ्चित्कल्प्यम् । अपौरुषेयत्वं च स्वत एव सिद्धम् । वेदकर्तुरप्रसिद्धेः । अप्रसिद्धौ च कर्तुस्तत्कल्पने कल्पनागौरवम् । अकल्पने चाकर्तृकत्वं सिद्धमेव । न च लौकिकवाक्यवत्सकर्तृकत्वम् । तस्याकर्तृकत्वप्रसिद्ध्यभावात् । न च केनचित्कृत्वा वेद इत्युक्तं वेदसमम् । परम्पराऽभावात् । न च स्वयं प्रतिभातवेदैर्दृष्टमवेदवाक्यं भवति । परम्परासिद्धवेदवाक्यानुसारित्वात् । वेदद्रष्टृणामुक्तगुणवत्त्वाच्च तेषाम् । उक्तं च ब्रह्माण्डे । 'विंशल्लक्षणतोऽनूनस्तपस्वी बहुवेदवित् । वेद इत्येव यं पश्येत्स वेदो ज्ञानदर्शनात्' इति ।

प्रामाण्यं च स्वत एव । अन्यथाऽनवस्थानात् । न चोक्तयुक्त्यधीनत्वं प्रामाण्यस्य । बुद्धिदोषनिरासमात्रकारणत्वाद्युक्तीनाम् । अदुष्टबुद्धीनां स्वत एव सिद्धत्वाच्च प्रामाण्यस्य । न चाकाङ्क्षायामेव प्रमाणान्तरापेक्षत्वा-दनवस्थाभाव इति वाच्यम् । आकाङ्क्षाया एव बुद्धिदोषात्मकत्वात् । दुष्टबुद्धीनामेवाप्रामाण्यशङ्केति परतोऽप्रामाण्यम् । प्रामाण्यं च स्वत एव सिद्धम् । न चोच्चारणकाल एव वर्णानामुत्पत्तिरिति वाच्यम् । तदेवेदं वचनमिति प्रत्यभिज्ञाविरोधात् । न च सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरिति वाच्यम् । सोऽयं देवदत्त इत्यादेरपि तथात्वप्राप्तेः । सर्वक्षणिकत्वं वदता बौद्धेन सेयं दिगित्यादि प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वं न वाच्यम् । पञ्चस्कन्धेभ्योऽन्यत्वात् । न च दिश एव भ्रान्तिकल्पिताः । विज्ञानशून्ययोरपि साम्यात् । न चादित्योदयादिनैव दिक्कल्पना । अन्धकारेऽपि दिङ्मात्रप्रतीतेः । कादाचित्कभ्रान्तिरेवादित्योदयादिदर्शनान्निवार्यते । सा च विज्ञानशून्ययोरपि भवतीति तेषां मतम् । वादिविप्रतिपत्तेः । अतो

दिशः स्थिरा एवेति सिद्ध्यति शून्यवदेव । अतस्तद्वद्वेदस्यापि स्थैर्यं सिद्धम् । तदेवेदं वाक्यमिति प्रत्यभिज्ञानात् । न चानुमानादीनामागमं विना प्रामाण्यं धर्मादिषु । तदगोचरत्वात् । अतोऽपौरुषेयवाक्येनैव धर्मादिसिद्धेः सर्ववादिनामपि तदङ्गीकार्यम् । तत्प्रामाण्यं च स्वत एव सिद्धम् । अप्रामाण्यस्य च परतस्त्वानङ्गीकारे दुष्टेन्द्रियादेरप्यप्रामाण्यहेतुत्वं न स्यात् । तदनङ्गीकारे चानुभवविरोधः । अतः प्रामाण्यं स्वतः परतोऽप्रामाण्यमिति सिद्धम् ।

'वाचा विरूप नित्यया' । 'नित्ययाऽनित्यया स्तौमि ब्रह्म तत्परमं पदम्' इति । 'श्रुतिर्वाव नित्या अनित्या वाव स्मृतयो याश्चान्या वाचः' इति पैङ्गिश्रुतिः । 'विज्ञेयं परमं ब्रह्म ज्ञापिका परमा श्रुतिः । अनादिनित्या सा तच्च विना तां न स गम्यते' इति कात्यायनश्रुतिः । 'सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक्' । 'कश्छन्दसां योगमावेद धीरः को धिष्ण्यां प्रतिवाचं पपाद' इत्यादि च । 'नित्या वेदाः समस्ताश्च शाश्वता विष्णुबुद्धिगाः । सर्गे सर्गेऽमुनैवैत उद्गीर्यन्ते तथैव च । तत्क्रमेणैव तैर्वर्णैस्तैः स्वरैरेव नान्यथा । अतः श्रुतित्वमेतासां श्रुता एव यतोऽखिलैः । जन्मान्तरे श्रुतास्तास्तु वासुदेवप्रसादतः । मुनीनां प्रतिभास्यन्ति भागेनैव न सर्वशः । यतस्ता हरिणा दृष्टाः श्रुता एवापरैर्जनैः श्रुतयो दृष्टयश्चेति तेनोच्यन्ते पुरातनैः । तदुत्पत्तिवचश्चैव भवेद्व्यक्तिमपेक्ष्य तु । चेतनस्य जनिर्यद्वदुच्यते सर्वलौकिकैः । पुराणानि तदर्थानि सर्गे सर्गेऽन्यथैव तु । क्रियन्तेऽतस्त्वनित्यानि तदर्थाः पूर्वसर्गवत् । वेदानां सृष्टिवाक्यानि भवेयुर्व्यक्त्यपेक्षया । अवान्तराभिमानानां देवानां वा व्यपेक्षया । नानित्यत्वात् कुतस्तेषामनित्यत्वं स्थिरात्मनाम्' इति ब्रह्माण्डे । न चानित्यत्वे श्रुतिर्वेद इत्यादि विशेषशब्द उपपद्यते । 'वेदास्ते नित्यविन्नत्वाच्छ्रुतयश्चाखिलैः श्रुतेः । आम्नायोऽनन्यथापाठादीशबुद्धिस्थिताः सदा' इति महावाराहे । न च नित्यत्वं विना वेदानां दर्शनव्यवहारो युज्यते । न च वर्णपदादीनामनित्यत्वं वक्तुं युक्तम् । सर्वज्ञत्वादीश्वरस्य तद्बुद्धौ सर्वदा प्रतीयमानत्वात् । न च घटादिवत्संस्कारमात्रत्वं वक्तुं युक्तम् । प्रत्यभिज्ञाविरोधस्योक्तत्वात् ।

पुराणानामप्यन्यथाशब्दरचनमेवानित्यत्वम् । अत आकाशगुणे शब्दे व्यज्यमाना वर्णादयस्तत्क्रमात्मको वेदश्च नित्य एवेति सिद्धम् ।

न च केवलसिद्धेऽर्थे व्युत्पत्त्यभावादप्रामाण्यम् । सिद्धान्वित एव व्युत्पत्तिगृहीतेः । इयं माताऽयं पितेत्यादावङ्गुलिप्रसारणादि पूर्वकनिर्देशेनैव हि तज्जानाति । कार्यान्वित एव व्युत्पत्तिरिति वदतः कार्यस्य कार्यान्वयाभावात्कल्पनागौरवम् । इयं माताऽयं पिता सुरूपोऽसीत्यादौ सिद्धमात्रज्ञापनेन पर्यवसितत्वाद्वाक्यस्य । तस्य तत्र प्रामाण्यानुभवाच्च । न च कुत्रचित्सिद्धज्ञापनादन्यद्वाक्यस्य प्रयोजनं दृष्टम् । ज्ञात्वैव हीष्टसाधनतां प्रवर्तते निवर्तते च विपर्ययेण । अतः सिद्ध एव सर्ववाक्यानां प्रामाण्यं सिद्धम् । प्रसिद्धं च व्याकरणनिरुक्तादीनां सिद्धमात्रे प्रामाण्यं सर्ववादिनाम् । तदनङ्गीकारे च सर्वशाब्दव्यवहारासिद्धिः । उक्तं च नारदीये । 'सर्वज्ञं सर्वकर्तारं नारायणमनामयम् । सर्वोत्तमं ज्ञापयन्ति महातात्पर्यमत्र हि । सर्वेषामपि वेदानामितिहासपुराणयोः । प्रमाणानां च सर्वेषां तदर्थं चान्यदुच्यते' इति ।

न च जीवेश्वराभेद एव तात्पर्यमागमस्य । तत्र प्रमाणाभावात् । न च जीवेश्वरभेदः सिद्ध इत्यनुवादकत्वं भेदवाक्यानाम् । आगमं विना ईश्वरस्यैवासिद्धेः । न चानुमनात्तत्सिद्धिः । विपर्ययेणाप्यनुमातुं शक्यत्वात् । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वाद्धटवदित्युक्ते विमतं विकर्तृकमस्मत्सम्मत-कर्तृरहितत्वादात्मवदित्यनुमानविरोधात् । अकार्यत्वमुपाधिरित्युक्ते शरीरिजन्यत्वमितरत्राप्युपाधिरित्युत्तरम् । प्रत्यक्षानुमानसिद्धत्वे च भेदस्य तद्विरोधादेवाप्रामाण्यमभेदागमस्य । तेनाभेदागमस्य प्रामाण्याभावे नानुवादकत्वं भेदवाक्यानाम् । न हि बलवतोऽनुवादकत्वम् । दार्ढ्यहेतुत्वात् । प्रत्यक्षादेरागमस्य प्राबल्येऽपि नोपजीव्यप्रमाणविरोधे प्रामाण्यम् । विषयाभावे स्वस्यैवाप्रामाण्यप्राप्तेः । तेनैव ह्यनुमानादिनागमस्य विषयः सिद्ध्यति तत्पक्षेऽपि । अनुमानेन ह्यनुवादित्वपक्ष ईश्वरो बोद्धव्यः प्रत्यक्षेण चागमः । अतस्तयोर्विरोधे प्रामाण्यं न स्यात् । अनुमानसिद्धेश्वराच्च भेदोऽनुभवत एव सिद्धो जीवस्य ।

असर्वकर्तृत्वेनानुभवात् । न चानुभवविरोधे आगमस्य प्रामाण्यम् । आगमप्रामण्यानुभवस्याप्यप्रामाण्यप्राप्तेः ।

बहुप्रमाणसंवादश्च दार्ढ्यहेतुरेव । बहूनां वचने तस्यैव दर्शने दार्ढ्यस्यैव दृष्टेः । सर्वाविवादस्थल एव कथञ्चिदनुवादकत्वम् । न चात्र सर्वाविवादः । एकत्ववादिनामेव विवाददर्शनात् । बहुप्रमाणविरोधे चैकस्याप्रामाण्यं दृष्टं शुक्तिरजतादौ । न च दोषजन्यत्वादेव दुर्बलत्वमिति विरोधः । बहुप्रमाणविरुद्धानां दोषजन्यत्वनियमात् । दोषजन्यत्वं च बलवत्प्रमाणविरोधादेव ज्ञायते ।

'अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षं तर्कोऽदुष्टस्तथानुमा । आगमोऽदुष्टवाक्यं च स्वदृक्चानुभवः स्मृतः । बलवत्प्रमाणतश्चैव ज्ञेया दोषा न चान्यथा । द्विविधं बलवत्त्वं च बहुत्वाच्च स्वभावतः । तयोः स्वभावो बलवानुपजीव्यादिकश्च सः । याथार्थ्यमेव प्रामाण्यं तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः । ज्ञानं च द्विविधं बाह्यं तथानुभवरूपकम् । बल्येवानुभवस्तत्र निर्दोषं त्वक्षजादिकम् । अनुप्रमाणतां याति तथाक्षादित्रयं ततः । प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम् । उपजीव्यविरोधे तु न प्रामाण्यममुष्य च । यामाहुरनुमां केचित्त्रियाद्यवयवात्मिकाम् । सा व्यर्था नोपपत्त्या हि विना सापि प्रमाणताम् । यात्यतो युक्तिरेवैका प्रमाणमनुमात्मकम् । युक्तिः प्रतिज्ञारूपा च हेतुदृष्टान्तरूपिका । तथोपनयरूपा च परा निगमनात्मिका । पृथक्पृथक्प्रमाणत्वं याति युक्तितयैव तु । प्रतिज्ञाहेतुगर्भैव पृथक्प्रामाण्यमेष्यति । सिद्धत्वेन प्रतिज्ञाया हेतुर्मानं पृथग्भवेत् । प्रतिज्ञावयवत्वात्तु स्वातन्त्र्येणैव मानताम् । दृष्टान्तो यात्युपनयो व्याप्तिमाश्रित्य केवलम् । व्याप्तिस्तु केवलापि स्यात्प्रमाणं नियमाश्रयात् । तथा निगमनं चोपसंहारैकस्वरूपतः । प्रामाण्यं यात्यनुभवो ज्ञापयत्युपपत्तिताम् । विरोधश्च तथाधिक्यं न्यूनताऽसङ्गतिस्तथा । उपपत्तिदोषा विज्ञेया विरोधश्च स्वतोऽन्यतः । जनकस्यात्ययो जातिः स्वस्य वान्यस्य वा भवेत् । जनकं प्रमाणमुद्दिष्टं स्वस्यार्थस्य प्रकाशनात् । निग्रहा एत एव स्युः संवादानुक्तिसंयुताः । अर्थतः प्राप्तिरेवार्थापत्तिरित्यभिधीयते । दृष्ट्वा सदृशमेवान्यं पूर्वदृष्टे तु वस्तुनि

। एतत्सदृशताज्ञानमुपमानं प्रकीर्तितम् । अभावस्य परिज्ञानं द्विविधं समुदाहृतम् । एकं तत्रानुभवतो योग्यस्यानुपलब्धितः । द्वितीयमपि विज्ञेयं सुखाद्ये च घटादिके । एकं प्रत्यक्षरूपं स्याद्द्वितीयमनुमात्मकम् । क्वचिद्धटाद्यभावोऽपि प्रत्यक्षेणावगम्यते । झटित्येव परिज्ञानान्न लिङ्गोद्भवतामता । अर्थापत्तिश्चोपमा च ह्यनुमाभेद एव तु । आगमो द्विविधो ज्ञेयो नित्योऽनित्यस्तथैव च । प्रत्यक्षं त्रिविधं ज्ञेयमैश्वरं यौगिकं तथा । अयौगिकं चेति तथा सर्वमक्षात्मकं मतम् । अक्षाणि च स्वरूपाणि नित्यज्ञानात्मकानि च । विष्णोः श्रियस्तथैवोक्तान्यन्येषां द्विविधानि तु । स्वरूपाणि च भिन्नानि भिन्नानि त्रिविधानि च । दैवासुराणि मध्यानीत्येतत्प्रत्यक्षमीरितम् । विषयान्प्रति स्थितं ह्यक्षं प्रत्यक्षमितिकीर्तितम् । अक्षयं पुरुषस्याक्षं स्वरूपे मुख्यमेव तु । उपचारस्तदन्यत्र सृष्टावुपचयो यतः । उपपत्तिस्वरूपत्वादनुमा सम्भवादिकम् । प्रत्यक्षागममाहात्म्यादनुमानं प्रमाणताम् । याति नैवान्यथा तस्य नियतत्वं क्वचिद्भवेत्' इत्यादि ब्रह्मतर्के ।

अत्र चोपजीव्यत्वेन प्रमाणप्राबल्याद्भेद एव तात्पर्यं युक्तम् । कथं चानुवादकत्वं भेदस्य प्रमाणेनासिद्धौ । सिद्धौ च कथमभेद वाक्यस्याबाधः । न चाप्रमाणसिद्धेनानुवादकत्वं प्रमाणस्य भवति । दुर्बलत्वे च भेदप्रमाणस्याभासत्वान्न भेदवाक्यानामनुवादित्वम् । अतश्च भेदवाक्यानामेव प्राबल्यम् । सर्वप्रमाणविरुद्धवचनानामेव प्राबल्याङ्गीकारे 'इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीदसतः सदजायत' इत्यादीनामेवाविचारणे प्रतीयमानस्यार्थस्य सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात्तत्र सर्वागमानां महातात्पर्यं प्रसज्येत । न च तत्र युक्तिविरोध इति वाच्यम् । तस्मिन्पक्षे युक्तिविरुद्धत्वेनाननुवादित्वमिति गुण एव स्यात् । युक्तिसिद्धत्वे ह्यनुवादित्वं स्यात् । अतः प्रमाणसिद्धत्वे तदपलापायुक्तेरप्रमाणसिद्धत्वे च भेदप्रमाणस्यानुवादित्वाभावाच्च न भेदवाक्यानां दौर्बल्यम् । न च प्रमाणबहुत्वे दौर्बल्यम् । दार्ढ्यमेव हि बहुवाक्यसंवादे दृष्टम् । तथासत्यभ्यासादेरप्यप्रामाण्यहेतुत्वं स्यात् ।

अभ्यासस्य च तात्पर्यलिङ्गत्वं सर्वेषां सिद्धम् । तदनङ्गीकारे तत्पक्षेऽपि नवकृत्वस्तत्त्वमसीत्यभ्यासस्यानुवादकत्वेनाप्रामाण्यं स्यात् । प्रथमवाक्येनैव यस्यासिद्धं तदर्थमपरमित्युक्ते प्रत्यक्षादिना भेदो येनानिश्चितस्तदर्थं वाक्यमित्युत्तरम् । तस्माद्बहुप्रमाणसंवादित्वे प्राबल्यमेव । अतः सर्वप्रमाणविरुद्धत्वान्नाभेदे तात्पर्यं वाक्यस्य । किन्तु विष्णोस्सर्वोत्तमत्व एव महातात्पर्यं सर्वागमानाम् ।

तथा चोक्तं भगवता । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' इति । 'सर्वोत्कर्षे देवदेवस्य विष्णोर्महातात्पर्यं नैव चान्यत्र सत्यम् । अवान्तरं तत्परत्वं तदन्यत्सर्वागमानां पुरुषार्थस्ततोऽतः' इति पैङ्गिश्रुतिः । 'मुख्यं च सर्ववेदानां तात्पर्यं श्रीपतेः परम् । उत्कर्षे तु तदन्यत्र तात्पर्यं स्यादवान्तरम्' इति महावाराहे ।

युक्तं च विष्णोः सर्वोत्तमत्व एव महातात्पर्यं सर्वागमानाम् । मोक्षो हि सर्वपुरुषार्थोत्तमः । 'धर्मार्थकामाः सर्वेऽपि न नित्या मोक्ष एव हि । नित्यस्तस्मात्तदर्थाय यतेत मतिमान्नर' इति भाल्लवेयश्रुतिः । 'अनित्यत्वात्सदुःखत्वान्न धर्माद्याः परं सुखम् । मोक्ष एव परानन्दः संसारे परिवर्तताामि'ति भारते । मोक्षश्च विष्णुप्रसादेन विना न लभ्यते । 'यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारान्मुच्यते नापरेण । नारायणोऽसौ परमो विचिन्त्यो मुमुक्षुभिः कर्मपाशादमुष्मात्' इति नारायणश्रुतिः । 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' इति कठश्रुतिः । 'तेषामहं समुद्धर्ता

मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशित चेतसाम्' इति भगवद्वचनम् । 'उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः । बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात्स हरिरेकाराडि'ति स्कान्दे । 'अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुर्ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः । आनन्ददश्च मुक्तानां स एवैको जनार्दनः' इति च । 'बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः । कैवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव न संशय' इति च । प्रीतिश्च गुणोत्कर्षज्ञानादेव विशेषतो दृष्टा । नाभेदज्ञानात् । अभेदज्ञानाद-प्रीतिरेवोत्तमानां भवति । 'घातयन्ति हि राजानो राजाऽहमिति वदन्तम् । ददति च सर्वमभिप्रेतं गुणोत्कर्षं वदतः' । 'न तादृशी प्रीतिरीड्यस्य विष्णोर्गुणोत्कर्षज्ञातरि यादृशी स्यात् । तत्प्रीणनान्मोक्षमाप्नोति सर्वस्ततो वेदास्तत्परास्सर्व एवे'ति सौपर्णश्रुतिः । 'यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत' इति गुणोत्कर्षज्ञानादेव परमा प्रीतिर्भगवता स्वयमेवाभिहिता । अतो विष्णोर्गुणोत्कर्ष एव सर्वश्रुतिस्मृतीनां महातात्पर्यम् ।

न चाभेदे तात्पर्यमित्यत्र किञ्चिन्मानम् । न च विशेषणविशेष्यतया भेदसिद्धिः विशेषणविशेष्यभावश्च भेदापेक्षः धर्मिप्रतियोग्यपेक्षया भेदसिद्धिः भेदापेक्षं च धर्मिप्रयोगित्वमित्यन्योन्याश्रयतया भेदस्यायुक्तिः । पदार्थस्वरूपत्वाद्भेदस्य । न च धर्मिप्रतियोग्यपेक्षया भेदस्यास्वरूपत्वम् । ऐक्यवत्स्वरूपस्यैव तथात्वात् । स्वरूपसिद्धावपि तदसिद्धिश्च जीवेश्वरैक्यं वदतः सिद्धैव । भेदस्तु स्वरूपदर्शन एव सिद्धः । प्रायः सर्वतो विलक्षणं हि पदार्थस्वरूपं दृश्यते । अस्य भेद इति तु पदार्थस्य स्वरूपमितिवत् । यदि न स्वरूपं भेदस्तदा पदार्थे दृष्टे प्रायः सर्वतो वैलक्षण्यं तस्य न ज्ञायेत । अज्ञाते च वैलक्षण्ये आत्मनि घट इत्यापि संशयः स्यात् । न हि कश्चित्तथा संशयं करोति । ज्ञात्वैव प्रायः सर्वतो वैलक्षण्यं कस्मिंश्चिदेव सदृशे संशयं करोति । न ह्यात्मन्यहं देवदत्तो न वेति कस्यचित्संशयो भवति । सामान्यतः सर्ववैलक्षण्ये ज्ञात एव घटत्वादिज्ञानम् । अतो नान्योन्याश्रयता । न च

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्दोषः । यथा युगपदेव दीपसहस्रदर्शने सामान्यतः सर्वे ज्ञायन्त एव तथा स्यात् । एकस्मिन्नेव वस्तुनि विशेषस्तैरप्यङ्गीकृत एव। नेति नेतीत्यत्र सर्ववैलक्षण्याङ्गीकारात् । विशेषानङ्गीकारे च पुनरुक्तेः । न च घटाद्वैलक्षण्यमेव पटाद्वैलक्षण्यम् । अनुभवविरोधात् । तस्माद्भेददर्शनं युक्तमेव ।

यच्च प्रमाणदृष्टानामपि पदार्थानां मिथ्यात्वकल्पनं तच्च प्रमाणविरुद्धत्वादेव प्रकाशतस्करत्वम् । न हि प्रमाणदृष्टस्य तर्कबाध्यत्वम् प्रत्यक्षादिविरुद्धानां तर्काभासत्वनियमात् । शुक्त्यादे रजतत्वादिप्रतीतेरपि बलवत्प्रत्यक्षविरुद्धत्वादेव भ्रमत्वं न तर्कमात्रात् । तर्कमात्रतः प्रत्यक्षबाधने भूतचतुष्टयस्याबादेः पृथिवीत्वादृष्टेः पृथिव्या अपि पृथिवीत्वं न स्यात् । अतो न तर्कमात्र एव दृष्टस्य भ्रान्तित्वं कल्प्यम् । अतः सर्वभेदनिरासकतर्कस्य सर्वश्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षानुमानविरुद्धत्वान्नितरामाभासत्वम् ।

न च परमार्थतो भेदाभावो व्यावहारिकः सोऽस्तीति वाच्यम् । सदसद्वैलक्षण्ये प्रमाणाभावात् । असतः ख्यात्ययोगादिति वदतः ख्यातिरभून्न वा । यदि नाभून्न तत्ख्यातिनिराकरणम् । यद्यभूत्तथापि । न चासतो वैलक्षण्यं तत्प्रतीतिं विना ज्ञायते । न च शुक्ते रजतत्वं सदसद्विलक्षणम् । असदेव रजतं प्रत्यभादित्यनुभवात् । न च प्रतीतत्वादसत्त्वाभावः । असतः सत्त्वप्रतीतिः सतोऽसत्त्वप्रतीतिरित्यन्यथाप्रतीतेरेव भ्रान्तित्वात् । न चासतो भ्रान्तावपि प्रतीतिर्नास्तीति वाच्यम् । अनिर्वचनीयपरमार्थत्वस्यासत एव दृष्ट्यङ्गीकारात् । न च तदप्यनिर्वाच्यम् । अनवस्थितेः । प्रथमानिर्वचनीयासिध्द्या सर्वानिर्वचनीयासिद्धिरिति मूलक्षतिः । अनिर्वचनीयत्वे रजतस्यानिर्वचनीयमिदं रजतमिति बाधकज्ञानमुत्पद्येत मिथ्याशब्दस्त्वभाववाची । न च सदसद्वैलक्षण्यं नामास्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । अनुभवविरोधश्च तत्पक्षे । सदसतोर्द्वयोरेव सर्वैरनुभूयमानत्वात् । अतोऽनिर्वचनीयाभावादसतः प्रतीत्यनङ्गीकारात् प्रतीयमानत्वाच्च भेदस्य सत्त्वप्राप्तेर्नाद्वितीयत्वं युज्यते ।

कथं च श्रुतिसिद्धो जीवपरमात्मभेदो निराक्रियते । मिथ्यावादित्वे च

श्रुतेः कथमैक्यस्य सत्यत्वम् । कथं चैवंवादिनां वेदवादित्वम् । वेदोक्तस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारादेव ह्यवेदवादित्वं बौद्धादीनामपि। अतो विष्णोः सर्वोत्तमत्व एव महातात्पर्यं सर्वागमानाम्।

कथं च जीवपरमात्मैक्ये सर्वश्रुतीनां तात्पर्यं युज्यते । सर्वप्रमाण विरुद्धत्वात् । तथा ह्यनुभवविरोधः। न ह्यहं सर्वज्ञः सर्वेश्वरो निर्दुःखो निर्दोष इति वा कस्यचिदनुभवः। अस्ति च तद्विपर्ययेणानुभवः। न च मिथ्यानुभवोऽयम् । तद्विपरीतप्रमाणाभावात्।

न चाभेदे कश्चिदागमः। सन्ति च भेदे सर्वागमाः। तथा हि-'अतत्त्वमसि' इति नवकृत्वोपदेशः सदृष्टान्तकः । न चायमभेदोपदेशः । 'स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपाश्रयते । सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः'॥(१) 'यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसानां समवहारमेकतां गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पत्स्यामह इति । त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्ति'॥(२) 'इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति समुद्र एव भवति। ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति। एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति । त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वाराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्ति'॥(३) 'स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति। अस्य यदैकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति'॥(४) 'न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिन्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किञ्चन भगव इति । तं होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं

न निभालयसे अस्य सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति' ॥(५) 'लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति तद्ध तथा चकार तं होवाच यद्दोषा लवणमेतदुदकेऽवधा अङ्ग तदाहरेति तद्धावमृश्य न विवेद यथा विलीनमेवाङ्गास्यां तदाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमिति अन्त्यादाचामेति कथमिति लवणमिति अभिप्रास्यैतदथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार तच्छश्वत्संवर्तते । तं होवाचात्र वा व किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति'॥(६) 'यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्' ॥(७) 'अथ यदास्यवाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावन्न जानाति' ॥(८) 'पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्य पहार्षीत्स्तेय-मकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मनं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते अथ स यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते । एवमेव खलु सोम्याचार्यवान्पुरुषो वेद' ॥(९) इति स्थाननवकेऽपि भेद एव दृष्टान्ताभिधानात्।

न हि शकुनि सूत्रयोर्नानावृक्षरसानां नदीसमुद्रयोर्जीववृक्षयो-रणिमधानयोर्लवणोदकयोर्गन्धारपुरुषयोरज्ञप्राणादिनियामकयोः स्तेनापहार्ययोश्चैक्यम् । 'सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पत्स्यामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा' इति 'सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा' इति भेदापरिज्ञानानेनर्थवचनाच्च ।

न हि गृहादागतस्य गृहे प्रविष्टस्य च तदैक्यम् । 'ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवति' इत्यत्रापि भेद एवोच्यते । अन्यथा तास्समुद्र एव भवतीति व्यपदेशः स्यात् । अतो नद्यः समुद्रादागच्छन्ति तं प्रविशन्ति च समुद्रस्तु स एव नैतासां समुद्रत्वं भवतीत्यर्थः । न हि भिन्नानां

नदीजलपरमाणूनां सामुद्राणुभिरैक्यं युज्यते । तथासति महाजनसमितौ प्रविष्ठानां द्वित्राणां तदैक्यं स्यात् । न च तद्युज्यते । भेदेनानुभवात् ।

'स्वं ह्यपीतो भवति' इत्यत्रापि स्व इति परमात्मनोऽभिधानम् । 'स्वत्माना चोत्तरयो'रिति सूत्रात् । 'स्वातन्त्र्यात्स्व इति प्रोक्त आत्माऽयं चातततत्वतः । ब्रह्मायं गुणपूर्णत्वाद्भगवान्विष्णुरव्यय' इति परमोपनिषदि । अपीत इत्यत्रापि प्रवेशमात्रम् । स्वमिति द्वितीयानिर्देशात् । एकीभावविवक्षायां स्वेनेतिनिर्देशः स्यात् । 'स्वं कुलायं यथाऽपीतः पक्षी स्यादेवमीश्वरम् । अप्येति जीवः प्रस्वापे मुक्तौ चान्योऽपि सन्सदा' इति च ।

'एवमेव खलु सोम्येतन्मनो दिशंदिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपाश्रयते' इत्यत्रापि मनइति जीवः प्राण इति परमात्मा । यत्रायं पुरुषः स्वपितिनामेति तयोरेव प्रस्तुतत्वात् 'मननान्मन उद्दिष्टः पुद्गलो निरयं गिरन् । कर्मानुशयनाच्चैव संसार्यनुशयी स्मृतः' इति च परमोपनिषदि । 'प्राणः प्रणयनादेष साधुत्वात्सन्हरिः स्मृतः' इति च । सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इत्यत्रापि भेद एव प्रतीयते । 'स्त्रष्टृत्वादाश्रयत्वाच्च मुक्तानां च प्रति प्रति । स्थापनाच्च विभुर्विष्णुरन्यः संसारिणो मतः' इति च । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठतीत्यत्रापि जीवशब्देन परमात्माभिहितः । 'जीव इति भगवतोऽनिरुद्धस्याख्या' इति श्रुतेः । 'विष्णुर्जीव इति प्रोक्तः सततं प्राणधारणात् । स प्रविश्य शरीरं च स्थावरं जङ्गमं तथा ॥ महाभूतानि च विभुस्त्रिवृत्करण पूर्वकम् । संसारिणं भ्रामयति सदैवान्यत्वलक्षणम् । तेनायं मोदते नित्यं वृक्षावस्थागतोऽपि सन्' इति च । 'तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त इमास्तिस्त्रो देवताः' इति पूर्वमेव चेतनत्वसिद्धेरनेन जीवेनात्मनेति संसारिणः पुनः प्रवेशो न युक्तः । अतस्तत्र जीवशब्देन परमात्मैवाभिहितः । 'जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमान स्तिष्ठति' इत्यत्रापि जीवशब्दोदितः पर एव । पेपीयमानो मोदमानस्तु

संसारी । न हि चेतनादन्यस्य मोदभोगादिकं युज्यते । 'सुखस्यचाप्यायतनं शरीरं दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् । अचेतनं प्राकृत मेतदाहुर्भोक्ता तयोश्चेतनकः शरीरि' इति च भारते । 'जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत' इत्यत्रापि जीवशब्दः परे । न हि संसारिणो मुख्यतः प्राणधारकत्वं युज्यते । 'ब्रह्मणा त्यक्तदेहस्तु मृत इत्युच्यते नरः' इति च ।

'यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयसेऽस्य सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति' इत्यत्राप्यणिमशब्देन पर एवाभिहितः । 'स एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युक्तत्वाच्च । धानासु त्वण्व्य इवेमा धाना इति स्त्रीलिङ्गप्रयोगादिवशब्द प्रयोगाच्च नाणिमत्वम् । न च ता न निभालयसे । ऐतदात्म्यमित्येतदीयम् । स आत्मेत्यात्मशब्दस्तु पर एव ।'द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्' । 'नानुमानमतच्छब्दात्' । 'प्राणभृच्च' इत्यत्र तमेवैकं जानथ आत्मानमिति स्वशब्दपर्यायात्मशब्दान्न प्रकृतिजीवावभिधीयेते किन्तु पर एवेति भगवता व्यासेनाभिहितम् । अत आत्मशब्दस्तस्मिन्नेव मुख्यः । 'आततत्वाच्च मातृत्वादात्मेति परमो हरिः । आत्माभासास्तदन्ये ये न ह्येतेषां तता गुणा' इति परमोपनिषदि । 'तेजः परस्यां देवतायां तावन्न जानाति' इत्यत्र च 'यदास्य प्राणादीन्परो ग्रसति तदा न जानाति यदा ददाति तदा जानाति' इति तद्वशत्वमेवोक्तम् । 'यदा प्राणान्ददातीशस्तदा चेतनकोऽखिलम् । जानाति ग्रस्तकरणस्तेन वेत्ति न किञ्चन' इति च । अपहार्षीत्स्तेयमकार्षीदित्यत्र चान्याभिमतस्यैव वस्तुनोऽपहार्यत्वाद्भेद एवायं दृष्टान्तः । अन्यं सन्तं परमात्मानं स्वयमितिमन्यमानः स्तेन एवेति । न हि स्वकीयं परित्यजंस्स्तेनो भवति । ऐकात्म्यं नाम यदिदं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय तथा वादबलाज्जनाः । कामक्रोधाभिभूतत्वादहङ्कारवशंगताः । यथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः । ब्रह्मस्तेना निरानन्दा अपक्वमनसोऽशिवाः । वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणानि नियुञ्जते । तेषां तमश्शरीराणां तम एव परायणम् । यतः

स्वरूपतश्चान्यो जातितः श्रुतितोऽर्थतः । कथमस्मि स इत्येव सम्बन्धः स्यादसंहित' इति मोक्षधर्मे ।

'यथा पक्षी च सूत्रं च नानावृक्षरसा यथा । यथा नद्यः समुद्रश्च शुद्धोदलवणे यथा । यथा चोरापहार्यौ च यथा पुंविषयावपि । तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदैव विलक्षणौ । तथापि सूक्ष्मरूपत्वान्न जीवात्परमो हरिः । भेदेन मन्ददृष्टीनां दृश्यते प्रेरकोऽपि सन् । वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेऽन्यथा' इति च परमोपनिषदि । 'प्रेरकः सर्वजीवानां प्राणधीचोदिता च सः । विष्णुस्संसारिणोऽन्यो यस्तमविज्ञाय मूढधीः । देहेन्द्रियप्राणबुद्धिनेतृत्वं मन्यतेऽत्मनः । अतः संसारपदवीं याति जीवेशयोः सदा वैलक्षण्यं परं ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेऽन्यथा' इति च । सर्वान्वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयायेत्यात्मनोन्य मनूचानत्वादिगुणप्रदं परमविज्ञाय स्तब्धस्य पराधीनत्वज्ञापनेन स्तब्धतां निरस्य तन्निष्ठा ह्यत्रोपदिश्यते । तद्धैक आहुः 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्यादि वादिप्रसिद्धमपि निराक्रियते । 'इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः' इत्यादिवच्छ्रुतितात्पर्यापरिज्ञानप्राप्तं च । दर्शितं च 'ऐचैकात्म्यं नाम यदिदं केचित् ब्रूयुरनैपुणाः' इति ।

तद्वशत्वज्ञापनार्थं च 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादि सृष्टिकथनम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च प्राधान्यात्किञ्चित्सादृश्यात्कारणत्वाच्च । न तु तदन्यस्य मिथ्यात्वात् । न हि सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानं भवति । न हि शुक्तिज्ञो रजतज्ञ इत्युच्यते । विरोधात्तयोर्ज्ञानयोः । नेदं रजतमित्यरजतज्ञो हि शुक्तिज्ञो भवति रजतज्ञश्चेन्न शुक्तिज्ञः । न हि तज्ज्ञस्तदभावज्ञो भवति । तदभावस्य तज्ज्ञानपूर्वकत्वं चान्यत्र तस्य सत्त्वादेव दृष्टम् । तदनङ्गीकारे तदेव न युज्यते । प्रधानज्ञानादप्रधानस्य ज्ञातवद्व्यपदेशोऽस्त्येव । यथा प्रधानपुरुषाणां ज्ञानाह्वाननाशनैर्ग्रामो ज्ञात आहूतो नाशित इति व्यपदेशः । कारणे च पितरि ज्ञाते पुत्रो ज्ञात इति । जानाम्येनमस्य पुत्रोऽयमिति व्यपदेश इति । एवमत्राप्येतत् सृष्टं सर्वमित्यादि । सादृश्याच्चैकस्त्रीज्ञानादन्यस्त्रीज्ञानमिति ।

तदेव सादृश्यमत्रापि विवक्षितं । 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्' इत्यादिना । अन्यथैकशब्दः पिण्डशब्दश्च व्यर्थः स्यात् । मृदा विज्ञातयेत्येतावता पूर्णत्वात् । न ह्येकमृत्पिण्डात्मकान्यन्यमृण्मयानि । सादृश्यमेव हि तेषाम् । 'यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् । यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यात्' इत्यादिकमपि व्यर्थं स्यात् । न ह्येकमण्यात्मकमन्यल्लोहमयम् । न चैकनखनिकृन्तनात्मकं सर्वं कार्ष्णायसम् ।

'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं' इत्यत्र च वाचा नाम्नामारम्भणं विकारः अविकृतं नित्यं नामधेयं मृत्तिकेत्येवेत्येतद्वचनं सत्यमिति श्रुत्यर्थः । न च वाचारम्भणशब्दोऽपि मिथ्यात्वे प्रसिद्धः । वाचारम्भणमात्रमिति चाश्रुतकल्पनम् । तस्मिन्पक्षे नामधेयशब्द इतिशब्दश्च व्यर्थः स्यात् । अतो न कुत्रापि जगतो मिथ्यात्वमुच्यते । 'कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः' । 'यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं वसुस्पार्हमुत जेतोत दाता' । 'विश्वं सत्यं मघवानायुवोरिदापश्च न प्रमिनन्ति व्रतं वाम्' । 'प्र घान्वस्य महतो महानि सत्यासत्यस्य करणानि वोचम्' । 'अनाद्यनन्तं जगदेतदीदृक्प्रवर्तते नात्र विचार्यमस्ति । न चान्यथा क्वापि च कस्य चेदमभूत्पुरा नापि तथाऽभविष्यत्' । 'असत्यमाहुर्जगदेतदज्ञाः शक्तिं हरेर्ये न विदुः परां हि' । 'यः सत्यरूपं जगदेतदीदृक्सृष्ट्वा त्वभूत्सत्यकर्मा महात्मा' । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम् । एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिता' इत्यादेश्च ।

'अनित्यत्वविकारित्वपारन्त्र्यादिरूपतः । स्वप्नादिसाम्यं जगतो न तु बोधनिवर्त्यता । सर्वज्ञस्य यतो विष्णोः सर्वदैतत्प्रतीयते । बोधासहं ततो नैतत्किं त्वाज्ञावशमस्य हि' इति परमोपनिषदि । 'प्रज्ञाविनिर्मितं यस्मादतो मायामयं जगत् । अनेनानुगतं यस्मादनृतं तेन कथ्यते । बोधा निवर्त्यमपि तु

नित्यमेव प्रवाहतः । अ इत्युक्तः परो देवस्तेन सत्यमिदं जगत् । तदधीनस्वरूपत्वादसत्यं तेन कथ्यते । सत्यस्य सत्यः स विभुरिन्द्रचापस्य सूर्यवत्' इति च । 'तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति च । 'महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च । प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छानन्त कथ्यते' । 'प्रकृतिः प्रकृष्टकरणाद्वासना वासयेद्यतः । अ इत्युक्तो हरिस्तस्य विद्याऽविद्येति संज्ञिता । मायेत्युक्ता प्रकृष्टत्वात्प्रकृष्टं हि महाभिधम् । विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैका शब्दैरेतैरुदीर्यते । प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च स्वानन्दलक्षणा' इति च । 'सर्वे वेदा हरेर्भेदं सर्वस्माज्ज्ञापयन्ति हि । भेदः स्वातन्त्र्यसार्वज्ञ-सर्वैश्वर्यादिकश्च सः । स्वरूपमेव भेदोऽयं व्यावृत्तिश्च स्वरूपता । सर्वव्यावृत्तये यस्मात्स्वशब्दोऽयं प्रयुज्यते । सर्वव्यावृत्ततामेव नेतिनेत्यादिका श्रुतिः । विष्णोरतो वदेदन्या अपि सर्वा न संशयः' इति नारायणश्रुतिः ।

'अहं ब्रह्मास्मि' 'तद्योहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि' 'स एवाहमस्मि' इत्यादि त्वन्तर्याम्यपेक्षया । 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' । 'अ इति ब्रह्म तत्रागतमहमिति । तस्योपनिषदहमिति' । 'अहं नामा हरिर्नित्यमहेयत्वात्प्रकीर्तितः । त्वं चासौ प्रतियोगित्वात् परोक्षत्वात्स' इत्यपि । 'सर्वान्तर्यामिणि हरावस्मच्छब्द विभक्तयः । युष्मच्छब्दगताश्चैव सर्वास्तच्छब्दगा अपि । सर्वशब्दगताश्चैव वचनान्यखिलान्यपि । स्वतन्त्रत्वात्प्रवर्तन्ते व्यावृत्तेऽप्यखिलात्सदा । तत्सम्बन्धात्तु जीवेषु तत्सम्बन्धादचित्स्वपि । वर्तन्त उपचारेण तिङ्पदान्यखिलान्यपि । तस्मात् सर्वगतो विष्णुरेको भिच्च ततो बहुः' इति नारायणश्रुतिः । 'सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकं' इति भगवद्वचनम् ।

न चासत्यो भेदः । 'सत्यमेनमनु विश्वे मदन्ति रातिं देवस्य गृणतो मघोनः' । 'सत्यं सो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये' । 'सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदा मैवारुवण्यो मेवारुवण्यो

मैवारुवण्यः' । 'आत्मा हि परमस्वतन्त्रः सर्ववित्सर्वशक्तिः परमसुखः परमो जीवस्तु तद्वशोऽ ल्पज्ञोऽल्पशक्तिरार्तोऽल्पकः' इत्यादि श्रुतिभ्यः।

न चावान्तरसत्यत्वमिदम् । 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता' । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य इमान् लोकान् कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन् । एतत्साम गायन्नास्ते' ॥ 'ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः' ॥ 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वा' ॥ 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं च केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' ॥ 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति' ॥ 'तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति'। 'अमृतस्यैष सेतुः' ॥ 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः। आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे' ॥ 'ईशमाश्रित्य तिष्ठन्ति मुक्ताः संसारसागरात् । यथेष्टभोगभोक्तारो ब्रह्मान्ता उत्तरोत्तरम्' इति मोक्षानन्तरं भेदश्रुतिभ्यः। 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' इति भगवद्वचनम् । 'ॐ जगद्व्यापारवर्जम् ॐ' ॥ 'ॐ प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॐ' इत्यादि च।

'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा' इति तद्धर्माणामप्यनुच्छित्तेः प्रस्तुतत्वादत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापिपन्न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति संज्ञानाशस्य दोषत्वेनोक्तत्वात् । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूतत्केन कं पश्येत्' इति ह्याक्षेप एव । न हि भोगाभावो विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति विज्ञातुरविज्ञानं चापेक्षितम् । 'अहमित्येव यो वेद्यः स जीव इति कीर्तितः। स दुःखी स सुखी चैव स पात्रं बन्धमोक्षयोः' इति परमश्रुतिः । 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेत्' इति मोक्षधर्मे ॥

'न तु तद्द्वितीयमस्ति' इति च । यत्तद्ब्रह्म द्वैतत्वेन न पश्यति तदेव द्वितीयं नेत्याह । 'यत्ततोऽन्यद्विभक्तत्वेनैव पश्येत्' इति वाक्यशेषात् । 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति हेतोश्च । 'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति' इत्यत्राप्येकीभावो मत्यैक्यं क्षीराब्ध्यादिस्थित तद्रूपापेक्षया स्थानैक्यं वा । 'कामेन मे काम आगाद्धृदयाद्धृदयं मृत्योः । यदमीषामदः प्रियं तदैतूपमामभि' । ब्रह्ममत्यनुकूला मे मतिर्मुक्तौ भविष्यति । अतः प्रायोऽनुकूलत्वमिदानीमपि संस्थितम्' । 'येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम्' । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति' इत्यादि श्रुतिभ्यः ।

स्वरूपैक्याभिप्राये कर्माणि विज्ञानमयश्चेति न युज्यते । न हि तत्पक्षेऽपि कर्मणां ब्रह्मैक्यं मुक्तावस्ति । निवृत्त्यभिप्रायो च पञ्चदशकलानामपि समत्वात् । 'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदैवतासु' इत्यन्यासां कलानां गमनमुक्त्वा कर्मणां विज्ञानात्मनश्चैकीभावकथनं व्यर्थं स्यात् । विशेषाभावात् । न च ज्ञाननिवृत्तस्य रजतस्य शुक्त्यैकीभावव्यवहारोऽस्ति । परेऽव्यय इत्यधिकरणत्वकथनं च भेदज्ञापकम् । अन्यथा पर एव भवन्तीति निर्देशः स्यात् । 'जीवस्य परमैक्यं तु बुद्धिसारूप्यमेव तु । एकस्थाननिवासो वा व्यक्तिस्थानमपेक्ष्य सः । न स्वरूपैकता तस्य मुक्तस्यापि विरूपतः । स्वातन्त्र्यपूर्णतेऽल्पत्वपारतन्त्र्ये विरूपता' इति परमश्रुतिः ॥

'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादि च 'सम्पूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेत्' इतिवत् । बृंहितोभवतीत्यर्थः । न हि ब्राह्मणपूजकः स एव ब्राह्मणो भवति । 'ब्रह्माणि जीवाः सर्वेऽपि परब्रह्माणि मुक्तिगाः । प्रकृतिः परमं ब्रह्म परमं महदच्युतः । तस्मान्न मुक्ता न च सा न क्वचिद्विष्णुवैभवम् । प्राप्नुवन्ति स एवैकः स्वतन्त्रः पूर्णषड्गुणः' इति परमश्रुतिः । 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति' । 'ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते । तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान्केवलो हर' इति च । 'यथापियन्ति तेजांसि

महातेजसि भास्करे । पृथक्पृथक्स्थितान्यह्नि स्वरूपैरपि सर्वशः । परे ब्रह्मणि जीवाख्यब्रह्माण्यप्यपियन्ति हि । मुक्तौ पृथक्स्थितान्येव तदन्येषामदर्शनम् । अप्ययोऽयं समुद्दिष्टो न स्वरूपैकता क्वचित्' इति नारायणश्रुतिः । अतः सर्वागमविरुद्धमेव जीवैश्वरैक्यम् ॥

तथैव सर्वयुक्तिविरुद्धं च । न तावदेकजीववादो युज्यते । एकाज्ञानपरिकल्पितत्वे च सर्वस्य सर्वमिदं परिकल्पितमिति जानतः पुनः शिष्यादिबोधनं न युज्यते । न हि स्वप्नोऽयमिति निश्चित्य स्वाप्नपुत्रदायार्थं यतते । स्वप्ने तु स्वाप्नत्वाज्ञानादेव यतते । न च बहूनां दृश्यमानत्वादस्याज्ञानपरिकल्पितमिदमिति निश्चयो युज्यते । स्वप्ने तु प्रबोधानन्तरमेकस्यावशिष्टत्वान्निश्चयः । न चात्र तथास्ति । तस्य तस्य तथा प्रतिपत्तव्यमित्यङ्गीकारे वस्तुनि विकल्पासम्भवादकल्पितमित्येव स्यात् । न च तथा तथा प्रतिपत्तव्यमित्यत्र प्रमाणमस्ति । शिष्याज्ञानपरिकल्पितमित्यङ्गीकारे तस्यैवाचार्यभावे स्वयमेव कल्पितो भवतीति सम्यग्ग्रन्थाधिगमस्यैवानर्थहेतुत्वं स्यात् । न च कस्यचिन्मुक्तिः । ग्रन्थाधिगमे तस्यैव शिष्याज्ञानपरिकल्पितत्वप्राप्तेः । स चैको जीवो यदि भेदवादी भवति तस्य तत्रैव दाढर्यान्न कदाचिद्भेदनिवृत्तिरिति न कस्यापि मुक्तिः स्यात् । तेन यथा कल्पितं तथैव भवतीति तेनैकजीववादिना नित्यनिरयकल्पने स एव स्यात् । न चैकजीवाज्ञानपरिकल्पितं समस्तमित्यत्र किञ्चिन्मानम् ।

'प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः । मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' इत्यस्य चायमर्थः । प्रपञ्चो यदि विद्येत भवेत उत्पद्येत तर्हि निवर्तेत न च निवर्तते तस्मादनादिरेवायम् । प्रकृष्टः पञ्चविधो भेदः प्रपञ्चः । न चाविद्यमानोऽयम् । मायामात्रत्वात् । मायेति भगवत्प्रज्ञा सैव मानत्राणकर्त्री यस्य तन्मायामात्रम् । परमेश्वरेण ज्ञातत्वाद्रक्षितत्वाच्च न द्वैतं भ्रान्तिकल्पितमित्यर्थः । न हीश्वरस्य भ्रान्तिः । तर्ह्यद्वैतः सर्वभावानामितिव्यपदेशः कथमित्यत आह 'अद्वैतं परमार्थतः' इति । परमार्थापेक्षया ह्यद्वैतं

सर्वस्मादुत्तमोऽर्थः स एक एवेत्यर्थः । अन्यथाऽद्वैतः सर्वभावानामिति व्यर्थः स्यात् । सर्वभावानां मध्ये तस्यैकस्यैवा द्वैतत्वामित्युक्ते समाधिकराहित्यमेवोक्तं स्यात् । अन्येषां समाधिकभावः । 'विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित्' इति वाक्यशेषाच्च न कल्पितत्वमस्येति ज्ञायते । निवर्तत इत्यङ्गीकारे निवर्तेत विद्येतेति च प्रसङ्गरूपेण कथनं यदिशब्दौ च न युज्यन्ते । विद्येतेत्यस्य चोत्पत्त्यर्थानङ्गीकारे यद्यदस्ति तत्तन्निवर्तत इति व्याप्त्यभावान्निवर्तेतेति न युज्यते । अतः प्रपञ्चस्यानादिसत्यत्वपरमिदं वाक्यम् । अतः उपदेशादयं वादोऽज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्याह । अज्ञात एव द्वैतं न विद्यते । अज्ञानिनां पक्ष एव द्वैतं न विद्यत इत्यर्थः ॥

'जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा । जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा । मिथश्च जडभेदोऽयं प्रपञ्चो भेदपञ्चकः । सोऽयं सत्यो ह्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात् । न च नाशं प्रयात्येष न चासौ भ्रान्तिकल्पितः । कल्पितश्चेन्निवर्तेत न चासौ विनिवर्तते । द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् । मतं हि ज्ञानिनामेतन्मितं त्रातं च विष्णुना । तस्मात्सत्यमिति प्रोक्तं परमो हरिरेव तु' इति परमश्रुतिः ॥ मैत्रेयीशाखायां च । 'अथ ज्ञानोपसर्गा' इत्युक्त्वा 'अथ ये चान्ये मिथ्यातर्कैर्दृष्टान्तैः कुहकेन्द्रजालैर्वैदिकेषु परिस्थातुमिच्छन्ति तैः सह न संवसेत्प्राकाश्या ह्येते तस्करा अस्वर्ग्या' इत्याह । 'नैरात्म्यवादकुहकैर्मिथ्यादृष्टान्तहेतुभिः । भ्राम्यँल्लोको न जानाति वेदविद्यान्तरं तु यत्' इति । आत्मसम्बन्धि किमपि नास्तीतिवादो नैरात्म्यवादः ।

भ्रान्तिकल्पितत्वे च जगतः सत्यं जगद्द्वयमपेक्षितम् । न हि सत्यशुक्तेः सत्यरजतस्य तयोः सादृश्यस्य चाभावे भ्रान्तिर्भवति । स्वप्नेऽपि वासनारूपं सत्यमेव जगन्मनसि स्थितं बहिष्ठत्वेन दृश्यते । देहात्मनोरप्येकदेशस्थत्वादि सादृश्यमस्त्येव । शङ्खः पीतो नभो नीलमित्यादिष्वपि पीतादयोऽन्यत्र विद्यन्त एव । तत्सादृश्यं च द्रव्यत्वादिकं किञ्चिच्छङ्खादीनां चास्त्येव । अतो न कुत्रापि सदृशसत्यवस्तुद्वयं विना भ्रमः । न चात्मन्यनात्मभ्रमः क्वापि दृष्टः । न हि

कश्चिदहमहं न भवामीति भ्रान्तो दृश्यते । आत्मन्यनात्मभ्रम एवायं प्रपञ्च इति तैरुच्यते । तं विनैवात्मन्यात्मभ्रमकल्पनेऽनात्मनस्सत्यत्वं स्यात् । तदा चाद्वितीयत्वकल्पनेऽनात्मैवास्ति नात्मेति भवति । आत्माज्ञानात्मकत्वे च जगत आत्मनो भिन्नत्वेन न दृश्येत । न हि शुक्तेर्भेदेन रजतं दृश्यते भ्रान्तौ । न चैकमेव युगपद्बहुधा दृश्यते भ्रान्तौ । न चात्मनि भेदभ्रमः । क्वापि दृष्टः । न च कुत्रापि मिथ्योपाधिकृतो भेदो दृष्टः । न च ज्ञानाज्ञानयोरपि मिथ्या कल्पितत्वं दृष्टम् । तद्विषयस्यैवान्यथात्वं भ्रान्तौ । एवमाद्यनन्तयुक्ति विरुद्धोऽयं पक्षः । ग्रन्थबहुत्वं स्यादित्येवोपरम्यते ॥ न च सत्यत्वाङ्गीकारे कश्चिद्दोषः ॥

बहुजीववादिपक्षेऽपि भेदस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारे एते दोषा भवन्त्येव । मिथ्योपाधिकृतं हि तेषामपि बहुत्वम् । न च मिथ्योपाधिकृतो भेदः क्वापि दृष्टः । आत्मन्यनात्मकल्पनारूपत्वान्मिथ्योपाधिरेव न युज्यते । मायामयीसृष्टिरपि तत्सदृशस्यान्यस्य विद्यमानत्व एव दृष्टा । द्रव्यत्वादिसादृश्ययुतं किञ्चिदधिष्ठानमाश्रित्यैव च । 'अधिष्ठानं च सदृशं तथ्यवस्तुद्वयं विना । न भ्रान्तिर्भवति क्वापि स्वप्नमायादिकेष्वपि । मानस्यां वासनायां तु बहिर्वस्तुत्वकल्पनम् । स्वाप्नो भ्रमश्च मायायां कर्तृदेहादिवस्तुषु । चतुरङ्गबलत्वादिकल्पनं भ्रम इष्यते । न भ्रान्ति कल्पितं विश्वमतो विष्णुबलाश्रयम्' इति ब्रह्मवैवर्ते । 'न च मायाविना माया दृश्यते विश्वमीश्वरः । सदा पश्यति तेनेहं न मायेत्यवधार्यताम्' इति च । 'अपरोक्षदृशो मिथ्यादर्शनं न क्वचिद्भवेत् । सर्वापरोक्षविद्विष्णुर्विश्वदृक्तन्न तन्मृषा' इति च । यदि चैकमेव ब्रह्मोपाधि भेदात्संसरति मुच्यते च तदा संसारिणां सर्वदा विद्यमानत्वात्सर्वदा संसार्येव ब्रह्म । अतस्तद्भावोऽपि न मुक्तिः । सर्वदोपाधिसम्बन्धत्वात्तस्य । न च शुद्धस्य नोपाधिसम्बन्ध इति वाच्यम् । उपाधिसम्बन्धस्योपाधि सम्बन्धकल्पने अनवस्थाप्रसङ्गात् । न च तेनैव सम्बन्धेन सम्बन्धस्य । आत्माश्रयप्रसङ्गात् ।

इतश्च मिथ्योपाधिर्न युज्यते । अज्ञानसिद्धौ मिथ्योपाधिसिद्धिः । अज्ञानं

विना मिथ्यात्वासिद्धेः न च मिथ्योपाधिसिद्धिः। मिथ्योपाधिभिन्नस्यैवाज्ञत्वात् । शुद्धस्यैवाज्ञत्वे मुक्तस्याप्यज्ञत्वप्रसक्तेः। स्वाभाविकत्वात्सत्यत्वात् सद्वितीयत्वप्रसक्तेश्च । स्वाभाविकस्य चानिवृत्त्यङ्गीकारादनिवृत्तिप्रसक्तेश्च । सत्यस्य चानिवृत्तिरिति हि तत्पक्षः। अत श्चान्योन्याश्रयता । अज्ञानसिद्धौ मिथ्योपाधिसिद्धिः मिथ्योपाधिसिद्धौ जीवसिद्धिः जीवसिद्धौ तदाश्रयाज्ञानसिद्धिरिति चक्रकं वा । न च शुद्धमेव भ्रान्त्याऽज्ञमिति युक्तम्। अज्ञानसिद्धौ भ्रमसिद्धिः तत्सिद्धावज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्योन्याश्रयत्वात् । 'अनागता अतीताश्च यावन्तः सहिताः क्षणाः। अतीतानागताश्चैव यावन्तः परमाणवः । ततोऽप्यनन्तगुणिता जीवानां राशयः पृथग्' इति वत्सश्रुतेर्न संसारिणां परिसमाप्तिरस्मत्पक्षे । 'परमाणुप्रदेशेऽपि ह्यनन्ताः प्राणिराशयः । सूक्ष्मत्वादीशशक्त्यैव स्थूला अपि हि संस्थिताः। सहस्रयोजनसभां प्रभावाद्विश्वकर्मणः । अनन्ता राशयोऽनन्ताः प्रजानामधिसंस्थिताः' इति स्कान्दे।

न च मिथ्यावस्तुनो दुर्घटत्वमेव भूषणम् । दृष्टस्य वस्तुनो मिथ्यात्वकल्पनस्य दृष्टिसकाशाद्बलवत्प्रमाणयुक्त्यपेक्षत्वात् । तदभावे सत्यत्वं दृष्ट्यैव सिध्यति । न ह्यन्नादिकं भोग्यं दृष्ट्वा भोक्तुं सत्यत्वे प्रमाणान्तरमपेक्षते । किन्तु नेदमन्नमिति केनचिदुक्ते कथमिदमन्नत्वेन दृश्यमानमन्नं न भवतीति प्रमाणान्तरमपेक्षते । न च प्रत्यक्षदृष्टस्य ततो बलवत्प्रत्यक्षमागमं विनाऽनुमानादिनैव बाधो दृष्टः । दूरस्थवृक्षह्रस्वत्वादौ प्रत्यक्षापटुत्वस्य निश्चितत्वाद्युक्त्या तत्र दीर्घत्वनिश्चयः। प्रत्यक्षस्य हि दूरे मन्दग्राहित्वं परिमाणादावन्यथात्वं च ततो बलवत्प्रत्यक्षेणैव निश्चितम् । न च जगत्प्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वं केनापि प्रमाणेन निश्चितम् । विशेषतश्च ज्ञानाज्ञानसुखदुःखात्मभेदादिविषयस्यानुभवस्य न मिथ्यात्वं दृष्टम् । अतश्च संसारस्य सत्यत्वात्सत्यस्य चानिवृत्त्यङ्गीकारान्न मोक्षः स्यात् । अनुभवसिद्धस्य बलवदनुभवं विना युक्तित एव मिथ्यात्वाङ्गीकारे आत्मनोऽपि मिथ्यात्वं

स्यात् । युक्तिश्च । सर्वस्यान्यस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारात् द्विधाकल्पने कल्पनागौरवमिति । आत्माधिष्ठानभ्रमस्यैवादृष्टेस्तस्याधिष्ठानत्वमपि न युज्यते । दुर्घटत्वस्य भूषणत्वे दुर्घटमप्यात्ममिथ्यात्वं स्यादेव । प्रतीतेरप्यविद्या-कार्यत्वाङ्गीकारात् । तस्याश्च दुर्घटत्वस्य भूषणत्वात्सत्यस्य च युक्त्यपेक्षत्वाद् घटादीनां द्रष्टृत्वं, आत्मनश्च जडत्वं, द्रष्टुरभावे च प्रतीतिः, अधिष्ठानं विनैव भ्रम इत्यादि विरुद्धं सर्वमपि स्यात् ।

उपाधिभेदाङ्गीकारे हस्तपादाद्युपाधिभेदेऽपि तद्गतसुखदुःखादिभोक्तुर्यथा भेदो न प्रतीयते एवमेव शरीरादिभेदेऽपि भोक्तुर्भेदो न दृश्येत । सर्वगतसुखदुःखादिकमेकेनैव भुज्येत । यथा चैकाङ्गुल्याद्यपगमेऽपि न मुक्तिः एवमेकोपाध्यपगमेऽपि तस्यैवानन्तोपाधिसम्बन्धत्वान्न मुक्तिः स्यात् । 'उद्यतायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोऽक्षिपिः । पश्यन्तः पातयन्ति स्म कबन्धा अप्यरीन्युधि' इति भारतवचनान्न विश्लेषाद्विशेषः । किञ्चोपाधिरात्मन एकदेशं ग्रसत्युत सर्वमात्मानम् । एकदेशाङ्गीकारे सावयवत्वम् । सावयवस्य चानित्यत्वं तैरङ्गीकृतम् । सर्वग्रासे च नोपाधिर्भेदकः स्यात् । उपाधिकृतांशकल्पने तदुपाधिकृतत्वे आत्माश्रयत्वम् । उपाध्यन्तरकल्पनेऽनवस्था । न चेश्वरस्य सर्वगतत्वादौपाधिकभेदो ब्रह्मणा भवति । न हि देशतः कालतश्चापरिच्छिन्न-योरौपाधिकभेदो दृष्टः । सर्वोपाधिगतत्वाच्चैकस्यैवेश्वरस्य भेदस्य मिथ्यात्वाद्धस्तपादादिभेदेऽपि भोक्तुरेकत्ववत्सर्वसुखदुःखादिभोक्तृत्व-मीश्वरस्यैव स्यात् । देशतः कालतश्चापरिच्छिन्नयोरौपचारिकभेदाभावादेव दुःखिनोऽन्यच्छुद्धं ब्रह्म न सिध्यति । अतः स्वाभाविकस्संसार इत्यनिवृत्तिरेव स्यात् ।

किञ्च विशिष्टस्य शुद्धस्य वा संसारः । शुद्धस्य संसार इत्युक्ते स्वव्याहतिः । विशिष्टस्येत्युक्ते विशिष्टोऽन्यः स एव वा । स एव चेदुक्तो दोषः । अन्यश्चेन्नित्योऽनित्यो वा । अनित्यश्चेन्नाश एव तस्य न मोक्षः । नित्यत्वे च भेदस्य सत्यत्वं मोक्षेऽपि तस्य भावात् । स्वरूपमात्रस्याभेद उपाधिभिन्न

एवेत्यङ्गीकारे स्वरूपमेवोपाधिसंबद्धमिति न तस्य शुद्धत्वम् । अशुद्धस्वभावस्य न कदाचिच्छुद्धत्वमिति च तत्पक्षः । उपाधिमिथ्यात्वाङ्गीकारे चान्योन्याश्रयत्वादिदोषा उक्ताः । न चानादिकर्मभेदाद्भेदः । औपाधिकभेदसिद्धौ कर्मभेदसिद्धिः तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वात् । अतोऽनन्तदोषदुष्टत्वाद्ग्रन्थबहुत्वं स्यादित्येवोपरम्यते । अतः सर्वप्रमाणविरुद्धत्वान्नाभेदे श्रुतितात्पर्यम् ॥

सर्वशब्दावाच्यस्य लक्षणाऽपि न दृष्टेति न तस्य शास्त्रगम्यत्वम् । अतोऽवाच्यत्वादज्ञेयत्वाच्छून्यमेव तदिति प्राप्तम् । न च स्वेनापि ज्ञेयत्वं तैरुच्यते । कर्तृकर्मविरोध इति हि ते वदन्ति । न च स्वरूपमन्यद्वा ज्ञेयं ज्ञातारं च विना ज्ञानं दृष्टम् । अतो ज्ञातृज्ञेयाभावाज्ज्ञानस्यापि शून्यतैव । अतः शून्यवादान्न कश्चिद्विशेषः । न च ज्ञातृज्ञेयरहितं ज्ञानं क्वापि दृष्टम् । अप्राप्तत्वाच्चेश्वरभेदस्य नाभेदे श्रुतितात्पर्यं युज्यते । 'सर्वोत्तमं सर्वदोषव्यपेतं गुणैरशेषैः पूर्णमन्यं समस्तात् । वैलक्षण्याज्ज्ञापयितुं प्रवृत्ताः सर्वे वेदा मुख्यतो नैव चान्यत्' इति महोपनिषदि । अतः सर्वागमैरेव सर्वस्माद्भिन्नत्वेन सर्वस्माद्विशिष्टत्वेन च विज्ञेयो भगवान्नारायण इति सिद्धम् ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्विष्णुतत्त्वविनिर्णये प्रथमः परिच्छेदः ॥१॥

*

॥ॐ॥ 'ब्रह्मा शिवः सुराद्याश्च शरीरक्षरणात्क्षराः ॥ लक्ष्मीरक्षरदेहत्वादक्षरा तत्परो हरिः । स्वातन्त्र्यशक्तिविज्ञानसुखाद्यैरखिलैर्गुणैः । निस्सीमत्वेन ते सर्वे तद्वशाः सर्वदैव च । सर्गस्थितिक्षययति प्रकाशावृतिबन्धनम् । सर्वक्षराणामेकः स कुर्यात्सात्विकमोक्षणम् । सर्गस्थितियतिज्योतिर्नित्यानन्दपदोऽक्षरे । चेष्टाप्रदश्च सर्वेषामेक एव परो हरिः । तस्य नान्योऽस्ति सर्गादिकर्ता निर्दोषकश्च स' इति परमश्रुतिः ।

'ब्रह्मशेषसुपर्णेशशक्रसूर्यगुहादयः । सर्वे क्षरा अक्षरा तु श्रीरेका तत्परो हरिरि'ति स्कान्दे । 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् । अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरावे हन्तवाउ । अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आविवेश । अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वं१तस्समुद्रे' ॥ 'यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजाः । यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान्व्यससर्ज भूम्या' ॥ 'यदोषधीभिः पुरुषान्पशूंश्च विवेश भूतानि चराचराणि । अतः परं नान्यदणीयसं हि परात्परं यन्महतो महान्तम् । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् । तदेवर्तं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्' ॥ 'अस्य देवस्य मीळ्हुषो वया विष्णुरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः । विदेहि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विना विरावत्' ॥ 'चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत । मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत' । 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्म नेशानो नाग्नीषोमौ नेमे द्यावापृथिवी' ॥ 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः । स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत्तत एते व्यजायन्त । विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्रा इति' ॥ 'वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः । नेन्द्रसूर्यौ न च गुहो न सोमो न विनायकः' इत्यादि श्रुतिभ्यश्च ॥

'यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्' इत्यत्राप्यपरमस्तीत्येवार्थः । अन्यथा 'तेनेदं पूर्णं ततो यदुत्तरं तदरूपमनामयम्' इति वाक्यशेषविरोधात् । तेनेदमित्युक्तमेव तत इति परामृश्यते । अन्यथा यस्मात्परमित्युक्तिविरोधात् । 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति' ॥ 'अस्यैव सर्व नामानि व्यतिरिक्तस्य सर्वतः । यः स्वतन्त्रः सदैवैकः स विष्णुः परमो मत' इत्यादि श्रुतिभ्योऽन्यनामान्यस्यैवेति नान्येषां सर्वेश्वरत्वादिकमुच्यते । सर्ववेदेष्वप्यस्यादोषवचनादादावभावावचनाच्च तद्वचनाच्चान्येषां सर्वेषां वेदेषु सर्वेषु । तेषां सर्वनामात्वानुक्तेश्च । 'उत्पत्तिर्वासुदेवस्य प्रादुर्भावो न चापरः । देहोत्पत्तिस्तदन्येषां ब्रह्मादीनां तदीरणात् । देहोऽनादिर्हरेर्नित्यो ब्रह्मादीनामनित्यकः

। मुख्योत्पत्तिस्तदन्येषां प्रादुर्भावो हरेर्जनिः' इति परमश्रुतेश्च ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्विष्णुतत्त्वविनिर्णये द्वितीयःपरिच्छेदः ॥२॥

**

॥ॐ॥ 'वर्जितः सर्वदोषैर्यो गुणसर्वस्वमूर्तिमान् । स्वतंत्रो यद्वशाः सर्वे स विष्णुः परमो मत' इति परमोपनिषदि । 'नित्यपूर्णा खिलगुणो निर्दोषः सर्वदैव यः । यः स्वतन्त्रः परो विष्णुर्जन्ममृत्यादिवर्जितः' । नारद उवाच । 'निर्दोषश्चेत्कथं विष्णुर्मानुषेषूदपद्यत । चिन्ताश्रमव्रणाज्ञानदुःखयुग्दृश्यते कथम् । एष मे संशयो ब्रह्मन् हृदि शल्य इवार्पितः । अनुद्धार्योऽपरैर्मर्त्यैः सूक्तिशक्त्या तमुद्धर' । ब्रह्मोवाच । 'स्त्रीपुंमलाभियोगात्मा देहो विष्णोर्न जायते । किन्तु निर्दोषचैतन्यसुखां नित्यां स्वकां तनुम् । प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरा । तथाप्यसुरमोहाय परेषां च क्वचित्क्वचित् । दुःखाज्ञानश्रमादीन्स दर्शयेच्छुद्धसद्गुणः । क्व व्रणादि क्व चाज्ञानं स्वातन्त्र्यान्नित्यसद्गुणे । दौर्लभ्यायैव मोक्षस्य दर्शयन्परमो हरिः । मिथ्यादर्शनदोषेण तेन मुक्तिं न यान्ति च । तमो यान्ति च तेनैव तस्माद्दोषविवर्जितम् । प्रादुर्भावगतं चैव जानीयाद्विष्णुमञ्जसा' इति ब्रह्माण्डे । 'गुणक्रियादयो विष्णोः स्वरूपं नान्यदिष्यते । अतो मिथोऽपि भेदो न तेषां कश्चित्कदाचन । स्वरूपेऽपि विशेषोऽस्ति स्वरूपत्ववदेव तु । भेदाभावेऽपि तेनैव व्यवहारश्च सर्वतः ' इति परमोपनिषदि ॥

'अभिन्नत्वमभेदश्च यथा भेदविवर्जितम् । व्यवहार्यं पृथक् च स्यादेवं सर्वे गुणा हरेः । अभेदाभिन्नयोर्भेदो यदि वा भेदभिन्नयोः । अनवस्थितिरेव स्थान्न विशेषणतामतिः । मूलसम्बन्धमज्ञात्वा तस्मादेकमनन्तधा । व्यवहार्यं विशेषेण दुस्तर्कबलतो हरेः । विशेषोऽपि स्वरूपं स स्वनिर्वाहकतास्य च' इति ब्रह्मतर्के

। 'एकमेवाद्वितीयं तन्नेह नानास्ति किंचन' । 'मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' । यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति' इत्यादि श्रुतेश्च । 'देशः सर्वत्र पुरुषः स्वतन्त्रः कालनित्यता । इत्यादिषु स्वसम्बन्धाद्यथैव गुणरूपिणः । गुणित्वं गुणभोक्तृत्वं स्याद्विष्णोस्तच्च स स्वयम्' इति ब्रह्मतर्के । 'विष्णुं सर्वगुणैः पूर्णं ज्ञात्वा संसारवर्जितः । निर्दुःखानन्दभुङ्नित्यं तत्समीपे स मोदते । मुक्तानां चाश्रयो विष्णुरधिकोऽधिपतिस्तथा । तद्वशा एव ते सर्वे सर्वदैव स ईश्वरः' इति परमश्रुतिः । 'अमृतस्यैष सेतुः' । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इत्यादि च । 'नृपाद्याश्शतधृत्यन्ता मुक्तिगा उत्तरोत्तरम् । गुणैः सर्वैः शतगुणा मोदन्त इति हि श्रुतिः' इति पाद्मे । अतो निश्शेषदोषवर्जितः पूर्णानन्दगुणो नारायण इति सिद्धम् ॥

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं
बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुः
मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥

स्वतंत्रायाखिलेशाय निर्दोषगुणरूपिणे ।
प्रेयसे मे सुपूर्णाय नमो नारायणाय ते ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्विष्णुतत्त्वविनिर्णये तृतीयः परिच्छेदः ॥३॥

॥ श्रीमद्विष्णुतत्त्वविनिर्णयः सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

***

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

ऋग्भाष्यम्

॥ॐ॥ नारायणंनिखिलपूर्णगुणार्णमुच्च सूर्यामितद्युतिमशेषनिरस्तदोषम् ।
सर्वेश्वरं गुरुमजेशनुतं प्रणम्य वक्ष्याम्यृगर्थमतितुष्टिकरं तदस्य ॥
ओमशेषगुणाधार इति नारायणोऽप्यसौ । पूर्णो भूतिवरोऽनन्तसुखो यद् व्याहृतीरितः ॥ गुणैस्ततः प्रसविता वरणीयो गुणोन्नतेः । भारति ज्ञानरूपत्वाद्भर्गो ध्येयोऽखिलैर्जनैः । प्रेरकोऽशेषबुद्धीनां स गायत्र्यर्थ ईरितः ॥ छ ॥

स पूर्णत्वात्पुमान्नाम पौरुषे सूक्त ईरितः । स एवाखिलवेदार्थः सर्वशास्त्रार्थ एव च । 'स एव सर्वशब्दार्थ' इत्याहोपनिषत्परा । 'ता वा एता ऋच 'इति विशेषेणाप्यृगर्थताम् । 'यो देवानामि'ति श्रुत्या देव नाम्नां विशेषतः । स्पष्टत्वात्तद्गतत्वेन ॥ छ ॥

तत्राहाग्रेऽग्निनामकम् । अग्रणीत्वं यदग्नित्वमित्यग्रे नाम तद्भवेत् । एवमेवाह भगवान्निरुक्तिं बादरायणः । 'यथैवाग्न्यादयः शब्दाः प्रवर्तन्ते जनार्दने । तथा निरुक्तिं वक्ष्यामो ज्ञानिनां ज्ञानसिद्धये' । इति तेन **(अग्निमीळे)** अग्निशब्दोऽयमग्र

॥ ऋक्संहिता ॥

(सूक्त-१) मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः। अग्निः। गायत्री ।

॥ॐ॥ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥१॥
अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह वक्षति ॥२॥

एवाभिपूज्यताम् । अग्रयत्वमग्रनेतृत्वमत्तिमङ्गागनेतृताम् । आह तं स्तौम्यशेषस्य पूर्वमेव हितं प्रभुम् । ऋत्विङ्नियामकत्वेन यज्ञानामृत्विजं सदा । द्योतनाद्विजयात्कान्त्या स्तुत्या व्यवहृतेरपि । गत्या रत्या च देवाख्यं होतृसंस्थं विशेषतः । अग्निसंस्थेन रूपेण यतोऽग्निर्होतृदेवता । इन्द्रियाग्निषु चार्थानां यद्धोता होतृनामकः । रतिधारकोत्तमत्वात्स रत्नधातम ईरितः ॥ १ ॥ **(अग्निःपूर्वेभिः)** स पूर्वैर्नूतनैरेष्यैर्विज्ञानादृषिनामकैः । ईड्यो देवादिभिस्सर्वैस्स च देवानिहानयेत् ॥ २ ॥ **(अग्निनारयिं)** तेनैव रयिमाप्नोति वित्तं विद्याधनात्मकम् । दिवसे दिवसे नित्यं पुष्टिमेव न हीनताम् । यशश्च पुत्रसंयुक्तं वीर्यवत्तममेव वा ॥ ३ ॥ **(अग्नेयं)** यं यज्ञं परितो भूत्वा रक्षसि त्वं सदैव च । विधिमार्गस्थितं देवान्स एवाप्नोत्यसंशयम् ॥४॥ **(अग्निर्होता)** सोऽखिलग्रहणप्रज्ञः सद्गुणैः सन्ततोऽखिलम् । यमयत्यग्रयकीर्तीनामुत्तमो विबुधैः सह । आगन्ताऽखिलभक्तानां पूजास्वीकारतत्परः ॥ ५ ॥ १ ॥

(यदङ्ग) यजमानाय यद्भद्रं कर्तुमिच्छसि सत्प्रिय । त्वच्चेष्टयैव कर्माणि वर्तयित्वा तदीहनम् । तवैव सत्यमङ्गानां रसयद्वह्निगो हरिः । अङ्गिरा अङ्गिरः पुत्रो यतोऽग्निरभवत्क्वचित् ॥६॥ **(उपत्वा)** वस्तर्दिनमहोरात्रमभीष्टप्राणिनां सदा । अल्पा अपि वयं बुद्ध्या त्वामुच्चगुणमीश्वरम् । उपयाम मनः कर्मवाग्भिस्त्वन्नमसंभराः ॥ ७ ॥ **(राजन्तं)** देदीप्यमानं स्वे सद्मन्यध्वरेशं

अ॒ग्निना॑ र॒यिम॑श्नव॒त्पोष॑मे॒व दि॒वेदि॑वे । य॒शसं॑ वी॒रव॑त्तमम् ॥३॥
अग्ने॒ यं य॒ज्ञम॑ध्व॒रं वि॒श्वतः॑ परि॒भूरसि॑ । स इद्दे॒वेषु॑ गच्छति ॥४॥
अ॒ग्निर्होता॑ क॒विक्र॑तुः स॒त्यश्चि॒त्रश्र॑वस्तमः । दे॒वो दे॒वेभि॒रा ग॑मत् ॥५॥१॥
यद॒ङ्ग दा॒शुषे॒ त्वमग्ने॑ भ॒द्रं क॑रि॒ष्यसि॑ । तवेत्तत्स॒त्यम॑ङ्गिरः ॥६॥
उप॑ त्वाग्ने दि॒वेदि॑वे॒ दोषा॑वस्तर्धि॒या व॒यम् । नमो॒ भर॑न्त॒ एम॑सि ॥७॥

सदावृधम् । यथार्थज्ञानगोपं त्वामुपेमसि ॥८॥ (सनः) पितेव नः । सूपाश्रयो भव त्वं च यद्वदौरससूनवे । रक्ष सन्ततसौख्याय सम्यक्सत्त्वाय वा सदा ॥९॥२॥१॥ (इति प्रथम सूक्तम्)

मुनिस्तु सर्वविद्यानां भगवान्पुरुषोत्तमः । विशेषतश्च वेदानां 'यो ब्रह्माणमि' ति श्रुतिः । ऋग्वेदादिकमस्यैव श्वसितं प्राह चापरा । 'वाचो बभूवुरुशतीर्हयग्रीवादि' ति स्फुटम् । वचो भागवतेऽप्यस्ति ब्रह्माण्डेऽपि तथा परम् । 'हयग्रीवादिमा विद्याः श्वसितत्वेन निःसृताः । ब्रह्मणा स्वीकृतास्ताश्च रुद्रशेषविपा अपि । दक्षाद्याः सनकाद्याश्च शक्राद्या मनवस्तथा । जगृहुस्ते च विश्वस्मिंश्चक्रुर्व्याप्तास्ततोऽखिलाः' । उक्तं पद्मपुराणे च 'कपिलो भगवानजः । प्रोवाच ब्रह्मणे विद्या' 'हृदिस्थो बादरायणः । ओङ्कारपूर्विका विद्याः प्रेरयत्यखिलेष्वपि । सदैव ब्रह्मणे पूर्वमि' ति सात्वतसंहिता । सकृन्निगदमात्रेण गृहीतं ब्रह्मणाऽखिलम् । अन्तर्गतस्य व्यासस्य प्रसादान्नित्यशक्तितः । तेन चानन्तशक्तित्वाद्युगपत्समुदीरितम् । प्रथमप्रतिपत्तृत्वान्मुनिर्ब्रह्माऽखिलस्य च । सुपर्णोऽखिलवेदानां पञ्चरात्रस्य नागराट् । द्वितीयप्रतिपत्तृत्वान्मुनित्वे संप्रकीर्तितौ । यः पश्यति स्वयं वाक्यं स ऋषिस्तस्य कीर्तितः । अर्वाक्तु द्वादशावृत्तेरधीत्याऽप्यृषिरेव सः । यत्स्वयं प्रतिभा तस्य संशयार्थं गुरोर्वचः । सुपर्णादेर्विरिञ्चस्य केवलं धर्मकारणम् । ऋचामृषिस्ततः शक्रो यजुषां सूर्य एव च । सोमः साम्नां तृतीयास्ते प्रतिपत्तार ईरिताः । अथर्वाङ्गिरसामग्निरेकर्षिश्चाप्यथर्वणाम् । इत्युक्ताः समुदायस्य सन्त्यन्ये च पृथक्पृथक् । एतज्ज्ञानाददृष्टस्य फलस्याप्तिः स्फुटं भवेत् । द्रष्टृणां तु चतुर्थानां ज्ञानादप्यैहिकं भवेत् । ते चैकस्यापि बहवः स्युः सूक्तस्यर्च एव वा । तस्यां

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्धमानं स्वे दमे ॥८॥
स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥९॥२॥१॥

तस्यामवस्थायां तत्तत्प्राप्तिविशेषतः । तेषां वाक्यस्वरूपेण प्रार्थनादिषु पश्यति । विष्णुर्ब्रह्मा सुपर्णो वा तत्तद्योग्यार्थभेदतः । सर्ववेदाभिमानित्वाच्छ्रीर्ब्रह्माणी च भारती । द्रष्ट्र्यश्च सर्वविद्यानां व्याख्यातो ब्रह्मणा मरुत् । स्वभर्त्रनन्तरं द्रष्ट्र्यस्तेभ्यस्तन्नोदिता हि रुक् । ताः स्तुवन्ति हरिं नित्यं विद्याभिस्ते च सर्वशः । छन्दस्त्वेन मुनिस्त्वेन तासां स्मृतिरुदीरिता । स्मर्तव्यास्ते च सर्वेऽपि मुनित्वेन पृथक्पृथक् । गायत्री बृहती चैव ताः सर्वा गरुडस्तथा । ब्रह्माण्यनुष्टुबिन्द्राणी त्रिष्टुप्स्वाहेति चोच्यते । गायत्री जगती चैव वारुणी रोहिणी तथा । अनुष्टुब्बृहती चैव तारा पङ्क्तिः शची तथा । उष्णिक् सौरी जगत्यश्च सर्वदेवस्त्रियो मताः । विराण्मित्रावरुणयोर्भार्ये इति च कीर्तिते । अतिछन्दांसि सर्वाणि सर्वदेव्यः प्रकीर्तिताः । विराडिति च नामासां तास्ता ऊनाधिकेष्वपि । निचृद्भुरिग्विराट्संज्ञा प्रस्तारेत्यादि नाम च । बह्वीनामेकमानेन त्वेकं नाम च युज्यते । सर्वाभिमानिता चैव तिसृणां तु यथाक्रमम् । देवता सर्वविद्यानां स्वयं नारायणः प्रभुः । ऋते तत्र प्रसिद्धाश्च देवता श्रीस्तथाऽत्र च । ऋते प्रसिद्धा ब्रह्मैव ततस्तेन क्रमेण च । पूर्वप्रसिद्धवर्जं तु शक्रान्ता देवता मताः । ब्रह्मवायू गिरौ वीन्द्रशेषरुद्राश्च तत्स्त्रियः । शक्रकामौ कामपुत्रमनुदक्षाङ्गिरस्सुताः । तद्वच्छची रतिः सूर्यसोमधर्मादि तत्स्त्रियः । प्रधानमरुतो वारिपतिरग्निश्च मारुताः । निर्ऋतिः स्त्रियश्च सूर्यादेरश्विनावितरे तथा । अनन्तकोटिशतकदशार्धाद्यंशतः क्रमात् । ज्ञानभक्तिबलैश्वर्यपूर्वाखिल-गुणैरपि । मुक्तावपि क्रमो ह्येष देवता उदिता इमाः । इन्द्रावरा विशेषेण लिङ्गेनैव पृथक्पृथक् । देवतास्तत्र तत्र स्युरेष एव परो विधिः । वेदादिवर्णपर्यन्तैर्मूर्तयः केशवस्य तु । समासव्यासयोगेन वाच्यास्तात्पर्यतः पृथक् । यथायोगं यथान्यायमन्यासामपि मूर्तयः । ऋक्संहितायां स्वाध्याये निरुक्ते व्यासनिर्मिते । प्रवृत्ते चैतदखिलमुक्तं हि प्रभुणा स्वयम् । सर्वे वेदाश्च नामानि ता वा एता ऋचस्तथा । इन्द्रं मित्रं वरुणमित्याद्यत्र च प्रमा परा । 'देवता

तारतम्यं च सर्वोत्कृष्टं च केशवम् । ज्ञात्वैव मुच्यते ह्यस्मान्नान्यथा तु कथञ्चन'। इति पैङ्गिश्रुतिश्चाह दृश्यतेऽत्र च सर्वशः । न ते महित्वमित्यादिनैश्वरानेव केवलान् । गुणान्विष्णोः श्रुतिर्ह्याह नैव दोषान्कथञ्चन । जाता परिबभूवेति मर्यादां ब्रह्मणोऽपि हि । नैव रेमे बिभेद्ब्रह्मा नासीदित्यादिकानपि । दोषान् रुद्रे च तानेव नमिनन्तीति पूर्वकान् । यं कामये तं तमुग्रं रुद्राय धनुरित्यपि । अस्य देवस्य मा शिश्नदेवा अपि गुरित्यपि । घ्नञ्छिश्नदेवानित्याद्या दोषा बहव ईरिताः । ततो वितिष्ठे योनिः स एतावत्यहमित्यपि । अन्याश्रयत्वं देव्याश्च कथितं बहुशोऽपि हि । तदाश्रयत्वमन्येषामपि तत्रैव निश्चयात् । ब्रह्मैवाग्र इति ह्युक्त्वा रुद्रादीनां ततो जनिः । उक्ता जातानि विश्वानि स पर्यभवदित्यपि । यस्य च्छायामृतं मृत्युरिति चादरतोऽब्रवीत् । 'अनन्तादवरेशाना तस्याः प्राणस्ततश्च वाक् । तस्या रुद्र उमा तस्मादिन्द्रस्तस्यास्ततोऽपरे ' । सौपर्णश्रुतिरित्याह सप्ता क्षितय इत्यपि । वायुरस्मा उपामन्थद्विश्वदेवाय वायवे । विश्वैर्देवैः स इत्याद्याः प्रमा अत्रापरा अपि । 'नारायणोऽदितिर्वायुर्वाणी रुद्र उमा विभुः । इतरे च क्रमाद्धीनाः शतांशाद्वायुतोऽवराः' । इति बर्कश्रुतिश्चाह शक्रात्सप्ताक्षितिश्रुतिः । अयं त एमि तन्वेति पूर्वा अन्या अपि स्फुटम् । वायोराधिक्यमप्याहु'रिन्द्रं सोमं हुताशनम् । सूर्यं रुद्रमिमान्पञ्चदेवानेको महात्मनः । सृजत्यत्ति महान्प्राण'इति चाह तुरश्रुतिः । विहिसोतोरसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत । न यस्येन्द्र इति ह्याह विष्णोरिन्द्रस्य हीनताम् । वेधा अजिन्वदित्यादिवचनं विष्णुनामतः । आनन्दश्रुतिरप्यस्य जीवतामेव दर्शयेत् ।आह सूर्यादपीन्द्रस्य वायोर्विष्णोरपीशताम् । यः सूर्यं य उषसं म्रियन्ते पञ्चदेवताः । चक्षुषा द्यौश्चादित्यश्च चक्षोः सूर्यो अजायत । यमादित्यो न वेदेति पूर्वा श्रुतिरथापराः । 'विष्णोर्वातो अजनिष्ट वातादिन्द्रस्ततो रविः । सोमश्चेति लयोऽप्येवं पूर्वेपूर्वे गुणाधिकाः' । 'विष्णोः प्राणो अजनिष्ट प्राणादिन्द्रो रविर्विधुः । लयोऽप्येतादृशस्तेषां पूर्वःपूर्वो गुणाधिकः' । तुरश्रुतिश्च सौपर्णी

पिङ्गश्रुतिरपीदृशी । अत: सर्वाधिको विष्णुर्निर्णीत: श्रुतिसञ्चयात् । अतो दोषवचो यत्र तद्वाक्यमवरं वदेत् । निर्दोषतैव विष्णोस्तु क्रमान्मध्यगतेष्वपि । 'त्रयोऽर्थाः सर्ववेदेषु दशार्थाः सर्वभारते । विष्णोः सहस्रनामापि निरन्तरशतार्थकम्' । इति स्कान्दवचो यस्मादर्थभेदव्यपेक्षया । निर्दोषत्वं हरेर्वक्ति दोषमन्येष्वपि क्रमात् । तारतम्यस्य विज्ञप्त्यै वचो दोषस्य चार्थवत् । गुणाः श्रुता इति ह्याह गुणैकनियतिं हरौ । 'निर्दोषगुणपूर्णश्च विष्णुरेको न चापरः । अपूर्णा दोषरहिता मायैका तद्वशैव च । अदोषः प्रायशो ब्रह्मा दोषवन्तः क्रमात्परे' । इति मान्यश्रुतिश्चाह भेदोऽर्थानां ततो मतः । रूढिमेव समाश्रित्य विभज्यार्थान्यथाक्रमम् । विदोषगुणपूर्त्यर्थं विष्णौ योगार्थमानयेत् । पश्चादेव यथायोगमितरेष्वपि संनयेत् । ऋग्वेदसंहितायां च प्रभुणैवं समीरितम् । पृथग्रूपाणि विष्णोस्तु देवतान्तरगाणि च । अग्न्यादिसूक्तवाच्यानि नाम्ना सूक्तभिदा भवेत् ॥ छ ॥

नकिर्माकिः स्मसीत्यादिप्रोक्ताऽधिक्यविवक्षया । आधिक्येऽधिकमित्येव हरिणा सूत्रमीरितम् । कृत्वीहत्वीति पूर्वाश्च तृतीयोऽतिशये यतः । विश्लिष्टार्थे च विश्लिष्टमूनार्थे चोनमिष्यते । व्यत्ययोऽभेदकरणस्वातन्त्र्येषु समीरितः । अभेदो हरिरूपाणां गुणानां च क्रियासु च । तस्यैवावयवानां च भेदः श्रीब्रह्मपूर्वकैः । मुक्तैरपि जडैर्भेदः कैमुत्यादेव दृश्यते । ऋग्वेदसंहितायां च प्रोक्तमेतत्समस्तशः । 'अभेदः स्वगुणाद्यैश्च मुक्तानामपि सर्वशः । भेदाभेदस्त्वभेदश्च गुणैः संसारिणामपि । जडानामंशतो भेदः समुदायेन चोभयम् । मनुष्यगन्धर्वपितृगणकार्मिकतात्त्विकाः । देवाः शक्रः शिवो ब्रह्मा मुक्तौ सौख्यादिभिर्गुणैः । शतायुतोत्तरा नित्यमन्योन्यप्रीतिसंयुताः' । इति सिद्धान्तगं वाक्यं स्वयं भगवतेरितम् । 'स्वाध्यायस्तत्त्वविज्ञानं विष्णुभक्तिर्विरागता । निषिद्धकर्मसन्त्यागो विहितस्य सदा क्रिया । सदा विष्णुस्मृतिश्चैव केवलं मोक्षसाधनम् । एतैर्विना न मोक्षः स्याद्वेदेतैरपि ध्रुवम् । ऋषिच्छन्दोदैवतानि ज्ञात्वार्थं चैव भक्तितः ।

स्वाध्यायेनैव मोक्षः स्याद्विरक्तस्य हरिस्मृतेः । जप्येनैव तु संसिध्द्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । तस्मान्नित्यं हरिं ध्यायन्कुर्यात्स्वाध्यायमञ्जसा । ऐहिकामुष्मिका भोगा रक्तस्यान्यस्तु मुच्यते' । इति स्वाध्यायवचनं स्वयं भगवतोदितम् । 'स्वाध्यायात्तु प्रवचने सहस्रगुणितं फलम् । अर्थद्रष्टुः कोटिगुणं ततोऽनन्तं नियामके । तर्कागमाभ्यां नियतिं यः करोत्यधिकं ततः । पूर्णं वेदाखिलद्रष्टुर्ब्रह्मणः फलमुच्यते । दाढर्च्यमेवानुदात्तार्थ उदात्तस्योच्चताऽर्थता । नीचता स्वरितस्यार्थः प्रचयस्य यथास्थितिः । समाहारेऽखिला अर्थाः स्वरार्थानामियं स्थितिः । स्तुत्यधर्मस्य भेदेन पदाद्यादिस्वरे भिदा । साधारणो विधिस्त्वेष विशेषो यत्र यत्र च । क्रमादेव तदन्येषामृष्यादीनां स्वयोग्यतः । विपर्ययार्थकथने विपरीतं तथा तमः । यावत्प्रयोजको ज्ञाने तावत्तावच्छुभाधिकः । तथैव विपरीतोऽपि स्मृतौ ज्ञाने च तत्समम् । तमोनिरयमानुष्यस्वर्गमोक्षातिरेकतः । योग्यतातारतम्येन फलं सर्वेषु चोच्यते' । इति प्रवृत्तवचनं विवेकेऽप्येतदीरितम् । 'यादृशो योग्यतां यायात्स ज्ञेयोऽर्थस्तथा स्फुटम् । अनन्तनियमैर्युक्ता अनन्तार्थविशेषिणः । वेदा इति समासेन नियमोऽयं समीरितः'। ऋक्संहितागतं वाक्यमिति चान्यन्नियामकम् । तस्माद्वन्द्याश्च पूज्याश्च ब्रह्माद्या ज्ञानयोजकाः । गुरुत्वेन क्रमादेव विशेषेणैव केशवः । आरभ्य स्वगुरुं यावद्विष्णुरेवोत्तरोत्तराः । क्रमान्निष्फलताऽन्यत्र गुरुतत्त्वे समीरिता ।। छ ।।

एवं स्थितेऽग्निगं विष्णुमग्निनामानमेव च । मधुच्छन्दा ऋक्शतेन वाय्वादिगतमेव च । साग्न्यादिं स्तौति सद्भक्त्या तत्तन्नामानमेव च ।। छ ।।

(वायवायाहि) बलत्वादयनाच्चैव वायुरित्यभिधीयते । वात्यायुरिति वा ज्ञानाद्वरणादाश्रयत्वतः । वय बन्धन इत्यस्मात्संसारादेर्व्ययादपि । व्येत्यस्मिन्निति वा वायुर्वयश्रेष्ठत्व इत्यपि । मुख्यतो वासुदेवे ते गुणाः सन्त्येव सर्वशः ।

अनिषिद्धास्तदन्येषु यथायोग्यतया मताः । दर्शतस्ततदृष्टित्वात्सर्वज्ञोऽसौ यतो विभुः । भक्त्याद्यलङ्कृताः सोमा मनांस्यन्ये हिरण्यतः । हिरण्यालङ्कृता यस्माद्धूयन्ते वायवे सुताः । तान्पाहि श्रुधि चाह्वानं स्वातन्त्र्ये व्यत्ययोऽप्ययम् । मनोऽपि भोग्यमीशस्य प्रीतिमात्रेण केवलम् । गुणाधिक्यं येन भवेद्वेदस्यार्थः स एव हि । प्रयोजकत्वान्नान्यस्य फलाभावात्तदर्थता । उपक्रमादयो यत्र तात्पर्यार्थस्स एव हि ॥१॥ **(वायउक्थेभिः)** स्तुवन्ति शास्त्रैः स्तोतारो यथावद्यज्ञवेदिनः ॥२॥ **(वायोतव)** वाक्त्वत्संपर्किणी यज्ञकृते प्रापयतीप्सितम् । सोमपायातिमहती महार्थत्वात्त्वदर्थतः ॥ ३ ॥ **(इन्द्रवायू)** इन्द्रः स परमैश्वर्यादिदमुद्दिश्य च द्रुतेः । ददर्शेदं दीप्तिमत्त्वादिदं रातीति वा भवेत् । सोमाभिमानिनो देवा वामिच्छन्ति हि सोमगाः । प्रियैरुपागतं तेनोपेन्द्रः सङ्कर्षणो हरिः । द्विरूपत्वाद्बहुत्वं च विशेषादेव केवलम् । एकस्यैव हरेर्नात्र भेदः शङ्क्यः कथञ्चन । 'एकमेवाद्वितीयं त' 'न्नेह नानास्ति किञ्चन' । 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' । 'यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति' । उक्त्वा धर्मान्पृथक्त्वस्य निषेधादेवमेव हि । विशेषो ज्ञायते श्रुत्या भेदादन्यश्च साक्षितः ॥४॥ **(वायविन्द्रश्चचेतथः)** विजानतः सुतानन्नपतौ सूर्ये सदास्थितौ । द्रवद्द्रुतं सुतात्पर्यद्योतकोऽभ्यास इष्यते ॥५॥३॥ **(वायविन्द्रश्चसुन्वतः)** यजन्सुन्वन्कृतस्यानुसारि कर्मैव निष्कृतम् । तदर्थं क्षिप्रमायातं

(सूक्त-२) मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः । १-३ वायुः ४-६ इन्द्र-वायू ७-९ मित्रा-वरुणौ । गायत्री ।

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः । तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥१॥
वायं उक्थेभिर्जरन्ते त्वामच्छा जरितारः । सुतसोमा अहर्विदः ॥२॥
वायो तव प्रपृञ्चती धेना जिगाति दाशुषे । उरूची सोमपीतये ॥३॥
इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरा गतम् । इन्दवो वामुशन्ति हि ॥४॥
वायविन्द्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू । तावा यातमुप द्रवत् ॥५॥३॥
वायविन्द्रश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतम् । मक्ष्वि१त्था धिया नरा ॥६॥

धियेत्थंभूतयाऽचलौ। नरौ तावविनाशित्वादुपचारः क्वचिद्भवेत्। अमरत्ववद्यतो मोक्षो देवतानां सुनिश्चितः ॥ ५ ॥ **(मित्रंहुवे)** मित्वा त्रातीति मित्रोऽयं मितमह्ना करोति वा। मितं रातीति वा नित्यं मितं रमयतीति वा। आवृणोतीति वरुणस्तमसाऽज्ञानतोऽपि वा। वरमुन्नयतीत्यस्माद्वरानन्दत्वतोऽपि वा। पूता दक्षा अनेनेति पूतनदक्ष इतीरितः। तमाह्वयामि सुखिनं शमदन्नमते यतः। अनूनसुखभोक्तृत्वाद्रिशादा इति कीर्तितः। हरिर्घृतः सुशुद्धत्वाद्धृताची च तदञ्चनात्। स्वधीति साधको विष्णुर्भक्तानां च यथार्थतः ॥७॥ **(ऋतेन)** नित्यवृद्धः स भगवानृतेनानुपचारतः। ऋतस्पृग्वेदवाच्यत्वादन्यौ चेद्भगवानृतः। ऋ गतावित्यतः सर्ववस्तुष्वनुगतत्वतः। तेन वृद्धौ तत्स्पृशौ च सर्वदा मित्रवारिपौ। संहितायां तु दैर्घ्यादिरुक्ताधिक्ये पदेऽन्यथा। अनन्यार्थत्वविज्ञप्त्या ईशाथे च महाक्रतुम् महत्सुखं वा ॥८॥ **(कवीनः)** तुविजौ ब्रह्मजातौ तथाविधौ। हरिस्तथैव भूतत्वात्स्थानं क्षय इहोच्यते। कर्मापसञ्चकर्तारं दक्षं कर्तारमेव वा। अस्मदर्थे दधाते तौ नित्यं बुद्धौ गतागतौ ॥९॥४॥२॥ **(अश्विनायज्वरीः)** अन्नानि यज्ञयोग्यानि क्षिप्रहस्तौ शुभाधिपौ। बहुगोपौ बहुभुजौ नो योयजतमश्विनौ। यज्ञे वृतान्स्वभागान्वा संयोजयतमाशु वै। आशुवानाद्गतेरश्वी क्षिप्रावगतितोऽथवा। अश्नुतेऽखिलमित्ये वाप्यश्वजत्वात्तथाऽश्विनौ ॥१॥ **(अश्विनापुरुदंसमा)** बहुकर्मकृतौ सौख्यवीर्यात्मिक्या धिया गिरः। अस्मदीयाः सम्भजतं धिष्ण्यौ सर्वाश्रयौ सदा ॥२॥

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम्। धियं घृताचीं साधन्ता ॥७॥
ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा। क्रतुं बृहन्तमाशाथे ॥८॥
कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया। दक्षं दधाते अपसम् ॥९॥४॥२॥

(सूक्त-३) मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः। १-३ अश्विनौ ४-६ इन्द्रः ७-९ विश्वेदेवाः १०-१२ सरस्वती। गयत्री।

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती। पुरुभुजा चनस्यतम् ॥१॥
अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया। धिष्ण्या वनतं गिरः ॥२॥

(दस्रा) भेदकौ सर्वशत्रूणां दस्रौ संबन्धिनौ हि वाम्। सुता युवाकवः सोमा यज्वनः स्तृतबर्हिषः। नासत्यौ नासिकासंस्थौ नैव चासद्गुणौ क्वचित्। रुजां द्रावणतो रुद्रो वायुस्तदनुवर्तनात्। स्नेहतोऽनुवशत्वाद्वा तन्मार्गगतितोऽथवा। कस्मिन्न्वहमिति श्रुत्या वासुदेवोऽश्विनावपि। रुद्रवर्तनिशब्दोक्ताः ॥३॥ **(इन्द्रयाहिचित्रभानो)** चित्रं भद्रं रतं चितौ। चिद्रतेश्चायनीयत्वाददनाद्वा चितो भिदा। तादृशा रश्मयो ज्ञानमस्येति भगवान्परः। चित्रभानुरिति प्रोक्तस्तेजो वा तादृशं प्रभोः। त्वदिच्छव इमे सोमाः पटीभिः सूक्ष्मतन्तुभिः। विस्तृत्य शोधिताः सूक्ष्मप्रमाभिर्वा मनांसि च। सोमानां मनसां चैव देवताः सोमरश्मिगाः। सोमभृत्याः समस्तस्य सोम एवाधिपो हरिः ॥४॥ **(इन्द्रायाहिधियेषितः)** अस्मद्बुध्द्या प्रार्थितो वा स्वबुध्द्या प्रेरितोऽपि वा। ब्राह्मणैः प्रेरितो भक्त्या वदतो होतुरञ्जसा। ब्रह्माणि सोमयुक्तानि यजमानस्य वेच्छतः। उपाया ह्यपि यः कोऽपि साधको यज्ञकृन्मतः। मानसो वाचिको वा स्याद्यज्ञो होता ह्वयन्स च ॥५॥ **(इन्द्रायाहितूतुजानः)** वेगवांस्तूतुजानः स्यात्संसारमुपसंहरन्। वर्तते येन हरिवा हरिभिर्वर्ततेऽथवा। हरणाद्विषयाणां च प्राणा हरय ईरिताः। तेषु वर्तत इत्यस्मात्तान्वाऽथ गमयेदसौ। हरिवा हरिवान्वापि विष्णुना वर्ततेऽथवा। चनो मन इह प्रोक्तं सुखं च क्वचिदीर्यते ॥६॥५॥ **(ओमासः)** आसमंतात्स्वीकृता मा ओमा इति च शब्दिताः। ओ नामा भगवान्विष्णुस्तेन वा निर्मिताः सुराः। ओता मानेषु मावैषु प्रोता ओमा इतीरिताः। प्रजाश्चर्षणयः

दस्रा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः। आ यातं रुद्रवर्तनी ॥३॥
इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः। अण्वीभिस्तना पूतासः ॥४॥
इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः। उप ब्रह्माणि वाघतः॥५॥
इन्द्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः। सुते दधिष्व नश्चनः ॥६॥५॥
ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत। दाश्वांसो दाशुषः सुतम् ॥७॥

प्रवेशनात् । सर्वे वाथ विशां वानाच्छब्दः कस्मै यथा भवेत् । दातारो यजमाना वा प्रोक्ता विश्वे ते च ॥७॥ (विश्वेदेवासोअप्तुरः) अप्तुरःकर्मवेगिनः । उस्रास्तु रश्मयश्चैव स्वसराणि दिनानि च ॥८॥ (विश्वेदेवासोअस्रिधः) असंसारादस्रिधस्ते देवाश्चेन्मोक्षनिश्चयात् । यथेष्टनिश्चितज्ञाना एहि मायाः समन्ततः । अदुःखत्वाददुहस्ते मेधं यज्ञं जुषन्तु नः । वह्नयो वहनादस्य ॥९॥ (पावकानः) शोधकत्वात्तु पावका । सरणात्सर्वगत्वेन सर्वज्ञो वासरो हरिः । सरसः सरतित्वाद्वा तद्वत्येव सरस्वती । हरौ गुणाः सरश्शब्दा देवी तु हरिवाचिनी । हरिप्रियत्वतो वायुः सरस्वांस्तत्प्रियाऽथवा । गुणस्वेन ततत्वाद्वा भगवांस्तु सरस्वती । स्त्रीरूपश्चैव पुंरूपो भगवान्न नपुंसकः । स्त्रीपुंदोषविहीनत्वादपि तच्छब्दगोचरः । अन्नेनो वाजिनामीशो वाजिनी सूर्य उच्यते । वाजीनच्छन्दसां वापि स्वामी प्रोक्तः सवाजिनी । छन्दांस्यश्वा यतस्तस्य ते चेना अन्यवाजिना । अन्नवत्त्वाद्वाजिनी वाग्ज्ञानयुद्धत्वतोऽपि वा । सपुत्रो वागुमा तस्याः पुत्री तद्वाजिनीवती । सरस्वती हरिर्वापि यज्ञं वहतु नोऽशनैः । अन्नदा हि सदा देवी धिया सह वसेद्यतः । धियावसुर्नित्यबोधा ॥१०॥ (चोदयित्री) सुवाचां प्रेरका सदा । सुबुद्धिज्ञापिका सैव स्वातन्त्र्याल्लुप्तयो भवेत् । अनेनैव प्रकारेण सैव यज्ञादिधारिणी ॥११॥ (महोअर्णः) महो अर्णः परं ब्रह्म तेजस्त्वाच्च महत्त्वतः । अरमानन्दरूपत्वाण्णो हि निर्वृतिवाचकः । तज्ज्ञापयति सा देवी ज्ञानं दत्वा महत्तरम् । महो अर्णः स्वयं देवः स्वमात्मानं प्रकाशयेत् । विराजयति विश्वाश्च धियः सुज्ञानदानतः ॥१२॥६॥३॥१॥

विश्वे देवासो अप्तुरः सुतमा गन्त तूर्णयः । उस्रा इव स्वसराणि ॥८॥
विश्वे देवासो अस्रिध एहिमायासो अद्रुहः । मेधं जुषन्त वह्नयः ॥९॥
पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥१०॥
चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥११॥
महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति ॥१२॥६॥३॥१॥

सूक्तं त्वनारतं प्रोक्तमनुवागेककालिका । अन्यथात्वं च तत्र स्यादावापोद्वापतस्त्वृचाम् । वेदानन्तत्वविज्ञप्त्यै तौ चक्रे बादरायणः । 'ऋचः स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान्प्रभुः । यजूंषि निगदाच्चैव तथा सामानि सामतः' । एवं पुराणवचनादुद्धृता हि ततस्ततः । ऋचः शाखात्वमापन्नाः शिष्यतच्छिष्यकैरिमाः । मानस्तेनेति पूर्वासु ह्यूनता दृश्यतेऽर्थतः । शुनःशेपोदिताभ्यश्च पठ्यन्तेऽन्यत्र काश्चन । अत्राप्यक्रमतो दृष्टिरिति नैकक्रमो भवेत् । अनन्तत्वात्तु वेदानां प्रायः कर्मानुसारतः । सङ्क्षेपं कृतवान्देवः शिष्याश्च तदनुज्ञया । अष्टकाध्याय वर्गादिभेदं च कृतवान्प्रभुः । स्वाध्यायविश्रमार्थाय तस्मात्क्रमविपर्ययः । तत्र तत्रैवान्तरिता दृश्यन्ते च खिला अपि । यत्रार्थे न विशेषोऽस्ति पदान्तरितताऽत्र च । यत्राल्पोऽपि विशेषोऽस्ति पदं नान्तरितं भवेत् ॥ छ ॥ **(इति प्रथमोनुवाकः)**

(सुरूपकृत्नुं) विष्णुं सुरूपकर्तारमभिप्रेतार्थसिद्धये । त्राणाय वा कामधेनुमिव दोहाय तत्स्थितेः । दिनेदिने स्वाह्वयामो ॥ १ ॥ **(उपनः)** ज्ञानदोऽस्यैव चाधिकम् । ज्ञानाख्यरयियुक्तस्य हिरण्यादिमतोऽपि वा । सुखकारी भवां ॥२॥ **(अथाते)** स्तस्माल्लभेम सुमतीस्तव । अन्ते मितास्त्वद्विषया मतयो ह्युत्तमोत्तमाः । अस्मानतीत्य मा पश्यकरुणार्द्रदृशा सदा ॥३॥ **(परेहि)** मन्मनो वाऽथ शक्रो वा दूरेऽपि परमेश्वरम् । गच्छाग्राह्यमनष्टं च व्याप्तचित्तं य एव च । सखिभ्य उत्तमो नित्यं ॥४॥ **(उतब्रुवन्तु)** निदस्तस्य समीपगाः । तेऽपि ब्रुवन्तु नो देवं प्रापुये

(सूक्त-४) मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः । इन्द्रः । गायत्री ।

सुरूपकृत्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे । जुहूमसि द्यविद्यवि ॥१॥
उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिब । गोदा इद्रेवतो मदः ॥२॥
अथा ते अन्तमानां विद्याम सुमतीनाम् । मा नो अति ख्य आ गहि ॥३॥
परेहि विग्रमस्तृतमिन्द्रं पृच्छा विपश्चितम् । यस्ते सखिभ्य आ वरम् ॥४॥

चान्यतोऽपि तम् । निर्गत्याज्ञानतस्त्वस्माद्दधाना ईश एव च । दुवः प्राणान्ब्रुवं त्वेव तेऽपि नः परमेश्वरम् ॥५॥७॥ **(उतनः)** अरयोऽपि प्रजा अस्मान्वोचेयुः सुभगान्सदा । शत्रुभेदिंस्तवेन्द्रस्य स्यामैवानुग्रहे सुखे ॥६॥ **(एमाशुं)** आशुवीर्य तवैवाशुं सोमं क्षिप्रं मनोऽपि वा । आरभस्वोदरे तुष्ट्या हृदि वा यज्ञभूषणम् । ईमेव पुंमदकरं मदादुत्पतनादिके । हेतुं मन्दत्वहेतुं च तत्सखीनां पुरो गतेः ॥७॥ **(अस्यपीत्वा)** एनं पीत्वा बहुज्ञानाऽभूस्तमोभिरनावृतः । प्रसादादेव मुक्तेषु तमो सह्यतया घनः । आवृतेरेव वृत्राणि ह्यज्ञानान्यन्नदं नरम् । प्रावो युद्धेषु योद्धारं भक्तं ज्ञानिनमेव च ॥८॥ **(तन्त्वा)** योधयामो वयं तं त्वां ज्ञानादिधनलब्धये । अज्ञानाद्यस्मदरिभि ॥९॥ **(योरायः)** योऽशेषद्रविणावनिः । सुखदः संसृतेः पारस्तस्मा इन्द्राय गायत । कम्पोऽशेषग्रहे क्वापि लज्जायां वा पुरातने । पृथक्त्वे धृष्यतायां वा हरिणर्क्संहितोदितः ॥१०॥८॥४॥

(आत्वेता ॥०॥१॥ पुरूतमं) सुपूर्णानां पूर्णतमं वरेण्यानामधीश्वरम् । सुते सोमे सुखेनैव स चागायत तं प्रभुम् ॥२॥ **(सघ)** मुक्तौ योगायासमन्ताद्भवेन्नोघोऽवधारणे।

उत ब्रुवन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इन्द्र इद्दुवः ॥५॥७॥
उत नः सुभगाँ अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः । स्यामेदिन्द्रस्य शर्मणि ॥६॥
एमाशुमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनम् । पतयन्मन्दयत्सखम् ॥७॥
अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः । प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥८॥
तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिन्द्र सातये ॥९॥
यो रायो३वनिर्महान्त्सुपारः सुन्वतः सखा । तस्मा इन्द्राय गायत ॥१०॥८॥४॥

(सूक्त-५) मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः । इन्द्रः । गायत्री ।

आ त्वेता नि षीदतेन्द्रमभि प्र गायत । सखायः स्तोमवाहसः ॥१॥
पुरूतमं पुरूणामीशानं वार्याणाम् । इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥२॥

स एव भगवान्ज्ञानवित्ताय स च बुद्धिगः । बुद्धिः पुराश्रयत्वेन पुरन्धिः पत्न्यथापि वा। पत्न्यर्थत्वे तु तादर्थ्यं सोऽन्नैः सह न आव्रजेत् ॥ ३ ॥ **(यस्यसंस्थे)** यस्य स्थितौ न वृणते हर्यग्रमपि शत्रवः। मनः पुरो वा विषयहरणान्मन एव च। बुद्धिश्च हरिशब्दोक्ते तम आदीनि शत्रवः ॥ ४ ॥ **(सुतपाव्ने)** सोमपे शुचयः सोमाः प्राप्त्यै दधिविमिश्रिताः । मनांसि ध्यानयुक्तानि वा यान्ति हरये सदा ॥५॥९॥ **(त्वंसुतस्य)** सदा पूर्णः शुभज्ञानज्यैष्ठ्यव्यक्त्यै सुताप्तये । न क्षुदादेरभिव्यक्तो भवो ॥६॥ **(आत्वा)** गीर्भिर्वृत प्रभो । प्रकृष्टचेतास्त्वद्भृत्यो योऽस्मै स्युः शङ्कराः सुताः ॥७॥ **(त्वांस्तोमा)**: व्यञ्जयन्त्यधिकं स्तोमाः साम्न्युक्थान्यृक्षु चैव हि । महागुणैर्व्यञ्जयन्तु गिरोऽस्माकमपि प्रभो । आकाशवृद्धिवद्वृद्धिर्विष्णोः स्यान्नैव चान्यथा । 'न वर्धते नो कनीयानि'ति ह्येनं श्रुतिर्जगौ । महातात्पर्यरोधाच्च श्रुत्यर्थो नापरो भवेत् । यद्यन्यापेक्षया वृद्धिरीश त्वं स्यात्कुतोऽस्य च । अक्षितोतिरिति ह्यस्मात्पूर्णाभिप्रायतोदिता ॥८॥ **(अक्षितोतिः)** अनन्तफलदं वाजमस्मत्तो लभतां स च । ददातु वा पौरुषाणि शक्तयो यत्र चाखिलाः । अतश्चानन्तशक्तित्वान्नवृध्द्याद्याः कथञ्चन । सर्वोपेतेत्येतमर्थमभिप्रेत्याह वेदराट् ॥९॥ **(मानो)** मा मर्ता नस्तनूतां तु द्रोग्धारः

सघा नो योग आ भुवत्स राये स पुरन्ध्याम् । गमद्वाजेभिरा स नः ॥३॥
यस्य संस्थे न वृण्वते हरी समत्सु शत्रवः । तस्मा इन्द्राय गायत ॥४॥
सुतपाव्ने सुता इमे शुचयो यन्ति वीतये । सोमासो दध्याशिरः ॥५॥९॥
त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥६॥
आ त्वा विशन्त्वाशवः सोमास इन्द्र गिर्वणः । शं ते सन्तु प्रचेतसे ॥७॥
त्वां स्तोमा अवीवृधन्त्वामुक्था शतक्रतो । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥८॥
अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणम् । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या ॥९॥
मा नो मर्ता अभि द्रुहन्तनूनामिन्द्र गिर्वणः । ईशानो यवया वधम् ॥१०॥१०॥५॥

स्युः कथञ्चन । ईशोऽस्यापाकुरु वधं स तेन नो मुक्तिदानतः । मानुषेभ्यस्तनूनां च नैव नः स्युर्विपत्तयः । कालेन दैवतः प्राप्तः स्याददेहत्वतो वधः ॥१०॥ १० ॥ ५ ॥

(युञ्जन्ति) पौंस्यानि वासुदेवस्य ब्रध्नं वृद्धं दिवाकरम् । अरुणं चरन्तं परितो गिरीन्युञ्जन्ति सर्वदा । तैरेवान्यानि चन्द्रादि रोचनानि त्रिविष्टपे । रोचयन्ति ॥१॥ **(युञ्जन्त्यस्य)** हरी चास्य मनोबुद्धी स्वशक्तयः । युञ्जन्त्यधिगुणत्वेन काम्यावश्वावथापि वा । विशिष्टपक्षसंयुक्ताविव क्षिप्रतरौ सदा । रथे देहेऽपि वा देवाः स्वमनो बुद्धिमेव च । अस्य देहे प्रयुञ्जन्ति सूर्यादीन्स्थापयन्ति च । सूर्यादिस्थापकत्वं च ब्रह्मादीनां भवेत्सदा । शोणौ च शमणौ प्रोक्तौ सुखप्राप्तौ यतस्सदा । श्यामौ मूर्धनि शोणौ च शक्राश्वावग्रगौ स्मृतौ । धृष्टौ नृन्प्रति तं वेशं वहन्तौ तावुभावपि ॥२॥ **(केतुं)** अज्ञाय कुर्वन्सज्ज्ञानं हेमाहेमाय चेश्वर । उषद्भिः संप्रकाशद्भिः शक्तिभिर्व्यक्ततामगाः । मर्या मरणवन्तोऽपि देवा एवं ॥३॥ **(आदह)** हरेर्वशात् । तदैव सुखमन्वेव पुनर्गूढत्वमापिरे । स्वेच्छयैव परेशस्य शक्तयो देवता अपि । यज्ञे वाच्यं दधानाश्च नाम ॥४॥ **(वीळुचित्)** वीळु दृढं ह्यपि । आरुजद्भिः स्वसामर्थ्यैर्गुहायां संस्थितोऽपि सन् । वहद्भिरखिलं लोकं प्रकाशत्वानि लब्धवान् । देवैर्वैतादृशैः साकमानुकूल्येन लब्धवान् ॥५॥११॥

(सूक्त-६) मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः । १-३ इन्द्रः,४,६,८,९ मरुतः ५,७,मरुत इन्द्रश्च, १०इन्द्रः । गायत्री ।

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥१॥
युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥२॥
केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥३॥
आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधाना नाम यज्ञियम् ॥४॥
वीळु चिदारुजत्नुभिर्गुहा चिदिन्द्र वह्निभिः । अविन्द उस्रिया अनु ॥५॥११॥

(देवयन्तः) सम्यक्प्रद्योतयन्तोऽमुं मतिरूपं यथास्थितम् । विदद्वित्तं महान्तं च विश्रुतं सुगिरोऽस्तुवन् ॥६॥ **(इन्द्रेण)** तस्य सन्दर्शनायैव सङ्गतस्तेन शङ्करः । मखात्मा पुरुहूतो वा श्रीभूमी च सुखात्मिके ॥ ७ ॥ **(अनवद्यैः)** अनवद्यैर्महाज्ञानैः प्रियैर्देवगणैः सह । वायुना च सहार्चन्ति सुधीत्वात्परमेश्वरम् ॥८॥ **(अतः)** अतो हेतोरिहायाहि दिवो वा सूर्यमण्डलात् । परिज्मन्सर्वगास्माकमधिकृत्य समर्हणम् । अस्मिन्गिरः प्राप्नुवन्ति सम्यक्परममुख्यतः । युञ्जन्तीत्यत्र बाहुल्याद्देवयन्तोऽत इत्यपि । बाहुल्याद्वृष्टितो गीर्भिर्विनार्थो नान्य इष्यते ॥९॥ **(इतोवा)** इतो दिवो वा पातालात्सातिं लाभस्वरूपिणम् । महतो रञ्जकाद्विष्णोर्लोकाद्वा तमधीमहे ॥१०॥१२॥६॥

(इन्द्रमित्) तमेव गाथिनः साम्ना स्तुवन्त्यृग्भिश्च बह्वृचाः । बृहन्तमन्यवाणीभिरपि ॥१॥ **(इन्द्रइत्)** हर्यो विमिश्रितः । रथेऽथ वामनो बुध्द्योर्वाङ्मात्रेणैव योगिनोः । सचा सुखेन वज्री च ज्ञानानन्दो हि धातुतः । हितश्च रमणीयश्च हिरण्यय इतीरितः ॥२॥ **(इन्द्रोदीर्घाय)** दीर्घकालं दर्शनाय सूर्यमारोहयद्दिवि । ज्ञानैरादरयोग्यं च प्राणात्मानं समैरयत् ॥ ३ ॥ **(इन्द्रवाजेषु)** बहुभिर्युध्यमानेषु युद्धेष्वपि

देवयन्तो यथा मतिमच्छा विदद्वसुं गिरः । महामनूषत श्रुतम् ॥६॥
इन्द्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अबिभ्युषा । मन्दू समानवर्चसा ॥७॥
अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति । गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥८॥
अतः परिज्मन्ना गहि दिवो वा रोचनादधि । समस्मिन्नृञ्जते गिरः ॥९॥
इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि । इन्द्रं महो वा रजसः ॥१०॥१२॥६॥

(सूक्त-७) मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः । इन्द्रः । गायत्री ।

इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूषत ॥१॥
इन्द्र इद्धर्योः सचा संमिश्ल आ वचोयुजा । इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥२॥
इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्यं रोहयद् दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥३॥

सदाऽव नः । दुष्टोग्रैः सदभिप्रायै ॥४॥ (इन्द्रंवयं) महदल्पधनार्थिनः । हवामहेऽरिवर्जं तं तमसां प्रतियोगिनम् ॥५॥१३॥ (सनः) अस्मदीयं चरुं भोज्यमानन्दं तमपावृणु । मोक्षगं सर्वदातस्त्वमप्रतिद्वन्द्व नो वृषन् ॥६॥ (तुञ्जे) त्वयैव प्रेरणे जाते तत्रतत्र य उत्तराः । तेऽपि स्तोमाः सुष्टुतित्वमस्यानन्त्यान्न चाप्नुयुः ॥७॥ (वृषा) प्रतिवीरो वृषा वंसस्तद्धन्ता वंसगो विभीः । यूथान्याकर्षति यथा प्रजाः प्रेरयति प्रभुः । अल्पस्यापि प्रसिध्द्यैव दृष्टान्तत्वं तु युज्यते ॥८॥ (यएकः) राजा भवति वित्तानां प्रजानां चैक एव यः । देवगन्धर्वदैतेय-पितृमानुषभेदतः । प्रजानामपि पञ्चानां सामान्याच्च विशेषतः ॥९॥ (इन्द्रंवो) सम्यग्घवामहे सर्वगतं च व्यक्तरूपतः । स्थातुमेकत्र वोऽर्थाय जनानोऽस्तु स केवलः ॥१०॥१४॥७॥२॥ (एन्द्र) जयिना सहितं लाभयुक्तं वित्तं सदा बलम् । वर्षिष्ठं सुमहद्रक्षानिमित्तं नित्यदा भर ॥१॥ (नियेन) येनारीन्मुष्टियुद्धेन तमांसि ज्ञानयुद्धतः । त्वत्प्रेरितानि रुन्धामः कांश्चिद्वा तुरगादिभिः । आवृत्त्यैवोपसर्गस्य क्रियावृत्तिर्भविष्यति ॥२॥ (इन्द्रत्वोतासः) त्वत्प्रेरिता ज्ञानरतिं

इन्द्र वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च । उग्र उग्राभिरूतिभिः ॥४॥
इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥५॥१३॥
स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपा वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः ॥६॥
तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥७॥
वृषा यूथेव वंसगः कृष्टीरियर्त्योजसा । ईशानो अप्रतिष्कुतः ॥८॥
य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पञ्च क्षितीनाम् ॥९॥
इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥१०॥१४॥७॥२॥

(सूक्त-८) मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः । इन्द्रः । गायत्री ।

एन्द्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहम् । वर्षिष्ठमूतये भर ॥१॥
नि येन मुष्टिहत्यया नि वृत्रा रुणधामहै । त्वोतासो न्यर्वता ॥२॥

दृढत्वेनाददीमहि ॥३॥ (वयंशूरेभिः) त्वयापृतन्यतः शत्रूनभिष्याम सुयोद्धृभिः ॥४॥ (महाँइन्द्रः) यस्मान्महाननादिश्च विष्णुर्जीवोऽवरस्तथा । तस्यैवास्तु महत्त्वं तन्न जीवब्रह्मतां स्मरेत् । आकाशवत्प्रथिम्नाऽसौ शवः सुखबले तथा ॥५॥ १५॥ (समोहे) अन्यसंवहनेनापि ये तं प्राप्ता जनार्दनम् । ज्ञानलाभेन तु नरस्त एव पशवोऽपरे । विप्राश्चैव धिया युक्ता मूर्खाः शूद्रसमामताः ॥६॥ (यः कुक्षिः) यः कुक्षिस्तस्य देवस्य समुद्र इव सोऽखिलान् । कामान्क्षरति भक्ताय महाप इव तर्पकाः । काकुदस्तस्य जिह्वाः स्युर्बह्व्यो बहुमुखेषु याः ॥७॥ (एवाह्यस्य) एवमेवास्य वाणी च वेदेता महती तथा । पक्वशाखेव यजते वरदात्री विराप्शिनः । बलिष्ठस्य हि ते ॥८॥ सन्ति सद्येऽपि यजते हि ते । मावते ज्ञानिने नित्यमूतयश्च विभूतयः ॥९॥ (एवाह्यस्य) स्तोमा उक्थानि चैवास्य तस्मै काम्यानि सर्वदा । गेयाः शंस्यानि सोमस्य पीतये नान्यथा पिबेत् ॥१०॥१६॥८॥

(इन्द्रेहि) सोमपाः सोमपर्वाणः सर्वं यस्मात्तदिच्छया । अभिष्टिरोजसा नित्यं मदं सुखमवाप्स्यसि ॥१॥ (एमेनं) एनमासृजतेन्दौ च विष्णुं तं मदकारिणम् ।

इन्द्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि । जयेम सं युधि स्पृधः ॥३॥
वयं शूरेभिरस्तृभिरिन्द्र त्वया युजा वयम् । सासह्याम पृतन्यतः ॥४॥
महाँ इन्द्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे । द्यौर्न प्रथिना शवः ॥५॥१५॥
समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनितौ । विप्रासो वा धियायवः ॥६॥
यःकुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिन्वते । उर्वीरापो न काकुदः ॥७॥
एवा ह्यस्य सूनृता विरप्शी गोमती मही । पक्वा शाखा न दाशुषे ॥८॥
एवा हि ते विभूतय ऊतय इन्द्र मावते । सद्यश्चित् सन्ति दाशुषे ॥९॥
एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या । इन्द्राय सोमपीतये ॥१०॥१६॥८॥

(सूक्त-९) मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः । इन्द्रः । गायत्री ।

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । महाँ अभिष्टिरोजसा ॥१॥

मन्दिने विष्णवे सम्यक्कर्मिणं सर्वकर्मिणे ॥२॥ **(मत्स्व)** स्वानन्द विश्वजीवेश मत्स्वास्मद्रक्षया सह ॥३॥ **(असृग्रं)** त्वन्निस्सृता वेदवाचस्त्वां प्रत्येवाप्यनारतम्। उच्चैर्मुख्यतया सम्यग्विसृष्टाः स्वपतिं प्रति । अजोषाः स्तुत्यरूपेण त्वत्सेव्यास्त्वदृते क्वचित् ॥४॥ **(सञ्चोदय)** अर्वाङ्नीचान्प्रति त्वस्मान्भद्रं राधः प्रचोदय । अस्त्येव ते विशेषेण प्रकृष्टं शुभमच्युतम् ॥५॥१७॥ **(अस्मान्)** रभस्वतः शब्दवतः स्तोतृनस्मान्यशस्वतः । तत्र त्वयि महाराये महाकीर्ते सुचोदय ॥६॥ **(सङ्गोमत्)** अस्मास्वतिबृहज्ज्ञानं नित्यं सन्धेहि चाक्षयम् ॥७॥ **(अस्मे)** विद्यां कीर्तिं सदेहान्नं बहुलाभयुतं बृहत्। प्रार्थने पौनरुक्त्यं न चोदयेति ततः पुनः ॥८॥ **(वसोः)** वसोर्वसूनां च पतिं देवदेवेश्वरं प्रभुम् । ऋङ्गेयमाह्वयामोऽत्र गृणन्तोऽभीष्टसिद्धये ॥९॥ **(सुते)** अविनाश्यरिरुद्दिष्टो बृहच्छूषं सुखं प्रति । सुते सुते सद्गृहाय देवाय बृहतेऽर्चति ॥१०॥१८॥९॥

(गायन्ति) गायन्ति सामगास्त्वृग्भिः शंसंत्यृग्वेदिनोऽन्तिकम् । विरिञ्चास्त्वां बहुज्ञानशक्रकेतुमिवोच्छ्रितम् । ॥१॥ **(यत्सानोः)** व्यजानन्नुच्चतोऽप्युच्चं सामर्थ्य

एमेनं सृजता सुते मन्दिमिन्द्राय मन्दिने । चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥२॥
मत्स्वा सुशिप्र मन्दिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे । सचैषु सवनेष्वा ॥३॥
असृग्रमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत । अजोषा वृषभं पतिम् ॥४॥
सं चोदय चित्रमर्वाग्राध इन्द्र वरेण्यम् । असदित्ते विभु प्रभु ॥५॥१७॥
अस्मान्त्सु तत्र चोदयेन्द्र राये रभस्वतः । तुविद्युम्न यशस्वतः ॥६॥
सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत् । विश्वायुर्धेह्यक्षितम् ॥७॥
अस्मे धेहि श्रवो बृहद् द्युम्नं सहस्रसातमम् । इन्द्र ता रथिनीरिषः ॥८॥
वसोरिन्द्रं वसुपतिं गीर्भिर्गृणन्त ऋग्मियम् । होम गन्तारमूतये ॥९॥
सुतेसुते न्योकसे बृहद् बृहत एदरिः । इन्द्राय शूषमर्चति ॥१०॥१८॥९॥

करणे तव। ततोऽपि भूरि यत्तेन चेतत्यर्थमतो भवान्। मुक्तामुक्तसमूहेन शोभते गूढशक्तिमान्। उच्चादुच्चं विरिञ्चादिगतं कर्तृत्वमेव यत्। भूरिस्पष्टमभूत्तेन परेशस्य ततश्च सः। चेतत्यर्थानशेषांश्च महायूथेन चेष्टते ॥२॥ **(युक्ष्वाहि)** कक्ष्याभिपूरकौ पुष्ट्या युंक्ष्व त्वं केशिनौ हरी। अथोपगम्य श्रृणुनो गिरो ॥३॥ **(एहि)**ऽभिस्वरवस्तुतिम्। प्रशंसां कुरु शब्दं च पुनर्हर्षान्महत्तरम्। ब्रह्म यज्ञं च नोऽन्तस्थो बहिष्ठश्चैव वर्धय ॥४॥ **(उक्थं)** नित्यवृद्धत्वतो विष्णोर्वर्धनं तु प्रकाशनम्। बहुशत्रून्निषिदसौ हरिर्दनुजघातकः। अस्मत्सख्याय शब्दं च चकारास्मासु संस्थितः। यथा सुतेषु सोमेषु करोत्यृत्विक्षु च स्थितः ॥५॥ **(तमित्)** तमेव शरणं नित्यं सखित्वाद्यर्थमीमहे। शक्त्यानन्दस्वरूपत्वाच्छक्रः सर्वत्र चाशकत्। अस्माकं च सदा वित्तं दददेव प्रवर्तते ॥ ६ ॥ १९ ॥ **(सुविवृतं)** विस्पष्टं सुष्ठ्वकाल्यं च

(सूक्त-१०) मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः। इन्द्रः। अनुष्टुप्।

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः
ब्रह्माणस्त्वाशतक्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥ १ ॥
यत्सानोः सानुमारुहद्भूर्यस्पष्ट कर्त्वम्।
तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥ २॥
युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा।
अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥ ३ ॥
एहि स्तोमाँ अभि स्वराभि गृणीह्या रुव।
ब्रह्म च नो वसो सचेन्द्र यज्ञं च वर्धय ॥ ४ ॥
उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्षिधे।
शक्रो यथा सुतेषु णो रारणत्सख्येषु च ॥ ५॥
तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये।
स शक्र उत नः शकदिन्द्रो वसु दयमानः ॥ ६ ॥ १९॥

यशस्त्वद्दत्तमेव हि । गूढं ज्ञानसमूहं त्वं विवृण्वृद्धिं च नः कुरु ॥ अद्रिरादरणीयत्वात्प्राणस्तद्वर्तकोऽद्रिवाः । हरिः शक्रस्तथाद्रीणां छेदनाद्वारणादपि ॥७॥ (नहित्वा) न त्वामृघायमाणं हि वर्धमानं तु रोदसी । संप्राप्नुतः श्रीभूमी च सहिते वाऽप्रसादतः । अपः प्रजाः सुखवतीरजयस्त्वद्वशत्वतः । ज्ञानानि संधूनुहि च प्रापयोच्चा अपि स्वयम् ॥८॥ (आश्रुत्) बहुश्रवण कर्णास्मदाह्वानं श्रृणु चादरात् । अद्यैव च गिरो धेहि मयि स्तोमं च मत्कृतम् । प्रियं योगादपि कुरु ॥९॥ (विद्माहि) विद्म त्वां शक्तिमत्तमम् । श्रोतारं युत्सु चाह्वानमाह्वयामस्तवावनम् । बहुलाभोत्तममिति ॥१०॥ स्थानान्तरगते ऋचौ । दृष्ट्वेन्द्रं यज्ञगं याभ्यां मधुच्छन्दाः समस्तुवत् । आ तू न इति तेनैव न विरुद्धा शतर्चिता ॥ छ ॥ (आतूनः) मात्रा कुशैर्गृहीतत्वाज्जन्मन्यासीत्स कौशिकः।गाधित्वाद्वा हिरण्याण्डकोशस्थत्वा-द्धरिस्तथा । मन्दसानो नित्यसुखी स्तुत्यमायुश्च नस्तिर । ऋषिं सहस्रलाभं मां कुरु

सुविवृतं सुनिरजमिन्द्र त्वादातमिद्यशः ।
गवामप व्रजं वृधि कृणुष्व राधो अद्रिवः ॥७॥
नहि त्वा रोदसी उभे ऋघायमाणमिन्वतः ।
जेषः स्वर्वतीरपः सं गा अस्मभ्यं धूनुहि ॥८॥
आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवं नू चिद्दधिष्व मे गिरः ।
इन्द्र स्तोममिमं मम कृष्वा युजश्चिदन्तरम् ॥९॥
विद्मा हि त्वा वृषन्तमं वाजेषु हवनश्रुतम् ।
वृषन्तमस्य हूमह ऊतिं सहस्रसातमाम् ॥१०॥
आ तू न इन्द्र कौशिक मन्दसानः सुतं पिब ।
नव्यमायुः प्र सू तिर कृधी सहस्रसामृषिम् ॥११॥
परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ।
वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥१२॥२०॥१०॥

च ॥११॥ (परित्वा) त्वा इमा गिरः । सर्वदा परितः सन्तु मदीयाः सर्वलाभिनम् । वृद्धिरूपा गिरो जुष्टाः सेवारूपाश्च सन्तु नः ॥१२॥२०॥१०॥

अष्टावृचः पुनस्तेन दृष्टा अन्यत्रगास्तपः । कुर्वता ॥ छ ॥ (इन्द्रंविश्वा) सम्यगुद्रिक्तगुणव्यक्तिस्तथाभिधः ॥१॥ (सख्येते ॥२॥ पूर्वीरिन्द्रस्य) प्रथमानि महत्त्वेन ते दानान्यवनानि च । न भिद्यन्ते न नश्यन्ति गोमदन्नं यशस्तथा । यदि मंहते ददातीशो ॥३॥ (पुरांभिन्दुः ॥४॥ त्वंवलस्य) वलस्तिर्यग्गतिर्धियः । वाचामन्यार्थबुद्धेस्तु बिलं मूलं तमो हि यत् । तदपावृतवांस्त्वं च प्रदर्श्यविनिवार्य च । त्वां हि देवा भयापेताः प्रेर्यमाणास्त्वयैव च । छाद्यमानं गिरा दैत्यैररक्षन्निव सद्गिरा ॥ छ ॥ इन्द्रस्य गोसवार्थे च समुत्सृष्टा जगत्यपि । चर्तुं गावो हृता दैत्यैः सरमारक्षिताः पुरा । तस्याः स्वसृत्वमुक्त्वैव तयोच्छिष्टं च गोपयः । तदर्थं पणयो नाम ते दैत्या बलपूर्वकाः । इन्द्रेण निहताः पश्चाज्ज्ञात्वा च सरमाकृतम् । ताडयित्वा पदा वक्रात्सृते पयसि तां भयात् । शरणागतां प्रेषयित्वा दूत्येन पणिनां पुनः । भित्वा गिरिव्रजं तं च गावो यत्र प्रतिष्ठिताः । निःसारिताः पुनस्ताश्च गोसवेनेष्टमेव च । तदा देवा अभीत्यैव परितो जुगुपुः पतिम् ॥५॥ (तवाहं) तवदानैरहं सिन्धुं नदीं प्रत्यागमं पुनः । त्वामावदन्स्तुतिपदैर्यज्ञदीक्षार्थमुद्यताः । उपातिष्ठन्त कर्तारो विधुस्त्वां ये गिरोदित ॥ ६ ॥ (मायाभिः) शक्तिभिः शक्तिमन्तं त्वां शोषकं

(सूक्त-११) जेता माधुच्छन्दसः । इन्द्रः । अनुष्टुप् ।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः । रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥१॥
सख्ये त इन्द्र वाजिनो मा भेम शवसस्पते । त्वामभि प्र णोनुमो जेतारमपराजितम् ॥२॥
पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न वि दस्यन्त्यूतयः । यदी वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मघम् ॥३॥
पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत । इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥४॥
त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्रिवो बिलम् । त्वां देवा अबिभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥५॥
तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिन्धुमावदन् । उपातिष्ठन्त गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥६॥

वृत्रमातिरः । तमो वा त्वांविदुर्मेधारतास्तेषां श्रवांसि च । विद्या उच्चैस्तरां देहि ॥ ७ ॥ **(इन्द्रमीशानं)** स्तुवन्ति त्वां सहौजसा ॥ ८ ॥ २१ ॥ ११ ॥ ३ ॥ छ ॥

ऋक्संहितायाः स्वाध्यायात्प्रबन्धाद्व्यासनिर्मितात् । ब्राह्मणेभ्यस्तथा मानात्प्रोक्ताः स्युर्मुनयोऽत्र ये । श्रुत्यभावादलिङ्गाच्च मुनिर्नान्यः प्रतीयते । श्रुतिलिङ्गान्यता यावत्तावत्पूर्वा प्रमा भवेत् ॥छ॥ शतर्भिरुत्तराभिस्तु वह्निनामानमच्युतम् । अस्तौन्मेधातिथिस्ताभ्य उत्तरा अपि तद्दृशः । अन्यत्रगास्तपस्यन्स ता ददर्श कदाचन । कालस्थानान्तरत्वं चेत्सङ्ख्यातोऽभ्यधिकं भवेत् । अन्यस्थानगता अन्यदृष्टा अप्यत्रगा यदि । सङ्ख्यान्तर्भावमेष्यन्ति ता इतोपगता यतः ॥ छ ॥

(अग्निंदूतं)यज्ञभागार्थमत्रस्थो देवैः संप्रेषितो यतः । दूतोऽग्निर्वासुदेवश्च तत्तत्प्रार्थितकृद्यतः । विश्ववेदाः स सर्वज्ञो यज्ञज्ञो यज्ञसुक्रतुः ॥१॥ **(अग्निं)** अग्निनामा जामदग्न्यो भगवान्संप्रकीर्तितः । तस्य रूपबहुत्वेन वीप्सा चैवोपपद्यते । हवीमभिर्ऋग्गाह्वानैराह्वयन्तः प्रजापतिम् ॥२॥ **(अग्नेदेवान्)** जज्ञानो व्यज्यमानस्तु वृक्तं प्रस्तुतमुच्यते । यजमानो वृक्तबर्हि ॥३॥ **(तान्)** बोधयेशेच्छतः सुरान् । देवैः सहोपविशसि ॥४॥ **(घृताहवन)** यस्य ते सुघृतं हविः । रिषतो

मायाभिरिन्द्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिरः । विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युत्तिर ॥७॥
इन्द्रमीशानमोजसाभि स्तोमा अनूषत । सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूयसीः
॥८॥२१॥११॥३॥

(सूक्त-१२) मेधातिथिः काण्वः । अग्निः,६ प्रथमपादस्य (निर्मथ्याहवनीयौ) अग्नी । गायत्री ।

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥१॥
अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्पतिम् । हव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥२॥
अग्ने देवाँ इहा वह जज्ञानो वृक्तबर्हिषे । असि होता न ईड्यः ॥३॥
ताँ उशतो वि बोधय यदग्ने यासि दूत्यम् । देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥४॥

नाशकान्रक्षो जनान्प्रति दहैव च ।।५।। **(अग्निनाग्निः)** यस्यास्ये हूयते सोऽग्निः परेशेन समिध्यते । अथवाऽऽहवनीयोऽग्निर्मथितेन समिध्यते ।।६।।२२।। **(कविमग्निं)** सत्यधर्मा सद्गुणभृद्दुःखघ्नोऽमीवचातनः । चातनं कालनं वा स्यात् ।।७।। **(यस्त्वामग्ने ।।८।। योअग्निं)** देववीतिस्तु तद्गतिः । आवासयति यस्त्वां च तं त्वं मृळय सर्वदा ।।९।। **(सनःपावक)** त्वत्पूजाविषये देवानावहेन्द्रियमानिनः ।।१०।। **(सनस्तवानः)** गायत्रेण स्तूयमानो दृश्यमानेन नो रयिम् । पुत्रयुक्तामिषं चैव वीर्ययुक्तामथावह ।।११।।**(अग्नेशुक्रेण)** ज्वलता तेजसा विश्वदेवाह्वानैर्वृणु स्तुतिम् ।।२३।।१२।।

(सुसमिद्धः) अस्मद्धविष्मते देवानाहूय यज चादरात् ।।१।। **(मधुमन्तं)** तनूभ्यो वाक्ततो देवो व्यक्तस्तेन तनूनपात् ।।२।। **(नराशंस)** नरैः स्तुत्यो नराशंसो

घृताहवन दीदिवः प्रति ष्म रिषतो दह । अग्ने त्वं रक्षस्विनः ।।५।।
अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाड् जुह्वास्यः ।।६।।२२।।
कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे । देवममीवचातनम् ।।७।।
यस्त्वामग्ने हविष्पतिर्दूतं देव सपर्यति । तस्य स्म प्राविता भव ।।८।।
यो अग्निं देववीतये हविष्माँ आविवासति । तस्मै पावक मृळय ।।९।।
स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह । उप यज्ञं हविश्च नः ।।१०।।
स नः स्तवान आ भर गायत्रेण नवीयसा । रयिं वीरवतीमिषम् ।।११।।
अग्ने शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमं स्तोमं जुषस्व नः ।।१२।।२३।।१२।।

(सूक्त-१३) मेधातिथिः काण्वः । (आप्रीसूक्तं,अग्निरूपा देवताः) १ इध्मः, समिद्धोऽग्निर्वा,२ तनूनपात् , ३ नराशंसः,४ इळः, ५ बर्हिः, ६ देवीर्द्वारः,७ उषासानक्ता ,८ दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ, ९ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्यः ,१० त्वष्टा, ११ वनस्पतिः,१२ स्वाहाकृतयः । गायत्री ।
सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते । होतः पावक यक्षि च ।।१।।
मधुमन्तं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे । अद्या कृणुहि वीतये ।।२।।

वह्नेरन्याऽथवा तनूः ॥३॥ (अग्नेसुखतमे) मनूनां च हितत्वेन मनुर्हित इतीरितः ॥४॥ (स्तृणीत) आनुषक्सर्वतो देवस्थानं बर्हि स्तृणीत च । शुद्धस्य विष्णोर्यत्स्थानं घृतपृष्ठं हि तन्मनः । यत्र स्याद्दर्शनं विष्णोर्नित्यामरणधर्मिणः ॥५॥ (विश्रयन्तां) ऋतरूपेण हरिणा समृद्धा या ऋतावृधः । द्वारो देव्यः श्रियो दास्यः श्रयन्तामिह नो मखे । मानसे बाह्ययज्ञे वा ह्यसङ्गत्वादसश्चतः । अद्याहनि तथा नूनमद्यैव यजनार्थतः । द्वारभूतः स भगवानपि साक्षान्मुमुक्षतः । स्त्रीरूपश्च स ॥६॥२४॥ (नक्तोषासा) नक्ता स्यान्नाक्तो यस्मात्स सर्वतः । उषाः प्रकाशरूपत्वात्सुभद्रे ते उपह्वये । अस्मिन्बर्हिषि संस्थित्यै ॥७॥ (तासुजिह्वा) होतारौ देवगावपि । मध्यमानो परश्चैव वह्नी तद्गोऽथवा हरिः । आत्माऽन्तरात्मरूपेण द्विरूपो वा व्यवस्थितः । देवेषु यजतां यज्ञमस्मदीयमिमं सदा ॥८॥ (इळा) इळेडयत्वाद्धरिः श्रीर्वा भूरूपा सैव चापरा । मही तु भारतीनाम वायव्या ब्रह्मणोऽपरा । तद्गतस्तादृशै रूपैः पृथक्स्थो वा हरिस्तथा ॥९॥ (इहत्वष्टारं) त्वष्टा तेजस्वतो विष्णुर्बलत्वाद्वा समीरितः । विश्वरूपकरत्वाच्च विश्वरूपोऽथ पूर्तितः ॥१०॥ (अवसृजा) वननीयपतित्वेन वनस्पतिरितीरितः । ज्ञानं तु चेतनम् ॥११॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन् यज्ञ उप ह्वये । मधुजिह्वं हविष्कृतम् ॥३॥
अग्ने सुखतमे रथे देवाँ ईळित आ वह । असि होता मनुर्हितः ॥४॥
स्तृणीत बर्हिरानुषग् घृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥५॥
वि श्रयन्तामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः । अद्या नूनं च यष्टवे ॥६॥२४॥
नक्तोषासा सुपेशसाऽस्मिन् यज्ञ उप ह्वये । इदं नो बर्हिरासदे ॥७॥
ता सुजिह्वा उप ह्वये होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो यक्षतामिमम् ॥८॥
इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदन्त्वस्रिधः ॥९॥
इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये । अस्माकमस्तु केवलः ॥१०॥
अव सृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः । प्र दातुरस्तु चेतनम् ॥११॥

(स्वाहा) स्वाहा स्वभागगतिमान्स्मृतः । अव्ययत्वादमोषश्च ॥१२॥२५॥१३॥

(ऐभिरग्ने) कामदोहादुवः स्मृताः ॥१॥ (आत्वा ॥२॥ इन्द्रवायू) बृहन्पतिर्बृहत्या वा वाच एव बृहस्पतिः । मित्रेति मित्रावरुणौ पूषानाम स पोषणात् । पूर्णत्वाद्वा भगः प्रोक्तः पूर्णैश्वर्यादिकत्वतः । आदिस्थत्वात्स आदित्य आददानः प्रयाति वा । बहुरूपत्वतश्चैव मानोक्तत्वात्तु मारुतः ॥३॥ (प्रवः) मत्सरा मदकारित्वात्ताच्छील्यादुत्तरं पदम् । द्रप्सास्ते द्रवणाच्चैव चमसस्थाश्चमूषदः । शिरश्च चमसं प्रोक्तमिष्टदानात्तथेन्दवः ॥४॥ (ईळतेत्वां)अवस्युर्यजमानः स्यादवनार्थप्रवृत्तितः । आत्मस्थं वा बहुवचो बहवो मुनयोऽत्र वा । उत्तराणां वचस्त्वेन स्वयं वदति चेश्वरः । अरं कृतोऽतिकर्तारस्त्वलङ्कर्तार एव वा ॥५॥ (घृतपृष्ठाः) स्निग्धपृष्ठास्समारूढा हरिणा वा विदोषिणा । मनोमात्रेण योज्याश्च त्वां देवाश्च वहन्ति ये ॥६॥२६॥ (तान्यजत्रात्) तैर्देवान्यजतः स्तोतृन्ज्ञानेन ब्रह्मणैधितान् । पत्नीभिर्योजयागन्तुं सह मध्वश्च पायय ॥७॥ (येयजत्राः) ते षष्ठ्यतोऽनुदात्तः

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे । तत्र देवाँ उप ह्वये ॥१२॥२५॥१३॥

(सूक्त-१४) मेधातिथिः काण्वः । विश्वे देवाः (विश्वैर्देवैः सहितोऽग्निः), ३ इन्द्रवायुबृहस्पतिमित्राग्निपूषभगादित्यमरुद्गणाः १० विश्वदेवाग्नीन्द्रवायुमित्रधामानि, ११ अग्निः । गायत्री ।

ऐभिरग्ने दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये । देवेभिर्याहि यक्षि च ॥१॥
आ त्वा कण्वा अहूषत गृणन्ति विप्र ते धियः । देवेभिरग्न आ गहि ॥२॥
इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगम् । आदित्यान् मारुतं गणम् ॥३॥
प्र वो भ्रियन्त इन्दवो मत्सरा मादयिष्णवः । द्रप्सा मध्वश्चमूषदः ॥४॥
ईळते त्वामवस्यवः कण्वासो वृक्तबर्हिषः । हविष्मन्तो अरंकृतः ॥५॥
घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वह्नयः । आ देवान्त्सोमपीतये ॥६॥२६॥
तान् यजत्राँ ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि । मध्वः सुजिह्व पायय ॥७॥
ये यजत्रा य ईड्यास्ते ते पिबन्तु जिह्वया । मधोरग्ने वषट्कृति ॥८॥

स्यादुदात्तो बहुवाचकः । आवृत्तस्तु भवेदर्थस्ते पिबन्तु वषट्कृतौ ॥८॥ **(आकींसूर्यस्य)** सूर्यस्य रोचनात्स्वर्गादावक्षत्यग्निरिन्दुपान् । उषः प्रकाशनाद्ब्रह्म तद्विदस्त उषर्बुधः ॥९॥ **(विश्वेभिः)** देवास्ते विष्णुधामत्वान्मित्रधामान ईरिताः ॥१०॥ **(त्वंहोता ॥११॥युक्ष्व)** अग्निवाहा अश्वतर्यो दूर्वापद्माग्निसप्रभाः । लोहिताः क्वचिदश्वाश्च रोहिन्मृग्योऽपि कुत्रचित् ॥ १२ ॥ २७ ॥ १४ ॥

(इन्द्रसोमं ॥ मरुतः ॥ अभियज्ञं) ऋतुर्मार्गस्तु नेतृत्वान्नेष्टाऽग्निर्हरिरेव वा । ईष्टे न कश्चिदस्येति ग्ना नद्यश्च समीरिताः । गति शीलत्वतो ग्नास्ता ज्ञातृनेतृत्वतो हरिः । गमनान्नयनाद्वा ग्ना ऋतुपात्रमृतुस्तथा । सोमास्तदोकसः प्रोक्ता ऋतुपात्रस्थिता यतः। पत्नीनेतृत्वतो नेष्टा नेष्टर्त्विक्संप्रकीर्तितः । ज्ञापयन्ति स्वलिङ्गानीत्यृतवः षट्प्रकीर्तिताः । पावनाच्चैव पोतारो मरुतः पोतृदेवताः । अग्निस्तु देवता नेष्टुस्त्वष्टेन्द्रो विष्णुरेव वा ॥१॥२॥३॥ **(अग्नेदेवान्)**वेद्युत्तरा सदश्चैव प्राग्वंशो योनयः

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वान्देवाँ उषर्बुधः । विप्रो होतेह वक्षति ॥९॥
विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्न इन्द्रेण वायुना । पिबा मित्रस्य धामभिः ॥१०॥
त्वं होता मनुर्हितोऽग्ने यज्ञेषु सीदसि । सेमं नो अध्वरं यज ॥११॥
युक्ष्वा ह्यरुषी रथे हरितो देव रोहितः । ताभिर्देवाँ इहा वह ॥१२॥२७॥१४॥

(सूक्त-१५) मेधातिथिः काण्वः । (प्रतिदैवतं ऋतुसहितम्) १ इन्द्रः २ मरुतः,३ त्वष्टा, ४ अग्निः ५ इन्द्रः,६ मित्रावरुणौ, ७-१० द्रविणोदाः, ११ अश्विनौ, १२ अग्निः । गायत्री ।

इन्द्र सोमं पिब ऋतुनाऽऽ त्वा विशन्त्विन्दवः । मत्सरासस्तदोकसः ॥१॥
मरुतः पिबत ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन । यूयं हि ष्ठा सुदानवः ॥२॥
अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः पिब ऋतुना । त्वं हि रत्नधा असि ॥३॥
अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु त्रिषु । परि भूष पिब ऋतुना ॥४॥
ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिबा सोममृतूँरनु । तवेद्धि सख्यमस्तृतम् ॥५॥

स्मृताः । भूष भूषय नो यज्ञं ॥४॥(**ब्राह्मणात्**) ब्राह्मणाच्छंसिपात्रतः । पिबेन्द्र नो राधसोऽर्थे त्वामनुत्वृतुदेवताः । स्तृतं छिन्नमिति प्रोक्त ॥ ५ ॥ (**युवंदक्षं**)मस्तभ्यं दुर्दभं स्मृतम् । दक्षाख्यं यजमानं चापीशाथे यज्ञमेव च । सोमं पीत्वर्तुपात्रेण सहवातेन चर्तुना ॥६॥ २८॥ (**द्रविणोदाः**) होता च होतृकाश्चैव द्रविणोदा द्रवीणसः । अग्निश्चैवाग्नयस्तेषां देवता विष्णुमीळते ॥ ७ ॥ (**द्रविणोदाददातु** ॥ ८ ॥ **द्रविणोदाःपिपीषति**) पातुमिच्छति सोमं स सोमास्तस्मै प्रतिष्ठिताः । ऋतुपात्रैर्देवताभिः सहैवैनमभीप्सत ॥ ९ ॥ (**यत्त्वा**) चतुर्थवारमपि यत्त्वां यजामो ददिर्भव ॥ १० ॥ (**अश्विना**) दीद्यग्नी इति दीप्ताग्नी ॥ ११ ॥(**गार्हपत्येन**)संत्योऽग्निः सन्ततत्वतः । विष्णुर्वर्त्वधिपो विष्णुः केशवादिस्वरूपतः । ग्रहान्सोमस्य मिमत इति तस्यैव कथ्यते । गार्हपत्येन पात्रेण यजमानस्तु देवयन् । देवान्पातीति ॥१२॥२९॥१५॥

(**आत्वा**) सुष्ठूरीकुर्वन्ति विषयान्यतः । चक्षूंषीन्द्रस्य हरयस्तेनोक्ताः सूरचक्षसः॥१॥ (**इमाः**) भक्तिस्रुतानि धानानि बुद्धेर्धाना इति ह्यपि ॥२॥ (**इन्द्रं**)

युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूळभम् । ऋतुना यज्ञमाशाथे ॥६॥२८॥
द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु देवमीळते ॥७॥
द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि श्रृण्विरे । देवेषु ता वनामहे ॥८॥
द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥९॥
यत् त्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे । अध स्मा नो ददिर्भव ॥१०॥
अश्विना पिबतं मधु दीद्यग्नी शुचिव्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥११॥
गार्हपत्येन सन्त्य ऋतुना यज्ञनीरसि । देवान् देवयते यज ॥१२॥२९॥१५॥

(सूक्त-१६) मेधातिथिः काण्वः । इन्द्रः । गायत्री ।
आ त्वा वहन्तु हरयो वृषणं सोमपीतये । इन्द्र त्वा सूरचक्षसः ॥१॥
इमा धाना घृतस्नुवो हरी इहोप वक्षतः । इन्द्रं सुखतमे रथे ॥२॥

प्रातरित्यादिवाक्येन सवनत्रयमीरितम् । समाप्तत्वात्सोमपीतिस्तृतीयं सवनं स्मृतम् । सदा ॥ ३ ॥ (उपनः ॥४॥सेमं॥५॥३०॥ इमेसोमासः) विष्णुविवक्षायां यजमानबलं सहः । तदिष्टस्यैव दानाय तद्गुणव्यक्तिरेव वा । 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते'। 'हेयोपादेयरहितगुणपूर्णो हरिः सदा'। 'अनुग्रहव्यक्तिरेव तद्गुणानां च नान्यथा'। इत्यादिवेदवाक्येभ्यो नैव वृद्धिर्हरेः क्वचित् ॥६॥ (अयन्ते ॥७॥ विश्वमित् ॥८॥ सेमं) पृण संपूरय स्वाध्यः सुधीतय इतीरिताः ॥९॥३१॥१६॥

(इन्द्रावरुणयोः) अविकारेण संस्थानमीदृक्त्वं नाम कीर्तितम् ॥१॥ (गन्तारा) मावतो ज्ञानयुक्तस्य प्रजाश्चर्षणयः स्मृताः ॥२॥ (अनुकामं) नेदिष्ठत्वं समीपत्वं क्षिप्रं शरणमीमहे ॥३॥ (युवाकु) युवयोरेव वाक्यानां सुमतीनां च सर्वशः।

इन्द्रं प्रातर्हवामह इन्द्रं प्रयत्यध्वरे । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥३॥
उप नः सुतमा गहि हरिभिरिन्द्र केशिभिः । सुते हि त्वा हवामहे ॥४॥
सेमं नः स्तोममा गह्युपेदं सवनं सुतम् । गौरो न तृषितः पिब ॥५॥३०॥
इमे सोमास इन्दवः सुतासो अधि बर्हिषि । ताँ इन्द्र सहसे पिब ॥६॥
अयं ते स्तोमो अग्रियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः । अथा सोमं सुतं पिब ॥७॥
विश्वमित्सवनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति । वृत्रहा सोमपीतये ॥८॥
सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्तवाम त्वा स्वाध्यः ॥९॥३१॥१६॥

(सूक्त-१७) मेधातिथिः काण्वः। इन्द्रावरुणौ । गायत्री,४-५ पादनिचृत् (५हसीयसी वा) गायत्री ।
इन्द्रावरुणयोरहं सम्राजोरव आ वृणे । ता नो मृळात ईदृशे ॥१॥
गन्तारा हि स्थोऽवसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा चर्षणीनाम् ॥२॥
अनुकामं तर्पयेथामिन्द्रावरुण राय आ । ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥३॥

भवेमान्नप्रदातृणां सर्वदा विषया वयम् ॥४॥ (इन्द्रः) ऋतुः प्रधान उक्थ्यश्च शस्त्रैः स्तुत्यो विशेषतः ॥ ५॥३२॥ (तयोरित्) रक्षणेन तयोर्वित्तं ज्ञानं वा प्राप्नुमः सदा । निधीमहि च दानं च स्यादेवास्माकमर्थिने ॥६॥ (इन्द्रावरुण) ह्रस्वता संहितायां तु देवतैक्यप्रदर्शिनी । स्वरूपैक्यं हरौ तत्तु मत्यैक्यं भिन्नयोरपि ॥७॥ (इन्द्रावरुणनु) अद्य वां नुनुमो लोपः स्वातन्त्र्यार्थे हि सूत्रतः । साधयन्तीषु धीष्वेव शर्मास्मभ्यं प्रयच्छतम् ॥८॥ (प्रवां) यथास्थितस्तुतिं यां च वर्धयेथे सदैव मे ॥९॥३३॥१९॥४॥

(सोमानं) सौम्यं शब्दं कृणु त्वं नो विष्णो वायो सुवाक्पते । कक्षीवन्तं प्रति हि यो दत्तो यः स उशिक्सुतः । विवक्षितो मुनिः सोऽपि तस्मादर्थोऽपि मां प्रति ॥१॥ (योरेवान्) वित्तवान्नोगहा ज्ञानवेत्तास्माभिः सयुग्भवेत् । तुरो वेगाद्धरिर्वायु ॥२॥ (मानः) अररुट् चातिरोषणात् । तस्य धूर्तिर्वचो नास्मान्पूरयेद्रक्ष नो हरे ॥३॥

युवाकु हि शचीनां युवाकु सुमतीनाम् । भूयाम वाजदाव्नाम् ॥४॥
इन्द्रः सहस्रदाव्नां वरुणः शंस्यानाम् । क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ॥५॥३२॥
तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि । स्यादुत प्ररेचनम् ॥६॥
इन्द्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे । अस्मान्त्सु जिग्युषस्कृतम् ॥७॥
इन्द्रावरुण नू नु वां सिषासन्तीषु धीष्वा । अस्मभ्यं शर्म यच्छतम् ॥८॥
प्र वामश्नोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे । यामृधाथे सधस्तुतिम् ॥९॥३३॥१७॥४॥

(सूक्त-१८) मेधातिथिः काण्वः । १-३ ब्रह्मणस्पतिः ४ इन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः सोमश्च, ५ ब्रह्मणस्पतिः सोम इन्द्रो दक्षिणा च, ६-८ सदसस्पतिः ,९ सदसस्पतिर्नराशंसो वा । गायत्री ।

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजः ॥१॥
यो रेवान् यो अमीवहा वसुवित् पुष्टिवर्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥२॥
मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ् मर्त्यस्य । रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥३॥

(सघ) घेतिहाऽवधृतिश्चैव सोमः सौम्यत्वतो हरिः । उना मया च युक्तत्वात् ऊमैर्युक्तत्वतोऽपि वा । अमः स इति वा ॥४॥ (त्वन्तं) साक्षाच्छ्रीर्दक्षेणेति दक्षिणा । दक्षिणा चतुरत्वाद्वा स्वयमेव जनार्दनः ॥५॥३४॥ (सदसस्पतिं) सदसस्पतिर्हरिः साक्षाद्वायुरग्निरथापि वा । लाभज्ञानस्वरूपोऽसौ शरणं तमयासिषम् ॥६॥ (यस्मात्) धीप्रेरकः स ध्येयश्च धीभिर्योगं तदाप्नुते ॥७॥ (आत्) तस्माद्धविष्कृतस्त्वृद्धिं करोति यजतो विभुः । करोति चोत्तमं यज्ञं देवाह्वानानि गच्छति ॥८॥ (नराशंसं) नरैः स्तुत्यो नराशंसो हरिर्धृष्टतमश्च सः । गुणानां प्रथमाधिक्यात्सप्रथस्तम ईरितः । यस्य स्वर्गादपि गृहं मखः प्रियमिवेयते ॥ ९ ॥ ३५ ॥ १८ ॥

(प्रतित्यं) यज्ञं प्रतिप्रति त्यं तं सम्यक्शास्त्रोक्तलक्षणम् । आहूयसे ॥१॥ (नहि) महान्नैव त्वदन्योऽस्ति क्रतु प्रति । विष्णौ हि मुख्यतोऽर्थोऽयमग्नौ कांश्चिदृते सुरान् ॥ २॥ (येमह) महतो रञ्जकात्स्वर्गादद्रोग्धारोऽखिल विदुः

स घा वीरो न रिष्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः सोमो हिनोति मर्त्यम् ॥४॥
त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यम् । दक्षिणा पात्वंहसः ॥५॥३४॥
सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिं मेधामयासिषम् ॥६॥
यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन । स धीनां योगमिन्वति ॥७॥
आदृध्नोति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यध्वरम् । होत्रा देवेषु गच्छति ॥८॥
नराशंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमम् । दिवो न सद्ममखसम् ॥९॥३५॥१८॥

(सूक्त-१९) मेधातिथिः काण्वः । अग्निर्मरुतश्च । गायत्री ।
प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥१॥
नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥२॥

॥३॥ **(यउग्राः)** प्राप्ता अर्कं विशेषेण सन्निधिस्तत्र यद्धरेः ॥४॥ **(येशुभ्राः)** शुद्धा घोरबलाः क्षेत्रत्रातारः क्षतितोऽपि वा। रम्यसत्सुखभोक्तारो मरुतो मारुतत्वतः। एतादृशानि रूपाणि प्राणाग्निस्थानि चेशितुः। पृथग्वा तादृशान्येव देवगान्यपि सर्वशः ॥५॥३६॥ **(येनाकस्य)** स्वर्गोपरि प्रकाशे च सूर्यादावासते सुराः। नाको निर्दुःखरूपत्वाद् द्यौः प्रकाशस्वरूपतः ॥६॥ **(यईंखयन्ति)** प्रतोलयन्ति च गिरींस्तिरस्कृत्य च सागरम्। पुरुषान्प्रकृतिं वापि पर्ववन्तो हि जन्मना। पुरुषाः सुसमुद्रेकात्समुद्रः प्रकृतिर्मता। प्रकृतेः पुरुषाणां च प्रेरकः सन्सदा हरे। स्वरूपैर्बहुभिर्युक्त आयाहि समसद्गुणैः ॥ ७ ॥ **(आये ॥८॥ अभित्वा)** ॥९॥ ३७ ॥१९॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमदृग्भाष्ये प्रथमाष्टकस्य प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ये म॒हो रज॑सो वि॒दुर्विश्वे॑ दे॒वासो॑ अ॒द्रुहः॑। म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि ॥३॥
य उ॒ग्रा अ॒र्कमा॑नृ॒चुरना॑धृष्टास॒ ओज॑सा। म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि ॥४॥
ये शु॒भ्रा घो॒रव॑र्पसः सुक्ष॒त्रासो॑ रि॒शाद॑सः। म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि ॥५॥३६॥
ये नाक॒स्याधि॑ रोच॒ने दि॒वि दे॒वास॒ आस॑ते। म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि ॥६॥
य ई॒ङ्खय॑न्ति॒ पर्व॑तान् ति॒रः स॑मु॒द्रम॑र्ण॒वम्। म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि ॥७॥
आ ये त॒न्वन्ति॑ र॒श्मिभि॑स्ति॒रः स॑मु॒द्रमोज॑सा। म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि ॥८॥
अ॒भि त्वा॑ पू॒र्वपी॑तये सृ॒जामि॑ सो॒म्यं मधु॑। म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि ॥९॥३७॥१९॥

॥ इत्येकोनविंशं सूक्तम् ॥

॥ इति श्रीमदृग्वेदे प्रथमाष्टकस्य प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ ॐ ॥ **(अयंदेवाय)** सर्वजन्मकृते विष्णुदेवायेयंस्तुतिः कृता । मुखेन विप्रैः काण्वाद्यैः सैव यद्रतिधातमा ॥१॥ **(यइन्द्राय)** वाङ्गात्रेणैव योज्यौ ये चक्रुरिन्द्राय वाजिनौ । शमीभिर्विष्णुनिष्ठाभिर्यज्ञभागं च लेभिरे । भगवांश्चैतदखिलं कृतवानृभुसुस्थितः । पृथग्वा फलदातृत्वात् ॥२॥ **(तक्षन्)** परितो ज्मां यतश्चरेत् । परिज्माऽतो रथः काम्यं सबरित्यभिधीयते । ब कामन इति ह्यस्मा ॥३॥ **(युवाना)** सुधन्वैषां पिता स्मृतः । बृहस्पतेः कामधेनुमृजुभक्ता ऋजूयवः । अवेतनं स्वामिबलात्कर्म विष्टचत्र तेऽक्रत । ऋतभूमिर्ज्ञानभूमिर्भगवान् ऋभुरीरितः । येषां भूतमृतं कर्म यज्ञभागाप्तितोऽपि ते ॥ ४ ॥ **(संवः)** सहेन्द्रेण सहादित्यैः प्राप्ता युष्माकमिन्दवः ॥५॥१॥ **(उतत्यं)** एकं चमसं चतुरः कुरुतेत्याह तान्पुरा । त्वष्टाग्निश्चैव देवानां वाक्यात्तदपि तैः कृतम् । व्द्यादि स्वोक्तंपरित्यज्य त्वष्टुः शुश्रूषणं कृतम् । तं पूर्वकृतमेवैकं चमसं चतुरोऽक्रत ॥६॥ **(तेनः)** सप्तसङ्ख्यानि रत्नानि त्रिकालेष्वपि धत्तन । पुराणपञ्चरात्रेतिहासवेदान्हरिस्तथा । मीमांसातर्कसहितान् पञ्चवेदानथापि वा । सप्तच्छन्दांसि वैकैकं तद्गुणैरखिलैः

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः॥

(सूक्त-२०) मेधातिथिः काण्वः । ऋभवः । गायत्री ।

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया । अकारि रत्नधातमः ॥१॥
य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी । शमीभिर्यज्ञमाशत ॥२॥
तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथम् । तक्षन् धेनुं सबर्दुघाम् ॥३॥
युवाना पितरा पुनः सत्यमन्त्रा ऋजूयवः । ऋभवो विष्ट्यक्रत ॥४॥
सं वो मदासो अग्मतेन्द्रेण च मरुत्वता । आदित्येभिश्च राजभिः ॥५॥१॥
उत त्यं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतम् । अकर्त चतुरः पुनः ॥६॥

सह ॥ ७ ॥ **(अधारयन्त)** सुकर्मणा यज्ञभागमभजन्नप्यधारयन् । वह्नयो धारकत्वेन स्थिरत्वेन यथागतिः ॥८॥२॥१॥(२०)॥

(इहेन्द्राग्नी) ह्वये सोमं प्रति च तौ ॥१॥ **(तायज्ञेषु)** शुम्भनं भूषणं मतम् ॥२॥ **(तामित्रस्य)** तौ मित्रस्य प्रशस्त्यर्थौ हरेः ॥३॥ **(उग्रासन्ता ॥४॥ तामहान्ता)** रक्षांसि चोब्जतम् । रक्षोरक्ष्याः प्रजा यस्मादत्र्यो मार्गत्रयोज्झिताः । पितृदेवमनुष्याणां गत्यभावादधोगतेः ॥५॥ **(तेनसत्येन)** सत्येन गुणपूर्णेन विष्णुना तेन जागृतम् । स्वगुणैरेव विष्णुस्तु प्रकृष्टे चेतने हरौ । पदे गम्यत्वतः सम्यक्तस्मिन्नेव स्वभावतः। तथास्थितौ तु जागृतमिति विष्णुर्विशेषतः । उक्तः ॥६॥३॥२॥(२१)॥

(प्रातर्युजा) प्रातः स्तुतत्वेन प्रोक्तौ प्रातर्युजाविति । अश्विनौ भगवांश्चैव प्रातर्योगेन गम्यते । स्तुतिशब्दः स्तुतौ यस्माद्बुध्यते वर्तमानकः । बोधयेत्यत उक्तं तत्परतो बुध्यते कथम् ॥१॥ **(यासुरथा ॥२॥ यावां)** कशया स्पृष्टिमात्रेण मधुरं

ते नो रत्नानि धत्तन त्रिरा साप्तानि सुन्वते । एकमेकं सुशस्तिभिः ॥७॥
अधारयन्त वह्नयोऽभजन्त सुकृत्यया । भागं देवेषु यज्ञियम् ॥८॥२॥१॥२०॥

(सूक्त-२१) मेधातिथिः काण्वः। इन्द्राग्नी । गायत्री ।

इहेन्द्राग्नी उप ह्वये तयोरित्स्तोममुश्मसि । ता सोमं सोमपातमा ॥१॥
ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राग्नी शुम्भता नरः । ता गायत्रेषु गायत ॥२॥
ता मित्रस्य प्रशस्तय इन्द्राग्नी ता हवामहे । सोमपा सोमपीतये ॥३॥
उग्रा सन्ता हवामह उपेदं सवनं सुतम् । इन्द्राग्नी एह गच्छताम् ॥४॥
ता महान्ता सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उब्जतम् । अप्रजाः सन्त्वत्रिणः ॥५॥
तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे । इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥६॥३॥२॥२१॥

(सूक्त-२२) मेधातिथिः काण्वः । १-४अश्विनौ ,५-८सविता,९-१०अग्निः,११देव्यः,१२ इन्द्राणीवरुणान्यग्नाय्यः, १३-१४ द्यावापृथिव्यौ, १५ पृथिवी, १६विष्णुर्देवा वाः, १७-२१ विष्णुः । गायत्री ।

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम् । अस्य सोमस्य पीतये ॥१॥

कुरुतोऽखिलम् । अतो मिमिक्षतमिति स्पर्शो मेक्षणमुच्यते । वेदवाक्यस्तुतत्वेन कशा सा सूनृतावती । तयैव घृतसोमादि स्पृशतं याज्ञिकं वसु ॥३॥ (**नहिवां ॥४॥ हिरण्यपाणिं**) हितत्वाद्रमणीयत्वाद्धिरण्यं वर्णतोऽपि च । रूपं नारायणस्यैव पाणिशब्दोपलक्षितम् । स्रष्टृत्वात्सविता विष्णुः स ज्ञाता स्वपदादिकम् । स एव देवता मुख्या तद्गुणैक्येन देवता ॥५॥४॥ (**अपांनपातं**) व्यक्तत्वात्पार्थिवे देहे सोऽपांनप्ता जनार्दनः ॥६॥ (**विभक्तारं**) सदा विभज्य दातारं वसोरुत्तमराधसः । अशेषपुण्यपापादिविशेषैश्चितिदर्शकम् । आह्वयामः ॥७॥ (**सखायः**) स राधांसि शोभयत्यञ्जसा हरिः ॥८॥ (**अग्नेपत्नीः ॥९॥ आग्ना**)नदीश्च भारतीं चैव होत्रमाहुतिरूपतः । वरूत्रीं वरणीयत्वात्त्राणाद्बुद्धिस्वरूपिणीम् । विष्णुश्च प्राणसंबन्धाद्भारतीत्येव चोदितः । प्राणस्तु भरतो भारततत्वाद्भर्तृरूपतः । होत्राहुतत्वतो विष्णुः श्रीर्वापि धिषणा मता ॥१०॥५॥ (**अभिनः**) शर्म दत्वैव महतो विष्णो रक्षन्तु नोऽभितः । प्राणेनैवावसा साकं यस्मादविधवाः सदा । अतो ह्यच्छिन्नपत्रास्ताः सदा युक्कर्णभूषणाः ॥११॥(**इहेन्द्राणीं ॥१२॥ महीद्यौः**) भरणैर्नः पारयेतां दुःखेभ्यः श्रीश्च भूश्च ते ।

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना ता हवामहे ॥२॥
या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् ॥३॥
नहि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छथः । अश्विना सोमिनो गृहम् ॥४॥
हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् ॥ ५॥ ४॥
अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि । तस्य व्रतान्युश्मसि ॥६॥
विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसम् ॥७॥
सखाय आ नि षीदत सविता स्तोम्यो नु नः । दाता राधांसि शुम्भति ॥८॥
अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरुप । त्वष्टारं सोम पीतये ॥९॥
अग्ना अग्न इहावसे होत्रां यविष्ठ भारतीम् । वरूत्रीं धिषणां वह ॥१०॥ ५॥
अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः । अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम् ॥११॥

स्वयं वा भगवानन्ये रोदसी लोकदेवते ॥१३॥ **(तयोरित्)**तयोः पथस्तु विज्ञानं घृतवत्सापरोक्षकम् । यल्लोकदेवताऽपि स्याद्भारती ज्ञानदेवता । विष्णोर्नित्यपदस्थं यज्ज्ञानं यद्घृतवत्पयः । लिहन्ति विप्रास्तज्ज्ञानं बुद्धिभिस्तत्प्रसादतः । गां धारयन्वर्तते यद्गन्धर्वस्तेन केशवः ॥१४॥ **(स्योनापृथिवि)** स्योना सुखकारी स्यान्नो यतो नश्यसि नो नृवत् । निवेशनी साऽधारत्वाच्छर्म यच्छ महत्तरम् ॥१५॥६॥ **(अतोदेवाः)** असुरेभ्यो जगद्धृत्वा यतो विष्णुस्त्रिविक्रमैः । आरभ्य पृथिवीं सप्तलोकैः साकं जगत्पतिः । चक्रे सुरान्पदस्थानप्यतो देवा अवन्तु नः । विशिष्टबलचेष्टत्वाद्विष्णुरित्यभिधा हरेः । प्राणं बलं षकारं च णकारं चाह हि श्रुतिः ॥१६॥ **(इंदविष्णुः)** रमन्ति पांसवो यत्र पांसुरं पदमीरितम् । समूढं तत्र विश्वं हि पांसुवज्जगतः पतेः ॥१७॥ **(त्रीणिपदा)** वेदान्कालान् गुणाँल्लोकान्देवमानुषदानवान् । चेतनाचेतनान्मिश्रांस्त्रीणि पदा विचक्रमे । रक्षकत्वेन सर्वाणि स्रष्टृभर्तृत्वतस्तथा । मोक्षदत्वेन च विभुः स्तम्भनीयो न केनचित् । धारकांश्चैव वाय्वादीन्धारयन्वर्तते ततः ॥१८॥ **(विष्णोःकर्माणि)** जानीथ विष्णुकर्माणि प्राणिकर्माण्यशेषतः । यतो जातान्यविज्ञातो भगवान्सर्वदेव च । स्पशा ज्ञातदृशौ यस्मादिन्द्रस्य स हितः सखा । प्राणस्यैवेन्द्रनाम्नश्च

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये अग्नायीं सोमपीतये ॥१२॥
मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥१३॥
तयोरिद् घृतवत्पयो विप्रा रिहन्ति धीतिभिः । गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ॥१४॥
स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥१५॥६॥
अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥१६॥
इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूळ्हमस्य पांसुरे ॥१७॥
त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥१८॥

कस्मिन्वहमिति श्रुतेः। त्वयेदिन्द्रेतिवचनात्प्राण इन्द्राभिधो मतः ॥१९॥ (तद्विष्णोः) रमाब्रह्मशिवादिभ्यो यद्विष्णोः परमं पदम्। रूपं पश्यन्ति निर्मुक्ताः संसारात्सूरयः सदा। चक्षुर्दिवीव व्याप्तं यददृश्यं फलदर्शितम् ॥२०॥ (तद्विप्रासः) संदीपयन्ति विज्ञानैः संसारात्प्राप्तजागराः। विपन्यवो ज्ञानितमा विष्णोर्यत्परमं पदम्। तात्पर्याधिक्यविज्ञप्त्या अर्थमेतं पुनर्जगौ ॥२१॥७॥३॥ (२२)॥

(तीव्राःसोमासः) वीर्यवन्तश्च ये सोमा यजमानेष्टसाधकाः। पिब तान् ॥१॥ (उभा) सर्वदेवानां ज्ञानाधिक्यौ दिविस्पृशौ ॥२॥ (इन्द्रवायू) मनसः प्रेरकौ चैव बहुज्ञानौ धियस्पती ॥३॥ (मित्रं) जज्ञानौ व्यज्यमानौ तु यजमानस्य शोधकौ ॥४॥ (ऋतेन) परेण ब्रह्मणा तस्मिन्वृद्धौ सत्यपती सदा। सत्यं ज्योतिः प्रकाशत्वात्तौ मित्रावरुणौ हुवे ॥५॥८॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे। इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥१९॥
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम् ॥२०॥
तद् विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते। विष्णोर्यत् परमं पदम् ॥२१॥७॥३॥(२२)॥

(सूक्त-२३)

मेधातिथिः काण्वः। १ वायुः, २-३ इन्द्रवायू, ४-६ मित्रावरुणौ, ७-९ इन्द्रो मरुत्वान्, १०-१२ विश्वे देवाः १३-१५ पूषा, १६-२२, २३ (पूर्वार्धस्य) आपः २३ (उत्तरार्धस्य), २४ अग्निः। १-१८ गायत्री, १९ पुरउष्णिक्, २१ प्रतिष्ठा, २०,२२-२४ अनुष्टुप्।

तीव्राः सोमास आ गह्याशीर्वन्तः सुता इमे। वायो तान् प्रस्थितान् पिब ॥१॥
उभा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू हवामहे। अस्य सोमस्य पीतये ॥२॥
इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त ऊतये। सहस्राक्षा धियस्पती ॥३॥
मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये। जज्ञाना पूतदक्षसा ॥४॥
ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती। ता मित्रावरुणा हुवे ॥५॥८॥

(वरुणः) संसिद्धान्कुरुतां नस्तौ ॥६॥ **(मरुत्वन्तं)** सगणस्तृप्यतां हरिः ॥७॥ **(इन्द्रज्येष्टाः)** पूषा पूर्णत्वतो विष्णुस्तम्मित्राः पूषरात यः ॥८॥ **(हत)** सहसा बलरूपेण शक्रेण सहिताः सुराः । मदज्ञानं हतातीव दानशीला न शक्नुयात् । दुर्वाक्तद्वान्पुमान्वा नो ॥९॥ **(विश्वान्)** भारती पृश्निरुच्यते । गोरूपा च क्वचित्साऽभूत्तत्सुताश्चाखिलाः सुराः । अन्यत्रापि सुतास्तस्याः ॥१०॥९॥ **(जयतां)** जयतामिव तद्ध्वनिः । धैर्याद्याति यदा विष्णुं वायुं वा याथनोत्तमम् ॥११॥ **(हस्कारात्)** दोषत्यागाद्गुणप्राप्तेर्हस्कारो वायुरुच्यते । विद्युद्विशिष्टज्ञानत्वाद्भारती तत्सुता हि ते । सर्वदेवाश्च मरुतो रक्षन्त्वेतादृशो हरिः । तत्तदन्तर्गतत्वेन ॥१२॥ **(आपूषन्)** पूषा पूर्णत्वतश्च सः । आघृणिः पूर्णरश्मित्वादाजनश्चित्रबर्हिषम् । ब्रह्माणं च दिवो देव्या भर्तारं वायुमाजगाम् । यथागतं ॥१३॥ **(पूषा)** जगद्राजमविन्दद्भगवान्सुतम् । स्वकुक्षिगूढं ब्रह्माणं ॥१४॥ **(उतोसः)** मह्यं सोमैश्च तर्पितः । साधयामास षडच्युक्तानिन्द्रियाणि चकार च । साधनं शक्तिदानं तु गोभिर्वाभिर्यथायवम् ॥१५॥ १०॥ **(अंबयः)** अंबयो मातरो ह्यापः कारणत्वात् सहोदराः । जगतो जामयो यस्मात्सह ताभिर्विवर्धते । अध्वरं कुर्वतां क्षीरं सोमं

वरुणः प्राविता भुवन् मित्रो विश्वाभिरूतिभिः । करतां नः सुराधसः ॥६॥
मरुत्वन्तं हवामह इन्द्रमा सोमपीतये । सजूर्गणेन तृम्पतु ॥७॥
इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हवम् ॥८॥
हत वृत्रं सुदानव इन्द्रेण सहसा युजा । मा नो दुःशंस ईशत ॥९॥
विश्वान् देवान् हवामहे मरुतः सोमपीतये । उग्रा हि पृश्निमातरः ॥१०॥९॥४॥
जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया । यच्छुभं याथना नरः ॥११॥
हस्काराद्विद्युतस्पर्यऽतो जाता अवन्तु नः । मरुतो मृळयन्तु नः ॥१२॥
आ पूषश्चित्रबर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः । आजा नष्टं यथा पशुम् ॥१३॥
पूषा राजानमाघृणिरपगूळ्हं गुहा हितम् । अविन्दच्चित्रबर्हिषम् ॥१४॥
उतो स मह्यमिन्दुभिः षड् युक्ताँ अनुसेषिधत् । गोभिर्यवं न चर्कृषत् ॥१५॥१०॥
अम्बयो यन्त्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम् । पृञ्चतीर्मधुना पयः ॥१६॥
अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥१७॥

चापि प्रपृञ्चती: । संपृक्ता: ।।१६।। (अमू:) या: समीपस्था: सूर्यस्य सहिता अपि ।।१७।।(अप:) ह्वयामि ता या: पिबन्ति गावो नः सर्वथा हवि: । कार्यं नदीभ्य: ।।१८।। (अप्स्वन्त:) तास्वन्तरदृश्यममृतं स्थितम् । अपामेव प्रशंसार्थं सहाया: सन्तु न: सुरा: ।।१९।। (अप्सुमे) तात्पर्यार्थं पुनर्वाक्यं सुखाधारो हुताशन: ।।२०।।११।। (आप:पृणीत) वरूथं गुप्तिरुद्दिष्टा ज्योतिर्विष्णुदृशे तथा । सूरिप्राप्यो यतो विष्णु: सूर्य इत्यभिधीयते । पृण दाने ।। २१ ।। (इदमाप:)ऽखिलं पापमाप: प्रवहतापि न: । हिंसाजं शेफजं चैव तथैवानृतसंभवम् ।।२२।। (आप:)रसेन सङ्गताश्च स्मो यस्मादनुचरा हि व: ।।२३।। (संमाग्ने)कुर्युर्मामपि विद्वांसं मदर्थं सर्वदा सुरा: । एनं मामिति वार्थ: स्यादनुजानन्तु वोदितम् ।।२४।।१२।।४।।(२३) ।।५।।

शुन:शेपो ददर्शात उत्तरं परमृक्शतम् । यूपादात्मविमोक्षाय स्तुवन्देवान्पृथक्पृथक् । त्र्यूनं शतमिहैवान्यच्चतुर्थे पञ्चमेऽपि च । मण्डसे ब्रह्मणोक्तस्तु क्रमोऽत्रापि ह्यृचां भवेत् ।। (कस्यनूनं) कर्तु: परानन्दतनोरिदानीं

अपो देवीरुप ह्वये यत्र गाव: पिबन्ति न: । सिन्धुभ्य: कर्त्वं हवि: ।।१८।।
अप्स्व१न्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये । देवा भवत वाजिन: ।।१९।।
अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।
अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजी: ।।२०।।११।।
आप: पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे३ मम । ज्योक् च सूर्यं दृशे ।।२१।।
इदमाप: प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि ।
यद् वाहमभिदुद्रोह यद् वा शेप उतानृतम् ।।२२।।
आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।
पयस्वानग्न आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ।।२३।।
सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।
विद्युर्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सह ऋषिभि: ।।२४।।१२।।(२३)।।५।।

मनामहे चारु विष्णोः सुराणाम् । नामेशश्चेंदिन्दिरायै पुनर्दाद्दृशेयं तां मातरं तं च देवम्। स मुक्तानाममृतानामजेशमुख्यानां चाभ्यधिको यत्सुखादौ । तेनोक्तोऽसौ कतमो खण्डितत्वात्स चादितिर्महती तन्मही च । देशानन्त्यात्तन्महत्त्वं गुणैस्तु कालाच्चोक्तं तस्य चाखण्डितत्वम् । स एव माता च पिता च देवस्तस्मिन्सदा संस्थितास्तत्पुनर्दात् । अत्ति विश्वं तेन चैवादितिस्स श्रीर्वा ब्रह्मा प्रोक्त एवं क एव। गुणाश्च तस्याभ्यधिकाः सदैव जीवेभ्यस्तत्सोऽपि तद्वाक्ययोग्यः । ददात्वसौ विष्णवे चेन्दिरायै प्राप्तानस्मानपि तौ सर्वगत्वात् । विशेषदेशप्राप्तितस्तस्य चाप्तिर्वैकुण्ठादिर्लोक उक्तो हरेश्च ॥१॥ **(अग्नेर्वयं)** तस्यैवान्यद्रूपमग्न्याख्यमुक्तं यो यज्ञेशो हूयते जामदग्न्यः । स देवानां प्रथमो नाम तस्य स्मृतं सार्थं सर्वकामप्रदं स्यात् ॥२॥ **(अभित्वा)** सवितेत्यपरं रूपं जगत्कारणमीशितुः । वित्तानामीश्वरं तं तु वार्यं हि वरणीयतः। वित्तं रक्षन्नवन्नित्यमात्मानं भागमेम्यहम् । त्वामैश्वर्यादिसमितिं ॥३॥ **(यश्चित्)** योऽपि ते परमो भगः। इत्थंभूतो विकारित्वाच्छशमानः सुखाधिकः। नेदीयसो ब्रह्मणोऽपि पूर्वो द्वेषादिवर्जितः। हस्तयोस्तं दधे देव तव रूपमनामयम् । निदो दवीय इति तु विरुद्धार्थद्वयाभिधौ । दूरसामीप्यवचनावुभावपि महोदधौ । यदाऽन्यस्सविता देवस्तव स्वामी भगो हरिः । अद्वेषो विष्णुरित्युक्तेस्तमहं हस्तयोर्दधे ॥४॥**(भगभक्तस्य)** विष्णुभक्तस्य ते रायो मूर्धानं

(सूक्त-२४) आजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातः । १ कः (प्रजापतिः), २ अग्निः, ३-५ सविता, ५ भगो वा, ६-१५ वरुणः । १,२,६,-१५ त्रिष्टुप्, ३-५ गायत्री ।

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।
को नो मह्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥१॥
अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।
स नो मह्या अदितये पुनर्दात् पितरं च दृशेयं मातरं च ॥२॥
अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम् । सदावन् भागमीमहे ॥३॥
यश्चिद्धि त इत्था भगः शशमानः पुरा निदः । अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥४॥

राय उत्तमम् । तवावसाऽऽरभे विद्यामुच्चैरश्नामि तत्फलम् । ऐश्वर्यादिगुणा यस्य भगो भक्तं परात्मनः । तस्य ते वित्तमश्नामि तव रक्षाबलाद्धरे ॥५॥१३॥ (नहिते)क्षतात्त्राणं ते बलसंविदं च पूर्णं नापुर्मुक्तिगा ये विशिष्टाः । अपि स्वयं संसृतेरुत्पतन्तः पतयन्तोऽन्यांच्छिष्यभक्तानुदाराः । सदा शुभान्याचरन्तोऽपि देवा अब्देवता आप इति श्रुतिर्यत् । गङ्गाद्या वा वायुदेवस्य विष्णोरुत्पत्तिं ये जानते देवसङ्घाः । वयः सुपर्णा इति वाप्य ॥६॥ (अबुध्नेराजा)ऽबुध्ने प्रकाशतः संभजतः स्वमुच्चैः । स्तूपं स्थानं ददते पूतदक्षो नीचस्था अप्यूर्ध्वगास्तेन तस्थुः । नीचाश्रये मुक्तिगा मानुषाद्यास्तेषां बुध्नो नीचलोकः सुरेभ्यः । नीचा गुणा अप्रकाशोऽथवैषां नीचोच्चत्वं क्रमशश्चाविरिञ्चात् । अस्माकमन्तर्निहितानि नित्यं ज्ञानानि भूयासुरतोऽधिकानि । भवन्त्यर्हा भवितुं वा भविष्याः स्युर्द्विर्ग्रह प्रार्थनैवाधिकार्थे ॥७॥ (उरुंहि) उरुं राजा रञ्जनाद्राजनाद्वा सूर्याय पन्थानमसौ चकार । स्वाज्ञानुसारेण सदैव गत्यै पादावपादाय च गन्तवेऽकरोत् । अज्ञाय विज्ञानमकः स गुन्तुमात्मानमित्यर्थ इहाञ्जसोक्तः । बुद्धेर्धातुः शङ्करस्यापि दोषान्वक्ता ज्ञानाच्छिक्षकत्वाच्च विष्णुः ॥८॥ (शतन्ते) जगद्रक्षासाधनान्यप्यनन्तान्यनन्तधा सन्ति पुनस्तवेश । अगादरूपा महती

भगंभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा । मूर्धानं राय आरभे ॥५॥१३॥
नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्चनामी पतयन्त आपुः ।
नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्न ये वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वम् ॥६॥
अबुध्ने राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।
नीचीनाः स्थूरुपरि बुध्न एषामस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ॥७॥
उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।
अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥८॥
शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिष्टे अस्तु

शुभा च मतिर्मम त्वद्विषये सदाऽस्तु। ऋतज्ञानप्रतिरूपत्वहेतोर्निर्ऋत्याख्यां दुर्मतिं दूर एव। बाधस्व दुर्ज्ञानिजनं निरस्य स्वर्गात्पराकृत्य च शश्वदेव। कृतं च पापं प्रमुमुग्धि मत्तः ॥९॥ (अमीये) ऋक्षाण्यमी निहितानि त्वयोच्चैः। दृश्यानि रात्रौ न दिवा त्वयैवेत्यादीनि कर्माण्यनिरोधितानि। पश्यन्परानन्दतनोस्तवैव चन्द्रो नित्यं दृश्यमानस्त्वयैव। संप्रेरितो याति परे च देवा एवं त्वदाज्ञाकरणाः सदैव ॥१०॥१४॥ (तत्त्वायामि) एवंगुणो यत्त्वमतो व्रजामि सदा शरण्यं शरणं वेदवाचा। नमन्नन्यो यजमानो हविर्भिस्तदाशास्ते त्वद्गतिं देवदेव। अनिन्दन्नस्मान्नरमात्रबुध्द्या सम्बोधयोच्चैः स्तुतमस्मदायुः। छेत्सी ॥११॥ (तदित्) नक्तं दिवसे चैतदेव स्तोत्रं त्वदीयं प्राहुरार्याः सुकार्यम्। मह्यं केतो ज्ञानरूपो हृदिस्थो नारायणो वक्त्ययं तेऽन्यरूपम्। पश्यत्यपीशो यं समह्वद्गृहीतः स नो देवो मोचयत्वग्रचदुःखात् ॥१२॥ (शुनःशेपोह्यह्वत्) शुनःशेपो ह्यह्वद्गृहीतः स्थानत्रये विक्रयाद्यैः सुबद्धः। द्रुतं प्राप्तानि द्रुपदानि विक्रयो यूपे बन्धः संज्ञपनोद्यमश्च। आदित्योऽसावादिसंस्थः परेशो वारीशान्तः संस्थितः स्तूयतेऽत्र। शुनःशेपो यमित्यादिकेन वारीशोऽपि ह्यृषिणा स्तूयमानः। गुणास्त्रयो द्रुपदानीति चोक्ता द्रवत्ययं जीवसङ्घो हि यत्र। करोत्वेनमवसृष्टं सृतेः स प्रसन्नोऽस्मान्कर्मपाशान्मुमोक्तु ॥१३॥

बाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥९॥
अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुह चिद् दिवेयुः।
अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति ॥१०॥१४॥
तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः।
अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥११॥
तदिन्नक्तं तद्दिवा मह्यमाहुस्तदयं केतो हृदा आ वि चष्टे।
शुनःशेपो यमह्वद् गृभीतः सो अस्मान् राजा वरुणो मुमोक्तु ॥१२॥
शुनःशेपो ह्यह्वद्गृभीतस्त्रिष्वादित्यं द्रुपदेषु बद्धः।
अवैनं राजा वरुणः ससृज्याद्विद्वाँ अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥१३॥

(अवते) निन्दां च तेऽवाग्गतेर्हेतुभूतामवगच्छामः सेयमित्यप्ययोग्याम् । नमस्कारैस्त्वद्गतैस्त्वन्मखैश्च हविर्युक्तैस्त्वत्प्रसादात्स च त्वम् । क्षितिरस्मभ्यं प्राणरन्ताखिलज्ञो वियोजयास्मत्कृतान्याश्वघानि ॥१४॥ **(उदुत्तमं)** पुण्यं पापं मिश्रमित्येव पाशान्यथायोग्यं श्रथयान्येषु दत्वा । त्वन्निष्ठया तेन वयं त्वदीयलक्ष्म्याः पुत्राः स्याम मुक्ताः सृतेश्च । एषा विष्णोः केवलाऽप्येवमन्या अयोग्याया अन्यदेवेषु सम्यक् । वाक्यैर्विशिष्टैरपवादहीनैर्ज्ञेया गुणा अन्यदेवेषु चैव । पतिः सोमो वरुणस्याप्यथाग्नेः पतिः सूर्यस्तावुभौ तुल्यवीर्यौ । सूर्याचन्द्रमसोः पतिरिन्द्रोऽस्य रुद्रः पतिर्ब्रह्मा पतिरस्यापि विष्णुः । पतिर्मुक्तेर्वासुदेवोऽथ दृष्टेर्ब्रह्मा विद्यायाः शर्व इन्द्रः क्रियायाः । क्रियांशानानधिपा अन्यदेवास्तथा फलानामपि मुक्तिमार्गे । यथायोग्यं स्वेन्द्रियप्रेरकाश्च ततः पूज्या देवता मुक्तिकामैः । इति श्रुतेस्तारतम्यं गुणानां ज्ञात्वा योज्याः श्रुतयस्तत्र तत्र ॥१५॥१५॥५॥(२४)॥

(यच्चित्) दिवसे दिवसे देव कुर्मो यदपि ते व्रतं । यथैव सुजना ॥१॥ **(मानोवधाय)** मा नो हन्तु साधय निघ्नते । जिहीळानस्त्यजन्धर्मं हरतो मा च मन्यवे ॥२॥ **(विमृ ळीकाय)** मनस्त्वयि निबध्नीमो गीर्भिरश्वं वियोजितम् । बध्नाति सारथिर्यद्वन्मृळीकारक्षकोऽधिकम् । त्वन्मनोऽस्मासु वा गीर्भी रक्षणाय

अवते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।
क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥१४॥
उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।
अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥१५॥१५॥५॥(२४)॥

(सूक्त-२५) आजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातः । वरुणः गायत्री ।

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम् । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥१॥
मा नो वधाय हत्नवे जिहीळानस्य रीरधः । मा हृणानस्य मन्यवे ॥२॥

विसीमहि ॥३॥ (पराहि) पराक्पतन्ति प्रज्ञा मे विविधाः शुभलब्धये । पक्षिणो वसतीर्यद्वद्धान त्वां प्राप्नुवन्ति च ॥४॥ (कदा) अतोऽखिलक्षत्रपतिमाह्वयामः कदा वयम् । अविनाशिनं रक्षणाय महादर्शनमञ्जसा ॥५॥१६॥ (तदित्) तत्प्रसादाद्ब्रह्मवायू सममेवावगच्छतः । वेनन्तौ हि विजानन्तौ तौ हि ज्ञानिवरौ मतौ । यथाज्ञानं प्रयोगं च दाशुषे कुरुतो न तौ । अश्विनौ वरुणश्चेत्स्या ॥६॥ (वेदायः) दाकाशे पक्षिणां पदम् । वेत्त्यसौ सूक्ष्मविज्ञानात्तथा नावो जलेऽब्धिगः । मुक्तानां च स्थितिं वेद ज्ञानस्य च गतिं पराम् । क्षीराब्धिशयनो विष्णुः ॥७॥ (वेदमासः) कालं कालोद्भवैः सह । य आत्मनः समीपे च जायते तं च पद्मजम् । मुक्तं वा ॥८॥ (वेदवातस्य) वर्तनां वायोर्महतोऽतिप्रकाशिनः । बृहतो ज्ञानिनश्चैव बृहतो महतोऽपि वा । अधिकानि पदान्येव देवा अध्यासतेऽपि तान् ॥९॥ (निषसाद) साम्राज्याय सपस्त्यासु निषसाद प्रजासु च । सुज्ञान ॥१०॥१७ ॥ (अतोविश्वानि) स्तत्र सन्विश्वान्यद्भुतानि च पश्यति । कर्ता चिकित्वान्स कृतकर्तव्यानि च पश्यति ॥११॥(सनः) विश्वान्यहानि नो देवः सुपथानि करोत्वसौ। ददात्वायूंषि

वि मृळीकाय ते मनो रथीरश्वं न संदितम् । गीर्भिर्वरुण सीमहि ॥३॥
परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यइष्टये । वयो न वसतीरुप ॥४॥
कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे । मृळीकायोरुचक्षसम् ॥५॥१६॥
तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय दाशुषे ॥६॥
वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम् । वेद नावः समुद्रियः ॥७॥
वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः । वेदा य उपजायते ॥८॥
वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहतः । वेदा ये अध्यासते ॥९॥
नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्या३स्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥१०॥१७॥
अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥११॥

नो नित्यं मुक्तौ वा ॥१२॥(बिभ्रत्) ऽतिद्रुतभ्रमम् । हितं च रमणीयं च चक्रं स्वर्णं च वर्णतः । अबिभ्रच्च सुनिर्णिक्तं शुद्धं वस्त्रमवस्त च। अविज्ञातचरा देवाः स्पशस्तस्य निषेदिरे । परितो वरुणः पाशमबिभ्रद्द्रुतबन्धनम् ॥१३॥ (नयं) स्तम्भयन्ति न यं वीरा स्तम्भका अपि राक्षसाः । जनानां द्रोहिणो दैत्याः शत्रवश्चाभिमातयः ॥१४॥ (उतयः) असमं च यशश्चक्रे योऽस्माकं हृदयेषु च। अमानुषेषु चान्येषु समन्तादात्मनः सदा । अज्ञेष्वपि च मर्त्येषु व्यतनोदात्मनो यशः ॥ १५ ॥ १८ ॥ (परामे) महाज्ञानं परेशानमिच्छन्त्यो मम धीतयः । सर्वतो यान्ति यद्वच्च गावः श्रृङ्गस्वरा ननु ॥१६॥ (सन्नु) आपूर्णं मधुमोक्षस्थं सुखं पचसि मेऽग्निवत् । तत्संवोचावहै भूयः प्रियस्त्वं मम यत्सदा ॥१७॥ (दर्शन्नु) अदर्शं तं च सर्वज्ञं तद्रथं च भुवि स्थितम् । सुगिरो मे जुषत च ॥१८॥ (इमंमे) त्वाऽवनेप्सुरहं चके। पश्येयं ॥१९॥ (त्वंविश्वस्य) त्वं च विश्वस्य राजा भवसि मेधिरः । मेधावान् ग्मः पृथिव्याश्च सकाले च प्रतिश्रुधि ॥ २०॥ (उदुत्तमं) स त्वं त्रिगुणपाशान्नो मुमुग्धि छिन्धिचाञ्जसा ॥२१॥१९॥६॥(२५) अथ स्तौत्यग्निं

स नो॑ वि॒श्वाहा॑ सु॒क्रतु॑रादि॒त्यः सु॒पथा॑ करत् । प्रण॒ आयूं॑षि तारिषत् ॥१२॥
बिभ्र॑द्द्रा॒पिं हि॑र॒ण्ययं॒ वरु॑णो वस्त॒ नि॒र्णिज॑म् । परि॒ स्पशो॒ नि षे॑दिरे ॥१३॥
न यं दिप्स॑न्ति दि॒प्सवो॒ न द्रुह्वा॑णो॒ जना॑नाम् । न दे॒वम॒भिमा॑तयः ॥१४॥
उ॒त यो मानु॑षे॒ष्वा यश॑श्च॒क्रे असा॑म्या । अ॒स्माक॑मु॒दरे॒ष्वा ॥१५॥१८॥
परा॑ मे यन्ति धी॒तयो॒ गावो॒ न गव्यू॑ती॒रनु॑ । इ॒च्छन्ती॑रु॒रु॒चक्ष॑सम् ॥१६॥
सं नु वो॑चाव॒है॒ पुन॒र्यतो॑ मे॒ मध्वाभृ॑तम् । होते॑व॒ क्षद॑से प्रि॒यम् ॥१७॥
दर्शं॒ नु वि॒श्वद॑र्शतं॒ दर्शं॒ रथ॒मधि॒ क्षमि॑ । ए॒ता जु॑षत मे॒ गिरः॑ ॥१८॥
इ॒मं मे॑ वरुण श्रुधी॒ हव॑म॒द्या च॑ मृळय । त्वाम॑व॒स्युरा च॑के ॥१९॥
त्वं वि॒श्वस्य॑ मेधिर दि॒वश्च॒ ग्मश्च॑ राजसि । स याम॑नि॒ प्रति॑ श्रुधि ॥२०॥
उदु॑त्त॒मं मु॑मुग्धि नो॒ वि पाशं॑ मध्य॒मं चृ॑त । अवा॑ध॒मानि॑ जी॒वसे॑ ॥२१॥१९॥६॥(२५)॥

विष्णुमग्निमप्यग्निगोचरैः । वचनैः ।। **(वसिष्व)** सर्वदेवानां पूजायै प्रोद्यतो भवन् । वसिष्वोत्तमवस्त्राणि भूषणैरप्यलङ्कुरु। कुर्वन्नुत्सवमत्यन्तमस्मदीयं मखं यज । नित्यमेध्य हरे देव भोग्यान्नानां सदापते । ऊर्जितानां जनानां वा स्वस्मिन्नो अध्वरं यज। रमयत्यध्वनि शुभे येन तेनाध्वरो मखः ।।१।। **(निनः)** वचो नो निनयात्यन्तं दिवि व्याप्ततया सदा । अशेषदेवगत्वेन मन्मभिर्मतिभिः सह। अवमो दशदेवेषु वह्निर्विष्णुस्तु तत्स्थितः ।।२।। **(आहि)** सख्ये च सूनवे मह्यमायजत्येष देवताः । आपिः प्राप्यो मम स्वामी भृत्यत्वान्मह्यमापये ।।३।। **(आनः ।।४।। पूर्व्यहोतः)** अस्य मेऽर्थे कुरु मदं स्वातन्त्र्यान्मादयस्व वा ।। ५ ।। २०।। **(यच्चित्)** शश्वद्विस्तरतः सर्वान्यदा देवान्यजामहे । तदा त्वय्येव हि हविर्हूयते ।।६।। **(प्रियोनः)** सप्रियो भव । मन्द्रो मदकरः ।।७।। **(स्वग्नयः ।।८।। अथानः)** स्त्रीणां पुंसां चोभयवर्गिणां ।।९।। **(विश्वेभिः)** चनः सुखं धा अस्मासु वायोः पुत्रोऽग्निरेव चेत् । भगवान्वायुना व्यङ्ग्यो ।।१०।।२१।।७।।२६।।

(सूक्त-२६) आजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातः । अग्निः । गायत्री ।

वसिष्वा हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्जां पते । सेमं नो अध्वरं यज ।।१।।
नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः । अग्ने दिवित्मता वचः ।।२।।
आ हि ष्मा सूनवे पितापिर्यजत्यापये । सखा सख्ये वरेण्यः ।।३।।
आ नो बर्ही रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा । सीदन्तु मनुषो यथा ।।४।।
पूर्व्य होतरस्य नो मन्दस्व सख्यस्य च । इमा उ षु श्रुधी गिरः ।।५।।२०।।
यच्चिद्धि शश्वता तना देवंदेवं यजामहे । त्वे इद्धूयते हविः ।।६।।
प्रियो नो अस्तु विश्पतिर्होता मन्द्रो वरेण्यः । प्रियाः स्वग्नयो वयम् ।।७।।
स्वग्नयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । स्वग्नयो मनामहे ।।८।।
अथा न उभयेषाममृत मर्त्यानाम् । मिथः सन्तु प्रशस्तयः ।।९।।
विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः सहसो यहो ।।१०।।२१।।२६।।

(अश्वंन) वारवान्बडवामुखः । स्वदृष्टान्तो हरेर्यस्माद्विष्णुः स बडवामुखः ॥१॥ **(सघ)** सूनुः स शवसो वायोः पृथुज्ञानः सुशेवकृत् । सुखकृन्नो भवेन्मीढ्वान्स्वामी नः सूनुरेव वा। व्यञ्ज्यत्वाद्वायुना सार्धं सुशेवः सुसुखात्मकः ॥२॥ **(सनः)** आसात्समीपतश्चास्मानघार्थायोर्निपाहि च । प्रति प्रतिसदो नित्यो विश्वायु ॥३॥ **(इममूषु)** स्त्वमिमां स्तुतिं । सनिं दानस्वरूपां च गायत्रीछन्द ज्ञानदोऽथ आत्मिकाम् । नव्यां संस्तुतिषु श्रेष्ठां वद देवेषु सादरम् ॥४॥ **(आनः)** उत्तमाधममध्येषु भोगेष्वस्मानवाप्नुहि । रक्षकत्वेन शिक्षास्मान्ज्ञानवस्वर्थमेव च । अन्ते मोक्षे मितत्वेन ज्ञानमन्तममुच्यते ॥५॥२२॥ **(विभक्तासि)** क्षीराब्ध्यूर्मिसमीपस्थो मुक्तभोगविभागदः । यजमानाय सद्यश्च क्षरस्यखिलमीप्सितम् । नित्यमुत्तमतेजस्त्वाच्चित्रभानुर्हरिः स्मृतः ॥६॥ **(यमग्ने)** यं मर्त्यं रक्षसि विभो यं युत्सु प्रेरयस्यपि । ज्ञानाज्ञानात्मकेष्वेव स गन्ता नित्यसत्सुखम् । भोगान्वा मुक्तिगान्नित्यानिह चेदुपचारतः ॥७॥ **(नकिः)** परिपूर्णोऽस्य नैवास्ति त्वदीयस्य तु कस्यचित् । भोगोऽपि बहुलो यस्माद्दित्सस्येव पुनः पुनः । सहन्त्यः सन्ततबलः सहसः पुत्र एव वा । श्रवाय्यः श्रवणीयश्च सुप्रसिद्धतमोऽपि वा ॥८॥

(सूक्त-२७)

आजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरताः । १-१२ अग्निः, १३देवाः । १-१२ गायत्री, १३त्रिष्टुप्

अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः । सम्राजन्तमध्वराणाम् ॥१॥
स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः । मीढ्वाँ अस्माकं बभूयात् ॥२॥
स नो दूरा च्चासाच्च नि मर्त्या दघायोः । पाहि सदमिद्वि श्वायुः ॥३॥
इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसम् । अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥४॥
आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु । शिक्षा वस्वो अन्तमस्य ॥५॥२२॥
विभक्तासि चित्रभानो सिन्धोरूर्मा उपाक आ । सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥६॥
यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिषः ॥७॥
नकिरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित् । वाजी अस्ति श्रवाय्यः ॥८॥

(सवाजं) वाजं तारयिताऽऽनेता सोर्वद्भिर्गोसमाप्तितः । त्वदीयस्तु भवेद्विप्रैर्दाता विपुलदानतः । युद्धस्य तारकोऽन्नस्य दाता भोगस्य वा भवेत् । इन्द्रियैस्तमसा युद्धं तरुता ज्ञानदोऽथवा ॥९॥ (जराबोध) स्तुतिबोद्धा यतस्तां त्वमवधारय सर्वदा । नित्यज्ञानोऽपि दत्वा तत्फलं वेत्तेति कथ्यते । रुजां विद्रावकेशाय प्रत्यक्षां तव वा स्तुतिम् ॥१०॥२३॥ (सनः) नितराममितत्वेन महान्पुरुसुखश्च सः । धृत्करोति गरुत्मान्यद्धरेश्चेद्धूमकेतुता । ताच्छील्ये म इति ह्यस्मात्सूत्राद्धूम इतीरितः । ज्ञानायान्नाय च स नः प्रहिणोतु सुकर्मणाम् ॥११॥ (सरेवान्) देवानां केतुभूतोऽसौ वित्तवान्विश्पतिर्यथा । अस्मादीयानि चोक्थानि बृहत्तेजाः श्रृणो ॥१२॥ (नमः) त्वथ । नारायणब्रह्मपुरःसरास्तु देवा महान्तः शिशवः स्कन्दपूर्वाः । बटुस्वरूपाश्च त एव कुत्रचिद्युवान इन्द्रादय एत एव । महत्त्वमेषां गुणतोऽपि यूनामिन्द्रादयो मध्यगुणा युवानः । आपेक्षिकाल्पैश्च गुणैस्तदीयैः समीरिता आशिना अर्भकाश्च । कृतं नमः शक्तिमन्तो यजाम न ज्यायसां स्तुतिमात्रं लुपामः । एकस्य विष्णोरपि रूपभेदा अणीयांसः संत्यथवा महान्तः । युवत्वसाम्येऽपि महत्त्वभेदाद्युवा महानित्यपि भेद उक्तः ॥१३॥२४॥८॥ (२७)॥

(यत्रग्रावा) विस्तीर्णाधिस्तना यत्र ग्रावाणोऽभिषवोद्धृताः । धिषणाभिषुतान्

स वाजं विश्वचर्षणिरर्वद्भिरस्तु तरुता । विप्रेभिरस्तु सनिता ॥९॥
जराबोध तद्विविड्ढि विशेविशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥१०॥२३॥
स नो महाँ अनिमानो धूमकेतुः पुरुश्चन्द्रः । धिये वाजाय हिन्वतु ॥११॥
स रेवाँ इव विश्पतिर्दैव्यः केतुः श्रृणोतु नः । उक्थैरग्निर्बृहद्भानुः ॥१२॥
नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः ।
यजाम देवान्यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंसमा वृक्षि देवाः ॥१३॥२४॥(२७)॥

सोमानव नः स्वीकृतस्तु ते । गुरु स्वीकार इत्यस्माद्धातो स्तुत्यो हि जल्गुलः ॥१॥(यत्रद्वौ) फलकेऽभिषवस्यैव स्त्रियो जघनसाम्यतः। प्रोक्ते ॥२॥ (यत्रनारी) उपच्यवश्चापच्यवः सङ्गतिभेदतः। जिह्वाग्रा वाथ वाग्युक्तिरुच्यतेऽभिषवस्तथा। खलश्चोरुस्तथा देहः सोमो मन इतीरितः। ज्ञानोत्पत्तौ च फलकस्थाने ओष्ठे उदीरिते ॥३॥ (यत्रमन्थां) मन्थरश्मीनश्वरश्मीन्यथा यत्र निबध्यते । रश्मयो यत्र नाड्यश्च ॥४॥ (यच्चित्) यस्माद्युक्तो गृहे गृहे। देहे देहेऽथवा तेन द्युमद्दुन्दुभिवद्वद। पृथिवी देवता तस्य तद्गतो वा स्वयं हरिः । सोमामात्यो परो देवो वनस्पतिरितीरितः। सोमो वा तद्गविष्णुर्वा श्रुतः फलकदेवता। वृक्षाणामपि सर्वेषामतो ॥५॥२५॥ (उतस्म) वृक्षाग्र एव तु । वायुर्वाति वनानां वा भजनीयदिवौकसाम् । पतिर्विष्णुस्तु तस्याग्रे वायुर्देवो हि गच्छति। पातवे स्वस्य सोमं वा मनो वा सुनु विष्णवे ॥६॥ (आयजी) आयज्वावन्नलब्धृणामुत्तमा-वतिभक्षकौ। जह भक्षण इत्यस्माद्यथाऽश्वावन्नभक्षकौ। सोमस्य भक्षकावत्र ॥७॥ (तानः) ऋष्वावतिमहत्तरौ । महद्भिः सोतृभिः सोममिन्द्राय मधुमत्सुतम् ॥८॥

(सूक्त-२८) आजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातः। १-४ इन्द्रः, ५-६उलूखलं, ७-८ उलूखलमुसले, ९ प्रजापतिर्हरिश्चन्द्रः (अधिषवण) चर्म सोमो वा । १-६ अनुष्टुप्, ७-९ गायत्री ।

यत्र ग्रावा पृथुबुध्न ऊर्ध्वो भवति सोतवे । उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥१॥
यत्र द्वाविव जघनाधिषवण्या कृता । उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥२॥
यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते। उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥३॥
यत्र मन्थां विबध्नते रश्मीन्यमितवा इव । उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥४॥
यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे । इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥५॥२५॥
उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्यग्रमित्। अथो इन्द्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥६॥
आयजी वाजसातमा ता ह्यु१च्चा विजर्भृतः । हरी इवान्धांसि बप्सता ॥७॥
ता नो अद्य वनस्पती ऋष्वावृष्वेभिः सोतृभिः । इन्द्राय मधुमत्सुतम् ॥८॥

(उच्छिटं) सोममुत्पवनायैतं द्रोणो परिपवित्रके। भर शिष्टं चमसयोर्ऋजीषं गोरधि त्वचि। भरेत्यात्मानमेवाह स्वान्तर्यामिणमेव वा। शिरोभेदौ तु चमसौ द्रोणं चोदरमीरितम्। पवित्रं बुद्धिरेवात्र मनःशुद्धिस्तया यतः। मुखचर्मैव गोचर्म मन एतेषु विष्णवि। धार्यं ॥९॥२६॥९॥(२८)

(यच्चिद्धि) यत्सद्गुणाऽशस्ता इव स्मसि वयं ततः। शुभ्रवाङ्गनआदीनां विषयेऽस्मान्प्रशंसय । बहुवाच्यज्ञेययुक्तान्कृत्वाऽस्मांस्त्वं महामख ॥१॥ **(शिप्रिन्)** सुखिन्नन्नपते वाग्ज्ञ तव कर्माणि सर्वशः ॥२॥ **(निष्वापय)** दैत्यरक्षःप्रजे मिथ्यादृशौ सस्तां पुनर्बहु। अबुध्यमाने नित्यं च यथा निष्वापयेश्वर ॥३॥ **(ससन्तु)** स्वपन्तु ते शत्रवस्ते सर्वदाऽज्ञानमोहिताः । बोधन्तु चैव मित्राणि तव रूपं सुनिर्भयम् ॥४॥ **(समिन्द्र)** पापया मायया मिथ्यास्तुवन्तं त्वामपि प्रभो । मायामयास्तवगुणा न सन्ति परमार्थतः । इति नित्यं रुवन्तं च मायावाद्याख्यगर्दभम् । संचूर्णय तमस्येव क्षिप्त्वा

उच्छिष्टं चम्वोर्भर सोमं पवित्र आ सृज । नि धेहि गोरधि त्वचि ॥९॥२६॥९॥(२८)॥

(सूक्त-२९) आजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातः। इन्द्रः। पङ्क्तिः।

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि।
आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥१॥
शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तव दंसना।
आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥२॥
नि ष्वापया मिथूदृशा सस्तामबुध्यमाने।
आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥३॥
ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः।
आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥४॥
समिन्द्र गर्दभं मृण नुवन्तं पापयामुया ।

तप्ताश्मभिः सदा ॥५॥ (पताति) दूरं च पातयत्वेनान्वायुस्तस्मिंस्तमस्यधः। वनं दृढग्रहेणैव तत्तमोवेदनोल्बणा। कुण्डृणाचीति संप्रोक्ता कुण्डान्नीचत्वतोऽधिकम्। कुम्भः कुण्डाभिधः कुम्भीपाकान्नीचा हि तद्गतिः। रेफः स्वरव्यत्ययश्च तदाधिक्यार्थमीरितौ ॥६॥ (सर्वं) सर्वं परिक्रोशकरं पापिनं जहि जम्भय। दंशयश्वादिभिर्नित्यं क्रकचैर्दंशनं यथा ॥७॥२७॥१०॥(२९)॥

(आवः) हे वाजयन्तो युध्यन्तो देवा भोगिन एव वा। सोमैर्व इन्द्रमासिञ्चे कृविं यद्वन्नृपं कृतेः। कर्तारमीशमिव वा स्वदृष्टान्तो हरेर्भवेत् ॥१॥ (शतंवा) शतेन वा सहस्रेण सोमानामाशिरावताम्। पाताल इव नैवायं निलीनो भवति क्वचित्। विलापयति तानेव ॥२॥ (संयत्) बलिनेऽस्मै मदाय च। संदधुर्नैव विश्वानि व्यक्तीरस्योदरे क्वचित्। समुद्रेकात्समुद्राख्या प्रकृतिश्च महत्त्वतः ॥३॥ (अयमुते) तयैवायं प्रपञ्चश्च कपोतो गर्भधिं यथा। सम्यग्व्याप्नोषि विश्वं च तस्मान्नोऽव च ओहसे ॥४॥ (स्तोत्रं) गिरां वाहक ते स्तोत्रमखिलं वेदवैदिकम्। सूनृता वागियं

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥५॥
पताति कुण्डृणाच्या दूरं वातो वनादधि।
आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥६॥
सर्वं परिक्रोशं जहि जम्भया कृकदाश्वम्।
आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥७॥२७॥१०॥(२९)॥

(सूक्त-३०) आजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातः। १-१६ इन्द्रः, १७-१९ अश्विनौ, २०-२२ उषाः। १-१०,१२-१५,१७-२२ गायत्री, ११ पादनिचृद्गायत्री, १६ त्रिष्टुप्।

आ व इन्द्रं क्रिविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुम्। मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥१॥
शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिराम्। एदु निम्नं न रीयते ॥२॥
सं यन्मदाय शुष्मिण एना ह्यस्योदरे। समुद्रो न व्यचो दधे ॥३॥
अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिम्। वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥४॥

मे च विभूतिरिति कल्प्यताम्। अस्त्वित्येतत्प्रसादेन फलदानादुदीर्यते ॥५॥२८॥ (ऊर्ध्वः) उत्तमः सन्नत्र युद्धे ज्ञानाज्ञानमये विभो । अभिप्रेतार्थसिध्द्यर्थमस्माकं तिष्ठ सर्वदा । मस्थितस्त्वमहं चैव त्वामन्येषु ब्रवावहै ॥६॥ (योगे) तेजस्वितममिन्द्रं तं योगे योगे हवामहे ॥७॥ (आघ) उक्तं चेत्स श्रृणोत्येव श्रुतं चेदागमिष्यति । बह्वर्थयुक्ताभिप्रायैरन्नैरप्युप नो हवं ॥८॥ (अनु) पुरातनस्य विष्णोस्तदोकसोऽर्थे ह्वये हरिम्। महान्प्रति प्रतिस्थश्च तुविप्रतिरितीरितः। यं त्वां पूर्वं पिता ज्ञातैवाह्वयामास विश्वकृत्। त्वद्भक्त इति वा ब्रह्मा ॥९॥ (तंत्वा) तं त्वामाशास्महे वयं ॥१०॥२९॥ (अस्माकं) अस्माकं सुखिनां सोमपातृणां ॥११॥ (तथातत्)अस्तु तत्तथा। ते सकाशाद्यथेच्छामः प्राप्तुं देव तथा कृणु। वज्रो ज्ञानं वज गतावित्यस्मा ॥१२॥ (रेवतीः) द्वित्तसंयुताः। रेवतीः पशवः प्रोक्ताः सधमादे सुखस्थितौ। तुवि वाजमहान्नानि क्षुमन्तः स्थिति संयुताः। ज्ञानयुक्तं सुखं वा स्यात्सतीशेऽस्माकमूर्जितं ॥१३॥ (आघ) त्वद्वांस्तयैव चाप्तः स्यात्स्तोतृणामासमन्ततः। इयानो गम्यमानस्तै रणतोश्चक्रयोर्यथा । अक्षमाश्रयभावेन ॥१४॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते। विभूतिरस्तु सूनृता ॥५॥२८॥
ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन् वाजे शतक्रतो । समन्येषु ब्रवावहै ॥६॥
योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये ॥७॥
आ घा गमद्यदि श्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः। वाजेभिरुप नो हवम् ॥८॥
अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रतिं नरम् । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥९॥
तं त्वा वयं विश्ववाराऽऽशास्महे पुरुहूत । सखे वसो जरितृभ्यः ॥१०॥२९॥
अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपाव्नाम् । सखे वज्रिन्त्सखीनाम् ॥११॥
तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु । यथा त उश्मसीष्टये ॥१२॥
रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥१३॥
आ घ त्वावान्त्मनाप्तःस्तोतृभ्यो धृष्णवियानः। ऋणोरक्षं न चक्र्योः ॥१४॥

(आयत्) स्तोतृणां काममादुहः । आसमन्तात्स्थितं काममत्याधिक्ये पृथक्पदम् ॥१५॥३०॥ (शश्वदिन्द्रः) क्रोधाच्छ्वसद्भिः प्रथयद्भिरात्मवीर्यं सुरैः शश्वदिन्द्रो जिगाय। धनानि नः स्वर्णरथं च दाता लब्धा प्रादाल्लाभकृते च नोऽखिलम् ॥१६॥ (आश्विनौ) गोमद्भिरण्यवच्च स्याद्यथायातं तथैव नः । सुखपुत्रयुजा चाश्ववत्येषा शं सुखं यतः । इडैश्वर्यं तथा वीरं वीर्यं खान्यश्वनामतः । गौर्वाग्घितं च रमणं परं ब्रह्मगुणोच्छ्रितम् ॥१७॥१७॥ (समान) समानयोगयुक्तोऽयं रथो देहस्त्वदात्मनाम् चित्सुखत्वादमर्त्यश्च ज्ञायते क्षीरसागरे । मोक्षस्य यावता प्राप्तिः समानो योग उच्यते ॥१८॥ (न्यघ्न्यस्य) एकं चक्रं गिरेर्मूर्ध्नि नियतं दिवि चापरम् । पापं चक्रं हरिघ्नस्य पुण्यं दिव्यस्य चोपरि ॥१९॥ (कस्ते) को मर्त्यस्तव भोगाय यतः सर्वप्रियो भवान् । किमपि प्रियमस्येति पूर्णानन्दात्कधप्रियः । आप्तकामत्वतः कं वा गच्छसि स्वार्थहेतुतः । विशेषाद्भावृतेर्विष्णुः कथितश्च विभावरी ॥२०॥ (वयंहि) चिन्तयामस्तवैकस्य विश्वमान्तपराकयोः पराकः सुसुखैव श्रीरन्तः कलिरुदाहृतः । नरकस्वर्गयोरेव देव्युषा उदिता यदा । जात्यश्ववत्सदाभद्रे चारुणे ॥२१॥ (त्वंत्येभिः) प्राणवाक्सुते । तद् व्यंग्यत्वाद्धरिश्चैव दिवस्पुत्र उदाहृतः ॥२२॥ ३१॥११॥(३०)॥

आ यद्दुवः शतक्रतवा कामं जरितॄणाम् । ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥१५॥३०॥
शश्वदिन्द्रः पोप्रुथद्भिर्जिगाय नानदद्भिः शाश्वसद्भिर्धनानि ।
स नो हिरण्यरथं दंसनावान्त्स नः सनिता सनये स नोऽदात् ॥१६॥
आश्विनावश्वावत्येषा यातं शवीरया । गोमद्दस्रा हिरण्यवत् ॥१७॥
समानयोजनो हि वां रथो दस्रावमर्त्यः । समुद्रे अश्विनेयते ॥१८॥
न्यघ्न्यस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः । परि द्यामन्यदीयते ॥१९॥
कस्त उषः कधप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये । कं नक्षसे विभावरि ॥२०॥
वयं हि ते अमन्मह्यान्तादा पराकात् । अश्वे न चित्रे अरुषि ॥२१॥
त्वं त्येभिरा गहि वाजेभिर्दुहितर्दिवः । अस्मे रयिं नि धारय ॥२२॥३१॥११॥(३०)॥

अग्नीन्द्रादिगतं पृथक्स्थितमपि स्तौत्यच्युतं भक्तितः स्वर्णस्तूप इतिप्रसिद्धिमगमद्यः । संस्तुवन्सूर्यगम् । विष्णुं स्वर्णसमानचारुवपुषं स्वर्णाभिधं शाश्वतं तं दृष्ट्वापरतोऽभवच्च महितः सुज्ञानमप्याप्तवान् ।। **(त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिः)** अङ्गेरसो ज्ञानत एव चर्षिः सखा प्रियत्वेन दिवौकसां हरिः । तव व्रतेनैव सविद्यकर्मिणो महाविज्ञाना मरुतो बभूविरे ।।१।। **(त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः)** व्यापी च विश्वस्य सुमेधयायतो जडाजडे वेत्ति तथाऽब्धिशायी । कतिप्रकारोऽपि स हि प्रजायै स्वामी गुरुर्नित्यसखा पिता च ।।२।। **(त्वमग्ने प्रथयो मातरिश्वने)** त्वं विष्णो प्रथमो मातरिश्वन आविर्बभूवास्य सुबोधवत्त्वात् । वायुर्विवस्वान्विविधेषु वासादशोभेतां श्रीश्च भूः सर्वहोतुः । वरत्वतस्ते रदनाद्रोदसी ते सैका हि दीर्णा द्विविधा बभूव । सहन्तेऽमुं नैव केचिध्द्यसघ्नुर्वायुर्विरिञ्चोऽपि महांश्च तस्मै । विश्वस्य भारं प्रतिदिष्टवांस्त्वं वासाच्च सर्वत्र वसुर्भवानसि ।। ३ ।।**(त्वमग्ने मनवे)** विशिष्टबोधान्मनवे वायवे त्वं प्रादाद्दिवं ज्ञानरूपां प्रियां च । यथा तदीयेति तु वाशनं स्याल्लोकस्य सर्वस्य तथैव देव । पुरूरवा वायुरेवोरुशब्दादन्यस्मै वा सुकृते सुकृत्तरः । श्वा वै वायुः श्वसनात्त्राणतोऽस्य नित्यं मुक्तः प्रकृतेः पूरुषाच्च । तेनैव त्वामानयन्पूर्वसन्तो नीतं पुनश्चाप्यपरे सुभक्त्या ।। ४ ।।

(सूक्त-३१) हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः । अग्निः । जगती,८-१६-१८ त्रिष्टुप् ।
त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।
तव व्रते कवयो विद्मनापसोऽजायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ।।१।।
त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतम् ।
विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदायवे ।।२।।
त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव सुक्रतूया विवस्वते ।
अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसघ्नोर्भारमयजो महो वसो ।।३।।
त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरूरवसे सुकृते सुकृत्तरः ।
श्वात्रेण यत्पित्रोर्मुच्यसे पर्याऽऽत्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ।।४।।
त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतस्रुचे भवसि श्रवाय्यः ।

(त्वमग्ने वृषभः) श्रोतव्यस्त्वं यजमानेन नित्यं नित्यायुरग्रे जनताप्रविष्टः। ऐश्वर्याद्याः षड्गुणा नित्यवृत्ता वषट्कारस्यार्थ इत्याह वेदः ॥५॥३२॥ **(त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं)** सद्विद्याख्ये विदथे संप्रजाते पापाचारं पुरुषं वा पिपर्षि। सक्मन् गृहे स्वे विविधप्रजेशो विचर्षणिः शूरसातौ च युद्धे। सातिर्लाभे यत्परितक्म्येऽधिगम्ये दभ्रा अपि त्वां शरणं यदि स्म। ऋतागतास्तत्र हि भूयसोऽपि तैर्हंसि शक्त्या संख्यया वा प्रयत्नात् ॥६॥ **(त्वंतं)** दिने दिने तत्स्तुतिं श्रोतुकामस्तव स्तोतारममृतत्वे दधासि। प्रीत्याधिक्यात्ततृषाणो मनुष्यदेवोभयेषां सुखमातनोषि। आसमन्ताज्ज्ञानिने तत्र नित्यं प्रियं मोक्षाख्यं ततृषाणो विशेषात् ॥७॥ **(त्वंनोअग्नेसनये)** प्रज्ञाधनानां लब्धये नः कृधि त्वं यशस्विनं कारिणं ज्ञानदं च। कर्तापरोक्ष्यं यावदुपासनादीन्कारुस्तेन प्रोच्यते तत्त्वदर्शी। संस्तूयमानः कर्मणा नूतनेन समृद्धिं च प्राप्नुमः प्राक्तनस्य ॥८॥ **(त्वन्नोअग्नेपित्रोः)** त्वं नः पित्रोः प्रकृतेः पूरुषस्य समीपस्थस्तन्नियन्ता सदैव। देवेषु त्वं जागृविर्नित्यवेत्ता तनूकृन्नो बोधय प्राज्ञवर्यः। विश्वं वसु प्रार्पयसे च कारवे ॥९॥

य आहुतिं परि वेदा वषट्कृतिमेकायुरग्रे विश आविवासति ॥५॥३२॥
त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं नरं सक्मन्पिपर्षि विदथे विचर्षणे।
यः शूरसाता परितक्म्ये धने दभ्रेभिश्चित्समृता हंसि भूयसः ॥६॥
त्वं तमग्ने अमृतत्व उत्तमे मर्तं दधासि श्रवसे दिवेदिवे।
यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये ॥७॥
त्वं नो अग्ने सनये धनानां यशसं कारुं कृणुहि स्तवानः।
ऋध्याम कर्मापसा नवेन देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥८॥
त्वं नो अग्ने पित्रोरुपस्थ आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः।
तनूकृद्बोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु विश्वमोपिषे ॥९॥
त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तव जामयो वयम्।

(त्वमग्नेप्रमतिः)आयुष्करो भ्रातरस्ते वयं च । देहे त्वेकस्मिन् गर्भवद्वासतश्च भ्राताऽस्य जीवः परमस्य नित्यम् ॥१०॥३३॥ (त्वामग्ने) आयो राज्ञो हृदये प्रेरकत्वादायोरायुर्नहुषस्याधिपश्च । चक्रुर्देवा देहसृष्टचैव तस्य यन्नामान्तर्यामिणो जीवगं च । नामार्थभाग्वासुदेवो हि शक्त्या तेन ह्यायुः प्रथमोऽसाविहोक्तः । मनुर्नाम्नामनुषस्तस्य चेला पुत्रीनामास्या अपि विष्णोः सदैव । इळेडच्यत्वादुपजीव्यत्वतश्च स एवायुरयनाज्ज्ञानतश्च । तच्छास्यत्वाच्छासनी मानवीळा तच्छासकत्वाच्छासनी वासुदेवः । ममत्वकर्तुर्हि पितुः स पुत्रः स्वातन्त्र्यं च ममता नान्यदस्ति ॥११॥ (त्वन्नोअग्नेतव)त्वं नो मघोनो यजमानस्य तन्वस्तवैव रक्षाशक्तिभी रक्ष देव । चशब्देन ज्ञानभक्त्यादिकं च सदास्माकं यजमानस्य चाद्धा । त्राता तोकस्य पुत्रस्य च त्वं सन्ततित्वात्तनयस्यास्य सूनोः । गवां च त्वं रक्षिता ज्ञानसौख्यवाचां वाद्वैवानिमेषान् सुरांश्च । संरक्षमाणसस्त्वद्व्रते तैः प्रवृत्ते ॥१२॥ (त्वमग्नेयज्यवे) यज्योश्च त्वं पालको ह्यन्तरश्च । नितरां यः सङ्गहीनोऽनिषङ्गस्तस्मै भक्त्या दीप्यसे ज्ञानदृष्टया । द्विशीर्षत्वाच्चतुरक्षोऽधियज्ञो द्वे शीर्षे इति वागुत्तरत्र । यो दत्तहव्यस्तेऽतिसौम्याय पीत्यै कर्तुर्मन्त्रं संभजसे हि तस्य ॥१३॥

सं त्वा रायः शतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यन्ति व्रतपामदाभ्य ॥१०॥३३॥
त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन् नहुषस्य विश्पतिम् ।
इळामकृण्वन्मनुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य जायते ॥१॥
त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वन्द्य ।
त्राता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥१२॥
त्वमग्ने यज्यवे पायुरन्तरोऽनिषङ्गाय चतुरक्ष इध्यसे ।
यो रातहव्योऽवृकाय धायसे कीरेश्चिन्मन्त्रं मनसा वनोषि तम् ॥१३॥
त्वमग्न उरुशंसाय वाघते स्पार्हं यद्रेक्णः परमं वनोषि तत् ।

(त्वमग्नउरु) महास्तोत्राय वदते स्पार्हमिष्टं रेक्ण: सुखं परमं तद्ददासि। आसमन्ताद्धारकस्यापि वायो: प्रज्ञानद: प्रोच्यसे त्वं पिता च। प्रशास्सि त्वं परिपक्वाधिकारं प्रदेशकत्वादखिलं त्वं सुवेत्ता ॥१४॥ (त्वमग्नेप्रयत)धृतं वर्मेव परिपासि नित्यं प्रयत्नाद्यो दक्षिणादो मखेषु। स्वादुक्षद्मा सुखगेहो गृहे च स्योनं सुखं य: परेषां करोति। यावज्जीवं यजने सुप्रतिज्ञो भूत्वा च यो यजते तस्य सैव। द्युप्राप्तिभावे ह्युपमा देह एव क्षमेति वा वसतिर्ज्ञानमार्गे ॥१५॥३४॥ (इमां) या मे भवच्छरणप्राप्तिरेषा मर्षस्व तामल्प इति क्रुधो मा। त्वत्प्राप्त्यर्थं दूरमागां च यत्तत्प्राप्य: पिता ज्ञानदो देवतानाम्। त्वं भ्रामको मानुषाणामृषीणां कर्ता तथा ज्ञानदानेन देव ॥१६॥ (मनुष्वत्) यथा मनुश्चाङ्गिरा वा ययातिर्गृहे प्राप्तस्त्वां तथा मद्गृहं च। अभ्यायाह्यावह देवसङ्घमासादय बर्हिषि यक्षि च प्रियम्। यष्टा त्वमेवाखिलजीवगो यत् ॥१७॥ (एतेनाग्ने) स्पष्टत्वं च प्राप्नुहि वेदवाचा। शक्त्या यत्ते चकृम ज्ञानतो वा वस्यो भद्रं प्रणयास्मान्सुमत्या। भोगेतया संसृज नित्यमेव यस्माच्छक्त्या चकृम त्वत्सुकर्म ॥१८॥३५॥३१॥

(इन्द्रस्यनु) इन्द्रस्य वा वासुदेवस्य वीर्याण्याचक्षेऽहं यानि मुख्यानि चक्रे।

आध्रस्य॑ चित्प्रम॑तिरुच्यसे पि॒ता प्र पाकं॒ शास्सि॒ प्र दिशो॑ वि॒दुष्ट॑रः ॥१४॥
त्वम॑ग्ने प्रय॑तदक्षिणं॒ नरं॒ वर्मे॑व स्यू॒तं परि॑ पासि वि॒श्वतः॑।
स्वा॒दु॒क्ष॒द्मा यो व॑स॒तौ स्यो॑न॒कृज्जी॑वया॒जं यज॑ते॒ सोप॒मा दि॒वः ॥१५॥३४॥
इ॒माम॑ग्ने श॒रणिं॑ मीमृषो न इ॒मम॑ध्वा॑नं॒ यमगा॑म दू॒रात्।
आ॒पिः पि॒ता प्रम॑तिः सो॒म्यानां॒ भृमि॑रस्यृषि॒कृन्मर्त्या॑नाम् ॥१६॥
म॒नु॒ष्वद॑ग्ने अङ्गिर॒स्वद॑ङ्गिरो ययाति॒वत्सद॑ने पूर्व॒वच्छु॑चे।
अच्छ॑ या॒ह्या व॑हा॒ दैव्यं॒ जन॒मा सा॑दय ब॒र्हिषि॒ यक्षि॑ च प्रि॒यम् ॥१७॥
ए॒तेना॑ग्ने॒ ब्रह्म॑णा वावृधस्व॒ शक्ती॑ वा॒ यत्ते॑ चकृ॒मा वि॒दा वा॑।
उ॒त प्र णे॑ष्य॒भि वस्यो॑ अ॒स्मान्त्सं नः॑ सृज सुम॒त्या वाज॑वत्या ॥१८॥३५॥३१॥

अहिं दैत्यं संशयं वा जघान जलानुसारेण चखान मार्गम्। ततर्द विघ्नान्कर्मणां वाऽनुसाराद्वहनात्पक्षा वक्षणा दुर्वचांसि। जीवानां चेद्वक्षणा जन्मपर्ववतां बिभेदैव सुयुक्तिभिस्ताः ॥ १ ॥ **(अहन्)** त्वष्टा त्वेतज्ज्ञानवज्रं विरिञ्चस्ततक्ष चै (तै)तद्विषयं त्विडात्मा। स्वर्यं वज्रं निशितं शब्दजं वा शिशुवत्सा गाव इवैतदीरिताः। अञ्जःसमुद्रं जग्मुरापः क्रिया वा समुद्रिक्तं देवमेनं व्रजन्ति ॥२॥ **(वृषायमाणः)** वव्रे सोमं तृषितो यद्वदेव वृषाऽपिबत्सवनेषु त्रिषु स्म। सवनानां कद्रुकत्वं द्रुतं यत्कमत्र सोमोध्यानयोगे मनो वा। सायङ्करं लयकृज्ज्ञानमेव समाददे संशयमीशवद्वा ॥३॥ **(यदिन्द्र)** अहन्नेनं प्रथमं मायिनां च व्यनाशयो व्याजरूपाश्च मायाः। ततः सूर्यद्युदिनादेश्च कर्ता त्वमेव तावद्बलतो न शत्रुम्। लभसे मायावादिनां वाऽथ माया व्यनाशयः स्वजनैस्तज्जयेन ॥४॥ **(अहन्वृत्रं)** अहन्वृत्रं व्यंसमतोऽधिकं च तमो मिथ्याप्रत्ययौ व्यंसनाद्वा। स्कन्धास्तरोर्यद्वदथो विवृक्णा अहिश्च वज्रेण कुलस्य शङ्कृतेः। विद्या नाम्ना कुलिशो बुद्धिरेव पृथिव्याख्या संशयस्तद्गतो यत्। अतः पृथिव्या उपपृक् ॥५॥३६॥

(सूक्त-३२) हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः। इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री।
अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानाम् ॥१॥
अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष।
वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमाना अञ्जः समुद्रमव जग्मुरापः ॥२॥
वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य।
आ सायकं मघवादत्त वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनाम् ॥३॥
यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः।
आत्सूर्यं जनयन्द्यामुषासं तादीत्ना शत्रुं न किला विवित्से ॥४॥
अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन।
स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥५॥३६॥

(अयोद्धेव) यस्य योद्धा नायोद्धाऽसौ तद्वदेवेन्द्रशत्रुः । दर्पोद्रिक्तो ह्याह्वयामास शक्रं विष्णुं वाऽज्ञानं वीरतमं रिपूणाम् । महोच्चानां बाधकं दाढर्यहेतोर्ऋजीषाख्यं नास्य विष्णोर्वधानाम् । संप्राप्तिमज्ञानमथापि वृत्रः शक्रस्यातारीत्संपिपिषे प्रजाश्च । रुजा युक्ता मानुषीर्वा सृतिस्था इन्द्रः शत्रुर्यस्य स हीन्द्रशत्रुः। पुंसो पूर्वस्मिन्स्वरितांते समासो बहुव्रीहिर्हीति सूत्रं पुराणम् ॥६॥ **(अपाद)** सञ्छिन्नपाद्बाहुरपीन्द्रमेव युयोध वज्रं व्यसृजत्स तस्य। गिरेः सानुप्रतिमे कण्ठदेशे तर्कागमाभ्यां रहितं तमो वा । संयुध्यमानं मानवज्रेण विष्णुर्जघान वध्रिर्वधयोग्योऽथ नीचः । ईशस्य शत्रुर्भवितुं स इच्छन्व्यस्तोऽशयद्बहुधेशेन तेन ॥७॥ **(नदन्न)** अपां रोद्धारममुया स्वमात्रा सहैव शक्रेण हतं शयानम् । भिन्नं नदं यद्वदतीत्य चापो मनः पूर्वं चारुहाणाः प्रयान्ति । वृत्रो याः पूर्वं स्वमहिम्ना परीत्य पुरातिष्ठत्तत्सुतोऽहिश्च तासाम् । पत्सुतश्शीः पादतोऽनन्तरं तु शेताऽभवत्तद्वदेवाभिरुन्धन् । तमः पुत्रः संशयो वाभिरुन्धन् शुभान्यास्ते निहतः सोऽपि तेन ॥८॥ **(नीचावयाः)** नीचस्थाने बन्धनं याऽपि चापां करोति दानुर्वृत्रमाता दनुः सा । वृत्रो ह्यभूद्दनुजः कश्यपाच्च पापात्माऽसौ वैष्णव-स्त्वष्टृजातः। वृत्रः पुत्रोऽस्या इति सा वृत्रपुत्रा वधं तस्या आहरत्पूर्वमिन्द्रः ।

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषम् ।
नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः ॥६॥
अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।
वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूषन् पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः ॥७॥
नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यन्त्यापः ।
याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव ॥८॥
नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अव वधर्जभार।
उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्दानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥९॥

प्रकृतिर्वा वृत्रमाता तमो हि तस्या अभूत्तां जघानोशिता वा । प्रातिस्विकी प्रकृतिर्यत्तमश्च दोषाश्चान्ये पुंस्वतो युक्तमेतत् । सुतावनार्थमुपरिस्था बभूव सुतस्य माता तां निहत्यामुमेव । जघानेन्द्रः कारणस्यापि नाशात्कार्योत्थानं वारयामास विष्णुः । स्यादेव पूर्वं कार्यनाशो ह्यथापि निःशेषनाशः कारणस्यैव नाशात् । एवं भक्ताननुजग्राह देवो नारायणः पारयन् संसृतेश्च । उत्तरत्वं प्रकृतेः शक्तितः स्यात् ॥९॥ **(अतिष्ठन्तीनां)** अनन्तत्वान्नैव तिष्ठन्ति काष्ठाः । अतस्तासां न गृहं किञ्चिदस्ति निण्यं सुखेनैव चरन्ति चापः । दीर्घं तमो वृत्रसंज्ञं तमो वा दीर्घमन्धं प्राप वृत्रः स एव ॥१०॥३७॥ **(दासपत्नीः)** दासस्य विष्णोर्वरुणस्य पत्न्यचो निरुद्धा आसन्नहिना यद्वदेव । गावो बलेनेन्द्रयज्ञे सुक्लृप्ता वृत्रं हत्वा तमहिञ्चाशु शक्रः । उद्घाटयामास बिलं तदापां शुभद्वारं भगवान्वा तमो घ्नन् ॥११॥ **(अश्व्योवारः)** सृके युद्धे प्रत्यहंस्त्वां यदि स्म देवः प्रधानोऽपि तदश्ववारः । वालीव त्वं ननु देवस्तदानीं प्रतिहन्ता तेनैव कश्चिद्धि तस्मात् । अजयो बलाद्गा अजयो हिरण्यं सोमं गन्तुममुचः सप्तसिन्धून् ॥१२॥ **(नास्मै)** अशनिं यां विद्युतं यां मिहं च नाम्ना हेतिं वेद्युपमां सुतीक्ष्णाम् ।

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।
वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः ॥१०॥३७॥
दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।
अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार ॥११॥
अश्व्यो वारो अभवस्तदिन्द्र सृके यत्वा प्रत्यहन्देव एकः ।
अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिन्धून् ॥१२॥
नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्ध्रादुनिं च ।
इन्द्रश्च यद्युयुधाते अहिश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये ॥१३॥
अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत् ।

अशनिभेदं ह्रादुनिनामधेयं त्वामुद्दिश्यैवाऽकिरत्सोऽहिरुग्रः। त्वां प्रत्येतन्नैव सिद्धिं चकार पश्चात्काले त्वजयस्त्वं तमेव ॥१३॥ (अहेर्यातारं) अहेर्योद्धारं कमपश्य इन्द्र यज्जघ्नुषस्तेऽपि भयं जगाम। ज्ञानानि मिथ्याबोधतोऽस्मन्मनश्च शब्दादिकादमुचः सप्तसिन्धून्। महत्तत्त्वादीन्विपरीता मतिस्तु विद्युच्छब्दास्तन्यतुर्वक्तृशक्तिः। मिहेत्युक्ता ह्रादुनिर्हुङ्कृतिश्च प्रतिवक्तृणामनुकूले रमेशे। न साधयन्ति स्म तमस्समुत्था जयत्येनं संशयं वासुदेवः। स्वभक्तार्थे तद्धृदिस्थः क एव त्वदन्योऽहेरभिगन्ता भवेत। तवैव यस्मात्संशयं जघ्नुषस्तु त्वदीयानां भयमञ्जो व्यपैति। शतमेकोनमतरस्त्वं नदीनामहिं दैत्यं घ्नन्यथाऽकाशदेशात्। भीतः श्येनो ह्यतिगच्छेत्तथैव नानानदीवारकत्वात्तु तस्य। ईशो देवानां तावतां तावतीश्च सृत्यापगास्तारयामास यद्वत्। भीतः श्येनस्तरतीत्थं तथैषां कृत्वोपमां तारयामास देवः। स्वातन्त्र्ये भेदकरणे चोक्त एव व्यत्यास इत्यनवद्यं तदेतत्। वस्वादित्या मरुतश्चाश्विनौ च बृहस्पतिः शेषविपानिरुद्धाः। ब्रह्मा ब्रह्माण ऋभवश्चैव रुद्रा ऊनं शतंदेवतासंहितोक्तम् ॥१४॥ (इन्द्रोयातः) स एवेन्द्रो भगवांस्तत्प्रसादात्प्राप्तो भक्तैः पर्यवसानगन्तुः। मुक्तस्य राजाऽपि शमस्य मुक्तेर्ज्ञानं शृङ्गं तद्वतश्चैव नित्यम्। स एव राजा क्षयति प्रजानां भूतान्यराणीव च पर्यभूत्सः ॥१५॥ ३८॥१३॥३२॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमदृग्भाष्ये प्रथमाष्टकस्य द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

नव॑ च॒ यन्न॑व॒तिं च॒ स्रव॑न्तीः श्ये॑नो न भी॒तो अत॑रो॒ रजां॑सि ॥१४॥
इन्द्रो॑ या॒तोऽव॑सितस्य॒ राजा॒ शम॑स्य च शृङ्गि॒णो॒ वज्र॑बाहुः।
सेदु॒ राजा॑ क्षयति चर्षणी॒नाम॒रान्न ने॒मिः परि॒ ता ब॑भूव ॥१५॥३८॥१३॥(३२)॥

॥ इति द्वात्रिंशं सूक्तम् ॥

॥ इति श्रीमदृग्वेदे प्रथमाष्टकस्य द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ ॐ ॥ **(एतायाम)** ये सखायस्त्वरिता एत देवा उपायाम पशुवत्तद्वशस्थाः । गव्यन्त उक्ता अतिनिश्चितेऽर्थे भूतशब्दश्चेत्याह सूत्रं परेशः । प्रकृष्टज्ञानं वर्धयत्येव सुष्ठु स नोऽभेद्योऽनामृणः क्वापि तस्य । वित्तानि तस्माद्वेदवाक्योत्थमेव केतं ज्ञानं परमावर्जते नः । ददा ॥१॥ **(उपेत्)**त्युपैवेशमहं पतामि यथा श्येनो वसतिं पूर्वभुक्ताम् । इन्द्रं नमस्यन्ननुकूलग्भिरेव यः स्तोतृभ्यो हव्य एवास्ति काले ॥२॥ **(निसर्वसेनः)** अशेषसेनापतिरेष शत्रूनशेषतोहन्तुमथो तमांसि । बध्नाति तूणान्निजसज्जनान्वा संयोजयत्यात्मनि मानबाणान् । अर्यो गम्यो धीश्वरो गा मतीर्वा सञ्चालयत्येव च यस्य वष्टि । भक्तस्य तत्त्वं ददमानस्य भूरि भद्रं मा भूरसुरस्त्वं कदाचित् । अस्मदर्थे हिंसकत्वेन नित्यं प्रवृद्ध ॥३॥ **(वधीर्हि)** वज्रेण घनेन दस्युम् । ज्ञानेन वा ज्ञानगणं धनाढ्यमयज्युं चाप्येक एवान्तरे च । चरंश्छाकैः शक्तिभिः सर्वदेवनरादिलोकं यमयज्जघन्थ । अधिकृत्य त्वां धनमत्यन्तपुष्टं विष्वग्जग्मुरयजन्तः सदैव ।

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

(सूक्त-३३) हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः । इन्द्रः । त्रिष्टुप् ।

एतायामोप गव्यन्त इन्द्रमस्माकं सु प्रमतिं वावृधाति ॥
अनामृणः कुविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः ॥१॥
उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टां न श्यनो वसतिं पतामि ॥
इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरर्कैर्यःस्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥२॥
नि सर्वसेन इषुधीरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टि ।
चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामं मा पणिर्भूरस्मदधि प्रवृद्ध ॥३॥

मृतिं प्रापुर्दुःखबाहुल्यरूपां सनका लाभे योग्यरूपा अपि स्म ॥४॥ (पराचित्) अयज्वानोऽन्ये वक्ष्यमाणास्तु ये ते सन्त्यासुरा यज्वभिः स्पर्धमानाः। शिरांस्यपि स्वानि सन्तत्यजुस्ते सद्भिः स्पर्धामात्रसम्पूरितार्थाः। तानव्रतान्स्वर्गतः खात्पृथिव्या निरधमस्त्वं स्थैर्यवानिन्द्रियेशः ॥५॥१॥ (अयुयुत्सन्) यदा नवग्वा ऋषयोऽसुरेन्द्रैरुपद्रुताः शरणं वासुदेवम्। प्रापुस्तमोभिस्तामसैर्वाघसङ्घैः संपीडिता अयुयुत्संस्तदा तैः । सेनां च विष्णोर्निरयातयंस्ते वधाय तेषां हरिभक्त्यादिकान्वा। गुणान्समर्था इव योधाः स्वशत्रुवधैकशीला अपि नष्टाः प्लवद्भिः । गुणैर्विष्णोः स्वैर्गुणैर्वा प्रसादादीशास्य संकालयन्तो ह्यगच्छन् ॥६॥ (त्वमेतान्) रक्षोगणान्भक्षयतो मुनींश्च संपीडितान्रुदतश्च त्वयैव। अयोधयो रजसोऽन्ते सुसत्त्ववृधिर्यदा जगतः स्यात्तदैव। पुंदोषान्वा गुणभक्षान्नृसत्त्ववृद्धौ दिवो ज्ञानतोऽवादहश्च । अज्ञानदस्युं स्तुवतः संस्तुतिं च प्रावो रक्षो ॥७॥ (चक्राणासः) बन्धनं ये जनानां । कुर्वन्ति हेम्ना मणिभिश्शोभमाना दैत्यादयो दृढदोषा धनैर्वा । ते प्रेरयन्तोऽपि परस्परेण नैवातरन्वासुदेवं कथञ्चित् । सहैव सूर्येण च

वधीर्हि दस्युं धनिनं घनेनँ एकश्चरन्नुपशाकेभिरिन्द्र ।
धनोरधि विषुणक् ते व्यायन्नयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥४॥
परा चिच्छीर्षा ववृजुस्त इन्द्रायज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।
प्र यद्दिवो हरिवः स्थातरुग्र निरव्रताँ अधमो रोदस्योः ॥५॥१॥
अयुयुत्सन्ननवद्यस्य सेनामयातयन्त क्षितयो नवग्वाः ।
वृषायुधो न वध्रयो निरष्टाः प्रवद्भिरिन्द्राच्चितयन्त आयन् ॥६॥
त्वमेतान्रुदतो जक्षतश्चायोधयो रजस इन्द्र पारे ।
अवादहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र सुवन्त स्तुवतः शंसमावः ॥७॥
चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुम्भमानाः ।

देवसङ्घांश्चरानज्ञातानदधाद्वासुदेवः। दैत्यानां वा तमसां वृत्तदृष्ट्यै ॥८॥ **(परियत्)** पर्यभुङ्क्थाः सह यद्रोदसी च । स्वमहिम्ना विश्वतः सम्यगेव त्वदभक्तान्निरधमो भक्तसङ्घैः॥९॥ **(नयेदिवः)** ये दस्यवो द्युपृथिव्योरशेषभोगेच्छवो धनदं चेश्वरं तं । जिगीषवः स्वीयमायाभिरेव नैवोदापुर्द्वयमेतत्कदाचित् । युक्तं ज्ञानं वज्रमेवायुधं वा दस्यून्हन्तुं कृतवान्देवदेवः। निजेनैव ज्योतिषा भक्तहृद्गतमोगूढान्यदुहन्निश्चयेन । ज्ञानानि विष्णुर्यत्तदज्ञानमुग्रं ॥१०॥२॥ **(अनुस्वधां)** यस्य कर्माण्यक्षरन्सौख्यमेव । यो वेदवाचां सृतिनावात्मकानां मध्येऽवर्धदयथाज्ञानरूपः। समीचीनज्ञानतोऽहंस्तमीश ओजिष्ठेन हतिरूपेण सम्यक् । मोक्षप्रकाशार्थमथापि नावा तरणीयानां मध्यतोऽपां वृधं तम् । अहिं वा ॥११॥ **(न्याविध्यत्)** इळिनो भूस्थिताः स्युस्तत्राविशन्नसुरो नाम तस्य । इळीबिशस्तस्य दृढानि यानि बलादीनि न्यहनत्तानि देवः । तमसो वा शृङ्गिणं शोषकं च वृषरूपं दैत्यमहन्नथो वा । कामं यावच्छक्तितो विक्रमाद्वा वेगेन वा शत्रुमथो पृतन्युम् । जघन्थ वज्रेण सुबोधतो वा न शक्तिसामस्त्यमिहोदितं हरेः । अनन्तशक्तिर्हि हरिः सदैव कुत एव शत्रुस्तदमुष्य कोऽपि । अतो यथाशक्त्यभियुध्यमानं शत्रुं जघन्थेति महानिहार्थः ॥१२॥ **(अभिसिध्मः)** स सर्वतः सिद्धियुतः सदैव जिगाय जीवारिगणान्पुरश्च ।

न हिन्वानासस्तितिरुस्त इन्द्रं परि स्पशो अदधात्सूर्येण ॥८॥
परि यदिन्द्र रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सीम् ।
अमन्यमानाँ अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमो दस्युमिन्द्र ॥९॥
न ये दिवः पृथिव्या अन्तमापुर्न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन् ।
युजं वज्रं वृषभश्चक्र इन्द्रो निर्ज्योतिषा तमसो गा अदुक्षत् ॥१०॥
अनु स्वधामक्षरन्नापो अस्याऽवर्धत मध्य आ नाव्यानाम् ।
सध्रीचीनेन मनसा तमिन्द्र ओजिष्ठेन हन्मनाहन्नभि द्यून् ॥११॥
न्याविध्यदिलीबिशस्य दृळ्हा वि शृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः ।

संसाररूपा अभिनद्वृषेण प्राणेन तिग्मेन विरोधिनः प्रति । संयोजयामास वज्रेण वृत्रं ज्ञानेन वा ज्ञानममुष्य हत्यै । मतिं च स्वामदिशत्स्वप्रजाभ्यः स शाशदानः सुसुखी सदैव ॥१३॥ **(आवःकुत्सं)** कुत्सं दशद्युं च मुनिं नृपं च यस्मिन्स्थितः स्वात्मरूपं सुभक्त्या । अदर्शयस्तोषितो यः स्वतन्त्रश्चाकन्नुकः कर्म यतः स्वतन्त्रे । वृषरूपस्यास्य नृपस्य युध्यतः शफच्युतो रेणुरुन्नक्षतद्याम् । श्वेता वाणी वायुभार्या सुतोऽस्याः श्वैत्रेयोऽयं युध्यतो ह्युदस्थात् । वृषः श्वैत्रेयो धर्म एवाथ कुत्सनामाध्यात्मे कुत्सितोत्सारणात्स्यात् । धर्मरेणुः स्वर्गमात्राभिगामी साक्षाद्धर्मो मोक्षफलोपगः स्यात् ॥ १४ ॥ **(आवश्शमं)** शमात्मकं वृषभं धर्ममेवाप्यरक्षस्त्वं तुग्रियास्वप्यधीश । तुग्र्याख्या स्यात्सन्ततिर्दीर्घकाला मुक्तिक्षेत्रं विजयायैव धर्मम् । श्वेतासुतं रमणाद्रेफउक्तस्तमक्षरस्त्वं त्वयि ये तस्थिवांसः । ज्योतिश्चक्रं निजरूपं विमुक्त्या ज्ञानान्यरीणामधराणि चाकरोः ॥१५॥३॥१॥ (३३)॥

(त्रिश्चित्) आरभ्य चाद्यैव दिवा निशायां तदन्तरे च त्रिरपि स्म सर्वदा । अस्माकमेव भवतं यतोऽन्यो वेत्ता न तावित्युदितौ नवेदसौ । गौणं तदन्यत्र हरौ तु मुख्यतो व्यापी तु मार्गो युवयोस्तु दानम् । अशेषदेशेषु गतेरशेषदातृत्वतश्चैव युवोर्हि यन्त्रम् । वासोयन्त्रं यद्वदयन्नतः स्याद्धिम्याहिनोतेस्तं तु विक्षेपणीहि ।

यावत्तरो मघवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युम् ॥१२॥
अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून् वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् ।
सं वज्रेणासृजद्वृत्रमिन्द्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः ॥१३॥
आवः कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकन्प्रावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।
शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्यामुच्छ्वैत्रेयो नृषाह्याय तस्थौ ॥१४॥
आवः शमं वृषभं तुग्र्यासु क्षेत्रजेषे मघवञ्छ्वित्र्यं गाम् ।
ज्योक्चिदत्र तस्थिवांसो अक्रञ्छत्रूयतामधरा वेदनाकः ॥१५॥३॥१॥(३३)॥

तद्बुद्धिप्रेरकाऽयत्नतो वा मायार्थसेनौ भवतं मनीषिभिः । सहैव देवैः ॥१॥ (त्रयः) पवयश्चायुधानि सोमस्य पानं चेतनत्वाद्विदुस्ते । वज्रः खड्गः शर इत्यायुधानि त्रिवेणवः स्तम्भनामान एव । दिवानिशायां त्रिस्त्रिरेवानुयाथः कर्मारम्भार्थं लोकसिध्द्यर्थमञ्जः । चक्रं गदा शर इत्यायुधानि वेदास्त्रयो वासुदेवस्य च स्युः । रथः स्वीयो ज्ञानिनां वा शरीरं प्राणादयः स्तम्भनान्यस्य चापि ॥२॥ (समाने) वैषम्यहीने सुखभाजनेऽह्नि विमुक्तिकालेऽखिलदोषनाशकौ । स्वभक्तानां शोधयन्तं च यज्ञं त्रिरस्माकं युद्धजिता इषश्च । सुखानि वा मोक्षगतानि नोऽलमहोरात्रं क्षरतं सर्वदैव ॥३॥ (त्रिर्वर्तिः) यद्वर्तनं सर्वलोकेषु तच्च त्रिकालगं युवयोरेव सर्वम् । भक्ते जने सुष्टु रक्ष्ये सुभक्ते त्रिधेव कालानुगते सुशिक्षितम् । सुखं वहेतं च युवां तु नः सदा पुष्टिं च नित्यां क्षरतं वर्णवच्च ॥४॥ (त्रिर्नोरयिं) वित्तं च नित्यं देवततिं च नित्यं धियं च शुभ्रां नित्यमेवावतं नः । कीर्तिं सौभाग्यं रक्षतं नः सदैव कालत्रये युष्मदीयं रथं च । पुत्री सूर्यस्यारुहद्भक्तदेहे ज्ञानोदयो वा भगवत्प्रसादात् ॥५॥

(सूक्त-३४) हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः । अश्विनौ । जगतीः९,१२,त्रिष्टुप्

त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा विभुर्वां याम उत रातिरश्विना ।
युवोर्हि यन्त्रं हिम्येव वाससोऽभ्यायंसेन्या भवतं मनीषिभिः ॥१॥
त्रयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इद्विदुः ।
त्रयः स्कम्भासः स्कभितास आरभे त्रिर्नक्तं याथस्त्रिर्वश्विना दिवा ॥२॥
समाने अहन् त्रिरवद्यगोहना त्रिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतम् ।
त्रिर्वाजवतीरिषो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुषसश्च पिन्वतम् ॥३॥
त्रिर्वर्तिर्यातं त्रिरनुव्रते जने त्रिः सुप्राव्ये त्रेधेव शिक्षतम् ।
त्रिर्नान्द्यं वहतमश्विना युवं त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतम् ॥४॥
त्रिर्नो रयिं वहतमश्विना युवं त्रिर्देवताता त्रिरुतावतं धियः ।
त्रिः सौभगत्वं त्रिरुत श्रवांसि नस्त्रिष्ठं वां सूरे दुहिता रुहद्रथम् ॥५॥

(त्रिर्नोअश्विना) सर्वेषु कालेष्वपि भेषजानि नः सर्वलोकप्रभवानि दत्तम्। अद्भ्यः सुखायैव सुखं ममैव स्वल्पस्य युष्मत्पुत्रकस्याथ दत्तम्। पती शुभस्याथ सुतस्य शंयोर्मदीयस्यैवावहतं सुखं वा ॥६॥४॥ **(त्रिर्नोअश्विनायजता)**॥७॥ त्रिरश्विना ॥८॥ क्व ॥९॥ आ नासत्यागच्छतं ॥१०॥ आ नासत्यात्रिभिः ॥११॥ आ नो अश्विना ॥१२॥५॥२॥ (३४)॥

(ह्वयाम्यग्निं) ह्वयामि देवानग्निपूर्वानथो वा विष्णुं तैस्तैर्नामभी राति यस्मात्। रतित्वाद्वा रतिदत्वात्स रात्री ॥१॥ **(आकृष्णेन)** कृष्णं रजः शार्वरं हृत्तमो वा।

त्रिर्नो अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रिः पार्थिवानि त्रिरु दत्तमद्भ्यः ।
ओमानं शंयोर्ममकाय सूनवे त्रिधातु शर्म वहतं शुभस्पती ॥६॥४॥
त्रिर्नो अश्विना यजता दिवेदिवे परि त्रिधातु पृथिवीमशायतम् ।
तिस्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतम् ॥७॥
त्रिरश्विना सिन्धुभिः सप्तमातृभिस्त्रय आहावास्त्रेधा हविष्कृतम् ।
तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे द्युभिरक्तुभिर्हितम् ॥८॥
क्व१त्रि चक्रा त्रिवृतो रथस्य क्व१त्रयो वन्धुरो ये सनीळाः।
कदा योगो वाजिनो रासभस्य येन यज्ञं नासत्योपयाथः ॥९॥
आ नासत्या गच्छतं हूयते हविर्मध्वः पिबतं मधुपेभिरासभिः।
युवोर्हि पूर्वं सवितोषसो रथमृताय चित्रं घृतवन्तमिष्यति ॥१०॥
आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।
प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥११॥
आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनाऽर्वाञ्चं रयिं वहतं सुवीरम्।
शृण्वन्ता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातौ॥१२॥५॥२॥(३४)॥

(सूक्त-३५) हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः । १(पादानां क्रमेण), अग्निः, मित्रावरुणौ रात्रिः, सविता च। २-११ सविता। त्रिष्टुप्,१,९ जगती।

ह्वयाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये ह्वयामि मित्रावरुणाविहावसे ।

देवान्नृजातानथवा विमुक्तानन्यान्मर्त्यान्सृतिगान्वा लयेषु । निशासु वा स्वात्मनि संनिवेशयन्प्रस्वापयन्वा रविगो जनार्दनः ॥२॥ (यातिदेवः) आयाति नित्यं चोच्चनीचैः प्रदेशैः शुभ्राश्वयुक्तेन रथेन याज्यः । शुभौ च तौ रमणीयौ च शुभ्रौ पुरोगाश्वौ हरिदश्वो हि सूर्यः । परावतो दूरतो ॥३॥ (अभीवृतं)ऽभीवृतश्च रथो हिरण्यैस्तस्य शम्या युगाणी । तमः प्रकाशौ यदधीनौ यतस्तौ दधान इत्युच्यते वासुदेवः । कृष्णं रजस्तविषी सत्त्वपूर्वा गुणास्त्रयो व्युत्क्रमात् ॥४॥(विजनान्) तत्तुरंगाः । श्यावाः श्यामत्वान्नीलपादो जगत्ते पश्यन्ति सन्धिः प्रउगं रथस्य । देवप्रियत्वाद्दैव्यनाम्नो हरेस्तु समीपस्थं सर्वगत्वाज्जगद्धि ॥५॥ (तिस्रोद्यावः) तिस्रो द्यावो मात्रयं द्वावुपस्थौ जडाजडे श्रीर्विराषाडधीश । विश्वस्य साक्षाद्भगवान्नियन्ता यमोऽस्य सर्वं गदितं सदैव । जडाजडत्वान्नन्यमुक्तं पृथग्घि सर्वस्वाम्यं वक्तुमेवोदिता श्रीः । अन्योन्यसंबन्धविवक्षयैव ह्युपस्थत्वं मुक्तभूतानि यानि । अशेषतस्तानि रथस्य यद्वदाणिं रथ्यं संश्रितं सर्वदैव । एवं हरिं संश्रितान्यब्जजेशपूर्वाण्यपीत्येष वेदार्थसारः । इह ब्रवीत्वन्यथा योऽभिपश्येत्कुर्याद्वा तद्यो यथावच्च पश्येत् । शेषं

ह्वयामि रात्रीं जगतो निवेशनीं ह्वयामि देवं सवितारमूतये ॥१॥
आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।
हिरण्ययेन सविता रथेनादेवो याति भुवनानि पश्यन् ॥२॥
याति देवः प्रवता यात्युद्वता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम् ।
आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता बाधमानः ॥३॥
अभिवृतं कृशनैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम् ।
आस्थाद्रथं सविता चित्रभानुः कृष्णा रजांसि तविषीं दधानः ॥४॥
वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादो अख्यन्रथं हिरण्यप्रउगं वहन्तः ।
शश्वद्विशः सवितुर्दैव्यस्योपस्थे विश्वा भुवनानि तस्थुः ॥५॥
तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ एका यमस्य भुवने विराषाट् ।

ज्ञानं स ब्रवीत्वस्मदर्थे चकार यो विष्णुरेतत्स वा नः ॥६॥६॥ (विसुपर्णः) । गम्भीरवेगो भगवान्वा सुपर्णः परानन्दादन्तरिक्षाण्यपश्यत् । असौ रतिः शुभनीतिश्च विष्णुरित्यपश्यद्दुर्लभत्वात्क एव । पश्यन्रवेरश्मिगणानपीह सर्वव्याप्तानपि विष्णोर्न रश्मीन् । लोकः पश्येदिति कुत्राततानेत्याक्षिप्यते व्यक्तिमपेक्ष्य रश्मेः ॥७॥ (अष्टौ) ऊर्ध्वं मध्यमधरं चेति धन्वत्रयं तमः सुखलीनं यतस्तत् । युक्तं भवेत्तद्गतैः सर्वदैव दृढश्लेषाद्योजनं स्यात्तमो हि । अष्टौ दिशः प्रकृतेर्वा पृथिव्या महदाद्याः सिन्धवस्तान्यपश्यत् । हिरण्याक्षो नरसिंहात्मना स वार्याणि यद्वरणीयं सुवित्तम् ॥८॥ (हिरण्यपाणिः)चर्षणिभ्यो यत्प्रजाभ्यो विशिष्टो विचर्षणिः केशवः सूर्यमेति । ऋणोति सम्पूरयति ॥९॥ (हिरण्यहस्तः) स्ववान्स स्वतन्त्रत्वात्स्वर्णपात्रं सुपूर्णम् । दधानोऽसौ स्वर्णवर्णश्च तेन स्वर्णपाणिः स्वर्णहस्तश्च देवः । पृथक्पृथक्पाणिपूर्वाङ्गवित्त्यै स्वर्णवर्णः स्वर्णपाणिः स उक्तः । एतैर्लिङ्गैर्वेत्ति सूर्यं यतश्च सूर्यादन्यः सविता वासुदेवः । उक्तो गायत्र्या चारणैस्तत्रतत्र कप्यास पद्माक्ष इति ह्युदाख्यः ॥१०॥ (येते) ये पन्थानो देवयाना अमुत्र साध्या ये ते रेणवो रागतो

आणिं न रथ्यममृताधि तस्थुरिह ब्रवीतु य उ तच्चिकेतत् ॥६॥
वि सुपर्णो अन्तरिक्षाण्यख्यद्गभीरवेपा असुरः सुनीथः ।
केदानीं सूर्यः कश्चिकेत कतमां द्यां रश्मिरस्या ततान ॥७॥
अष्टौ व्यख्यत्ककुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून् ।
हिरण्याक्षः सविता देव आगाद्दधद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥८॥
हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी अन्तरीयते ।
अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥९॥
हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृळीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ् ।
अपसेधन्रक्षसो यातुधानानस्थाद्देवः प्रतिदोषं गृणानः ॥१०॥
ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवः सुकृता अन्तरिक्षे ।

वा । रजो हानादथवा तान्प्रदाय रक्षाधिकान्ब्रूहि नोऽथो समेभ्यः ॥११॥७॥३॥(३५) ॥७॥

कण्वस्त्वध्यापयन्विष्णोरनुग्रहमथाप्नुवन् । इच्छंश्च ज्ञानवितति देवांस्तुष्टाव भक्तितः । ऋक्शतेनावशिष्टं च जप्यस्यान्ते तु कालतः । श्रृण्वन्तु स्तोममित्यन्ता ददर्शैकाग्रमानसः ॥ छ ॥ **(प्रवः)** बह्वाधेयत्वतः पुत्रं बहूनां वो हुताशनम् । बहुज्ञेयत्वतो विष्णुं वेमहे हे प्रजाः सदा । देवज्ञानाद्वा यजनाद्देवयत्यः समीळते । यमन्ये च जनास्सन्तः॥१॥ **(जनासः)**सहसा वायुनैधितम् । धारयन्ति जनास्तस्य कर्म कुर्मो वयं च ते । सन्त्यः सम्यक्त्वतो विष्णुर्वायोरपि विवृद्धिकृत् ॥२॥ **(प्रत्वा ॥३॥ देवासः)**प्रततेः पुरातनत्वाद्वा प्रत्नो ॥४॥ **(मन्द्रः)** मन्द्रो महामखः ॥५॥८॥

तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि च ब्रूहि देव ॥११॥७॥३॥(३५)॥७॥

(सूक्त-३६) कण्वो घौरः । अग्निः,१३-१४ यूपो वा । प्रगाथः, -विषमा बृहत्यः समाः सतोबृहत्यः (१२ उपरिष्टाद्बृहती । ए.ब्रा २.२ चरणच्छेदः,)

प्र वो यह्वं पुरूणां विशां देवयतीनाम् ।
अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदन्य ईळते ॥१॥
जनासो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मन्तो विधेम ते ।
स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भवा वाजेषु सन्त्य ॥२॥
प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।
महस्ते सतो वि चरन्त्यर्चयो दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥३॥
देवासस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूतं प्रत्नमिन्धते ।
विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाश मर्त्यः ॥४॥
मन्द्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विशामसि ।
त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत ॥५॥८॥

(त्वेइत्) देवान्सुवीर्याद्यजसि ॥६॥ **(तम्)** तं हि त्वामेव सर्वदा। उपासते नमस्यन्तः सन्तस्तीर्णास्तु संसृतेः। स्रिधो ह्यति तितिर्वांसस्तीर्णदुःखा इहैव वा। त्वत्प्रसादेन विद्वांसः प्राप्य ब्राह्मण्यमुत्तमम् ॥७॥ **(घ्नन्तः)**तमो घ्नन्तोऽतरल्लोकानपः कर्माणि चोत्तमाः। उरु ब्रह्म क्षितित्वेन चक्रुस्तत्रैव संस्थितेः। वृषा स भगवान्विष्णुर्मुनौ कण्वेऽभवत्स्थितः। क्रन्ददश्वस्वरूपश्च ज्ञानस्यान्वेषणे कृते। ततः कण्वान्निस्सरन्ति शुद्धा वेदानुगा गिरः। द्युतिमत्त्वात्स तु द्युम्नी ॥८॥ **(संसीदस्व)** देवेषु ज्ञानवत्तमः। स त्वं शोचस्व दीप्यस्व धूमः संसारधूत्कृतेः। अरुषो रोषहीनत्वाद्धूमश्चेच्छुभगन्धनात् ॥९॥ **(यन्त्वादेवासः ॥१०॥९ ॥ यमग्निं)** यं सुतो मे समीधेऽग्निं मेध्यातिथिऋतादधि। उक्त्वा सत्यां वेदवाचं देयान्यन्नानि तस्य हि। तं प्रतीमा ऋचः सर्वाः प्रकाशाद्वर्धयाम तं। इन्धनं तु हरेर्नान्यत्क्वचिदस्ति प्रकाशनात् ॥ ११ ॥ **(रायः)** वित्तानि पूरयास्माकं देवेष्वप्याप्यमस्ति ते। यज्ञभागादिपूज्यत्वात्स्वधावः

त्वे इदग्ने सुभगे यविष्ठ्य विश्वमा हूयते हविः।
स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्त्सुवीर्या ॥६॥
तं घेमित्था नमस्विन उप स्वराजमासते।
होत्राभिरग्निं मनुषः समिन्धते तितिर्वांसो अति स्रिधः ॥७॥
घ्नन्तो वृत्र मतरन्रोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे।
भुवत्कण्वे वृषा द्युम्न्याहुतः क्रन्ददश्वो गविष्टिषु ॥८॥
सं सीदस्व महाँ असि शोचस्व देववीतमः।
वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम् ॥९॥
यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन।
यं कण्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥१०॥
यमग्निं मेध्यातिथिः कण्व ईध ऋतादधि।
तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥११॥

सुखवर्धकः । श्रुत्यवाजो यज्ञभागो राजा भवसि तस्य हि ॥१२॥ (ऊर्ध्वः)अस्मद्रक्षाकृते नित्यं सूद्यतो भव विष्णुवत् । विष्णुश्चेत्स्वात्मदृष्टान्तो नोऽन्नदाता तथोद्यमी । यत्स्तुवद्भिर्द्विजैर्युक्ताः स्रे हैस्त्वां विह्वयामहे ॥१३॥(ऊर्ध्वोनः)ज्ञानेन पाहि नितरामुद्यम्युच्चगुणोऽपि नः । असुरा अत्रयः प्रोक्ता मार्गत्रयविवर्जिताः । स्वर्गापवर्गमानुष्यं त्यक्त्वा यान्ति तमो हि ते । अदन्तीत्यथ रक्षांसि वात्रयोऽधिकभक्षणात् । भोगाय जीवनायापि स्वलोकचरणाय च । उत्तमान्कुरु नो नित्यं दोहनानि च लम्भय । देवेभ्योऽखिलकाम्यानि सदानोऽतिमहान्ति च ॥१४॥ (पाहि)अरं छिद्रं प्रापयतीत्यरा वा पापपूरुषः । धूत्कृतेस्तस्य नो रक्ष नश्यतोऽस्मद्वधाय च । यवीयस्सु स्थितत्वेन यविष्ठ्यो हरिरुच्यते । ब्रह्माद्यपेक्षया नित्यं यविष्ठतम एव यत् । अग्निर्यविष्ठ्य इत्युक्तो यदाधिक्यार्थतोऽधिकम् ॥१५॥१०॥ (घनेव)वायुर्मेघानिव जहि सर्वतः पापपूरुषान् । अस्मद्द्रोही च यस्तं च तापेनैवात्ति यत्ततः । तपुर्जम्भः शिशीते यस्तीक्ष्णो भवति सर्वदा । नेशो भवतु सोऽस्माकं दुरात्मा पापपूरुषः ॥१६॥ (अग्निर्वव्ने) सुवीर्यं सौभगं

रायस्पूर्धि स्वधावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वाप्यम् ।
त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळ महाँ असि ॥१२॥
ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।
उर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे ॥१३॥
ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसो नि केतुना विश्वं समत्रिणं दह ।
कृधी न ऊर्ध्वाञ्चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः ॥१४॥
पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेरराव्णः ।
पाहि रीषत उत वा जिघांसतो बृहद्भानो यविष्ठ्य ॥१५॥
घनेव विष्वग्वि जह्यराव्णस्तपुर्जम्भ यो अस्मध्रुक् ।
यो मर्त्यः शिशीते अत्यक्तुभिर्मा नः स रिपुरीशत ॥१६॥

चैव ममेशः समभाजयत्। मेध्यातिथिं सुतं चैव मित्राणि च ररक्ष मे। उपस्तुतं चैव मुनिं सातौ लाभे ररक्ष ह ॥१७॥ **(अग्निना)** तुर्वशादींस्तथा राज्ञो वयं तेन हवामहे। तुरोऽपि यद्वशो विष्णुः स च तुर्वशनामवान्। यदस्ति तत उच्चत्वाद्यदुरुग्रो सुरान्प्रति। तमेव तत्प्रासादेन ह्वयामो नयदेव सः। नववास्त्वादिकान्राज्ञो बलं दस्यु विनिग्रहे ॥१८॥ **(नित्वां)** मनुष्यः सन्नहं त्वां तु ज्योतिर्मुक्तजनाय च। निदधे हृदि सत्त्वं च दीप्यसे मयि सर्वदा। ब्रह्मजोऽग्निर्ऋताद्वेदवाचोऽभिव्यज्यते हरिः। उक्षितः स्वगुणैः सर्वैर्युक्तो ॥ १९ ॥ **(त्वेषासः)**ऽमेयाश्च शक्तयः। त्वेषा इत्युदितास्तस्य हरेरश्मय एव च। भीमा न प्रतिगन्तुं च शक्या राक्षसपक्षिणः। यावतो जङ्गमास्तेषां हिंसनावांस्तु राक्षसः। यातुमावानितिप्रोक्तो यातनानुभवात्कचित्। यातुरित्येव च प्रोक्तः सन्तं प्रत्यनुकूलतः। स्थितास्ताः शक्तयो विष्णोः ॥२०॥११॥४॥(३६)॥

(क्रीळंवः) क्रीडाशीलं च मारुतम्। शर्धः सुखबलाढ्यं वाप्यनर्वाणमनिन्द्रियम्। न वायोरिन्द्रियाणां हि देवाः सन्त्यभिमानिनः। अतोऽनिन्द्रियता तस्य रथे देहे

अग्निर्वव्ने सुवीर्यमग्निः कण्वाय सौभगम् ।
अग्निः प्रावन्मित्रोत मेध्यातिथिमग्निः साता उपस्तुतम् ॥१७॥
अग्निना तुर्वशं यदुं परावत उग्रादेवं हवामहे ।
अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीतिं दस्यवे सहः ॥१८॥
नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।
दीदेथ कण्व ऋतजात उक्षितो यं नमस्यन्ति कृष्टयः ॥१९॥
त्वेषासो अग्नेरमवन्तो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये ।
रक्षस्विनः सदमिद्यातुमावतो विश्वं समत्रिणं दह ॥२०॥११॥४॥(३६)॥

(सूक्त-३७) कण्वो घौरः। मरुतः। गायत्री।
क्रीळं वः शर्धो मारुतमनर्वाणं रथेशुभम् । कण्वा अभि प्र गायत ॥१॥

शुभश्च सः । कण्वास्तं गायताभीक्ष्णं विष्णुं वा तादृशैर्गुणैः ॥१॥ (ये) पृषत्यो वाहनान्येषामन्यदायुध मुच्यते । स्वप्रकाशोऽथवा विष्णुस्तल्लिङ्गैर्व्यज्यते सह । तत्तद्देवगतस्यपि विष्णोर्लिङ्गं च तद्भवेत् ॥२॥ (इहेव) यत्ते वदन्ति वचनं मेघनादात्मकं हि तत् । इहापि श्रूयत इव वर्णा व्यक्तेरिवेति च । हस्तेष्वेषां कशाः सन्ति चित्रं मार्गेऽधिगम्यते । रेण्वादिसर्ववस्तूनां गमनान्मार्गचित्रता । विष्णोस्सर्वं जगच्चित्रं मार्गे संप्रेर्यतेऽमुना ॥३॥ (प्रवः) शोधकाय प्रधानाय वो बलाय च वायवे । शुद्धाय वा सुप्रकाशज्ञानायातिबलाय च । गायत ब्रह्म देवत्तं देवेषु ततमीश्वरम् । प्रीतिर्वायोर्विष्णुगानाद्वेदाख्यं ब्रह्म विष्णवे । देवैरधीयमानत्वाद्देवत्तं ब्रह्म वैष्णवम् ॥४॥ (प्रशंसा) अहन्तव्यत्वतस्त्वघ्न्यं वायुं वृषभरूपिणम् । क्रीडन्तं वेदरूपासु गोषु तं स्तुहि मारुतम् । माभिर्वेदैः स्तुतत्वेन मारुतो विष्णुरेव वा । भक्षणार्थं रसस्यासौ ववृधे मरुतां पिता ॥५ ॥१२॥ (कोवः) आसमन्तादुत्तमः कः प्रधानो वायुरेव वः । विष्णोराक्षेप एव स्यात्को नामास्ति परस्त्विति । त्वत्पर्यन्तं च वर्षिष्ठः को भवेदिति वा भवेत् । आधूतयो दिवो ग्मश्च भूम्या इत्यन्वयो भवेत् । तस्मादन्तं प्रतीवैतज्जगत्सन्धूनुथाखिलम् ॥६॥ (निवः) नीचैर्धृतो मानुषो वो मार्गायोग्राय मन्यवे । न पूर्यते च कोपाय स्वल्पत्वान्मानुषः क्वचित् । बहुवर्षयुतोत्युच्चगिरिर्मार्गे हि वोऽत्यजत् । मूलं ॥७॥ (येषां) येषां तथा ज्मेषु मार्गेष्विति भिया धरा । कम्पते

ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः साकं वाशीभिरञ्जिभिः । अजायन्त स्वभानवः ॥२॥
इहेव श्रृण्व एषां कशा हस्तेषु यद्वदान् । नि यामञ्चित्रमृञ्जते ॥३॥
प्र वः शर्धाय घृष्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ॥४॥
प्र शंसा गोष्वघ्न्यं क्रीळं यच्छर्धो मारुतम् । जम्भे रसस्य वावृधे ॥५॥१२॥
को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च ग्मश्च धूतयः । यत्सीमन्तं न धूनुथ ॥६॥
नि वो यामाय मानुषो दध्र उग्राय मन्यवे । जिहीत पर्वतो गिरिः ॥७॥
येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वाँ इव विश्पतिः । भिया यामेषु रेजते ॥८॥

जीर्णराजेव ॥८॥ **(स्थिरंहि)** स्थिरं वो जननं यतः । जाता वायोर्दिवि वयो मातुः प्राप्तानि रेतवे । निर्गन्तुं तत्क्षणेनैव सर्वलोकाटनाय हि । यौवनं ते युवानो हि निसर्गान्मातुराजनेः । मातुरेव प्रसादेन सम्यक्ताद्विविधं बलम् । प्रज्ञाबाहुबलं यस्मात्तस्मा ॥९॥ **(उदु)** द्दिश उदापिरे । ते गिरः सूनवो देव्या वाश्रा वचनशीलिनः। अभिजन्मानुसारेण गुणान्यातुमुदापिरे ॥१०॥१३ ॥ **(त्यंचित्)** 'पभ्द्यां भूमि'रिति श्रुत्या सुता विष्णोर्वसुन्धरा । तज्जत्वात्पर्वता विष्णोर्नप्तारः सेचनाद्धि मिट् । हरिस्तमपि मेर्वादिं मरुतश्च्यावयन्ति हि । अमृध्रमप्रधृष्यत्वात् ॥११॥ **(मरुतः)** बलं यदपि वोऽखिलम् । जनांश्च्यावयितुं स्थानाच्छक्ताः सम्यग्गिरीनपि ॥१२॥ **(यद्ध)** कुर्वन्तिशास्त्रसंवादं मार्गे श्रृण्वन्ति केचन । तेषां मध्ये हि मरुतां ॥१३॥ **(प्रयात)** शीभं क्षिप्रं प्रयात नः । मदं कुरुत तत्रैव दोहनान्यत्र सन्ति हि ॥१४॥ **(अस्ति)**सर्वमायुर्जीवसेऽस्ति प्रसादान्मरुतां हि नः ॥१५॥१४॥५॥(३७)॥

(कद्ध) कदाऽनयोर्हस्तयोर्देवा धिध्वे प्रियतातवत् । कदापि यत्प्रियस्तातः कधप्रियइतीरितः । स्तृतं बर्हिर्यद्विषये ते प्रोक्ता वृक्तबर्हिषः ॥१॥ **(कनूनं)** दिवः

स्थिरं हि जानमेषां वयो मातुर्निरेतवे । यत्सीमनु द्विता शवः ॥९॥
उदु त्ये सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वत्नत । वाश्रा अभिज्ञु यातवे ॥१०॥१३॥
त्यं चिद्धा दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृध्रम् । प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥११॥
मरुतो यद्ध वो बलं जनाँ अचुच्यवीतन । गिरीँरचुच्यवीतन ॥१२॥
यद्ध यान्ति मरुतः सं ह ब्रुवतेऽध्वन्ना । शृणोति कश्चिदेषाम् ॥१३॥
प्र यात शीभमाशुभिः सन्ति कण्वेषु वो दुवः । तत्रो षु मादयाध्वै ॥१४॥
अस्ति हि ष्मा मदाय वः स्मसि ष्मा वयमेषाम् । विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥
१५॥१४॥ ५॥(३७)॥

(सूक्त-३८) कण्वो घोरः । मरुतः । गायत्री ।

कद्ध नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिध्वे वृक्तबर्हिषः ॥१॥

पृथिव्याश्चेदानीं क्व गच्छथ च किं फलम् । न गच्छथ क्व वाप्येतज्ज्ञातव्यं तत्प्रसादतः । आह्वयन्ति क्व वा गावो यथैव यवसार्थिनः । फलार्थिनः स्तुवन्तो वः क्वाह्वयन्ति तथैव च ॥२॥ (क्ववः)स्तुत्यानि वः सुखानि च कथं ज्ञेयानि नः सदा । इत्यभिप्रायतः प्रश्नः कस्मिन्नो ज्ञापकस्त्विति । सुवितानि सुभद्राणि सौभगं लक्षणं परम् ॥३॥ (यत्) पृश्निर्वेदः प्रश्नयोग्यः पृश्निमाता हरिस्ततः । ज्ञेयस्तस्यापि विज्ञाता मारुतश्चेत्सुता गिरः । मानुषा यदि यूयं वः स्तोता देवो भवेदपि ॥४॥ (मावः) न स्यादसेव्यः स्तोताऽत्र यथा यवसगोचरे । गोप्राप्ये तु मृगो सेव्यो यममार्गं न च व्रजेत् । याच्ञारीति विशेषोऽयं निन्दास्तुत्येकदेशयुक् ॥५॥१५॥ (मोषुणः) मावधीन्नः क्वचिन्मृत्युः परतः परतोऽपि च । दुर्हणा दुःखदा हन्त्री या तु सा तृष्णया सह ॥६॥ (सत्यं)अप्रमेया यथा सत्यं धन्वन्नपि हि सेचनम् । रुजां विद्रावकस्यैव वायोः पुत्रा हि रुद्रियाः । विनाप्यचेतनं वातं वृष्टिं कृण्वन्ति हीच्छया ॥७॥ (वाश्रेव)एषां सकाशाद्वृष्टिश्च विद्युद्भूमिं प्रकाशयेत् । गौर्वत्समिव भूम्यां च ॥८॥ (दिवाचित्) लोकं सिञ्चन्ति मातृवत् ॥९॥ (अध)मानुषादित्वमन्यच्च बिभेदेषां स्वनादपि । गृहमानिनो गृहाद्यं वा चचालैषां स्वनादपि ॥१०॥१६॥

क्व॑ नू॒नं कद्वो॒ अर्थं॒ गन्ता॑ दि॒वो न पृ॑थि॒व्याः । क्व॑ वो॒ गावो॒ न र॑ण्यन्ति ॥२॥
क्व॑ वः सु॒म्ना नव्यां॑सि॒ मरु॑तः॒ क्व॑ सु॒वि॒ता । क्वो॒३॒ विश्वा॑नि॒ सौभ॑गा ॥३॥
यद्यू॒यं पृ॑श्निमातरो॒ मर्ता॑सः॒ स्यात॑न । स्तो॒ता वो॑ अ॒मृत॑ः स्यात् ॥४॥
मा वो॑ मृ॒गो न यव॑से जरि॒ता भू॒दजो॑ष्यः । प॒था य॒मस्य॑ गा॒दुप॑ ॥५॥१५॥
मो षु णः॒ परा॑परा॒ निर्ऋ॑ति॒र्दु॒र्हणा॑ वधीत् । प॒दीष्ट॒ तृष्ण॑या स॒ह ॥६॥
स॒त्यं त्वे॒षा अम॑वन्तो॒ धन्व॑ञ्चि॒दा रु॒द्रिया॑सः । मिहं॑ कृण्वन्त्यवा॒ताम् ॥७॥
वा॒श्रेव॑ वि॒द्युन्मि॑माति व॒त्सं न मा॒ता सि॑षक्ति । यदे॑षां वृ॒ष्टिरस॑र्जि ॥८॥
दिवा॑ चि॒त्तमः॑ कृण्वन्ति प॒र्जन्ये॑नोदवा॒हेन॑ । यत्पृ॑थि॒वीं व्यु॒न्दन्ति॑ ॥९॥
अध॑ स्व॒नान्म॒रुतां॑ विश्व॒मा सद्म॒ पार्थि॑वम् । अरे॑जन्त॒ प्र मानु॑षाः ॥१०॥१६॥

(मरुत:) अखिन्नैर्गमनैश्चैव दृढस्वीयैश्चपाणिभि: । अनुयात नदीश्चित्रा: ॥११॥ (स्थिराव:) स्थिरास्सन्ति रथादय: ॥१२॥ (अच्छ) ब्रह्मणश्च पतिं विष्णुं यथावद्व्याप्तया गिरा । जरायै संस्तुतित्वेन तृतीया भावरूपिणी । सर्वा विभक्तयश्चेत्थं भाववाचिन्य एव च । महाव्याकरणे सूत्रमिति संस्तुतिरूपत: । विद विष्णुं स्वप्रकाशमग्निवत्सूर्यवत्तथा । आह चात्मानमेवात्र 'दाढर्च्ये स्वप्रतियोगिता' । इति सूत्रात् ॥१३॥ (मिमीहि) कीर्तिमस्य विष्णो: कुरु मुखे सदा । विस्तारयति पर्जन्यो यद्वद्वृष्टिं तथैव च । विस्तृणीहि तथेशस्य तथा कीर्तिं जगत्यपि ॥१४॥ (वन्दस्व) पनस्युं ज्ञानशीलं च विज्ञेयं गणमर्किणम् । अभवन् ज्ञापका वृद्धा अस्माकं तदनुग्रहात् ॥१५॥१७॥६॥(३८)॥

(प्रयत्) परावतो हरे: स्थानान्मानं शोचिरिवास्यथ । सूर्यादयो यथा शोचिर्दूरादस्यन्ति जन्तुषु । एवं ज्ञानं सम्प्रदायान्मरुतो विष्णुरेव वा । इत्थं यथा सर्वदृश्यं तत्तथा भवतां कृतम् । एवं यत्र क्व वा ज्ञानाद्बलाद्वा गच्छथ क्वचित् । स्वतन्त्रत्वात्परापेक्षा नहि व: क्वचिदिष्यते । किञ्चिद्याथ बलात्किञ्चिद्धूनुथ स्वबलाद्धि तत् ॥१॥ (स्थिराव:) शत्रूणामपनोदाय सन्ति वस्त्विह हेतय: ।

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीरनु । यातेमखिद्रयामभि: ॥११॥
स्थिरा व: सन्तु नेमयो रथा अश्वास एषाम् । सुसंस्कृता अभीशव: ॥१२॥
अच्छा वदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम् । अग्निं मित्रं न दर्शतम् ॥१३॥
मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततन: । गाय गायत्रमुक्थ्यम् ॥१४॥
वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणम् । अस्मे वृद्धा असन्निह ॥१५॥१७॥६॥(३८)॥

(सूक्त-३९) कण्वो घौर: । मरुत: । प्रगाथ: समा: सतोबृहत्य: ।

प्र यदित्था परावत: शोचिर्न मानमस्यथ ।
कस्य क्रत्वा मरुत: कस्य वर्पसा कं याथ कं ह धूतय: ॥१॥

स्तम्भनाय च शत्रूणां सुदृढान्येव ताः सदा। स्थिरत्वं दीर्घकालत्वं वीळुत्वं दृढता तथा। युष्माकं तविषी तेजो बलमस्त्युत्तमं सदा। मायिनो नहि मर्त्यस्य बलं तेजोऽथवोत्तमम् ॥२॥ (परा) स्थिरं चाज्ञानपापादि तद्भक्ताय पराहथ। गुरूनपि नरान्नित्यं गुणैर्वर्तयथाञ्जसा। पर्वतानां पृथिव्याश्च दिशो नित्यं वियाथन। वनिनश्च तरूनसम्यग्भजनीयान्सुरान्हरिः ॥३॥ (नहिवः) भूमौ दिवि च वः शत्रुः क्वचिन्नैव हि लभ्यते। रिशादसः सुसुखिनः सुखेन शमदन्ति यत्। बलं तेजोऽपि वो ह्यस्ति व्याप्ता नित्यतया युजा। अद्याप्याधर्षणायैव निखिलाशुभसन्ततेः ॥४॥ (प्रवेपयन्ति) प्रवेपयन्ति पर्वतान्विविञ्चन्ति वनस्पतीन्। जनिपर्ववतो जीवान्सम्प्रेरयति केशवः। भजनीयपतीन्ब्रह्म पूर्वांश्च फलदानतः। तारतम्येन सम्यक् च विवेचयति सर्वदा। सर्वप्रजास्वतिष्ठन्त प्राप्तास्ताभिस्सहैव च। मत्ता इव प्रेरयन्ति शुभाशुभकृतौ नरान् ॥५॥१८॥ (उपो) अयुङ्ध्वं पृषतीश्चैव रोहितं पृष्ठतो रथे। वो यामं प्रति दाढर्याय शेषमश्रेत्पुनर्धरा। भीतिमापुर्मानुषाश्च ॥६॥ (आवः) क्षिप्रं वः प्राप्तये सुखम्

स्थिरा वः सन्त्वायुधा पराणुदे वीळू उत प्रतिष्कभे।
युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥२॥
परा ह यत्स्थिरं हथ नरो वर्तयथा गुरु।
वि याथन वनिनः पृथिव्या व्याशाः पर्वतानाम् ॥३॥
नहिः वः शत्रुर्विविदे अधि द्यवि न भूम्यां रिशादसः।
युष्माकमस्तु तविषी तना युजा रुद्रासो नू चिदाधृषे ॥४॥
प्र वेपयन्ति पर्वतान्वि विञ्चन्ति वनस्पतीन्।
प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इव देवासः सर्वया विशा ॥५॥१८॥
उपो रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं प्रष्टिर्वहति रोहितः।
आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदबीभयन्त मानुषाः ॥६॥
आ वो मक्षू तनाय कं रुद्रा अवो वृणीमहे।

। रक्षां वृणीमहे युष्मद्गन्ताऽद्यापि च नोऽवसा। भीतियुक्ताय कण्वाय मह्यं ॥७॥ (युष्मेषितः) युष्माभिरेव च। प्रेरितोऽथ नियन्तृत्वाद्युष्माकं मानुषेण वा। बाह्यदृष्ट्या त्वभूतीर्नो य इच्छति तमोऽञ्जसा। बलेन च द्रावयत युष्मदीयोतिभिस्तथा ॥८॥ (असामि ॥९॥ असाम्योजः) ओजो समं बिभृथ च मखेज्याः सममुत्तमम्। सुदानशीलाः कण्वाय दत्ता सममभीप्सितम्। असमैर्नोप्यभिप्रायैर्गन्त वृष्टिं न विद्युतः ॥१०॥१९॥७॥(३९)॥

(उत्तिष्ठ) देवयन्तः पूजयन्तः स्तुवन्तोऽतिकृताशनः। प्राशू ॥ १ ॥ (त्वामित्) र्वायोः सुतेत्येव सहसम्पुत्र इत्यथ। तद्व्यंग्यत्वाद्धरिः प्रोक्तः शक्रस्तत्सुत एव च। युद्धं हितधनं प्रोक्तंनिहितं धनमेव वा। स्वश्व्यं तु

गन्ता नूनं नोऽवसा यथा पुरेत्था कण्वाय बिभ्युषे ॥७॥
युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषित आ यो नो अभ्व ईषते।
वि तं युयोत शवसा व्योजसा वि युष्माकाभिरूतिभिः ॥८॥
असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः।
असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गन्ता वृष्टिं न विद्युतः ॥९॥
असाम्योजो बिभृथा सुदानवोऽसामि धूतयः शवः।
ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषु न सृजत द्विषम् ॥१०॥१९॥७॥(३९)॥

(सूक्त-४०) कण्वो घौरः। ब्रह्मणस्पतिः। प्रगाथः विषमा बृहत्यः, समाः सतोबृहत्यः।

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे।
उप प्र यन्तु मरुतः सुदानव इन्द्र प्राशूर्भवा सचा ॥१॥
त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्य उपब्रूते धने हिते।
सुवीर्यं मरुत आ स्वश्व्यं दधीत यो व आचके ॥२॥

स्विन्द्रियफलमाचकेऽपश्यदित्यपि ॥२॥(प्रैतु) पतिस्तु ब्रह्मणो विष्णुर्वागीशत्वात्समीरणः । अग्रतो यात्वसावस्मत्कार्येष्वेवं सरस्वती । सूनृता वैष्णवी वाग्वा यज्ञं वीरं नरं प्रति । नयन्तु देवाः सर्वेऽपि यत्पञ्चजनवर्धनः । पङ्क्तिराधा हरिस्तेन वीरो नर्यस्स एव च । देवगन्धर्वनृपितृदैत्याः पञ्चजनाभिधाः ॥३॥ (योवाघते) वाघते स्तुवते विष्णुर्ददाति सूनरं वसु । सुष्ठु येन नरो भूयात्सूनरं ज्ञानमुच्यते । स धत्तेऽचाक्षयां कीर्तिमिळामन्नं यजामहे । सुवीर्यत्वात्सुवीरं तत्सुप्रतूर्तिः सुपेशकृत् । प्राणचेष्टानिमित्तत्वात्तदनेह इतीरितम् ॥४॥ (प्रनूनं) स एव भगवान्विष्णुर्मन्त्रं तद्विषयं वदेत् । उक्थमुत्थापकत्वेन स एव भगवान्हरिः । तन्मन्त्रवाच्या देवाश्च ॥५॥२०॥ (तमित्) यद्वाच्या देवतास्तु ताः । तमेव मन्त्रं वोचेम ज्ञानार्थं सुखकारणम् ।

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता ।
अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥३॥
यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षिति श्रवः ।
तस्मा इळां सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥४॥
प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।
यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥५॥२०॥
तमिद्वोचेमा विदथेषु शंभुवं मन्त्रं देवा अनेहसम् ।
इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद्वामा वो अश्नवत् ॥६॥

को देवयन्तमश्नवज्जनं को वृक्तबर्हिषम् ।
प्रप्र दाश्वान्पस्त्याभिरस्थितान्तर्वावत्क्षयं दधे ॥७॥
उप क्षत्रं पृञ्चीत हन्ति राजभिर्भये चित्सुक्षितिं दधे ।
नास्य वर्ता न तरुता महाधने नार्भे अस्ति वज्रिणः ॥८॥२१॥८॥(४०)॥

॥ इति एकविंशेवर्गे चत्वारिंशं सूक्तं ॥

इमां वाचं स्वीकुरुत सकाशाद्वोऽखिलं शुभम् । अश्ववान्॥६॥ (कोदेवयन्तं) अतिदौर्लभ्याद्देवभक्तं क आप्नुयात् । यजमानं वानुगच्छेत्कः सम्यक् स्तृतबर्हिषम्। तत्र तत्र प्रस्थितोऽसौ यजमानः सुखैः स्वयम् । स्वेष्टस्थानेषु चान्तर्वा विष्णुरन्तर्गतो यतः। तद्वत्त्वेन क्षयं स्थानं प्राप्नोति ज्ञानतो यजन्॥ ७॥ (उपक्षत्रं) उपपृक्तः क्षत्रियैः स आवेशेन जनार्दनः। हन्ति शत्रूंश्च तैर्देवो भये च स्वाश्रयं ददौ। वर्ताऽभिगन्ता तरुता जेता चास्य न हि क्वचित्। युद्धं महाधनं त्वर्भं प्रसिद्धं धनमेव हि॥८॥२१॥८॥(४०)॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमदृग्भाष्ये प्रथमाष्टकस्य तृतीयोऽध्यायः॥ १ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं
श्रीमदृग्भाष्यम् संपूर्णम्॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

***

|| श्रीः ||

|| श्रीहनुमदुपासितचरण रघुकुलतिलक सीतापति श्रीरामचन्द्राय नमः ||

*

|| श्रीद्रौपदीप्रिय श्रीभीमसेनाराध्य श्रीयादवकृष्णस्वरूपिणे नमः ||

*

|| श्रीमदानन्दतीर्थाचार्यहृत्कमलमध्यनिवासि श्रीवेदव्यासाय नमः ||

*

|| सकलगुणपरिपूर्ण सर्वदोषदूर ज्ञानगम्य मोक्षप्रदात्रे श्रीहरये नमः ||

|| श्रीकृष्णार्पणमस्तु ||

|| श्रीमध्वेशार्पणमस्तु ||

**